

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 261

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΘΕΡΜΟΣ

ΤΟ ΜΕΓΑΡΟ Β
ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ

ΤΟ ΜΕΓΑΡΟ Β ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ

ΘΕΡΜΟΣ

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΘΕΡΜΟΣ

ΤΟ ΜΕΓΑΡΟ Β ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ 1992 - 2003

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
FAX 210 3644996, τηλ. 210 3609689
secr@archetai.gr – www.archetai.gr

ISSN 1105-7785
ISBN 978-960-8145-75-7

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Θέρμος. ᾠΑποψη τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΒΔ. 1915.

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 261

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΘΕΡΜΟΣ

ΤΟ ΜΕΓΑΡΟ Β ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ 1992-2003

ΑΘΗΝΑΙ 2008

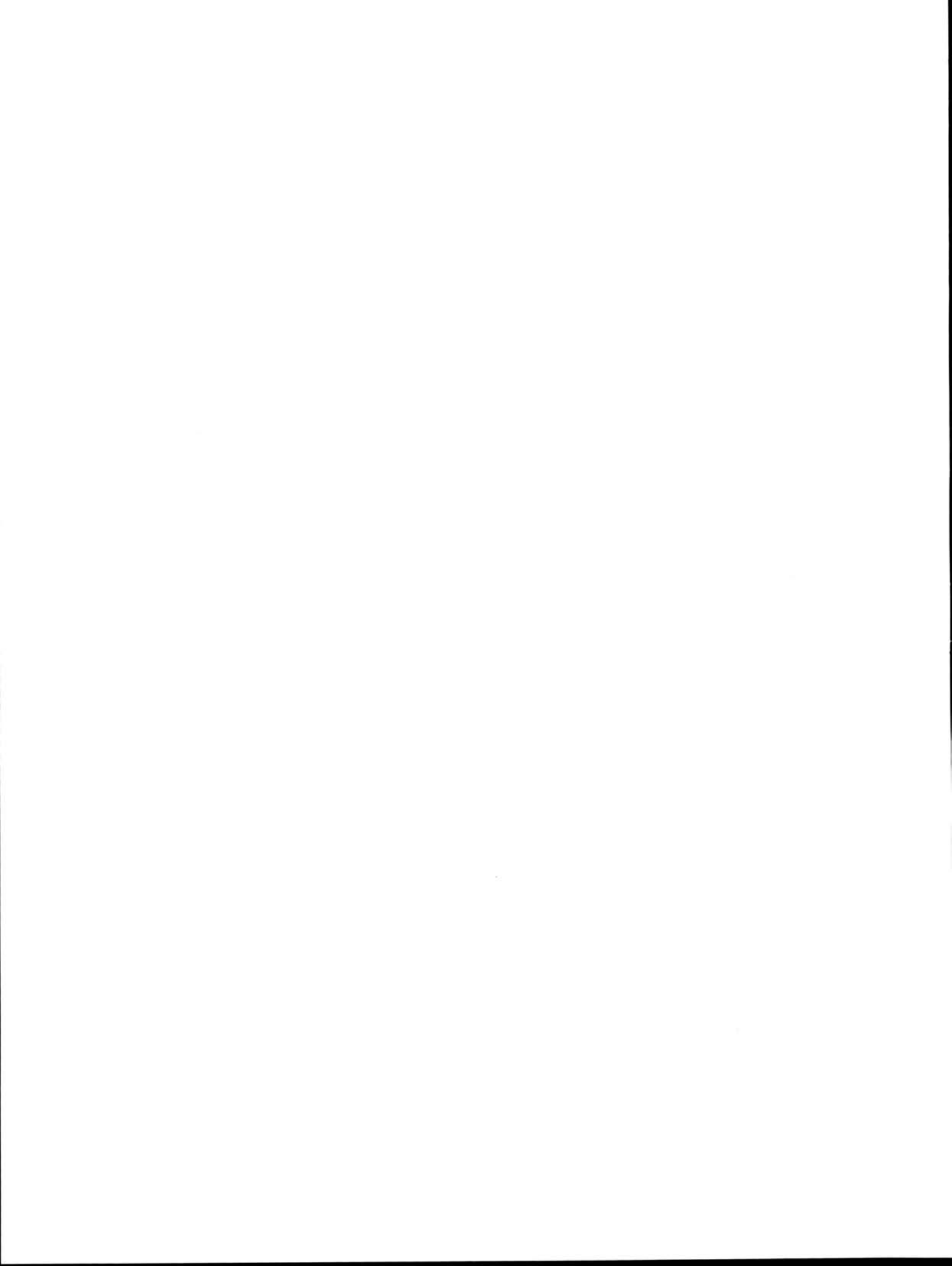

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	ια'
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ	1
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
- Οί ανασκαφές του Σωτηριάδη και του Ρωμαίου. Ἡ νέα ανασκαφή ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος	8
- Ἀναδρομὴ στὴν ἔρευνα τοῦ μεγάρου Β	18
- Ἡ ἔλλειπτική σειρά τῶν πλακῶν περὶ τὸ μέγαρο Β	33
2. ΟΙ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ	37
3. ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑΣ. ΟΙ ΕΠΟΧΕΣ	53
Α. Ο ΥΣΤΕΡΟΣ ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΟΡΙΖΩΝ	53
Β. ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	56
- Ὁ οἰκισμὸς	56
- Στρωματογραφικὰ στοιχεῖα τῆς νέας ανασκαφῆς	59
- Λιθόστρωτο ὑπὸ τὸ μέγαρο Β καὶ ἀνηφορικὴ ἀτραπὸς	61
- Τοῖχοι κτηρίων Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς ὑπὸ τὸν ναὸ	62
- Πίθοι	64
- Ἐπιχώσεις μὲ μυκηναϊκὰ ὄστρακα	65
Γ. ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ	66
I. Ὁ ὀρίζων κατασκευῆς καὶ χρήσεως τοῦ μεγάρου Β	66
- Τομὲς πρὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου	66
- Τομὲς κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ	68
- Τομὲς κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ - Νοτιοδυτικὴ γωνία	70
- Τομὲς Ια-Ιε	71
II. Εὐρήματα ἐκτὸς τοῦ κτηρίου	72
- «Κτιστὸς βόθρος θυσιῶν»	72
- Κυκλοτερῆ κατασκευάσματα	72
- Πλακόστρωτο πρὸς Δ τοῦ μεγάρου Β	74
III. Ἄλλα κτήρια τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β	75
- Κτήριο τοίχων Δ καὶ Ε	75
IV. Ἀνατολικὸ ἀνάλημμα	78
V. Πίθοι	79
Δ. Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΡΟΥ Β ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΒΩΜΟΥ ΤΕΦΡΑΣ (8ος αἰ. - ἀρχὲς 7ου αἰ.)	80
I. Στρώμα καταστροφῆς	80
II. Ἡ χρῆση τοῦ χώρου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β	81
- Βόρειο (πίσω) δωμάτιο	81
- Τομὲς παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο	81
- Τομὲς παρὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο	83

III. Στρώμα βωμοῦ τέφρας (ἐστία ὀλόκαυστων θουσιῶν)	83
– Σχέση ἐστίας καὶ ἐρειπίου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου	84
– Ἡ ἐστία καὶ τὸ βόρειο δωμάτιο	85
– Τὸ κατώτερο στρώμα στάχτης	87
– Ἡ στάχτη κάτω ἀπὸ τὴν 8η καὶ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας	87
– Ὁ πίθος θ στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ μεγάρου Β	88
IV. Λάκκοι καὶ βόθροι θουσιῶν	89
– Παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β	89
– Πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β	90
V. Βράχος - βωμός;	93
E. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ἘΛΛΕΙΨΟΕΙΔΟΥΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ ΤΩΝ ΠΛΑΚΩΝ (7ος αἰ.)	93
I. Τὸ ζήτημα τῶν «βάσεων περιστυλίου» τοῦ μεγάρου Β	94
II. Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα	95
– Δυτικὴ σειρὰ τῶν πλακῶν	95
– Ἀνατολικὴ σειρὰ τῶν πλακῶν	98
– Βόρεια σειρὰ τῶν πλακῶν	99
III. Σχέση πλακῶν μὲ κατάλοιπα εὐρύτερου λιθοστρώτου	100
IV. Ἑρμηνεῖα τῶν πλακῶν	101
V. Μικρὸς «ξυλόπλεκτος καὶ πηλόχριστος οἶκος»	103
VI. Τὸ «μελανὸ στρώμα»	104
VII. Ὁ ἀργὸς λίθος	107
Ἀνακεφαλαίωση τῶν δεδομένων τῆς περιόδου τοῦ ἔλλειψοειδοῦς περιβόλου	108
VIII. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν ναοῦ	109
ΣΤ. Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΑΡΧΑΪΚΟΥ ΝΑΟΥ	110
4. Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ Ο ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΡΟΥ Β	114
– Οἱ τοῖχοι	114
– Τὸ ζήτημα τῆς κλίσης καὶ τῆς καμπυλότητος τῶν τοίχων	118
– Ὑλικὸ δομῆς	120
– Ἡ στέγη	122
– Τὸ δάπεδο	123
– Ὁ τύπος τοῦ κτηρίου	125
– Μέγαρο Β καὶ μυκηναϊκὸ «μέγαρο»	128
– Ὁ χαρακτήρας τῆς ἐγκατάστασης τῆς Πρώτης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου	130
5. Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ. ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ. ΤΑ ΛΙΘΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ	
– ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ	132
A. Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ	132
Μεσοελλαδική - Ὑστεροελλαδικὴ χειροποίητη κεραμικὴ	132
Μυκηναϊκὴ κεραμικὴ	133
Κεραμικὴ Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου	135
B. ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	138
Εἰδῶλια	140
α. Ἀνδρικά	140
β. Ἴπποι	145
Γ. ΤΑ ΛΙΘΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ	147

6. Η ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΟΝ ΘΕΡΜΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΣΥΝΟΨΗ	148 157
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΕΘΝΟΤΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΠΡΩΙΜΟ ΘΕΡΜΟ	167
7. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΑΣ	169
Α. ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	170
Β. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΡΟΥ Β	182
<i>Σημείωση περί «λατρείας προγόνων και ήρώων» στα μέγαρα Α και Β</i>	189
Γ. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΒΩΜΟΥ ΤΕΦΡΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ	190
– Ή πυρακτωμένη πήλινη έστία	190
– Ό τύπος του βωμού τέφρας	192
– Ό χαρακτήρας των όλόκαυστων θυσιών	200
– Λατρεία στους βόθρους προς Ν του βωμού τέφρας	203
– Ό άργός ίερός λίθος	204
– Τό «μελανό στρώμα»	209
– Θυσίες οε υπέργειο βωμό;	212
<i>Τό θέμα της ήρωολατρείας</i>	213
<i>Δαίμονες έπιχθόνιοι – Υποχθόνιοι μάκαρες θνητοί</i>	217
8. Ο ΑΠΟΛΛΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ	224
9. ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ ΚΑΙ Η ΕΘΝΟΤΗΣ ΤΩΝ ΑΙΤΩΛΩΝ	247
Α. Ο ΘΕΡΜΟΣ ΣΤΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ	248
Β. ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ	255
Γ. ΑΙΤΩΛΙΚΟΙ ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΕΘΝΟΤΗΣ	264
Δ. ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΟΝ ΘΕΡΜΟ	266
ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ	277
Α. Κεραμική	279
Όμάδες όστράκων κατά τους στρωματογραφικούς όρίζοντες	279
Όμάδες όστράκων κατά τό έτος άνεύρεσης	286
Β. Μεταλλικά άντικείμενα	293
Σιδερένια	293
Χάλκινα	295
Γ. Λίθινα έργαλεία	297
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	301
Α. ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΟΚΙΜΗ ΡΑΔΙΟΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ	301
Β. ÉTUDE ARCHÉOZOOLOGIQUE: ARMELLE GARDEISEN	305
Γ. ΑΡΧΑΙΟΓΕΩΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: ΣΤΑΘΗΣ ΣΤΕΙΡΟΣ	312
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	317
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ	349
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ, ΣΧΕΔΙΩΝ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ	372
ΣΧΕΔΙΑ	
ΠΙΝΑΚΕΣ	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἐὰν ἡ πιὸ ἀκριβὴ ἀνταπόδοση τοῦ ἀνασκαφέα καὶ ἡ πιὸ ἀρμόζουσα ἔκφραση εὐχαριστιῶν πρὸς τὸ ἴδρυμα πού τοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴν ἀνασκαφὴ εἶναι, ὅπως πιστεύω, ἡ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων της, τότε μὲ τὴν παρούσα μελέτη καὶ ἡ ὑποχρέωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Θέρμου ἐκπληρώνεται καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη μου πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία μὲ τρόπο προσφυῆ ἐκδηλώνεται.

Ἡ νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν Θέρμο ἄρχισε τὴν ἐποχὴ πού ὑπηρετοῦσα στὴ ΣΤ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν. Τὸ 1983 ζήτησα νὰ ἀναλάβω τὴ συνέχισή τῆς ἀνασκαφῆς στὴν ἀγορὰ τοῦ Θέρμου μὲ σκοπὸ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἀποκατάστασή της. Ἐκθυμὴ ἦταν ἡ συνηγορία τοῦ τότε Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας Γεωργίου Μυλωνᾶ. Ἐνθουμούμενος τώρα τίς συζητήσεις πού εἶχα παλαιότερα μὲ τὸν Ἰ. Δ. Κοντῆ καὶ τὸν Alfred Mallwitz ἀναγνωρίζω ὅτι παρακινήθηκα καὶ ἐξ αἰτίας τους νὰ στραφῶ ἀργότερα, τὸ 1992, στὴν ἔρευνα τοῦ μεγάρου Β καὶ τῶν πλακῶν τῆς «ἐλλειπτικῆς περιόστασης». Διάχυτη ἦταν ἄλλωστε ἀπὸ καιρὸ ἡ ἀνάγκη τῆς ἔρευνας αὐτῆς, ἀφοῦ τίς προηγούμενες δεκαετίες περισσότερο ἀρχαιολόγοι εἶχαν ἀνακινήσει τὰ ζητήματα τοῦ πρώιμου Θέρμου (Dreier, Wesenberg, Schmaltz κ.ἄ.). Εἶχε μάλιστα περάσει πολὺς χρόνος ἀπὸ τότε πού ἔγιναν οἱ ἀποκαλυπτικὲς ἔρευνες (1898-1916) τῶν πρώτων διαδοχικῶν ἀνασκαφῶν Γεωργίου Σωτηριάδη καὶ Κ. Α. Ρωμαίου.

Δὲν θὰ ἀναφέρω ἐδῶ ὅσα ἐκθέτω στὴν Εἰσαγωγή γιὰ τὰ προβλήματα πού ἔχει ἡ «ἀνασκαφὴ» παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, ὅταν μάλιστα τὰ τεκμήρια τῆς πρώτης ἔρευνας εἶναι ἀνεπαρκῆ. Στὴ διάθεσή μου εἶχα μόνο τίς γνωστὲς δημοσιεύσεις τοῦ Σωτηριάδη καὶ τοῦ Ρωμαίου καὶ τίς ἐπιστολὲς πού ἔστειλε ἀπὸ τὸν Θέρμο στὴν Ἐταιρεία ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας, τίς ὁποῖες ἔχω μνημονεύσει καὶ χρησιμοποιήσει σὲ περισσότερες δημοσιεύσεις. Ἀλλὰ οὔτε καὶ αὐτὲς ἐφώτισαν ὅσο θὰ προσδοκοῦσα πτυχὲς τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. Ἡ νέα ἔρευνα ἦταν κατὰ τὸ δυνατὸν ἐξαντλητικὴ. Ἀδιάλειπτα καταγράφονταν καὶ τεκμηριώνονταν τὰ στοιχεῖα πού κάθε στιγμή ἔφερνε σὸ φῶς ἡ σκαπάνη σὲς ἄθικτες παρειὲς τῶν παλαιῶν σκαμμάτων¹.

1. Στὸ ἡμερολόγιο χρησιμοποιήθηκε ὁ ὄρος «τομὴ» γιὰ τὰ «σκάμματα» πού ἀνοίξαμε ὑπὸ τὸν ναό, ἐνῶ ἐδῶ «στρωματογραφικὴ τομὴ» εἶναι τὸ πεδίο τῶν παρατηρήσεων σὲς παρειὲς τῶν «σκαμμάτων». Στὸ σχέδιο 1 ἔγινε σύνθεση τοῦ σχεδίου τῆς ἀνασκαφῆς ὑπὸ τὸν ναό καὶ

ἐκείνου τῆς πρόσφατης ἀποτύπωσης (2005) τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὴν ΛΣΤ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων. Στοιχεῖα τοῦ παλαιοῦ γραμμικοῦ σχεδίου σήμερα ἔχουν καλυφθεῖ ἢ διαλυθεῖ.

Στή δημοσίευση αὐτὴ δὲν παρέλειπα νὰ ἐπαναλάβω παρατηρήσεις πού εἶχα συμπεριλάβει σὲ παλαιότερα δημοσιεύματα ἢ εἶχα ἀνακοινώσει προφορικῶς σὲ περισσότερες ὁμιλίες στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικὸ (Γερμανία καὶ Αὐστρία). Χαίρω γιὰτι πολλές ἀπόψεις καὶ ἐρμηνεῖες μου ἔγιναν ἤδη δεκτὲς καὶ ἐπαναλαμβάνονται ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς, ἔστω καὶ χωρὶς ἀναφορὰ στὴν πηγὴ τους.

Ἀναγκαῖος ἦταν ὁ συσχετισμὸς τῶν ἐπιμέρους στρωματογραφικῶν τομῶν μεταξὺ τους καὶ πρὸς τὸ σύνολο. Μὲ τὴν ὀριζόντια σύνδεση κατορθώσαμε νὰ διαγνώσουμε τὴ χρονολογικὴ καὶ πραγματολογικὴ σχέση τῶν ἀποσπασματικὰ καταχωρισμένων στρωμάτων. Ἡ σύνθεση ἦταν ἀναπότρεπτο νὰ εἶναι ἀναλυτικὴ καὶ λεπτομερὴς, γιὰτι ἔχει καὶ ἀρχαιολογικὴν χαρακτῆρα, ὥστε νὰ μένει, παράλληλα μὲ τὰ λεπτομερέστερα ἡμερολόγια καὶ τὶς ἀναλυτικὲς ἐκθέσεις στὰ ΠΑΕ, ὡς πηγὴ ὑλικοῦ ἔτοιμου γιὰ κάθε μελλοντικὴ ἐρευνητικὴ χρεια. Ἡ Σύνοψη τοῦ πρώτου μέρους συγκεντρώνει περιληπτικὰ καὶ συμπερασματικὰ τὰ στοιχεῖα κυρίως τοῦ κεφαλαίου τῆς Σύνθεσης.

Τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς τῆς ἀνασκαφῆς ἔχει ἀναλάβει ὁ Κ. Α. Wardle καὶ τῶν μεταλλικῶν εὐρημάτων ἡ Μαρία Πατεράκη. Ἐπειδὴ ἡ κατάθεση τῶν κειμένων τους εἶχε καθυστερήσει ἔκρυνα ὅτι ἔπρεπε νὰ παραθέσω σύντομη ἀναφορὰ καὶ συνοπτικὸς καταλόγους τῶν εὐρημάτων αὐτῶν, καθὼς καὶ τῶν λιθίνων, τὴ μελέτη τῶν ὁποίων ἔχει ἤδη παραδώσει ὁ Χρῆστος Ματζάνας. Ἐλπίζεται ὅτι οἱ μελέτες αὐτὲς θὰ δημοσιευθοῦν σὲ δεύτερο τόμο.

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς παρούσας δημοσίευσης πραγματεύομαι τὶς ἐνδείξεις καὶ τὰ εὐρήματα πού σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία στὸν Θέρμο καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ἐθνοτισμοῦ τῶν Αἰτωλῶν. Ὅσο καὶ ἂν τὰ εὐρήματα δὲν εἶναι πάντοτε πρόσφορα γιὰ νὰ σχετισθοῦν ἀποκλειστικῶς μὲ συγκεκριμένους δραστηριότητες, ὅπως ἡ λατρεία, κρίναμε ὡς πρὸς τὸν Θέρμο, τοῦ ὁποίου τὸ βασικὸ συστατικὸ πρῶιμα κατέληξε νὰ εἶναι λατρευτικὸ καὶ κατὰ πολὺ ἐθνοτικὸ, ὅτι εὐλόγη εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὴ λατρεία, τὴν τελετουργία καὶ στὸν ἐθνοτισμὸ.

Ἀσφαλῶς τὸ πρῶτο καὶ ὑποχρεωτικὸ μέλημα τοῦ ἀνασκαφέα εἶναι ἡ ἀκριβὴς καταγραφή τῆς ἀρχαιολογικῆς μαρτυρίας. Ὡστόσο ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐργασία δὲν πρέπει νὰ κλείνει μὲ τὴν περιγραφή τῶν ἀνασκαφικῶν στοιχείων. Τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα χρειάζονται ἰδιαίτερη ἀρχαιολογικὴ ἐρμηνεία. Καταντῶ νὰ πιστεύω ὅτι θὰ ἦταν ἀναξιόπιστὰ ἂν γινόταν δεκτὸ ὅτι δὲν εἶναι ὅλα τὰ εὐρήματα ἐπιδεκτικὰ ἐρμηνείας. Ἀξίζει νομίζω νὰ σημειώσω ἐδῶ τὴ συναφῆ μαρτυρία πού κατέθεσε, μαζὶ μὲ ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς ἀνακοινώσεις καὶ συμπεράσματα ἀρχαιολόγων, ὁ Ἀμερικανὸς ἱστορικὸς Chester G. Starr: "we could not hope to approach the earliest stage of Hellenic development in the Dark Ages as successfully as we now can without the solid buttress provided by those who have uncovered and assessed a great variety of essential physical evidence"². Πράγματι ἡ ἀπλὴ καὶ γυμνὴ περιγραφή τῶν στοιχείων χωρὶς βάσιμα ἀρχαιολογικὰ συμπεράσματα δὲν θὰ διευκόλυνε ἀπὸ μόνη τῆς τὸν ἱστορικὸ νὰ προσεγγίσει τὴν πρόιμη ἑλληνικὴ Ἱστορία.

2. Chester G. Starr, *History and Archaeology in the Early First Millennium BC* εἰς *Korke, Tokumaru* 1992, 6.

Τὸ νόημα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων στήν παρούσα ἀνασκαφή διετύπωσα τις περισσότερες φορές μὲ ἐναλλακτικὰς προτάσεις. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, ἐὰν ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ ἐγίνε στὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου κατορθώνει νὰ ἀνασύρει τὸ βαρὺ παραπέτασμα καὶ νὰ φωτίσει ἔστω καὶ ἀμυδρὰ τις σκιώδεις ὄψεις ἀρχαιολογικῶν εἰκόνων τῶν Σκοτεινῶν Χρόνων, τότε συμβάλλει στήν ἀρχαιογνωσίαν τοῦ τόπου καὶ γενικότερα στὴ διάκριση ἰδιαιτεροτήτων τῶν πρώιμων ἐλληνικῶν τοπικῶν ἐκφάνσεων τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἔρευνα ἀπὸ δρόμους παράλληλους μποροῦν νὰ συντρέξουν μὲ τελικὸ σκοπὸ τὴν Ἱστορικὴ γνῶση.

Ἡ συγγραφή εἶχε ὀλοκληρωθεῖ στὸ τέλος τοῦ 2007³.

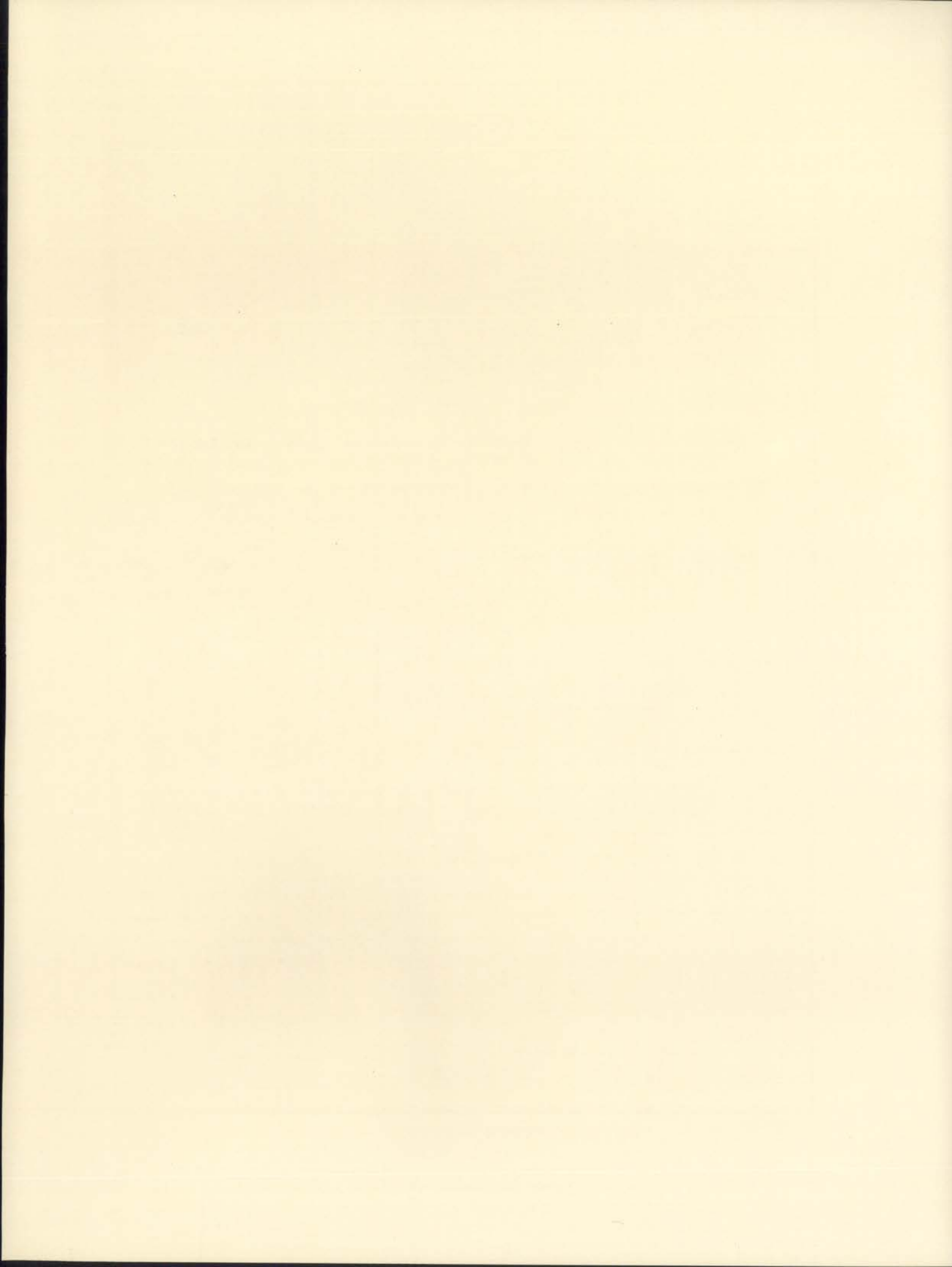
3. Συμπεριλάβαμε καὶ λίγα, ἀλλὰ σημαντικὰ ὄστρακα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ μετανασκαφικοὺς καθαρισμοὺς τοῦ 2007.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ἀπευθύνω εὐχαριστίες πρὸς ὄλους ὄσους ἐργάσθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ στὸν ναὸ καὶ πρὸς ἐκείνους ποὺ ὑπηρεσιακῶς ἢ φιλικῶς ἐβοήθησαν καὶ συμπαραστάθηκαν στὸ ἔργο. Εἶναι οἱ ἑξῆς: Βάσω Νούλα-Καρπέτη, Μαρία Πατεράκη, Τοαμπίκα Χατζηνικόλα (ἀρχικὰ φοιτήτριες καὶ ἔπειτα βοηθοί), Ἀθ. Ἀναστασόπουλος, Ν. Δασκαλάκης, Κ. Κυριάκος, Γ. Μυζήθρας, Δ. Νίτερος (τεχνίτες ἀνασκαφῆς), Ἴ. Διαμαντόπουλος (σχεδιαστὴς), Μανῶλης Καποκάκης (μηχανικὸς τοπογράφος), Ἰωάν. Μανιάτης, Γ. Φακορέλης, Κικὴ Γκογκίδου, Μελίνα Κορόζη (ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», ραδιοχρονολογήσεις), Ἡλίας Ἡλιάδης (φωτογραφίες), Χαράλ. Ἰωαννίδης, Κωνστ. Ξενικάκης (ἀεροφωτογραφίες), Μαίρη Μαστρογιάννη (δακτυλογράφηση).

Ἰδιαιτέρες εὐχαριστίες ὀφείλω στὴν προϊσταμένη τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Μαρία Σταυροπούλου-Γάιτη καὶ γιὰ τὴ βοήθειά του στὸν ἀρχαιολόγο τῆς Ἐφορείας Γιώργο Σταμάτη. Ἡ Ἔφη Σαράντη μὲ πληροφόρησε γιὰ τὶς ἔρευνές της. Παλαιότεροι προϊστάμενοι, ὁ Λάζαρος Κολώνας, ὁ Μιχάλης Πετρόπουλος διευκόλυναν πολὺ τὸ ἔργο. Τῶν ἀρχαιοφυλάκων τοῦ Θέρμου, Χρυσούλας Τριανταφύλλου, Ἀλ. Σιαδήμα, Γ. Αντωνοπούλου, Βασ. Τζούφρα εἶχαμε πάντα τὴν πρόθυμη ἐξυπηρέτηση. Στὴ μελέτη τῶν χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου μὲ διευκόλυνε ἡ Ρόζα Προσκυνητοπούλου. Τὸ ἴδιο μουσεῖο ἐχορήγησε φωτογραφίες (Ἐλένη Μωράτη, Νομικὴ Παλαιοκρασοῦ), καθὼς καὶ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τῶν Ἀθηνῶν (Joachim Heiden) καὶ ἡ ΛΣΤ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων. Ὁ Ken Wardle, ἡ Diana Wardle, ἡ Armelle Gardeisen, ὁ Στάθης Στεῖρος, ὁ Ἀλέξανδρος Γούναρης, ἡ Gerhild Hübner, ἡ Μαρία Πατεράκη, ὁ Χρῆστος Ματζάνας συνέβαλαν ἐξ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἰδιαιτέρη ἦταν ἡ συνδρομὴ τῆς συναδέλφου Καίτης Δημακοπούλου, καὶ μάλιστα στὴ θεώρηση τῆς κεραμικῆς, καὶ παλαιότερα τῆς Νότας Κούρου. Τὰ χρόνια τῆς ἀνασκαφῆς εἶχα τὴν ἀποτελεσματικὴ καὶ ἀδιάκοπη βοήθεια τοῦ τότε ἀρχιφύλακα τοῦ Θέρμου Χρήστου Κοομᾶ. Τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ ἦρθε ἀρωγὸς ἔπειτα ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀείμνηστου δημάρχου Δημητρίου Ἀραιογιάννη καὶ τοῦ διαδόχου του σημερινοῦ δημάρχου Θεοδώρου Πορφύρη. Ἔως τὸ 1997 συνεισέφερε καὶ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν φοιτητῶν. Ἡ δαπάνη ὅμως τοῦ ὅλου ἔργου ἐβάρυνε τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία τῆς ὁποίας εὐχαριστῶ τοὺς συνεργάτες γιὰ τὶς διευκολύνσεις: Κ. Καλογερόπουλο, Ἴ. Νίνου, Σωκρ. Καρούμπη, Χριστόφ. Σπυριδάκη. Ὁ σχεδιαστὴς Εὐάγγελος Ὀλύμπιος ἐφιλοτέχνησε νέα σχέδια τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν μὲ βάση τὰ παλαιότερα τοῦ Ἴ. Διαμαντόπουλου.

Τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ φροντίδα τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας Ἀκαδημαϊκοῦ Βασιλείου Πετράκου συνόδευσαν ἀποτελεσματικὰ τὸ στάδιο τῆς προετοιμασίας καὶ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἔκδοσης τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε μὲ γνώση καὶ εὐαισθησία μέσα σὲ πλαίσιο ἐξαίρετης συνεργασίας ἢ διευθύντρια τῶν Δημοσιευμάτων Ἐλευθερία Κονδυλάκη.

V. Geyer del.

GOTHA: JUSTVS PERTHES

‘Anò tòv Taschenatlas der alten Welt, Tab. 11, 1892.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Εικ. 1. Ο Θέρμος από ΒΑ.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Θέρμος, γνωστός ως θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο της Αιτωλικής Συμπολιτείας, βρίσκεται στην καρδιά της Αιτωλίας, σε εύρύ «κατάρρυτο» οροπέδιο του ύψωματος της Άγριελιάς ΒΑ της Τριχωνίδας λίμνης (βλ. χάρτη). Στον νότο και τη δύση την πεδιάδα ορίζουν οί άπαλές καμπύλες χαμηλών βουνών, ενώ τὸ βάθος σὶν βορρὰ σχηματίζουν οί τραχεῖς καὶ ὑψηλοὶ ὄρεινοὶ ὄγκοι τοῦ Πανατωλικοῦ (εἰκ. 1-2). Πρὸς Α τοῦ ἱεροῦ ὑψώνεται ὁ Μεγαλάκκος, «τὸ βραχῶδες

Εἰκ. 2. Τὸ πεδίο τοῦ Θέρμου ἀπὸ Ν. Στὸ βάθος τὸ ὄρος Πανατωλικὸ καὶ τὸ σημερινὸ Θέρμο.

παντάσπει βουνό... ὑπὸ τὴν ρίζα δὲ ἀκριβῶς αὐτοῦ κεῖνται τὰ σπουδαῖα ἐρείπια μεγάλου περιβόλου...» γράφει ὁ Σωτηριάδης, ἀνακοινώνοντας γιὰ πρώτη φορά στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τὰ ἐρείπια τοῦ Θέρμου¹ (εἰκ. 3α-β). Ὁ χώρος ποὺ πρὶν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς λεγόταν Παλαιοπάζαρο, Παζαράκι ἢ Ἑλληνικά, ταυτίστηκε μὲ βεβαιότητα πρὸς τὸν Θέρμο καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅταν βρέθηκαν οἱ πρῶτες ἐπιγραφὲς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Σωτηριάδη καὶ κυρίως ἡ ἐπιγραφὴ τῆς εἰκόνας 4α- β².

Τὸ τῶν Θερμίων πεδίων (Πολύβ. V, 8, 4) ἦταν φυσικὸ ὄχυρό, καθὼς περιβάλλεται ἀπὸ τὰ ὄρη, ἀλλὰ δὲν ἦταν κλειστό. Ἀτραποὶ μέσα ἀπὸ «αὐλῶνες» καὶ διάσελα ὁδηγοῦσαν στὴν ὄρεινὴ Αἰτωλία καὶ τὴν Εὐρυτανία, στὶς ὄχθες τῆς λίμνης καὶ στὶς κοιλάδες τοῦ Ἀχελώου καὶ τοῦ Εὐήνου. Ὁ Θέρμος, «ἐν τῇ συνόδῳ τῶν μεγάλων ὁδῶν» τῆς Αἰτωλίας ἦταν φαίνεται ἤδη ἀπὸ τὴν Προϊστορικὴ Ἐποχὴ τόπος συνάντησης καὶ συναλλαγῆς τῶν Αἰτωλῶν καὶ πρὸ πολὺ αὐτῶν ποὺ διακινούσαν τὶς ἀγέλες τοὺς κάθε ἄνοιξη πρὸς τὰ ὑψίπεδα καὶ τὸ φθινόπωρο στὶς πεδιάδες καὶ τὰ παράλια. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν πηγῶν, πιθανῶς καὶ θερμῶν, στὸν χώρο καὶ στὴν περιοχὴ θὰ συνετέλεσε ἐπίσης στὴν ἀνάπτυξη τοῦ Θέρμου³.

Παράλληλα μὲ τὸν πραγματικὸ αὐτὸν χαρακτήρα, ἡ θέση στὸ μεταίχμιο ἀπὸ τὴν ἄγρια φύση τῶν βουνῶν στὴν καλλιεργημένη γῆ εἶχε καὶ τὸν συμβολισμὸ τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ «βαρβαρότητα» στὸν πολιτισμὸ, ποὺ προσδιόρισε πτυχὲς τῆς λατρείας καὶ τῆς τελετουργίας.

1. Σωτηριάδης 1900, 161-164, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὶς πηγές: Πολύβιο V, 7, 2: τὸν ἐν τοῖς Θέρμοις τόπον, V, 7,8: τοῦ προσαγορευομένου Θέρμου (καὶ V, 8, 3), XI, 7,2: εἰς τὸν Θέρμον, ἔνθ' ἦν ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, Στράβωνα X, 3,2: ἐν Θέρμοις τῆς Αἰτωλίας, Στέφ. Βυζάντιον 310.3: πολίχμιον Αἰτωλίας καὶ στοὺς παλαιότερους ἐρευνητές, κυρίως «τοπογράφους» ποὺ ἔκαναν λόγο περὶ Θέρμου καὶ πρῶτα αὐτοὺς ποὺ τοποθετοῦσαν τὸ ἱερὸ στὸν Βλοχό, Leake 1835, 144. Bazin 1864, 328-333. Στὴ συνέχεια ἀνέφερε ἐκείνους ποὺ «ἀνεζήτησαν» τὸν Θέρμο ἐκεῖ, ὅπου ἀργότερα ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἐρείπια του: Brandstätter 1844, 132, Bursian 1862, 136, Lolling 1889, 140, ὁ ἴδιος 1879, 221, Woodhouse

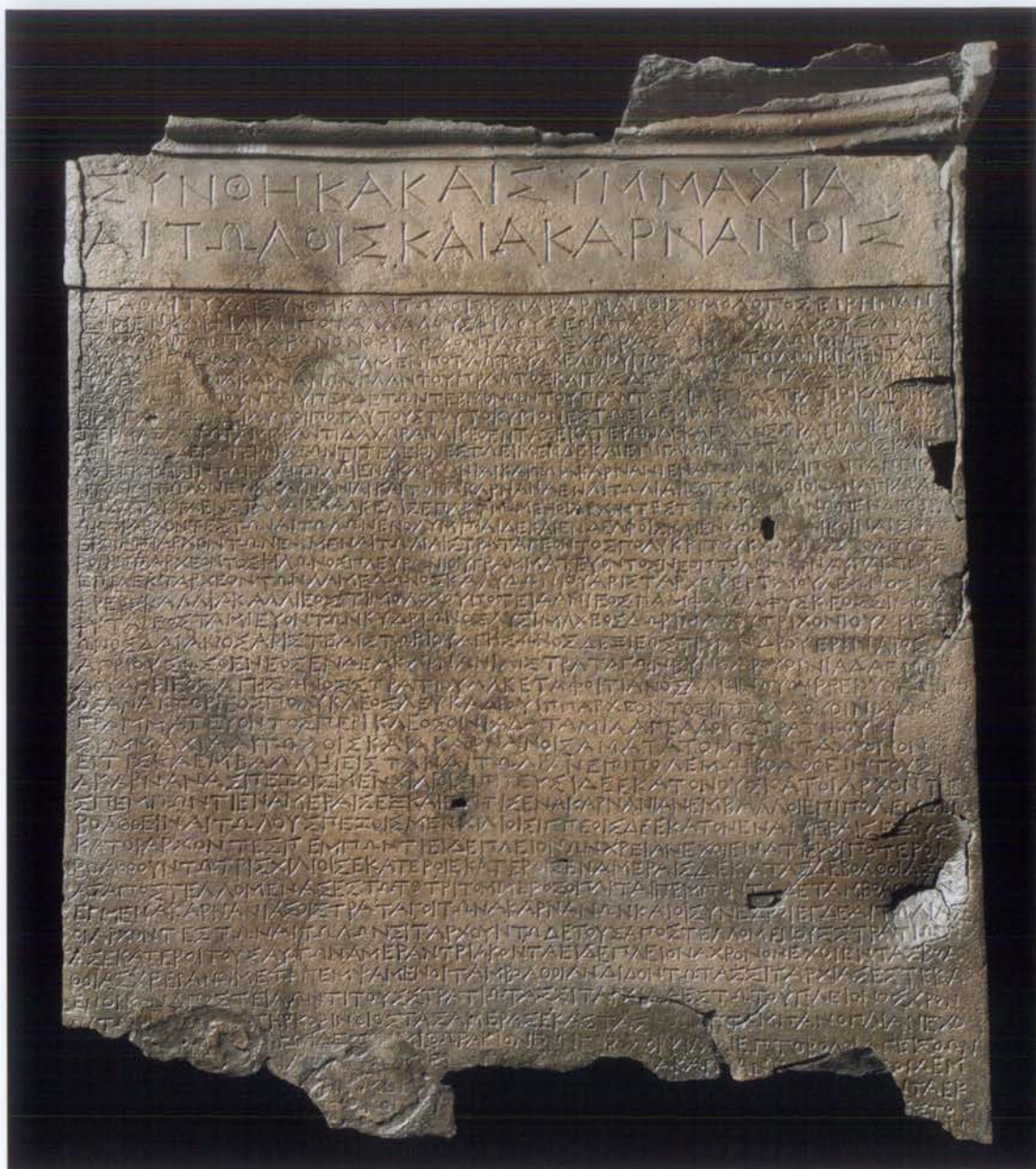
1897, 253, 279 κέ. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας στὴν Αἰτωλία καὶ τὸν Θέρμο βλ. καὶ Antonetti 1990, 29 κέ., 151 κέ., Παπαποστόλου 1991, 1997, 2003, 2008 καὶ ΠΑΕ 1992. Ἡ χρῆση τοῦ ἀρσενικοῦ ὁ Θέρμος προτιμᾶται καὶ στὴν παρούσα μελέτη (βλ. Ρωμαῖος 1932, 25, Στεργιόπουλος 1939, 105 κέ.). Τὸ ὄνομα Θέρμοι τῶν φιλολογικῶν πηγῶν πιστεύω ὅτι ἀφορᾷ τοὺς οἰκισμοὺς περὶ τὸν Θέρμο.

2. 1900, 164 σημ. 7, 170 κέ., ὁ ἴδιος 1905, 58, IG IX 1², I, ἀρ. 3B, 4, 69, 83.

3. Τῇ σχέσει τοῦ ὀνόματος μὲ θερμὲς πηγὲς ἀντέκρουσε ὁ Ρωμαῖος 1932. Βλ. καὶ Fiehn 1934, 2424 κέ.

Εικ. 3. Οί πρόποδες τοῦ Μεγαλάκκου ἀπὸ ΝΔ: α. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, δεξιὰ ἢ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀριστερὰ τμήμα τοῦ τείχους. β. Τὸ νότιο μέρος τοῦ ναοῦ.

α

Συνθήκη και συμμαχία
Αίτωλῶις και Ἀκαρνανῶις

Εικ. 4α-β. ΕΑΜ 12228. Στήλη χάλκινη ἀμφίγραφη. 0.43×0.36×0.05.

β

... Κρίμα γαικόν Στρατικοῦ τέλεος ...
 Ἄναγραψάτω δὲ τὸ κρίμα ... ἐν Θέρμῳ
 ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλ(λ)ωνος.

(Γαιωδαίτικη ἀπόφαση ὁρίων Οἰνιαδῶν - Μητροπόλεως.)

**Οί ανασκαφές τοῦ Σωτηριάδη καὶ τοῦ Ρωμαίου
Ἐν νεῶν ἀνασκαφῇ ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος**

Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἔφερε στὸ φῶς μέσα ἀπὸ τὴ γῆ τὰ ἐρείπια τοῦ Θέρμου εἶναι ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐλληνικὲς ἀνασκαφές, ἔργο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

Ἡ ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς ἄρχισε σὺς 22 Μαΐου 1897, ὅταν ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἐταιρείας Γεώργιος Σωτηριάδης ὑπέβαλε αἴτηση «περὶ ἀνασκαφῶν ἐν Θέρμῳ» (εἰκ. 5). Ἀφοῦ ἀναφέρει ὅτι ἐπισκέφθηκε «προσφάτως ἰκανοὺς τῶν κατὰ τὴν Αἰτωλίαν καὶ Ἀκαρνανίαν τόπους, ὅπου ἀνὰ πᾶν σχεδὸν βῆμα ὁ ὁδοιπὸρος ἀπαντᾷ ἐρείπια ἀρχαίων πόλεων», συνεχίζει: «ἐν τῇ μνησθείσῃ περιοδείᾳ μου τὴν προσοχὴν μου ἰδίως ἔστρεψα εἰς τὰ ἐρείπια τοῦ ἐν Αἰτωλίᾳ Θέρμου, περὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποῖου ἀκριβῆ πληροφορίαν παρέχει ὁ Πολύβιος...». Τὸν ἴδιο χρόνο ἔβλεπε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ βιβλίον τοῦ W.J. Woodhouse, *Aetolia. Its Geography, Topography and Antiquities*, Oxford 1897⁴, ἐνῶ ὁ Noack ἔκανε τὴν πρώτη του ἀνακοίνωση γιὰ τὴν Αἰτωλία⁵.

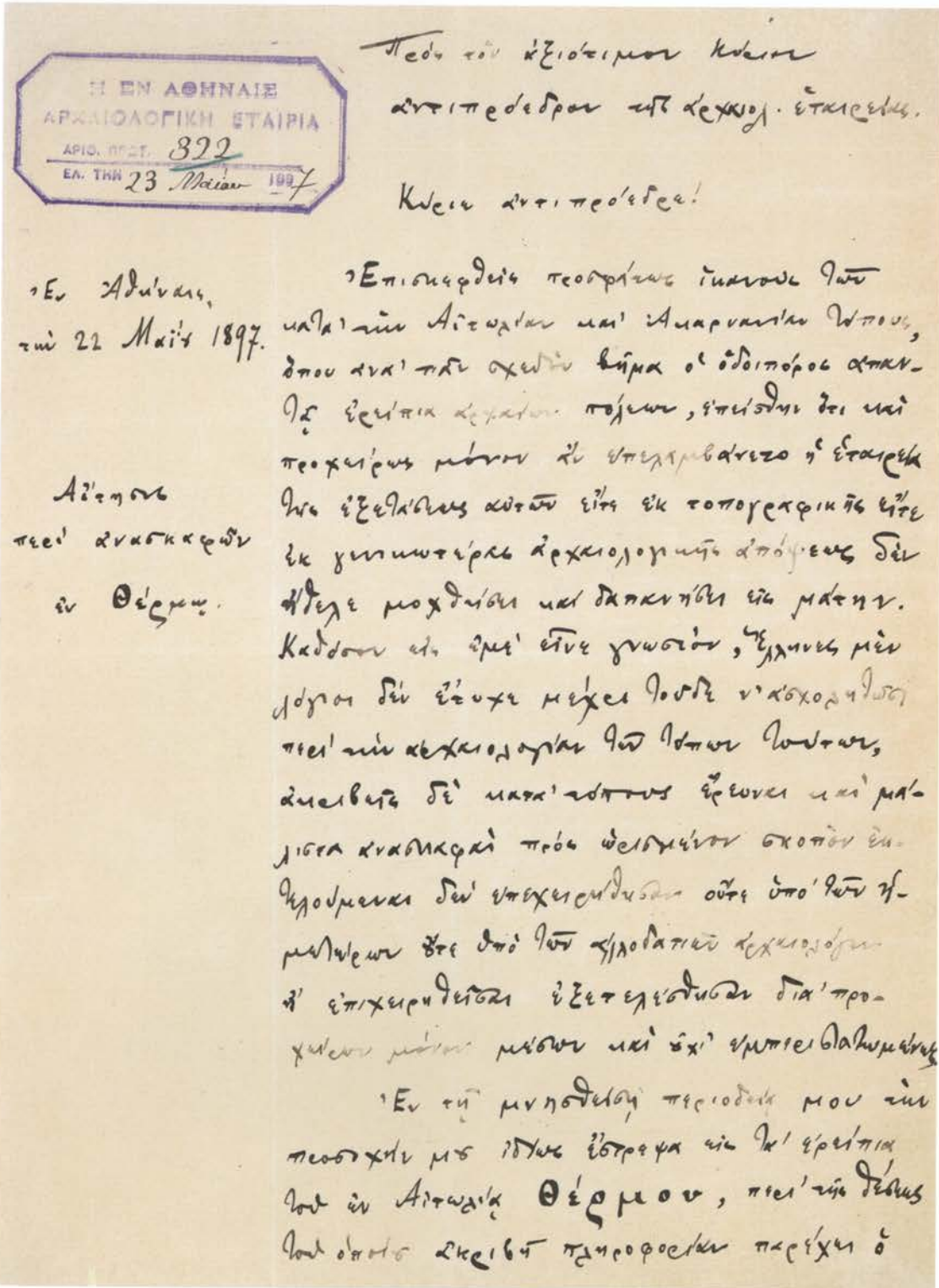
Ἡ στροφὴ τῆς προσοχῆς τοῦ Σωτηριάδη στὸν Θέρμο ἔμελλε νὰ εἶναι μοιραία γιὰ τὸν τόπο καὶ σφράγισε τὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας ἀνεξίτηλα τὰ χρόνια ποὺ πέρασαν ἀπὸ τότε. Σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Γενικὸ Ἐφορο Γεώργιο Καββαδία σὺς 27 Ἰουνίου τοῦ ἴδιου ἔτους ἀνακοινώνει ὅτι ἔφθασε στὸν Θέρμο τὴν «τετάρτην ἑσπέρας ἐκ Μεσολογίου». Καὶ ἐπροτίμησε, ὅπως γράφει, τὴν ὁδὸ αὐτὴ γιὰ νὰ ἐπισκεφθῆ τοὺς τόπους ποὺ ἀναφέρει ὁ Πολύβιος «κατὰ τὴν καταστρεπτικὴν διὰ τὸν Θέρμον ἐκστρατείαν τοῦ Φιλίππου κατὰ τὸ ἔτος 218».

«Διὰ τριῶν ἐργατῶν αὔριον τὸ πρῶτον θὰ κάμω ἀποπειρατῆριον σκαφὴν εἰς τὸ ἐκλιπὸν ἐκκλησιδίων τῆς Ἁγίας Τριάδος» (εἰκ. 6α-β) συνεχίζει στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ὁ ἀφοσιωμένος ἐκεῖνος ἱστορικὸς ποὺ δὲν ἔπαυσε νὰ ἀναφέρει συχνὰ πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, ὄχι μόνο τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν του, ἀλλὰ καὶ ἄλλες λεπτομέρειες καὶ θέματα ποὺ σχετίζονταν μὲ αὐτές. Οἱ ἐπιστολές «πρὸς τὸν κ. ἀντιπρόεδρον» τῆς Ἐταιρείας εἶναι ὄχι μόνο ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες χρήσιμες γιὰ τὴν ἀμεσότητα τῶν πληροφοριῶν καὶ τῶν ἐντυπώσεων κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἀνασκαφῆς, ἀλλὰ καὶ πηγὲς γνώσης γιὰ τὶς συνθήκες τὶς γενικότερες τῆς ἔρευνας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Μὲ τὶς πρῶτες ἀπόπειρες ὁ Σωτηριάδης τὸ 1897 ἦλθε «ἐπὶ τὰ ἴχνη μακρᾶς σειρᾶς βάρθρων πολυπληθῶν καὶ στοᾶς ἐκτεινομένης κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τεμένους». Οἱ πρῶτες ἐπιγραφές, ζωντανοὶ μάρτυρες τῆς αἰτωλικῆς ἱστορίας, ἔρχονταν στὸ φῶς.

4. Ἀνατύπωση Ν. Ὑόρκη 1973. Περὶ Θέρμου σ. 252 κέ., 281 κέ.

5. Noack 1897, 81.

Εἰκ. 5. Ἀπόσπασμα τῆς πρώτης ἐπιστολῆς τοῦ Σωτηριάδη περὶ Θέρμου, 22 Μαΐου 1897.

Εικ. 6. Ημικυκλική εξέδρα (ιερό Ἁγίας Τριάδας): α. Πρώτη ἀπεικόνιση. β. Ἡ εξέδρα σήμερα.

Εικ. 7. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφή.

Ὁ Σωτηριάδης συνέχισε τὶς ἀνασκαφὲς στὸν Θέρμο ἕως τὸ 1908. Ἦδη τὸ 1898 εἶχε ἀποκαλύψει τὸν περίπτερο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 7), μέρος τοῦ μεγάρου Α (εἰκ. 8), τὸ μέγαρο Β, τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου (εἰκ. 10), ἄλλον πρὸς ΒΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 11) καὶ τὴν κρήνη (εἰκ. 12). Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐτήσιες ἐκθέσεις στὰ ΠΑΕ⁶, ἐδημοσίευσε τὸ 1900 τὸ ἄρθρο «Ἀνασκαφὴ ἐν Θέρμῳ» στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* μὲ τὰ συμπεράσματα τῶν πρώτων ἐρευνῶν του⁷. Μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἡ πρώτη δημοσίευση συστηματικὴ καὶ ὀλοκληρωμένη, ἔχει ὅμως γιὰ μᾶς σήμερα, μαζὶ μὲ τὶς ἐκθέσεις στὰ *Πρακτικὰ* καὶ τὶς ἐπιστολές, βασικὴ σημασία, γιατί εἶναι ἡ μόνη πηγὴ γνώσης γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πρώτης ἐκείνης ἀνασκαφῆς.

Τὶς ἀνασκαφὲς συνέχισε ἀπὸ τὸ 1911 ὁ Κ.Α. Ρωμαῖος. Τὶς παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματά του ποὺ ἦλθαν νὰ διορθώσουν ἢ νὰ ἀλλάξουν ἐκεῖνα τοῦ Σωτηριάδη ὡς πρὸς τὴ διάκριση καὶ τὴ χρονολόγηση τῶν περιόδων, καθὼς καὶ τὴν ἐρμηνεῖα τῶν κτηρίων, ἐδημοσίευσε σὲ θεμελιώδες ἄρθρο του, ἂν καὶ μὲ «χαρακτήρα προσωρινότητος», στὸ *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο* 1915: «Ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ Θέρμου». Ὁ Ρωμαῖος ἀνέσκαψε κατὰ διαστήματα ἕως τὸ 1932⁸. Ἀποκάλυψε τὰ κτίσματα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ πρὸς Β καὶ πρὸς Ν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 9) καὶ ἐπανελάβε τὴν ἀνασκαφὴν στὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ναοῦ, ὅπου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ κτήριο τὸ ὁποῖο τότε αὐτὸς ὀνόμασε «μέγαρο Β». Τὸ δὲ πρὸς Β παλαιότερο ἀψιδωτὸ ποὺ εἶχε ἤδη φέρει στὸ φῶς ὁ Σωτηριάδης ὀνόμασε «μέγαρο Α» (εἰκ. 13). Καὶ οἱ δύο ἀνασκαφεῖς ἐρεῦνησαν καὶ τὴν πρὸς Ν ἀγορὰ τῶν Αἰτωλῶν⁹.

Ὁ Θέρμος ὀφείλει τὴν ἀρχαιολογικὴν του σημασία κυρίως στὴ διατήρηση σειρᾶς ἀλλεπάλληλων κατασκευῶν καὶ πολιτισμικῶν ὀριζόντων ἀπὸ τὴ Μεσοελλαδικὴ Ἐποχὴ ἕως τὸν 2ο αἰ. π.Χ. Στὰ τρία διαδοχικὰ μεγαλύτερα κτήρια τοῦ χώρου, τὸ μέγαρο Α τῆς Μεσοελλαδικῆς ἢ τῆς πρώιμης Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς, τὸ μέγαρο Β τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ τὸν πρώιμο ἀρχαῖκὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀναγνωρίσθηκε ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο καὶ ἔγινε τότε γενικότερα δεκτὴ ἐνιαία ἐξέλιξη ἀρχιτεκτονικῶν τύπων. Ἔτσι κατασκευάσθηκε οἷονεὶ σχῆμα ἱστορικῆς τυπολογικῆς ἐξέλιξης ἀπὸ τὸ ἀψιδωτὸ κτίσμα τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης στὸν περίπτερο δωρικὸ ναό.

Εἰδικότερα τὸ μέγαρο Β φάνηκε ὅτι ἀποτελεῖ στάδιο μεταβατικὸ μεταξὺ τῆς προϊστορικῆς οἰκοδομικῆς παράδοσης καὶ τῆς πρώιμης ἑλληνικῆς ναϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ θέση μάλιστα αὐτὴ ἐνισχύθηκε ὅταν τὸ ὀρθογώνιο αὐτὸ κτήριο συνδέθηκε μὲ «ἐλλειψοειδὲς περιστύλιο» ποὺ θεωρήθηκε ἀνάμνηση τοῦ ἀψιδωτοῦ κτηρίου καὶ πρόδρομο τοῦ πτεροῦ τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ. Ὅλες σχεδὸν οἱ ἕως τώρα ἀναφορὲς στὸ μέγαρο Β ποὺ περιέχονται στὸ πρῶτο κεφάλαιο τῶν ἐγχειριδίων τῆς

6. ΠΑΕ 1897, 18-21, 1898, 104-110, 1899, 57-66, 1901, 34-37, 1902, 49-51, 1903, 41-42, 1906, 136-139, 1908, 95-98.

7. Βλ. ἐπίσης Kawerau, Sotiriadis 1902-1908, 1-8, Σωτηριάδης 1909. Σωτηριάδης 1903.

8. Ρωμαῖος 1915, ὁ ἴδιος 1916, ὁ ἴδιος 1924-25, ΑΔ 4, 1918, Παράρτ. 32, ΑΔ 6, 1920-21, Παράρτ. 168.

9. Βλ. βιβλιογραφία Παπαποστόλου 1991, ὁ ἴδιος 1994, 510.

Εικ. 8. Από την ανασκαφή του μεγάρου Α, 1898, από Β.

Εικ. 9. Ο προϊστορικός οικισμός μετά από την ανασκαφή του Ρωμαίου, από Α.

Εικ. 10. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου, ἀπὸ Ν.

Εικ. 11. Ναὸς πρὸς ΒΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (Ἀρτέμιδος;) 1898, ἀπὸ ΝΑ.

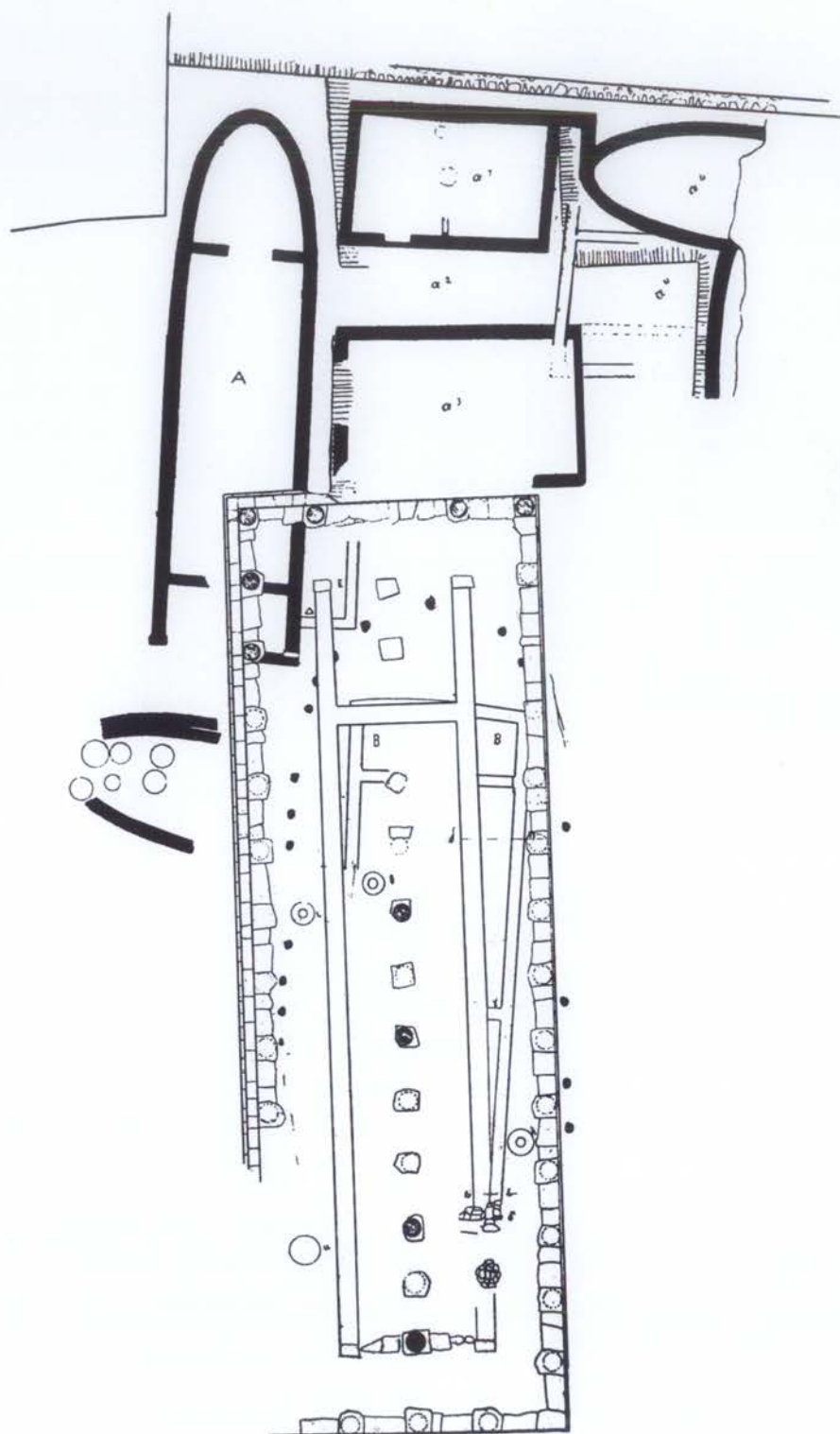

Εικ. 12. Η κρήνη της αγοράς, πρώτη απεικόνιση από Δ.

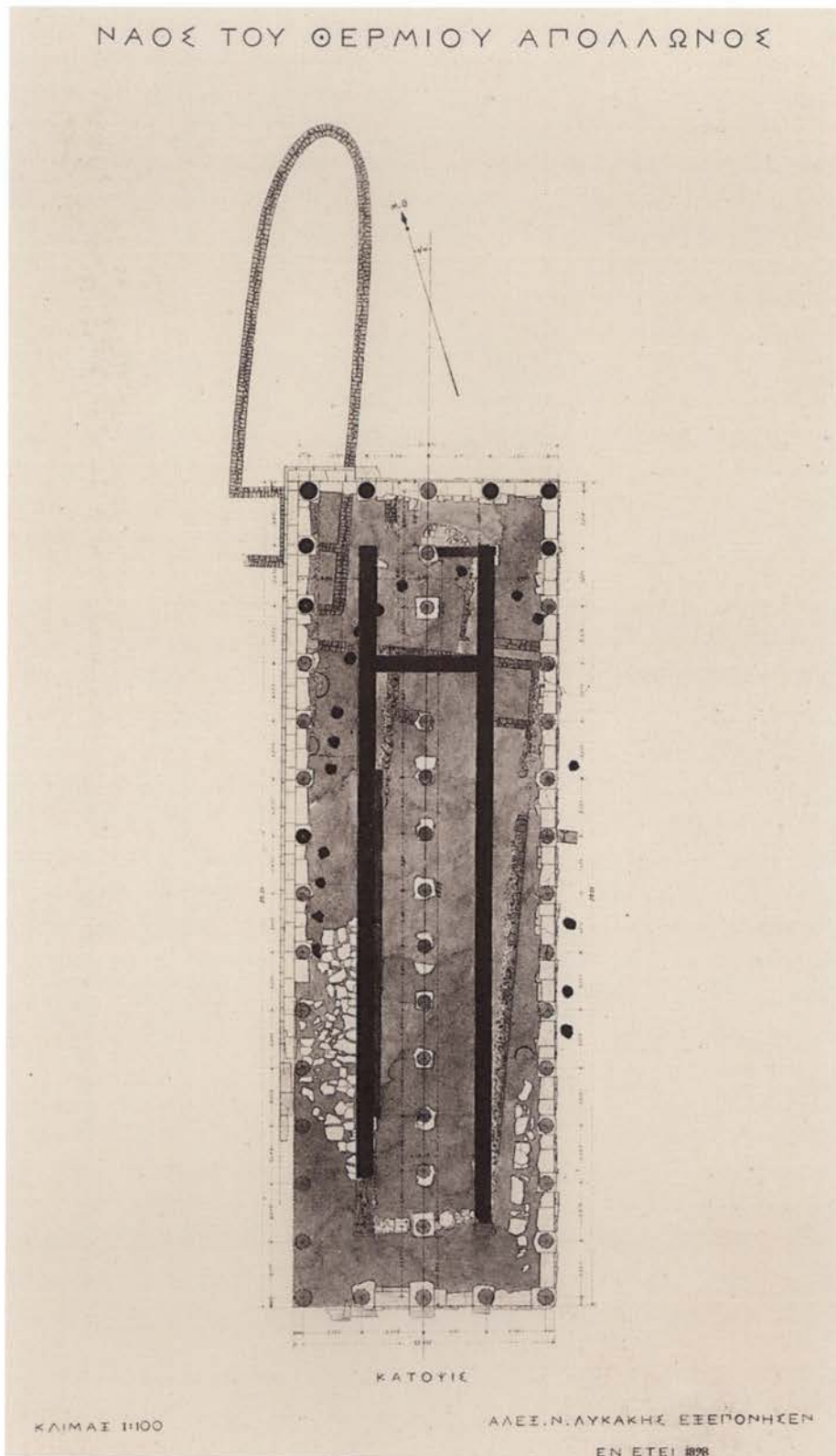
ἀρχαίας ἑλληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς αὐτὴ τὴν εἰκόνα δίνουν, βασισμένη κυρίως στὴ δημοσίευση τοῦ Ρωμαίου¹⁰. Ἡ σύνδεση ἐξάλλου καταλοίπων θυσιῶν ὀδήγησε στὴν ἄποψη ὅτι στὸν Θέρμο μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσει τὴ διαμόρφωση τῆς λατρείας ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ ἱεροῦ: εἶναι ἓνα ἄλλο σχῆμα ἀδιάκοπης ἐξέλιξης, αὐτὴ τὴ φορὰ τῆς λατρείας, ἀρχικῶς σὲ ὑπαίθριο βωμὸ καὶ τέλος σὲ περίπτερο ναὸ διαμέσου ἑνὸς προδρόμου ναϊκοῦ κτηρίου τὸ ὁποῖο στὴν ἀρχὴ ἦταν, κατὰ τὸν Ρωμαῖο, κατοικία ἀρχηγοῦ. Ὡστόσο οἱ νεώτερες ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες ἀνατρέπουν τὴ θεωρία γιὰ τὴν τυπολογικὴ συγγένεια μὲ τὰ ἐλλειψοειδῆ κτήρια τῆς 2ης χιλιετίας, ἀλλὰ καὶ τὴ λειτουργικὴ σχέση τοῦ μεγάρου Β μὲ τὸν περίπτερο ἑλληνικὸ ναό. Ἐπιβεβαιώνουν ὁμῶς οἱ νέες ἀνασκαφὲς τὴ σπουδαιότητα τοῦ Θέρμου ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴ συνοχὴ τῶν πρώιμων περιόδων καὶ τουλάχιστον

10. Weickert 1929, 7 κέ., Robertson 1929, 51-53, 322, Dinsmoor 1950, 42, 47-48, Lawrence 1962, 93-94, Drerup 1969, 14 κέ., 123, Francis

de 1973, 45-48, Knell 1980, 20-21, Gruben 2001, 33, ὁ ἴδιος 1996, 392 κέ., Fagerström 1988, 41 κέ. Ἄλλὰ βλ. καὶ Hellmann 2006.

Εικ. 13. Το σχέδιο κάτοψης τῶν Ρωμαίων, 1915.

Εικ. 14. Τὸ πρῶτο σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς. Σωτηριάδης 1900.

ἀπὸ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, ὡς πρὸς τὴ συνέχεια τῆς λατρείας στὸν ἴδιο χῶρο, ἀφαιρώντας ὅμως τὴ λατρευτικὴ σημασία τοῦ μεγάρου Β. Καὶ ἐνῶ τὰ πρῶτα κτήρια τοῦ Θέρμου δὲν συνιστοῦν τυπολογικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀλληλουχία ἀπὸ τὴν Προϊστορικὴ καὶ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου ἕως τὸν 7ο αἰ. π.Χ., ἀντικατοπτρίζουν μαζὶ μὲ τὰ στρωματογραφικὰ ἐπεισόδια τὶς περιπέτειες τῆς χρήσης τοῦ χώρου καὶ τὶς κοινωνικοπολιτικὲς καὶ λατρευτικὲς ἐξελίξεις στὴν Αἰτωλία.

Ἄναδρομὴ στὴν ἔρευνα τοῦ μεγάρου Β

Ἄνακοινώνοντας γιὰ πρώτη φορὰ τὸ «μέγαρο Β» ὁ Σωτηριάδης στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τοῦ 1900 σημείωνε μὲ συντομία: «Πρῶτος ὅμως ἐν τῷ μεταβαλόντι προορισμὸν χῶρῳ τοῦ πρῶην βωμοῦ δὲν ἀνηγέρθη ὁ ναὸς οὗτος (τοῦ Ἀπόλλωνος). Ἐν τῷ αὐτῷ ὑπὸ τὸ δάπεδον στρώματι ἀπεκαλύφθη τὸ κτίριον ὅπερ παρατηρεῖται ἐν τῷ σχεδιαγράμματι μικρὸν τι παραλλάσσον τῆς διευθύνσεως τοῦ ναοῦ καὶ ὅπερ προϋπήρξε πάντως αὐτοῦ»¹¹ (εἰκ. 14). Τὸ στρωματογραφικὸ σχῆμα ποῦ ἰχνογράφησε τότε ὁ ἀνασκαφέας καὶ στὸ ὁποῖο ἔμεινε σταθερὸς ὡς τὸ τέλος εἶχε ὡς ἐξῆς: μέγας βωμὸς τέφρας ἀμέσως ἐπάνω στὸ φυσικὸ ἔδαφος (δὲν ἀναφέρει λιθόστρωτο), κτήριο ποῦ προϋπήρξε τοῦ ναοῦ (μέγαρο Β) καὶ ἄλλο ἐλλειψοειδὲς σύγχρονο πρὸς τὸ Β (μέγαρο Α) καὶ τέλος ὁ ναὸς ποῦ κτίσθηκε στὸν ἴδιο χῶρο «ἰσοπεδωθέντος ὁποσδήποτε τοῦ ἐδάφους»¹². Ἄλλοῦ πάλι σημειώνει «ὅτι τὸ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἔδαφος ἐσχηματίσθη ἐκ χυτῶν, ἥτοι φερτῶν χωμάτων πάχους δύο περίπου μέτρων ὑπὸ τὰ ὁποῖα εὐρίσκεται ἡ φυσικὴ στερεὰ γῆ»¹³. Ἦδη ὁ Ρωμαῖος παρατήρησε ὅτι ὁ Σωτηριάδης δέχθηκε τὴν ἐπίδραση τῆς «ἐξ Ὀλυμπίας τὸ πρῶτον ἐκπηγασάσης θεωρίας» περὶ μεγάλου βωμοῦ τέφρας τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ποῦ προϋπήρχε στὸν χῶρο τῶν ναῶν καὶ δὲν ἐπρόσεξε τὴν «ἀνομοιομέρειαν τῆς ἐπιχώσεως», οὔτε τὴν ἐμφάνιση τῶν γεωμετρικῶν χαλκῶν «ἐπὶ μόνον τοῦ ἀνωτάτου μελανωποῦ, 0.20-0.30 πάχους στρώματος», ἐνόμισε δὲ τὰ κτήρια (μέγαρο Α καὶ μέγαρο Β) «σύγχρονα ἢ καὶ νεώτερα τοῦ βωμοῦ»¹⁴.

Ὁ Ρωμαῖος διέκρινε ἓνα ἀνώτερο «μελανὸ στρώμα» πρὸς Δ, πρὸς Ν, ἀλλὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ναό, τὸ ὁποῖο ἀπέδωσε στὴν «ἐποχὴν τὴν λεγόμενὴν τοῦ σιδήρου ἢ γεωμετρικὴν», τὰ δὲ κατώτερα στρώματα «εἰς τὴν παλαιότεραν» τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς. Διαπίστωσε ἐπίσης ὅτι ἀντὶ τοῦ μεγάλου βωμοῦ καὶ «τῶν δυσκολότατα μετ' αὐτοῦ σχετιζομένων ὀλίγων κτηρίων» ὑπήρξε συνοικισμὸς ἀπὸ τὴν «παλαιομυκηναϊκὴν ἐποχὴν» ἕως τὸ 600¹⁵. Ὅπως τὸ ἀνώτερο μελανὸ ἔτσι καὶ τὸ στρώμα τῆς στάχτης προσέγραψε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β¹⁶, ἀλλὰ τὸ διαπίστωσε καὶ ἐξω-

11. Σωτηριάδης 1900, 179

12. Ὁ.π. 180-181. Ἄνακοίνωσε ὅτι βρῆκε τρεῖς τάφους μὲ καύσεις νεκρῶν κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ κτηρίου Α τὸ ὁποῖο γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀργότερα ἀποκάλεσε «ἠρώο», ἐνῶ ὁ Ρωμαῖος ἀπέδωσε τὰ ὀρύγματα σὲ ἡμιπόγειες

καλύβες.

13. Σωτηριάδης 1900, 176.

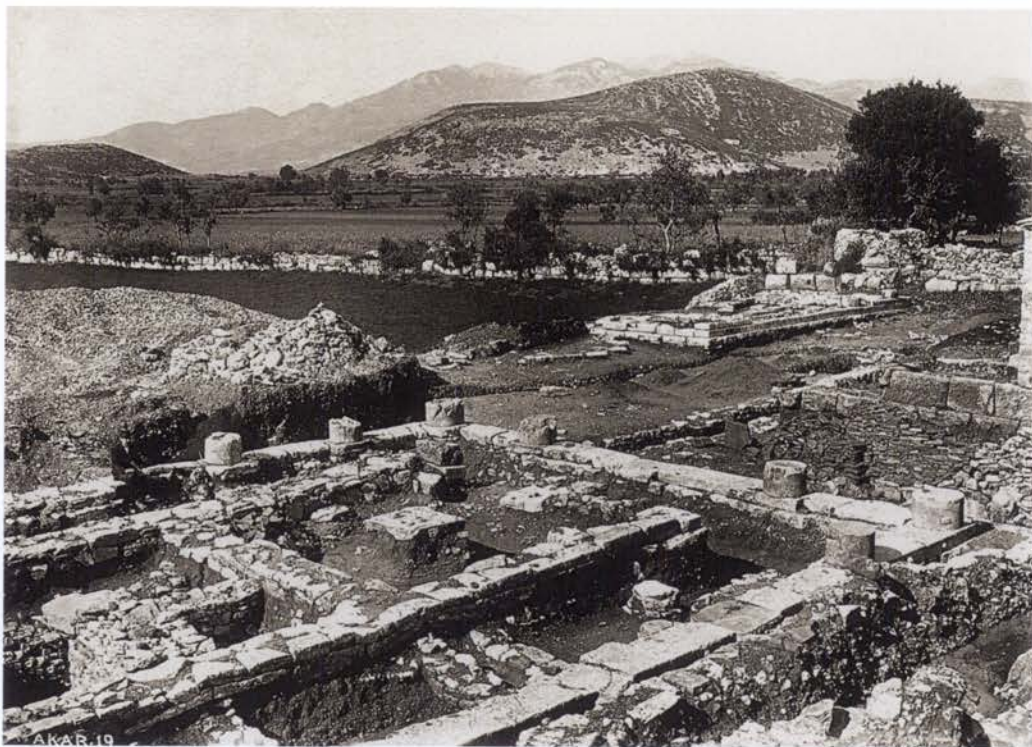
14. Ρωμαῖος 1915, 227

15. Ὁ.π. 230.

16. Ὁ.π. 246.

Εικ. 15. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, 1898.

Εικ. 16. Τὸ βόρειο μέρος τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΝΑ. Στὸ βάθος τὸ τεῖχος, 1898.

*Εικ. 17. Τὸ νότιο μέρος τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΒΑ: 1 Ὁ ἀνατολικὸς στυλοβάτης.
2 Ὁ ἀνατολικὸς τῖχος τοῦ μεγάρου Β. 1898.*

τερικῶς τοῦ κτηρίου πρὸς Δ καὶ πρὸς Ν (πρὸς Ν τοῦ ναοῦ ἡ παλαιὰ ἀνασκαφή ἔφθασε σὲ βάθος καὶ ἀφαίρεσε ὅλα τὰ στρώματα μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῶν προϊστορικῶν). Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα τοῦ Ρωμαίου ἦταν περιορισμένη. Εὐστοχῆ ὡστόσο ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν ἡ διάκριση διαφορετικῶν ἐποχῶν στρωμάτων ποὺ δὲν εἶχε προσέξει ἀκριβῶς ὁ Σωτηριάδης, οἱ χρονικοὶ ὅμως καὶ οἱ ἄλλοι συσχετισμοὶ τῶν διαφόρων στοιχείων μεταξύ τους καὶ μὲ τὸ κτήριο Β δὲν συμφωνοῦν τώρα μὲ τὰ ἀκριβέστερα δεδομένα τῆς λεπτομεροῦς νεώτερης στρωματογραφικῆς ἔρευνας.

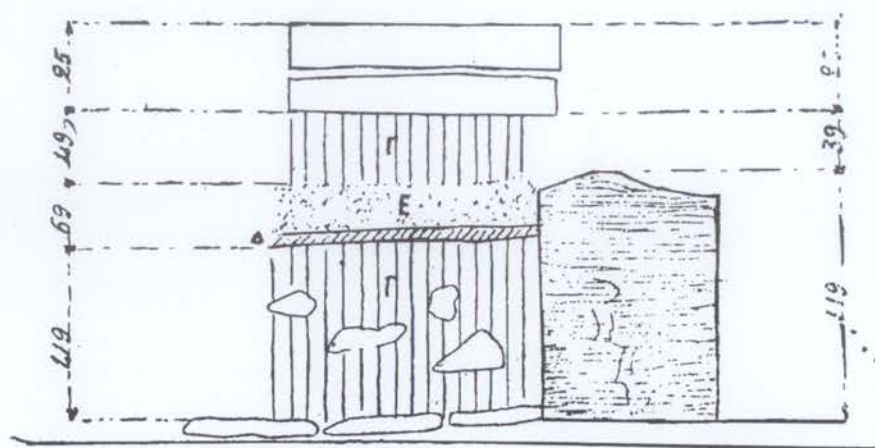
Ὅσον ἀφορᾷ τὴν «περίφημο» ἐλλειπτικὴ περίσταση τοῦ μεγάρου Β γιὰ τὴν ὁποία θὰ κάνουμε ἐκτενέστερα λόγο πῶς κάτω, ὁ Ρωμαῖος ἦταν βέβαιος ὅτι πράγματι ὑπῆρξε, ἀλλὰ πίστευε ὅτι προστέθηκε κατόπιν, ὅταν ἐγίνε ἀνύψωση τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου τοῦ κτηρίου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δικαιολογήθηκε ἡ τοποθέτηση τῶν πλακῶν ὡς «βάσεων» τῆς «περιστάσεως» σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ μάλιστα σὲ ἐκεῖνο σιὸ ὁποῖο ἀνήκει καὶ τὸ ἀνώτερο «μελανὸ στῶμα»¹⁷. Ἡ ἄποψη ὅτι προσετέθη σιὸ κτήριο περὶ ἦταν σύμφωνη μὲ τὸ γνωστὸ ἐξελικτικὸ σχῆμα τῆς μεταβολῆς τῶν ἀνακτόρων σὲ ναοὺς ποὺ ἐδέσποζε σιὴ σκέψη του. Καθιστοῦσε δὲ ταυτοχρόνως τὸ μέγαρο Β πρόδρομο τοῦ περίτερου ναοῦ¹⁸ (σχ. 14).

17. Ρωμαῖος 1915, 249.

18. Ὁ.π. 252, 275 κέ.

Εικ. 18. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ Σωτηριάδη: α. Στὸ βάθος τὸ Κεφαλόβρυσο (σημ. Θέρμο) ἀπὸ ΝΑ. β. Ὁ ναὸς μὲ τὶς στερεωτικὰς λιθινὰς ἀπὸ Α, 1899.

19α
 Γ ||| Κοίνα χρωμεία.
 Δ |||| Πήλος συνακνωδής
 Ε ☼ Τύφρα

Τομή κατά Ε·Ε του ΝΑ
 άιφρου του μεγάρου Β

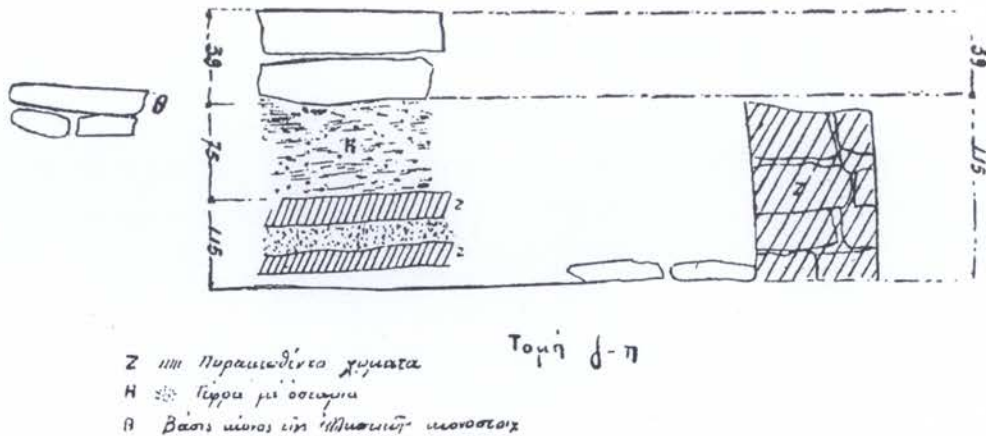
Καὶ ἐνῶ ὁ Ρωμαῖος ποτὲ δὲν ἀμφέβαλε γιὰ τὴ σχέση τῶν πλακῶν μὲ τὸ μέγαρο Β, ὁ Σωτηριάδης εἶχε ἀμφιταλαντευθεῖ ἀνάμεσα σὲ διάφορες ἐρμηνεῖες καὶ τελικῶς ἀπέσπασε τὶς πλάκες ἀπὸ τὸ κτήριο αὐτό. Ἐξίσου περιπετειώδης ἦταν ἡ θεώρηση τῶν πλακῶν τῆς ἐλλειπτικῆς σειρᾶς καὶ στὴ νεώτερη βιβλιογραφία. Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἦταν ἀπὸ τὰ κυριότερα κίνητρα ποὺ μᾶς ὤθησαν νὰ στραφοῦμε στὴν ἔρευνα τοῦ μεγάρου Β καὶ τῶν ἐπίμαχων πλακῶν. Καὶ τὸ τελικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ σχετισθοῦν μὲ τὸ μέγαρο Β, γιατί ὅταν τοποθετήθηκαν τὸ κτήριο εἶχε καταστραφεῖ καὶ ὁ χῶρος ποὺ κατεῖχε πρὶν εἶχε ἤδη ἀπὸ καιρὸ ἀποδοθεῖ στὴ λατρεία.

Κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ τοῦ 1898 ἡ σκαπάνη ἔφθασε σὲ μεγάλο βάθος μέσα στὸν ναὸ καὶ ἀφαίρεσε ὅλα σχεδὸν τὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης ἢ ὅποια παρέμεινε ἄθικτη μόνο κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους, τὶς βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας καὶ τὸν στυλοβάτη τοῦ ναοῦ (εἰκ. 15, 16, 17, 18α). Ὁ Σωτηριάδης ἔκτισε στὴ συνέχεια «σταυροειδεῖς ξηροτοίχους», ὅπως ἀναφέρει καὶ σὲ ἐπιστολὴ του, γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ καὶ τὶς βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος¹⁹. Σχηματίσθηκε ἔτσι ἓνα πυκνὸ δίκτυο ἀπὸ λιθίδες οἱ ὁποῖες πράγματι ἐπροστάτευσαν τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ (εἰκ. 18β). Στὴ συνέχεια, κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ τοῦ ἐπιχείρηση τὸ 1913 καὶ τὸ 1914, ὁ Ρωμαῖος ἐρεύνησε πάλι τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β καὶ ἀποκάλυψε τὸν «βόθρο θυσίων» πρὸ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας του²⁰, ἔκανε δὲ στρωματογραφικὴ ἔρευνα σὲ δύο θέσεις κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ ἐδημοσίευσε δύο τομές²¹, οἱ ὁποῖες καὶ διαφορετικὲς μεταξὺ τους εἶναι καὶ ἀφορμὴ ἔδωσαν σὲ διαφορετικὲς θεωρίες σχετικὰ μὲ τὴν οἰκοδόμησι καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β (εἰκ. 19α-β).

19. ΠΑΕ 1899, 61.

20. Ρωμαῖος 1915, 242 κέ., 248 κέ.

21. Ὁ.π. 245, εἰκ. 10, 247, εἰκ. 12.

Εἰκ. 19α-β. Τὰ σκαριφήματα τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν ε-ε καὶ ζ-η, Ρωμαῖος 1915.

Ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ κριτικὴ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων καὶ ἡ προσπάθεια νὰ ἐνταχθεῖ τὸ μέγαρο Β στὴν ἐξέλιξη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν σχημάτων ὀδηγοῦσαν τὴν ἔρευνα σὲ διαφορετικὲς ἀπόψεις, καὶ συχνὰ σὲ ἀδιέξοδο. Συνέβαλε δὲ κυρίως τὸ γεγονός ὅτι οἱ δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν περιέχουν λίγες καὶ ἀτελεῖς περιγραφές ποὺ μένουν ἀτεκμηρίωτες, καθὼς δὲν συνοδεύονται ἀπὸ ἐπαρκεῖς φωτογραφίες καὶ σχέδια, οἱ δὲ ἐρμηνεῖς τοὺς μοιάζει νὰ στηρίζονται πρὸ πολὺ στὴ γενικὴ ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Καὶ εἶχε μὲν ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ἀναντικατάστατη ἀξία καὶ αὐθεντικότητα, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ, γιὰτὶ λείπουν τὰ τεκμήρια καὶ ἐξἄλλου ἔμεινε πάντοτε ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ ἰσχύοντα ἐρμηνευτικὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ «παλαιότερου προ-ὑπάρξαντος ναοῦ» (μέγαρο Β) ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σωτηριάδη καὶ τὶς ἐπαναληπτικὲς ἔρευνες τοῦ Κωνσταντίνου Ρωμαίου, τὰ σκάμματα εἶχαν ἐπιχωματωθεῖ καὶ ὁρατὰ ἦταν μόνο τὰ εἴρημα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου (εἰκ. 20α-β). Ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ γίνῃ ἐλεγχος τῶν δεδομένων ἦταν νὰ ἐπαναληφθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ. Οἱ συνθῆκες τῆς τρίτης κατὰ σειρὰν ἔρευνας ἦταν ἰδιότυπες καὶ δύσκολες. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀκολούθησε περισσότερα στάδια: Ἀφαιροῦνταν πρῶτα οἱ μεγάλοι ὄγκοι τῶν μετανασκαφικῶν ἐπιχωματώσεων καὶ ὅπου χρειαζόταν οἱ νεώτερες στερεωτικὲς ξερολιθιές. Ἐπειτα γινόταν καθαρισμὸς τῶν περισωθέντων κτηριακῶν καταλοίπων καὶ τῶν παρειῶν τῶν ἄθικτων ὑπὸ τοὺς λίθους τοῦ ναοῦ στρωμάτων. Τέλος ἐπιστρέψαμε ἐπανειλημμένως γιὰ ἐξαντλητικὲς καὶ λεπτομερεῖς ἔρευνες σὲ σημεῖα ὅπου τυχὸν μέσα στὰ σκάμματα ἔμεναν λίγα ἄθικτα ἀρχαῖα χρώματα, ἀλλὰ καὶ στὶς ἴδιες τὶς παρειές τῶν σκαμμάτων, καθὼς καὶ στὰ ὑπόλοιπα τοίχων ποὺ πολλὲς φορὲς βρίσκονταν ὑπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ καὶ κάποτε συνδέονταν μὲ νεώτερες ξερολιθιές ἢ ἀκόμη ἦταν ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ αὐτὲς καὶ δὲν διέφεραν πολὺ οὔτε ὡς πρὸς τὸ ὑλικό, οὔτε στὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς. Σὲ πολὺ περιορισμένη ἔκταση μετακινήσαμε λίθους τοῦ ναοῦ γιὰ νὰ ἐρευνηθοῦν καλύτερα τὰ ὑποκείμενα στρώματα καὶ νὰ περισυλλεγοῦν τυχὸν εὐρήματα.

*Εικ. 20α-β. Ὁ ναός τοῦ Ἀπόλλωνος: α. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ρωμαίου.
β. Στὴν ἀρχὴ τῆς νέας ἀνασκαφῆς.*

Ἐτήσιες ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν δημοσιεύονταν εὐθὺς ἀμέσως στὸ *Ἔργον* τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ στὴ συνέχεια στὰ *ΠΑΕ*. Οἱ προκαταρκτικὲς ἀνακοινώσεις στὸ *Ἔργον* εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων πολλὲς φορές ἀτελεῖς καὶ πρέπει νὰ θεωροῦνται προσωρινές, ἀφοῦ ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίζεται. Πολλὲς παρατηρήσεις συμπληρώνονταν ἢ τροποποιοῦνταν κατὰ τὶς ἐπόμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους, ὅπως π.χ. ἐκεῖνες στὸ *Ἔργον* 1994 ποὺ ἄλλαξαν ἢ συμπληρώθηκαν στὸ *Ἔργον* 1995. Ἀλλὰ καὶ οἱ λεπτομερεῖς ἐκθέσεις τῶν *ΠΑΕ*, ἐὰν ληφθοῦν ὑπόψη ἀποσπασματικὰ δὲν βοηθοῦν στὸν σχηματισμὸ κατὰ τὸ δυνατὸν ὀλοκληρωμένης εἰκόνας. Καὶ ἐκεῖ τίθενται ἐρωτηματικὰ καὶ ἐκτίθενται προβλήματα καὶ ἐναλλακτικὲς ἐκδοχὲς καὶ συχνὰ σημειώνεται ἐπιφύλαξη καὶ ἡ ἐλπίδα ὅτι ἡ συνέχιση ἢ ἡ ἐπανάληψη τῆς ἔρευνας θὰ δώσουν περισσότερα καὶ βεβαιότερα στοιχεῖα. Στὴν πραγματεία ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποφύγαμε γιὰ τοὺς πᾶνω λόγους νὰ παραπέμπουμε σὶς ἀνακοινώσεις τοῦ *Ἔργου*, ἀλλὰ περιορισθήκαμε στὰ *ΠΑΕ*.

Ἡ παρούσα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τρίτη κατὰ σειρὰν στὸν ἴδιο χῶρο, ἀπέβλεψε ἐξαρχῆς στὴν ἐπανεξέταση τοῦ μεγάρου Β, τοῦ γνωστοῦ καὶ πολυσυζητημένου κτηρίου ποὺ βρισκόταν θαμμένο ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Οἱ φωτογραφίες ποὺ εἶχαν δημοσιευθεῖ ἦταν ἐλάχιστες καὶ ἀσαφεῖς, ἐνῶ στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἔστειλε ἀπὸ τὸν Θέρμο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ὁ Σωτηριάδης²², δὲν ὑπῆρχαν ἡμερολόγια, σχέδια ἢ φωτογραφίες. Κατὰ μία πληροφορία τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ρωμαίου καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαϊὰ στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν β' παγκόσμιον πόλεμον. Σχέδια λέγεται ὅτι εἶχε φιλοτεχνήσει ὁ ζωγράφος Κ. Μαλέας. Ἀπὸ τὴ θητεία του στὸν Θέρμον ἔμεινε μόνον ἡ γνωστὴ ἐλαιογραφία στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη (εἰκ. 21). Τὸ σχέδιον ποὺ δημοσίευσε ὁ Σωτηριάδης στὴν *ΑΕ* 1900 περιέχει τὴ μόνη ἕως τώρα αὐθεντικὴ, ἀλλὰ ἀνεπαρκῆ γραμμικὴ ἀποτύπωση τοῦ κτηρίου αὐτοῦ καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψή τους²³ (βλ. εἰκ. 14). Τὸ ἴδιο μετέγραψε ἀργότερα ὁ Ρωμαῖος σχηματικὰ, τροποποιώντας τὴ φορὰ τοῦ βόρειου τοίχου τὸν ὁποῖο ἀπέδωσε ἐλαφρῶς καμπύλο²⁴ (βλ. εἰκ. 13). Μὲ βάση τὰ σχέδια αὐτὰ καὶ ὑστερότερες παρατηρήσεις τοῦ Ρωμαίου συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Dregur καὶ παρόμοιο ἀπὸ τὸν Wesenberg, γραμμικὸ σχέδιον τοῦ μεγάρου Β με ἐλαφρὰ καμπύλους ὅλους τοὺς τοίχους ἐκτὸς τῶν ἐγκάρσιων χωριστικῶν, οἱ ὁποῖοι ἔμεναν εὐθεῖς²⁵ (εἰκ. 22α, 24). Στὸ ἴδιο αὐτὸ σχέδιον ἀποτυπώνονται καὶ οἱ πλάκες ποὺ ἐρμηνεύθηκαν ὡς βάσεις «ἐλλειπτικῆς περιστάσης». Ἡ θέσις ξύλινων παραστάδων, οἱ ὁποῖες κατὰ τὸν Ρωμαῖο ἐκάλυπταν τὰ μέτωπα τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ μεγάρου πρὶν κτισθεῖ θυραῖος τοίχος στὴν πρόσοψη, ἀφέθηκε χωρὶς μελάνωμα, ἐνῶ προστέθηκε στὴν πρόσοψη ὁ τοίχος ποὺ ἔλειπε στὸ σχέδιον τοῦ Ρωμαίου, εἶχε ὅμως περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο.

Ἡ εἰκόνα ποὺ ἐπικρατοῦσε πρὶν ἀπὸ τὴ νεώτερη ἀνασκαφὴ γιὰ τὸ κτήριο βασίσθηκε στὴν κάτοψη αὐτὴ καὶ ἐμφανίζει τὸ μέγαρον Β ὡς ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κτή-

22. Παπαποστόλου 1990, 191 κέ.

23. Σωτηριάδης 1900, παρένθ. πίν. σ. 175.

24. Ρωμαῖος 1915, 231, εἰκ. 2.

25. Dregur 1963, 3 εἰκ. 3, ὁ ἴδιος 1964, 187,

Wesenberg 1982, 153, εἰκ. 4.

Είκ. 21. Κωνσταντῖνος Μαλέας 1879-1928. Θέρμος, έλαιογραφία 0.415×0.47 μ.

ριο διαστ. 21.40×7.30 με προσανατολισμό από Β πρὸς Ν καὶ με εἴσοδο στη νότια πλευρά. Εἶχε τριμερὴ διαίρεση σὲ βαθὺ προθάλαμο, κύριο χῶρο καὶ βραχὺ ὀπίσθιο δωμάτιο μήκους 8.15, 9.13 καὶ 2.20 ἀντιστοίχως. Στην ἀρχὴ ἦταν ἐμπρὸς ἀνοικτὸ καὶ τὰ ἄκρα τῶν τοίχων εἶχαν ξύλινες παραστάδες. Ἀργότερα προστέθηκε τοῖχος στὴν πρόσοψη καὶ τὸ κτήριο μετατράπηκε σὲ κλειστὸν οἶκο²⁶. Τῶν τοίχων του τὸ κατώτερο μέρος περιγράφεται κατασκευασμένο ἀπὸ μικρὲς πλακοειδεῖς ἀκατέργαστες, ἀλλὰ διαλεκτὲς πέτρες. Κατὰ τὸν Ρωμαῖο ὅλοι οἱ σωζόμενοι τοῖχοι, ἐκτὸς τῶν δύο ἐσωτερικῶν ἐγκάρσιων (β1, γ) καὶ τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης ἦταν ἐλαφρῶς καμπύλοι καὶ εἶχαν κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικό²⁷. Ὡστόσο στὸ σχέδιο κάτο-

26. Ρωμαῖος 1915, 243 κέ.

27. Ὁ.π. 244-245, ὁ ἴδιος 1924-25, 4.

πης που δημοσίευσε το 1915 (βλ. εικ. 13) δεν φαίνεται ή καμπυλότης των μακρών τοίχων, όπως ούτε στο σχέδιο του Σωτηριάδη ή όποιος άλλωστε δεν έκανε λόγο για καμπυλότητα των τοίχων. Μόνο τον βόρειο στενό τοίχο σχεδίασε ο Ρωμαίος έλαφρώς καμπύλο. Η έλαφρά καμπυλότης όλων των τοίχων αποδόθηκε για πρώτη φορά στο σχέδιο του J. A. Bundgaard²⁸ (εικ. 22β) και στη συνέχεια σε εκείνο που έδημοσίευσε ο H. Dregur²⁹ (εικ. 22α). Ευθείς έσχεδίασε τους μακρούς τοίχους και ο G. Gruben³⁰. Στο λιθολόγημα ύψώνονταν κατά τον Ρωμαίο ξυλόπλεκτοι και πηλόχριστοι τοίχοι που κατέληγαν σε θόλο όπως και στα προϊστορικά έλλειψοειδή και όρθογώνια κτήρια του ίδιου χώρου. Το κτήριο φέρεται σε λιθόστρωτο το όποιο «ελάχιστα υπέρκειται της κατώτατης σειράς λίθων του παραπλεύρως τοίχου» και αποτέλεσε το πρώτο επίπεδο χρήσεως. Αργότερα, πάντοτε κατά τον Ρωμαίο, το δάπεδο ύψώθηκε κατά 0.50 και δέχθηκε πήλινη επίστρωση πάχους 0.04-0.05 ή όποια βρέθηκε πυρακτωμένη και «έχρησίμευσε αναμφιβόλως ως βάσις έστίας»³¹.

Η διαφορά μεταξύ της έκδοχής του Ρωμαίου και του Σωτηριάδη είναι προφανής: Ο δεύτερος που δεν έσημείωσε το λιθόστρωτο, δέχθηκε στο κατώτερο στρώμα έναν υπαίθριο βωμό τέφρας στη θέση του όποιου κατασκευάσαν το κτήριο Β, ενώ ο Ρωμαίος θεώρησε το παλαιότερο λιθόστρωτο ως το πρώτο δάπεδο του μεγάρου Β και τα στρώματα της στάχτης ως δύο διαδοχικών περιόδων κατάλοιπα θυσιών που τελούσαν μέσα στο κτήριο. Αρνεϊται ο Ρωμαίος χωρίς αίτιολόγηση την υπόθεση ότι μπορεί να ιδρύθηκε ή πήλινη έστία μέσα στο ήδη έρειπωμένο κτήριο. Αποκλείει επίσης ότι αυτό θα μπορούσε να κτιοθεϊ μετά από τη συσσώρευση της στάχτης, με λίθινο θεμέλιο μέσα σε αυτή, γιατί τότε, όπως σωστά παρατηρεί, ή πήλινη έστία και ή στάχτη δεν θα έφθαναν έως ακριβώς την παρειά του τοίχου, αλλά θα είχαν διαταραχθεί κατά την διάνοιξη του λάκκου της θεμελίωσης³². Την άποψη του Σωτηριάδη προσεγγίζει ή θεωρία που ανέπτυξε ο Dregur ή όποιος αντίθετα με τον Ρωμαίο έρμήνευσε το λίθινο κατώτερο μέρος των τοίχων ως θεμέλιο που κατασκευάσθηκε επάνω στο παλαιότερο λιθόστρωτο. Αυτό έμενε θαμμένο κάτω από το δάπεδο του κτηρίου το όποιο κατά τον Dregur δεν ήταν άλλο από το πήλινο επίπεδο της έστιας³³. Ο Dregur θεωρεί ότι το παλαιότερο λιθόστρωτο ήταν το επίπεδο υπαίθριου χώρου λατρείας παλαιότερης εποχής, που εκτεινόταν και πέρα από τη θέση την όποια κατέλαβε το μεταγενέστερο μέγαρο Β. Επάνω σε αυτό, υποστήριξε, υπήρχε βωμός στάχτης. Το μέγαρο Β θεμελιώθηκε μέσα σε έπίχωση που είχε εν τω μεταξύ σχηματισθεί από τη στάχτη αυτή (πιθανώς δε ακόμη και με μεταφορά χωμάτων) και απέκτησε ένα επίπεδο χρήσεως, αυτό της άνωτερης πήλινης πυρακτωμένης έστιας, όπου επίσης άπλωνόταν παχύ στρώμα με τα κατάλοιπα θυσιών.

28. Bundgaard 1946, 52, εικ. 1.

29. Βλ. σημ. 25.

30. Gruben 2001, 34, εικ. 19, ή ίδιος 1996, 392 κέ.

31. Ρωμαίος 1915, 245.

32. Ό.π. 246-247. Άλλά βλ. Schmaltz 1980,

327 σημ. 23: σε χαλαρές έπιχώσεις δεν αφήνει κενό ή λάκκος θεμελίωσης. Ο Schmaltz είναι αντίθετος στην ύπαρξη θεμελίου, ό.π., 328 με παραδείγματα πρώμων κτηρίων χωρίς θεμέλια.

33. Dregur 1963, 4-5 ή ίδιος 1969, 14-17, 123.

Ὁ Dregur κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ μέγαρο Β κτίσθηκε γιὰ νὰ στεγάσει λατρεία, θυσιές καὶ γεύματα πρὶν ἐγίνονταν στὸν ὑπαίθριον χῶρον.

Ἡ νεώτερη ἀνασκαφή, ὅπως θὰ ἐκθέσουμε πρὸ κάτω, δὲν ἐπαλήθευσε τὴν ἐκδοχὴ αὐτή. Τὸ μέγαρο Β κτίσθηκε σὲ ἀρκετὰ ἐπικλινές ἔδαφος καὶ γι' αὐτὸ οἱ λίθινοι τοῖχοι του δὲν εἰσχωροῦσαν παρὰ μόνο ὅπου χρειαζόταν μέσα στὸ χῶμα καὶ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως δὲν ἦταν ἰσόπεδο, τὸ δὲ λιθόστρωτο πρὸ πράγματι προϋπήρχε χρησίμευσε ἐν μέρει (στὸ νότιο μέρος) ὡς δάπεδό του, ὅπως εἶχε δεχθεῖ ὁ Ρωμαῖος, μάλιστα ὀρισμένες πλάκες βρισκόνταν ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῦ τοῖχου. Ὅσο γιὰ τὴ στρώση τῆς πηλίνης ἐστίας διαπιστώθηκε ὅτι ὅταν αὐτὴ διαμορφώθηκε τὸ κτήριον βρισκόταν σὲ ἐρειπώδη κατάσταση.

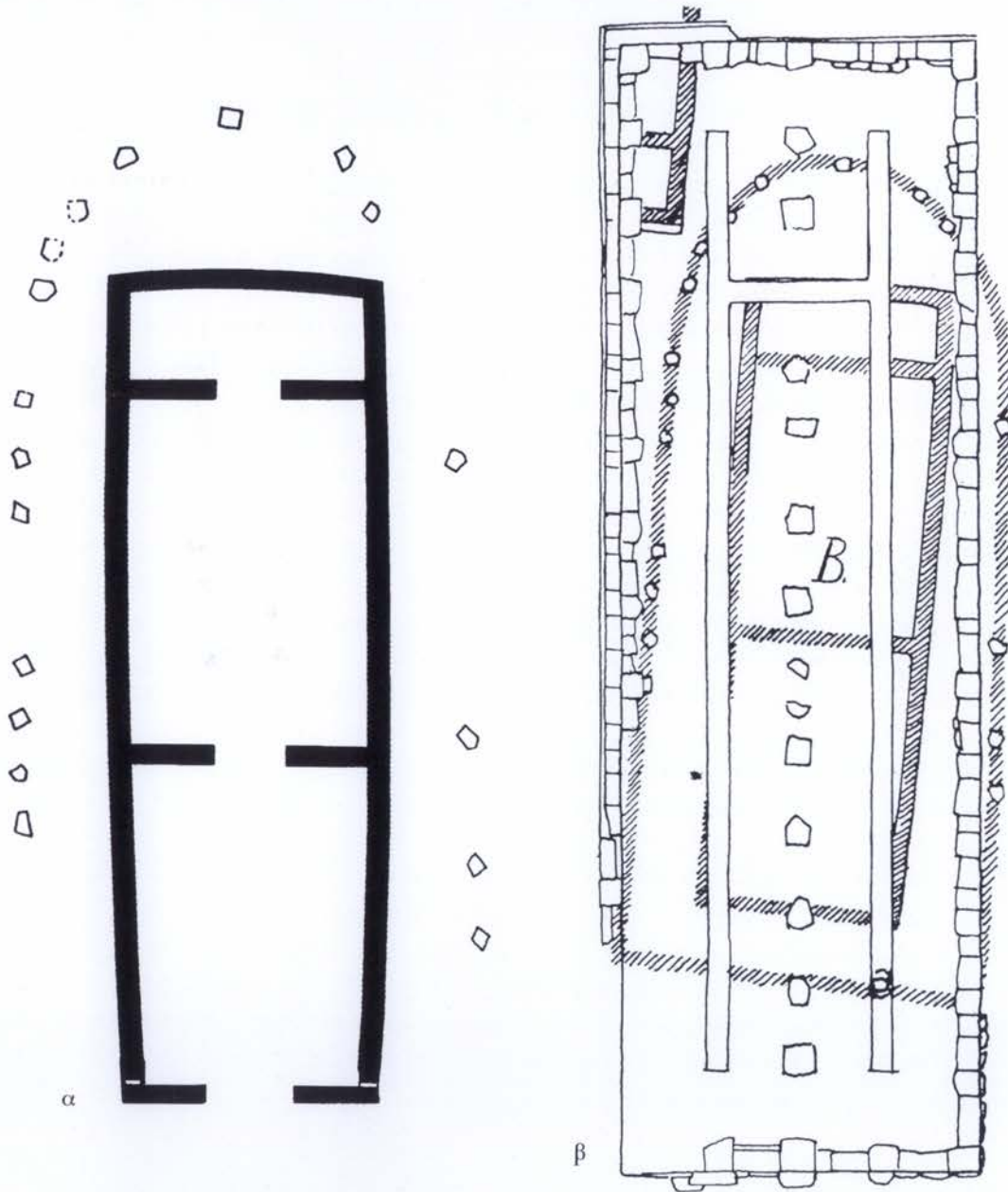
Ἡ διχογνωμία γιὰ τὸ δάπεδο τοῦ κτηρίου μεταξὺ Ρωμαίου καὶ Dregur ὑπαγορεύθηκε κυρίως ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ ἐρμηνεία τῶν δύο στρωματογραφικῶν τομῶν ε-ε καὶ ζ-η πρὸ σχεδίασε πρόχειρα ὁ πρῶτος καὶ δημοσίευσε τὸ 1915³⁴ (βλ. εἰκ. 19α-β). Καὶ οἱ δύο ἔγιναν κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ παρὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β, συγκεκριμένως ἀμέσως δυτικῶς τοῦ τοῖχου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου. Ἡ ε-ε ἔγινε 1 μ. βορειότερα τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἄκρου. Ἡ ζ-η εἶναι σύνοψη ἐρευνητικῶν τομῶν πρὸ ἔκανε ὁ ἀνασκαφέας «εἰς μῆκος 5.60 ἀπέναντι τοῦ βου ἀπὸ Β καὶ 8ου κίονος» τῆς περιστάσης τοῦ ναοῦ, ἀφαιρώντας τοὺς λίθους τοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ, ἐκεῖ ὅπου ὁ Σωτηριάδης εἶχε συναντήσει τὸ παχὺ στρώμα τῆς στάχτης³⁵. Καὶ στὶς δύο τομὲς τὸ κατώτερο ἐπίπεδο ἀποτελεῖ τὸ λιθόστρωτο τὸ ὁποῖο «ἐλάχιστα ὑπέρκειται τῆς κατώτατης σειρᾶς λίθων τοῦ παραπλεύρως τοῖχου». Ἀκολουθοῦν στὴ νότια τομῆ ε-ε: (α) στρώμα πάχους 0.50 ἀπὸ χῶμα μὲ πέτρες, (β) στρώση πυρακτωμένου πηλοῦ, (γ) στάχτη μὲ καμένα ὀστάρια πάχους 0.20 καὶ τέλος (δ) «κοινὰ χρώματα» στὰ ὁποῖα ἔχουν τοποθετηθεῖ οἱ λίθοι τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ. Ἡ βόρεια τομῆ ζ-η δείχνει διαφορετικὴ ἀκολουθία στρωμάτων. Ἀντὶ τοῦ στρώματος ἀπὸ χῶμα καὶ πέτρες ὑπὲρ τὸ ἐπίπεδο τοῦ λιθοστρώτου σημειώνεται στρώση πυρακτωμένου πηλοῦ, μετὰ στρώμα στάχτης μὲ ὀστάρια, δεύτερο στρώμα καμένου πηλοῦ καὶ τέλος παχύ, 0.35 στρώμα στάχτης καὶ χώματος πρὸ ἐνιαῖο φθάνει ἕως τοὺς λίθους τοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι στὴν τομῆ ζ-η, ἀντίθετα μὲ τὴν κατάσταση στὴν ε-ε, τὰ ἀρχαῖα στρώματα δὲν φθάνουν ἕως τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτηρίου, γιὰτὶ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸν Σωτηριάδη.

Ὁ Ρωμαῖος δὲν ἐξήγησε τίς μεταξὺ τῶν δύο τομῶν ἀσυμφωνίες, στηρίχθηκε δὲ μόνο στὴ ζ-η γιὰ νὰ ἀναπαραστήσει τίς δύο περιόδους τῆς ζωῆς τοῦ μεγάρου Β. Ἀλλὰ καὶ τοῦ Dregur τὸ ἐξελικτικὸ σχῆμα πρὸ ὀρίζει τὴ θεμελίωση τοῦ κτηρίου μέσα σὲ ἀκαθόριστο παλαιότερο στρώμα θυσιῶν καὶ τεχνητῆς ἐπιχωμάτωσης δὲν ἐξουδετερώνει τὴν διαφορὰ τῶν δύο τομῶν.

34. Ρωμαῖος 1915, 245, εἰκ. 10, 247, εἰκ. 12. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν γνωρίζουμε τίς ἀντιστοιχίες βάθους στὸ ὁποῖο βρισκόνται τὰ στρώματα τῶν δύο τομῶν, ἀφοῦ δὲν γίνονταν μετρήσεις ἀπὸ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ σταθερὸ σημεῖο,

ἀλλὰ κάθε φορά ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ.

35. Σωτηριάδης 1900, 177-178. Kawerau, Sotiriadis 1902-1908, 4.

Εικ. 22. α. Σχέδιο τοῦ Drerup, 1963. β. Σχέδιο τοῦ Bundgaard, 1946.

Νεώτερη προσπάθεια για την εξήγηση των δύο στρωματογραφικών τομών του Ρωμαίου έγινε από τον Schmaltz³⁶. Ο μελετητής ξεκίνησε ανιχνεύοντας φωτογραφίες της ανασκαφής Σωτηριάδη στο αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου των Αθηνών και βασίσθηκε στην άποψη του Ρωμαίου για δύο οικοδομικές φάσεις του μεγάρου Β, από τις οποίες η δεύτερη συνδέθηκε με την προσθήκη των πλακών του «έλλειπτικού περιστυλίου». Άρνείται όμως ο Schmaltz τη βαθμιαία δημιουργία των επιχώσεων μέσα στο κτήριο και τις αποδίδει σε διαδοχικές καταστροφές από πλημμύρες και πυρκαϊές και σε επιχωματώσεις με φερτά χώματα, μη γνωρίζοντας προφανώς ότι η στάχτη προέρχεται από ολόκαυστες θυσίες με θρυμματισμένα και άσβεστοποιημένα όστα και όχι από πυρκαϊές. Έπειτα από την ανασκαφή μας *τὰ κατὰ χώραν* κατάλοπα καταστροφής, τὰ πυρακτωμένα επίπεδα και η ανοιχτόχρωμη στάχτη δεν χρειάζεται πλέον να ερμηνευθούν σε συνάρτηση με τη λειτουργία του μεγάρου Β. Γιατί διαπιστώθηκε ότι ο χώρος αφιερώθηκε στην τέλεση θυσιών μετά από την καταστροφή του κτηρίου του οποίου μόνο το κατώτερο μέρος των τοίχων έμεινε προφανώς όρατο και όριοθέτησε τον χώρο της λατρείας. Ο Schmaltz έπισημαίνει ότι δεν ήταν δυνατό να γίνουν μέσα στο κτήριο θυσίες ή συνεσιπασίες της κοινότητας και για τον κίνδυνο πυρκαϊάς και για την άκαταλληλότητα του αρχιτεκτονικού τύπου³⁷. Κατ' αυτόν τό «ύστερογεωμετρικό αυτό στενόμακρο περίπτερο» κτήριο αντικατοπτρίζει την επίδραση των πρώτων ελληνικών περιπτέρων ναών, αλλά δεν μπορεί να αποτελέσει βαθμίδα στη διαμόρφωση της λατρείας από την Προϊστορική Έποχή έως τον πρώιμο αρχαϊκό ναό. Η νεώτερη ανασκαφή έπιβεβαιώνει τό συμπέρασμα σχετικά με την τέλεση λατρείας. Η μορφολογική σχέση του κτηρίου με τον ελληνικό περίπτερο ναό είναι άλλο θέμα. Άλλες παρατηρήσεις του Schmaltz είναι επίσης αξιοπρόσεκτες: έσωτερικώς του μεγάρου Β υπήρχε πλακόστρωτο μόνο κατὰ μήκος των τοίχων³⁸. Πράγματι φαίνεται ότι δεν ήταν όλο τό δάπεδο στρωμένο με πλάκες, αλλά μόνο ομοραδικώς, όχι όμως μόνο κατὰ μήκος των τοίχων, όπως θα δοϋμε πιδ κάτω. Άρνείται επίσης ο Schmaltz δικαίως, όπως απέδειξε η ανασκαφή, την κλίση των τοίχων του κτηρίου³⁹.

Η συζήτηση για τό μέγαρο Β συνεχίσθηκε τό 1981 από τον Α. Mallwitz ό οποίος τό συμπεριέλαβε στην κριτική μελέτη του για την αρχιτεκτονική του 8ου και του 7ου αι. ως όρθογώνιο κτήριο του 9ου αι.⁴⁰. Αφού άπορρίπτει και αυτός την άποψη του Dreyer ότι τό λιθολόγημα είναι θεμέλιο, δέχεται ότι η έλλειπτική σειρά των πλακών πιδ βρίσκεται ύψηλότερα, έγκαταστάθηκε άργότερα επάνω στο στρώμα των θυσιών. Τονίζει τις συγγένειες με τό μέγαρο Α πιδ είχε σημειώσει ό Ρωμαίος, αναφέροντας τὰ κοινὰ στοιχεΐα: παρόμοια κάτοψη, ξύλινες παραστάδες στα άκρα των τοίχων, μεταγενέστερη προσθήκη τοίχου στην πρόσοψη, οικοδομική ξυλοτεχνική, ίδιο προσανατολισμό. Τὰ στοιχεΐα αυτά και άκόμη την καμπυλότητα και την κλίση των τοίχων, την καμαρωτή στέγη, την τοξωτή φορά του βόρειου (όπίσθιου)

36. Schmaltz 1980, 318 κέ.

37. Ό.π. 330, 335. Στόν ελληνικό ναό πιδ διατήρησε τον στενομήκη τύπο δεν υπήρχε τέτοια λειτουργία.

38. Ό.π. 324 κέ.

39. Ό.π. 329.

40. Mallwitz 1981α, 601-604, 621-624, ό ίδιος, 1981β, 85.

τοίχου, όλα όσα είχε επικαλεσθεί ο Ρωμαίος δέχθηκε και ο Weickert⁴¹ και τελευταία ο Kuhn⁴² για να υποστηρίξει την «έκπληκτική» συγγένεια των δύο κτηρίων που θεωρήθηκε ότι συνυπήρξαν κατά την Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου. Σχετική άποψη δέχεται και ο Snodgrass⁴³. "Ας σημειωθεί ότι η νέα ανασκαφή δεν επιβεβαίωσε τις παρατηρήσεις αυτές. Μόνο η τριμερής διαίρεση μένει κοινό στοιχείο. 'Απαραγνώριστες είναι οι διαφορές του οικοδομικού τρόπου του λιθόκτιστου μέρους των τοίχων (πίν. 94). Τα κτήρια Α και Β ανήκουν επίσης σε διαφορετικό τύπο σχήματος, η δὲ στρωματογραφική διάκριση που και ο Ρωμαίος είχε παρατηρήσει είναι σαφής. Τους δύο στρωματογραφικούς ορίζοντες χωρίζει μία καταστροφή. 'Ο Mallwitz άρκέσθηκε να σημειώσει ότι το μέγαρο Β ανήκει ως ύστερο στοιχείο στον προς Β οικισμό, χωρίς να επαναλάβει σαφώς την άποψη του Ρωμαίου ότι όταν κτίσθηκε το μέγαρο Β, έσπεκε άκόμη στη θέση του το μέγαρο Α. 'Η πιθανή άπόδοση ενός άμαυρόχρωμου κυπέλλου της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου (πίν. 96α) στο κτήριο αυτό είναι βασικό στοιχείο στο όποιο στηρίχθηκε η άποψη αυτή⁴⁴.

'Ανακεφαλαίωση των δεδομένων και των έρμηνειών περιθ Θέρμου της Προϊστορικής και της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου με προσπάθεια άποκατάστασης της εξέλιξης του πρώιμου ιεροῦ, που δὲν συμφωνεί σε όλα με τα νεώτερα ανασκαφικά δεδομένα, έπιχείρησε τελευταία ο Μάζαράκης Αινιάν. Συγκαταλέγει και στοιχεία της νεώτερης ανασκαφής, άντλώντας, όπως σημειώνει, από τις προκαταρκτικές ανακοινώσεις στο *Έργον* 1992, 1993, 1994, 1995 και την έκθεση στα *ΠΑΕ* 1992⁴⁵.

'Η χρονολόγηση της κατασκευής του κτηρίου του μεγάρου Β έκυμάνθη από τη Μυκηναϊκή Έποχή έως τον 8ο και 7ο π.Χ. αι.⁴⁶. Στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή με τη χρονολόγηση στη Μυκηναϊκή Έποχή όρισμένοι θα μπορούσαν να εκλάβουν ένα είδος «μεγάρου» με τριπλή διαίρεση. Με τη χρονολόγηση στην Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου περισσότεροι έρευνητές είδαν τον τύπο του έπιμήκους όρθογωνίου κτηρίου άνοικτοῦ έμπρός με παραστάδες στα άκρα των μακρών τοίχων και μάλιστα το άρχαιότερο παράδειγμα. Με τον «μεταγενέστερο» τοίχο στην πρόσοψη το κτήριο θα έγινε κλειστός οίκος διατηρώντας τον έπίσημο χαρακτήρα που του έξασφάλιζε το έπίμηκες σχήμα. Το βασικό κυρίαρχο στοιχείο ήταν ότι το μέγαρο Β έθεωρείτο ότι έκπροσωπεί σταθμό από τους πρώτους της πρώιμης έλληνικής άρχιτεκτονικής που περιείχε τα σπέρματα της εξέλιξης της ναϊκής άρχιτεκτονικής ανεξάρτητα από τη λειτουργία του⁴⁷.

41. Weickert 1929, 7 κέ.

42. Kuhn 1993, 45-46.

43. Snodgrass 2002, άναδημ. εις Snodgrass 2006, 166.

44. Ρωμαίος 1915, 264, εικ. 31. Παπαποστόλου 1990, 197.

45. Mazarakis Ainián 1997, 125 κέ.

46. Fiehn 1934, 2438, Ρωμαίος 1915, 256, Σωτηριάδης 1900, 178, ο ίδιος 1903, 74 σημ. 1, *ΠΑΕ* 1906, 136-138, Drerup 1969, 16, ο ίδιος 1963, 4, Schmaltz 1980, 333-334, Bookidis 1976, 910-911, Wardle 1977, 149, Θέμελης 1983, 242,

Antonetti 1990, 159 κέ., Mazarakis Ainián 1988, 115, Gruben 2001, 33 κέ.

47. 'Η εύρύτερα διαδεδομένη άποψη από τον καιρό του Ρωμαίου θέλει το μέγαρο Β κατοικία ήγεμόνος που βαθμιαία μετατρέπεται σε λατρευτικό οίκο (ναό) θεότητας ή όποία ήδη είχε άρχίσει να λατρεύεται εκεί (Ρωμαίος 1915, 275-277, 252). 'Ο Drerup 1969, 123 το θεωρεί κλειστό οίκο θυσιών και συνεσιπάσεων. 'Αντικρούει ο Schmaltz 1980, 334. Δὲν έλειψαν και μεμονωμένες πρόσφατες ιδέες περιθ ταφικού ιεροῦ.

Λε. 32.

Ποδαὶ καὶ ἄγιοι κλέων
 κλαίει θυμῶν. Τριανταύγου,
 Αὐγουστῶν τοῦ ἀρχαίου. Ἰταλίας.
 εἰς Ἀθήνας.

Ἐν Τέρμη
 καὶ 23 Αὐγούστου
 1898.

555
 25 Αὐγούστου 1898

Ἀξιότιμη Κόρη Ἀντιποδάρη!

Ποδαὶ κλέων καὶ ἄγιοι κλέων
 θυμῶν θυμῶν θυμῶν
 θυμῶν θυμῶν θυμῶν
 θυμῶν θυμῶν θυμῶν

Εἰκ. 23α. Ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Σωτηριάδη, 23 Αὐγούστου 1898.

Εἰκ. 23β. Τὸ δυτικὸ πτερὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. 1 Τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ μεγάρου Α. 2 8η πλάκα τοῦ ἔλλειψοειδοῦς περιβόλου, 1898.

Ἡ ἔλλειπτική σειρά τῶν πλακῶν περὶ τὸ μέγαρο Β

Ὁ Ρωμαῖος διατείνεται ἀπερίφραστα ὅτι «εἰς τὸ μέγαρον Β ἀνήκε καὶ ἡ περίφημος ἔλλειπτική κιονοστοιχία ἐξ ἧς διετηρήθησαν 18 λίθιναι βάσεις»⁴⁸ (βλ. εἰκ. 13). «Βάσεις» εἶναι οἱ πλάκες μὲ ἀκανόνιστο σχῆμα καὶ διαφορετικὰ μεγέθη (πλ. 0.75-0.40 μέγ. μῆκ. ἕως 0.65) ποὺ περιβάλλουν ἔλλειψοειδῶς, πλὴν τῆς προσόψεως, τὸ μέγαρο Β (σώζονται σήμερα δεκαεπτὰ ἀριθμούμενες ἀπὸ τὴ νοτιότερη τῆς δυτικῆς σειράς) (σχέδ. 14). Οἱ πλάκες αὐτὲς ἀποκαλύφθηκαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1898 (εἰκ. 23α-β). Ὁ Σωτηριάδης τὶς ἀνέφερε γιὰ πρώτη φορά σὲ ἐπιστολὴ τοῦ σὺν σὺν 23 Αὐγούστου 1898 πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὶς ἐσχέτισε εὐθὺς ἐξαρχῆς μὲ κτίσμα: «πολυάριθμοι βάσεις λίθιναι δοκῶν ξυλίνων σχηματίζουσαι ἔλλειψοειδῆς σχῆμα ὑπὸ τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ ἀνήκουσι πιθανῶς εἰς ἄλλον τι κτίριον». Στὴ δημοσίευση *ΑΕ* 1900, 179 ἀποδίδει τὶς «βάσεις» σὲ ἔλλειψοειδῆς περιστύλιον τὸ ὁποῖο λέγει ὅτι «δὲν εἶναι σαφὲς ἂν... πρέπει νὰ συνδυασθεῖ πρὸς τὸ εἰρημένον κτίριον (μέγαρο Β) ἢ πρὸς τὸν βωμόν, ἂν καὶ κατὰ τὴν θέσιν τῶν βάσεων πιθανὸν εἶναι μόνον τὸ πρῶτον». Παρετήρησε τότε, ἔστω καὶ ἐμμέσως τὴ στρωματογραφικὴ διαφορὰ τῶν πλακῶν ἀπὸ τὸ κάτω ἐπίπεδο τῆς στάχτης⁴⁹, ἐνῶ ἀργότερα δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὶς σχετίζει καὶ στρωματογραφικῶς μὲ τὸν «βωμό», ὅταν γράφει ὅτι «περιέβαλλον ὡς περιστύλιον τὸ πρωτογενὲς ἐκεῖνο ὑποθετικὸν ἴδρυμα» ἢ ὅτι «περιέβαλλον τὸν βωμόν περὶ ὃν ἐσχηματίζετο ὑπόστεγον». Ἦδη εἶχε στραφεῖ πρὸς ἄλλες ἐρμηνεῖες θεωρώντας τὶς πλάκες βάσεις στύλων φράκτη ἢ καὶ ἀπλὴ σειρά λίθων ποὺ ὄριζε τὸ τέμενος, («ἀπλοῦς θριγκὸς ἦτοι κυκλίδωμα ἢ καὶ ἀπλὴ σειρά λίθων»), ἐνῶ ἄλλοτε ἀκόμη καὶ ὅτι ἀνήκαν σὲ «νεώτατον ὅλως ἀχυρόνα ἢ καλύβη»⁵⁰.

Φαίνεται ὅτι ἤδη εἶχε διαδοθεῖ ἡ ἀποψη τοῦ περιστύλιου, ὅταν τὸ 1915 ἔκανε λόγο ὁ Ρωμαῖος στὸ ἄρθρο του «Ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ Θέρμου» γιὰ τὴν «περίφημο ἔλλειπτική κιονοστοιχία». Ἀπὸ τότε ὅμως οἱ πλάκες συνδέθηκαν σταθερότερα μὲ τὸ μέγαρο Β τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὸν Ρωμαῖο, ἀπέκτησε κατὰ μία μεταγενέστερη ἀνύψωση τοῦ δαπέδου τοῦ τὸ «ἔλλειψοειδῆς περιστύλιον», ὄχι μόνον σὺν μακρῆς πλευρῆς καὶ πίσω, ἀλλὰ καὶ στὴν πρόσοψη: σὲ κίονα τοῦ «περιστύλιου» ἀπέδωσε καὶ τὴν πλάκα τοῦ «βόθρου θυσῶν» (πίν. 59α, 62β, 67) ἐπάνω στὸ παλαιότερο λιθόστρωτο, πρὸ τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ μεγάρου Β, ἰσχυριζόμενος λανθασμένα ὅτι βρίσκεται «εἰς τὸ αὐτὸ σχεδὸν ὕψος εἰς ὃ καὶ αἱ ἄλλαι πλάκες τῆς κιονοστοιχίας»⁵¹.

48. Ρωμαῖος 1915, 247 κέ.

49. Σωτηριάδης 1900, 179 σημ. 2: «Αἱ βάσεις αὐταὶ κεῖνται ἐπὶ φερτῶν χωμάτων ἄρα ὑπεράνω τοῦ φυσικοῦ στερεοῦ ἐδάφους ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἀμέσως ἀρχεται ἡ πεπυρακτωμένη γῆ καὶ ἡ τέφρα ἐκ τοῦ κέντρου τοῦ βωμοῦ» ἢ *ΠΑΕ* 1906, 138: «ἐπικάθηται ἐπὶ τοῦ γεωμετρικοῦ 2-3 μ. παχέος στρώματος καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς τέφρας τοῦ βωμοῦ». Ἐπίσης Σωτηριάδης 1909, 30:

«Τοῦτο δὲ πάλιν (τὸ «περιστύλιον») ἐσχηματίζετο ὑπεράνω τοῦ στρώματος τῆς στάχτης τοῦ βωμοῦ...».

50. Kawerau, Sotiriadis 1902-1908, Σωτηριάδης 1903, 74 κέ. σημ. 1, Sotiriadis 1902, 180, Σωτηριάδης 1909, 7, 30-31, *ΠΑΕ* 1906, 137-138, 1908, 98.

51. Ρωμαῖος 1915, 248.

Με την παρατήρηση αυτή άντεφασκε ήδη πρὸς ἄλλη παρατήρησή του ὅτι τὸ ἀρχικὸ δάπεδο, δηλαδή αὐτὸ τοῦ παλαιότερου λιθοστρώτου στὸ ὁποῖο βρίσκεται ἡ πλάκα τοῦ «βόθρου τῶν θυσιῶν», ἀνυψώθηκε καὶ τότε ἔγινε προσθήκη τῆς κιονοστοιχίας⁵². Ἡ πλάκα αὐτὴ ποὺ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς ἔλλειψης περιβαλλόταν ἀπὸ ἄλλες ὄρθιες καὶ περιεῖχε κατάλοιπα θυσίας, κεῖται δὲ σὲ βάθος 1.30 καὶ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνειά της 1.20, ἐνῶ οἱ πλάκες τῆς ἔλλειψης βρίσκονται κατὰ 0.60-0.75 ὑψηλότερα καὶ σὲ ἄλλη στρωματογραφικὴ ἀλληλουχία. Τὴν ἀσύμβιβαστη ταύτιση ἐπεσήμανε ὁ Drerup⁵³. Ἦδη ὅμως ὁ Bundgaard εἶχε δεχθεῖ τὴν ἄποψη τοῦ Ρωμαίου καὶ ἰσχυρίσθηκε ὅτι οἱ βάσεις τῆς ἔλλειψης βρίσκονται πράγματι ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο τοῦ προϊστορικοῦ λιθοστρώτου⁵⁴.

Ὅρισμένοι ἐρευνητὲς καὶ ὄχι οἱ λιγότεροι, ἀκολουθώντας τὸν Ρωμαῖο δέχθηκαν ὅτι οἱ πλάκες ἐστήριξαν πράγματι σὲ νεώτερη περίοδο τοῦ κτηρίου κίονες ἔλλειπτικοῦ περιστυλίου: ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ὁ Weickert ποὺ συμμερίσθηκε καὶ τὶς ἄλλες ἀπόψεις τοῦ Ρωμαίου, ὅπως ὅτι τὸ κτήριο διεδραμάτισε μέρος στὴν ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν ἡγεμονικὴ κατοικία στὸν περίπτερο ναό. Ὁ Bundgaard ἐνῶ δὲν δέχεται ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσει στὸν Θέρμο τὴν ἐξέλιξη πρὸς τὸν δωρικὸ ρυθμὸ, συμφωνεῖ μὲ τὴ σχέση τοῦ μεγάρου Β καὶ τῆς ἔλλειπτικῆς κιονοστοιχίας καὶ μάλιστα ἐξ ἀρχῆς. Τὸ σχῆμα της κατ' αὐτὸν ὀφείλεται στὴν ἀνάγκη νὰ στηριχθεῖ στέγη τομῆς ἔλλειψοειδοῦς, σὰν τοῦ οἰκίσκου τῆς Περαχώρας. Ἀνάλογη ἀναπαράσταση κάνει καὶ ὁ Coulton, ἀλλὰ μὲ δικλινῆ καὶ πίσω ἡμικωνικὴ στέγη, ἐνιαία ἀπὸ τὴν τριγωνικὴ κορυφὴ ἕως τὰ ἄκρα τοῦ ἔλλειψοειδοῦς ὑποστέγου τὸ ὁποῖο στηριζόταν στοὺς κίονες τῶν πλακῶν⁵⁵. Τὴν ἔλλειπτικὴ περίσταση δέχεται ἐπίσης ὁ Schmaltz καθὼς καὶ ὁ Gruben ὁ ὁποῖος τὴν ἴδια ἄποψη ἐπανέλαβε καὶ πρὸ πρόσφατα, ἀποκαθιστώντας μάλιστα τριάντα ἔξι κίονες καὶ θεωρώντας τὴν περίσταση ὡς τὴν «ἀπλούστερη καὶ ἀρχαιότερη ποὺ γνωρίζουμε»⁵⁶.

Ἄλλοι ἐρευνητὲς λαμβάνοντας ὑπόψη κυρίως τεχνικὰ προβλήματα ποὺ συνεπάγεται ἡ ἀποκατάσταση ἔλλειπτικοῦ περιστυλίου στὸ ὀρθογώνιο κτήριο, ἐπρότειναν διαφορετικὲς λύσεις: Ὁ Drerup εἶχε ὑποθέσει ὅτι στὶς πλάκες ἐδράζονταν στύλοι ἀντιστήριξης τῶν τοίχων γιὰ τὴν ἐνίσχυσή τους ἔναντι τῶν ὀθήσεων τῆς σαρωτῆς στέγης κατὰ τὸ παράδειγμα μεσαιωνικῶν κτηρίων στὸ Warendorf τῆς Σαξωνίας: ἐκεῖ λοξοὶ ξύλινοι στύλοι συγκρατοῦσαν τοὺς καθέτους τῶν τοίχων οἱ ὁποῖοι ἔφεραν τὸ βάρος τῆς στέγης⁵⁷. Τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Drerup περιέγραψε ὡς ἀσύμβατη τεχνικῶς ὁ Mallwitz ὁ ὁποῖος διεῖδε ὅτι τὸ μέγαρο Β εἶναι παλαιότερο ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν πλακῶν, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ στρῶμα τῶν θυσιῶν⁵⁸. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ κατέληξε στηριζόμενος σὲ παρατηρήσεις ποὺ ἔκανε μὲ βάση τὸ ἄλλωστε ἀνεπαρκὲς σχέδιο τοῦ Ρωμαίου: Κατὰ τὸν Mallwitz οἱ πλάκες τῆς ἔλλειπτικῆς σειρᾶς

52. Ὁ.π. 249.

53. Drerup 1963, 7.

54. Bundgaard 1946, 52.

55. Weickert 1929, 8-9, Bundgaard 1946, 55, Coulton 1988, 63 κέ.

56. Schmaltz 1980, 328 κέ., 334, Gruben

2001, 33 κέ., ὁ ἴδιος 1996, 392-393.

57. Drerup 1963 9, εἰκ. 4, ὁ ἴδιος 1964, 194 κέ., εἰκ. 7, ὁ ἴδιος 1969, πίν. 6α.

58. Mallwitz 1981α, 601 κέ., 621 κέ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπαλήθευσε μὲ ἄλλο τρόπο.

δὲν μποροῦν νὰ σχετισθοῦν μὲ τὸ μέγαρο Β, ἀφοῦ εἶναι νεώτερες ἀπὸ τοὺς πίθους⁵⁹, οἱ δὲ πίθοι μὲ τὴ σειρά τους τοποθετήθηκαν ὅταν τὸ μέγαρο Β δὲν ὑπῆρχε πλέον. Ἡ νεώτερη ἀνασκαφὴ ἐπιβεβαίωσε τὴ χρονολογικὴ αὐτὴ σχέση τῶν πίθων μὲ τὶς πλάκες ἀλλὰ ὄχι μὲ τὸ μέγαρο Β. Ὁ πίθος ποὺ βρίσκεται σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β (σχ. 15, πίν. 68), στὴ θέση τοῦ ὁποίου κυρίως στηρίχθηκε ὁ Mallwitz, προϋπῆρχε καὶ διατηρήθηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ κτηρίου, ὅπως καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτό⁶⁰. Ὁ πίθος ποὺ σημειώνεται στὸ δυτικὸ πτερὸ τοῦ ναοῦ φάνηκε ἀπὸ τὴ στρωματογραφικὴ μας ἔρευνα (τομὴ 15) ὅτι εἶχε περιβάλλοντα τοῖχο ὁ ὁποῖος ἦταν παλαιότερος ἀπὸ τὰ στρώματα στὰ ὁποῖα φέρεται ἡ 4η ἀπὸ Ν πλάκα τῆς ἑλληπτικῆς σειρᾶς⁶¹ (πίν. 67β), ἄρα ὑπῆρχε καὶ αὐτὸς πρὶν ἐγκατασταθεῖ ἡ πλάκα καὶ ἡ παρέμεινε στὴ θέση του ἢ ἀχρηστεύθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν πλακῶν. Ὁ Mallwitz ὡστόσο πίστευε ὅτι χωρὶς ἀνασκαφὴ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ διευκρινισθοῦν τὰ θέματα αὐτὰ καὶ πάντως ἐπρότεινε ἐπιστροφὴ στὴν τελευταία ἄποψη τοῦ Σωτηριάδη, ὅτι οἱ πλάκες ὀριοθετοῦσαν τέμενος⁶², τὴν ὁποία εἶχε δεχθεῖ καὶ ὁ von Gerkan⁶³. Ὁ Mallwitz προχώρησε ἀκόμη καὶ ἐσχέτισε τὸν Θέρμο μὲ τὸ Κάλλιο ὅπου παρατηρήθηκε διαδοχὴ κατασκευῶν ἀνάλογη. Ἐκεῖ τὸν γεωμετρικὸ ὀρθογώνιο οἶκο λατρείας διαδέχεται λίθινος περίβολος τοῦ βωμοῦ ἐσχάρας, ἴσως καὶ μὲ στέγαστρο (Baldachin) καὶ τὸ κατασκεύασμα αὐτὸ ὁ ἀρχαῖζων περίτερος ναὸς τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ., ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἔχει ὅμοια τυπολογικὰ στοιχεῖα μὲ τὸν περίτερο ναὸ τοῦ Θέρμου⁶⁴. Καὶ ὁ Coulton ποὺ ὅπως ἀναφέραμε ἐπιστρέφει στὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Ρωμαίου ἀντέκρουσε μὲ τεχνικὰ ἐπιχειρήματα πειστικὰ τὴν ἀποκατάσταση στύλων φράκτι ποὺ δὲν μποροῦν νὰ στηριχτοῦν σὲ πλάκες, ἀλλὰ χρειάζονται ὀπὲς μέσα στὸ χῶμα. Δὲν δέχθηκε ἐπίσης τὴν ἀποκατάσταση στεγάστρου λόγω τοῦ μεγάλου πλάτους τῆς ἑλλειψης καὶ τέλος οὔτε τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Dreyer⁶⁵.

Τὴν ἀποδέσμευση τῶν πλακῶν ἀπὸ τὸ μέγαρο Β ἐπιχείρησε καὶ ὁ Wesenberg ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι στὶς πλάκες στηρίζονταν οἱ δοκοὶ πηλόκτιστων τοίχων ἀψιδωτοῦ κτηρίου (B1) ποὺ διεδέχθη στὴν ἴδια θέση τὸ μέγαρο Β χωρὶς νὰ ἀφήσει ἄλλα ἴχνη⁶⁶ (εἰκ. 24). Σὲ περιστύλιο κτηρίου διαδόχου τοῦ μεγάρου Β, ἐπίσης ἐξαφανισμένου, εἶχε ἀποδώσει τὶς πλάκες ὁ Bulle, λόγω κυρίως τῆς ἀσυμφωνίας μὲ τὸν ἄξονα τοῦ μεγάρου Β. Κατὰ τὰ ἄλλα ἀναγνώρισε τὴ σημασίαν τοῦ περιστυλίου αὐτοῦ γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ περίτερου ναοῦ⁶⁷. Ἦδη ὁ Σωτηριάδης στὶς νεώτερες μελέτες του διετύπωσε ἀντιρρήσεις βασικὲς ποὺ ἀφοροῦν καὶ τὴν ἐξήγησι τῆς δημιουργίας τοῦ περίτερου ναοῦ⁶⁸. Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ πρῶτος αὐτὸς ἀνασκαφέας ἀντικρούοντας τὴ γνώμη τοῦ Bulle τονίζει μὲ ἰδιαί-

59. Οἱ παρατηρήσεις του ἀφοροῦν τοὺς πίθους ι καὶ θ κατὰ τὴν ἀρίθμηση τοῦ Ρωμαίου 1915, 251.

60. ΠΑΕ 1992, 99 κέ.

61. ΠΑΕ 1995, 99.

62. Mallwitz 1981α, 624 ("Temenosumgrenzung").

63. von Gerkan 1948-49, 6 ("Umhegung"), ὁ ἴδιος 1959, 385.

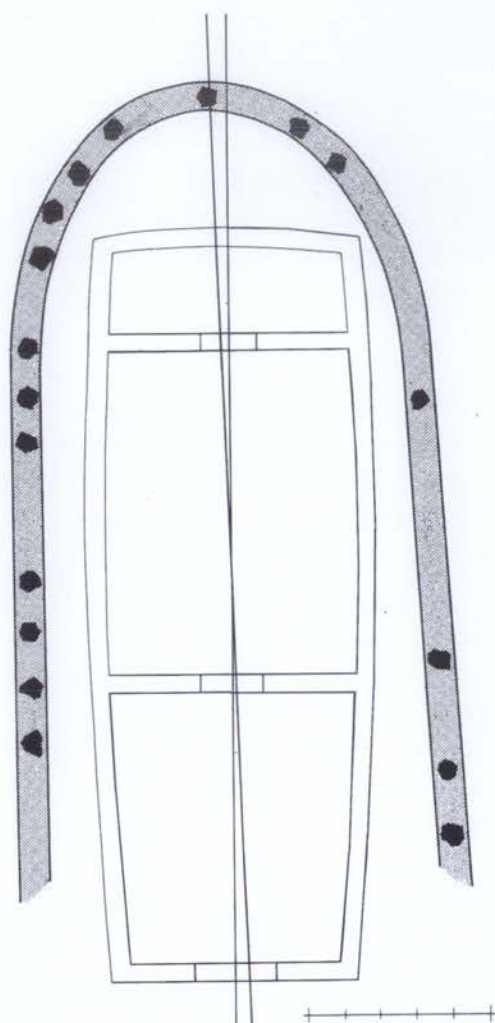
64. Θέμελης 1983, 238, 243-244.

65. Coulton 1988, 63 κέ.

66. Wesenberg 1982, 149 κέ., 156.

67. Bulle 1907, 50 σημ. 2.

68. Σωτηριάδης 1909, 28 κέ.

Εικ. 24. Σχέδιο της πρόιασης του Wesenberg, 1982.

τερη έμφαση ότι δέν παρατήρησε κανένα ίχνος οίασοδήποτε κατασκευής στο στρώμα μεταξύ μεγάρου Β και πρώιμου περίπτερου αρχαϊκού ναού. Ή νεώτερη έρευνα έδειξε έπίσης ότι στη στρωματογραφική ακολουθία δέν υπάρχει όχι μόνο ίχνος, αλλά ούτε και χώρος για ένα τέτοιο κτήριο. Τελευταία ό Μαζαράκης Αινιάν επανέφερε την ιδέα περίπτερου έλλειψοειδούς κτηρίου από φθαρτό ύλικό, διαδόχου του μεγάρου Β, έναλλακτικώς μέ «ήμισυπαίθριο τέμενος» κατά τó παράλληλο του Καλλίου⁶⁹. Ή τελευταία πριν από την ανασκαφή γνώμη για τις πλάκες της έλλειπτικής σειράς πού είδε τó φώς είναι αυτή του G. Kuhn: οι πλάκες είναι τυχαία υπολείμματα λιθοστρώτου πού υπήρχε πράγματι στον χώρο πριν από την οικοδόμηση του ναού⁷⁰. Στο θέμα θα επανέλθουμε (Κεφ. 3Ε).

69. Mazarakis Ainian 1997, 135.

λου 1990, 193, ΠΑΕ 1993, 93.

70. Kuhn 1993, 39 κέ. Βλ. και Παπαποστό-

2. ΟΙ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ

Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ποὺ ἐπιχειρήθηκε στὸν πυρήνα τοῦ ἱεροῦ, ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου φώτισε διάφορα θέματα τοῦ προϊστορικοῦ καὶ πρωτοϊστορικοῦ Θερμίου. Ταυτοχρόνως ἔδειξε πόσο σκότος καλύπτει ἀκόμη ὀρισμένα πορίσματα τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς γιὰ τὰ ὁποῖα ἔμειναν ἀκατάγραφες οἱ ἐνδείξεις. Λεπτομερεῖς περιγραφές τῶν διαδοχικῶν στρωμάτων, ὅπως διαπιστώθηκαν καὶ ἀποτυπώθηκαν στὶς στρωματογραφικὲς τομὲς τῶν ἄθικτων ἐπιχώσεων κάτω ἀπὸ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ (σχ. 13), δημοσίευσά στα ΠΑΕ 1992-2000, 2003. Ἐδῶ γίνεται συνοπτικὴ παρουσίαση. Ἀναθεωρήσεις τῶν ἐκεῖ στοιχείων εἶναι πολὺ περιορισμένες στὴν τελικὴ αὐτὴ ἔκθεση τῆς στρωματογραφίας τῆς ἀνασκαφῆς. Οἱ ὁμάδες τῆς κεραμικῆς (ἀκολουθούμενες ἀπὸ τὸ ἔτος ἀνεύρεσης) καὶ ἄλλα εὐρήματα δὲν ἀναφέρονται κατὰ κανόνα ἐδῶ, ἀλλὰ στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, στὴ σύνθεση τῆς στρωματογραφίας κατὰ ἐποχές.

1. (πίν. 7, ΠΑΕ 1992, 95 κέ.): Μεταξὺ τοῦ βορειότερου μέρους τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ, δηλαδὴ πρὸς Δ καὶ ἐκτὸς τοῦ μεγάρου Β, σὲ λωρίδα χώματος μήκους 3.20 καὶ πλάτους 1.20-0.50, ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία ἕως ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 9η βᾶση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ. Στρώματα: 1. Ἐπίπεδο χρήσεως λιθόστρωτο σὲ βάθος κυμαινόμενο 1.20-1.27 μὲ ὑπόλοιπο ὀρθογώνιου περιχειλώματος ἀπὸ πυρακτωμένο πηλὸ, προφανῶς ἐστίας. Σὲ μικρὴ τομὴ κάτω ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο μέχρι βάθους 1.40 διαπιστώθηκαν ὑπόλοιπα καταστροφῆς ἐπάνω σὲ στρώση πλακοειδῶν λίθων. 2. Στρώμα καταστροφῆς ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου μὲ ἀπανθρακωμένο ὑλικό, στάχτη, πυρακτωμένα πηλίνα στοιχεῖα, ὄστρακα καὶ λίγα ὀστὰ ζῶων. 3. Πατημένη γῆ καὶ διάστρωση καστανοῦ ἀμμόδους χώματος (ἐπίπεδο κατασκευῆς μεγάρου Β). 4. Κιτρινόφαιο χῶμα μὲ ὑπόλοιπα πλακῶν ἐπιπέδου χρήσεως (ἐξωτερικῶς τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ μεγάρου Β). 5. Στρώμα μὲ ἀλλεπάλληλες ἐπιστρώσεις κιτρινόφαιου καστανοῦ καὶ καθαροῦ κίτρινου ἀργιλώδους χώματος μὲ σφαιρικὰ συσσωματώματα ὀρυκτῶν ἀργίλου καὶ σιδήρου (λειμωνίτη) (βλ. ΠΑΕ 1992, 99 σημ. 20). 6. Βαθυκάστανο χῶμα μὲ πυρακτωμένα στοιχεῖα πηλοῦ ὅπου πατοῦν οἱ πλάκες τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ.

Οἱ στρωματογραφικὲς τομὲς ποὺ ἀκολουθοῦν 1α-1ε εἶναι συνέχεια πρὸς Ν τῆς προηγουμένης σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ μὲ ἐνδιάμεσες διακοπὲς ὅπου ὑπάρχουν οἱ μετανασκαφικοὶ ξηρότοιχοι τοῦ Σωτηριάδη. Οἱ τομὲς αὐτὲς ἔγιναν στὶς ἐπιχώσεις ἐπάνω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β (1α, α-α') ἢ πρὸ αὐτοῦ, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου (1β-ε).

1α (πίν. 8, *ΠΑΕ* 1996, 179): 'Ο δυτικός τοίχος του μεγάρου Β διακόπτεται απέναντι από την 8η από Ν βάση της εσωτερικής κιονοστοιχίας και το νοτιότερο εκεί σωζόμενο άκρο του βρίσκεται εν μέρει κάτω από τον δυτικό τοίχο του σηκού του ναού. Στη θέση αυτή απέναντι από την 8η και την 7η βάση της εσωτερικής κιονοστοιχίας έγινε η παρούσα στρωματογραφική έρευνα: 1. Στρώμα επί του οποίου εδράζεται ο δυτικός τοίχος του σηκού όπως και στην 1. 'Ακολουθεί το κίτρινο χρώμα (2). Έδω το χρώμα αυτό καλύπτει το έρείπιο του δυτικού τοίχου του μεγάρου Β σε όλο το μήκος. Βραχύ στρώμα λευκής στάχτης (3) υπάρχει κάτω από αυτό. Σε απόσταση 1.19 από το σωζόμενο άκρο του τοίχου υπόλοιπο λάκκου περιβαλλόταν από όρθιες πλάκες. Στη θέση του η επίχωση είναι ενιαία από το κατώτερο μέρος (βάθος 1.40) έως τον τοίχο του σηκού.

α-α'-α'' (πίν. 9, *ΠΑΕ* 1999, 131): Δύο μικρές τομές κάτω από τον δυτικό τοίχο του σηκού μεταξύ της τομής 15 και της 1α. 'Η α-α' είναι κάθετη στη 15 και η α'-α'' κάθετη στην προηγούμενη και παράλληλη προς τη 15 και 1α. Στην α-α' σε βάθος 0.50-0.52 διαπιστώθηκε το επίπεδο με το «μελανό στρώμα». Το 1 είναι το υπόστρωμα του επιπέδου από κόκκινα σκληρά χρώματα με άπανθρακώσεις και πυρακτωμένους πηλούς μέχρι βάθους 0.67. Στην α'-α'' δέν διαπιστώθηκε το επίπεδο αυτό, υπήρχε μόνο χρώμα για την προετοιμασία της κατασκευής του τοίχου του σηκού (1α). Πιθανώς το μελανό έχει απομακρυνθεί από το σημείο αυτό όταν κιζόταν ο σηκός. 'Ακολουθεί και στις δύο τομές κίτρινο άργιλώδες χρώμα (2). Μέσα σε αυτό εμφανίσθηκαν σε βάθος 0.75-0.77 τρεις ή τέσσερις μικρές πλάκες οι οποίες βρίσκονταν πολύ κοντά στην παρειά του δυτικού τοίχου του μεγάρου Β και προφανώς ανήκουν στο ίδιο λιθόστρωτο έξωτερικά του κτηρίου που έπισημάναμε στην τομή 1 και στην 28. Γίνεται με την έρευνα αυτή φανερό ότι οι πλάκες αποτελούν ένα επίπεδο το οποίο διακρίνει το υπεράνω αυτών στρώμα από ένα άλλο ίδιου χρώματος που βρίσκεται κάτω από το πλακόστρωτο. Πρόκειται για δύο επιστρώσεις: την κατώτερη της εποχής κατασκευής του μεγάρου Β και την ανώτερη που έκάλυψε το έρείπιο του κτηρίου κατά τη δυτική αυτή πλευρά. 'Ιδια διάκριση διαπιστώθηκε και στη στρωματογραφική τομή 15. Και εκεί παρεμβάλλεται μέσα σε κίτρινα χρώματα σε βάθος 0.85 το επίπεδο χρήσεως της εποχής λειτουργίας του μεγάρου Β.

1β (πίν. 10, 74β, 75α, *ΠΑΕ* 1996, 181): 'Απέναντι από την 7η βάση της εσωτερικής κιονοστοιχίας είχε μείνει άθικτο από την παλαιά ανασκαφή τμήμα επίχωσης διαστάσεων 0.60×0.30. 'Η έρευνα έγινε σε δύο φάσεις. Σημειώθηκαν συνοπτικά τα έξησ στρώματα: Καστανά χρώματα με λατύπη όπου εδράζεται ο τοίχος του σηκού (1). 'Ακολουθεί κίτρινο καθαρό χρώμα που καλύπτει το έρείπιο του δυτικού τοίχου του μεγάρου Β (2) μέχρι βάθους 0.85. Κάτω από αυτό, πρò του τοίχου υπάρχει πάλι κίτρινο χρώμα που περιέχει πολλούς λίθους και είναι αναμεμιγμένο με κόκκινα χρώματα, πυρακτωμένους πηλούς, άπανθρακωμένα στοιχεία, μεταλλικά συσσωματώματα, θρύμματα όστων (3). 'Εχουμε προφανώς κατάλοιπα της καταστροφής του τοίχου και το κίτρινο χρώμα θα ανήκε στο συνδετικό ύλικό. Μετά από άφαιρηση των στρωμάτων αυτών αποκαλύφθηκε μέρος του δυτικού τοίχου του μεγάρου Β

μέχρι του κατώτερου δόμου σε βάθος 1.46. Σε βάθος 1.17-1.25 σημειώθηκε σκληρό κιτρινοκόκκινο χῶμα πατημένο, προφανῶς ἐπίπεδο χρήσεως του κτηρίου σε ἐπαφή με τὸν δυτικό του τοῖχο.

Σε ἀπόσταση 0.95 ἀπὸ τὴν ἄθικτη αὐτὴ ἐπίχωση ἢ ἀνατολικὴ ὄψη του δυτικοῦ τοῖχου του κτηρίου διακόπεται ἀπὸ ὑπόλοιπο κατασκευῆς λάκκου περιβαλλόμενου ἀπὸ ὀρθές πλάκες με πλακόστρωτο πυθμένα ὅπου ὑπῆρχαν ριχτές πέτρες (πίν. 10). Ὅπως ἔδειξε ἡ τομὴ τῆς 19, στὴ θέση αὐτὴ μέρος του δυτικοῦ τοῖχου ἔχει ἀφαιρεθεῖ κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου του πάχους του γιὰ νὰ κατασκευασθεῖ ὁ λάκκος (πίν. 70β). Ἡ ἐπίχωση στὴν πλακόστρωτη αὐτὴ κατασκευὴ ἦταν καὶ ἐδῶ ἐνιαία ἕως κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο του σηκοῦ καὶ τὸ κίτρινο χῶμα ποῦ ἄλλοῦ καλύπτει τὸ ἐρείπιο του δυτικοῦ τοῖχου δὲν ὑπῆρχε.

1γ (πίν. 11, *ΠΑΕ* 1996, 187): Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 6η καὶ τὴν 5η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας ὁ δυτικὸς τοῖχος του μεγάρου Β δὲν ἀναφαίνεται πὰ κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο του σηκοῦ, γιὰτὶ ἀποκλίνει πρὸς Δ. Τὸ κατώτερο στρώμα (7) εἶναι καστανοκόκκινο χῶμα, με ὀστάρια ζῶων, μεταλλικὰ συσσωματώματα καὶ ἀπανθρακωμένο ὑλικό. Στὸ ἐπάνω μέρος του σώζονται κατὰ διαστήματα σε βάθος 1.36-1.38 τρεῖς πλάκες. Στὸ ἴδιο βάθος βρέθηκε ἀκέραιο χειροποίητο κυάθιο (Π74) τὸ ὁποῖο εἶχε πληρωθεῖ με κίτρινο χῶμα του ὑπεράνω στρώματος (πίν. 11, 101α) Τὸ 6 εἶναι στρώση γιὰ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως του μεγάρου Β. Τὸ ἐπόμενο στρώμα (5) ἔχει πέτρες καὶ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα καὶ ὑψηλότερα σκληρὸ κιτρινοκόκκινο χῶμα (4), ἐπάνω στὸ ὁποῖο ὑπάρχει λεπτὴ στρώση μαύρου χρώματος (3) με στάχτη καὶ θρύμματα ὀστέων σε βάθος 1 μ. περίπου. Στὰ στρώματα αὐτὰ ἔχουμε προφανῶς κατάλοιπα τῆς καταστροφῆς τῆς ἐποχῆς του μεγάρου Β. Τὰ δύο ἀνώτερα στρώματα ἦταν ἀπὸ καστανόμαυρο χῶμα με λίγα ὀστά καὶ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα (2) καὶ καστανὸ χῶμα με πέτρες καὶ λατύπη (1) τῆς προετοιμασίας γιὰ τὸν τοῖχο του σηκοῦ.

1γα (πίν. 12, *ΠΑΕ* 1999, 137): Ἐγινε σε μικρὸ (0.35×0.44) ἄθικτο τμήμα χρώματος μεταξὺ τῶν τομῶν 1β καὶ 1γ. Ὑπάρχει ἀντιστοιχία με τὰ στρώματα τῆς 1γ. Τὸ στρώμα 5 πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἐπίπεδο κατασκευῆς καὶ χρήσεως ἀντίστοιχο του 6 τῆς 1γ. Στὸ στρώμα αὐτὸ φάνηκε ὅτι ἔχει θεμελιωθεῖ ὁ δυτικὸς τοῖχος του μεγάρου Β του ὁποῖου νέου τμήμα ἀποκαλύφθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση ξηροτοῖχου καὶ τῶν χωμάτων τῆς στρωματογραφικῆς ἔρευνας (πίν. 91α). Τὸ λεπτὸ στρώμα μαύρων χωμάτων (4) εἶναι τὸ 3 τῆς γ. Ἐδῶ βρέθηκαν χάλκινες ψῆφοι (Χ44, 45, 46) καὶ τμήμα σιδερένιου μαχαιριοῦ (Μ64). Ὑπόλοιπα μιᾶς κατασκευῆς, πιθανῶς πάλι λάκκου, διαπιστώθηκαν καὶ ἐδῶ παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο, ποῦ πρέπει ἐπίσης νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ του μεγάρου Β. Ἡ ἐπίχωσή του ἦταν ἐνιαία ἕως τὸν τοῖχο του σηκοῦ.

1δ (πίν. 13, *ΠΑΕ* 1996, 188): Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 4η καὶ τὴν 5η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Κάτω ὑπάρχει ἡ γνωστὴ «κεραμίτις γῆ», φυσικὸ χῶμα του Θέρμου σε βάθος 1.80 (6). Ὑπόλοιπα κατασκευῆς βρίσκονται ἐπάνω στὰ χῶματα αὐτά, πλακοειδεῖς λίθοι με ὑποκατασκευὴ ἀπὸ μικρὲς πέτρες, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ

παραβληθούν με τὰ κατάλοιπα τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν 25, 26, 27, 29. Τὸ στρώμα μέσα στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν τὰ κατάλοιπα αὐτά (5) ἔχει χῶματα καστανόμαυρα με πολλὰ θρύμματα ὀστέων, λατύπη, ὑπόλοιπα καύσης. Εἶναι λείψανα καταστροφῆς τῆς πρὶν ἀπὸ τὸ μέγαρο Β ἐποχῆς. Καλύπτονται ἀπὸ κίτρινο χῶμα (4) ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ μεγάρου Β. Ἀκολουθεῖ ἐπάνω σκληρὸ καστανοκόκκινο χῶμα (3) μέσα στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν τρεῖς πλακοειδεῖς λίθοι (ἄνω ἐπιφάνεια σὲ βάθος 1.15-1.20) ποῦ ἀποτελοῦν τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ κυρίου δωματίου τοῦ μεγάρου Β. Τὰ δύο ἀνώτερα στρώματα (1 καὶ 2) εἶναι στὴ σύσταση ὅμοια με τὰ ἀντίστοιχα τῆς προηγούμενης στρωματογραφίας (1γ). Στὸ 2 ὑπάρχουν στοιχεῖα καταστροφῆς.

1ε (πίν. 14, ΠΑΕ 1996, 195): Ἀμέσως πρὸς Ν τῆς προηγούμενης τομῆς ἔγινε ἡ παρούσα σὲ ἄλλο μικρὸ τμήμα ἄθικτης ἐπίχωσης ποῦ εἶχε προστατέψει μετανασκαφικὸς ξηρότοιχος παρὰ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β. Ἀπὸ βάθος 1.37 ὑπάρχει καθαρὸ κίτρινο χῶμα (3), τοῦ ὁποῖου ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ κτηρίου ποῦ ἐδῶ εἶχε θεμελιωθεῖ μέσα στὸ χῶμα αὐτὸ γιὰ νὰ πατήσει σὲ στέρεο ἔδαφος. Αὐτὸ ἐπέβαλλε ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Β πρὸς Ν τὴν ὁποία παρακολουθοῦσε τὸ θεμέλιο. Ἐπάνω στὸ κίτρινο ὑπῆρχε καστανόμαυρο χῶμα με ἀπανθρακωμένο ὑλικό (2). Τὸ ἀνώτερο στρώμα (1) εἶναι τὸ γνωστὸ με λατύπη καὶ ἀργοὺς λίθους.

2 (πίν. 15, ΠΑΕ 1992, 101): Κάτω ἀπὸ τὴν ἔνατη ἀπὸ Ν βάση κίονος τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ, ἐντὸς τοῦ βόρειου μέρους τοῦ κυρίου δωματίου τοῦ μεγάρου Β: 1. Τὸ κατώτερο στρώμα με πέτρες καὶ ὑλικὸ καταστροφῆς μέχρι βάθους 1.40. Σὲ βάθος 1.20 ἐντὸς αὐτοῦ ἐπίπεδο ἀποτελούμενο ἀπὸ μεγάλες πέτρες (πρβ. τομῆ 1). 2. Χῶμα καστανό, μαλακὸ με πέτρες ὡς ὑπόστρωμα ἐπιπέδου χρήσεως ἀπὸ πυρακτωμένο πηλὸ ποῦ φέρει ἴχνη ἀπανθρακωμένου ὑλικοῦ (ἐπίπεδο χρήσεως μεγάρου Β). Ἀκολουθεῖ νέα στρώση χῶματος καὶ πατημένη γῆ. 3. Διάστρωση κίτρινου χῶματος. 4. Στρώμα προετοιμασίας γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ.

3 (πίν. 16, 69α, ΠΑΕ 1992, 102, 2000, 135): Κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β ἕως τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Τὸ στρωματογραφικὸ πεδίο βρίσκεται στὰ χῶματα πρὸ τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ μεγάρου Β, δηλαδὴ ἐντὸς τοῦ πίσω δωματίου: 1. Τὸ κατώτερο σκληρὸ καστανὸ χῶμα με λατύπη. 2. Πρὸς τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ κτηρίου τὰ χῶματα αὐτὰ συγχέονται με σωρὸ λίθων, προφανῶς ἀπὸ κατεστραμμένο παλαιότερο κτήριο, στὸ ὁποῖο πατοῦν οἱ τοῖχοι τῆς γωνίας. 3. Διάστρωση καθαροῦ καστανοῦ χῶματος με πατημένη σκληρὴ ἐπιφάνεια (ἀ' ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ δωματίου). 4. Καστανὸ χῶμα φερτὸ με λείψανα καταστροφῆς, ὄστρακα καὶ ἐπάνω σκληρὴ στρώση πηλοῦ (β' ἐπίπεδο χρήσεως) με μελανὰ κατάλοιπα φωτιάς. 5. Κίτρινο καθαρὸ χῶμα. 6. Καστανὸ φερτὸ χῶμα με λείψανα ἀπὸ καταστροφή. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ κίτρινο καθαρὸ χῶμα 5 ποῦ κάλυψε τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου δὲν κάλυψε καὶ τὸν βόρειο τοῖχο του γιὰ τὸ δωματίο αὐτὸ ἀνακατασκευάσθηκε. Στὸ

άνωτερο στρώμα (6) άμέσως κάτω άπό τις πλάκες του βόρειου τοίχου του σηκού σέ βάθος 0.63 ύπάρχει λεπτή στρώση κόκκινου σκληρού χώματος, πάχους 0.04 σέ έκταση 1.36. Άνήκει στον όρίζοντα του έπιπέδου του «μελανού» στρώματος (βλ. τομές 15, α-α') καί εκείνου στο όποιο είσχωρούσε ό άργός λίθος (βλ. τομές 10, 11 καί κεφ. 7).

4 (πίν. 17, 79β, 80, ΠΑΕ 1992, 105): Κάτω άπό τον άνατολικό τοίχο του σηκού άπό τη βορειοανατολική γωνία έως άπέναντι άπό τη 10η βάση της έσωτερικής κιονοστοιχίας. Τό στρωματογραφικό πεδίο έχει μήκος 2.80 καί πλάτος 0.90 μ. Βρισκόμαστε πάλι έντός του ίδιου δωματίου. Έδω άφαιρέσαμε τά χώματα των στρωμάτων, άφήνοντας μάρτυρα στο βορειότερο μέρος. 1. Μέρος του φυσικού έδάφους. 2. Σκληρό χώμα με λατύπη, ως διάστρωση για ίσοπέδωση του χώρου. 3. Στρώμα με λείψανα καταστροφής καί τό πρώτο πήλινο έπίπεδο χρήσεως. 4. Υπόστρωμα με στοιχεΐα καταστροφής έπί του όποιου τό άνώτερο έπίπεδο χρήσεως του δωματίου. 5. Κίτρινο καθαρό χώμα με έκτεταμένα καί ίσχυρως άπανθρακωμένα κατάλοιπα ξύλου στην έπιφάνειά του. Σε τρεις θέσεις διαπερνούσαν τό στρώμα κατακορύφως ύπόλοιπα καμένου ξύλου, προφανώς δοκών. 6. Τό άνώτερο στρώμα είχε στο έπάνω μέρος μέχρι βάθους 0.47 μελανότερο χρώμα, ένω τό κατώτερο μέρος μέχρι βάθους 0.60 παρουσίαζε έντονότερα ίχνη πυρπόλησης χωρίς στάχτη ή όσα ζώων.

5 (πίν. 18, ΠΑΕ 1992, 109, 2000, 120): Κάτω άπό τον άνατολικό τοίχο του σηκού (άνατολική παρειά), προς Ν του χωριστικού τοίχου του πίσω δωματίου (β1) άπέναντι άπό την 9η καί 10η βάση της έσωτερικής κιονοστοιχίας μέχρι της λιθιάς που έκτισε ό Ρωμαός στη θέση όπου έκανε τη στρωματογραφική τομή ζ-η. Τό μήκος όλου του στρωματογραφικού πεδίου είναι 3.85.7. Τό κατώτερο στρώμα με λατύπη καί νησίδες στάχτης είναι φερτό. 6. Μικρή ζώνη στάχτης κατά τό νοτιότερο μέρος του πεδίου. 5. Στρώση πυρακτωμένου πηλού σέ όλη την έκταση του πεδίου (έπίπεδο χρήσεως μεγάρου Β, κατώτερο πυρακτωμένο της ζ-η). Ίσως ύπάρχουν ύπόλοιπα πλακοστρώτου παρ ά τον τοίχο β1. Στο βορειότερο μέρος τό στρώμα 3 έχει κόκκινα χώματα, πολλές πέτρες καί άπανθρακωμένα στοιχεΐα άπό την καταστροφή του χωριστικού τοίχου β1. Παρεμβάλλεται άποσπασματικά στρώση πυρακτωμένου πηλού σέ βάθος 0.80. Στο νοτιότερο μέρος άνευρίσκεται πάλι ή κατώτερη στάχτη της ζ-η (4), έπάνω σέ αύτή τό «άνώτερο πυρακτωμένο», δηλ. τό έπίπεδο της πήλινης έστίας (3α). Η άνώτερη στάχτη της ζ-η (2) διαπιστώνεται καί έδω καί έκτείνεται όχι μόνο έπάνω άπό τό άνώτερο πυρακτωμένο έπίπεδο (έστία) του 3α αλλά καί έπάνω άπό τό στρώμα με τά στοιχεΐα της καταστροφής (3) χωρίς νά φθάνει έως τον τοίχο β1. Είναι ή στάχτη των όλόκαυστων θυσιών. Τό άνώτερο στρώμα (1) στο όποιο πατούν οι πλάκες του άνατολικού τοίχου του σηκού είναι τό γνωστό καστανό χώμα με λατύπη καί λίθους για την ίσοπέδωση του χώρου.

5α (πίν. 19, ΠΑΕ 2000, 124 κέ.): Κάτω άπό τό ίδιο τμήμα του άνατολικού τοίχου του σηκού, στη δυτική παρειά. Τό μήκος του στρωματογραφικού πεδίου είναι 9.67. Στο νοτιότερο μέρος, σέ άπόσταση 2.70 προς Ν του τοίχου β1 σημειώθηκαν

τὰ ἐξῆς ἐκ τῶν ἄνω στρώματα: 1. Τῆς ἰσοπέδωσης τοῦ χώρου ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ. 2. Τὸ παχὺ στρώμα τῆς τέφρας τῶν θυσιῶν ἀναμιγμένο μὲ καστανόμαυρα καὶ κοκκινωπὰ χρώματα (τὸ ἀνώτερο τῆς ζ-η) ποὺ σὲ ὀρισμένα σημεῖα φθάνει ὑψηλὰ ἕως κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. 3. Τὸ στρώμα τῶν κοκκινωπῶν, σκληρῶν χωμάτων μὲ χαλίκια, μὲ ἀνώμαλη πυρακτωμένη ἐπιφάνεια (ἀνώτερο πυρακτωμένο ἐπίπεδο τῆς ζ-η). 4. Ἡ κατώτερη στάχτη παρατηρεῖται καὶ ἐδῶ χωρὶς νὰ φθάνει ἕως τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ πεδίου. 5. Τὸ κατώτερο, ἐνιαῖο σὲ ὅλο τὸ μήκος τῆς στρωματογραφικῆς τομῆς χῶμα μὲ λατύπη καὶ λίθους. Στὸ βόρειο μέρος τοῦ πεδίου, δηλαδὴ στὸ τμήμα ἀπὸ τὸν τοῖχο β1 ἕως 2.70 πρὸς Ν, ἡ στρωματογραφία παρουσίασε ἄλλη εἰκόνα. Λεῖπει ἡ ἀνώτερη στάχτη ἢ ὁποῖα ὁμως ἐμφανίσθηκε ὅταν ἐγινε ἡ ὀριζόντια ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων. Ἐδῶ κάτω ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἀνώτερο στρώμα (1) τῆς ἰσοπέδωσης γιὰ τὸν ναὸ ὑπῆρχε στρώμα μὲ στοιχεῖα καταστροφῆς, πυρακτωμένους πηλοῦς, ἀπανθρακώσεις καὶ στάχτη (3, 4α). Σὲ βάθος 1 μ. περίπου σημειώθηκαν καὶ ἐδῶ ὅπως στὴν 5 λείψανα ἀποσπασματικὰ τοῦ σκληροῦ ἐπιπέδου χρήσεως. Ἀκολουθεῖ τὸ κατώτερο στρώμα χρώματος μὲ λατύπη (5).

Ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων στὴ θέση τῶν στρωματογραφιῶν 5 καὶ 5α

(ΠΑΕ 2000, 126 κέ.): Μετακινήθηκαν λίθοι τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ὅπως εἶχε γίνει καὶ ἐπὶ Ρωμαίου, ὅταν αὐτὸς συνέταξε τὴ στρωματογραφικὴ τομὴ ζ-η καὶ ἀφαίρεθηκαν ὀριζοντίως τὰ στρώματα ἐπὶ μήκους 2.78 ἀπὸ τὸν τοῖχο β1. Ἀφήσαμε δύο μάρτυρες, ἓνα σὲ ἐπαφῇ μὲ τὸν τοῖχο β1 (μάρτυρας 6) καὶ ἄλλον στὸ νότιο ἄκρο τοῦ χώρου (μάρτυρας 7) (πίν. 20, 22α-β, 23). Ἀντίστοιχες εἶναι οἱ στρωματογραφικὲς τομὲς 5β καὶ 5γ (ΠΑΕ 2000, 127, εἰκ. 9, 10). Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων ἐπάνω ἀπὸ τὶς τομὲς 5 καὶ 5α καταγράφηκαν τὰ ἐξῆς ἐπίπεδα: 1. Τὸ ἀνώτερο στρώμα γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ ναοῦ, φερτὰ χρώματα μὲ στοιχεῖα καταστροφῆς, ἐνιαῖο σὲ ὅλη τὴν ἔκτασι (πίν. 21). Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεσίν του διαπιστώθηκε πάλι ἡ ὑπαρξὴ δύο διαφορετικῶν καταστάσεων μεταξὺ νότιου καὶ βόρειου μέρους τοῦ χώρου. Στὸ βορειότερο μέρος ὑπάρχει ἡ ἐπίχωση μὲ λείψανα καταστροφῆς τοῦ τοίχου β1, στάχτη, πυρακτωμένα κομμάτια πηλοῦ, ἀπανθρακωμένο ὑλικό, πέτρες, χαλίκια καὶ λατύπη. Αὐτὴ φθάνει ὑψηλὰ ἕως σχεδὸν τὶς πλάκες τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ (πίν. 20α) καὶ ἀρχίζει χαμηλά, ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β σὲ βάθος 1 μ. ποὺ σημειώσαμε στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 5 (ἀρ. 5) (πίν. 18). Πρὸς τὸ κάτω μέρος παρατηρήθηκε αὐξηση τῶν ἀπανθρακώσεων καὶ τὸ χῶμα γίνεται μελανότερο. Ἡ στρώσι αὐτὴ εἶχε σημειωθεῖ ὡς 4α στὴ στρωματογραφία τῆς 5α. Ἐδῶ βρέθηκαν χάλκινα (κρίκοι, ψῆφοι καὶ ἄλλα ἀδιάγνωστα ἐλάσματα). Νοτιότερα, κάτω ἀπὸ τὸ χῶμα τῆς ἰσοπέδωσης γιὰ τὸν ναὸ ἡ εἰκόνα ἀλλάζει. Διαπιστώνεται τώρα ὅτι ἡ στάχτη τῶν θυσιῶν φθάνει μέχρι σημείου ἀπέχοντος ἀπὸ τὸν τοῖχο β1 1.35, δηλ. εἶχε ἐπεκταθεῖ ἢ εἶχε διαστρωθεῖ πέρα ἀπὸ τὴν πῆλινη στρώσι τοῦ βωμοῦ ἢ ὁποῖα ἀπεῖχε ἀπὸ τὸν τοῖχο β1 2.70 (τομὴ 5α, ἀρ. 3).

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεσι τῆς στάχτης στὸ μέρος τῆς πέρα ἀπὸ τὴν ἐστία ἐπέ-

κτασής της εμφανίσθηκε κόκκινο άργιλώδες χῶμα ἐπιπέδου χρήσεως (άρ. 3 τῆς 5α). Τὸ κόκκινο αὐτὸ στρώμα κάτω ἀπὸ τὴ στάχτη παρουσίαζε τρεῖς ἀλλεπάλληλες στρώσεις (3, 3α, 3β) ποὺ διακρίνονταν καὶ ἀφαιροῦνταν εὐκόλα σὲ βάθος 0.69, 0.71, 0.76 ἀντιστοίχως (πίν. 23). Ἐπάνω στὴ στρώση 3β βρέθηκε τὸ χάλκινο ὑστερογεωμετρικὸ εἰδῶλιο τοῦ ἱππέα X53 (πίν. 24α), ἡ αἰχμὴ δόρατος M72 (πίν. 24β), ὁ χάλκινος κρίκος X54 καὶ δύο σιδερένιοι σαυρωτῆρες M69, M70. Στὶς δύο κατώτερες βρέθηκαν οἱ ὁμάδες ὀστράκων 153, 154, 163, 164/00 (*ΠΑΕ* 2000, 130, εἰκ. 6). Σὲ βάθος 0.78/0.84 ἐμφανίσθηκαν μικροὶ πλακοειδεῖς λίθοι καὶ στρώση γκριζοπράσινης ἀργίλου (πίν. 25, 22β). Ἀμέσως πρὸς Β τῶν πλακῶν αὐτῶν βρέθηκε σειρά λίθων πιθανῶς ἀναλήμματος ποὺ μπορεῖ νὰ χῶριζε καὶ νὰ περιόριζε τὸ βόρειο μέρος μὲ τὰ συσσωρευμένα κατάλοιπα τῆς καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ τὸ νότιο, ὅπου ἔχουμε τὴ βόρεια ἄκρη τῆς διαμόρφωσης μὲ τὶς κόκκινες ἐπιστρώσεις ποὺ σχετίζεται μὲ τὴ χρήση τοῦ χώρου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐστίας. Τὸ κέντρο τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν ἦταν νοτιότερα, ἐκεῖ πράγματι ἡ στρώση τοῦ πυρακτωμένου πηλοῦ ἦταν παχειά (βλ. καὶ στρωματογραφίες 7, 14 καὶ ζ-ἡ Ρωμαίου). Ἡ στάχτη θὰ ἐξαπλωνόταν βαθμιαῖα ἐκτὸς τῆς ἐστίας τῶν θυσιῶν. Ἐδῶ βλέπουμε νὰ καλύπτει ἐν μέρει τὸ ἐπίπεδο μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐπιστρώσεις. Στὴ θέση τοῦ πίσω δωματίου καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἐστίας θὰ ὑπῆρχε σὲ ὑστερὴ φάση πρόχειρη ξυλόπλεκτη κατασκευὴ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς λατρείας, τῆς ὁποίας τὰ καμένα λείψανα συναντήσαμε ἐπάνω στὸ κίτρινο καθαρὸ χῶμα ποὺ ἐκάλυψε τὸ παλαιὸ δάπεδο τοῦ δωματίου.

6α, β (πίν. 26, 27, *ΠΑΕ* 1992, 112): Κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικότερο μέρος τοῦ χωριστικοῦ τοίχου β1 τοῦ πίσω δωματίου. Ἡ πρὸς Ν ὄψη 6α διαφέρει στρωματογραφικῶς ἀπὸ τὴ βόρεια 6β καὶ πιθανῶς αὐτὸ ὀφείλεται σὲ μεταγενέστερη ἐπέμβαση καὶ ἐπισκευὴ τοῦ τοίχου. Στὴν πρώτη ὑπάρχει κόκκινη ἀμμώδης γῆ μὲ μικρὲς πέτρες ὑπὸ τὸν τοῖχο (1). Στρώση στάχτης παρεμβάλλεται στὸ χῶμα αὐτὸ σὲ βάθος 1-1.05 (2). Στὴ δευτέρη τὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ τοίχου πατεῖ σὲ χῶμα μὲ λατύπη (1), ἐνῶ τὸ μέρος τοῦ τοίχου ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ διαφέρει οἰκοδομικῶς ἀπὸ τὸ ἄλλο, πατεῖ σὲ σκληρὴ στρώση πυρακτωμένου πηλοῦ σὲ βάθος 0.80-0.86 μ. (2). Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ κατώτερο δάπεδο τῶν τομῶν 3 καὶ 4 ποὺ θεωρήσαμε καὶ ὡς ἐπίπεδο κατασκευῆς.

7 (πίν. 28, 92β, *ΠΑΕ* 1993, 80): Σὲ ἀπόσταση 2.20 πρὸς Β τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἐγκαρισίως, κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο αὐτόν, στὴ θέση ὅπου ὁ Ρωμαῖος εἶχε κάνει τὴν τομὴ ε-ε. Πρόκειται γιὰ στρώματα ποὺ βρίσκονται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β παρὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος κατευθυνόμενος πρὸς Ν, στὴ θέση αὐτὴ ἀρχίζει νὰ εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Τὰ στρώματα: 1. Χῶμα μὲ πέτρες καὶ στοιχεῖα καταστροφῆς πάχους 0.50, τὸ κατώτερο, ἐπάνω στὸ πλακόστρωτο δάπεδο. 2. Ἐπίστρωση κίτρινου χρώματος, προετοιμασία γιὰ τὴν πῆλινη ἐστία. 3. Πυρακτωμένος πηλὸς τῆς ἐστίας. 4. Στάχτη λευκωπὴ μὲ θρύμματα ὀστέων. 5. Στρώμα χρώματος μὲ μικρὲς πέτρες, λίγα ὀστὰ καὶ ὀστρακα. 6. Δύο ἀλλεπάλληλες λεπτὲς στρώσεις πυρακτωμένου πηλοῦ μὲ σταχτῶ-

δες χῶμα ανάμεσά τους καὶ τέλος κίτρινο χῶμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράζεται ἡ πλάκα τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Στὸ κατώτερο στρώμα ποὺ περιεῖχε τὶς πέτρες ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β περιουλλέχθηκε σὲ βάθος 1.37 ἔξανθρακωμένο ξύλο ποὺ κατελάμβανε ἔκταση ὕψους 0.15-0.10.

8 (πίν. 29, ΠΑΕ 1993, 86): Κάτω ἀπὸ τὴν 3η ἀπὸ Ν βάση τῆς ἐσωτερικῆς κινοστοιχίας. Ἡ θέση βρίσκεται πρὸς τῆς εἰσόδου τοῦ μεγάρου Β. Ἡ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων: 1. Κίτρινο χῶμα ἐπάνω σὲ λιθόστρωτο. 2,3,4. Τρεῖς ἐπιστρώσεις χῶματος, κιτρινόφαιου, κόκκινου καὶ πάλι κιτρινόφαιου. 5. Στρώση πυρακτωμένου πηλοῦ σὲ βάθος 1.10. 6. Κίτρινο χῶμα μὲ λίγη λατύπη καὶ στάχτη. 7. Ἐπίπεδο σκληροῦ πατημένου χῶματος μὲ μαυρισμένη ἐπιφάνεια σὲ βάθος 1 μ. Προφανῶς οἱ στρώσεις 5-7 σχετίζονται μὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς πήλινης ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν (βλ. προηγούμενη τομὴ). 8. Τὸ ἀνώτερο στρώμα κάτω ἀπὸ τὴν βάση περιεῖχε καστανὸ ἀμμῶδες χῶμα καὶ στὸ κάτω μέρος πολλὲς πέτρες καὶ λατύπη.

9 (πίν. 30, 75β, 81, ΠΑΕ 1993, 94): Ἀνάμεσα σὲ δύο ξηρότοιχους μετανασκαφικοὺς κατὰ τὴν 2η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κινοστοιχίας σὲ τμήμα ἄσκαφης γῆς πάχους μόλις 0.07-0.25. Στὸ ἐπάνω μέρος ἡ ἀρχαία ἐπίχωση εἶχε διαταραχθεῖ. Ἀπὸ βάθους 0.75 ἕως 0.99 ὑπάρχει στρώμα χῶματος μὲ λατύπη (3). Ἀκολουθεῖ σὲ βάθος κυμαινόμενο 0.95/0.99 λεπτὴ στρώση στάχτης ἐπάνω σὲ σκληρὸ ἐπίπεδο χρήσεως (2). Χαμηλότερα ἡ λατύπη ἀραιώνει καὶ σὲ βάθος 1.13 ὑπάρχει ἄλλη στρώση στάχτης. Τὸ κατώτερο στρώμα μέχρι βάθους 1.40 περιέχει μεγαλύτερες πέτρες (1). Τέλος κάτω ὑπάρχει στρώση κίτρινου χῶματος. Τὸ ἐπίπεδο χρήσεως σὲ βάθος 1 μ. περίπου ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν πήλινη ἐστία τῆς τομῆς 7.

10 (πίν. 30, 75β, 81, ΠΑΕ 1993, 96): Ἡ περιγραφὴ τῶν στρωμάτων ἐδῶ ἀρχίζει ἀπὸ κάτω σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν περιγραφὴ στὰ ΠΑΕ. Ἡ τομὴ ἔγινε συνέχεια τῆς προηγούμενης, πρὸς Ν, ὅπου σώζονται κάτω ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ οἱ ἀνώτερες στρώσεις οἱ ὁποῖες ἔλειπαν στὴν προηγούμενη τομὴ: 1. Κάτω στρώμα ἀπὸ χῶμα καὶ μεγάλες πέτρες τὸ ὁποῖο σχηματίσθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν στὸν πρὸς Ν τοῦ κτηρίου χῶρο ὅπου ὑπῆρχε «ὁ βόθρος θυσιῶν» τῆς ἀνασκαφῆς Ρωμαίου. 2. Σὲ βάθος 1 μ. περίπου στρώση πατημένης γῆς, ἐπιπέδου χρήσεως ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη τομὴ. Στὸ ἐπίπεδο περίπου αὐτὸ ὑπῆρχε πολλὴ στάχτη καὶ μέλανα χῶματα μέσα στὰ ὁποῖα βρέθηκαν δύο σιδερένιες αἰχμὲς δοράτων M38, M41, ἕνας σαυρωτῆρ M39 καὶ ἕνα δρεπανόσχημο μαχαίρι M40. Πρόκειται γιὰ ὑπόλοιπα κατεστραμμένου ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ λάκκου μὲ μαῦρο χῶμα καὶ στάχτη. Στὸν ἴδιο ὀρίζοντα, στὸ βορειότερο μέρος τῆς τομῆς αὐτῆς ὑπάρχει ὄρυγμα (0.30×0.17×0.15) προστατευμένο κυκλικῶς μὲ πέτρες. Περιεῖχε ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, στάχτη καὶ σιδερένιο μαχαίρι M37. Ἀνήκει καὶ αὐτὸ στὴ μετὰ ἀπὸ τὸ μέγαρο Β περίοδο τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν. 3. Τὸ στρώμα ἀπὸ 0.75 ἕως 1 μ. περιεῖχε ἐπίσης διάσπαρτη στάχτη καὶ μαῦρα χῶματα κυρίως στὸ κατώτερο μέρος, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη στρωματογραφικὴ τομὴ, ἐνῶ στὸ ἀνώτερο μέρος πολλὴ λατύπη. Τὸ στρώμα αὐτὸ τοῦ χῶματος μὲ λατύπη δημι-

ουργήθηκε επάνω από το επίπεδο της περιόδου της έστιας των όλόκαυστων θυσιών και των λάκκων με τη στάχτη και τα όπλα. Δεν γνωρίζουμε αν επιχώθηκαν όλοι οι λάκκοι. Στη θέση της στρωματογραφικής τομής 10 παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση στάχτης στο στρώμα αυτό. Στην ίδια θέση βρέθηκε στημένος μέσα στο χώμα με τη λατύπη κατά 0.15 άργός, επιμήκης, πεσσόμορφος λίθος αποκομμένος διαγωνίως ώστε να είναι έλλιπής κατά τη μία μακριά και την κάτω στενή πλευρά (0.29×0.24×0.11). Υποστηρίζεται από άλλο άργό μακρόστενο λίθο. Γύρω από τον άργό λίθο είχαν σχηματισθεί μετά από τη στερέωσή του οι εξής στρώσεις: 4. Λεπτή επίστρωση κίτρινου καθαρού χρώματος προφανώς για ίσοπέδωση επάνω στο χώμα με τη λατύπη. 5. Στρώση σκληρού πατημένου χώματος που έφερε άπανθρακωμένο ύλικό. 6. Δεύτερη (άνωτερη) όμοια στρώση σε βάθος 0.70 με όμοιο άπανθρακωμένο ύλικό και κόκκινα χρώματα. 7. Άνωτερο στρώμα πάχους 0.10 όπου πατούσαν οι πλάκες του τοίχου του σηκού και περιείχε καμένα χρώματα με στάχτη και όστα ζώων, ίσως *κατά χώραν* κατάλοιπα λατρευτικής δραστηριότητας.

11 (πίν. 31, ΠΑΕ 1994, 106): Άντιστοιχώς προς την προηγούμενη, στη δυτική παρειά κάτω από τον ανατολικό τοίχο του σηκού. Πρόκειται για τα ίδια στρώματα που είχαμε και στη 10. Έδω όμως εφθάσαμε βαθύτερα: 1. Το κατώτερο στρώμα έως 2.16 είναι καθαρό καστανό. 2. Περιέχει λίγη λατύπη και πέτρες με παρεμβολή καθαρού καστανού χρώματος. Άκολουθεί επάνω: 3. Χώμα καθαρό καστανό άμμωδες (έως 1.38/1.40). 4. Χώμα με πυκνή λατύπη (0.76-1.20) αντίστοιχο με εκείνο που σημειώθηκε στη 10. Μέσα στο στρώμα αυτό σε βάθος ±1 μ. διακρίθηκε λεπτή στρώση στάχτης. Άψηλότερα υπάρχουν τα επίπεδα σκληρού πατημένου χώματος που συναντήσαμε στην τομή 10 περί τον άργό λίθο.

12 (πίν. 32, ΠΑΕ 1994, 107): Σε μέρος άσκαφης επίχωσης που προεξέχει προς Α της 1ης βάσης της έσωτερικής κιονοστοιχίας. Λείπουν μέχρι βάθους 0.75 τα άνωτερα στρώματα που συναντήσαμε γύρω από τον άργό λίθο, ίσως είχαν αφαιρεθεί για να κτισθεί μετανασκαφική ξερολιθιά. 1. Κάτω στρώμα με λατύπη και άπανθρακωμένο ύλικό. 2. Άπό βάθος 1.50 έως 1.20 υπάρχει χώμα με λατύπη. Σε βάθος 1.07 σημειώνεται πατημένη γή με επίστρωση πηλού που είχε πυρακτωθεί, φέρει άπανθρακωμένα κατάλοιπα και ανήκει στον όρίζοντα της έστιας των όλόκαυστων θυσιών (3). Το ύπ' αυτό μέχρι 1.20 χώμα μοιάζει με υπόστρωμά του.

13 (πίν. 33, ΠΑΕ 1994, 105): Κάτω από τον δυτικό τοίχο του σηκού άπέναντι από την 1η και τη 2η βάση της έσωτερικής κιονοστοιχίας. 1. Κάτω στρώμα με μικρές πέτρες και λατύπη (1.60-2 μ.). Σε βάθος 1.60 υπάρχουν τρεις πλάκες (ύπόλοιπα προφανώς λιθοστρώτου προς Ν του μεγάρου Β (βλ. και τομές 8 και 11). 2. Κίτρινο άργιλώδες χώμα με ίχνη φωτιάς. 3. Άμμωδες με στάχτη και λίγες πέτρες. Τα δύο τελευταία προφανώς σχετίζονται με την καταστροφή του μεγάρου Β. 4. Σε βάθος 1.07 πήλινη στρώση, επίπεδο χρήσεως με μελανό χώμα και στάχτη. Είναι το αντίστοιχο των προηγούμενων στρωματογραφικών τομών επίπεδο της έποχής της έστιας των όλόκαυστων θυσιών (βλ. 9, 10, 11).

14 (πίν. 34, 87α, 89α, *ΠΑΕ* 1994, 114): Κάτω από τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 5η καὶ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Τὸ τμήμα αὐτὸ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴς δύο πλευρὲς τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου γ τοῦ κυρίου δωματίου τοῦ μεγάρου Β καὶ βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς τομὲς ε-ε καὶ ζ-η τοῦ Ῥωμαίου ὁ ὁποῖος ἔκτισε λιθιὲς γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή. Ἡ ἔκταση τοῦ στρώματογραφικοῦ πεδίου εἶναι 4.40. Στὸ νοτιότερο μέρος τὰ στρώματα ἔχουν διαταραχθεῖ πιθανῶς ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή. Πρὸς Ν τοῦ τοίχου γ σημειώνουμε: 1. Χῶμα μὲ μεγάλες πέτρες μέχρι τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τοῦ μεγάρου Β. 2. Στρώση κτρινοκόκκινου πηλοῦ πυρακτωμένου (ἐστία). 3. Στρώμα λευκωπῆς στάχτης τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν. 4. Χῶμα μὲ λατύπη καὶ πέτρες ἐπὶ τοῦ ὁποῖου οἱ λίθοι τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Πρὸς Β τοῦ τοίχου γ, τὰ ἀνώτερα στρώματα, δηλαδὴ τὸ ἀνώτερο ὅπου πατοῦν οἱ πλάκες τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἢ λευκωπὴ στάχτη καὶ ἢ πῆλινη πυρακτωμένη ἐστία εἶναι ἀκριβῶς ἴδια καὶ ἀσφαλῶς ἢ συνέχεια τῶν προηγουμένων. Στὰ δύο κατώτερα στρώματα διακρίνονται καθαρότερα τὰ λείψανα καταστροφῆς, προφανῶς τοῦ μεγάρου Β μὲ ἀπανθρακωμένο ὑλικό, λατύπη, πέτρες, θραύσματα πίθων. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς ἐστίας μεσολαβεῖ λεπτὴ στρώση βαθύχρωμης στάχτης.

Σημασία γιὰ τὴ σχέση μεγάρου Β καὶ ἐστίας ὀλόκαυστων θυσιῶν ἔχει ἢ διαπίστωση ὅτι ἢ ἐστία καὶ ἢ στάχτη καλύπτουν τὸ εῖρημο τοῦ τοίχου γ.

14α (πίν. 35, *ΠΑΕ* 1995, 87): Ἀντίστοιχη στὸ νότιο μέρος τῆς τομῆς 14 κατὰ τὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 5η καὶ τὴν 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Τὰ στρώματα: 1. Κατώτερο στρώμα μὲ πολλὲς μεγάλες πέτρες (1-1.85). Σὲ βάθος 1.30 ἐφανίσθηκε μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ πηθάρι τοῦ ὁποῖου τὰ περισσότερα θραύσματα σώζονται· εἶχε διασπᾶσει ἐπίπεδο πατημένης γῆς ποὺ σημειώθηκε σὲ βάθος 1.50. 2. Χῶμα μὲ ἀπανθρακωμένο ὑλικό καὶ μεταλλικὰ συσσωματώματα (0.87-1 μ.). Σὲ βάθος 1 μ. σημειώθηκαν ὑπόλοιπα ἐπιπέδου πυρακτωμένου πηλοῦ, πιθανῶς τοῦ μεγάρου Β. 3. Καστανοκόκκινα καὶ κίτρινα χῶματα μὲ λίγες πέτρες καὶ μαῦρο χρῶμα στὸ κάτω μέρος (0.71-0.87 μ.). 4. Βαθὺ καστανὸ μαλακὸ καὶ καθαρὸ χῶμα γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν πλακῶν τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ (0.60/0.71). Σὲ βάθος 0.71 παρατηρήθηκε λεπτὴ στρώση πυρακτωμένου πηλοῦ μὲ λίγα κατάλοιπα ἀπανθρακωμένων ὑλῶν ποὺ προφανῶς ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τῶν πλακῶν τοῦ ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου καὶ τοῦ ἀργοῦ λίθου.

Ἄξιοπρόσεκτη εἶναι ἢ ἀπουσία τοῦ στρώματος τῆς πῆλινης ἐστίας καὶ τῆς στάχτης μὲ τὰ θρυμματισμένα ὅσα ποὺ παρατηρεῖται στὸ ἀντίστοιχο μέρος τῆς 14. Ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν λίθων ποὺ φάνηκαν στὸν καθαρισμὸ γιὰ τὴν τομὴ 14, μπορεῖ νὰ σημαίνει μεταγενέστερη κατασκευή, ἢ ὁποῖα διέσπασε παλαιότερη διαστρωμάτωση καὶ ἐξαφάνισε μέρος τοῦ ἀνωτέρου στρώματος μὲ τὴν ἐστία καὶ τὴν ἀνοιχτόχρωμη στάχτη.

15 (πίν. 36, *ΠΑΕ* 1995, 94, 1966, 73, 1998, 129): Ἐγιναν ἐπανεπιλημμένες ἐρευνες πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ μεταξὺ τῆς 4ης καὶ 5ης πλάκας τῆς ἐλλειπτικῆς σειρᾶς, σὲ σκάμμα διαστάσεων 2.60×1.86 ποὺ ἀνοίχθηκε μεταξὺ τῶν πλακῶν αὐτῶν. Ἡ ἔκταση τοῦ στρώματογραφικοῦ πεδίου εἶναι 4 μ. περίπου: 1. Σὲ

βάθος 0.40-0.50 εμφανίζεται τὸ ἀνώτερο «μελανὸ στρώμα» τοῦ δυτικοῦ μέρους τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν τὸ ὁποῖο φθάνει ἕως σχεδὸν τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κατώτερου δόμου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, σὲ βάθος 0.50-0.55. Περιέχει ἀποτεφρωμένα στοιχεῖα, μάζες ἄσπρης στάχτης, θρυμματισμένα καμένα ὄσα ζῶων καὶ πυρακτωμένους πηλοὺς κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ ἀναμίξεις. Πρὸς Β ἐλαττώνεται τὸ πάχος τοῦ στρώματος αὐτοῦ. 1α. Τὸ «μελανὸ» φέρεται ἐπάνω σὲ σκληρὸ πατημένο χῶμα μὲ ἐπίστρωση πηλοῦ ποῦ ἔχει πυρακτωθεῖ σὲ βάθος 0.50-0.58 καὶ συνεχίζεται μὲ κλίση πρὸς Δ. Αὐτὸ εἶναι ἐπίπεδο χρήσεως στὸ ὁποῖο ἀπλώθηκε τὸ μελανὸ ἀλλὰ καὶ ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. 2. Τὰ χῶματα μέχρι βάθους 0.72 εἶναι σκληρὰ μὲ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα καὶ πυρακτωμένους πηλοὺς καὶ βαθύτερα ἀμμώδη μὲ χαλίκια καὶ λατύπη. Εἶναι τὰ χῶματα ποῦ ἐστρώθηκαν ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τῶν πλακῶν τῆς ἔλλειπτικῆς σειρᾶς. 3. Στρώμα κίτρινων καθαρῶν χωμάτων ποῦ ἔρχονται ἀπὸ Α μὲ κλίση, ἀπλωμένα στὸν χῶρο μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ μεγάρου Β. Εἶναι τὰ ἴδια χῶματα ποῦ στὴ στρωματογραφικὴ τομῆ 1 βρίσκονται στὴν τρίτη ἀπὸ ἐπάνω θέση. Τὰ χῶματα αὐτὰ ὅπως διαπιστώθηκε καλύπτουν τὸ ἐρείπιο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κτηρίου ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες θέσεις ὅπου ὑπῆρχαν λάκκοι λατρείας. Σὲ βάθος 0.85 ὑπάρχει ὑπόλοιπο ἐπιπέδου χρήσεως ποῦ χωρίζει σὲ δύο στρώματα τὰ κίτρινα χῶματα (πρβ. τομῆ α-α'-α''). Δύο ὁπὲς ὑπῆρχαν μέσα στὸ ἀνώτερο μέρος τῶν κίτρινων χωμάτων, καὶ περιεῖχαν ἀπανθρακώσεις καὶ χῶμα μὲ λατύπη, ὅμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ 2ου στρώματος μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ ὁποῖου ἔφθαναν οἱ ὁπές. 4. Σὲ βάθος 1 μ. περίπου ἀρχίζει ἐπίχωση καστανῶν χωμάτων μὲ πολλοὺς λίθους.

16 (πίν. 36, 37, *ΠΑΕ* 1995, 96): Κάτω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς 5ης πλάκας τῆς ἔλλειπτικῆς σειρᾶς, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ σκάμματος. Τὸ πεδίο τῆς τομῆς αὐτῆς εἶναι κάθετο στὸ προηγούμενο. Ἡ 5η πλάκα πατεῖ σὲ βάθος 0.61-0.63 μὲ τὴ βοήθεια σφηνοειδῶν λιθαρίων γιὰ ὀριζοντίωση καὶ φαίνεται ὅτι ἔμεινε ἀμετακίνητη κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή, ἀλλὰ περιβαλλόταν ἀπὸ μετανασκαφικὰ χῶματα. Τὸ 1 εἶναι ὑπόλοιπο τοῦ «μελανοῦ στρώματος» ποῦ σῶζεται σὲ ἐπαφή μὲ τὴν πλάκα. Μαζὶ μὲ τὸ στρώμα αὐτὸ ἡ παλαιὰ ἀνασκαφή ἀφαίρεσε καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς πατημένης γῆς γύρω ἀπὸ τὴν πλάκα, ἔτσι ὥστε τὸ ἐπόμενο στρώμα 1α ἀπὸ καστανόμαυρο χῶμα εἶναι ἀντίστοιχο μὲ τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ στρώματος 2 τῆς προηγούμενης στρωματογραφικῆς τομῆς. 2. Καστανοκόκκινο χῶμα ποῦ μαζὶ μὲ τὸ προηγούμενο ἔχει στρωθεῖ γιὰ ἰσοπέδωση ἐπάνω ἀπὸ τὸ 3: Κίτρινο καθαρὸ χῶμα ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη τομῆ. Ἡ πρὸς Δ ἰσχυρὴ κλίση παρακολουθεῖται καὶ ἐδῶ: συναντᾶται τὸ κίτρινο ἀπὸ βάθος 0.70 ἕως 1 μ. Μέσα σὲ αὐτὸ διαπιστώσαμε ἐδῶ δύο ὁπές ποῦ περιεῖχαν μαλακὰ βαθύχρωμα καστανὰ χῶματα. Ἰχνη ἀπανθράκωσης στὶς ὁπές αὐτὲς ὅπως σὲ ἐκείνες τῆς προηγούμενης τομῆς δὲν ὑπῆρχαν. 4. Χῶμα μὲ πέτρες. Στὸ δυτικότερο τμήμα τῆς τομῆς αὐτῆς τὸ στρώμα ὅπου ἐδράζεται ἡ 5η πλάκα διακόπτεται ἀπὸ μέρος τοῦ λάκκου θεμελίωσης τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη (5) ὁ ὁποῖος περιέχει χῶμα μὲ λατύπη καὶ μικρὲς πέτρες. Τὸ στρώμα ὅπου φέρεται ἡ 5η πλάκα καὶ τὸ κίτρινο παρακολουθοῦνται καὶ κάτω ἀπὸ τὸν λάκκο.

16α (πίν. 38, *ΠΑΕ* 1996, 177): Στὴ βόρεια πλευρὰ κάτω ἀπὸ τὴν 5η πλάκα τῆς ἔλλειπτικῆς σειρᾶς. 1. Τὰ μετανασκαφικὰ χῶματα φθάνουν μέχρι βάθους 0.59.

Λείπει τελείως τό «μελανό» στρώμα. 2. Τό φερτό καστανόμαυρο χῶμα στοῦ ὁποῖο ἐδράζεται ἡ 5η πλάκα μὲ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, καμένους πηλοὺς καὶ θρύμματα ὀστῶν, ποὺ στρώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν πλακῶν. 3. Καστανοκόκκινο χῶμα, μέσα στοῦ ὁποῖο ἀνοίχθηκε προφανῶς ὁ λάκκος τῆς θεμελίωσης τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη (1α) καὶ καλύπτει ὑπόλοιπο πηθαρῖο ποὺ φαίνεται ὅτι βρισκόταν στὴ θέση του ἐν μέρει ὑπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη· τοποθετήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν κίτρινη ἐπίχωση. 4. Τὸ κίτρινο καθαρὸ χῶμα.

17 (πίν. 39, ΠΑΕ 1995, 99): Στὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ ἴδιου σκάμματος ἔγιναν στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη τοῦ ναοῦ ἐπὶ μήκους 1.10: 1. Τὸ ἀνώτερο στρώμα στοῦ ὁποῖο ἐδράζονται οἱ πλάκες τοῦ στυλοβάτη περιέχει λατύπη καὶ πυρακτωμένους πηλοὺς. Εἶναι τὸ ἴδιο χῶμα ποὺ συναντήσαμε μέσα στοὺν λάκκο τῆς προηγούμενης τομῆς (1α). Στὸ νοτιότερο μέρος τῆς τομῆς 17 διακρίθηκαν μέσα στοῦ στρώμα αὐτὸ σὲ βάθος 0.63-0.73 τέσσερις πλάκες, προφανῶς ὑπόλοιπο λιθοστρώτου. 2. Περιέχει περισσότερες καμένες ὕλες καὶ πηλοὺς καὶ ἔχει ἐντονότερο κόκκινο χρῶμα. Πρόκειται ὅμως γιὰ ἐνιαία ἐπιχωμάτωση μαζὶ μὲ τὸ 1. 3. Τὸ κίτρινο χῶμα. 4. Καστανοκόκκινα χῶματα μὲ λατύπη, πυρακτωμένους πηλοὺς καὶ μεταλλικὰ συσσωματώματα. Τὸ στρώμα αὐτὸ παρακολουθήσαμε μέχρι βάθους 1.50 καὶ μόνο κατὰ τὸ νότιο μέρος τῆς τομῆς.

18 (πίν. 40, 41γ, 64α, ΠΑΕ 1996, 197). Κάτω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς 8ης βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Σὲ βάθος 0.90-1 μ. ἀνευρίσκεται σκληρὸ κίτρινοκόκκινο χῶμα (4) σὲ δύο ἀλλεπάλληλες στρώσεις γιὰ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β καὶ πιθανῶς τὴν πῆλινη ἐστία. Μιὰ λωρίδα του εἶχε διαφύγει ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ καὶ σῶζεται πρὸς Ν τῆς 8ης βάσης, φέρει δὲ ὀποραδικὲς πλάκες σὲ βάθος 0.98-1.02. Ἐπάνω στοῦ ἐπίπεδο αὐτὸ ὑπάρχει παχὺ στρώμα (0.25) ἀνοιχτόχρωμης στάχτης (3) μὲ λατύπη καὶ θρυμματισμένα ὀστὰ ζῶων. Τὸ ἀνώτερο στρώμα (2) εἶναι μαῦρο σταχτώδες χῶμα καθαρό, ἐπάνω στοῦ ὁποῖο διαπιστώθηκε ἀποσπασματικὰ λεπτὴ στρώση καστανόφαιου χῶματος (1). Ἡ ὑποκατασκευὴ τῆς 8ης βάσης φέρεται ἐπάνω στὴν ἐπίχωση αὐτῆ. Κάτω ἀπὸ τὴ στρώση τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τοῦ μεγάρου Β ὑπάρχουν κατάλοιπα καταστροφῆς μέχρι βάθους 1.70 ὅπως καὶ σὲ ἄλλες πλησιόχωρες θέσεις (τομὲς 1, 2).

18β (πίν. 41, 64α, ΠΑΕ 1998, 133). Στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἴδιας βάσης ἐρευνήθηκαν ἐπίσης τὰ ἴδια στρώματα, ἀλλὰ καὶ πρωιμότερο: 1. Σὲ βάθος 1.18 ἐμφανίσθηκαν χῶματα κοκκινωπὰ μὲ ἀπανθρακωμένα καὶ πυρακτωμένα στοιχεῖα. 2. Μέσα στὰ χῶματα αὐτὰ ὑπάρχει πλακόστρωτο, διακρίθηκαν τέσσερις πλάκες σὲ βάθος 1.19-1.25. Πρόκειται γιὰ ὑπόλοιπα καταστροφῆς ἐπάνω στοῦ πλακόστρωτο τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς (πρβ. τομὴ 1). Ἡ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων ἐπάνω ἀπὸ τὴν πρῶμην αὐτῆ φάση εἶναι ἴδια μὲ ἐκείνη τοῦ προηγούμενου στρωματογραφικοῦ πεδίου. 3, 4 Κίτρινο-κόκκινο στρώμα μὲ ἀπανθρακωμένα καὶ πυρακτωμένα στοιχεῖα καὶ κοκκινωπὸ, σκληρὸ μὲ χαλίκια (στρώσεις ἐπιπέδου χρήσεως μεγάρου Β καὶ πιθανῶς ἐστίας). 5, 6. Στρώμα ἀνοιχτόχρωμης στάχτης μὲ θρυμματισμένα ὀστὰ καὶ λίγη λατύπη κάτω. 7. Ἡ ἰσχυρὴ ὑποκατασκευὴ τῆς 8ης βάσης.

18α (πίν. 42, 64α, *ΠΑΕ* 1996, 200). Κάτω από τη δυτική και τη νότια πλευρά της 7ης βάσης της εσωτερικής κιονοστοιχίας. Η ισχυρή υποκατασκευή της βάσης έγινε πάλι μέσα στο μελανό μαλακό χρώμα (1) το οποίο έδω παρακολουθείται έως 1,10. Κάτω από αυτό σημειώθηκε το σκληρό κίτρινο-κόκκινο χρώμα του επιπέδου χρήσεως (2) όπως και στις προηγούμενες τομές 18, 18β. Ο λάκκος για την θεμελίωση της 7ης βάσης σκάφθηκε βαθειά έως σχεδόν το επίπεδο του μεγάρου Β. Η λευκωπή στάχτη στο σημείο αυτό δεν διαπιστώνεται.

19 (πίν. 43, 64β, 70β, 91β, *ΠΑΕ* 1997, 130): Η παρούσα τομή έγινε για να ελεγχθούν τα στρώματα εξωτερικώς του δυτικού τοίχου του μεγάρου Β αντίστοιχως προς τη στρωματογραφική τομή 1β που έγινε κατά την εσωτερική πλευρά του τοίχου: 1. Το ανώτερο στρώμα όπου εδράζονται οι πλάκες του δυτικού τοίχου του σηκού είναι χρώμα με πυκνή λατύπη. Περιείχε επίσης καμένα όστα και οργανικά στοιχεία. 2. Μελανά κατάλοιπα από καμένο υλικό. 3. Κίτρινο στρώμα. 4. Χρώμα φαιό, σκληρό, με πυρακτωμένους πηλούς, λίγα όστρακα, όστα ζώων, χαλίκια, άργους λίθους (στρώμα καταστροφής μεγάρου Β). 5. Στρώμα κίτρινων χωμάτων με στοιχεία καταστροφής. 6. Κοκκινωπό χρώμα σκληρό, με επίστρωση πατημένου πηλού ως επιφάνεια επιπέδου χρήσεως της εποχής του μεγάρου Β. 7. Υπόστρωμα από κίτρινο χρώμα. 8. Χρώμα με καμένα στοιχεία και πηλούς. 9. Σειρά πλακών της πρό του μεγάρου Β εποχής. Το κίτρινο στρώμα 3 είναι αυτό που έκάλυψε τον δυτικό τοίχο, αλλά έλειπε επάνω από τον λάκκο (βλ. 1β) ή γιατί αφαιρέθηκε για να γίνει ο λάκκος, ή γιατί τον άφησε ακάλυπτο έφθοσον αυτός προϋπήρχε της διάστρωσης του κίτρινου χρώματος.

20 (πίν. 44, *ΠΑΕ* 1997, 134): Ανατολικώς του μεγάρου Β αποκαλύφθηκαν υπόλοιπα αναλήμματος της πλαγιάς. Απέναντι από την 5η και την 6η βάση της εσωτερικής κιονοστοιχίας, στη θέση του αρχαίου αναλήμματος υπήρχαν κάτω από τον ανατολικό στυλοβάτη άθικτα στρώματα τα οποία βρίσκονται πάλι εξωτερικώς (προς Α) του μεγάρου Β. Το ανώτερο αρχαίο στρώμα λείπει εξαιτίας νεώτερων στερεωτικών εργασιών στον ανατολικό στυλοβάτη. Ακολουθούν: 1. Λεπτή μελανή στρώση με θρύμματα καμένου πηλού. 2. Κίτρινο σκληρό χρώμα με οργανικές ύλες, πηλούς, μεταλλικά συσσωματώματα. 3. Καστανό σκληρό χρώμα με λατύπη, άργους λίθους, πυρακτωμένους πηλούς και άπανθρακωμένα στοιχεία (ίσως από την καταστροφή του μεγάρου Β). 4. Κίτρινο χρώμα με λεπτή στρώση μελανού χρώματος, άπανθρακωμένα και πυρακτωμένα στοιχεία. 5. Καστανό χρώμα με άπανθρακωμένα στοιχεία και πέτρες.

21 (πίν. 45, 71β, *ΠΑΕ* 1997, 136): Κάτω από τη 10η πλάκα της έλλειπτικής σειράς (α) ή οποία εδράζεται σε βάθος 0.44 και είναι άμετακίνητη, γιατί βρίσκεται εν μέρει κάτω από τον δυτικό τοίχο του σηκού, απέναντι από την πρώτη από Ν βάση κίονος του όπισθοδόμου. Έχει η πλάκα αυτή υποκατασκευή από πλακοειδείς πέτρες σε τέσσερις σειρές, ή οποία έγινε μέσα στο στρώμα των γνωστών κίτρινων χωμάτων (2) που συναντήσαμε και από τις δύο πλευρές της και κάτω από την υποκατασκευή σε βάθος 0.50-0.70. Το ανώτερο στρώμα καστανόμαυρου χρώματος

(1) ἔχει εἰσχωρήσει λίγο κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα. Κάτω ἀπὸ τὴν ὑποκατασκευὴ τῆς πλάκας καστανοκόκκινα χῶματα (3) περιέχουν πολλοὺς λίθους καὶ ἀποτελοῦν ἐκτεταμένο στρώμα τὸ ὁποῖο σχετίζεται μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β καὶ μάλιστα ἐνὸς κτηρίου τοῦ ὁποῖου σώθηκε ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία (τοιχοὶ Δ καὶ Ε) τῆς ἴδιας ἐποχῆς (πίν. 71α-β, σχ. 18β). Ἐπάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο Ε τὸ στρώμα αὐτὸ ἔχει στάχτες, πηλοὺς καμένους καὶ ὄστὰ ζώων. Κίτρινη ἐπίχωση ποὺ εἶχαμε στὸ βάθος τῆς ὑποκατασκευῆς τῆς πλάκας δὲν ὑπάρχει ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐρείπιο τῆς γωνίας Δ-Ε, γιατί δὲν χρειαζόταν, ἀφοῦ τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς ἦταν ὑψηλό. Τὸ κατώτερο στρώμα (4) ἀνήκει στὴν πρὶν ἀπὸ τὸ μέγαρο Β «προϊστορικὴ» ἐποχὴ. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ κάτω ἀπὸ τὴ 10η πλάκα καὶ στὴ θέση τοῦ σύγχρονου μὲ τὸ μέγαρο Β κτηρίου τῆς γωνίας τῶν τοίχων Δ καὶ Ε ἀπέδειξε μὲ σαφήνεια ὅτι οἱ πλάκες τῆς ἔλλειπτικῆς σειρᾶς εἶναι μεταγενέστερες τῆς καταστροφῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β, ἀφοῦ ἡ 10η πλάκα ὑπέρεται τοῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

22 (πίν. 46, ΠΑΕ 1997, 138): Πρὸς Α τῆς 10ης πλάκας τῆς ἔλλειπτικῆς σειρᾶς βρίσκεται ἡ βάση τοῦ Ιου ἀπὸ Ν κίονα τοῦ ὀπισθοδόμου τοῦ ναοῦ. Κάτω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βάσης ἐγίνε ἡ παρούσα τομῆ. Ἐκ τῶν ἄνω: 1. Χῶμα μὲ λατύπη καὶ λίθους. 2. Καθαρὰ κόκκινα χῶματα μὲ λατύπη. 3. Κίτρινο καθαρὸ χῶμα, τὸ ἴδιο τῆς προηγούμενης τομῆς ὅπου ἐδράζεται ἡ 10η πλάκα τῆς ἔλλειπτικῆς σειρᾶς. 4. Κόκκινα χῶματα μὲ λατύπη, ἀργοὺς λίθους, ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα. 5. Χῶμα καστανὸ μὲ στοιχεῖα καταστροφῆς, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι κεῖνται *κατὰ χώραν* καὶ ἀνήκουν στὴν παλαιότερη καταστροφὴ τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς (IIA).

23 (πίν. 47, ΠΑΕ 1997, 144): Ὑπὸ τὸν βόρειο στυλοβάτη ἐπάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο Ε. 1. Χῶμα μὲ λατύπη, λίθους, πηλοὺς, χαλίκια γιὰ νὰ κτισθεῖ ὁ στυλοβάτης. Τὸ στρώμα αὐτὸ καλύπτει καὶ τὸν τοῖχο Ε καὶ συνεχίζεται χαμηλότερα πρὸ τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας του, ἐνῶ στὴ δυτικὴ παρεῖα τὰ χῶματα εἶναι κοκκινωπὰ μὲ λίθους (2). Ἀκολουθοῦν τὰ στρώματα 3 καὶ 4 μὲ χαλίκια καὶ στοιχεῖα καταστροφῆς ποὺ καλύπτουν γωνία κτηρίου παλαιότερου ἀπὸ τὸν τοῖχο Ε.

24 (πίν. 48, ΠΑΕ 1997, 145): Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Α, κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη, οἱ ἄθικτες ἐπιχώσεις βρίσκονται μέσα στὸν πρόδομο τοῦ προϊστορικοῦ κτηρίου. 1. Ἀνώτερο παχὺ στρώμα, τὰ γνωστὰ χῶματα μὲ λατύπη καὶ λίθους γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ στυλοβάτη. 2. Χῶμα κοκκινοκίτρινο ποὺ ἐκάλυψε τὸ ἐρείπιο τοῦ μεγάρου Α. 3. Καστανοκόκκινο χῶμα μὲ ὄστὰ καὶ καμένες ὕλες, πιθανῶς τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Α. 4. Καστανοκόκκινο χῶμα σκληρὸ καὶ καθαρὸ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, στὸ ὁποῖο ἐδράζονται οἱ τοῖχοι τοῦ μεγάρου Α. 5. Λάκκος μέσα στὸ πρὸ πάνω στρώμα πληρούμενος μὲ χῶμα, χαλίκια καὶ καμένους πηλοὺς. Πρόκειται γιὰ λάκκο ἡμιυπόγειας καλύβας.

25 (πίν. 49, ΠΑΕ 1999, 140): Μεταξὺ τῆς 4ης καὶ 5ης βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας δὲν ὑπῆρχε ὁ συνήθης ξηρότοιχος τοῦ Σωτηριάδη. Ἄθικτο ἀρχαῖο στρώμα βρέθηκε σὲ βάθος 1.17-1.29: 1. Κίτρινο χῶμα, 2. Καστανοκόκκινο χῶμα μὲ χαλίκια, θρύμματα ὀστέων καὶ ἀπανθρακωμένο ὑλικὸ ἀπὸ βάθος 1.48. Σὲ βάθος

1 μ. σημειώθηκαν ογκόλιθοι διαλυμένης κατασκευής που πιθανώς πρέπει να σχετισθεί με ανάλογα υπόλοιπα στις τομές 1δ, 26, 27 και τὸν τοῖχο θ στὴν τομὴ 29.

26, 27 (πίν. 50, 51, *ΠΑΕ* 1999, 140): Ἐγιναν κάτω ἀπὸ τὶς βάσεις 4 καὶ 5 ἀντιστοίχως καὶ ἔδειξαν σὲ βάθος 0.90-1 μ. τὰ υπόλοιπα τῆς ἴδιας πὸ πάνω κατασκευής. Καὶ οἱ δύο βάσεις δὲν ἔχουν ὑποκατασκευές, ἐδράζονται σὲ χῶμα μὲ λατύπη καὶ πολλοὺς ἀργοὺς λίθους.

28 (πίν. 52, *ΠΑΕ* 1999, 142): Πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἀπέναντι ἀπὸ τὶς πλάκες 6 καὶ 7 τῆς ἐλλειπτικῆς σειρᾶς. Βρισκόμαστε στὸν ἀντίστοιχο τῆς τομῆς 1 χῶρο ἐξωτερικῶς τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β. Τὰ στρώματα 3 καὶ 4 ἀντιστοιχοῦν στὸ στρῶμα καταστροφῆς (ἀρ. 2) τῆς 1 πὸ ὑπῆρχε ἐπάνω στὸ προϊστορικὸ λιθόστρωτο, καὶ «στὸ καστανὸ ἀμμώδες χῶμα μὲ μικρὲς πέτρες» (ἀρ. 3) ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς. Ἐδῶ ἐπάνω στὸ στρῶμα 3 πὸ περιεῖχε πολλοὺς λίθους βρέθηκαν *κατὰ χῶραν* τέσσερις πλακοειδεῖς λίθοι σὲ βάθος 0.69-0.79. Ἀνήκουν στὸ λιθόστρωτο πὸ διαπιστώθηκε ἐξωτερικῶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β, τόσο στὴν 1 ὅσο καὶ σὶς τομὲς α-α'-α". Τὸ 2 εἶναι τὸ γνωστὸ κίτρινο χῶμα πὸ καλύπτει στὴ δυτικὴ πλευρὰ τὸ εῤεῖπιο τοῦ μεγάρου Β.

29 (πίν. 53, 54, 55, 95β, *ΠΑΕ* 2003, 54): Κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο θ τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ οκάμματος, παρὰ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β. Σημαντικὴ εἶναι ἡ τομὴ αὐτὴ γιὰ τὴ διαπίστωση τῆς σχέσης τοῦ μεγάρου Β μὲ τὴν ὕστερη Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ τοῦ Θέρμου. Τὰ στρώματα ἦταν ἐνιαῖα καὶ σὶς τρεῖς πλευρὲς. Τὸ 2 (1.81/1, 83-1.88/1.90) καὶ τὸ 3 (180/1.90-1.94/1.97) εἶναι τὰ στρώματα μέσα στὰ ὁποῖα βρισκόταν θεμελιωμένη ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β. Τὸ 4 (1.94/1.97-1.96-1.99) στρώση κίτρινοποῦ ἀμμώδους χῶματος πυρακτωμένου, εἶναι τὸ νεώτερο ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ τοίχου θ.

30 (πίν. 56, 57, *ΠΑΕ* 2007, ὑπό ἔκδ.): Σὲ ἀπόσταση 7.40 ἀπὸ τὸν νότιο στυλοβάτη τοῦ ναοῦ καὶ λίγο δυτικότερα τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονα ὑπάρχει ἀπόκρουσμα βράχου (1.60×1.50×0.72-0.49) πὸ ἐδράζεται σὲ βάθος 1.77 (μετρούμενο ἀπὸ τὸ ἐξαρχῆς σταθερὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς). Στὶς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν ἢ σὶς ἐπιστολὲς τοῦ Σωτηριάδη δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὸν βράχο αὐτόν. Πιθανότατα ὁ ἴδιος ἀνασκαφέας εἶχε προχωρήσει βαθύτερα ἀπὸ τὴ στάθμη ἐδράσεως τοῦ βράχου καὶ γιὰ νὰ τὸν προστατεύσει περιέβαλε τὸ ἔδαφος μὲ κυκλικὸ ξηρότοιχο. Κατὰ τὸ νοτιοανατολικὸ μέρος ἀφαιρέσαμε τὸν ξηρότοιχο γιὰ μία στρωματογραφικὴ τομὴ. Διαπιστώσαμε ὅτι εἶχε γίνει ἤδη δοκιμαστικὴ τομὴ, λοξὰ γιὰ ἀσφάλεια τοῦ βράχου καὶ γι' αὐτὸ μέχρι βάθους 0.58-0.72 ὑπῆρχε μετανασκαφικὴ ἐπιχώματιση (1). Κάτω ἀπὸ τὸ βάθος αὐτὸ στὴν ἄθικτη ἀρχαία ἐπίχωση ὑπῆρχαν ὄστρακα (ὄμ. 187) τὰ ὁποῖα βαθύτερα λιγότευαν καὶ ἀπὸ 1 μ. τὸ χῶμα ἦταν καθαρότερο καὶ σημειώνονταν μόνο πυρακτωμένα στοιχεῖα πηλοῦ (ὠμῶν πλίνθων;) καὶ μόνο ἓνα μεγάλο ὄστρακο πιθαμφορέα. Τὸ κάτω στρῶμα (4) 1-1.20 ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ἐδρασης τοῦ βράχου εἶναι χῶμα ἀμμώδες μὲ λίγες πέτρες. Στὶς ὄμ. 187 καὶ 188 περιέχονται

ὄστρακα με ἀμαυρόχρωμη βαφή, με ἀραιὸ πινέλο, πιθανῶς τῆς Πρώτης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, ὄστρακα φαιὰ καὶ ἄλλα μονόχρωμα με ὑπόλευκο ἐπίχρισμα.

Εἰκ. 25α. Ἡ ἀνασκαφή ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.

3. ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑΣ ΟΙ ΕΠΟΧΕΣ

Α. Ο ΥΣΤΕΡΟΣ ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΟΡΙΖΩΝ

Η στρωματογραφική έρευνα στα βαθύτερα στρώματα του ναού (εικ. 25α) μόνο σε λίγες θέσεις μπόρεσε να φθάσει στο φυσικό βραχώδες έδαφος, γιατί υπήρχαν τεχνικές δυσκολίες. Ασφαλώς σε μεγαλύτερη έκταση αποκάλυψε το φυσικό επίπεδο ό Σωτηριάδης που ανέσκαψε όλο τον χώρο κάτω από τον ναό χωρίς να μετακινήσει τοίχους ή βάσεις των κίωνων του. Αφαίρεσε όμως όλα τα έρείπια εκτός των τοίχων του μεγάρου Β και ελάχιστων άλλων. Περιγραφή ή καταχώριση εύρημάτων του κατώτατου ορίζοντα της παλαιάς ανασκαφής δεν έγινε.

Οί περιορισμένες στρωματογραφικές παρατηρήσεις της ανασκαφής μας στον χώρο του μεγάρου Β, κάτω από τον ορίζοντα της Ύστεροελλαδικής περιόδου και οί δοκιμαστικές τομές μέσα στο μέγαρο Α, εκτός από λίγα κεραμικά εύρηματα που έφεραν στο φως, δεν οδήγησαν στη διαπίστωση άθικτων στρωμάτων προμυκηναϊκής εποχής. Η αναζήτησή τους θα έπρεπε να συνεχισθεί κάτω από τα ανεσκαμμένα προϊστορικά κτίσματα, κυρίως προς Β του ναού και του μεγάρου Β (εικ. 25β). Σε περιορισμένη έκταση ό Σωτηριάδης και αργότερα ό Ρωμαίος έρεύνησαν

Εικ. 25β. Ο προϊστορικός οικισμός προς Β του ναού.

βαθύτερα μέσα στο μέγαρο Α (είκ. 26). Ο πρώτος ανέφερε ότι αποκάλυψε κάτω από το επίπεδο χρήσεως του κτηρίου «τρεις τάφους» με καύσεις νεκρών⁷¹, ο δεύτερος αναιρώντας τη διαπίστωση αυτή έσημείωσε βάθυσμα εντός του φυσικού εδάφους στο οποίο πατούν οι τοίχοι του κτηρίου. Τον εν μέρει υπόγειο αυτόν λάκκο με δρόμο εισόδου ολιγότερο βαθύ απέδωσε σε «καλύβη» αρχαιότερη του μεγάρου Α⁷² (είκ. 27). Στη στρωματογραφική τομή 24 που κάναμε μέσα στον πρόδρομο του μεγάρου Α κάτω από τον δυτικό στυλοβάτη⁷³ (πίν. 48) βρέθηκε πάλι κοιλότητα υπό τον προθάλαμο του κτηρίου, προφανώς όμοια με εκείνη που είχε σχεδιάσει ο Ρωμαίος. Ήταν γεμάτη καστανοκόκκινο χῶμα, χαλίκια και καμένους πηλούς. Όστρακα δὲν βρέθηκαν ούτε όστά.

Άλλες δοκιμαστικές τομές μέσα στο ίδιο κτήριο δὲν αποκάλυψαν όμοια κατάλοιπα ή τυχόν ταφές. Σε μία μόνο τομή (1.20×2.20×0.50) καθέτως πρὸς τὸ μέσο περίπου του δυτικού τοίχου του κτηρίου ήλθε στο φῶς υπόλοιπο κτιστής κατασκευής (τοίχου ή λιθοστρώτου;) (σχ. 2, πίν. 58α, β) επάνω από την όποία περνά ο τοίχος του μεγάρου Α και τρεις πλακοειδείς λίθοι της είναι εν μέρει υπ' αυτόν. Μετρήθηκαν βάθη 1.32/1.34/1.48. Διακρίνονται δύο στρώσεις λίθων. Από τα επφανειακά χῶματα περιουλλέχθηκε ή όμ. 3/07 ή όποία είχε ανάμικτη κεραμική. Αφαιρώντας λίθους της ανώτερης σειράς περιουλλέξαμε όστρακα στα όποια περιλαμβάνεται λαβή κανθάρου πορτοκαλόχρωμου πηλού και άνοικτοῦ φαιοῦ επιχρίσματος, που μπορεί να χρονολογηθεί εντός του 16ου αϊ. (όμ. 4/07), ενώ υπάρχει και όστρακο φαιάς μινύειας κεραμικής (όμ. 5/07). Πρόκειται για κατάλοιπο κατασκευάσματος πριν από την οικοδόμηση του μεγάρου Α του όποιου ή χρονολόγηση μπορεί τώρα να γίνει ήδη στον 16ο αϊ. Τὸ θέμα της ύπαρξης τάφων υπό τὸ μέγαρο Α θὰ μᾶς απασχολήσει στο κεφάλαιο περί λατρείας, ἄς σημειωθεί όμως από τώρα ότι καύσεις νεκρῶν δὲν γίνονταν την περίοδο στην όποία θὰ έπρεπε αυτές λόγω της στρωματογραφικής τους σχέσης με τὸ μέγαρο Α να χρονολογηθοῦν. Άλλωστε τὰ όρύγματα ήταν καταχωσμένα κάτω από τὸ κτήριο και μάλιστα όρισμένα κάτω από τοίχους του. Επομένως δὲν θὰ είχαν απασχολήσει ούτε τὸς κτίστες ούτε τὸς κατοίκους.

Άλλα «ίχνη ξυλοπλέκτου καλύβης» σημειώθηκαν κοντά στην πρὸς Ν άψιδωτή οίκια β. Ήταν όμοια «πρὸς τὴν υπό τὸ μέγαρον βεβαιωθεΐσαν»⁷⁴.

Βαθειά προχώρησε ή σκαπάνη και στη στρωματογραφική τομή 11 (πίν. 31) στην όποία τὰ στρώματα 6 και 7 μέχρι βάρους 2.50 ανήκουν σε αυτόν τὸν όρίζοντα, αλλά ούτε εδῶ είχαμε κεραμικά εύρήματα⁷⁵.

Στο βορειότερο μέρος του μεγάρου Β παρατηρήθηκε ότι σε βαθύτερα στρώματα άπουσίαζαν όστρακα μυκηναϊκά, ενώ υπήρχαν λίγα μὲν, αλλά ασφαλῶς ανήκοντα σε προμυκηναϊκούς χρόνους. Αναφέρω την ομάδα 41/92 με γκριζοπράσινα ή χονδροειδή όστρακα από τὸ κατώτατο στρώμα της στρωματογραφικής τομής 4, τὰ θραύσματα άγγείων με άδιαμόρφωτη άνάγλυφη διακόσμηση ("barbotine"); της

71. Σωτηριάδης 1900, 180-181.

72. Ρωμαίος 1915, 235-236, είκ. 6. Βλ. τελευταία οίκίες - όρύγματα από τη Νεολιθική Έποχή, Γιαννούλη 2006, 33, όπου περιλαμβάνει

και τὰ κατάλοιπα του Θέρμου.

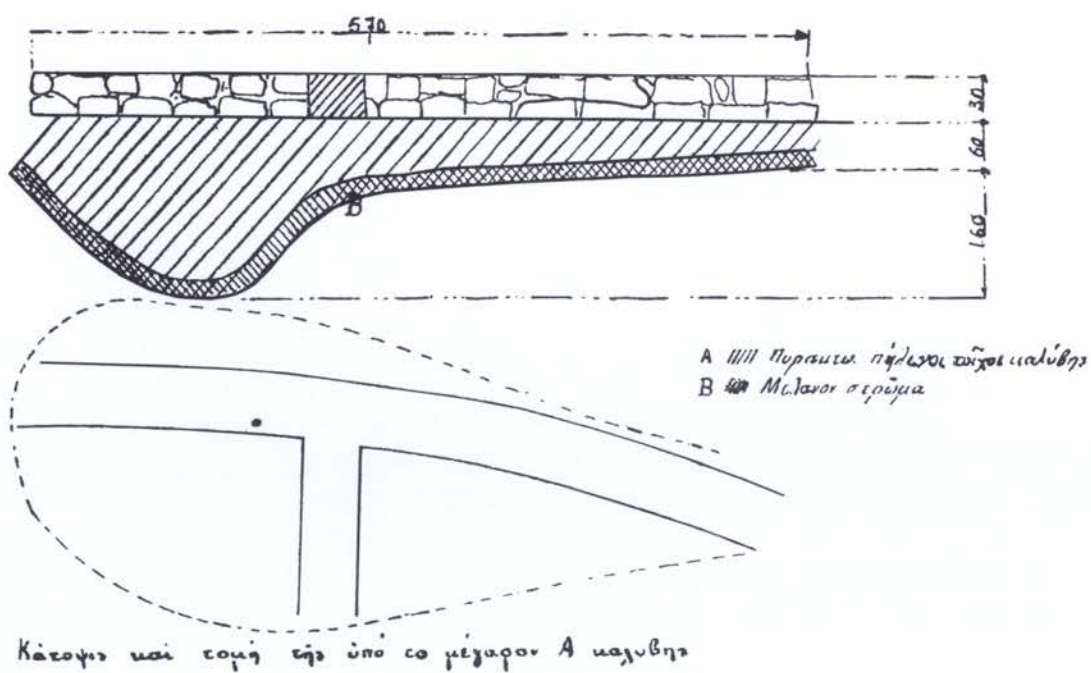
73. ΠΑΕ 1997, 145 κέ.

74. Ρωμαίος 1915, 255.

75. ΠΑΕ 1994, 107.

Εικ. 26. Τὸ μέγαρο Α μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν του, ἀπὸ ΝΑ.

Εικ. 27. Σχέδια ἡμιπογείου ὀρύγματος στὸ μέγαρο Α, Ρωμαῖος 1915.

όμ. 14, Π12, Π14/92 της τομής 3 από το ίδιο στρώμα: βρισκόμαστε στον χώρο του πίσω (βόρειου) δωματίου του μεγάρου Β. Ίσως τη θέση αυτή να μη διατάραξε ύστεροελλαδική κατασκευή.

Β. ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ο αρχαιότερος, ασφαλώς ενεργός όριζων κάτω από τον ναό του 'Απόλλωνος είναι της Ύστερης Έποχής του Χαλκού. Τόσο οι ενδείξεις της παλαιάς ανασκαφής όσο και τα στρωματογραφικά εύρηματα της δικής μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στον Θέρμο έλαβαν χώρα δύο εύρεις καταστροφές κατά τη Ύστεροελλαδική Έποχή: μία την ΥΕ ΙΙΑ και άλλη, ή τελική, στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Υπάρχουν όμως και κατάλοιπα καταστροφής από το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ. Ελάχιστες ήταν οι θέσεις όπου σημειώθηκαν άδιατάρακτα υπόλοιπα των στρωμάτων καταστροφής του προϊστορικού οικισμού στον χώρο κάτω από τον ναό. Σε όρισμένες θέσεις, όπου τα χώματα ήταν κυρίως φερτά, παρατηρείται ένδεικτική συγκέντρωση ή ποσοτική υπεροχή μυκηναϊκών όστράκων κάτω από το επίπεδο κατασκευής του μεγάρου Β. Συνεχώς πάντως στρώμα καταστροφής κάτω από τα στοιχεία του μεγάρου Β δεν διαπιστώσαμε λόγω διαταραχής και διευθέτησης κατά την οικοδόμησή του, άφοδ ένα μέρος του κτηρίου (το εύρισκόμενο στο χαμηλότερο επίπεδο προς Ν) χρησιμοποίησε το παλαιό, ύστεροελλαδικό λιθόστρωτο ως επίπεδο κατασκευής και χρήσεως (πίν. 59, 62, 92, 93). Άλλωστε ή ανασκαφή του Σωτηριάδη προχώρησε στην απομάκρυνση παλαιότερων στοιχείων κάτω από το επίπεδο του μεγάρου Β. Στην Ύστεροελλαδική Έποχή μπορούν να χρονολογηθούν οι νησίδες λιθοστρώτου και λίγα οικοδομικά κατάλοιπα, τα μόνα στοιχεία - μάρτυρες της προϊστορικής ζωής που απέμειναν κάτω από τον ναό. Άς σημειωθεί έδω ότι μυκηναϊκά όστρακα βρίσκονται όχι μόνο στον όρίζοντα της έποχής τους, αλλά σε όλα τα στρώματα, σποραδικώς δε και στο άνωτατο κάτω από τους λίθους των τοίχων του πρώιμου αρχαϊκού ναού, στην έπχωμάτωση που έγινε για την οικοδόμησή του.

Ο οικισμός

Τον μόνιμο οικισμό της Ύστερης Έποχής του Χαλκού έφεραν στο φώς οι παλαιές ανασκαφές του Θέρμου (σχ. 1, 3, εικ. 9). Ο Σωτηριάδης ανέσκαψε μόνο το μεγάλο άψιδωτο κτίσμα που άργότερα ο Ρωμαϊός αποκάλεσε συμβατικά μέγαρο Α (εικ. 26), ενώ ο δεύτερος αυτός έρευνητής ανέσκαψε και τα άλλα κτήρια του οικισμού προς Β και προς Ν του ναού (εικ. 25α-β). Άνασκάπτοντας στα βαθύτερα στρώματα έντος του ναού ο Σωτηριάδης παρουσίασε την έπίχωση ως ένιαία και έκανε λόγο για μεγάλο βωμό τέφρας τον όποιο συνέδεσε άορίστως με διάφορους κτηριακούς και χρονικούς όρίζοντες⁷⁶. Άντίθετα ο Ρωμαϊός και την «άνομοιομέρειαν της έπχωσεως» παρατήρησε, καθώς και ότι χαλκά Γεωμετρικής Έποχής έμφανί-

76. Σωτηριάδης 1900, 178-179. Kawerau, Sotiriadis, 1902-1908, 4.

ζονταν μόνο στο άνωτατο «μελανό στρώμα»⁷⁷, διακρίνοντας έτσι τον προϊστορικό από τον όριζοντα της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου. Ασφαλώς η νεώτερη έρευνα κάτω από τον ναό προχώρησε σε λεπτομερέστερες στρωματογραφικές διακρίσεις και ειδικότερους συσχετισμούς κατηγοριών κεραμικής με άλλεπάλληλα στρώματα και κτηριακά κατάλοιπα διαφόρων εποχών⁷⁸. Όστόσο και ο Ρωμαίος διέκρινε ήδη ως προς τα προϊστορικά κτίσματα δύο κατασκευαστικές φάσεις. Με βάση τη σχέση των κτηρίων προς γειτονικούς αναλημματικούς τοίχους οι όποιοι παρακολουθούν ή λαμβάνουν υπόψη τα περιγράμματα των κτηρίων, έθεώρησε ότι το μέγαρο Α και οι επίσης έλλειψοειδείς οίκες α4, α5, α6 και η β είναι παλαιότερες των όρθογώνιων οίκων α1 και α3⁷⁹ (σχ. 3, πίν. 60). Τη διάκριση δύο βασικών κατασκευαστικών φάσεων στον οικισμό της Ύστερης Έποχής του Χαλκού στον Θέρμο, συμπεραίνουμε και από το προς Δ του μεγάρου Α μικρότερο άψιδωτό με τα πιθάρια⁸⁰ του όποιου ο βόρειος τοίχος καταργήθηκε ή ένισχύθηκε με άλλον κτισμένο έλάχιστα βορειότερα. Η ύπαρξη του προς Β μακρού τοίχου προφανώς κοινού περιβόλου, σημαίνει κατά τον Ρωμαίο, ότι όποια και αν ήταν η χρονική άκολουθία των κτηρίων αυτών, υπήρξε εποχή κατά την όποία ήταν όλα συγχρόνως όρθια.

Πέρα από τη γενική διάκριση δύο κατασκευαστικών περιόδων η έρευνα αυτή δέν όδήγησε σε άκριβέστερη χρονολόγηση της οικοδόμησης των κτηρίων και σύναψη της κεραμικής με αυτά. Σήμερα άποδεικνύεται ότι η ύπαρξη μεσοελλαδικών άμαυρόχρωμων άγγείων και δίχρωμων διακοσμημένων σημαδεύει την άρχή των άψιδωτών και καμπυλόσχημων προϊστορικών κτηρίων⁸¹. Όστρακα υπό το μέγαρο Α (όμ. 4, 5/07) όδηγούν στον 16ο αί.

Με τις δημοσιεύσεις του Ρωμαίου πάντως έγινε γνωστή η μυκηναϊκή κεραμική του Θέρμου που χρονολογείται από την ΥΕΙΑ έως την ΙΙΓ περίοδο. Ό ίδιος απέδωσε τελικώς (1916) όλα τα μυκηναϊκά άγγεία στους ύστερομυκηναϊκούς χρόνους «μετά το 1350 π.Χ.».

Όρισμένα ζητήματα και παρατηρήσεις ως προς τη χρονική σχέση χρήσεως και καταστροφής κτηρίων με βάση την κεραμική αναφέρω στη συνέχεια⁸²:

α) Η συνοπτική περιγραφή της στρωματογραφίας στα κτήρια α1 και α3, στα δάπεδα των όποιων διατηρήθηκαν άγγεία της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου σε σφραγισμένο στρώμα καταστροφής, χρονολογούν την καταστροφή των κτηρίων στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο. Το ίδιο στρώμα περιείχε και άγγεία χειροποίητα έντόπια και άμαυρόχρωμα της μεσοελλαδικής παράδοσης. Έδώ τα εύρήματα φαίνεται ότι ανήκαν στην ίδια καταστροφή. Δέν συμβαίνει το ίδιο και με τα κατάλοιπα έντός της οίκιας α6.

77. Ρωμαίος 1915, 227.

78. Βλ. Παπαποστόλου 2003, 135-146.

79. Ρωμαίος 1915, 237 κέ. "Αν για τις έλλειψοειδείς οίκες μένει άνοικτό το προς τα άνω όριο της άρχής τους, για τις νεώτερες μονόχωρες οίκες α1 και α3 η χρονολόγηση της κατασκευής τους έντός της Ύστεροελλαδικής Έποχής είναι πιθανότερη από ό,τι για τις πρώτες.

Πρβ. και Mylonas-Shear 1968, 404 ή όποία υποθέτει ότι μπορεί τα κτήρια α1 και α3 να είναι «μυκηναϊκά».

80. Σωτηριάδης 1900, 177, εικ. 3, ΠΑΕ 1992, 97-98.

81. Wardle, Wardle 2003, 149. Βλ. και Dietz 2007, 85, 89 και πδ κάτω κεφ. 5.

82. Βλ. και Παπαποστόλου 2003, 136 κέ.

Εικ. 28. Κύπελλο άμαυρόχρωμης κεραμικής της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου.

Στὸ κατώτατο στρώμα ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους βρέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων τῆς ΥΕ ΙΙΒ, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα τῆς ΥΕ ΙΙΑ⁸³. Ἐν ὄψει τῶν νεώτερων ἀνασκαφικῶν δεδομένων αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχαν στὸ κτήριο αβ δύο ἀλλεπάλληλα στρώματα καταστροφῆς, ἢ διάκριση τῶν ὁποίων δὲν ἔγινε ἀντιληπτὴ κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ τους.

β) Τὸ μέγαρο Α καὶ οἱ οἰκίες α4, α5 καὶ α6 πιθανῶς καὶ τὸ ἀψιδωτὸ μὲ τοὺς πύθους πρὸς Δ τοῦ ναοῦ εἶναι ὅπως εἶπαμε παλαιότερα ἀπὸ τὰ α1 καὶ α3 στὸ δάπεδο τῶν ὁποίων ὅμως δὲν ὑπῆρχαν ὑστερομυκηναϊκὰ ἀγγεῖα. Δύο ὑποθετικὲς ἐξηγήσεις εἶναι δυνατές: Εἶναι πιθανὸ ὅτι στὶς οἰκίες α1 καὶ α3 τὰ κατάλοιπα τῆς καταστροφῆς στὸ ἀρχικὸ δάπεδο σφραγίσθηκαν ἀπὸ νέο δάπεδο καὶ ἴσως περισσότερα διαδοχικά, ὥστε τὸ στρώμα καταστροφῆς νὰ μείνει ἄθικτο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Ρωμαίου. Τὰ νεώτερα δάπεδα θὰ ἀπομακρύνθηκαν ἐξαιτίας μεταγενέστερων οἰκοδομικῶν ἐπεμβάσεων: γιὰ τὸ γνωρίζουμε⁸⁴ ὅτι ἐπάνω ἀπὸ τὴν οἰκία α1 ὑπῆρχε «ἐλληνιστικὸ» κτίσμα καὶ ὅτι ἡ κεραμικὴ κάτω ἀπὸ αὐτὸ ἦταν «ἀνευ μεσολαβήσεως» προϊστορικὴ, βαθύτερα δέ, ἐπὶ τοῦ δαπέδου, βρίσκονταν τὰ ἀγγεῖα τοῦ στρώματος καταστροφῆς «ὅσα οἱ τελευταῖοι κύριοι τῶν οἰκιῶν ἐγκατέλειπον». Φαίνεται ἐπομένως πιθανὸ ὅτι ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἐπιχώσεις καὶ δάπεδα νεώτερα αὐτῶν τῆς καταστροφῆς τῆς ΥΕ ΙΙΑ περιόδου καὶ μάλιστα ἐκεῖνα τοῦ τέλους τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς, πού ἀντιθέτως σώθηκαν στὶς οἰκίες α5 καὶ α6. Ἐναλλακτικὴ ὑπόθεση εἶναι ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς ΥΕ ΙΙΑ περιόδου ἡ οἰκία α1 ἐπιχώθηκε καὶ δὲν ξαναχρησιμοποιήθηκε.

γ) Τοῦ μεγάρου Α ἡ κεραμικὴ δὲν εἶναι γνωστὴ ἐκτὸς τοῦ κυπέλλου πού ἐδημοσίευσε ὁ Ρωμαῖος 1915 (εἰκ. 28), τὸ ὁποῖο πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὸ κτήριο αὐτὸ καὶ ἀνήκει στὴν ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου⁸⁵.

83. Ρωμαῖος 1916, 184, εἰκ. 6, 7. Wardle 1977, 166 σήμ. 59.

84. Ρωμαῖος 1915, 238-9.

85. Ρωμαῖος 1915, 264, εἰκ. 31 ἄνω ἀριστερά. Βλ. καὶ Παπαποστόλου 1990, 197, Wardle, Wardle 2003, 151, εἰκ. 4(4). Ὁ Σωτηριάδης ἴσως

Ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας δὲν περιουλέξε τὰ ἀγγεῖα ἢ δὲν τὰ κατέγραψε ὥστε νὰ γνωρίζουμε τὴ ἀκριβῶς βρέθηκε ἐκεῖ. Πάντως φαίνεται ὅτι τόσο τὸ κτήριο αὐτό, ὅσο καὶ τὰ σύγχρονα α4, α5, α6 καὶ β θὰ διατηρήθηκαν ἐπισκευαζόμενα σὲ χρήση ἐπὶ περισσότερες γενεές, ἀφοῦ ἄλλωστε τὸ κάτω λίθινο μέρος τῶν τοίχων μπορούσε νὰ παραμένει ἀλώβητο, καὶ τελικῶς ἐπιχωματώθηκαν μόνο κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰδρυσης τοῦ μεγάρου Β, ὅταν κτίσθηκαν ἐν μέρει ἐπάνω σὲ αὐτὰ (μέγαρο Α καὶ οἰκίαι α4 καὶ α6) νέα κτήρια τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου⁸⁶. Τελευταία ὁ Pascal Darque ἐσχολίασε καὶ τὰ κτήρια τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Θέρμου. Διατυπώνει τὴ σκέψη ὅτι θὰ ὑπῆρχαν καὶ πρωτογεωμετρικὰ δάπεδα στὰ κτήρια αὐτὰ τὰ ὁποῖα δὲν πρόσεξαν οἱ ἀνασκαφεῖς. Ἐπομένως φαίνεται ὅτι ὁ γάλλος ἐρευνητὴς ὑποθέτει δυνητικῶς χρονολόγησι τῆς χρήσεως τῶν κτηρίων ἐντὸς τῆς 1ης χιλιετίας, ἐνῶ ἀφήνει ἀνοικτὸ καὶ τὸ ἐνδεχόμενον ἐφαρμογῆς καμπύλων στοιχείων καὶ στὴ «Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ»⁸⁷. Ὁ Ρωμαῖος ποὺ ἀνέσκαψε πρῶτος τὰ κτήρια αὐτὰ ἐκτὸς τοῦ μεγάρου Α (τὸ ὁποῖο ἀνέσκαψε ὁ Σωτηριάδης χωρὶς νὰ περισυλλέξει τὴν κεραμικὴ), ἀσφαλῶς θὰ ἐπρόσεχε τὴ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ μεγάρου Β, καθὼς καὶ τὴν κεραμικὴ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, ὅπως τὸ ἔπραξε γιὰ τὴν προϊστορικὴ. Νεώτερες τομῆς ὑπὸ τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τοῦ μεγάρου Α δὲν ἔδωσαν τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου κεραμικὴ. Ὅτι δὲ τὰ κτήρια αὐτὰ δὲν ἔσταν ὄρθια κατὰ τὴν 1η χιλιετία ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν κτηρίων τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β.

Στρωματογραφικὰ στοιχεῖα τῆς νέας ἀνασκαφῆς

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ πρόσφερε ἀξιοπρόσεκτα στοιχεῖα καὶ γιὰ ἄλλα νεώτερα καταστροφικὰ ἐπεισόδια στὸν Θέρμο τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ τελικὴ καταστροφὴ τοῦ οἰκισμοῦ ἐπρόβαλε στρωματογραφικῶς μὲ καθαρότητα, ἂν καὶ μόνο σὲ περιορισμένους χώρους βρέθηκαν τὰ σφραγισμένα κατάλοιπά της. Μία θέσι εἶναι στενὴ λωρίδα γῆς ἄθικτη ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ μήκους 3.20, πλάτους 1.20-0.50 μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β, ἐν μέρει κάτω ἀπὸ αὐτὸν ποὺ ἔδω σωζόταν ἐλλιπῶς. Ἡ θέσι βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 10η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ (σχ. 13). Ἀνασκάπτοντας ἐδῶ σὲ βάθος πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ εἶχαμε τὴ στρωματογραφικὴ τομὴ I⁸⁸

αὐτὸ τὸ ἀγγεῖο ἐννοεῖ ὅταν λέγει (1900, 181 σημ. 1) ὅτι στοὺς τάφους ποὺ νόμισε ὅτι διαπίστωσε μέσα στὸ κτήριο «εὐρέθη καὶ εἰς κύαθος τοῦ γεωμετρικοῦ τρόπου». Τῆς ἰδίας κατηγορίας ὄστρακο προέρχεται καὶ ἀπὸ τὸ κτίσμα α4 (Wardle 1977, 164).

86. Τὸ θέμα τῆς τυχόν διατήρησης τοῦ μεγάρου Α (καὶ ἐνδεχομένως καὶ τῆς οἰκίας α4) ἐντὸς τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ ἡ λειτουργία του θὰ μᾶς ἀπασχολήσει πρὸ κάτω σὲ

σχέση μὲ τὰ ζητήματα τῆς λατρείας.

87. Darque 2005, 345. Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν γνωρίζει τὰ νεώτερα ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ ὅτι στηρίζεται στὶς ἀνακοινώσεις τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν καὶ σὲ εἰκασίαις ἐρευνητῶν ποὺ ἔγραψαν περὶ Θέρμου πρὶν ἀπὸ τὴς νεώτερες ἀνασκαφές.

88. ΠΑΕ 1992, 95 κέ. Παπαποστόλου 2003, 137-138.

(πίν. 7, 61). Σε βάθος 1.20-1.27 βρέθηκε τμήμα λιθοστρώτου και υπόλοιπο πήλινης πυρακτωμένης ορθογώνιας έστιας με περιχέλωμα που έξειχε κατά 0.07-0.08 έπάνω από το επίπεδο του λιθοστρώτου (πίν. 65β). Είναι και τα δύο σύγχρονα και πιθανώς ή έστια βρισκόταν μέσα σε οικία. Έπάνω στο λιθόστρωτο υπήρχε στρώμα καταστροφής πάχους 0.28-0.37 που περιείχε απανθρακωμένες ύλες, στάχτη, πυρακτωμένους πηλούς, κάποτε με ίχνη άχυρου και λίγα όστα ζώων (πίν. 61). Περιείχε δέ εκτός άλλων προϊστορικών και όστρακα μυκηναϊκών άγγείων κυρίως κυλικών των ΥΕ-ΙΙΒ-ΙΙΙΓ περιόδων (όμάδες 1, 2 (Π21), 3 (Π22) (πίν. 99α) 5, 11/92). Έπάνω στα κατάλοιπα αυτά κτίσθηκε ό δυτικός τοίχος του μεγάρου Β. Σε μικρό σκάμμα διαστάσεων 0.80x0.40 κάτω από το επίπεδο του λιθοστρώτου διακρίθηκε παρόμοιο στρώμα καταστροφής, σε βάθος 1.38-1.40 (πίν. 61β). Από το κατώτερο αυτό στρώμα προέρχονται οί ομάδες όστράκων 17, 18, 19, 20/92 (πίν. 97β, 100γ) της ίδιας χρονολογικής βαθμίδας με τις προηγούμενες⁸⁹. Γι' αυτό φαίνεται ότι πρόκειται για δύο καταστροφικά περιστατικά της ίδιας έποχής και προφανώς για άναμιξη καταλοίπων. Άλλά ή νοτιοδυτική γωνία του μεγάρου Β (πίν. 59β, 92α) κτίσθηκε έπάνω σε επίχωση που περιείχε όστρακα έως και του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΓ (όμ. 179/03, Π101/03, Π102/03, Π103/03, 183/03) (πίν. 100α-β).

Στρώμα άθικτο της παλαιότερης καταστροφής, της ΥΕ ΙΙΑ που είχε έπισημάνει ό Ρωμαϊός βρέθηκε και άμέσως προς Β του μεγάρου Β, παρά τον ανατολικό τοίχο του μεγάρου Α, κάτω από τη γωνία των τοίχων Δ και Ε ενός κτηρίου της έποχής του μεγάρου Β. Το στρώμα αυτό ίσως μαρτυρεί τις συνθήκες που θα έπικρατούσαν και στο μέγαρο Α κατά την άνασκαφή του για τις όποιες δέν έχουμε ειδήσεις. Όπως και αν έχει, ή θέση αυτή παρά την 1η από Ν βάση του όπισθοδόμου, όπου έγινε ή στρωματογραφική τομή 22 (πίν. 46), φαίνεται ότι έμεινε άδιατάρακτη έως την οικόδομηση του κτηρίου της γωνίας των τοίχων Δ και Ε έπάνω από το μέγαρο Α⁹⁰. Στα ύψηλότερα στρώματα της θέσης αυτής υπήρχαν άναμειξεις όστράκων (όμ. 97, 98, 99, 101, 107, 108, 109, 111, 112, 113/97 (πίν. 98β) μέσα στα φερτά χώματα, αλλά στο κατώτερο στρώμα διατηρήθηκαν όστρακα της μεσοελλαδικής παράδοσης και της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου (όμ. 104, πίν. 97α, όμ. 114, 115/97) με στοιχεία καταστροφής και άκαυστα όστα ζώων. Περιουλλέχθηκαν επίσης έδω λίθινη ψηφος (Λ82), θραύσμα πήλινου άμφικωνικού σφονδυλίου (Π.90) και οί πυριτόλιθοι Λ76-81. Πρόκειται για κατάλοιπα της ίδιας καταστροφής που βρήκε σφραγισμένη ό Ρωμαϊός μέσα στην οικία α1, πάχους 0.40-0.50.

Προφανώς τα στρώματα καταστροφής που διαπιστώθηκαν στις τομές 1γ και 1δ⁹¹ (πίν. 11, 13) περιείχαν στοιχεία που ανήκουν στη νεώτερη ύστεροελλαδική καταστροφή. Στην 1γ υπήρχε χειροποίητο μόνωτο κυάθιο (Π.74/96 όμ. 61/96) (πίν. 101α), στο έπάνω μέρος του στρώματος 7 με στοιχεία καταστροφής, άκριβώς κάτω από το υπόστρωμα του έπιπέδου χρήσεως του μεγάρου Β. Στην 1δ τα όστρακα της όμ. 62/96 στο αντίστοιχο στρώμα ήταν της μεσοελλαδικής παράδοσης. Στρώμα

89. Στην ομάδα 19/92 περιλαμβάνεται και λίθινος τριπήρας Λ14.

90. ΠΑΕ 1997, 138 κέ., στρώματα 7 και 5

άντιστοιχος.

91. ΠΑΕ 1996, 187 κέ.

ύστεροελλαδικής καταστροφής ἂν καὶ χωρὶς εὐρήματα κεραμικῆς σημειώθηκε καὶ στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 2 (πίν. 15) κάτω ἀπὸ τὴν 9ῃ βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιο-νοστοιχίας ἀπέναντι καὶ κοντὰ στὸ στρώμα καταστροφῆς ποὺ σημειώσαμε στὴν τομὴ 1. Λόγω τοῦ βάρους του, 1-1.40, τῆς θέσης του κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρή-σεως στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β καὶ τῆς σύστασής του τὸ στρώμα αὐτὸ πρέπει νὰ ἀνήκει στὴ νεώτερη καταστροφὴ τοῦ ύστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ.

Ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ 24 (πίν. 48) ποὺ ἔγινε στὸν προθάλαμο τοῦ μεγάρου Α καὶ μάλιστα σὲ κλειστὸ στρώμα κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ κτηρίου ἔδωσε μυκηναϊκὰ ὄστρακα ὁμ. 116/97 τῆς ΥΕ ΙΙΙ⁹².

Μυκηναϊκὴ κεραμικὴ ὑπῆρχε χωρὶς ἀναμίξεις στὸ βαθύτερο στρώμα στὸ ὁποῖο ἐφθάσαμε κάτω ἀπὸ τὴν 5ῃ πλάκα τῆς ἐλλειπτικῆς σειρᾶς δυτικὰ τοῦ μεγάρου Β (στρωματογραφικὴ τομὴ 16, ὁμ. 62/93, 64/93 [πίν. 98δ, 99β], 65α/93, 61/93 καὶ τὸ θραῦσμα κεράτου εἰδωλίου ταύρου Π.42/93 ἀπὸ βάθος 1.40)⁹³ (πίν. 97δ). Τὸ βαθύ-τερο αὐτὸ στρώμα μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΑ καὶ στὴν ΥΕ ΙΙΒ, εἶχε δὲ καλυφθεῖ ἀπὸ τὴν καθαρὴ κίτρινη ἐπιχρωμάτωση. Ἔτσι μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ ἐπίχωση μὲ τὰ μυκηναϊκὰ ἦταν ἀδιατάρακτη.

Λιθόστρωτο ὑπὸ τὸ μέγαρο Β καὶ ἀνηφορικὴ ἀτραπὸς

Ἡ ὑπαρξὴ ὑπολοίπων ἐκτεταμένου λιθοστρώτου τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ μεγάρου Β διαπιστώθηκε ὄχι μόνον στὴ στρωματο-γραφικὴ τομὴ 1 (πίν. 7, 61, 65β) ἀλλὰ σὲ περισσότερες θέσεις. Τὸ εἶχε ἐπισημάνει ἤδη ὁ Ρωμαῖος καὶ τὸ εἶχε συμπεριλάβει στὶς δύο στρωματογραφικὲς τομὲς ε-ε καὶ ζ-η σὲ βάθη 1.19 καὶ 1.15 ἀντιστοίχως, μετρημένα τότε ἀπὸ τὴν ἄνω σωζόμενη ἐπι-φάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 19α). Ὁ Σωτηριάδης δὲν κάνει λόγο γι' αὐτό. Οἱ νέες μετρήσεις ἀπὸ ἓνα, ἴδιο πάντοτε, σταθερὸ σημεῖο, ἔδειξαν ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς βρίσκονται σὲ διαφορετικὰ βάθη κυμαινόμενα ἀπὸ 1.80 στὸ νοτιό-τερο ἕως 1.31 στὸ βορειότερο μέρος λόγω φυσικῶν κλίσεων τοῦ ἐδάφους ἢ καὶ καθιζήσεων.

Τοῦ λιθοστρώτου αὐτοῦ σώζονται σποραδικῶς πλάκες κατὰ μῆκος, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β ὁ ὁποῖος φέρεται ἐπάνω σὲ αὐτό⁹⁴ (πίν. 62α, 93β). Στὸ ἴδιο ἴσως ἀνήκουν τὰ ὑπόλοιπα ποὺ βρέθηκαν στὸ βορειότερο μέρος, στὸ σκάμμα μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ πρὸς Α ἀναλήμ-ματος (πίν. 74α βλ. πῶς κάτω). Πληρέστερα σωζόμενα τμήματα βρίσκονται στὸ ἐσω-τερικὸ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας σὲ βάθος κυμαινόμενο περὶ τὸ 1.45 (πίν. 59α, σχ. 17β) καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ νότιου τοίχου τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας σὲ βάθος 1.74-1.80⁹⁵ (πίν. 59β, σχ. 17α). Ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ λιθόστρωτο ἐδῶ χρησίμευσε ὡς ἐπίπεδο κατα-σκευῆς καὶ χρήσεως τοῦ μεγάρου Β. Πρὸ τῆς νότιας στενῆς πλευρᾶς τῆς πρόσοψης τοῦ μεγάρου Β ἐπισημάνθηκε τὸ ἴδιο λιθόστρωτο στὶς στρωματογραφικὲς τομὲς 8,

92. ΠΑΕ 1997, 145-147.

93. ΠΑΕ 1995, 96 κέ. Στὴν ἴδια τομὴ ὑψη-λότερα, σὲ βάθος 1.05 βρέθηκε διάτρητο ὄστρα-κο πιθανῶς χρησιμοποιημένο ὡς ἀγνύθα (Π40).

94. Στρωματογραφικὴ τομὴ 7, ΠΑΕ 1993, 79-80. Παρατηρεῖται ἐλαφρὰ βύθιση.

95. ΠΑΕ 1996, 190 κέ. Παρατηρεῖται ἐλα-φρὰ κατολίθωση πρὸς Δ.

κάτω από την 3η από Ν βάση της έσωτερικής κιονοστοιχίας του σηκού του ναού, στην 11 και στη 13 σε βάθος 1.60 περίπου⁹⁶. Πρὸς τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ μεγάρου Β τὸ λιθόστρωτο σώζεται χωρὶς ἀλλοίωση τῆς ἐπιφανείας του σὲ βάθος 1.35 περίπου (πίν. 62β, 63α). Εἶχε δεχθεῖ κτιστὸ λάκκο θυσιῶν καὶ δύο κυκλωτερῆ κτιστὰ κατασκευάσματα τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β. Κάτω ἀπὸ αὐτὰ ὑπῆρχαν χῶματα με λατύπη καὶ ὄσα ζῶων καὶ κατὰ τόπους κίτρινο χῶμα με ἴχνη φωτιάς καὶ θραύσματα πύθων. Οἱ ὁμάδες ὀστράκων ἀπὸ τὸ βάθος αὐτὸ 113, 114/94 περιείχαν κυρίως μυκηναϊκὰ καὶ ἄλλα προϊστορικὰ ὄστρακα.

Ἀπὸ τῆ θέσης τοῦ προϊστορικοῦ λιθοστρώτου ξεκινούσε λιθόστρωτη ἀνηφορικὴ ἀτραπὸς ποὺ πρέπει νὰ ὑπῆρχε τὴν Ὑστεροελλαδικῆ Ἐποχῆ καὶ ὀδηγοῦσε σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τῆς πρὸς Α πλαγιᾶς⁹⁷ (πίν. 4α, 63α, σχ. 18α). Παρακολουθοῦμε τὸν δρόμο αὐτὸν ἔως κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη στὸ ὕψος τῆς θέσης τοῦ 4ου ἀπὸ Ν κίονα. Πρὸς τὴν ἀνωφέρεια ἢ συνέχιση τῆς ἔρευνας τίποτε δὲν ἀπέδωσε. Ἡ κατασκευὴ ἔχει ὡς ὑπόστρωμα σκληρὴ γῆ με ἀργοὺς λίθους καὶ λατύπη ὅπου εἶναι πακτωμένες οἱ πλάκες σὲ τρεῖς ἐπάλληλες σειρὲς με χῶμα ἀνάμεσά τους. Ἴσως ὑπῆρχαν κατὰ διαστήματα βαθμίδες, μία διακρίνεται σαφῶς. Ἀπὸ τὰ χῶματα ποὺ μπορέσαμε νὰ ἐρευνήσουμε κάτω ἀπὸ τὴ λιθόστρωτη ἀτραπὸ προῆλθε ἡ ὁμ. 36/96, ποὺ ἔχει καταχωρισθεῖ στὶς συναφεῖς πρὸς τὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 7 ὁμάδες με ὄστρακα ὑστεροελλαδικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα, προφανῶς τῆς ΥΕ ΠΙΓ, καὶ ἄλλα χειροποίητων καὶ ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων.

Τοῦ προϊστορικοῦ λιθοστρώτου ἄλλα ὑπόλοιπα ὑπάρχουν κατὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μεγάρου Β, στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 18β σὲ βάθος 1.19-1.25 (πίν. 5α, 41, 64α) καὶ στὴν τομὴ 19 ἀμέσως ἐξωτερικῶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β⁹⁸ (πίν. 43α, 64β, 70β, σχ. 16α).

Τοῖχοι κτηρίων Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς ὑπὸ τὸν ναὸ

Ὑπόλοιπα τοίχων κτηρίων τῆς 2ης χιλιετίας στὸν χῶρο τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β ἐλάχιστα ἀπέμειναν. Ὅπως ἀναφέραμε, λείψανα καταστροφῆς ποὺ περιείχαν καὶ λίθους ὑπῆρχαν ἐπάνω στὸ μικρὸ τμήμα λιθοστρώτου μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β (πίν. 61, 65β) καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκού (τομὴ 1). Σωρὸς λίθων τῆς καταστροφῆς αὐτῆς ὑπῆρχε καὶ κάτω ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες θέσεις ὑπὸ τὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ κτηρίου. Με τὸ στρώμα αὐτὸ τῆς καταστροφῆς τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας μποροῦν νὰ σχετισθοῦν δύο τοῖχοι⁹⁹ (πίν. 65, 89β, σχ. 9, 15). Ὁ τοῖχος Ι ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο πέρασε ἐγκαρσίως ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ μεγάρου Β φερόταν ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἴσως ἀνήκει στὸ πρὸς Δ ἀψιδωτὸ προϊστορικὸ κτήριο με τοὺς πύθους¹⁰⁰, ἐνῶ ὁ σχεδὸν παράλληλος κατὰ 0.45 πρὸς Ν τοῦ Ι τοῖχος ΙΙ σώζεται σὲ κακὴ κατάσταση

96. ΠΑΕ 1993, 86, 1994, 107 καὶ 109 ἀντιστοίχως.

97. ΠΑΕ 1996, 202 κέ.

98. ΠΑΕ 1998, 133, 1997, 133, εἰκ. 9 (στρω-

μα 9) ἀντιστοίχως.

99. ΠΑΕ 1992, 97 κέ.

100. Σωτηριάδης 1900, 177, εἰκ. 3.

διατήρησης, ώστε να υπάρχει αμφιβολία αν πρόκειται πράγματι για τοίχο. Είναι αυτός που είχε σημειωθεί στο σχέδιο της πρώτης ανασκαφής του Σωτηριάδη ως ο διαχωριστικός τοίχος του βόρειου δωματίου του μεγάρου Β. Ο διαφορετικός οικοδομικός τρόπος, το μεγαλύτερο βάθος και η προς Β απόκλιση σε σχέση με το τμήμα τοίχου ανατολικότερα που ασφαλώς ανήκει στον διαχωριστικό τοίχο, πείθουν ότι ο τοίχος αυτός πρέπει να προσγραφεί σε κτήριο παλαιότερο, ίσως ακόμη και του προηγούμενου αψιδωτού. Βορειότερα βρέθηκε άλλο μικρό υπόλοιπο προϊστορικού τοίχου από πλακοειδείς λίθους κάτω από τον βόρειο στυλοβάτη και τον τοίχο Ε της γωνίας Δ-Ε ή όποια ανήκει στην εποχή του μεγάρου Β¹⁰¹ (πίν. 47, 66α, σχ. 18β). Στο ίδιο βάθος δύο άλλοι πλακοειδείς λίθοι πιθανώς ανήκουν σε τοίχο που σχηματίζει γωνία με τον προηγούμενο. Θα έπρεπε να εξετασθεί μήπως τα υπόλοιπα αυτά σχετίζονται με την οικήα α3¹⁰².

Αξιόλογο οικοδομικό εύρημα που ανάγεται ασφαλώς στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο είναι τμήμα ίσως καμπύλου τοίχου (θ) μήκους 3.20, ύψους 0.52 από μεγάλους διαλεκτούς πλακοειδείς λίθους σε τρεις σωζόμενες σειρές¹⁰³ (πίν. 53α, 66β, 95β, σχ. 17α). Ο τοίχος αυτός βρέθηκε στο νοτιότερο μέρος του μεγάρου Β παρά τη νοτιοδυτική γωνία και βαίνει παράλληλα προς τον νότιο τοίχο του κτηρίου. Έδράζεται ο τοίχος θ σε βάθος 2.10-2.15, κατά 0.20 περίπου βαθύτερα του επιπέδου έδρασης των τοίχων της παρακείμενης γωνίας του μεγάρου Β, επάνω σε λιθόστρωτο παλαιότερης εποχής, και ήταν θαμμένος κάτω από το επίπεδο χρήσεως του μεγάρου Β. Οί επιχώσεις είναι ένατες έως τη γωνία του κτηρίου αν και εν μέρει διαταραγμένες. Είναι πιθανό ότι ο τοίχος θ ανήκε σε περίβολο ή ανάλημμα αφού υπάρχει η κλίση του έδάφους προς Ν, φανερή ακόμη σήμερα. Ο τρόπος κατασκευής από ογκώδεις πλακοειδείς λίθους είναι άγνωστος στα αποκαλυφθέντα στον Θέρμο προϊστορικά κτήρια. Στην πλησιόχωρη προς Β στρωματογραφική τομή 1δ (πίν. 13) και στο στρώμα 5 σημειώθηκαν υπόλοιπα κατασκευής που ίσως σχετίζεται με τον τοίχο θ¹⁰⁴, είχε δε το στρώμα θρύμματα όστων και λίγα όστρακα (62/96) της μεσοελλαδικής παράδοσης και το πήλινο έλλειψοειδές σφονδύλι Π75. Υπόλοιπα κατασκευής από ογκόλιθους παρόμοιους με τους πιο πάνω έντοπίσθηκαν και στις τομές 25 και 26 μεταξύ της 4ης και της 5ης βάσης της έσωτερικής κιονοστοιχίας άμέσως προς Β του τοίχου θ¹⁰⁵ (πίν. 49, 50): ανήκουν στον ίδιο όρίζοντα και πιθανότατα στην ίδια άγνωστη κατασκευή που διέσπασε και εν μέρει θα κατέστρεψε ή παλαιά ανασκαφή.

Κάτω από τον τοίχο θ, καθώς και στη δυτική και ανατολική παρειά του σκάμματος έγινε στρωματογραφική έρευνα (τομές 29, 29α, 29β) (πίν. 53-55) και στη συνέχεια αφαιρέθηκαν οι επιχώσεις στη δυτική πλευρά, προς τη νοτιοδυτική γωνία του μεγάρου Β. Τα όστρακα χρονολογούν τον τοίχο θ στη μέση - ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Οί ομάδες 174, 175, 176, 177/03 προέρχονται από την αφαίρεση του υποστρώματος ενός επιπέδου χρήσεως (του νεώτερου) που σχετίζεται με τον τοίχο

101. ΠΑΕ 1997, 144, εικ. 8, πίν. 77β.

102. Ρωμαίος 1915, 241, εικ. 2.

103. ΠΑΕ 2003, 54 κέ.

104. ΠΑΕ 1996, 188, εικ. 12, πίν. 78α.

105. ΠΑΕ 1999, 140, εικ. 7,8.

θ και διαπιστώθηκε σε βάθος 1.92-1.97 (στρώμα 4). Περιέχουν όστρακα, κυρίως ή 177/03¹⁰⁶, που μπορούν να χρονολογηθούν από τα τέλη του 12ου έως και τις αρχές του 11ου αι. π.Χ. Φαίνεται ότι το κατασκεύασμα ήταν εν χρήσει και κατά την περίοδο αυτή. Συνεπώς μπορούμε να δεχθούμε ένα *terminus post quem* τόσο για την τελική καταστροφή του οικισμού της Έποχής του Χαλκού, όσο και για την ίδρυση του μεγάρου Β, το πρώτο μέρος του 11ου αι., αφού το κτήριο αυτό κτίσθηκε επάνω από τον τοίχο θ και το επίπεδο χρήσεώς του, χωρίς τη μεσολάβηση άλλων αποθέσεων. Λίγο βαθύτερα, μέσα στο στρώμα 5 σε βάθος 2.03/2.06 εντοπίσθηκε ένα παλαιότερο επίπεδο χρήσεως επίσης της εποχής του τοίχου θ. Κάτω από το επίπεδο αυτό σε βάθος 2.16 βρέθηκε το όστρακο Π104/03 από λαβή κρατήρος με ίχνη κόκκινης βαφής, πιθανώς της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΓ περιόδου.

Στο νότιο μέρος, εκτός του μεγάρου Β και αμέσως προς Δ του «βόθρου θυσιών» του Ρωμαίου¹⁰⁷ σημειώθηκε άλλο υπόλοιπο προϊστορικού τοίχου του οποίου η άνω επιφάνεια βρισκόταν σε βάθος 1.50/1.58 (πίν. 59α, 67α). Μάλιστα είναι πιθανό ότι η κατασκευή αυτή είναι παλαιότερη του προϊστορικού προαναφερθέντος λιθοστρώτου προδ της νότιας πλευράς του μεγάρου Β, γιατί βρίσκεται σε επίπεδο βαθύτερο.

Πίθοι

Στην πρην από το μέγαρο Β εποχή ίσως ανήκουν και πίθοι. Ο Ρωμαίος σημειώνει τέσσερις (θ, ι, κ, λ) μέσα και έξω, αλλά πολύ κοντά στους τοίχους του μεγάρου Β¹⁰⁸ (εικ. 13). Ένας (ι) βρισκόταν προς ΒΑ της 4ης πλάκας της έλλειπτικής σειράς, και πιθανώς ήταν γεμάτος στάχτη. Σήμερα λείπει, αλλά σώζεται ακόμη τμήμα καμπύλης άργολιθοδομής ή οποία τον περιέβαλλε και παρέμεινε στη θέση της μετά από την αφαίρεση του πιθαριού¹⁰⁹ (πίν. 67β). Στη θέση αυτή τα στρώματα που συναντήσαμε άθικτα δεν συνεχίζονται, επειδή προφανώς υπήρχε ο πίθος. Αμετακίνητος αντιθέτως βρίσκεται άλλος κενός τον οποίο ο Ρωμαίος σημειώνει στο σχέδιό του με το γράμμα θ και διατείνεται ότι ήταν γεμάτος στάχτη¹¹⁰ (πίν. 68, 89β, σχ. 9). Ο πίθος θ βρίσκεται σε απόσταση 5.50 περίπου προς Ν της βορειοδυτικής γωνίας του μεγάρου Β¹¹¹. Σώζει ακόμη το πώμα του, λίθινη πλάκα. Λόγω του βάθους όπου

106. Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει χονδροειδή μεσοελλαδικά, πόδι κύλικα της ΥΕ ΙΙΓ, όστρακο από όλόβαφο σκύφο της ΥΕ ΙΙΓ και όστρακα από άλλο σκύφο πιθανώς της ίδιας περιόδου.

107. ΠΑΕ 1993, 93, πίν. 56, άρ. 2.

108. Ρωμαίος 1915, 231, εικ. 2, 251. Στους πίθους αυτούς προφανώς αναφέρεται και ο Σωτηριάδης σε έπιστολή του στις 9 Ιουνίου 1898: «Τέφραν και άνθρακας εύρισκον άφθονους εις βάθος 1 μ. υπό τα θεμέλια του σηκου και εις τουτο το βάθος πίθους τέσσαρες κατά διαστήματα». Στις 29 Αυγούστου 1898 γράφοντας πάλι για «το υπό το δάπεδον του ναου έδαφος» ση-

μειώνει «... άλλου πίθοι παρουσιάζονται μεγάλοι περιέχοντες λείψανα όσιών και άνθρακας, άλλου πίθοι χρήσιμοι, ως φαίνεται, εις προμήθειαν οίκων». Βλ. και Σωτηριάδης 1909, 8.

109. ΠΑΕ 1995, 99, πίν. 44β, 46α, εικ. 4.

110. Ρωμαίος 1915, 251.

111. ΠΑΕ 1992, 99 κέ. Η ταύτιση που έκανα με εκείνο τον πίθο, τον οποίο ο Σωτηριάδης αναφέρει ως «παντάπασι κενόν» ίσως δεν εϋσταθεΐ, γιατί ο άνασκαφέας φαίνεται ότι αναφέρεται μάλλον σε πιθάρι της «σουσιάδος» που βρέθηκε μέσα στο προς Δ του ναου άψιδωτο κτήριο (ΠΑΕ 1899, 58). Οι πίθοι αυτοί «έπιτα έν συνό-

εδράζεται 2.14, μπορεί να σχετισθεί με το προϊστορικό λιθόστρωτο επίπεδο χρήσεως που διαπιστώσαμε πλησίον, σε βάθος 1.20-1.27 (πίν. 61). Το πιθάρι αυτό περιεβλήθη αργότερα, κατά την εποχή του μεγάρου Β, με λίθινο κτιστό τοίχο, όπως δείχνουν κατασκευαστικές λεπτομέρειες που τον συνδέουν με τον δυτικό τοίχο του κτηρίου, ενώ άλλα στοιχεία πάλι δείχνουν ότι παρέμεινε ανέπαφο, χρησιμοποιήθηκε και προστατεύθηκε και μετά από την καταστροφή του μεγάρου Β. Καταχώθηκε δε κατά την οικοδόμηση του ναού¹¹². Οί άλλοι πίθοι (κ, λ) που σημειώνει ο Ρωμαίος στην κάτοψη του χώρου δεν βρέθηκαν. Στην πριν από το μέγαρο Β εποχή ανήκει και ένα πιθάρι που βρέθηκε σχεδόν άκέραιο στο στρώμα αρ. 4 της τομής 14α κάτω από επίπεδο χρήσεως, που λόγω του βάθους του πρέπει να ανήκει στο μέγαρο Β (πίν. 35). Κάτω από το επίπεδο αυτό ή όμ. 34/92 περιέχει και όστρακα της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου. Το πιθάρι ήταν φαίνεται θαμμένο κάτω από το επίπεδο του μεγάρου Β¹¹³. Έδω σημειώνουμε ότι όλοι οι πίθοι φαίνεται ότι ήταν βυθισμένοι σε βάθος κάθε φορά μεγαλύτερο του αντίστοιχου επιπέδου χρήσεως.

Έπιχώσεις με μυκηναϊκά όστρακα

Σε περισσότερες στρωματογραφικές τομές κάτω από το επίπεδο του μεγάρου Β περιουλλέχθηκαν από τα βαθύτερα στρώματα μυκηναϊκά όστρακα. Τα χώματα αυτά φαίνονταν κατά το πλείστον φερτά και ωστόσο τα μυκηναϊκά ήταν τα περισσότερα και ασφαλώς τα νεώτερα όστρακα. Οί ομάδες αυτές χρησιμεύουν κυρίως στη χρονολόγηση της κατασκευής του μεγάρου Β, παρέχοντας ασφαλές γενικό όριο μετά από το οποίο πρέπει να τεθεί ή κατασκευή του και θα αναφερθούν στη συνέχεια. Σημειώνονται όμως και έδω, γιατί τα στρώματα στα όποια βρέθηκαν τα όστρακα ανήκουν στον ύστεροελλαδικό ορίζοντα: 39α/92 (πίν. 99δ) κάτω από τον διαχωριστικό τοίχο β1 στην τομή 6α, 70/96 στην τομή 1ε, 29/92 στην τομή 5, 122/98 στην τομή 18, 18β, 16/92 (πίν. 99γ) στην τομή 3 και οί όμ. 13, 32, 33, 50/92 και 95/93 στην τομή 4. Όλες ήταν κάτω από το επίπεδο χρήσεως του μεγάρου Β

λω» ήταν πλήρεις «χωμάτων μετ' αναμίκτων ανθρώπων και πληθύος κεκαυμένων όστων» έκτος ενός (Σωτηριάδης 1900, 177-178). Ωστόσο στην έπιστολή της 9 'Ιουνίου 1898 όμιλώντας για «το παλαιότερον, του έβδόμου αιώνος στρώμα» που διαπίστωνε υπό τον ναό, αναφέρει «είς πίθος εύρέθη έντελώς κενός καλώς όμως πωματισμένος δια λιθίνης πλακός» όπως ακριβώς ό πίθος τον όποιο βρήκαμε παρά τον δυτικό τοίχο του μεγάρου Β.

112. ΠΑΕ 1992, 101.

113. Βλ. προσεχή μελέτη για τους πίθους του Κ. Α. Wardle. Το ζήτημα της λατρείας προς την όποια προφανώς σχετίζεται στάχτη και όσα στα πιθάρια είναι θέμα προς συζήτηση. Ο Ρωμαίος λέγει ότι οί πίθοι του προς Δ άψιδωτού

χρησίμευαν για οικιακές ανάγκες, γιατί περιείχαν μόνο χώμα και όχι τέφρα (1915, 242, 251), ενώ ό Σωτηριάδης που τους άποκάλυψε έγραφε ότι ήταν πλήρεις χωμάτων, ανθρώπων και όστων (βλ. σημ. 111), και ότι βρέθηκαν κάτω από στρώμα στάχτης και καμένων όστων, το ίδιο με εκείνο που είχε άποκαλύψει κάτω από τον ναό. Άλλά ασφαλώς δεν θα ήταν δυνατόν να γεμίσουν από το στρώμα εκείνης της στάχτης και να βρεθούν γεμάτοι στάχτη, άνθρακες και καμένα όσα ζώων, όπως παραδέχθηκε τελικώς και ό άνασκαφείας, 1909, 12-13. Ότι μπορεί να πρόκειται για φύλαξη στάχτης είναι άλλο θέμα, αλλά τότε πρόκειται για νεώτερη της Ύστεροελλαδικής Έποχής χρήση.

καί περιείχαν μαζί με τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα μέσα στὰ φερτὰ χώματα καὶ ἄλλα τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης.

Γ. ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Ι. Ὁ ὀρίζων κατασκευῆς καὶ χρήσεως τοῦ Μεγάρου Β

Μετὰ ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφὴ τῶν κτηρίων τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς, ἡ ὁποία σύμφωνα με τὰ κεραμικὰ εὐρήματα τοῦ 2003 μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ τὸ ἀργότερο στὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ., κτίσθηκε τὸ μέγαρο Β καὶ ἄλλα κτήρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐλάχιστα ὑπόλοιπα σώθηκαν. Ἡ στρωματογραφία ἔδειξε ὅτι δὲν μεσολάβησε μακρὸ χρονικὸ διάστημα μεταξὺ τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς νέας οἰκοδομικῆς φάσης, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχαν ἰδιαίτερες ἀποθέσεις.

Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάρου Β ἔγινε ἐξομάλυνση τοῦ χώρου καὶ στρώθηκαν χώματα ποὺ περιείχαν κατάλοιπα παλαιότερης χρήσης. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ὑπάρχουν περισσότερες θέσεις ὅπου τὰ ὑπόλοιπα τῆς καταστροφῆς ἔμειναν *κατὰ χώραν*.

Τομὲς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου

Τὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς καὶ χρήσεως τοῦ κτηρίου διαπιστώθηκε στὶς πρὸ κάτω στρωματογραφικὲς τομὲς:

α) Τοῦ βόρειου δωματίου στὶς τομὲς 3 καὶ 4 ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη ἔγινε κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ, ἡ δευτέρη κάθετα στὴν πρώτη, κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ¹¹⁴ (πίν. 16, 17, 69α). Τὰ στρώματα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἀνήκουν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου. Σημειώθηκαν δύο ἀλλεπάλληλα ἐπίπεδα χρήσεως. Ἐρείπια τῆς προηγούμενης οἰκοδομικῆς φάσης παρέμειναν *κατὰ χώραν* καὶ διευθετήθηκαν, πέτρες κτηρίων συναντᾶμε κάτω ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου (πίν. 84α). Συμπληρωματικῶς χρησιμοποιήθηκε χῶμα με ἄφθονη λατύπη γιὰ νὰ ἰσοπεδωθεῖ ὁ χώρος πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ νέου κτηρίου. Ἐπάνω στὴν ἐπίχωση αὐτὴ ἔγινε λεπτὴ στρώση καστανοκόκκινων χωμάτων, ὅπου χρειαζόταν, γιὰ τὴν τελικὴ ἰσοπέδωση τοῦ χώρου. Ἡ στρώση αὐτὴ εἶναι τὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ μεγάρου Β, ἀποτελεσε δὲ καὶ τὸ πρῶτο ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ δωματίου σὲ βάθος 0.85-0.90. Πέτρες τῆς κατώτερης σειρᾶς τῶν τοίχων τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας εἰσχωροῦν ἐν μέρει μέσα σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα. Στὸ ἴδιο δωμάτιο βρέθηκε καὶ δεύτερο, νεώτερο ἐπίπεδο σὲ βάθος 0.76-0.78. Ἦταν δάπεδο σὲ χώματα φερτὰ ποὺ περιείχαν λείψανα καταστροφῆς καὶ εἶχε ἐπιφάνεια σκληροῦ πηλοῦ. Μέσα στὰ δάπεδα αὐτὰ τὰ ὄστρακα ἦταν χειροποίητα τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ μυκηναϊκὰ τῆς ΥΕ ΠΙΒ: Οἱ ὁμ. 16/92 (πίν. 99γ), 14/92, 94α/93 στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 3 καὶ 12/92, 13/92, 32/92, 33/92, 50/92 καὶ 95/93 στὴν 4 ποὺ σημειώσαμε καὶ πρὸ πάνω, δὲν βοήθουν στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγησι τῶν δύο

114. ΠΑΕ 1992, 102 κέ.

δαπέδων του δωματίου και στον προσδιορισμό της μεταξύ τους χρονικής απόστασης¹¹⁵. Η ανανέωση δαπέδου θα μπορούσε να υποδηλώσει μακρά διάρκεια χρήσεως του δωματίου. Μπορεί να σημαίνει, και αυτό είναι πιθανότατο, ανακατασκευή ή επισκευή του δωματίου μετά από την καταστροφή του όλου κτηρίου. Το δωμάτιο σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις διατηρήθηκε επισκευαζόμενο ή ανακατασκευαζόμενο και κατά νεώτερη εποχή, στην οποία ανήκει επίστρωση με κίτρινο καθαρό χρώμα.

Στην τομή 4, κάτω από τον ανατολικό τοίχο του σηκού, του οποίου μετακινήθηκαν πλάκες, αφαιρέσαμε εν μέρει αρχαία στρώματα αφήνοντας μάρτυρα (1) (πίν. 69α, 79β). Στο ανώτερο δάπεδο του πίσω δωματίου βρέθηκαν υπόλοιπα πλάκας που ίσως ανήκει σε άραιο πλακόστρωτο του δωματίου.

β) Στο κύριο δωμάτιο και στο πρόσθιο τὰ υπόλοιπα του επιπέδου χρήσεως ήταν περισσότερο αποσπασματικά. Στη στρωματογραφική τομή 2 κάτω από την 9η από Ν βάση της έσωτερικής κιονοστοιχίας του ναού¹¹⁶ (πίν. 15) και σε βάθος 0.80-0.90 υπήρχαν δύο επίσης αλληπάλληλες στρώσεις σκληρού, πιθανώς πυρακτωμένου πηλού σε χρώμα καστανό μαλακό (στρώμα 2) που είχε στρωθεί επάνω σε υπόλοιπα καταστροφής (στρώμα 1). Όστρακα δεν βρέθηκαν.

γ) Νουιότερα, στην ίδια σειρά, κάτω από την 8η και την 7η βάση διδακτικές ήταν οι τομές 18, 18β και 18α αντίστοιχως¹¹⁷ (πίν. 40-42). Βρισκόμαστε πάλι στο έσωτερικό του κυρίου δωματίου, δυτικότερα της θέσης όπου ο Ρωμαίος έκανε την τομή ζ-η κάτω από τον ανατολικό τοίχο του σηκού¹¹⁸. Στη 18 έμφανίστηκε σε βάθος 0.90-1 μ. σκληρό χρώμα επιπέδου χρήσεως με υπόλοιπα πλακόστρωσης. Διαπιστώθηκαν και εδώ δύο πήλινες στρώσεις. Έχουμε τὰ κατάλοιπα του επιπέδου χρήσεως του μεγάρου Β¹¹⁹ αλλά και του επιπέδου της έστίας της επόμενης εποχής. Στενή λωρίδα του δαπέδου στη θέση αυτή είχε διαφύγει από την παλαιά ανασκαφή (γιατί ο Σωτηριάδης είχε αφαιρέσει παντού όπου βρήκε τὸ επίπεδο αυτό). Σε αυτή βρέθηκαν οποραδικώς και σε βάθος 0.98-1 μ. πλάκες που θα συναντήσουμε και στη συνέχεια στο ίδιο επίπεδο (βλ. πιο κάτω τομή 1δ)¹²⁰. Σε βάθος 1.16 κάτω από τὸ επίπεδο αυτό ή ομάδα 122/98 στη 18β περιείχε μυκηναϊκά όστρακα. Η στάχτη με τὰ θρυμματισμένα όστα επάνω από τὸ επίπεδο πρέπει να προσγραφεί στις όλοκαυστες θυσιές μετά από την καταστροφή του κτηρίου. Η ίδια κατάσταση του επιπέδου χρήσεως υπάρχει και υπό τὴ βάση του 7ου κίονα (τομή 18α) (πίν. 42). Η ομάδα 58/96 από βάθος 1.09 με όστρακα πιθανώς της Έποχής του Σιδήρου πρέπει να σχετισθεί με τὸ κίτρινο υπόστρωμα του επιπέδου χρήσεως. Μέσα στο παχὺ στρώμα στάχτης κατασκευάσθηκαν οι ισχυρές υποκατασκευές τῶν βάσεων τῶν κίωνων 7 και 8 του ναού.

115. Στην όμ. 16/92 συγκαταλέγεται και λεπίδα πυριτολίθου Λ3 από βάθος 0.87, δηλ. από τὸ υπόστρωμα του παλαιότερου επιπέδου χρήσεως. Τὸ θραύσμα του όψιανού Λ1 προέρχεται από τὸ υπόστρωμα του ανώτερου επιπέδου χρήσεως.

116. ΠΑΕ 1992, 101 κέ.

117. ΠΑΕ 1996, 197, κέ.

118. Ρωμαίος 1915, 247, εικ. 12.

119. Σε βάθος 0.90 βρέθηκε ο λίθινος τριπτήρας Λ10.

120. Πρβ. άραιό πλακόστρωτο στην οικία της Υστεροελλαδικής Έποχής α3 (Ρωμαίος 1915, 240). Είναι τρόπος που παρατηρείται συχνά στα επίπεδα χρήσεως του Θέρμου.

Ἄλλες στρωματογραφικὲς τομὲς ποὺ ἔδωσαν στοιχεῖα γιὰ τὰ ἐπίπεδα κατασκευῆς καὶ χρήσεως τοῦ μεγάρου Β, ἔγιναν κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ. Οἱ τομὲς αὐτὲς δὲν εἶναι συνεχόμενες, γιὰτὶ μεσολαβοῦσαν νεώτερες λιθιᾶς στερεωτικὲς. Διαπιστώνεται ὅμως ἀντιστοιχία τῶν στρωμάτων ἀν καὶ τὰ βάρη διαφέρουν λόγω τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἄλλες ἀσυμφωνίες ὀφείλονται σὲ διαφορετικὴ χρήση τῆς θέσης, ὅπως τοῦ βόρειου δωματίου ποὺ εἶχε ἀνεξάρτητη ἐξέλιξη ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κτήριο, μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή, καὶ τοῦ βορειότερου μέρους τοῦ κυρίου δωματίου ὅπου δὲν ἔφθανε ἡ ἔστιά τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν τῆς ἐπόμενης ἐποχῆς. Οἱ μετρήσεις ἔδειξαν ἀνισόπεδο ἔδαφος μέσα στὸ κτήριο.

Τομὲς κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ

Ἀμέσως πρὸς Ν τοῦ πίσω δωματίου ἐρευνήθηκαν τὰ στρώματα ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ (στρωματογραφικὲς τομὲς 5 καὶ 5α τοῦ 1992 καὶ τοῦ 2000) καὶ σὲ βάθος 1 μ. περίπου διαπιστώθηκε πῆλινο δάπεδο¹²¹ (πίν. 18-19). Ὑπὸ τὸ δάπεδο ὑπῆρχαν ὄστρακα πιθανῶς τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου στὴν ὁμάδα 147/2000, ἐνῶ ἡ ὁμάδα 146/2000 μὲ ἀδιάγνωστα ὄστρακα προέρχεται μέσα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ κτηρίου (ἀρ. 5). Καὶ στὴν τομὴ 6α κάτω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ χωριστικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου (β1) (πίν. 26) ὑπάρχει ἴσως ὑπόλοιπο τοῦ πῆλινου δαπέδου μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν θραύσματα μυκηναϊκῆς κύλικας 39α/92 (πίν. 99δ).

Ἀμέσως νοτίως τῆς στρωματογραφικῆς τομῆς 5 εἶχε γίνει ἡ τομὴ ζ-η τοῦ Ρωμαίου (εἰκ. 19β), ὃ ὁποῖος στὴ θέση τῆς ἔκτισε στὴ συνέχεια μακριὰ λιθιά. Φαίνεται πλέον ὅτι τὸ «κατώτερο πυρακτωμένο πῆλινο ἐπίπεδο» εἶναι δάπεδο τοῦ μεγάρου Β. Ἐκτεταμένη, ἐπὶ 4.40, ἦταν ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ 14 ποὺ κάναμε ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 5η καὶ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ (πίν. 34). Ἡ θέση εἶναι πάλι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ τοίχου γ ποὺ χωρίζει τὸ κύριο ἀπὸ τὸ πρόσθιο δωμάτιο, κατὰ τὸ γνωστὸ σχέδιο τοῦ Ρωμαίου, καὶ βρίσκεται μεταξύ τῶν τομῶν του ζ-η πρὸς Β καὶ ε-ε πρὸς Ν¹²². Στὴ θέση τῆς ε-ε ἔγινε ἡ δική μας τομὴ 7¹²³ (πίν. 28). Οἱ διαφορὲς μεταξὺ τῆς ε-ε καὶ τῆς ζ-η ἔχουν ἐπισημανθεῖ. Ἡ διπλὴ διαδοχὴ πυρακτωμένου πηλοῦ καὶ στάχτης τῆς ζ-η ὅπως παρουσιάσθηκε ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο δὲν φαίνεται ὅτι μπορεῖ νὰ διακριθεῖ στὴ 14, ὅπως οὔτε καὶ στὴν 7. Τὸ παχὺ πυρακτωμένο ἐπίπεδο τόσο στὴ 14 ὅσο καὶ στὴν 7 ἀνήκει στὴ μετὰ ἀπὸ τὸ μέγαρο Β ἐποχὴ καὶ τὸ ἀντίστοιχό του στὴ ζ-η εἶναι τὸ ἀνώτερο «πυρακτωθὲν χῶμα» ἐπάνω στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε ἡ «τέφρα μὲ ὀστάρια». Τὸ ἐπίπεδο ὅμως κατασκευῆς καὶ χρήσεως τοῦ μεγάρου Β ὅπως τὸ συναντήσαμε στὶς τομὲς 7, 14, 5, 5α ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ κατώτερο τῆς ζ-η «πυρακτωμένο ἐπίπεδο» μὲ σποραδικὲς πλάκες, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴ μορφή πυρακτωμένου πηλοῦ

121. Στρώμα ἀρ. 2. ΠΑΕ 1992, 111, ἀρ. 5. κέ., εἰκ. 10, 12.
ΠΑΕ 2000, 119 κέ.

123. ΠΑΕ 1993, 80.

122. ΠΑΕ 1994, 114 κέ. Ρωμαῖος 1915, 245

έστίας γιατί είναι δάπεδο του κτηρίου, ούτε φέρει ανοικτόχρωμη στάχτη, εκτός οπποραδικών καταλοίπων στο νότιο της τομής 5, στην τομή 14 στο πρὸς Β του τοίχου γ μέρος και ἴσως στην τομή 14α σὲ βάθος 1 μ. και στην 6β. Είναι προφανῶς τὸ ξαναχρησιμοποιημένο προϊστορικὸ ἐπίπεδο με οπποραδική λιθόστρωση συνέχεια ἐκείνης πὸ ἔχουμε σὲ βάθος 1.45 κατὰ τὴ νοτιοανατολική γωνία (πίν. 59α, σχ. 17β). Στὸν στενὸ χῶρο μεταξύ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ και τοῦ μεγάρου Β, πρὸς Β τοῦ τοίχου γ (πὸ βρήκαμε ἤδη ἀνεσκαμμένο μέχρι βάθους 1.07-1.34) διαπιστώθηκε τὸ ἴδιο ἐπίπεδο με ἀραιούς λίθους (πίν. 62α).

Σὲ βάθος 1.27 μέσα στη στρώση σκληρῆς γῆς πὸ προφανῶς συμπλήρωσε, ὅπως συνηθίζοταν, τὸ παλαιότερο ἀραιὸ λιθόστρωτο στη στενή αὐτὴ λωρίδα, βρέθηκαν συγκεντρωμένα τὰ ὄστρακα τῆς ὁμ. 6/94, τρία ἀμαυρόχρωμα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου και τρία ἀδιάγνωστα μάλλον μεταμυκηναϊκά και ἴσως πάλι τῆς ἴδιας ἐποχῆς¹²⁴ (πίν. 103α). Ἡ ὁμάδα αὐτὴ εἶναι δηλωτικὴ τῶν χρόνων κατασκευῆς τοῦ μεγάρου Β και συμφωνεῖ με ἐκεῖνα τὰ ὄστρακα πὸ ὁ Ρωμαῖος ἀποδίδει στο δάπεδο τοῦ κτηρίου (πίν. 96γ-ζ). Λίγο ὑψηλότερα, 1.17 βρέθηκε ἡ αἰχμὴ βέλους M44. Μέσα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἢ στο λίγο χῶμα πὸ εἶχε διαφύγει τῆς παλαιᾶς σκαπάνης σὲ ἐπαφὴ με αὐτὸν τὸν τοῖχο, ὑπῆρχαν τὰ ὄστρακα τῶν ὁμ. 36/92 (ἀπὸ μεγάλα χονδροειδῆ ἀγγεῖα ἀδιάγνωστα) 37/92, 37α/92 (ΥΕ ΠΙΒ/Τ και Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς) και 45/92 (μυκηναϊκὸ ὄστρακο). Στὸν χῶρο πρὸς Α τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ μεγάρου σὲ βάθος 1.45 βρέθηκε ἡ σιδερένια αἰχμὴ βέλους M34α.

Τόσο στη στρωματογραφικὴ τομὴ 7 ὅσο και στη 14 (βόρειο μέρος) ἐπάνω στο ἐπίπεδο χρήσεως ὑπῆρχε χῶμα με πέτρες και ἄλλα κατάλοιπα καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ κάνουμε λόγο στην ἐπόμενη ἐνότητα, ἐνῶ στη ζ-η σημειώνεται στάχτη. Οἱ ὁμ. ὄστράκων 70β/93 και 120/94 ἀπὸ τὴν τομὴ τῆς 7 δὲν διαπιστώθηκε με ἀκρίβεια ἀν ἦταν ἐπάνω ἢ κάτω ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο πὸ ἔχει ὑποστει κατὰ τὴ νοτιοανατολική γωνία, ὅπου ἐγινε ἡ τομὴ, ἰσχυρὴ διατάραξη τῆς ἐπιφανείας του και δὲν εἶναι ἰσόπεδο. Ἰδιαίτερη σημασία δὲν ἔχει τὸ ζήτημα, γιὰ τὰ ὄστρακα τῶν ὁμάδων αὐτῶν εἶναι μυκηναϊκά, ἐνῶ ἄλλα στοιχεῖα θέτουν ἤδη τὴ χρονολόγηση τοῦ μεγάρου Β στην Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου.

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ρωμαίου διαθέτουμε ὅπως ἤδη σημειώσαμε θραύσματα τριῶν ἀγγείων ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ γ και δ βρέθηκαν «κατὰ τὴν δυτικὴν περίστασιν και εἰς τὸ βάθος τοῦ παλαιότερου δαπέδου τοῦ μεγάρου Β» (πίν. 96γ, δ). Τὸ ε βρέθηκε «πλησίον τῶν προηγουμένων και ἐντὸς τοῦ ἀνωτάτου μελανοῦ στρώματος» (πίν. 96ε)¹²⁵. Ἐνα ὄστρακο ἀδημοσίευτο ὑπάρχει στο Μουσεῖο τοῦ Θέρμου με τὴν ἐνδειξη «ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ μεγάρου Β» (πίν. 96β). Ἀνήκουν ὅλα στην κεραμικὴ με ἀμαυρόχρωμη γεωμετρικὴ διακόσμηση τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

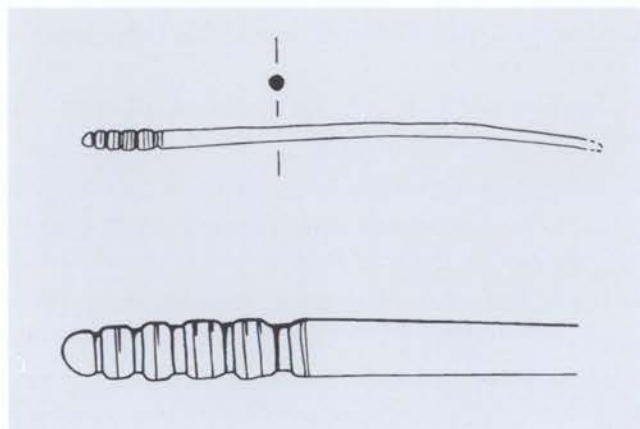
Τὴ διαφορὰ στάθμης τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως πὸ διαπιστώνεται μεταξύ τοῦ βόρειου και τοῦ νότιου μέρους τοῦ κτηρίου θὰ πραγματευθοῦμε ἀργότερα.

124. ΠΑΕ 1994, 112-114.

125. Ρωμαῖος 1915, 264-265, εἰκ. 31, γ, δ, ε.

Τομές κάτω από τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ Νοτιοδυτικὴ γωνία

Ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ 7 μᾶς ἔδωσε τὴν εἰκόνα κατὰ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β. Καλύτερη εἶναι ἡ κατάσταση διατήρησης τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας ἢ ὅποια ἦλθε πάλι στὸ φῶς, ἀφοῦ μετακινήσαμε πέτρες τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ καὶ ἀφαρέσαμε ξηρότοιχο μετανασκαφικὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμαίου¹²⁶. Βρέθηκε καὶ ἐδῶ ἐξωτερικῶς τῆς γωνίας τὸ ἴδιο παλαιότερο λιθόστρωτο (πίν. 59β, σχ. 17α) ποῦ ὑπῆρχε καὶ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία, ὅπως καὶ πρὸς Α καὶ πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β καὶ τοποθετεῖται στοὺς Ὑστεροελλαδικοὺς χρόνους τοῦ οἰκισμοῦ, χρησίμευσε δὲ ἐν μέρει ὡς δάπεδο τοῦ κτηρίου. Ἐδῶ βρίσκεται βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας (πίν. 59α) λόγω τῆς κλίσεως ἀλλὰ καὶ τῆς κατολίθωσης τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Α πρὸς Δ. Φαίνεται μάλιστα ὅτι εἶναι ἐπισκευασμένο καὶ συμπληρωμένο γιὰ νὰ προσαρμοσθεῖ στὴ νέα κατασκευὴ τοῦ μεγάρου Β. Πάντως στὸ ἐσωτερικὸ τῆς γωνίας δὲν διαπιστώθηκε ἐπίπεδο χρήσεως, γιὰτὶ ἡ ἐπίχωση ἦταν μέχρι βάθους σχεδὸν 2 μ. διαταραγμένη¹²⁷. Ἀλλὰ λίγο βορειότερα, στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 1ε εἶχαμε τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ σὲ βάθος 1.37 μ.¹²⁸ (πίν. 14). Μὲ τὴν ἔρευνα ποῦ ἔγινε κάτω ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ

Εἰκ. 29. Ὄστεινη περόνη.

γωνία¹²⁹ βρέθηκαν ὄστρακα τοῦ τέλους τῆς ΥΕ ΠΙΓ περιόδου τὰ ὅποια εἶναι χρήσιμα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτηρίου: εἶναι τὰ ὄστρακα τῆς ὁμ. 179/03 καὶ μαζὶ ὄστεινη περόνη (εἰκ. 29), τὰ Π101/03, βάση ὀλόβαφου σκύφου, Π102/03 (πίν. 100β), πόδι κύλικας μὲ διόγκωση καὶ ἀραιὴ κασιανοκόκκινη βαφή (τέλος 12ου ἀρχῆς 11ου αἰ. π.Χ.) καὶ Π103/03 τμῆμα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ χεῖλος ὀλόβαφης κύλι-

126. ΠΑΕ 1996, 190.

127. Μέσα σὲ αὐτὴ βρέθηκε ἡ αἰχμὴ δόρατος Μ57, τοῦ τύπου G1, Snodgrass 1964, ἢ ὅποια δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀκριβέστερα

(9ος-7ος αἰ.).

128. ΠΑΕ 1996, 195, εἰκ. 15.

129. ΠΑΕ 2003, 54 κέ.

κας του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (11ος αί.) (πίν. 100α) καὶ ἄλλα (183/03) χονδροειδῆ μυκηναϊκά. Παρόμοια ὄστρακα προέρχονται καὶ ἀπὸ τὸ νεώτερο ἐπίπεδο χρήσεως ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν ὑστεροελλαδικὸ τοῖχο θ (βλ. πὸ πάνω ὁμ. 177/03). Χρήσιμα γιὰ τὴν εὐρύτερη χρονολόγηση τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἶναι καὶ τὰ ὄστρακα τῶν ὁμ. 67/96, μὲ τὸ Π78α (ΥΕ ΙΙΒ) σὲ ἐπίπεδο βαθύτερο τοῦ λιθοστρώτου τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας, 70, 71/96 (μυκηναϊκά) ἀπὸ βάθος 1.82 καὶ 185/03 (μυκηναϊκά) ἀπὸ βάθος 1.70. Ἡ ἴδια ἔρευνα ἔδειξε καθαρὰ τὴ διαδοχὴ τοίχου θ – νοτιοδυτικῆς γωνίας μεγάρου Β. Ἐπάνω στὸ νεώτερο ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ τοίχου θ, ποὺ ἦταν μία πυρακτωμένη κίτρινη στρώση (πίν. 55β) σωρευθῆκε χῶμα γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάρου Β. Πιστοποιεῖται τώρα μὲ βεβαιότητα ὅτι ἡ κατασκευὴ ἐγινε κατὰ τὴ μεταμυκηναϊκὴ περίοδο, ἀπὸ τὴ ἀρχὴς τοῦ 11ου αἰώνα.

Τομὲς 1α-1ε

Πρὸς Β τῆς προηγούμενης τομῆς κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β, τὸ ἐπίπεδο τοῦ κτηρίου διαπιστώθηκε, ἂν καὶ μὲ λιγότερη σαφήνεια, σὲ ὅλη τὴ σειρὰ τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν 1β ἕως 1ε ποὺ ἐγιναν κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Τὸ βάθος τοῦ ἐπιπέδου αὐτοῦ κυμαίνεται ἀπὸ 1.15 ἕως 1.35.

Στὴν τομὴ 1β (πίν. 10) σημειώθηκε σὲ βάθος 1.17-1.25 ὑπόλοιπο κίτρινοκόκκινου πατημένου χρώματος σὲ ἐπαφή μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτηρίου ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ¹³⁰. Ἡ ὁμ. 92/97 ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως ἔδωσε ὄστρακα πιθανῶς μυκηναϊκά. Μέσα ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο περιουλλέχθηκε τὸ ὄστρακο Π76/96, ἀλλὰ εἶναι ἀδιάγνωστο.

Στὴν τομὴ 1γ (πίν. 11), στὴ συνέχεια πρὸς Ν ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 6η καὶ 5η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας σημειώθηκε στὸ ἴδιο περίπου βάθος ἢ ἴδια στρώση μὲ ὄστρακα, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτό, πιθανῶς μυκηναϊκά (ὁμ. 60/96, 61/96 μὲ τὸ Π74 πίν. 101α)¹³¹. Ἦδη στὴν τομὴ 1γ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ μεγάρου Β δὲν εἶναι πὰ ὀρατὸς κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ, γιὰτὶ ἀποκλίνει πρὸς Δ. Μεταξὺ τῶν τομῶν τῆς 1β καὶ 1γ μικρὸ τμήμα γῆς (0.44×0.35) ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ ἄθικτο ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ ἔκρυβε ἓνα ἀκόμη τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ πρὶν ἀφαιρεθεῖ ἐρευνήθηκε (στρωματογραφικὴ τομὴ 1γα)¹³² (πίν. 12). Διακρίθηκε τὸ στῶμα μέσα στὸ ὁποῖο εἶχε θεμελιωθεῖ ὁ τοῖχος (ἀρ. 5) μέχρι τοῦ τρίτου ἀπὸ κάτω δόμου του καὶ τὰ μαῦρα χῶματα μὲ στάχτη, πυρακτωμένα καὶ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα καὶ ὅσα ζῶων (ἀρ. 3) ἦταν προφανῶς κατάλοιπα τῆς καταστροφῆς του. Τὸ νέο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β εἶναι ἐντελῶς κατακόρυφο, γιὰτὶ τὸ στήριζε ἢ μετανασκαφικὴ λιθία (πίν. 90β, 91α, 94β). Ἔχει ὕψος 0.78, τὸ μῆκος του εἶναι 1.70¹³³. Ἔτσι ἀποδεικνύεται πάλι ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου δὲν εἶχαν τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὴν παλαιὰ βιβλιογραφία κλίση ἢ ὁποῖα φαίνεται δημιουργήθηκε κατὰ πολὺ μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ, ὅταν ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν τὰ ἐρείπια ἔμειναν ἀκάλυπτα καὶ ἀπροστάτευτα στὸν χῶρο.

130. ΠΑΕ 1996, 183-184, 186, εἰκ. 8.

131. ΠΑΕ 1996, 188.

132. ΠΑΕ 1999, 137, εἰκ. 4, πίν. 80β.

133. ΠΑΕ 1999, πίν. 81α, εἰκ. 6.

Στην τομή 1δ (πίν. 13) έχουμε επίσης στο στρώμα 5, όπως σημειώσαμε πιο πάνω, υπόλοιπο κατασκευής που μπορεί να σχετίζεται με τον τοίχο θ της Ύστεροελλαδικής Έποχής, το οποίο καλύφθηκε με κίτρινο καθαρό χρώμα (στρώμα 4) για την προετοιμασία της οικοδόμησης του μεγάρου Β.

Η όλη στρωματογραφική ακολουθία κάτω από τους τοίχους του σηκού που έκθέσαμε οδηγεί στη χρονολόγηση της κατασκευής του μεγάρου Β μετά από το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ, στους πρώτους Σκοτεινούς Χρόνους, από τον 11ον αϊ. Ότι δεν μεσολάβησε μακρύ χρονικό διάστημα από την καταστροφή του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου έως την οικοδόμηση του μεγάρου Β, δηλ. την αρχή της νέας εποχής, πιστοποιεί το γεγονός ότι δεν υπήρχαν σε όλη την έκταση αποθέσεις επάνω από την καταστροφή. Το μέγαρο Β κτίστηκε απευθείας στα κατάλοιπα αυτά έπειτα από αναγκαίες διευθετήσεις.

II. Ευρήματα εκτός του κτηρίου

«Κτιστός βόθρος θυσιών»

Σε απόσταση 1.50 πρὸς Ν της νοτιοανατολικής γωνίας του μεγάρου Β υπάρχει ο κτιστός «βόθρος θυσιών», όπως αρχικῶς τὸν ἀποκάλεσε ὁ Ρωμαῖος ἀλλὰ τελικῶς, σφάλοντας, πίστεψε ὅτι ἦταν βάση κίνου της «ἐλλειπτικῆς περιστασης» γύρω ἀπὸ τὸ μέγαρο Β¹³⁴ (εἰκ. 30, πίν. 4α, 62β, σχ. 11, 18α). Τὸ κατασκεύασμα ἀποτελεῖται, κατὰ τὸν Ρωμαῖο, ἀπὸ πλάκα σχεδὸν ὀρθογώνια 0.70×0.75 πάχους 0.15 καὶ ἄλλες ὀρθιες ἐπάνω σὲ αὐτή, ὥστε νὰ δημιουργεῖται «εἰς σχῆμα παραλληλόγραμμον χάσμα μήκους 0.40 πλάτους 0.25 καὶ βάθους 0.30». Λόγω φθορᾶς καὶ διαταραχῆς ἢ σημερινῆ κατάστασι τοῦ «κτιστοῦ λάκκου» δὲν συμφωνεῖ ἀκριβῶς μετὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ρωμαίου, ἢ ταύτιση ὅμως εἶναι ἀσφαλῆς. Περιβάλλεται ἀπὸ καμπύλο πρόχειρο τοῖχο ἀργῶν λίθων καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἐπάνω σὲ γνωστὸ παλαιότερο λιθόστρωτο τὸ ὁποῖο ὅπως σημειώσαμε ἦταν ἐν χρῆσει κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β, ὄχι μόνον ἐντὸς κατὰ τὸ νότιο μέρος, ἀλλὰ καὶ πρὸς Ν καὶ Α τοῦ κτηρίου¹³⁵. Παράλληλο νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ κατασκεύασμα πὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθιες πλάκες καὶ περιβάλλεται ἀπὸ κυκλικὸ τοιχάριο στὴν Καλυδῶνα. Βρέθηκε κοντὰ σὲ κατάλοιπο ἀψιδωτοῦ τοίχου, ἀποκλήθηκε «ἐσχάρα» καὶ χρονολογήθηκε στὴ Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ¹³⁶

Κυκλοτερῆ κατασκευάσματα

Ἀνασφαλῆς εἶναι ἡ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς καὶ περισσότερο τῆς κατάχωσης δύο κυκλοτερῶν κτισμάτων μετὰ μικρῆς πέτρης καὶ χῶμα πὸ ἔχουν διάμετρο 0.80, ὕψος 0.45 περ., καλύτερα διατηρεῖται τὸ νότιο. Βρίσκονται στὸν ἴδιο χῶρο, πρὸς

134. Ρωμαῖος 1915, 248. ΠΑΕ 1993, 92 κέ. Τὸ λάθος πὸ προκάλεσε σύγχυση στὴν ἔρευνα ἐπεσήμανε ὁ Dreyer 1963, 7.

135. Πρὸ τοῦ χώρου τῆς εἰσόδου τοῦ μεγάρου Β κοντὰ στὸν νότιο τοῖχο, σὲ βάθος 1.56 βρέθηκε σχιστὸς αὐλὸς αἰχμῆς δόρατος Μ35

πὸ συγκαταλέχθηκε μαζί μετὰ τὴν ὁμ. 70β/93. Εἶναι ἄγνωστο μετὰ ποῖο στρωματογραφικὸ ὄριζοντα μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ. Ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο ὅπου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀφαιρέθηκε ὁ λίθινος τριπήρας Λ55.

136. Poulsen, Rhomaios 1927, 36, εἰκ. 58.

Εικ. 30. Τὸ νότιο μέρος τοῦ ναοῦ 1998. 1 βόθρος Ρωμαίου. 2 λιθόστρωτη ἀτραπός, 3 χώρος βόθρων καὶ ἀργοῦ λίθου. 4 κυκλωτερὴ κατασκευάσματα. 5 ὁ βράχος - «βωμὸς» πρὸ τοῦ ναοῦ.

ΝΑ τοῦ προηγούμενου κτιστοῦ λάκκου, κατὰ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ στυλοβάτη τοῦ ναοῦ καὶ ἐδράζονται σὲ βάθος 1.25-1.35¹³⁷ (εἰκ. 30, πίν. 69β). Στὸ βάθος αὐτὸ ἀρχίζει παλαιότερο στρώμα καστανῶν χρωμάτων μὲ λατύπη, ὅσα ζῶν, καμένα στοιχεῖα καὶ κατὰ τόπους κίτρινο χῶμα μὲ κατάλοιπα φωτιάς καὶ θραύσματα πίθων. Βρισκόμαστε στὸ βάθος περίπου τοῦ παλαιοῦ λιθοστρώτου ποῦ ἦταν ἐν χρήσει καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β, σὴν ὁποία μπορεῖ νὰ προσγραφοῦν τὰ κυκλωτερὴ κατασκευάσματα, γιὰτὶ βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ κτήριο. Οἱ ὁμ. 112, 113, 114/94 ἀπὸ τὸ κατώτερο στρώμα εἶχαν κυρίως μυκηναϊκὰ καὶ ἄλλα προϊστορικὰ ὄστρακα καὶ λιγότερα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Ἡ ἄνω ἐπι-

137. ΠΑΕ 1994, 111-112.

φάνεια τῶν κατασκευασμάτων κυμαίνεται σὲ βάθος 0.90-1 μ., δηλ. στὸ ἐπίπεδο περίπου χρήσεως τῆς ἐπόμενης ἐποχῆς, τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν. Ὁρθία πλάκα σὲ ἐπαφή μὲ τὸ νότιο κατασκεύασμα ἴσως χρησίμευε γιὰ τὸν περιορισμὸ τοῦ χώρου. Τὰ κτίσματα αὐτὰ καταχώσθησαν ἴσως κατὰ τὴ μεθεπόμενη ἐποχὴ (E) γιατί σημειώθηκαν ἐν μέρει καὶ χρώματα μὲ λατύπη ὅμοια μὲ ἐκεῖνα ποὺ κάλυψαν τὸν χῶρο στὴ νεώτερη φάση τῆς ἐστίας τοῦ 7ου αἰ. Σὲ βάθος 1.06-1.15 στὸν χῶρο μεταξὺ τοῦ νοτιότερου κυκλικοῦ καὶ ἐνὸς λάκκου κτιστοῦ μὲ πλάκες (βλ. πῶ κάτω) διατηροῦνται πλάκες στρωμένες σὲ ἐπίπεδο χρήσεως. Τὰ κατασκευάσματα τότε θὰ ἐξεῖχαν λίγο ἐπάνω ἀπὸ αὐτό. Ἔχουμε προφανῶς ὑπόλειμμα τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τῆς ἐποχῆς τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο ἦταν φανερὴ. Πρόκειται γιὰ στρώμα κόκκινων χρωμάτων μὲ ὅσα ζῶων. Τὸ ἀνώτερο στρώμα ἦταν καὶ κατὰ πολὺ διαταραγμένο ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή, προφανῶς ὅμως εἶχε σχηματισθεῖ ἀπὸ φερτὰ χρώματα. Τὰ ὄστρακα ἦταν ἀνάμικτα μυκηναϊκὰ καὶ τῆς Πρώτης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου ὁμ. 109, 110, 111 (πίν. 98ε, 102ε) 116, 118/94. Μόνο στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ στυλοβάτη εἶχε σωθεῖ ἡ ἀρχαία ἐπίχωση ὑψηλότερα, ἀπὸ βάθος 0.66 (ὅπου πατοῦν οἱ πλάκες τοῦ στυλοβάτη) ἕως 0.80 μὲ καστανὰ χρώματα καὶ λατύπη ποὺ κάλυπταν καὶ τὰ κυκλοτερῆ κατασκευάσματα, καὶ εἶχαν ὁμάδες πάλι μυκηναϊκῶν ὀστράκων ὅπως τὴν 115/94. Στὰ ὄστρακα τέλος ποὺ περισυλλέχθησαν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τους συγκαταλέγονται περισσότερα ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, στὰ μέσα (ἢ λίγο μετὰ) τοῦ 11ου αἰ. καὶ ἀργότερα (ὁμ. 189-190/07). Συνοπτικὰ τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὰ περιορισμένη καὶ δύσκολη αὐτὴ ἔρευνα τῶν κυκλικῶν κατασκευασμάτων εἶναι ὅτι σχετίζονται μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β, ἐξακολούθησαν νὰ χρησιμοποιοῦνται κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ βωμοῦ στάχτης καὶ ἐπιχωματώθηκαν πιθανῶς ὅταν ἔγινε νέα διαμόρφωση τοῦ χώρου στὸν πρώιμο 7ο αἰ.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει καὶ ἡ προϊστορικὴ λιθόστρωτη ἀτραπὸς ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ «κτιστοῦ βόθρου» καὶ ἀνηφόριζε πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλαγιά (πίν. 4α, 63, σχ. 18α). Κατασκευαστικὰ στοιχεῖα δείχνουν ὅτι τὸ ἀνηφορικὸ λιθόστρωτο ἦταν παλαιότερο τοῦ κτιστοῦ «βόθρου θυσιῶν».

Πλακόστρωτο πρὸς Δ τοῦ μεγάρου Β

Εὐγλωττα κατάλοιπα τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β ἐμφανίστηκαν καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ δυτικοῦ τοῦ τοίχου. Διαπιστώθηκαν στὶς στρωματογραφικὲς τομῆς 1, 28, 15, στὴν κάθετη πρὸς αὐτὴ α-α'-α'', στὴ 17 καὶ στὴ 19. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἐπίπεδο χρήσεως ἀμέσως δυτικῶς τοῦ τοίχου, σὲ βάθος ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 0.70 στὴν 1, ἕως 1.20 στὴν 19. Στὴν τομὴ 1 κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ¹³⁸ εἶχαμε πατημένη γῆ μὲ ὑπόλοιπα πλακῶν (βάθος 0.70) (πίν. 65α). Τὰ ὄστρακα κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ στὶς ὁμ. 6/92 καὶ 91/93 ἦταν ἀδιάγνωστα. Λίγο δυτικότερα καὶ παράλληλα μὲ τὴν προηγούμενη ἔγινε ἡ τομὴ 28, πάλι κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ὅπου σημειώθηκαν ἐπίσης τέσσερις ὅμοιες μὲ τὶς προηγούμενες πλάκες σὲ βάθος

138. ΠΑΕ 1992, 95.

κυμαινόμενο από 0.69 έως 0.79, επάνω στο στρώμα 3 που ανήκει στο επίπεδο κατασκευής του μεγάρου Β)¹³⁹ (πίν. 52). Νοτιότερα επιβεβαιώθηκε η στρώση του ίδιου πλακοστρώτου στις δύο μικρές τομές α-α' και α'-α'' που έγιναν κάτω από το δυτικό τοίχο του σηκού μεταξύ της τομής 1α και της 15 (πίν. 9)¹⁴⁰. Οι πλάκες βρίσκονται και εδώ πολύ κοντά στη δυτική παρειά του δυτικού τοίχου του μεγάρου Β. Κείται σε βάθος 0.75-0.77 επάνω σε κίτρινο χρώμα (στρώμα αρ. 5) που είχε στρωθεί κατά την κατασκευή του μεγάρου Β. Όστρακα δεν βρέθηκαν. Άλλα και δυτικότερα κατά τη στρωματογραφική τομή 15, ανάμεσα στην 5η και 4η πλάκα της ελλειπτικής σειράς, εμφανίστηκε σε βάθος 0.85 σκληρή γη και πιθανώς υπόλοιπο λιθοστρώτου, ως επίπεδο χρήσεως που είναι το ίδιο με το προηγούμενο της εποχής του μεγάρου Β, αλλά κείται λίγο βαθύτερα λόγω της κλίσεως του εδάφους προς Δ¹⁴¹ (πίν. 36, 70α). Κάτω από το επίπεδο αυτό περιουλλέχθηκε ή όμ. όστράκων 4/95, ενώ επάνω από αυτό ή 3/95 (με όστρακα αδιάγνωστα).

Απέναντι προς Δ της τομής 15 έγινε ή 17, κάτω από τον δυτικό στυλοβάτη¹⁴² (πίν. 39). Διακρίθηκε και εδώ σε βάθος 0.90-1 μ. μέσα στα κίτρινα χρώματα του στρώματος 3 το επίπεδο χρήσεως που είχαμε στη στρωματογραφική τομή 15 σε βάθος 0.85 μ. Μικροί πλακοειδείς λίθοι είναι στρωμένοι επάνω στο επίπεδο αυτό. Πιθανώς με την ίδια εποχή συνδέεται σειρά όγκολίθων μέσα στο κίτρινο στρώμα παράλληλα με τον στυλοβάτη, μήκους 2.46 (πίν. 4β, 70α). Πρέπει να είναι αναλημματική κατασκευή για τη συγκράτηση των χωμάτων στην κεκλιμένη αυτή πλευρά κατά την εποχή ίδρυσης του μεγάρου Β.

Στην τομή 19 που έγινε εξωτερικώς του δυτικού τοίχου του σηκού αντίστοιχως προς την 1β της εσωτερικής παρειάς του τοίχου, παρίστανται όλες οι φάσεις της εξέλιξης από την Προϊστορική Έποχή (λιθόστρωτο σε βάθος 1.42-1.46) έως την οικοδόμηση του αρχαϊκού σηκού¹⁴³ (πίν. 43, 64β). Το στρώμα αρ. 6 με επιφάνεια σκληρής πατημένης γης, σε βάθος 1.14-1.20 περίπου, είναι το επίπεδο χρήσεως με δύο αλληπαλλήλες επιστρώσεις εξωτερικώς του μεγάρου Β χωρίς υπόλοιπα πλακόστρωσης. Από αυτό προέρχονται οι όμ. 82, 88/97 και το απόλεπσμα πυριτόλιθου Λ69 ενώ στα υποκείμενα στρώματα υπήρχαν οι όμ. 83, 89/97 με αδιάγνωστα όστρακα. Μετά από τη σημείωση των στρωμάτων, τα χρώματα αφαιρέθηκαν και εμφανίστηκε στην τομή ή δυτική όψη τμήματος του δυτικού τοίχου του μεγάρου Β, με κλίση προς το εσωτερικό λόγω αστάθειας. Το εσωτερικό μέρος του τοίχου, κατά το ήμισυ του πάχους του είχε αφαιρεθεί για να γίνει μία κατασκευή (λάκκου;) με πλακόστρωτο (πίν. 70β).

III. Άλλα κτήρια της εποχής του μεγάρου Β

Κτήριο τοίχων Δ και Ε

Ανασύρθηκε από τη λήθη, μετά από την αποκάλυψη του Ρωμαίου, για πρώτη

139. ΠΑΕ 1999, 144.

140. ΠΑΕ 1999, 135, εικ. 3.

141. ΠΑΕ 1995, 96, 1999, 136.

142. ΠΑΕ 1995, 99.

143. ΠΑΕ 1997, 130 κέ.

φορὰ τὸ κτήριον αὐτὸ τὸ 1990¹⁴⁴. Τὸ 1997 πρὸς Β τοῦ μεγάρου Β ἀποκαλύφθηκαν καὶ πάλι οἱ τοῖχοι Δ καὶ Ε κατὰ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ, ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ «μεγάρου Α», οἱ ὁποῖοι σχηματίζουν γωνία, τὴ νοτιοανατολική, ὀρθογώνιου κτηρίου συγχρόνου τοῦ μεγάρου Β. Ἐδραζόταν τὸ κτήριον 0.40 ὑψηλότερα τοῦ μεγάρου Α, δηλαδὴ βρισκόταν στὸν ὀρίζοντα τοῦ μεγάρου Β τοῦ ὁποῖου ἡ βορειοδυτικὴ γωνία κεῖται σὲ βάθος 0.90¹⁴⁵ (σχ. 18β, πίν. 2α, 66α, 71).

Ὁ ἀπὸ Ν πρὸς Β τοῖχος Ε δὲν διακόπτεται πρὸ τοῦ βόρειου στυλοβάτη, ὅπως εἶχε σχεδιασθεῖ ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο, ἀλλὰ εἰσχωρεῖ καὶ συνεχίζεται κάτω ἀπὸ αὐτόν. Τὸ μῆκος του εἶναι 3.60, τὸ πλάτος 0.55 καὶ σώζει ὕψος 0.40. Κεῖται σὲ βάθος 0.87-0.91 καὶ ἐμφανίζει κλίση πρὸς Δ. Σὲ ἐπαφή μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του καὶ σὲ ἀπόσταση 0.67 πρὸς Β τῆς γωνίας ὑπάρχει στὸ κάτω μέρος, ἐπάνω στὰ ἴδια χώματα ὅπου πατεῖ καὶ ὁ τοῖχος, σειρὰ τριῶν πλακοειδῶν λίθων ὕψους 0.22 μ. Τέτοιες «κρηπίδες» παρατηροῦνται συχνὰ στὴ βάση τοῦ λιθολογήματος τῶν πρώιμων αὐτῶν κτηρίων, ἀλλὰ καὶ τοῦ ναοῦ καὶ εἶναι πιθανότατα προστατευτικὲς ἀπὸ ὑγρασία καὶ ἐνισχυτικὲς τῆς λίθινης βάσης τῶν τοίχων¹⁴⁶. Λεῖψανα παλαιότερης κατασκευῆς εἶναι πιθανῶς τμήμα πῆλινου πατημένου ἐπιπέδου παρὰ τὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ τοίχου Ε σὲ βάθος 0.95. Αὐτὸ εἶναι προφανῶς τὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ τοίχου.

Ὁ ἀπὸ Α πρὸς Δ τοῖχος Δ ἔχει μῆκος 0.74 μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο συνεχίζεται πρὸς Δ (πίν. 71β). Ἔχει πλάτος 0.56 καὶ σώζει ὕψος 0.30 μ. Καὶ οἱ δύο τοῖχοι εἶναι κτισμένοι μὲ ἀκατέργαστους πλακοειδεῖς λίθους καὶ συνδετικὸ κίτρινο πηλὸ στοὺς ἀρμούς. Εἶναι ὁ τρόπος τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου Β ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐπιμελέστερη μὲ κανονικότερους πλακοειδεῖς λίθους τοιχοδομία τοῦ μεγάρου Α καὶ τῶν ἄλλων προϊστορικῶν κτηρίων.

Ἡ παρακολούθηση τοῦ τοίχου Δ πρὸς Δ, πέραν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἔδειξε ὅτι αὐτὸς διακόπτεται πρὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Α, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια βρίσκεται σὲ βάθος 1.13-1.26 (πίν. 72α). Ἔχει προφανῶς ὁ τοῖχος Δ καταστραφεῖ, ἀλλὰ στὴν ἀπέναντι ἐπίχωση ὑπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη ἀνιχνεύεται ἡ συνέχειά του, μία πέτρα ποὺ ἐξέχει καὶ ἄλλες ὑπερκείμενες ποὺ φαίνεται ὅτι συνέχονται μεταξύ τους. Ἔχουμε προφανῶς τὴν συνέχεια τοῦ τοίχου Δ ποὺ ὅπως ὑπέθεσε ὁ Ρωμαῖος «ὑπερέβαινε κατὰ τὴν προέκτασίν του τὸ μέγαρο Α». Τὴν πορεία τοῦ ἴδιου τοίχου πρὸς Δ πέραν τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη, ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέγαρο Α δηλώνει πιθανῶς τὸ τμήμα τοίχου ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ στὸ σχέδιο τοῦ Λυκάκη στὴν ἴδια θέση¹⁴⁷ (εἰκ. 14 σ. 17). Καὶ τοῦ τοίχου Ε μέρος παρὰ τὸν βόρειο στυλοβάτη περιέχει τὸ ἴδιο σχέδιο.

144. Παπαποστόλου 1990, 191. Ρωμαῖος 1915, 242, εἰκ. 2.

145. ΠΑΕ 1997, 140, εἰκ. 1, 7, πίν. 77β, 78α-β, 79α-β.

146. Βλ. τὸ νοτιότερο μέρος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β, ΠΑΕ 1996, 142.

147. Σήμερα δὲν σώζονται ὑπόλοιπα αὐτοῦ τοῦ τμήματος ὅπως οὔτε τοῦ κάθετου καὶ τοῦ

παράλληλου ποὺ μοιάζει νὰ συναποτελοῦν μέρος κτηρίου στὸ ἴδιο σχέδιο. Στὸ Ρωμαῖο τὴν κάτοψη λείπουν. Ὁ Mazarakis Ainiian 1997, 133 σημ. 897, ἀποκαθιστᾷ τμήμα δωματίου νεότερου τοῦ μεγάρου Α καὶ ἀποδίδει σὲ κτήριο (α10) τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ.

Εικ. 31. Τὸ βόρειο μέρος τοῦ ναοῦ, 1998. 1 τὸ βόρειο δωμάτιο τοῦ μεγάρου Β. 2 ἡ γωνία τῶν τοίχων Δ-Ε. 3 ἀνατ. τοῖχος μεγάρου Α. 4 ἡ 12ῃ πλάκα τοῦ ἑλλειψοειδοῦς περιβόλου.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς γωνίας τῶν τοίχων Δ καὶ Ε ὑπῆρχε μάζα πυρακτωμένου πηλοῦ καὶ ἐξωτερικῶς ἀποκαλύφθηκε λιθόστρωτο τοῦ ὁποῖου ἡ βόρεια εὐθεῖα πλευρὰ ἀπέχει ἀπὸ τὸν τοῖχο Δ 0.12 (διαστ. 1×1.20). Ἡ ἐπιφάνειά του βρίσκεται σὲ βάθος 0.71-0.87 καὶ οἱ πλάκες κείνται σὲ βάθος 0.91, φέρεται δὲ στὰ ἴδια χρώματα, κόκκινα-κίτρινα σκληρὰ καὶ ἀμμώδη μὲ χαλίκια καὶ καμένες ὀργανικὲς ὕλες, ὅπου πατοῦν οἱ τοῖχοι Δ καὶ Ε, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἐπίχωση μὲ προϊστορικὰ λείψανα, ὅπως διαπιστώσαμε στὶς παρακείμενες στρωματογραφικὲς τομὲς 21 καὶ 22 (πίν. 45-46). Τὰ ὄστρακα τῶν ὁμ. 114/97(Π93) καὶ 115/97(Π95) ποὺ ἀναφέραμε πρὸ πάνω στὸν ὀρίζοντα Β προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο ἔχει πατήσει ὁ τοῖχος Ε. Περιουλλέχθηκαν ἀπὸ τὸν χῶρο μεταξὺ τῶν τομῶν 21 καὶ 22. Ἡ ὁμ. 110/97 μὲ

ΥΕ ΠΙΒ ὄστρακα ἀπὸ τὴν τομὴ 24 προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο φέρεται ὁ τοῖχος Δ¹⁴⁸.

Τμήμα τοῦ ἴδιου πιθανότατα λιθοστρώτου ποὺ ὑπάρχει παρὰ τὸν τοῖχο Δ βρέθηκε καὶ ἀνατολικότερα παρὰ τὴν 1η ἀπὸ Β βάση κίονος τοῦ ὀπισθόδομου τοῦ ναοῦ¹⁴⁹ (εἰκ. 31, πίν. 72β). Κεῖται σὲ βάθος 0.512-0.60, δηλ. 0.10-0.20 ὑψηλότερα ἐκείνου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεγάρου Β, φαίνεται ὅμως ὅτι ἀνήκει στὴν ἴδια ἐποχὴ. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ ὑπῆρχε ἴδια ἀναλογία λεπτότερης χειροποίητης καὶ χονδροειδοῦς κεραμικῆς, γκριζοπράσινα καὶ πορτοκαλόχρωμα καὶ ὄστρακα κυπέλλων τύπου Βαφειοῦ (ὄμ. 22/95, Π60, Π61). Τμήμα τοῖχου (ζ) ἀπὸ Β πρὸς Ν σὲ βάθος ἔδρασης 0.77, μήκους 2.54, πλάτους 0.20, σωζόμενου ὕψους 0.30, ἀμέσως πρὸς Α τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ λιθοστρώτου εἶναι ἴδιας τοιχοδομίας μὲ τοὺς τοίχους τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β καὶ ἀνήκει προφανῶς στὴν ἐποχὴ αὐτὴ (πίν. 73β)¹⁵⁰.

Κτήριο τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β εἶναι καὶ «τὸ ὀρθογώνιον ὅπερ διαιρεῖται εἰς τρία ἀσφαλῶς μέρη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν ἐλλειψοειδῶν α4 καὶ τῆς οἰκίας α3»¹⁵¹. Τὸ κτήριο αὐτὸ ἔσωζε τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία του, ἓνας ἢ δύο ἐγκάρσιοι τοῖχοι τὸ χῶριζαν σὲ δωμάτια. Τὸ πάχος τῶν τοίχων ἦταν 0.40-0.90. «Πλείονα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῶσι περὶ τοῦ κτίσματος» καταλήγει ὁ Ρωμαῖος. Σῶζεται ἀκόμη σήμερα τὸ ἐρείπιο τῆς οἰκίας αὐτῆς (σχ. 1,3, εἰκ. 25β). Τέλος «λείψανα τοιχαρίων μετὰ πλακοστρώσεως» ποὺ κατὰ τὸν Ρωμαῖο¹⁵² ἀνήκαν σὲ κτήριο σύγχρονο τοῦ μεγάρου Β παρατηρήθηκαν καὶ ΝΑ τοῦ ναοῦ, ἐπάνω ἀπὸ τὴν οἰκία β καὶ κάτω ἀπὸ τὸ «μελανὸ στῶμα»¹⁵³.

IV. Ἀνατολικὸ ἀνάλημμα

Τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β μποροῦμε νὰ ἀποκαταστήσουμε καὶ ἀναλημματικὸ τοῖχο στὸ πρὸς Α τοῦ μεγάρου Β πρᾶνές, παράλληλο μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτηρίου: σὲ ἀπόσταση 0.46 ἀπὸ τὸν τοῖχο αὐτόν, κατὰ τὸ βορειότερο μέρος ἑνὸς νεώτερου ἀντερείσματος τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτη, ὑπάρχει μικρὸ ὑπόλοιπο κατασκευῆς, τρεῖς ἐπάλληλες πέτρες ἐπὶ ὀγκολίθου (πίν. 44), ποὺ ἀνήκει σὲ ἀνάλημμα τοῦ πρὸς Α ἀνδῆρου κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β. Τὸ τμήμα αὐτὸ βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Βορειότερα, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 7η καὶ 8η βάση τῆς ἴδιας κιονοστοιχίας, σχεδὸν ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυ-

148. ΠΑΕ 1997, 143, 147.

149. ΠΑΕ 1995, 104, πίν. 50β, 51α.

150. ΠΑΕ 1995, 104, 1997, 147, πίν. 80β(1).

151. Ρωμαῖος 1915, 242, Παπαποστόλου 1990, 191.

152. Ὁ.π. 253.

153. Ὁ Μazarakis Ainiian 1997, 133, εἰκ. 45β, σημειώνει καὶ ἄλλα ὑπόλοιπα τοίχων ποὺ ἀποδίδει ἐπίσης σὲ κτήρια σύγχρονα μὲ τὰ πρὸ πάνω. Τὸ α9 εἰκάζει ἀπὸ τμήμα τοῖχου ποὺ φέρεται στὸ σχέδιο Λυκάκη καθέτως πρὸς τὸν ἀνα-

τολικὸ στυλοβάτη κατὰ τὸν 7ο ἀπὸ Β κίονα τῆς περιστάσης καὶ σήμερα λείπει. Τὸ α10 σημειώσαμε πρὸ πάνω ὅτι ἴσως σχετίζεται μὲ τὸ κτήριο τῆς γωνίας Δ καὶ Ε. Τὸ α8 περιλαμβάνει καὶ νεώτερο ξηρότοιχο ὅπως ἀποδείχθηκε ὅτι εἶναι ὁ παράλληλος πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μεγάρου Β ποὺ εἴχαμε ὀνομάσει τὸ 1992 μὲ ἐρωτηματικὸ «βόρειο ἀνάλημμα» (ΠΑΕ 1992, 125). Ἀπὸ τὸ 1996 δὲν ὑπάρχει πᾶ στο σχέδιο κάτοψης (ΠΑΕ 1995, 104).

λοβάτη του ναού, υπάρχει *κατὰ χώραν* σὲ μῆκος 2.75 καὶ ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β ὁ κατώτερος δόμος ἀπὸ κανονικὲς πέτρες τοῦ ἴδιου ἀνάλημματος¹⁵⁴. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Β, στὸν πολὺ στενὸ χῶρο μεταξὺ τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτη σώθηκαν σὲ βάθος 0.84-0.92 περισσότερες πλάκες τοῦ γνωστοῦ λιθοστρώτου ποὺ διαπιστώθηκε σὲ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νότια πλευρὰ ἐξωτερικῶς τοῦ μεγάρου Β (πίν. 3β, 74α).

V. Πίθοι

Ὁ πῖθος θ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β, παρὰ τὸν δυτικὸ τοῦ τοίχου, ποὺ ὑπῆρχε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κτηρίου¹⁵⁵ (πίν. 68α, σχ. 9) ἐξακολούθησε νὰ παραμένει στὴ θέση του καὶ νὰ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β. Τότε κτίσθηκε λίθινο περίβλημα τὸ ὁποῖο συνδέθηκε κατασκευαστικὰ μὲ τὸν δυτικὸ τοίχο. Τὸ περίβλημα αὐτὸ ἦταν ἀναγκαῖο λόγω τῆς ὑπερύψωσης τοῦ ἐπιπέδου ποὺ ἔγινε μὲ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κτηρίου. Τὸ στόμιο τοῦ πιθαριοῦ χρειάσθηκε νὰ προσαρμοσθεῖ στὸ ὕψος τοῦ δαπέδου καὶ νὰ προστατευθεῖ μὲ τὸ κυστὸ περίβλημα. Τὰ ὄστρακα τῶν ὁμ. 89, 90/93 (πίν. 97γ, 98α) προῆλθαν ἀπὸ τὰ χῶματα ὅπου τὸ περίβλημα ἐφάπτεται τοῦ δυτικοῦ τοίχου¹⁵⁶. Τῆς δεύτερης ὁμ. εἶναι μυκηναϊκά (ΥΕ ΠΙΑ), στὴν πρώτη ὑπάρχει πιθανῶς πόδι μυκηναϊκοῦ εἰδωλίου.

Ὅπως ἀναφέραμε, στοὺς πρὸ τοῦ μεγάρου Β χρόνους πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ὁ πῖθος ποὺ σημειώνει στὸ σχέδιό του ὁ Ρωμαῖος πρὸς ΒΑ τῆς 4ης πλάκας τῆς ἑλλειπτικῆς σειρᾶς, ἀλλὰ σήμερα λείπει (πίν. 67β, 70α). Πιθανότατα καὶ αὐτὸς ἦταν ἐν χρῆσει κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β.

154. *ΠΑΕ* 1992, 124, πίν. 31α. Στὴν ἴδια θέση, ἀνατολικότερα καὶ παράλληλα βρίσκεται τὸ ἑλληνιστικὸ ἀνάλημμα κτισμένον κατὰ «ἐπανοικοδόμησιν» τοῦ ναοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ (206 π.Χ.) (Σωτηριάδης 1900, 182). Τὸ ἀντίρροπον ἀπέναντι ἀπὸ τὴ 4η καὶ 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας πρὸ τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτη ποὺ εἶχα θεωρήσει ἄλλοτε ὅτι ἀνήκει σὲ

«ἀνατολικὸ ἀνάλημμα» (*ΠΑΕ* 1992, 124, πίν. 42β) δὲν εἶναι παρὰ νεώτερη κατασκευή, μὲ πέτρες ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, γιὰ τὴ συγκράτησιν τῶν χωμάτων ὅπου πατεῖ ὁ ἀνατολικὸς στυλοβάτης (*ΠΑΕ* 1996, 205).

155. Βλ. πρὸ πάνω καὶ *ΠΑΕ* 1992, 101, Ρωμαῖος 1915, 251.

156. Καταχωρίσθηκαν στὴν τομῆ 1.

Δ. Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΡΟΥ Β**ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΒΩΜΟΥ ΤΕΦΡΑΣ (8ος αι. - αρχές 7ου αι.)****I. Στρώμα καταστροφής**

Κατὰ χώραν λείψανα τῆς καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β βρέθηκαν σὲ περισσότερες θέσεις:

Ἀνατολικὸ μέρος

α) Ἡ ἔρευνα στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 7 στὴν ἴδια περίπου θέση μὲ τὴν ε-ε τοῦ Ρωμαίου¹⁵⁷, δηλ. κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κτηρίου καὶ στὸ λιθόστρωτο δάπεδο, ἔδωσε πειστικὰ τεκμήρια τῆς καταστροφῆς, παχὺ στρώμα μὲ πέτρες καὶ ἄλλα στοιχεῖα ἐπάνω στὸ λιθόστρωτο¹⁵⁸ (πίν. 28, σχ. 12). Ὅστρακα δὲν προήλθαν ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτό. Οἱ συναφεῖς πλησιόχωρες ομάδες ἀνάμικτων ὀστράκων 86/93 μὲ μυκηναϊκά, 88/93 μὲ ὄστρακα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, 31/92 μὲ πιθανὰ μυκηναϊκά, θὰ μπορούσαν νὰ σχετισθοῦν μὲ τὸν ὀρίζοντα τῆς καταστροφῆς αὐτῆς.

β) Στὴ συνέχεια πρὸς Β τῆς 7 κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο τοῖχο, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμφανίζεται τὸ στρώμα αὐτὸ στὴν τομὴ 14¹⁵⁹ (πίν. 34). Οἱ ὄμ. 2, 3, 4/94 περισυλλέχθηκαν ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς καὶ χρήσεως τοῦ κτηρίου στὴ λωρίδα μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Προέρχονται ὁμως φαίνεται ἀπὸ χώματα διαταραγμένα καὶ ἦταν ἰσχυρὰ ἀνάμικτες.

γ) Τὰ κατάλοιπα καταστροφῆς τοῦ πίσω δωματίου παρὰ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο β1 (τομὴ 5 κυρίως) (πίν. 18, 20α, 22β), πιστεύω ὅτι σύμφωνα μὲ τὴ στρωματογραφικὴ ἀκολουθία, ἀλλὰ μέχρι σημείου καὶ τὴν εἰκόνα τῆς κεραμικῆς (ὄμ. 157, 158, 159, 161, 162, 165/2000) ἀνήκουν σὲ δύο περιόδους¹⁶⁰. Τὸ δωμάτιο μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ κτηρίου θὰ ἐπισκευάσθηκε, ὅπως δείχνουν κατασκευαστικὰ στοιχεῖα καὶ θὰ καταστράφηκε ἢ θὰ ὑπέστη ζημιές καὶ ἀργότερα (βλ. σ. 81, 86, 103).

Δυτικὸ μέρος

Τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β ἀνιχνεύθηκε καὶ κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ ἀπέναντι ἀπὸ τὶς πρὸ πάνω στρωματογραφικὲς τομές. Σημειωτέον καὶ πάλι ὅτι ὁ μεταξὺ χώρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μεγάρου Β εἶχε ἀνασκαφεῖ σὲ βάθος καὶ τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ.

α) Στὴν τομὴ 1β¹⁶¹ (πίν. 10, 74β) εἶχαμε λείψανα τῆς καταστροφῆς παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτηρίου (στρώμα 3). Ἐκεῖ διαπιστώθηκε τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β σὲ ἐπαφῆ μὲ τὸν δυτικὸ τοῦ τοίχου σὲ βάθος 1.17-1.25μ. στὸ ὕψος τοῦ τέταρτου ἀπὸ κάτω δόμου τοῦ τοίχου. Μέσα στὶς πέτρες ποὺ εἶχαν καταπέσει ἀπὸ

157. Ρωμαῖος 1915, 245, εἰκ. 10.

158. ΠΑΕ 1993, 80.

159. ΠΑΕ 1994, 114.

160. ΠΑΕ 1992, 109 κέ., 2000, 119 κέ., εἰκ. 2, 125, εἰκ. 3.

161. ΠΑΕ 1996, 182-183, εἰκ. 7, 8.

τὸν τοῖχο ὑπῆρχαν ἐλάχιστα ὄστρακα ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν Πρώμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου (ὄμ. 57/96, Π69, Π70, Π71).

β) Στὴν τομὴ 1γ (πίν. 11) ἀπέναντι ἀπὸ τὴ 14α καὶ τὸ νότιο μέρος τῆς 14, τῆς καταστροφῆς εἶναι πιθανῶς τὰ στρώματα 4 καὶ 5¹⁶².

γ) Στὴν τομὴ 1γ α (πίν. 12) βρέθηκε ἐπίσης στρῶμα μαύρου χρώματος μὲ στοιχεῖα καταστροφῆς (ἀρ. 3) ὅπου καὶ ἡ σιδερένια λεπίδα ξίφους ἀμφίστομου M64 (τύπου Ic Snodgrass 1964) καὶ οἱ χάλκινες ψῆφοι X44, X45, X46¹⁶³.

δ) Στὴν 1δ¹⁶⁴ (πίν. 13) τὸ στρῶμα 2 εἶναι ἐπίσης πιθανὸ ὅτι περιέχει λείψανα τῆς ἴδιας καταστροφῆς.

ε) Τὸ στρῶμα τῆς καταστροφῆς στὴν τομὴ 19¹⁶⁵ (πίν. 43, 64β) (φαιδ στρῶμα 4) ἐπάνω ἀπὸ ἐπίπεδο (ἀρ. 6) μὲ πατημένο πηλὸ ποὺ ἦταν ἐν χρήσει ἐξωτερικῶς τοῦ μεγάρου Β, ἔδωσε τὶς ὄμ. 74, 76, 80, Π85, Π86, 81, 86, 87/97 ποὺ περιείχαν ἐκτὸς ἀπὸ μυκηναϊκὰ καὶ ἄλλα ὄστρακα, τῆς Πρώμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Στὴν ὄμ. 86/97 περιλαμβάνεται καὶ ἓνα πῆλινο ἀμφικωνικὸ σφονδύλι Π87.

Καὶ οἱ τοῖχοι Δ καὶ Ε ποὺ ἀνήκουν σὲ γωνία κτηρίου σύγχρονου μὲ τὸ μέγαρο Β εἶχαν καλυφθεῖ ἀπὸ λείψανα τῆς καταστροφῆς τους, ὅπως διαπιστώθηκε μὲ τὴν ἔρευνα τῆς τομῆς 21¹⁶⁶ (πίν. 45). Ἀπὸ τὸ στρῶμα αὐτὸ προέρχονται οἱ ὄμ. ὀστράκων 98, 109, 113/97. Τὸ ἴδιο στρῶμα διακρίθηκε καὶ στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 22 (πίν. 46) μὲ ὄμ. ὀστράκων 102/97 ποὺ περιείχε μυκηναϊκὰ. Σὲ βάθος 0.87 μεταξὺ τῶν τομῶν 21 καὶ 22 βρέθηκε τὸ χάλκινο μαχαιρίδιο X40 τοῦ τύπου 1a Sandars 1955. Μέσα στὸ στρῶμα τῆς ἴδιας καταστροφῆς σὲ βάθος 0.79-0.83 ὑπῆρχαν οἱ πυριτόλιθοι Λ74 καὶ Λ86 (βάθος 0.60-0.72).

II. Ἡ χρῆση τοῦ χώρου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β

Βόρειο (πίσω) δωμάτιο

Εἶναι βέβαιο ὅπως σημειώσαμε πρὸ πάνω ὅτι τὸ πίσω δωμάτιο τοῦ μεγάρου Β (σχ. 15, πίν. 2, 84β, 85α, 95α) ἐπισκευάσθηκε ἀμέσως μετὰ ἢ λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτηρίου κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐποχῆς λειτουργίας τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν. Κατασκευαστικὰ στοιχεῖα καὶ τὸ δεῦτερο δάπεδο ποὺ ἀναφέραμε δείχνουν τὴν ἀλλαγὴ.

Τομὲς παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο

Εὐκρινῆς ἦταν ἡ παρουσία στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μεγάρου Β ἐνὸς στρώματος κίτρινου καθαροῦ χρώματος ποὺ ἐκάλυπτε τὸ ἐρείπιο τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Τὸ καθαρὸ αὐτὸ χῶμα, ὅπως διαπιστώθηκε χρησιμοποιήθηκε συχνὰ καὶ ὅλες τὶς ἐποχὲς στὸν Θέρμο γιὰ ἰσοπεδώσεις καὶ προετοιμασία νέων κατασκευῶν καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ πρὸς Ν τοῦ ἱεροῦ. Δὲν γνωρίζουμε πότε ἀκριβέστερα ἢ

162. Ὁ.π. 188, εἰκ. 11.

163. ΠΑΕ 1999, 137. Ἡ λεπίδα M64 βρέθηκε στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β, ἐπομένως πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὶς

ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ.

164. ΠΑΕ 1996, 190, εἰκ. 12.

165. ΠΑΕ 1997, 132, ἀρ. 4.

166. ΠΑΕ 1997, 143.

σὲ πόσες διαδοχικὲς φάσεις μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β στρώθηκε. Σημειώθηκε καὶ στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 2 ποὺ ἔγινε κάτω ἀπὸ τὴν 9η ἀπὸ Ν βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, ἐπάνω ἀπὸ διπλὸ ἐπίπεδο χρήσεως¹⁶⁷.

Στὴν τομὴ 1α ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 8η καὶ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τὸ κίτρινο στρώμα ἐκάλυπτε τὸν δυτικὸ τοῖχο, ὅπου αὐτὸς σώζεται¹⁶⁸ (πίν. 8). Μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ τὸ ὄστρακο Π66/96 εἶναι τῆς Πρώτης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Μαζὶ ἦταν καὶ τὸ ἀπολέπιμα πυριτόλιθου Λ59. Καὶ ἡ στρωματογραφία τῆς 1β ἔδειξε ὅτι τὸ καθαρὸ κίτρινο χῶμα ὑπῆρχε ὄχι μόνο ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐρείπιο τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἀλλὰ καὶ ἐπάνω ἀπὸ λείψανα τῆς καταστροφῆς του σὲ μικρὸ τμήμα ἄθικτης ἐπίχωσης ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὸν καὶ ἀνήκει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου¹⁶⁹ (πίν. 10, 74β, 75α). Τὸ ἀνώτερο καθαρὸ κίτρινο ποὺ ἐκάλυπτε τὸ ἐρείπιο τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἶχε στὸ ἐπάνω μέρος λεπτὴ στρώση μαύρου χρώματος μὲ πηλοὺς πυρακτωμένους, λίγα ὅσα ζῶων καὶ ὄστρακα ἀδιάγνωστα (ὄμ. 56/96).

Στὴν τομὴ 1γ (πίν. 11) πρὸς Ν τῆς προηγούμενης, ἀπέναντι ἀπὸ τὶς 14 καὶ 14α διαπιστώθηκε ἓνα ἐπίπεδο χρήσεως (ἀρ. 4) μὲ μελανὴ ἐπιφάνεια ἐπάνω ἀπὸ λείψανα καταστροφῆς (ἀρ. 5) ποὺ ἀνήκει στὴ μετὰ ἀπὸ τὸ μέγαρο ἐποχῆ¹⁷⁰. Οὔτε ἄσπρη στάχτη ὑπῆρχε ἐδῶ, ὅπως δὲν ὑπῆρχε γενικῶς σὲ ὅλη τὴ δυτικὴ πλευρὰ ἐκτὸς μικρῆς στρώσης στὴν τομὴ 1α (βλ. καὶ τὴ στάχτη στὴν τομὴ 18), ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ κίτρινη ἐπίχωση πλέον, ποὺ συναντήσαμε βορειότερα στὶς τομῆς 1α καὶ 1β. Τὰ μέλανα στοιχεῖα (ἀρ. 3) ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἀρ. 4 στὴν τομὴ 1γ πρέπει νὰ ταυτισθοῦν μὲ ἐκεῖνα ποὺ συναντᾶμε καὶ ἄλλου ἐπάνω στὴν κίτρινη ἐπίχωση (τομὴ 1β). Πρέπει νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τὸ γνωστὸ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς «μελανὸ στρώμα» τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ποὺ εἶναι παχύτερο καὶ βρισκόταν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο.

Μεταξὺ τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν 1β καὶ 1γ ὑπῆρχε δεύτερο μικρὸ τμήμα ἄθικτης ἐπίχωσης σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τὸ ὁποῖο ἐρευνήσαμε (τομὴ 1γα) ἀφαιρώντας τὰ χῶματα¹⁷¹ (πίν. 12). Τὸ λεπτὸ στρώμα μαύρου χρώματος (ἀρ. 4) μὲ στάχτη καὶ πυρακτωμένους πηλοὺς, καθὼς καὶ τὸ ἀρ. 3, περιέχουν ὅπως σημειώσαμε ὑπόλοιπα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτηρίου. Ἡ ἐπίχωση ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ καὶ μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ εἶχε φαίνεται διαταραχθεῖ ἀπὸ κάποια κατασκευὴ λάκκου προσφορῶν τῆς ὁποίας σημειώθηκαν κατάλοιπα (βλ. πὸ κάτω).

Στὴν τομὴ 1δ (πίν. 13) ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 4η καὶ τὴν 5η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας¹⁷² ἔλειπε ἐπίσης τόσο ἡ στάχτη ὅσο καὶ τὸ κίτρινο στρώμα καὶ ὑπῆρχαν μόνο ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β (ἀρ. 3) ὑπόλοιπα καταστροφῆς (ἀρ. 2) καὶ ὑψηλότερα ἢ προετοιμασία γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ ναοῦ. Λίγο νοτιότερα διαπιστώθηκε ἄλλο μικρὸ, ξεχασμένο ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ τμήμα ἄθικτης ἐπίχωσης (πλ. 0.40) ὅπου ἔγινε ἡ τομὴ 1ε¹⁷³ (πίν. 14) ἡ ὁποία ἔδειξε ἐπίσης μόνο πυρακτωμένο καὶ ἀπανθρακωμένο ὑλικὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρή-

167. ΠΑΕ 1992, 101, εἰκ. 5.

168. ΠΑΕ 1996, 179.

169. ΠΑΕ 1996, 182, εἰκ. 7, ἀρ. 2.

170. ΠΑΕ 1996, 187.

171. ΠΑΕ 1999, 137.

172. ΠΑΕ 1996, 188.

173. ΠΑΕ 1996, 195.

σεως (άρ. 2) καὶ ὑψηλότερα χῶμα με λατύπη γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ. Ὅστρακα δὲν ὑπῆρχαν χαρακτηριστικά.

Οἱ πὸ πάνω παρατηρήσεις δείχνουν ὅτι στὶς τομὲς 1γ, 1δ, 1ε δὲν ἔχουμε σαφὴ κατάλοιπα τῆς χρήσεως τοῦ χώρου ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ μέγαρο Β. Ὡστόσο κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου θὰ συναντήσουμε κατάλοιπα περισσότερων λάκκων σχετιζομένων με λατρεία πιθανότατα, ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν ἐποχὴ λειτουργίας τοῦ βωμοῦ τέφρας καὶ θὰ ἀναφέρουμε πὸ κάτω.

Οἱ τομὲς 1 καὶ 19 καθὼς καὶ ἡ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες 5 καὶ 6 τῆς ἑλλειπτικῆς σειρᾶς (τομὲς 15 καὶ 16) ἔδειξαν ὅτι ἡ στρώση κίτρινου καθαροῦ χρώματος ἐπεκτάθηκε καὶ ἐκτὸς τοῦ κτηρίου πρὸς Δ, προφανῶς γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἰσοπέδωση τοῦ χώρου ποὺ εἶχε κλίση πρὸς Δ. Ἡ ἐπίχωση αὐτὴ διαπιστώνεται σήμερα μερικῶς ἕως καὶ κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη (τομὴ 17)¹⁷⁴. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ στυλοβάτη θὰ διέλυσε τὸ στρώμα αὐτὸ σὲ μεγάλη ἔκταση, ἂν δὲ ἐκτεινόταν καὶ πέρα, πρὸς Δ τοῦ στυλοβάτη δὲν γνωρίζουμε, γιὰτὶ ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ ἔφθασε ἐδῶ σὲ μεγάλο βάθος.

Τομὲς παρὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο

Κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β ἔγινε πρόχειρη στρώση γιὰ ἰσοπέδωση με κίτρινο καθαρὸ χῶμα ἀνάλογο με ἐκεῖνο ποὺ στρώθηκε κανονικὰ στὸ πίσω δωμάτιο καὶ στὸν δυτικὸ τοῖχο. Μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐνδείξεις σημειώθηκε στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 7¹⁷⁵ (πίν. 28) ὅπου τὸ στρώμα αὐτό, ἂν καὶ λεπτό, διακρίθηκε καθαρὰ ἐπάνω ἀπὸ τὶς πέτρες ποὺ εἶχαν πέσει ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτηρίου, ἀποτελέσει δὲ τὸ ὑπόστρωμα γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῆς πῆλινης πυρακτωμένης ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν.

III. Στρώμα βωμοῦ τέφρας (ἐστία ὀλόκαυστων θυσιῶν)

Χρησιμοποιῶ συμβατικῶς τὴν ὀνομασία ἐστία, σύμφωνα με τὴν πρώτη σημείωση στὸ ἡμερολόγιο. Πρόκειται γιὰ «βωμὸ στάχτης». Ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ ὡς συνεχὲς στρώμα ἐπὶ μῆκους 15 μ. πρὸς Ν τοῦ πίσω δωματίου, στὸν χῶρο τοῦ κύριου καὶ τοῦ πρόσθιου δωματίου, με τὶς στρωματογραφικὲς τομὲς 7, 14, 5, 5α. Ὁ Ρωμαῖος εἶχε κάνει κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο τοῖχο τὴν ἐγκάρσια τομὴ ε-ε, ποὺ ταυτίζεται με τὴ δική μας 7 στὴν ἴδια θέση καὶ τὴ ζ-η ἢ ὁποῖα εἶχε γίνει βορειότερα μετὰ τῶν δικῶν μας τομῶν 14 πρὸς Ν καὶ 5 πρὸς Β, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 7η καὶ τὴν 9η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 19α-β). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς τομὲς κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ μόνο στὴ 14α (πίν. 35) λείπει ἡ πῆλινη ἐστία καὶ ἡ στάχτη, ὅπως καὶ στὸ ἀντίστοιχο μέρος, τὸ νοτιότερο τῆς 14. Ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν λίθων ποὺ φάνηκαν στὸν καθαρισμὸ γιὰ τὴν τομὴ 14 (πίν. 34) στὴ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε μεταγενέστερο κατασκεύασμα σήμερα διαταραγμένο

174. ΠΑΕ 1995, 101.

175. ΠΑΕ 1993, 80, εἰκ. 5.

πού διέσπασε την παλαιότερη διαστρωμάτωση και έξαφάνισε μέρος του στρώματος της έστίας με την άνοιχτόχρωμη στάχτη.

Ίδιαίτερα άποκαλυπτικές ήταν οι τομές 5 και 5α και μάλιστα κατά την άφαίρεση μέρους των έπιχώσεων των στρωμάτων τους (πίν. 18-25). Στη συνέχεια πρὸς Ν δὲν είχαμε τη δυνατότητα για άκριβέστερη έρευνα με άφαίρεση αρχαίων στρωμάτων. Αυτό είχε γίνει μέχρι σημείου από τον Ρωμαίο κατά τη σύνταξη της στρωματογραφικής τομής ζ-η, έμεις δὲ περιορισθήκαμε στις ένδείξεις των τομών 14 και 7¹⁷⁶.

Σχέση έστίας και έρειπίου του άνατολικού τοίχου

Ή στάχτη είναι άνοιχτόχρωμη έξαπτίας των «λευκαζόντων καμένων και θρυμματισμένων όστων ζώων». Ή στρωματογραφική έρευνα έδειξε ότι τὸ πηλίνο επίπεδο πὸν φέρει τη στάχτη είναι παντοῦ πυρακτωμένο και βρίσκεται σὲ όρίζοντα ὑψηλότερο από τὸ στρώμα καταστροφής του μεγάρου Β. Καί ένῶ τὸ επίπεδο του δαπέδου του κτηρίου είναι άνισόπεδο, ή πηλίνη στρώση του βωμοῦ έγινε άφοῦ ίσοπεδώθηκε ὁ χῶρος του μεγάρου Β. Τὸ νότιο μέρος πὸν βρισκόταν χαμηλότερα άνυψώθηκε με κατάλοιπα των γκρεμισμένων τοίχων και έφθασε σὲ επίπεδο χρήσεως βορειότερα.

Όπως αναφέραμε ὁ στενὸς χῶρος μεταξύ του άνατολικού τοίχου του σηκού του ναοῦ και του αντίστοιχου τοίχου του μεγάρου Β (πίν. 85β) είχε άνασκαφεί από τον Σωτηριάδη. Γι' αυτό ή άνασκαφή μας δὲν πρόσφερε πὰρὰ ελάχιστα και έν μέρει άμφίβολα στοιχεία για τη σχέση της έστίας με τον άνατολικὸ τοίχο του κτηρίου. Ύπήρξαν ὡστόσο ένδείξεις κατά τη νοτιοανατολική γωνία (τομή 7) ότι ή έστία και ή στάχτη συνεχίζονταν σὲ μικρή έκταση επάνω σὲ ὑπόλοιπο του άνατολικού αυτού τοίχου (πίν. 28). Άλλὰ ή κατάσταση διατήρησης σὲ σημεῖο αυτό του άνασκαπόμενου για τρίτη φορά χῶρου δὲν ήταν καλή. Άποφασιστική σημασία είχε αντίθετα ή εικόνα πὸν προέκυψε με τη στρωματογραφική τομή 14 σὲ θέση του εγκάρσιου τοίχου γ μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου δωματίου του μεγάρου Β. Γιατί εκεί φάνηκε καθαρά ότι ή πηλίνη έστία με τη στάχτη καλύπτουν τον τοίχο γ¹⁷⁷. Τὸ δεδομένο αυτό στοιχείο είναι άπόδειξη ότι ή έστία κατασκευάστηκε και ήταν έν χρήσει μετά από την κατάρρευση του τοίχου γ και κατά συνέπεια μετά από την καταστροφή του κτηρίου. Αρχικῶς ίσως ὁ τοίχος γ άποτελοῦσε τὸ πρὸς Β ὄριο της στάχτης πὸν σὲ συνέχεια εξαπλώθηκε βορειότερα. Ότι ὅμως τὸ κατώτερο μέρος του έξωτερικὸ τοίχου του μεγάρου Β είχε παραμείνει έν μέρει ὄρατὸ και περιόριζε την έστία είναι σχεδὸν βέβαιο. Τὸ έρείπιο του άνατολικού τοίχου, σὲ μικρή απόσταση πρὸς Β του τοίχου γ, διατηρεῖται σὲ ένα σημεῖο μέχρις ὕψους 0.80 (πίν. 88β). Ή άνώτερη στάθμη της στάχτης κάτω από τον άνατολικὸ τοίχο του σηκού βρισκόταν συνήθως σὲ χαμηλότερο και κάποτε σὲ ἴδιο περίπου επίπεδο με την άνω σωζόμενη έπιφάνεια του έρειπίου του μεγάρου Β. Δὲν αποκλείεται έπο-

176. Ὁ Ρωμαῖος 1915, 251 παρατήρησε ὅμοια στρώματα τέφρας «πολλαχού», ὅπως πὰρὰ τὸ «έλλειψοειδὲς τὸ κατά την ΒΔ γωνίαν του Μουσείου, τὸ καλυφθὲν ὑπὸ του ὑποστέγου των έπιγραφῶν καθὼς και νοτίως του ναοῦ».

Δὲν διευκρινίζεται ὅμως ή στρωματογραφική σχέση με την άνοιχτόχρωμη στάχτη της πηλίνης έστίας σὲ τὸ μέγαρο Β.

177. ΠΑΕ 1994, 115, εἰκ. 8.

μένως τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ ἐρειπίου τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ τοίχου νὰ ἔμεινε ὄρατὸ γιὰ νὰ ὀρίζει ἀπὸ Α τὸν χῶρο τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν. Τὸ γεγονός ὅτι οὐκ ἐπαφῆ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο εἶχαν γίνει τὴν ἴδια ἐποχὴ λάκκοι, ἐνισχύει τὴ γνώμη ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ ἐρειπωμένου κτηρίου χρησίμευαν ὡς ὄριο τοῦ χώρου τέλεσης λατρείας, πιθανῶς ἕως τὴν ἐπόμενη περίοδο, τῆς τοποθέτησης τῶν πλακῶν τοῦ ἔλλειψοειδοῦς περιβόλου.

Ἡ ἐστία καὶ ἡ στάχτη δὲν διαπιστώθηκαν πρὸς Δ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτηρίου (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κατάλοιπα στὴ θέση τῆς 8ης βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας καὶ μικροῦ ὑπολοίπου στὴν τομὴ 1α) προφανῶς λόγω τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ δὲν γνωρίζουμε τὸ πρὸς Δ ὄριό τους. Δὲν θὰ ἄγγιζαν ὁμῶς τὸν δυτικὸ τοῖχο, ἀφοῦ ἐκεῖ ὑπῆρχαν οἱ λάκκοι. Δὲν γνωρίζουμε ἐπίσης ποῦ βρισκόταν τὸ κέντρο τῆς ἐστίας. Ἡ πληροφορία τοῦ Σωτηριάδη γιὰ τὸ παχὺ στρώμα στάχτης περὶ τὸ μέσο ὑπὸ τὸν ναό, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη, καθὼς ἔδειξαν οἱ νεώτερες ἔρευνες¹⁷⁸.

Ἡ ἐστία καὶ τὸ βόρειο δωμάτιο

Οἱ διδακτικὲς στρωματογραφικὲς τομὲς 5 καὶ 5α (πίν. 18-25) στὸ βορειότερο μέρος τοῦ κυρίου δωματίου πρὸς Ν τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου β1¹⁷⁹ ὀδήγησαν στὶς ἀκόλουθες διαπιστώσεις. Ἡ πῆλινη πυρακτωμένη ἐστία ἔφθανε οὐκ ἀπόσταση 2.70 περ. ἀπὸ τὸν τοῖχο β1. Ἐλεψε ἐπίσης ἀπὸ τὴν τομὴ 2 κάτω ἀπὸ τὴν 9η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας (πίν. 15). Ἐπομένως ἡ ἐστία δὲν ἐπεκτάθηκε ἕως τὴ βόρεια ἄκρη τοῦ μεσαίου δωματίου. Πιθανότατα σύγχρονη ἢ λίγο ὑστερότερη τῆς κατασκευῆς τῆς εἶναι μία ἐπίστρωση γκριζοπράσινης ἀργίλου μὲ πλακόστρωτο (πίν. 25) στὸν χῶρο μεταξὺ τῆς ἐστίας καὶ τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου β1 τοῦ βόρειου δωματίου τὸ ὁποῖο εἶχε διατηρηθεῖ ἀφοῦ ἐπισκευάσθηκε γιὰ τὶς λατρευτικὲς ἀνάγκες. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου ὅπου πρὶν ἔστεκε τὸ μέγαρο Β.

Ἡ ραδιοχρονολόγηση στοιχείων ποῦ σχετίζονται μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου μᾶς ἔδωσε κατώτερο χρονολογικὸ ὄριο μετὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἡ καταστροφὴ τοῦ κτηρίου καὶ ἐπομένως ἡ ἀρχὴ λειτουργίας τῆς πῆλινης ἐστίας, τὰ τέλη τοῦ 9ου-ἀρχὲς 8ου αἰ. Σημειῶνῶ ἀκόμη ὅτι μέσα ἀπὸ τὴ στάχτη τῆς ἐστίας στὴν τομὴ 5 περισυλλέχθηκαν τὰ ὄστρακα τῆς ὁμ. 152/2000 «πιθανῶς τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου». Ἐπάνω στὴ στάχτη τῆς τομῆς 7 ὑπῆρχε τὸ σιδερένιο μονόστομο μαχαίριδιο M45 ὃχι ἀκριβέστερα χρονολογήσιμο, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. κέ. Ἀξιόπιστο ἀλλὰ εὐρὺ ὄριο πρὶν ἀπὸ τὸ ὁποῖο μὲ ἀσφάλεια τοποθετεῖται ἡ φάση αὐτὴ, προσφέρει τὸ χάλκινο ὑστερογεωμετρικὸ εἰδῶλιο τοῦ ἱπέα (πίν. 24α, 116) μὲ τὴ στρωματογραφικὴ του συνάφεια. Αὐτὴ ἀνήκει προφανῶς ἤδη στὸν 7ο αἰ. καὶ συμπίπτει περισσότερο μὲ τὸν ἐπόμενο στρωματογραφικὸ ὀρίζοντα, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ εἰδῶλιο σημαδεύει ἓνα μακρινὸ κατώτατο

178. Σωτηριάδης 1900, 177-178, Kawerau, Sotiriadis 1902-1908, 4.

179. ΠΑΕ 2000, 119-135.

όριο πριν από το οποίο ασφαλώς υπήρχε ή έστία περιλαμβάνουμε στον στρωματογραφικό της όριζοντα τα σχετικά με τις κατασκευές που συνδέονται με αυτό.

Τα λείψανα καταστροφής επάνω στο επίπεδο χρήσεως του μεγάρου Β παρά τον διαχωριστικό τοίχο β1 του πίσω δωματίου ανήκουν στην κατάρρευση του δωματίου (πίν. 18, 22β). Διαπιστώθηκαν και στις δύο στρωματογραφικές τομές 5 και 5α και έρευνήθηκαν όταν αφαιρέσαμε οριζοντίως τα στρώματα. Βρέθηκαν τα κατάλοιπα αυτά όπως κατέπεσαν από το δωμάτιο-οίκο λατρείας με πέτρες, απανθρακωμένο και πυρακτωμένο υλικό. Πρόχειρο αναλημματικό κατασκεύασμα σε απόσταση 1.66 από τον β1 τα περιόρισε προφανώς από τον χώρο της λατρείας¹⁸⁰ (πίν. 25). Οί όμ. 157, 158, 159, 161, 162, 165/2000, της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου συνδέονται με τα λείψανα της καταστροφής αυτής. Τότε κατασκευάστηκε καλύπτοντας τα κατάλοιπα της καταστροφής επίπεδο χρήσεως κόκκινου σκληρού χρώματος που βρίσκεται υψηλότερα από το επίπεδο της πήλινης έστιας¹⁸¹ (πίν. 23). Είναι φανερά κατασκεύασμα νεώτερο από την πήλινη βάση του βωμού και πρέπει να σχετισθεί χρονικώς με κατάρρευση και επανακατασκευή του δωματίου, αλλά και με την ανάγκη δημιουργίας χώρου βατού γύρω από τον βωμό της στάχτης. Κατά την όριζοντια αφαίρεσή του διαπιστώθηκαν τρεις άλλοτε αλληλάλληλες καθαρά διακρινόμενες επιστρώσεις κόκκινου χρώματος. Σε βάθος 0.76 στο επίπεδο της κατώτερης επίστρωσης βρέθηκε το χάλκινο ύστερογεωμετρικό ειδώλιο του ίππεία (X53)¹⁸², μία αίχμη δόρατος (M72) του τύπου D1 Snodgrass 1964 (8ος αι., β' τέταρτο) και δύο σιδερένιοι κυλινδρικοί σαυρωτήρες (M69, 70) που μπορούν να χρονολογηθούν στον 8ο-7ο αι. (πίν. 24, 116, 117). Το επίπεδο αυτό που κάλυψε στοιχεία καταστροφής του πίσω δωματίου έγινε μετά από τα τέλη του 8ου αι., αφού το ειδώλιο πρέπει τότε να χρονολογηθεί. Χρονολογείται μαζί και η καταστροφή του δωματίου. Οί ομάδες κεραμικής μέσα στις στρώσεις του κόκκινου χρώματος 153, 154, 155 (πίν. 103δ), 164/2000 περιείχαν κατεξοχήν όστρακα της προχωρημένης Έποχής του Σιδήρου, αλλά ακριβέστερος χρονολογικός προσδιορισμός τους δεν μπορεί να γίνει¹⁸³. Η εποχή της συσσώρευσης των καταλοίπων της καταστροφής του τοίχου β1 και η δημιουργία του επιπέδου μέσα στο οποίο είχε ταφεί το ύστερογεωμετρικό ειδώλιο υποδεικνύεται και από τα χάλκινα αντικείμενα, ψήφους και μικρά υπόλοιπα αδιάγνωστων ελασμάτων που ήταν μαζί μέσα στα λείψανα της καταστροφής. Τα χάλκινα όπως σημειώσαμε ήδη εμφανίζονται στον Θέρμο από την ύστερη Γεωμετρική περίοδο. Κατά την αφαίρεση των στρωμάτων βρέθηκε ότι η στάχτη των όλοκαυστων θυσιαίων είχε εξαπλωθεί και επάνω από το επίπεδο των κόκκινων στρώσεων ίσως κατά μεταγενέστερη διάστρωσή της. Με την όλη διαμόρφωση που αναφέραμε συνδέεται φανερά επανακατασκευή του δωματίου στην οποία ανήκει πιθανότατα το ανώτερο (τρίτο) δάπεδο το οποίο δεν μπορεί να χρονολογηθεί από εύρηματα (πίν. 16, 17,

180. ΠΑΕ 2000, 129, εικ. 7, πίν. 77β.

181. Στρώμα 3 της 5α, ΠΑΕ 2000, 127, εικ. 3, 7, 8.

182. Παπαποστόλου 2001, ΠΑΕ 2000, 128, εικ. 6.

183. Όστρακο από την όμ. 155/2000 συνανήκει με άλλο της όμ. 151/2000 που βρέθηκε υψηλότερα, στο στρώμα I κάτω από τον τοίχο του σηκού. Δεν λείπουν και τα μυκηναϊκά όπως στις όμ. 163, 164/2000.

79β, 95α) (βλ. σ. 80). Αὐτὴ εἶναι ἡ δευτέρη διαμόρφωση τοῦ χώρου τοῦ παλαιοῦ μεγάρου Β μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή του.

Τὸ κατώτερο στρώμα στάχτης

Κατὰ τόπους στάχτη ἀνοιχτόχρωμη κεῖται καὶ ἀπευθείας ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β ἢ ἐπάνω σὲ στοιχεῖα τῆς καταστροφῆς του: Στὶς τομὲς 5 (στρώμα 4), 5α (στρώμα 4) (πίν. 18-19) στὴ 14 ἀμέσως πρὸς Β τοῦ χωριστικοῦ τοίχου γ (πίν. 34β), στὴ 14α (στρώμα 3) (πίν. 35) καὶ στὴ ζ-η τοῦ Ρωμαίου (τὸ γνωστὸ κατώτερο στρώμα «τέφρας μὲ ὀσάρια»)¹⁸⁴ (εἰκ. 19β, σ. 23).

Τὸ κατώτερο αὐτὸ στρώμα ἀνοιχτόχρωμης στάχτης εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀνήκει σὲ πρώτη φάση χρήσεως τοῦ χώρου γιὰ ὀλόκαυστες θυσίες μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ κτηρίου, παρὰ σὲ κατάλοιπα τῆς ἐποχῆς λειτουργίας τοῦ μεγάρου Β, γιὰτι πάντως θὰ ἦταν δύσκολη ἡ τέλεση ὀλόκαυστων θυσιῶν ἐντὸς τοῦ κτηρίου τοῦ ὁποίου πολλὰ στοιχεῖα ἦταν ξύλινα. Ἡ πρώτη αὐτὴ χρήση ποὺ θὰ ἄρχισε φαίνεται ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ μεγάρου Β, ἔλαβε χώρα πρὸς Β τοῦ τοίχου γ στὸ κύριο δωμάτιο (βλ. στρωματογραφία 14 καὶ ζ-η): ἡ κατώτερη στάχτη διαπιστώθηκε σὲ ἀπόσταση 3.30 ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο (β1) τοῦ πίσω δωματίου, ὅπως φαίνεται στὴ στρωματογραφία 5, σὲ μικρὸ τμήμα κατὰ τὸ νότιο ἄκρο τῆς τομῆς. Ἡ ὑπαρξη τῶν στοιχείων καταστροφῆς κάτω ἀπὸ τὸ πρῶτο αὐτὸ στρώμα στάχτης στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 14¹⁸⁵ συνάδει μὲ τὴν ἀποψη πρώτων θυσιῶν, ἐκτὸς ἂν ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ στάχτη αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἴδια τὴν καταστροφή τοῦ κτηρίου. Ὅσα δὲν διαπιστώσαμε.

Ἡ στάχτη κάτω ἀπὸ τὴν 8η καὶ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας

Στὶς στρωματογραφικὲς τομὲς 18, 18β καὶ 18α κάτω ἀπὸ τὴν 8η καὶ τὴν 7η ἀντιστοιχῶς βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 40-42, 64α) βρήκαμε στρώση τοῦ δαπέδου τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ βάθος 1 μ., μὲ ὑπόλοιπα πλακόστρωσης, ὅπως σημειώσαμε ἤδη πῶ ἀνω¹⁸⁶. Ἡ στάχτη ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ εἶχε τὸ μεγαλύτερο πάχος ποὺ διαπιστώθηκε στὴν ἀνασκαφὴ (0.25/0.30). Ἐπάνω στὴν ἀνοιχτόχρωμη αὐτὴ στάχτη τῆς 18 καὶ 18β ἀκολουθεῖ βαθύχρωμο σταχτώδες χῶμα καθαρὸ, στὸ ὁποῖο φέρεται ἡ ὑποκατασκευὴ τῆς 8ης βάσης. Τὸ στρώμα τῆς ἀνοιχτόχρωμης στάχτης θυμίζει ἐκεῖνο τῆς «στάχτης βωμοῦ καὶ ὀσίων ζώων ὕψους ἕως καὶ 2 μ.» ποὺ σημειώνει ὁ Σωτηριάδης¹⁸⁷ καὶ τοποθετεῖ περὶ τὸ μέσο τοῦ ναοῦ. Γιὰ τὸν λόγο προφανῶς αὐτὸν ἔκανε ὁ Ρωμαῖος στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 7η καὶ 9η ἐσωτερικὴ βάση τῆ στρωματογραφικὴ τομὴ ζ-η. Στὴν ἴδια ζώνη βρίσκονται καὶ οἱ δικές μας τομὲς, ἡ 18 καὶ 18β κάτω ἀπὸ τὴν 8η βάση, καθὼς καὶ ἡ 18α κάτω ἀπὸ τὴν 7η βάση. Ἀλλὰ στὴ 18α τὸ παχὺ σταχτώδες στρώμα μέσα στὸ ὁποῖο κτίσθηκε ἡ ἰσχυρὴ καὶ ὑψηλὴ ὑποκατασκευὴ τῆς βάσης τοῦ 7ου κίονα (πίν. 42, 64α) δὲν

184. ΠΑΕ 2000, 122, εἰκ. 2, 125, εἰκ. 3, ΠΑΕ 1994, 116, εἰκ. 8, ΠΑΕ 1995, 91, εἰκ. 3.

185. ΠΑΕ 1994, 115, εἰκ. 8.

186. ΠΑΕ 1996, 197, 200.

187. Kawerau, Sotiriadis 1902-1908, 4.

μοιάζει με τη λευκωπή στάχτη τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν. Ἐν καὶ περιλαμβάνει ἐπίσης ὀστάρια ζῶων, εἶναι μελανότερο μαλακὸ χῶμα, ὅπως τὸ ἀνώτερο τῆς 18. Ἰσως αὐτὸ ὀφείλεται σὲ διατάραξη τῶν στρωμάτων καὶ ἀναμίξεις ἐξαιτίας τῆς βαθιᾶς ὑποκατασκευῆς τῆς 7ης βάσης. Ἄξιοσημείωτο εἶναι ὅτι κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς βάσεις τοῦ ναοῦ δὲν διακρίνεται τὸ ἀνώτερο πυρακτωμένο ἐπίπεδο τῆς ἐστίας ὅπως τὸ γνωρίζουμε στὶς ἀνατολικὲς τομὲς. Πιθανῶς ὁμως ὑπάρχει: γιὰτὶ διαπιστώθηκαν δύο στρώσεις πηλοῦ χωρὶς μεσολάβηση ἀποθέσεων, με διαφορετικὴ σύσταση, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἀνώτερη μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχεῖ μετὰ τὴν πῆλινη στρώση τοῦ βωμοῦ ἐδάφους¹⁸⁸. Ἐνῶ στὸ νότιο μέρος ἡ πῆλινη στρώση χρειάσθηκε νὰ τοποθετηθεῖ ἐπάνω σὲ ἐπίχωση ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῆς καταστροφῆς (τομὴ 7), βορειότερα (τομὲς 18), ἐπειδὴ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως ἦταν ὑψηλότερα, τὸ ἔδαφος τῆς ἐστίας στρώθηκε ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ κτηρίου. Ἔτσι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βωμοῦ ἐδάφους ἦταν ὅπως ἔπρεπε ἰσόπεδη, ἀντίθετα μετὰ τὸ δάπεδο τοῦ παλαιοῦ κτηρίου ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους.

Ὁ Ρωμαῖος ὄρισε τὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς στάχτης στὴν τομὴ ζ-η ἀλλὰ καὶ στὴν ε-ε ὡς «στρώμα μελανῆς τέφρας καὶ χῶματος» στὸ ὁποῖο ὑπῆρχαν ὀστάρια. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ ἀνασκαφέας περιέλαβε δύο διαφορετικὰ στρώματα, αὐτὸ τῆς στάχτης ὀλόκαυστων θυσιῶν καὶ τὸ ἀνώτερο ποὺ ἔγινε γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς οἰκοδόμησής τοῦ ναοῦ καὶ ἀποτελεῖτο ἀπὸ χῶμα καστανόμαυρο ἢ καστανοκόκκινο μετὰ λατύπη καὶ κατὰ τόπους φερτὰ κυρίως ὑλικά ἀπανθρακωμένα καὶ πυρακτωμένα. Ἀλλὰ οἱ στρωματογραφικὲς τομὲς τῆς ἀνασκαφῆς μας 14 καὶ 5 ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῆς ζ-η κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο, τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἔδειξαν καθαρὰ τὴ διάκριση τῶν δύο στρωμάτων. Ὡστόσο οἱ τομὲς 18 δὲν ἀποκλείουν τὴν ὑπαρξὴ σὲ ὀρισμένες θέσεις μελανῶν στοιχείων στὸ ἀνώτερο στρώμα ποὺ δὲν γνωρίζουμε ἂν εἶναι τοῦ «ἀνώτερου μελανοῦ» ἢ φερτό. Κλίνω περισσότερο πρὸς τὴ δευτέρη ἄποψη.

Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν χρῆση τοῦ χώρου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν στὴ θέση τῶν τομῶν 18 εἶναι σπάνια καὶ δὲν βοηθοῦν ἰδιαίτερα στὴ χρονολόγηση. Μετὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐναπόθεσης τῆς στάχτης πρέπει νὰ σχεποθεῖ πιθανότατα ἡ ὁμ. 53α/96 ποὺ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ ὄστρακα πιθανῶς τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ περισυλλέχθηκε ἐπάνω στὴν πῆλινη στρώση ὅπου ἡ στάχτη, στὴ στρωματογραφία 18. Ἀπὸ τὴν στάχτη τῆς 18α προέρχεται ἡ ὁμ. 53/96 μετὰ ὄστρακα τῆς Πρώτης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

Ὁ πῆθος θ στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ μεγάρου Β

Κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν ἐξακολουθοῦσε νὰ χρησιμοποιεῖται τὸ προϊστορικὸ πηθάρι παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β¹⁸⁹, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ὁποῖου εἶχε περιβληθεῖ μετὰ τοῖχο. Τώρα κτίζεται ἐπάνω στὴ νότια πλευρὰ τοῦ περιβλήματος καμπυλόσχημος τοῖχος μετὰ ἀρμολογημένη μόνον τὴ βόρεια ὄψη. Ἡ νότια πλευρὰ του δὲν θὰ ἦταν ὀρατὴ (πίν. 4β, 68, 89β). Ἡ προσθήκη αὐτῆ θὰ ἔγινε γιὰ νὰ προστατεύσει ἢ νὰ ὀριοθετήσῃ τὸ πηθάρι ἔπειτα ἀπὸ νέα ἀνύψωση τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως στὴ συνέχεια τῆς καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β. Ὁ τοῖχος τὸ

188. ΠΑΕ 1996, 199, 207.

189. ΠΑΕ 1992, 99 κέ.

περιβάλλει από τη νότια και την ανατολική πλευρά και φθάνει ύψηλά, έως σχεδόν κάτω από την ένατη βάση της εσωτερικής κιονοστοιχίας, το δε δυτικό του άκρο πατεί επάνω στο έρείπιο του δυτικού τοίχου του μεγάρου Β. Ίσως υπήρχε τοίχος και κατά τη βόρεια πλευρά και καταστράφηκε στην πρώτη άνασκαφή. Πάντως προέκυψαν στοιχεία στη στρωματογραφική τομή 2 (πίν. 15) που δείχνουν ότι ο καμπύλος αυτός τοίχος «έκοψε» το επίπεδο χρήσεως του μεγάρου Β. Ός προς τη χρήση του πήθου θ την εποχή αυτή μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν. Την ίδια εποχή πρέπει να εξακολουθούσε να υπάρχει ο πήθος του δυτικού πτερού του ναού. Υπόλοιπα ενός άλλου μικρότερου πήθου διαπιστώθηκαν στην τομή 16α (πίν. 38). Στρωματογραφικώς ανήκει στη μετά από την καταστροφή του μεγάρου Β εποχή και πριν από την τοποθέτηση των πλακών της έλλειψοειδούς σειράς¹⁹⁰. Πήθους μπορεί να είχαν δεχθεί και ένας ή δύο από τους λάκκους που ακολουθούν.

IV. Λάκκοι και βόθροι θυσιών

Παρά τον δυτικό τοίχο του μεγάρου Β

Στις στρωματογραφικές τομές 1α και 1β είχαμε την ευκαιρία να συναντήσουμε υπόλοιπα δύο πέτρινων λάκκων ή βόθρων που πρέπει να ταχθούν στη μετά από το μέγαρο εποχή (πίν. 10, 75α). Στην 1α¹⁹¹ απέναντι από την 8η και την 7η βάση της εσωτερικής κιονοστοιχίας, στη θέση όπου ο δυτικός τοίχος έχει καταστραφεί και λείπει, υπάρχει υπόλοιπο περιβλήματος από ὄρθιες πλάκες κυκλικά τοποθετημένες επάνω στο κίτρινο χρώμα του επιπέδου χρήσεως του μεγάρου Β¹⁹² που ὀριζαν τον λάκκο. Η επίχωση ήταν διαταραγμένη και στον χώρο που περιέβαλλαν οι ὄρθιες πλάκες υπήρχε καστανόμαυρο χρώμα με ὄστρακα και ὄστα έως τους λίθους του δυτικού τοίχου του σηκού. Τα ὄστρακα της ὁμ. 91/97 ήταν της Γεωμετρικής Έποχής και βοηθούν στη χρονολόγηση του σηκού. Νοτιότερα, στην τομή 1β, απέναντι από την 7η και την 6η βάση της εσωτερικής κιονοστοιχίας διαπιστώθηκε άλλο κατασκευάσμα¹⁹³ το οποίο είχε καταστρέψει μέρος της εσωτερικής πλευράς του δυτικού τοίχου του μεγάρου Β με τον οποίο βρίσκεται σε έπαφή (σχ. 16, πίν. 70β). Του τοιχώματός του σώζονται δύο ὄρθιοι πλακοειδείς λίθοι και ὁ πυθμένας είναι στρωμένος με πλάκες (πίν. 74β, 75α). Υπόλοιπα πιθανώς ανάλογης κατασκευής σημειώθηκαν και λίγο νοτιότερα στην ίδια σειρά παρά τον δυτικό τοίχο του μεγάρου Β¹⁹⁴. Επάνω από τους «λάκκους» αυτούς δεν υπήρχε το κίτρινο χρώμα που εκάλυπτε τον δυτικό τοίχο και η επίχωση ήταν ενιαία από κάτω έως τις πλάκες του δυτικού τοίχου του σηκού με χρώμα, ὄστα και ὄστρακα: Οι ὁμ. 59, 59α (Π.72, 72α), 59β/96, 64/96 από τη τομή 1β είναι της Γεωμετρικής Έποχής. Ο χάλκινος σφηκωτήρας Χ36 ήταν στη μελανή στρώση επάνω από το κίτρινο χρώμα που έφθανε έως και το νότιο τοίχωμα του κατασκευάσματος με το πλακόστρωτο στη συνέχεια εκείνου που υπήρχε επάνω από τον δυτικό τοίχο. Ανήκει επομένως στον στρωμα-

190. ΠΑΕ 1996, 177.

191. ΠΑΕ 1996, 179, πίν. 74β.

192. Μέσα σε αυτό υπήρχε ὁ πυριτόλιθος Λ72.

193. ΠΑΕ 1996, 184, πίν. 76α-β.

194. Στρωματογραφική τομή 1γα. ΠΑΕ 1999, 137, πίν. 80β, εικ. 5.

τογραφικό όριζοντα του 7ου αι. Τα όστρακα των ομάδων 124-127/99 και 129-131/99 προέρχονται από την ενιαία επίχωση του κατεστραμμένου κατασκευάσματος κατά την 1γα και ήταν της Γεωμετρικής και πρώιμης 'Αρχαϊκής Έποχής.

Φαίνεται επομένως ότι πρόκειται για κατασκευάσματα, προφανώς σχετιζόμενα με λατρεία μετά από την καταστροφή του μεγάρου Β και ανήκουν στην εποχή της έστίας των όλόκαυστων θυσιών. Μπορεί αυτό της τομής 1α να είχε δεχθεί πθάρια, της 1β με πλακόστρωτο ίσως ήταν λάκκος προσφορών. Η κατάχωση των λάκκων αυτών έγινε με την οικοδόμηση του αρχαϊκού σηκού. Γι' αυτό και η επίχωσή τους ήταν ενιαία όπως προκύπτει από τη χρονολόγηση των οστράκων. Διατήρηση δια μέσου περισσότερων φάσεων παρατηρήσαμε στα δύο άλλα πθάρια της δυτικής πλευράς. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, στον ίδιο δυτικό χώρο τα λείψανα θυσιών με τα μελανά τους κατάλοιπα φθάνουν χρονικώς έως την οικοδόμηση του σηκού, ενώ οι όλόκαυστες θυσίες στην πυρακτωμένη έστια ανατολικότερα¹⁹⁵ δεν είναι σαφές αν εξακολουθούσαν να τελούνται ακριβώς έως την έναρξη οικοδόμησης του πρώιμου αρχαϊκού ναού.

Πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β

Στην ίδια αυτή εποχή ανήκουν και οι βόθροι άμέσως προς Ν του μεγάρου Β (πίν. 77α). Ήδη υπήρχε την εποχή λειτουργίας του κτηρίου ο κτιστός με πλάκες βόθρος που είχε ανασκάψει ο Ρωμαίος, ο οποίος βρίσκεται επάνω στο γνωστό προϊστορικό λιθόστρωτο (βάθος 1.31) (σχ. 11, 18α, 19, πίν. 4α, 62β). Μετά από την καταστροφή του κτηρίου ο χώρος καλύφθηκε με χώμα και πέτρες και έτσι ανυψώθηκε το επίπεδο χρήσεως στη στάθμη της πήλινης έστίας του βωμού των όλόκαυστων θυσιών μέχρι 1 μ. περίπου. Τη δημιουργία της επίχωσης και την ύπαρξη επιπέδου χρήσεως προς Ν του παλαιού κτηρίου μετά από την καταστροφή του επιβεβαίωσαν οι έξι στρωματογραφικές τομές: 9 και 10 που έγιναν ή μία παρά την άλλη κάτω από το νοτιότερο άκρο του ανατολικού τοίχου του σηκού, απέναντι από την 1η και 2η βάση της έσωτερικής κιονοστοιχίας κατά την ανατολική παρειά (πίν. 30, 75β, 81). Επίσης ή 11 στη δυτική παρειά αντίστοιχα με τη 10, ή 12, 0.95 προς Δ της 11 και τέλος ή τομή 13 κάτω από τον δυτικό τοίχο του σηκού, επίσης απέναντι από την 1η και 2η βάση της έσωτερικής κιονοστοιχίας¹⁹⁶ (πίν. 31-33). Έδωσαν οι τομές αυτές στοιχεία τέλεσης λατρευτικών πράξεων και προσφορών. Στο επίπεδο αυτό που βρίσκεται παντού σε βάθος 1 μ. υπήρχε άφθονη διάσπαρτη στάχτη, άπανθρακωμένο υλικό επάνω στο πατημένο έδαφος. Στο άκρο του ανατολικού τοίχου του σηκού όπου έγιναν οι τομές 9, 10 και 11 ή αρχαία επίχωση είχε περιωθει και λίγο έξω από τον τοίχο προς Α, για τον λόγο ότι ή παλαιά σκαπάνη δεν την είχε αφαιρέσει τελείως από την παρειά του σκάμματος.

Ένα όρυγμα (0.30×0.17×0.15) σκαμμένο στην πιο πάνω επίχωση διαπιστώθηκε στην τομή 10¹⁹⁷ και περιείχε καμένα οργανικά στοιχεία, στάχτη και σιδερένιο εύθυγρο μονόστομο μαχαίριδιο Μ37 το οποίο θα ήταν δυνατό να χρονολογηθεί από

195. ΠΑΕ 1997, 133.

197. ΠΑΕ 1993, 97, εικ. 9(Α).

196. ΠΑΕ 1993, 94 κέ., εικ. 9. 1994, 106 κέ.

τὸν 8ο αἰ. Στὸν ἴδιο χῶρο σὲ μικρὴ πρὸς Ν ἀπόσταση ὑπῆρχε ὑπόλοιπο ἄλλου μεγαλύτερου λάκκου (0.46×0.42) σκαμμένου μέσα στὴν ἴδια ἐπίχωση. Τὸν ὄριζαν ὄρθιες, μεγάλες πέτρες (πίν. 75β). Ἡ διατήρηση ἐδῶ δὲν εἶναι καλὴ, γιὰτὶ βρισκόμαστε στὴν παρεῖα τοῦ παλαιοῦ ἀνασκαφικοῦ σκάμματος. Στὸ ἐπάνω μέρος ὑπῆρχε πολλὴ στάχτη μελανή, λίγα ὄστα ζῶων, δύο σιδερένιες αἰχμὲς δοράτων M38 (μικρογραφική), 41 (τύπου D2, Snodgrass 1964), ἓνας σαυρωτήρας M39 καὶ δρεπανόσχημο μαχαίρι M40 ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸν 8ο αἰ., στὴ Γεωμετρικὴ καὶ Ὑστερογεωμετρικὴ περίοδο. Τὰ ὄστρακα στὴν ἐπίχωση αὐτὴ κάτω τοῦ 1 μ. ἦταν ἀνάμικτα μυκηναϊκὰ καὶ ἀμαυρόχρωμα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (ὄμ. 83/93, 96/94, 100/94, 32, 33, 34, 35/96). Ὅρισμένα μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ νεώτερα, δηλαδὴ τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς, ἀλλὰ ὅπως πάντοτε στὸν Θέρμο, δὲν ἀνήκουν σὲ γνωστὲς ἀκριβέστερα χρονολογήσιμες κατηγορίες. Οἱ ἀναμίξεις ὀφείλονται καὶ στὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ καὶ στὸ γεγονός ὅτι τὰ χῶματα τῶν ἀρχαίων ἐπιχώσεων ἦταν φερτά.

Σὲ ἀπόσταση 2 μ. περίπου πρὸς Ν τῶν προηγούμενων ὀρυγμάτων μὲ τὴν στάχτη καὶ τὰ σιδερένια ὄπλα βρέθηκε ἄλλο ὄρυγμα τῆς ἴδιας ἐποχῆς σκαμμένο βαθύτερα ἀπὸ τὸ πρῶτο, μέχρι βάθους 1.98, διαστάσεων 0.24×0.24 (πίν. 76). Τὸ ὀρίζουν, ἐκτὸς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του, ἀκανόνιστες πέτρες¹⁹⁸. Περιεῖχε μέλανα στακτώδη χῶματα, ἀπανθρακωμένες ὀργανικὲς ὕλες καὶ ὄστα ζῶων. Τμήμα κυπέλλου (Π52) (πίν. 101β) μὲ ἀμαυρόχρωμη «γεωμετρικὴ» διακόσμηση βρισκόταν σὲ βάθος 1.47 ἐπάνω σὲ ὑπόλοιπο ἀπανθρακωμένου ξύλου (0.15/0.20×0.10), τὸ ὁποῖο ἦταν στερεωμένο ὄρθιο μὲ μικρὲς σφηνοειδεῖς πέτρες μέσα στὸ ὄρυγμα σὲ βάθος 1.67. Τὸ κύπελλο Π52 ἀποτελέσθηκε ἀπὸ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸν λάκκο ἐπάνω στὸ καμένο ξύλο σὲ συναφὴ βάθη, ἀπὸ 1.47 μ. (ὄμ. 102, 105, 107, 108/94). Ἄλλα ὄστρακα τοῦ λάκκου ἀπὸ τὶς ὄμ. 102, 108/94 συναντῶνται καὶ μαζὶ μὲ ὄστρακο τῆς ὄμ. 98/94 ἀπὸ τὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 10 τὸ ὁποῖο βρέθηκε ὑψηλότερα, σὲ μεταγενέστερη ἐπίχωση, ἀπέτελεσαν ὄμο πρόχου μὲ ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (Π.52α, πίν. 100δ). Αὐτὸ δείχνει καὶ πάλι τὶς ἀναμίξεις ποὺ ἀναφέραμε. Τὸ μεγάλο βάθος τοῦ ὀρύγματος αὐτοῦ μὲ τὸ ξύλο ἴσως σημαίνει ὅτι ἄρχισε νὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ λειτουργίας τοῦ μεγάρου Β. Περιλαμβάνεται ἐδῶ γιὰτὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐστίας. Τὸ ἀπανθρακωμένο ξύλο μπορεῖ νὰ ἀνήκει σὲ στύλο στεγαστροῦ καὶ νὰ μὴ σχετίζεται ἄμεσα μὲ λατρεία.

Ἀμφίβολη εἶναι ἡ χρονολόγηση ἑνὸς ἄλλου λάκκου κτιστοῦ, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Σωτηριάδη¹⁹⁹ (πίν. 76β, 77). Βρίσκεται 0.90 πρὸς Ν τοῦ προηγούμενου μὲ τὸ ἀπανθρακωμένο ξύλο ἀπέναντι ἀπὸ τὰ κυκλοτερῆ κατασκευάσματα τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β (πίν. 69β). Τὰ τοιχώματά του ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλους ἀπελέκητους πλακοειδεῖς λίθους καὶ ἀκανόνιστους κυβόλιθους. Παρὰ τὴ βόρεια πλευρὰ του στέκουν ὄρθιες καὶ παράλληλες μεταξύ τους δύο μεγάλες γωνιώδεις πλάκες ποὺ χωρίζουν τὴν κατασκευὴ ἀπὸ τὴν πρὸς Β ἐπίχωση, ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστο ἂν αὐτὴ συνεχιζόταν καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸν λάκκο αὐτόν, γιὰτὶ ἡ ἀνασκαφὴ Σωτηριάδη ἔφθασε ἐδῶ βαθειὰ καὶ ὅπως δείχνουν οἱ παλαιὲς

198. ΠΑΕ 1994, 110.

199. ΠΑΕ 1994, 110-111, πίν. 52, 53, 54.

Εικ. 32. Ὁ βράχος - «βωμὸς» πρὸ τοῦ ναοῦ.

φωτογραφίες οἱ ὀρθιες γωνιώδεις πλάκες εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ. Ἄν ἐξεῖχαν κατὰ τὴν ἐποχὴ λειτουργίας τοῦ λάκκου αὐτοῦ, ἴσως εἶχαν τὸν χαρακτήρα ἱερῶν λίθων, ὅπως ὁ παρακείμενος γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνει λόγος πῶς κάτω. Ὅμοιες, ἀλλὰ περισσότερες καὶ μικρότερες πλάκες στέκουν ὀρθιες στὴν ἀνατολική του πλευρά. Ὁ λάκκος αὐτὸς ἔχει διαστάσεις ἐπάνω $0.45 \times 0.37/0.27$, κάτω 0.30×0.30 . Εἶχαν ἀπομείνει στὸ βάθος καμένα στοιχεῖα καὶ λίγα ὄστᾶ ζώων, μία σιδερένια αἰχμὴ δόρατος M43 τοῦ τύπου DI, Snodgrass 1964 ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 8ο αἰ. καὶ ὄστρακα στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται κυρίως μυκηναϊκά, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (103, 104/94). Ἡ ὁμ. 101/94 μὲ μυκηναϊκὰ προέρχεται ἀπὸ βάθος 1.10-1.17 πρὸς Β τοῦ κτιστοῦ αὐτοῦ λάκκου. Οἱ ὁμ. 109, 110/94 πρὸς Α τοῦ κτιστοῦ λάκκου εἶχαν ἀνάμικτα ὄστρακα. Ἴσως πρόκειται γιὰ διαταράξεις τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. Ὁ λάκκος ἐρευνήθηκε μέχρι βάθους 1.59 ὅπου φθάνουν οἱ πλάκες τῶν τοιχωμάτων του. Ἐπομένως μπορεῖ καὶ αὐτὸς ὅπως ὁ προηγούμενος νὰ κατασκευάσθηκε τὴν προηγούμενη ἐποχῇ. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν μπόρεσε νὰ δείξει μὲ βεβαιότητα πότε ἔπαψαν νὰ λειτουργοῦν οἱ λάκκοι καὶ μάλιστα ἂν τυχὸν καλύφθηκαν μὲ τὸ στρώμα χόματος καὶ λατύπης ποὺ ἀπέτελεσε τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐπόμενου ὀρίζοντα. Ὅρισμένοι ἦταν προσωρινοί, ἐνῶ ἄλλοι χρησιμοποιοῦνταν διαρκέστερα καὶ γι' αὐτὸ εἶχαν στερεότερη κατασκευή²⁰⁰.

200. Πιθανότατα καὶ ἡ εἶδηση τοῦ Σωτηριάδη (ἐπιστολὴ 23/8/98) περὶ ἀποκάλυψης τάφου «μὲ ὄστᾶ κεκαυμένα, ξίφη σιδηρᾶ πέντε λίαν μακρὰ καὶ τεμάχιον ἀγγείου τῆς γεωμετρικῆς

ἐποχῆς» ἀφορᾶ πραγματικὰ ἀνάλογο εὑρημα λάκκου θυσιῶν μὲ ἀφιερώματα. Τὰ περὶ τάφου ἄλλωστε δὲν ἐπανελάβε ὁ ἀνασκαφέας εἰς ΑΕ 1900.

Στην εποχή της εστίας υπήρχε ακόμη ή άνηφορική παλαιά άτραπός που ξεκινούσε από τὸ πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β λιθόστρωτο, κοντὰ στὸν παλαιὸ κτιστὸ βόθρο θυσιῶν καὶ ὀδηγοῦσε στὴν πρὸς Α κλιτὴ (σχ. 18α, πίν. 4α, 63α, 93β).

V. Βράχος - βωμός;

Σὲ ἀπόσταση 7.40-7.30 πρὸς Ν τοῦ ναοῦ λίγο δυτικότερα τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονα ὑπάρχει τμήμα βραχώδους ἀσβεστολιθικοῦ πετρώματος ἀκανόνιστου σχήματος καὶ ἀκατέργαστο 1.60×1.50, ὕψους 0.72-0.50, τὸ ὁποῖο πιθανότατα εἶχε καταπέσει ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλαγιά (εἰκ. 30, 32). Διατηρήθηκε φαίνεται ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀνασκαφέα στὴ θέση του καὶ προστατεύθηκε μὲ κυκλωτερὴ ξερολιθιά, ἀφοῦ ἐρευνήθηκε ἐν μέρει ὑποκάτω (πίν. 6, 78). Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι περισσότερο ἐπίπεδη ἀπὸ τὴν ἄνω ἢ ὁποῖα παρουσιάζει κλίση, ἀλλὰ εἶναι σχετικῶς ὁμαλή. Μικρὴ τομὴ (πίν. 56-57) ἔδειξε ὅτι ὁ βράχος ἐδράζεται σὲ ἀρχαία ἐπίχωση σὲ βάθος 1.75 περ. Εἶναι τὸ βάθος στὸ ὁποῖο βρίσκεται ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β. Εἶναι ἐπομένως ἐκ πρώτης ὄψεως πιθανὸ ὅτι ἡδη ἐπὶ μεγάρου Β υπήρχε στὴ θέση αὐτὴ καὶ ἦταν ὁρατὸς ὁ βράχος. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια βρίσκεται σὲ βάθος 1-1.36. Ἦταν συνεπῶς ὁρατὴ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ βωμοῦ τῆς στάχτης τοῦ ὁποῖου ἡ πῆλινη στρώση βρίσκεται σὲ βάθος 1 μ. περίπου. Ἀξιοσημείωτο ἐπίσης εἶναι ὅτι ἡ ἐπίχωση στὴν ὁποῖα ἐδράζεται ὁ βράχος εἶναι χῶμα μὲ λατύπη ἀκριβῶς ὡς αὐτὸ πού εἶχαν χρησιμοποιήσει γιὰ τὴν ἐπίχωση στὴν ὁποῖα στήθηκε ὁ ἀργὸς λίθος (βλ. πῶδ κάτω). Ἐὰν λάβουμε ὑπόψη καὶ τὴ γενικὴ πρὸς Ν κλίση τοῦ ἐδάφους, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ τοποθέτησή του γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη τοῦ μεγάρου Β, ἐντὸς τῆς μακρᾶς ἐποχῆς λειτουργίας τοῦ βωμοῦ στάχτης. Ἀλλὰ ὅταν κτίσθηκε ὁ πρῶτος ἀρχαῖκός σηκὸς εἶχε ἴσως ὁ βράχος καλυφθεῖ, ἀφοῦ ἡ κάτω σειρὰ τῶν πλακῶν τοῦ νότιου στυλοβάτη βρίσκεται σὲ βάθος 1.10, καὶ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως στὸν πρόδομο 0.70, δηλ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ βράχου.

Διατυπώνεται μόνο ὡς εἰκασία ὅτι μπορεῖ ὁ βράχος αὐτὸς νὰ εἶχε χρησιμεύσει ὡς ὑπέργειος, ἄκτιστος βωμὸς γιὰ κανονικὲς θυσίες ἢ ὡς τράπεζα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ «μελανὸ στρῶμα» υπήρχε πρὸς Β καὶ Δ τοῦ βράχου. Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ στρῶμα στὸ ὁποῖο φέρεται καὶ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ χῶμα καὶ λατύπη, ὁμ. 187/07 εἶναι ἐν μέρει τῆς Πρώτης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου: ἓνα ἀνοικτοῦ ἀγγείου (κρατήρα ἢ φιάλης), ἄλλο ἔχει ἀμαυρόχρωμη ἀραιὴ βαφή μὲ βούρτσα, ἐνῶ ἄλλα ἀπὸ πρόχου ἔχουν μονόχρωμο ὑπόλευκο ἐπίχρισμα. Δύο ὄστρακα εἶναι ἀπὸ φαιὸ πηλό, τὸ ἓνα ἀνήκει σὲ μεγάλο κλειστὸ ἀγγεῖο, τὸ ἄλλο μὲ μικρὸ μέρος τοῦ χείλους, σὲ ἀνοικτὸ ἀγγεῖο.

E. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΕΙΨΟΕΙΔΟΥΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ ΤΩΝ ΠΛΑΚΩΝ

(7ος αἰ. π.Χ.)

Κατὰ τὸν 7ο αἰ. ὁ βωμὸς τῆς στάχτης βρίσκεται σὲ λειτουργία. Περιγράψαμε ἤδη στὰ πλαίσια τοῦ προηγούμενου στρωματογραφικοῦ ὀρίζοντα τὴν κατασκευὴ ἐνδὸς νέου ἐπίπεδου χρήσεως μεταξὺ τοῦ πῆλινου ἐδάφους τῆς στάχτης καὶ τοῦ βόρειου

δωματίου που είχε καταστραφεί και επανακτίστηκε μαζί πιθανότατα με το νέο αυτό επίπεδο. Μέσα στην κατώτερη στρώση του επιπέδου, που φαίνεται ότι διατηρήθηκε έως την εποχή οικοδόμησης του ναού, βρέθηκε το ύστερογεωμετρικό ειδώλιο του ίππεία (πίν. 24α).

I. Το ζήτημα των «βάσεων περιστυλίου» του μεγάρου Β

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο αναφέραμε τις θεωρητικές περιπλανήσεις της έρμηνείας των πλακών που είχαν βρεθεί από τον Σωτηριάδη τοποθετημένες σε έλλειψοειδή διάταξη και σε υψηλότερο επίπεδο γύρω από τον χώρο του μεγάρου Β εκτός της πρόσσης (σχ. 14). Ήδη καταχωρίσαμε συνοπτικά τη στρωματογραφική ακολουθία σύμφωνα με την οποία οι πλάκες τοποθετήθηκαν αφού το κτήριο είχε καταστραφεί και ενώ στον χώρο του λειτουργούσε ή πλήρη έστια των ολόκαυστων θυσιών. Η ανασκαφική αυτή διαπίστωση απαλλάσσει όριστικώς τις πλάκες από τη συνάφειά τους με το μέγαρο Β.

Οι έως τώρα αντιρρήσεις για την απόδοση των πλακών σε βάσεις στύλων περιστυλίου του κτηρίου αυτού στηρίζονταν κυρίως σε τεχνικές δυσκολίες που είναι οι ακόλουθες: Η ανατολική σειρά παρουσιάζει καθώς προχωρεί προς Ν απόκλιση από τον ανατολικό τοίχο του μεγάρου (εκτός αν υποτεθεί ότι οι πλάκες μετακινήθηκαν ομαδικώς προς Α, για την οικοδόμηση π.χ. του ανατολικού στυλοβάτη του ναού). Η 16η πλάκα που πιθανώς είναι άμετακίνητη απέχει 2.15, ή 17η 2.60, ή 18η 2.70, λιγότερο από όλες απέχει ή 15η. Και των πλακών της δυτικής σειράς οι αποστάσεις από τον δυτικό τοίχο του μεγάρου δεν ήταν ίσες. Αυτό είναι ένα επιπλέον αποθαρρυντικό στοιχείο για τον συσχετισμό με το μέγαρο Β που πρέπει να ταυτιστεί με τη γνωστή παρατήρηση για την απόκλιση του άξονα της όλης «περίστασης» από τον άξονα του κτηρίου. Άλλα και οι μεταξύ των πλακών αποστάσεις ποικίλλουν τόσο, ώστε να φαίνεται αδύνατο ότι ανήκουν σε περίσταση ή ακόμη και σε στύλους στήριξης της στέγης περί το κτήριο. Τα παραδείγματα έλλειπτικών περιστυλίων στο Λευκαντί και το Μαζαράκι της Άχαϊας²⁰¹ έχουν πλήρη κανονικότητα στη διάταξη των βάσεων. Σε μία περίπτωση, συγκεκριμένα μεταξύ της 9ης και 10ης πλάκας που καλύπτονται εν μέρει από τον δυτικό τοίχο του σηκού και επομένως βρίσκονται προφανώς στην αρχική τους θέση, η απόσταση είναι μόλις 1.35 περίπου, ενώ άλλου είναι ασφαλώς μεγαλύτερη. Σε αυτά πρέπει να προστεθεί και το ακανόνιστο σχήμα, αταίριαστο σε βάσεις περιστυλίου. Τα βάθη στα οποία βρίσκεται ή άνω επιφάνειά τους, όσα μετρήθηκαν, είναι ποικίλα (από 0.40 έως 0.60). Και ωστόσο οι παρατηρήσεις αυτές δεν θα μπορούσαν να έχουν αποφασιστική σημασία για τη σχέση των πλακών με το μέγαρο Β, γιατί ο αντίλογος περί της διαταραχής και της μετακίνησης των πλακών, της διακύμανσης του έδάφους κλπ. είναι και εύκολος και εύλογος. Μόνο ή στρωματογραφική έρευνα²⁰² θα

201. Mazarakis Ainiian 1997, 48 με βιβλιογραφία, Πετρόπουλος 1992-93.

202. Ήδη πριν από την ανασκαφή, Παπαποστόλου 1990, 192-197, κλίνοντας προς την

πλευρά των έρευνητών που δεν δέχονταν την περίσταση, είχε άμφισβητήσει τη σχέση των πλακών με βάσεις στύλων περίστασης.

μπορούσε να βοηθήσει ασφαλέστερα στη λύση του προβλήματος και αυτό είχε γίνει κοινή πεποίθηση όταν άρχισε η ανασκαφή. Το κυριότερο και βασικό ανασκαφικό στρωματογραφικό δεδομένο που οδήγησε στην αποδέσμευση των πλακών από το μέγαρο Β, το οποίο θα περιγράψω αναλυτικά στη συνέχεια, είναι η επίχωση του κίτρινου καθαρού χρώματος ή όποια μεσολαβεί μεταξύ των έρειπίων των κτηρίων της Έποχής του μεγάρου Β και των περίφημων πλακών, αποδεικνύοντας ότι όταν αυτές εγκαταστάθηκαν τα κτήρια εκείνα δεν έστεκαν όρθια. Υπάρχουν όμως και άλλα επιχειρήματα, όπως η ύπαρξη αναλημματικού τοίχου μεταξύ του ανατολικού τοίχου του κτηρίου και των πλακών της ανατολικής σειράς.

Από τις δεκαοκτώ πλάκες που σημειώθηκαν λείπει σήμερα μία, η 8η. Ἡ ἀθικτὴ ἀρχαία ἐπίχωση διαπιστώθηκε κάτω ἀπὸ τὴν 5η, τὴν 6η καὶ τὴ 10η τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τὴ 12η τῆς βόρειας καὶ πιθανῶς τὴ 16η τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Ἡ ἀρχαία ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες δὲν εἶναι ὁμοιόμορφη, γιὰ δὲν ἐπικρατοῦσε παντοῦ ἢ ἴδια κατάσταση σὶν ὁ ὅτι ἐγένετο ἢ ἐγκατάστασή τους. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι προηγήθηκε ἐτοιμασία τοῦ ἐδάφους τόσο μὲ ἐπιχωματώσεις ὅσο καὶ μὲ ὑποκατασκευές σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὥστε τὸ ἐπίπεδο σὶν ὁποῖο ἐπρόκειτο αὐτὲς νὰ τοποθετηθοῦν νὰ εἶναι στέρρο καὶ κατὰ τὸ δυνατόν ἰσόπεδο.

II. Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα

Δυτικὴ σειρά τῶν πλακῶν

Διδακτικὴ ἦταν ἡ ἔρευνα πὸ ἐγένετο κατὰ τὴ δυτικὴ σειρά τῶν πλακῶν (εἰκ. 33) μὲ τὶς ἐξῆς τομῆς: 16 κάτω ἀπὸ τὴν 5η πλάκα, 15 πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 4η καὶ τὴν 5η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, 21 κάτω ἀπὸ

Εἰκ. 33. Ἡ δυτικὴ σειρά τῶν πλακῶν τοῦ ἑλλειψοειδοῦς περιβόλου ἀπὸ Ν.

τῆ 10ῃ πλάκα, καθὼς καὶ τὶς τομὲς α-α'-α" ποὺ ἔγιναν ἐγκαρσίως κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ μεταξὺ τῶν τομῶν 15 καὶ 1α²⁰³.

Καθοριστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς ἐγκατάστασις τῶν πλακῶν ἦταν κυρίως ἡ σχέση τους μὲ τὸ γνωστὸ καθαρὸ κίτρινο χῶμα τὸ ὁποῖο σημειώθηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ σὲ ἐπίπεδο βαθύτερο ἀπὸ τὶς πλάκες καὶ ἀναγνωρίσθηκε ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ποὺ κάλυψε τὸ ἐρείπιο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου καὶ τοῦ πίσω δωματίου καὶ συνεχίσθηκε δυτικῶς καὶ βορείως αὐτῶν. Στὶς πρὸ πάνω στρωματογραφικὲς τομὲς τὸ στρώμα αὐτὸ ποὺ εἶχε κλίση πρὸς Δ διαπιστώθηκε ὅτι βρισκόταν πάντοτε κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς ἑλλειπτικῆς σειρᾶς. Ἡ 5ῃ καὶ ἡ 6ῃ πλάκα εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ ἐπίχωση φερτῶν χωμάτων ποὺ περιεῖχαν ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, στάχυι, λατύπη καὶ κατὰ τόπους πυρακτωμένους πηλούς. Εἶναι τὸ στρώμα 2 στὴν 15 καὶ τὰ 1α καὶ 2 στὴ 16. Ἡ 5ῃ πλάκα ἐδράζεται σὲ βάθος 0.61-0.63 (πίν. 36-37, σχ. 8). Ἡ ἐπίχωση αὐτὴ ἔγινε γιὰ ἰσοπέδωση ἐπάνω ἀπὸ τὸ κίτρινο στρώμα, ἀφοῦ ὑπῆρχε ἡ πρὸς Δ κλίση.

Ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὴ ἦταν ἡ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὴ 10ῃ πλάκα ἢ ὁποῖα εἶναι φαίνεται ἀμετακίνητη, γιὰτὶ βρίσκεται κατὰ μεγάλο μέρος κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, στὸν χῶρο τοῦ ὀπισθοδόμου καὶ ἐδράζεται σὲ βάθος 0.44 (ἢ ὑποκατασκευὴ τῆς φθάνει σὲ βάθος 0.67). Στὴν τομὴ 21 (πίν. 45) συναντήσαμε τὸ ἴδιο κίτρινο στρώμα ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῆς ὑποκατασκευῆς τῆς πλάκας καθὼς καὶ κάτω ἀπὸ αὐτήν. Ἐδῶ μάλιστα ἦταν καθαρότερη καὶ σαφέστερη ἡ σχέση του, τόσο μὲ τὴν πλάκα τῆς ἑλλειπτικῆς σειρᾶς, ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β, γιὰτὶ τὸ κίτρινο στρώμα ὑπέρκειται τοῦ στρώματος καταστροφῆς τοῦ κτηρίου τοῦ σύγχρονου μὲ τὸ μέγαρο Β, τοῦ ὁποῖου γνωρίζουμε τὴ γωνία τῶν τοίχων Δ καὶ Ε²⁰⁴ (πίν. 2α, 71, σχ. 18β). Διαπιστώσαμε μὲ ἀκρίβεια, ὅτι τὰ ἐρείπια τοῦ κτηρίου αὐτοῦ δὲν εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ ὅπως συνέβη στὸ πίσω δωμάτιο καὶ στὸν κύριο χῶρο τοῦ μεγάρου Β. Ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρώμα βρισκόταν ἡ 10ῃ πλάκα μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ κίτρινου καθαρῶ χῶματος²⁰⁵. Ἐδῶ δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη ἄλλης ἐπίστρωσης γιὰ ἰσοπέδωση, ὅπως στὶς πλάκες 5 καὶ 6 ποὺ τοποθετήθηκαν σὲ χῶρο μὲ κλίση πρὸς Δ. Ἡ ὁμ. ὀστράκων 107/97 σχετίζεται μὲ τὴν προετοιμασίαν γιὰ τὴν ἐγκατάστασι τῆς 10ῆς πλάκας. Παρόλο ὅτι τὰ χονδροειδῆ ὄστρακα, πιθανῶς ὑστεροελλαδικά, δὲν βοηθοῦν στὴ χρονολόγησι τῆς ἐγκατάστασις τῆς πλάκας, ἡ διαδοχὴ τῶν φάσεων ἦταν καθαρὴ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ πλάκες ποὺ εἶχαν ἄλλοτε ἀποδοθεῖ σὲ βάσεις κίωνων πρωτοφανοῦς ἑλλειψοειδοῦς πτεροῦ γύρω ἀπὸ ὀρθογώνιο κτήριο, βρίσκονται σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ τὰ λείψανα τῆς καταστροφῆς τοῦ κτηρίου τῆς γωνίας τῶν τοίχων Δ καὶ Ε τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β καὶ ἐπομένως τοποθετήθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν κτηρίων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς²⁰⁶.

203. Γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς ἑλλειπτικῆς σειρᾶς βλ. *ΠΑΕ* 1992, 125 (6ῃ πλάκα), 1993, 88, 1995, 91, 1996, 173, 177, 1997, 127, 136, 142, 1998, 129, 1999, 131.

204. *ΠΑΕ* 1997, 139 κέ.

205. Τὸ λίγο μελανὸ χῶμα ποὺ παρατηρήθηκε ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα μπορεῖ νὰ ἀνήκει στὰ στοιχεῖα ἀπανθράκωσης «ἐπάνω στὸ

κίτρινο» ποὺ παρατηρήθηκαν καὶ ἄλλοι.

206. Καὶ στὴν ἀπέναντι τομὴ 22 κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ Ιου ἀπὸ Ν κίονος τοῦ ὀπισθοδόμου ὑπάρχει στρωματογραφικὴ ἀντιστοιχία, ἀλλὰ τὰ ὄστρακα στὰ ἀνώτερα στρώματα, ὁμ. 100/97 στὸ στρώμα 1 καὶ 101/97 στὸ κίτρινο στρώμα εἶναι μυκηναϊκά. Μὲ τὴν ὁμ. 101/97 ὑπῆρχε καὶ τὸ ἀπολείψμα πυριτολίθου Λ75.

Σημαντική ήταν και η έρευνα μεταξύ των στρωματογραφικών τομών 15 και 1α που έγινε με τις τομές α-α'-α'' κάτω από τον δυτικό τοίχο του σηκού (πίν. 9). Διαπιστώθηκε ότι επάνω από το πλακόστρωτο που υπήρχε δυτικώς κατά την εποχή λειτουργίας του μεγάρου Β (υπόλοιπα του οποίου βρέθηκαν και εδώ), στρώθηκε καθαρό κίτρινο χρώμα μετά από την καταστροφή του κτηρίου. Κίτρινο καθαρό χρώμα υπήρχε και κάτω από το ίδιο πλακόστρωτο (στρώμα άρ. 5) το οποίο πρέπει επομένως να σχετισθεί με το επίπεδο κατασκευής του μεγάρου Β. Έχουμε δηλαδή εδώ δύο εποχών αλληπάλληλες επιστρώσεις καθαρών κίτρινων χωμάτων για ισοπέδωση, μία κατά την οικοδόμηση και άλλη μετά από την καταστροφή του μεγάρου Β. Τα στοιχεία αυτά προέκυψαν και άλλου στη δυτική πλευρά, στις τομές 1β, 15 και 17²⁰⁷. Η έρευνα μεταξύ της 4ης και 5ης πλάκας (τομή 15) (πίν. 36, 37) έδειξε ότι η πρώτη κίτρινη επίχωση έγινε κατά την οικοδόμηση του μεγάρου Β και επάνω σε αυτήν σημειώθηκε επίπεδο πατημένης γής (αντίστοιχο με εκείνο του πλακοστρώτου προς Δ του μεγάρου Β, αφού και τα δύο βρίσκονταν στο ίδιο περίπου βάθος). Η δεύτερη επιστροφή έγινε μετά από την καταστροφή του κτηρίου, και επάνω σε αυτή υπάρχει η φερτή επίχωση για ισοπέδωση πριν από την τοποθέτηση των πλακών στο δυτικό σκέλος. Η απέναντι τομή 17 (πίν. 39) έδωσε στοιχεία που δείχνουν ότι η κίτρινη επίχωση είχε φθάσει στη θέση του δυτικού στυλοβάτη. Επειδή η παλαιά ανασκαφή προχώρησε σε μεγάλο βάθος πέρα από τον στυλοβάτη, δεν γνωρίζουμε εάν συνεχιζόταν προς Δ το κίτρινο χρώμα.

Τα όστρακα στο στρώμα κάτω από τις πλάκες και επάνω από το επίπεδο της εποχής του μεγάρου Β στην πλευρά αυτή είναι κατ'έξοχήν της Έποχής του Σιδήρου (όμ. 2, 3, 14, 15, 16/95, 119, [πίν. 103γ] 120, 121/98 από την τομή 15 και 66, 69, 60, 59/93, 6/95 από την τομή 16)²⁰⁸. Στην τομή 16 (πίν. 37) κάτω από την 5η πλάκα της έλλειψης δεν σημειώθηκαν μυκηναϊκά όστρακα στα ανώτερα στρώματα της εγκατάστασης της πλάκας, που αντιθέτως υπήρχαν στις χαμηλότερες, κάτω των 0.90, επιχώσεις (65α, 61, 62, 64/93, βλ. πιο πάνω). Έτσι έχουμε εδώ, έστω και εν μέρει κατά τύχη (αφού ύστεροελλαδικά όστρακα βρίσκονται σε όλα τα βάθη των φερτών ή αναμεμιγμένων χωμάτων) καθαρότερη εικόνα της διαδοχής της κεραμικής που συμφωνεί με τις στρωματογραφικές ακολουθίες.

Η εγκατάσταση των πλακών έγινε μάλλον πολύ αργότερα από την καταστροφή του μεγάρου Β, κατά την εποχή λειτουργίας του βωμού τέφρας και πρέπει να σχετισθεί με εξέλιξη του ιερού κατά τον πρώιμο 7ο αιώνα. Τα στοιχεία, έστια και πλάκες έλλειψοειδώς τοποθετημένες γύρω από τον χώρο τέλεισης λατρείας, αν και δεν γνωρίζουμε

207. ΠΑΕ 1995, 96, πίν. 45α, 46β, 48β.

208. Όστρακα από τις όμ. 59, 60, 66/93 συνηθισμένων. Σε βάθος 0.58 κοντά στην 5η πλάκα βρέθηκε άκεραιος λίθινος τριπτήρας Λ14. Ήταν μέσα στο «μελανό στρώμα». Άλλος (Λ15) βρέθηκε σε βάθος 0.55. Το λίθινο πιθανώς εργαλείο Λ16 βρέθηκε σε βάθος 0.60. Κάτω από την 5η πλάκα (στρώμα 2) υπήρχε το απόκρουσμα πυριτολίθου Λ66 και όμοιο Λ67 στο στρώμα 3. Στην τομή 15 περισυλλέχθηκε από το μαύρο στρώμα

το απόκρουσμα Λ37, από το κίτρινο στρώμα (βάθος 0.70-0.80) περισυλλέχθηκαν τα απολείψματα πυριτολίθου Λ30 (με την όμ. 3/95) και Λ88 (με την όμ. 121/98). Ύψηλότερα, στο στρώμα 2 υπήρχαν το απολείψωμα πυριτολίθου Λ35, το θραύσμα τριπτήρα; από ψαμμίτη Λ36 (με την όμ. 14/95), μέσα δε στο υπόστρωμα του επιπέδου χρήσεως των πλακών στην τομή 15 το απόκρουσμα πυριτολίθου Λ87 (με την όμ. 120/98).

πόσο απέχουν χρονικῶς μεταξύ τους, ἀνήκουν πάντως στὴ νέα ἐποχὴ μετὰ ἀπὸ τὸ μέγαρο Β, κατὰ τὴν ὁποία ὁ χῶρος εἶναι πλέον ἀφιερωμένος στὴ λατρεία, συνυπάρχουν καὶ διατηροῦνται μέχρι τῆς κατασκευῆς τοῦ πρώιμου ἀρχαῖκου ναοῦ (τουλάχιστον οἱ πλάκες), προσγράφονται δηλαδή στὸν ἴδιο εὐρύτερο ἱστορικὸ ὀρίζοντα (8ος-7ος αἰ. π.Χ.) ἂν καὶ σὲ διαδοχικὲς περιόδους τοῦ πρώιμου ἱεροῦ τοῦ Θέρμου.

Ἐνατολικὴ σειρὰ τῶν πλακῶν

Ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς ἀνατολικῆς σειρᾶς (εἰκ. 34) μόνο ἡ 16η μπορεῖ νὰ ἦταν ὅπως σημειώσαμε ἀμετακίνητη σὲ βάθος 0.57, μὲ ὑποκατασκευὴ ἀπὸ ἐπάλληλους πλακοειδεῖς λίθους²⁰⁹. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν ἀνιχνεύθηκε σὲ βάθος 0.61-0.75 μέρος ἀργολιθοδομῆς ἀδιάγνωστης (πίν. 79α). Ἀπὸ βάθος 0.80 προέρχεται ἡ ὁμ. 28/95 μὲ ὑστεροελλαδικὰ ὄστρακα, ἴσως σύγχρονα τῆς κατασκευῆς αὐτῆς. Σὲ συνάφεια μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῆς πλάκας δὲν ὑπῆρχαν εὐρήματα. Πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὅλη ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἔχει διαταραχθεῖ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ νεώτερες στερεωτικὲς ἐργασίες. Προφανῶς γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς δὲν διακρίνεται ὑπόλοιπο ἐπιπέδου χρήσεως.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἡ ὑπαρξὴ ἀναλήμματος τοῦ ὁποίου ἡ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς ὑπόλοιπα ἀπὸ τὸ κατώτερο κυρίως μέρος (πίν. 74, 44), ἦταν πολὺ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴ σχέση πλακῶν ἐλλειψοειδοῦς σειρᾶς καὶ μεγάρου Β. Τὰ ὑπόλοιπα τοῦ ἀναλήμματος αὐτοῦ ἐδράζονται ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β ἀνατολικῶς τοῦ κτηρίου, πάντοτε μετὰ τὸ ἀνατολικὸ τοῦ τοίχου καὶ τοῦ ὑψηλότερα εὐρισκομένου ἐπιπέδου τῶν πλακῶν τῆς ἐλλειπτικῆς σειρᾶς²¹⁰. Ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε περιστύλιο στηριζόμενο στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ὅπου κεῖνται οἱ πλάκες, ἐνῶ παρεμβαλλόταν στὴ «στοιά», σὲ βάθος, παράλληλα μὲ τὶς πλάκες ὁ ἀναλημματικὸς τοίχος. Μεταγενέστερη ἀνύψωση τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τόση, ὅση ὑπέθεσε ὁ Ρωμαῖος γιὰ νὰ συνδέσει τὶς πλάκες μὲ τὸ κτήριο, στρωματογραφικῶς δὲν προέκυψε σὲ κανένα μέρος τοῦ κτηρίου. Ὁ Ρωμαῖος ἐστήριξε τὴν ὑπόθεση αὐτὴ στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ ε-ε (7 τῆς παρούσας ἀνασκαφῆς). Ἀλλὰ τὸ νεώτερο κατ' αὐτὸν δάπεδο, δηλαδή ἡ πήλινη ἐστία, βρίσκεται καὶ πάλι βαθύτερα 0.20-0.40 περίπου ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἔδρασης τῶν πλακῶν²¹¹. Ἡ πρὸ εὐλογη ὑπόθεση εἶναι ὅτι τὸ κενὸ μετὰ τὸ ἀνατολικὸ τοίχου μεγάρου Β καὶ ἀναλήμματος (χῶρος ποὺ βρήκαμε ἀνεσκαμμένο) ἐπχωματώθηκε ἀφοῦ τὸ κτήριο εἶχε πρὸ πολλοῦ καταρρεύσει, ἴσως γιὰ νὰ καλυφθεῖ καὶ τὸ εῖρειπό του, ποὺ ἔως τότε χρησίμευε ὡς περίβολος τῆς ἐστίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν ἐλλειψοειδῶς οἱ πλάκες, ὡς περίβολος τοῦ τεμένους. Ἄρα ἡ πρὸ πάνω παρατήρηση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀναλήμματος μετὰ τὸ κτήριο καὶ πλακῶν προσφέρει πράγματι καταλυτικὸ τεκμήριο γιὰ τὸν ἀποχωρισμὸ τῶν πλακῶν ἀπὸ τὸ μέγαρο Β.

209. ΠΑΕ 1995, 105.

210. ΠΑΕ 1992, πίν. 31α, 1996, 205.

211. Τὰ βάθη στὰ ὁποῖα ἐδράζονται σήμερα

οἱ προφανῶς ἀμετακίνητες πλάκες εἶναι ποικίλα γιὰτὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους εἶναι ἀνισόπεδη: 5η: 0.61-0.63, 10η: 0.44, 12η: 0.40, 16η: 0.57.

Εικ. 34. Ἡ ἀνατολική σειρά τῶν πλακῶν, ἀπὸ Α.

Βόρεια σειρά τῶν πλακῶν

Στὴ βόρεια τοξωτὴ πλευρὰ ἐρευνήθηκε ἡ 12η πλάκα στὸν ἄξονα περίπου τῆς ἔλλειψης²¹² (πίν. 2α, 72β, 73). Ἡ πλάκα αὐτὴ ἐδράζεται σὲ βάθος 0.40, δηλαδή 0.35-0.40 ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ βόρειου δωματίου τοῦ μεγάρου Β. Κεῖται δὲ 0.10-0.15 βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἔδρασης τῶν πλησιόχωρων στοιχείων τοῦ ναοῦ, δηλαδή τῆς πρώτης ἀπὸ Β βάσης τοῦ κίονα τοῦ ὀπισθοδόμου καὶ τοῦ βόρειου ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ (σχ. 9). Ἡ πλάκα εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ὀπισθοδόμου. Στὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε λιθόστρωτο τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἐνὸς τοίχου (ζ) 0.40 πρὸς Α τῆς 12ης πλάκας. Ἡ 12η πλάκα ἐπάτησε μὲ τὴ μεσολάβηση ὑποκατασκευῆς ἀπὸ μία σειρά πλακοειδῶν λίθων ἐπάνω σὲ ἄλλο, νεώτερο τοῦ προηγουμένου λιθόστρωτο τοῦ ὁποῦ τμήματα βρέθηκαν τόσο κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα ὅσο καὶ λίγο βορειότερα. Τὰ ὄστρακα ἦταν πάλι ἀνάμικτα, ἀλλὰ στὸ ἀνώτερο λιθόστρωτο ὑπερτεροῦσαν τὰ λεπτότερα χειροποίητα, ὑπῆρχαν ὅμως καὶ προϊστορικὰ καὶ ἴσως μυκηναϊκὰ μετὰ τὰ (ὄμ. 21/95 (π.58)) καὶ ἀπολεπίσματα πυριτολίθου Λ39, Α41, Λ42. Κάτω ἀπὸ τὸ παλαιότερο λιθόστρωτο ἦταν ἡ ὄμ. 22/95 (Π60, Π61).

212. ΠΑΕ 1995, 102 κέ., πίν. 50β.

III. Σχέση πλακῶν με κατάλοιπα ευρύτερου λιθοστρώτου

Στὸ σχέδιο τοῦ Λυκάκη²¹³ (εἰκ. 14, σ. 17) ἀπεικονίζεται στὴν ἴδια πρὸ πάνω θέση παρὰ τὴ 12η πλάκα τὸ ἀνώτερο προφανῶς λιθόστρωτο με σαφῶς καμπύλο περίγραμμα, ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὅτι εἶναι αὐτοτελὲς κυκλικὸ λιθόστρωτο κατασκεύασμα «λατρευτικῆς χρήσης»²¹⁴ (πίν. 2α, 73α). Ἐὰν ὁμως εἶναι τμήμα ευρύτερου λιθοστρώτου τοῦ χώρου, τότε πρέπει νὰ τὸ συνδέσουμε με ἄλλα ὑπόλοιπα στὸν ἴδιο ὀρίζοντα. Καὶ πρῶτα ἀναφέρω ἐκεῖνα ποῦ βρῆκε καὶ ἀποτύπωσε στὸ σχέδιο κάτωφης ὁ Σωτηριάδης στὸ νότιο μέρος κυρίως τοῦ δυτικοῦ περοῦ καὶ λιγότερα στὸ νότιο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ. Ὅρισμένα ἄλλα μεμονωμένα ὑπόλοιπα ἀπὸ διάφορες θέσεις ἀποδόθηκαν στὸ ἴδιο λιθόστρωτο²¹⁵. Ὁ G. Kuhn προχώρησε καὶ ἐθεώρησε ὅτι καὶ οἱ πλάκες τοῦ ἔλλειπτικοῦ περιβόλου εἶναι ἐξίσου τυχαῖα ὑπολείμματα τοῦ ἴδιου λιθοστρώτου τὸ ὁποῖο κατ' αὐτὸν κατεῖχε μέρος τουλάχιστον τοῦ χώρου (πλατεία λατρείας) στὸν ὁποῖο κτίσθηκε ὁ ἀρχαῖκός ναός, ὁπότε καὶ ἀφαιρέθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα ὑπόλοιπα καὶ τὶς πλάκες ποῦ κατὰ τύχην διέφυγαν καὶ ἔμειναν διατεταγμένες σὲ ἔλλειψοειδῆ σειρά²¹⁶. Πάντως πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὅπου κατὰ τὴ νέα ἀνασκαφὴ μετακινήθηκαν λίθοι τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ δὲν διαπιστώθηκαν ὑπόλοιπα συνεχοῦς λιθοστρώτου. Σήμερα δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὅτι τὸ λιθόστρωτο τὸ ὁποῖο ἀφαίρεσε ὁ Σωτηριάδης ἦταν ἀρχαῖο²¹⁷. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχέση του με τὶς πλάκες τῆς ἔλλειψης ἢ παρατήρηση παλαιῶν φωτογραφιῶν τοῦ Σωτηριάδη²¹⁸ εἶναι μέχρι σημείου διδακτικὴ, γιατί δείχνει ὅτι οἱ πλάκες αὐτές, τὶς ὁποῖες ὁ ἀνασκαφέας διατήρησε στὴ θέση τους ὡς ἀρχαῖες, κείνται λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ γνωστὸ λιθόστρωτο (εἰκ. 18, 35). Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ γιατί διατηρήθηκαν οἱ πλάκες τῆς ἔλλειψης, ἐνῶ τὸ λιθόστρωτο ἀφαιρέθηκε. Τὴν ἴδια ἐντύπωση δίνουν οἱ πλάκες αὐτές καὶ σὲ σχέση με τὰ σωζόμενα σήμερα ὑπόλοιπα τῶν πλακῶν ποῦ ἀναφέραμε κάτω ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ.

Δὲν θὰ ἦταν ἐπομένως παρακινδυνευμένο νὰ προσαφθεῖ τὸ λιθόστρωτο αὐτὸ ἀμεσότερα στὴν ἐποχὴ τῶν πλακῶν τοῦ ἔλλειψοειδοῦς περιβόλου ὡς νεώτερο στοιχεῖο. Θὰ ἦταν στρωμένο γύρω ἀπὸ τὸν βωμὸ τῆς στάχτης. Ἡ ἔλλειψη τῶν ἀνασκαφικῶν τεκμηρίων δὲν ἐπιτρέπει νὰ στηρίξουμε σταθερότερα τὶς ὑποθέσεις αὐτές.

213. Σωτηριάδης 1900, παρένθ. πίν. σελ. 175.

214. Βλ. παραδείγματα, Mazarakis Ainiian 1997, 122-123, Hägg 1983β, 189.

215. Παπαποστόλου 1990, 193, εἰκ. 3α, β, γ, Kuhn 1993, 40, πίν. 4. 1-3, 7. 2: (α) μία πλάκα ἴσως ἢ τελευταία τοῦ σχεδίου Λυκάκη κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ (β) ὀρισμένες πλάκες κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη (π.χ. τομὴ 17) (πίν. 72Α, 73) (γ) ἄλλες παρὰ τὴν 8η καὶ 10η ἀπὸ Ν βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (ΠΑΕ

1992, εἰκ. 11 τομὴ κατὰ πλάτος). Ἐπειδὴ πολλὲς ἀπὸ τὶς πρὸ πάνω πλάκες εἰσχωροῦν ἐν μέρει κάτω ἀπὸ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ ἐξηγεῖται μὲν ἢ διατήρησή τους, ἐπιβάλλεται ὁμως καὶ συγκεκριμένη ἐπιφύλαξη, γιατί μπορεῖ νὰ ἀνήκουν στὶς συνθήσεις ἐδῶ ὑποκατασκευὲς γιὰ τὴν ὀριζοντίωση.

216. Kuhn 1993.

217. Ἦδη τὸ ἐσημείωσε ὁ Schmalz 1980, 322 σμ. 14.

218. ΠΑΕ 1993, πίν. 55.

Εικ. 35. Ανασκαφή 1898. Δυτικό πτερό του ναού του Απόλλωνος με τὸ ἀφαιρεθὲν λιθόστρωτο καὶ τὶς πλάκες τοῦ ἑλλειψοειδοῦς περιβόλου (μὲ σταυρό).

IV. Ἑρμηνεία τῶν πλακῶν

Ἄν ἀρκεσθεῖ κανεῖς καὶ μόνο στὰ ἐλεγμένα στρωματογραφικὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ ἀποδοσεῖ τις πλάκες ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ περιστυλίου. Πιστεύω ὅτι ἡ λιγότερο προβληματικὴ ἀπὸ ὅλες ἐκεῖνες τὶς ἐρμηνευτικὲς προτάσεις ποὺ ἔγιναν ἀπορρίπτοντας τὸ περιστύλιο, εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ περιβόλου. Ἡ γνωστὴ ἀποκατάσταση τοῦ Wesenberg ὅτι ὑπῆρξε ἀψιδωτὸ κτήριο κατὰ τὴν περίοδο μεταξὺ τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ σηκοῦ, στὸ ὁποῖο θὰ ἀνῆκαν οἱ πλάκες ὡς βάσεις στύλων ἐνισχυτικῶν τῶν τοίχων του²¹⁹ (εἰκ. 24, σ. 36) δὲν μπορεῖ νὰ εὐσταθήσῃ σήμερα γιὰ λόγους στρωματογραφικούς. Θὰ παρέβλεπε τὴν ὑπαρξὴ τῆς συσσωρευμένης στάχτης μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β (ἡ ὁποία κάποτε φθάνει ὑψηλὰ ἕως σχεδὸν τὶς πλάκες τοῦ σηκοῦ), καθὼς καὶ κυρίως τὸ ὅτι δὲν παρατηρήθηκε ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ κτηρίου ἀνάλογο ἐπίπεδο χρήσεως ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἓνα εὐμέγεθες ἀψιδωτὸ κτίσμα, ἔστω καὶ ξυλόπλεκτο ἢ πηλόχριστο τὸ ὁποῖο ὅπως ἔγραψε καὶ ὁ Σωτηριάδης, ἀρνούμενος παρόμοια ὑπόθεση τοῦ Bulle «θὰ ἄφηνε μέχρι σήμερον πλεῖστα ὀρατὰ λείψανα τῆς κατασκευῆς του»²²⁰. Τὰ κατάλοιπα καταστροφῆς κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ

219. Wesenberg 1982.

220. Σωτηριάδης 1909, 30.

στη θέση του βόρειου δωματίου είδαμε ότι μπορούν να εξηγηθούν από τον εικαζόμενο μικρό εύτελη οίκο στη θέση αυτή, ενώ άλλα σποραδικά και περιορισμένης έκτασης λείψανα πατημένης γης ήταν υπαίθρια και όχι ιδιαίτερα σημαντικά. Άλλη ισχυρή ένδειξη για την απουσία ενδιάμεσης κτηριακής φάσης από το μέγαρο Β στον πρώιμο αρχαϊκό σηκό δίνει η ανασκαφική παρατήρηση ότι η επίχωση στους λάκκους του δυτικού τοίχου του μεγάρου Β ήταν ενιαία από το δάπεδο όπου πατούν οι λάκκοι έως τις πλάκες του δυτικού τοίχου του σηκού.

Η σκέψη μήπως στις πλάκες στηρίζονταν στύλοι στεγάστρου δεν μπορεί να επαναληφθεί, γιατί το πλάτος της έλλειψης θα ήταν απαγορευτικό. Άλλωστε στέγαστρο επάνω από βωμό στάχτης δεν θα ήταν χρήσιμο ούτε ασφαλές. Άλλα και οι στύλοι ξύλινου φράκτη πρέπει να αποκλειστούν, γιατί θα έπρεπε να εισχωρούσαν σε όπες μέσα στο έδαφος και όχι να στηρίζονται σε πλάκες οριζοντίως τοποθετημένες.

Εφ' όσον δεχόμαστε ότι αρχικώς οι τοίχοι του μεγάρου Β παρέμειναν σε έρειπώδη κατάσταση να περιβάλλουν και να ορίζουν την έστία των ολόκαυστων θυσιών, τότε πρέπει να χρονολογήσουμε την εγκατάσταση των πλακών ως όρων του τέμενους σε χρόνους υστερότερους της εγκατάστασης της έστιας, όταν πια οι τοίχοι του παλαιού κτηρίου μπορεί να είχαν καλυφθεί και δεν θα ήταν όρατοί· αλλά μάλλον σκοπίμως θα καλύφθηκαν για να όρισθεί με άλλο είδος περιβόλου το τέμενος. Τότε θα επχωματώθηκε και ο στενός χώρος μεταξύ του μεγάρου Β και του ανατολικού αναλήμματος μέχρι του επιπέδου εδράσεως των πλακών.

Οι πλάκες της έλλειψοειδούς σειράς περιέβαλλαν και όριζαν το τέμενος και μπορεί να στηρίζαν κατά περίσταση όρθιες πέτρες (πεσσίσκους;) για μεγαλύτερη εύκρινεια. Το μεγαλύτερο μέρος του χώρου που περιβάλλουν κατελάμβανε ο βωμός της στάχτης. Στη νότια πλευρά όπου υπήρχαν οι βόθροι, πλάκες δεν σώζονται και αν υπήρχαν, δεν γνωρίζουμε πως θα ήταν τοποθετημένες.

Ότι υπήρχαν περίβολοι ιερών με σειρά άπλων λίθων ή στύλων έχει γίνει αποδεκτό στην έρευνα²²¹. Γραπτες μαρτυρίες είναι λίγες. Ρητώς ο Πausanias (VIII, 30,2) αναφέρει ότι υπήρχε στην αγορά της Μεγαλοπόλεως περίβολος λίθων που πιθανώς σχετίζεται με ιερό του Λυκαίου Διός²²². Τα αρχαιολογικά εύρηματα δεν είναι έπαρκη και σαφή. Λίθινοι στύλοι σε πλάκες αποκαθίστανται στον αρχαϊκό περίβολο του Πελοπίου στην Όλυμπία όπου βρέθηκαν πεσσίσκοι με όπες στις πλάγιες όψεις για τη στερέωση οριζόντιων ξύλινων φραγμάτων²²³. Άργοι λίθοι και κατεργασμένοι πεσσοί από αυτούς που βρέθηκαν στη Μεγάλη Έλλάδα, στο Μεταπόντιο, στην Ποσειδωνία και την Έλέα, μπορεί να ήταν όροι ιερών χώρων π.χ. βωμών²²⁴. Και στο «ιερό του Θεσέως» κοντά στην άκρα της Μουνιχίας στον Πειραιά υπήρχε κατά τη μαρτυρία του Milchhöfer περίβολος σχεδόν τετράγωνος που

221. Stengel 1920, 17 κέ., Tomlinson 1976, 17, Burkert 1985, 85.

222. Jost 1994, 227.

223. Kyrieleis 2006, 57-58 με άλλα παραδείγματα.

224. Doerner 2002, 19, 27, 52, 158 (Μετα-

πόντιο), 88 σημ. 297-298, 99 (Ποσειδωνία: βρέθηκαν μεταξύ των δύο μεγάλων βωμών του Ποσειδώνος τοποθετημένοι κατά σειρά. Η χρονολόγησή τους δεν είναι βέβαιη, έρμηνεύονται επίσης ως «αναθήματα»), 177 σημ. 845, 846 (Έλέα: στο άνδρη D προς Β του βωμού περίβολος από

στις τρεις πλευρές είχε από δύο σειρές ὄρθιους λίθινους πεσσούς (Steinpfiler) κατ' ἀποστάσεις 2-3 μ. Στη δυτική πλευρά ὑπῆρχαν τέσσερις σειρές πεσσοί. Ἐκεῖ ἦταν καὶ ἡ εἴσοδος μετ' ἐπικλινῆς ἐπίπεδο²²⁵. Οἱ σίχοι τοῦ Πινδάρου

... Διὸς ἄλκιμος
 υἱὸς σταθμᾶτο ζάθειον ἄλσος πατρὶ μεγίστω·
 περὶ δὲ πάξαις Ἄλτιν μὲν ὄγ' ἐν καθαρῷ
 διέκρινε, τὸ δὲ κύκλω πέδον
 ἔθηκε δόρπου λύσιν,
 τιμάσαις πόρον Ἄλφειῦ...

Ὀλυμπ. X, 44-49

μοιάζει νὰ ὀρίζουν τὸ εἶδος καὶ νὰ ἰχνογραφοῦν τὴν εἰκόνα ἀπλοῦ καὶ στοιχειώδους περιβόλου πρώιμου τεμένουσαν τοῦ Θέρμου.

V. Μικρὸς «ξυλόπλεκτος καὶ πηλόχριστος οἶκος»

Τὸ βόρειο δωμάτιο τοῦ μεγάρου Β εἶχε ἐπισκευασθεῖ, ὅπως ἀναφέραμε στὸν προηγούμενο ἀνασκαφικὸ ὀρίζοντα, μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτηρίου, ἀπέκτησε δεῦτερο δάπεδο καὶ θὰ χρησίμευσε γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς λατρείας ἀπὸ τότε ποὺ ἐγκαταστάθηκε ἡ πῆλινη ἐστία τῶν ὀλόκαυστων θυσιαῶν. Φαίνεται ὅτι καταστράφηκε μετὰ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στοιχεῖα καταστροφῆς του εὐρισκόμενα πρὸς Ν (πέτρες, ἀπανθρακωμένο ὑλικό, χάλκινα ἀπορίμματα) εἶχαν καλυφθεῖ ἀπὸ ἐπίπεδο χρήσεως (σκληρὸ πατημένο χῶμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἐγίνε λόγος πρὸς πάνω) μέσα στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε τὸ ὑστερογεωμετρικὸ εἰδῶλιο τοῦ ἱπέα (πίν. 24α). Ἐπειδὴ αὐτὸ χρονολογεῖται πρὸς τὰ τέλη τοῦ 8ου-ἀρχὲς 7ου αἰ., ἡ κατάχωσή του θὰ ἐγίνε ἐντὸς τοῦ 7ου αἰ. Τὸ δωμάτιο ξανακτίσθηκε ἢ ἐπισκευάσθηκε καὶ ἀπέκτησε ἓνα τρίτο τὸ ἀνώτερο σωζόμενο δάπεδό του. Ὅπως ἔδειξαν οἱ στρωματογραφικὲς τομῆς 3 καὶ 4²²⁶, πρόκειται γιὰ τὸ καθαρὸ κίτρινο χῶμα πάχους 0.15-0.25, ποὺ ἔχει στρωθεῖ ἐπάνω στὸ δεῦτερο δάπεδο τοῦ δωματίου (πίν. 16, 17, 79β). Μέσα στὸ χῶμα διαπιστώθηκαν στὴν τομὴ 4 τρεῖς ὀπὲς κατὰ σειρὰν ἀπὸ Β πρὸς Ν ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ δύο διευρύνονται πρὸς τὰ κάτω. Περιεῖχαν ὅλες ἀπανθρακωμένο ξύλο τὸ ὁποῖο ὑποθέτουμε ὅτι προέρχεται ἀπὸ στύλους ἢ δοκοὺς γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐλαφροῦ κατασκευάσματος π.χ. στήριξη νέας στέγης τοῦ παλαιοῦ δωματίου ἢ μήπως ἐνδὸς νέου ξυλόπλεκτου καὶ πηλόχριστου ἢ κτισμένου ἀπὸ ὠμῆς πλίνθους οἴκου μετὰ ἀπὸ νέα καταστροφὴ; Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ κίτρινου στρώματος ὑπῆρχαν λείψανα ἰσχυρᾶς πυρᾶς προφανῶς ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ δωματίου (πίν. 80α). Καὶ κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ στὸ μέρος τοῦ δωματίου (πίν. 80β), ἡ ἐπίχωση ὅπου

σειρὰ λίθων σφηνωμένων στὴ γῆ. Ὁ περιβόλος ἐκλείνε τρεῖς «cippi», τοῦ Διὸς Ὀρίου ἢ Ἠορίου, τοῦ Πομπαιῶ, καὶ τοῦ Ὀλυμπίου Καιροῦ, λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.).

225. Milchhöfer 1881, 37. Ὁ von Eickstedt

1991, 118 διατυπώνει ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ περιβόλου μετ' τὸ «Θησεῖον» τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Ἀνδοκίδη.

226. ΠΑΕ 1992, 102, εἰκ. 6 (στρῶμα 5), 105, εἰκ. 7 (στρῶμα 5).

πατούσαν οί λίθοι τῶν τοίχων αὐτῶν περιεῖχε καὶ πυρακτωμένα κομμάτια πηλοῦ πιθανότατα ἀπὸ τὴ λάσπη ἢ ἐνδεχομένως ἀπὸ ὠμές πλίνθους. Πρόχειρες καὶ πρόσκαιρες κατασκευές τοῦ τύπου αὐτοῦ τεκμηριώνονται καὶ ἀπὸ ἄλλες ὁπές μέσα σὲ ὅμοια κίτρινη ἐπίχωση π.χ. σὲ αὐτὴ ποῦ στρώθηκε πρὸς Δ τοῦ μεγάρου Β καὶ τὴν συναντήσαμε στὸν χῶρο μεταξὺ τῶν πλακῶν 5 καὶ 4 τῆς ἔλλειπτικῆς σειρᾶς. Ἐκεῖ ὑπῆρχαν τέσσερις ὅμοιες ὁπές καὶ σὲ μία βρέθηκαν μικροὶ σφηνοειδεῖς λίθοι στὸ κάτω μέρος γιὰ τὴ στερέωση στύλου ἢ δοκοῦ²²⁷ (πίν. 37). Ὅπες γιὰ τὴν ὑποδοχὴ στύλων ἢ δοκῶν ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ ἀνασκαφές τῆς Πρώτης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ ἐξηγοῦνται συνήθως ὡς κατάλοιπα πρόχειρων ἢ πρόσκαιρων κατασκευῶν στὰ ἱερά. Ἄλλες ἀνήκουν σὲ μονιμότερα ξυλόπλεκτα ἢ κτιστὰ μὲ ὠμές πλίνθους κτήρια ποῦ εἶχαν καὶ λίθινα στοιχεῖα²²⁸.

Ἐστρακα στὸ κίτρινο στρῶμα τοῦ δωματίου χρήσιμα γιὰ τὴ χρονολόγηση δὲν βρέθηκαν. Ἡ ὁμ. 8/92 στὴν τομὴ 4 περιεῖχε μυκηναϊκά. Ἡ ραδιοχρονολόγηση τοῦ ἀπανθρακωμένου ὑλικοῦ μέσα ἀπὸ τὶς ὁπές τοῦ κίτρινου χρώματος στὸν χῶρο τοῦ ξυλόπλεκτου οἴκου (δείγμα 325) ἔδωσε ἡλικίες πολὺ παλαιές 929-829 π.Χ. μὲ πιθανότητα 95,4% καὶ 913-844 π.Χ. μὲ πιθανότητα 68,3%. Μπορεῖ τὸ ξύλο νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἄλλοῦ ἐπὶ πολὺ χρόνο μετὰ ἀπὸ τὴν κοπὴ του ἢ, ἂν κόπηκε τότε ποῦ χρησιμοποιήθηκε στὸ ὀπίσθιο δωμάτιο, δηλ. τὸν 7ο αἰ., μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ μέρος τοῦ δέντρου καὶ νὰ δίνει ἀρχαιότερη ἡλικία ἀπὸ αὐτὴ ποῦ θὰ ἔδιναν οἱ ἐξωτερικοὶ δακτύλιοι καὶ ἡ ὁποία θὰ ἦταν τοῦ χρόνου τῆς κοπῆς του (βλ. σ. 303, πίν. 17).

VI. Τὸ «μελανὸ στρῶμα»

Μὲ τὶς πλάκες τῆς ἔλλειπτικῆς σειρᾶς συνδέεται στρωματογραφικῶς τὸ γνωστὸ «μελανὸ στρῶμα» τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν, τὸ ὁποῖο συνάντησαν, ὅπως ἀναφέρουν, κατὰ τὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια πλευρά, ἀλλὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ναό. Ὁ Σωτηριάδης γράφει: «ἔξωθεν τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ στυλοβάτου... τὸ χῶμα ἦτο μέλαν». Τὸ ἴδιο στρῶμα, βρῆκε «ἐκτεινόμενον καθ' ἅπαντα σχεδὸν τὸν ναὸν καὶ ἔξω αὐτοῦ πρὸς δυσμὰς ἰδίως». Καὶ ὁ Ρωμαῖος ἐνόμισε ὅτι τὸ «μελανὸν» συνεχιζόταν καὶ ἐντὸς τοῦ ναοῦ «εὐθὺς ὑπὸ τοὺς κατωτάτους λίθους». Ὁ ἴδιος ἐρεύνησε ὅ,τι ἄφησε ἄθικτο ἢ ἀνασκαφῆ Σωτηριάδη: μικρὸ γλωσσοειδὲς τμήμα γῆς «βαῖνον παραλλήλως πρὸς τὸν δυτικὸν στυλοβάτην» μήκους 9 καὶ πλάτους 1.50 «διότι ἐκἀτέρωθεν εἶχε σκάψει εἰς μέγα βάθος ὁ κύριος Σωτηριάδης». Τὸ στρῶμα «ἦτο μέλαν διὰ τὴν τέφραν καὶ τὰ κάρβουνα»²²⁹. Δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀρχικὴ ἔκταση τοῦ στρώματος αὐτοῦ. Πρὸς ΝΔ ἔφθανε ἕως τὸν χῶρο τοῦ Μουσείου (ἐπιστολὴ Σωτηριάδη 22.6.1908). Ὅτι συνδέεται στρωματογραφικῶς τὸ μελανὸ μὲ τὶς πλάκες τῆς ἔλλει-

227. ΠΑΕ 1995, 92, εἰκ. 4, 5, 6.

228. Π.χ. στὴν Ἴσθμία στὸ ἄνδρρο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 8ου αἰ. γιὰ στέγαστρο ἢ καλύβη, Gebhard 1993, 158. Στὸ Καλαπόδι στὴ θέση τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, Felsch 1987, 5, ὁ ἴδιος 1991, 87, στὴν Τεγέα, Østby et al. 1994, 101, στὸ Ἡρά-

κλειο τῆς Θάσου, Bergquist 1998, 57 κέ. Εἰκασίες γιὰ τὴ χρῆση πρόχειρων καὶ εὐκαιριακῶν κατασκευῶν, στεγάστρων κλπ., βλ. Kron 1988, 144, Burkert 1991, 87.

229. Σωτηριάδης 1900, 176-177. Ρωμαῖος 1915, 228, 230.

ψης είναι βέβαιο, γιατί η νέα ανασκαφή αποκάλυψε μικρό μέρος του ίδιου στρώματος επάνω στο επίπεδο πατημένης γης όπου είχαν τοποθετηθεί οι πλάκες στη δυτική σειρά (πίν. 36, 37). Το πάχος του κυμαίνεται από 0.20-0.30, όπως παραδίδει και η παλαιά ανασκαφή. Δεν διαπιστώσαμε μελανό κάτω από τον ναό εκτός εν μέρει κάτω από τον δυτικό τοίχο του σηκού και ίσως κάτω από την 8η και την 7η βάση της εσωτερικής κιονοστοιχίας. Κάτω από τον βόρειο και ανατολικό τοίχο του σηκού ή κάτω από τον στυλοβάτη δεν υπήρχε το ίδιο ένιατο «μελανό στρώμα».

Διαπιστώσαμε ότι το «μελανό» περιείχε στάχτη, άπανθρακωμένο υλικό, λίγα όστα ζώων, θραύσματα χαλκών αντικειμένων και όστρακα. Άλλα δεν είναι βέβαιο ότι βρίσκεται όλο *κατά χώραν*. Πρέπει να θεωρήσουμε πιθανότερο ότι διαστρώθηκε στον χώρο πριν από την οικοδόμηση του πρώιμου αρχαϊκού σηκού. Είναι σχεδόν ίσοπαχες σε όλη την έκταση.

Η έκδοξη της διάστροφης στη νοτιοδυτική περιοχή δεν εμποδίζει να δεχθούμε ότι μελανά κατάλοιπα παράγονταν και παλαιότερα της τελευταίας περιόδου που προηγείται της κατασκευής του ναού, πιθανώς από την αρχή της εποχής λειτουργίας του βωμού των όλοκαυτωμάτων. Άλλα το άνωτερο μελανό της ανασκαφής ανήκει σε δραστηριότητα άσφαλώς της τελευταίας περιόδου. Η άνευρεση των ύστερογεωμετρικών χαλκών αφιερωμάτων μόνο στο μελανό και όχι σε χαμηλότερα στρώματα²³⁰ είναι απόδειξη ότι πρέπει πάντως να ανήκει στην Ύστερογεωμετρική περίοδο και τον 7ο αϊ. Είναι πιθανότατο ότι προέρχεται από κανονικές θυσίες σε βωμό. Υπέργειος βωμός κατάλληλος για τέτοιες θυσίες μόνο προς Ν της έστίας των όλοκαυστων θυσιών μπορούσε να υπάρχει. Από την πλευρά αυτή γινόταν ή προσπέλαση στο ιερό. Εκεί ήταν και οι βόθροι. Ο φυσικός βράχος που περιγράψαμε πιο πάνω, που έχει διατηρηθεί σε απόσταση 7.40 μ. προς Ν του ναού μπορεί να είναι ακριβώς ο βωμός για τις κανονικές θυσίες στον Θέρμο (πίν. 6, 56, 57, 78). Έτσι είναι φυσικό να έχει διαστρωθεί το μελανό στη νότια και τη δυτική πλευρά, στις όποιες άλλωστε το επίπεδο ήταν πάντοτε χαμηλότερο λόγω των κλίσεων από Α και Β.

Και οι δύο ανασκαφείς έθεώρησαν ότι το άνωτερο μελανό στρώμα ανήκε σε *κατά χώραν* κατάλοιπα των θυσιών. Και μάλιστα το συνταύτισαν με το στρώμα της άνοιχτόχρωμης στάχτης ως ένιατο στρώμα θυσιών. Ο Ρωμαίος ύποστήριξε ότι τα κατάλοιπα αυτά ανήκουν σε λατρευτικές πράξεις που τελούνταν εντός και εκτός του μεγάρου Β²³¹. Όστόσο τόσο αυτός όσο και ο Σωτηριάδης ύπόπευσαν τη διαφορά της σύστασης. Στον Σωτηριάδη αυτό διαφαίνεται ανάμεσα στις γραμμές της δημοσίευσης του 1900, όταν παρατηρεί ότι το στρώμα της στάχτης που βρήκε παχύτατο «κατά το μέσον που του ανατολικού τοίχου του σηκού και εύθως άμέσως ύπ' αυτόν» ήταν «ék καθαράς σχεδόν τέφρας αναμίκτου πάντοτε μετ' άπειρου πληθύος κεκαυμένων όστων» άντιπαραθέτοντας έμμέσως την άνοιχτόχρωμη αυτή στάχτη προς «το μέλαν». Και ο Ρωμαίος σημείωσε ότι το μελανό στρώμα διακρινόταν «διά τον ζωηρόν μαύρον χρωματισμόν του από των βαθυτέρων χωμάτων». Στην πραγματικότητα πρόκειται για κατάλοιπα διαφορετικών θυσιών, που ανήκουν σε διαφορετικές τελετουργικές πρακτικές και συμπίπτουν μόνο χρονικώς.

230. Ρωμαίος 1915, 228.

231. Ρωμαίος 1915, 246-247.

Ἄλλὰ τὴν ἐνοποίηση τῶν καταλοίπων τῶν θυσιῶν, καὶ τὴν ἀπόδοσή τους γενικὰ στὴν ἴδια τελετουργία ἐθεώρησαν δεδομένο καὶ ὅσοι μετὰ ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο ἀσχολήθηκαν καὶ ἔγραψαν γιὰ τὸ θέμα. Αὐτὸ εἶχε ὡς συνέπεια νὰ τοποθετεῖται ἡ τέλεση λατρείας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β (ὡς κατοικίας ἀρχηγοῦ καὶ ἔπειτα ἢ καὶ ἐξαρχῆς ὡς ναοῦ) καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ νὰ ἐμπλέκονται ἀκόμη περισσότερο οἱ πλάκες τῆς ἔλλειψης μὲ τὸ κτήριο αὐτό, ἀφοῦ ἦταν φανερὸ ὅτι ἀνῆκαν στὸν ἴδιο ὀρίζοντα μὲ τὸ «μελανό» τὸ ὁποῖο ὀρισμένοι χρονολογοῦσαν, ἀκολουθώντας τὸν Ρωμαῖο, στὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β. Ἄλλὰ καὶ ἀντιστρόφως, ἡ πρόσδεση τοῦ «περιστυλίου» στὸ κτήριο ἐνίσχυσε τὴν ἐνοποίηση τῶν στρωμάτων τῆς ἀνοιχτόχρωμης στάχτης καὶ τοῦ μελανοῦ.

Κυρίως οἱ στρωματογραφικὲς τομὲς 15 καὶ 16, ἀλλὰ ἐν μέρει καὶ οἱ τομὲς α-α'-α'' μᾶς ἔδωσαν ὑπόλοιπα τοῦ στρώματος. Διαπιστώθηκε ὅτι στὴ δυτικὴ πλευρὰ μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν πλακῶν δημιουργήθηκε ἓνα ἐπίπεδο χρήσεως ἐπάνω στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε χῶμα μελανό²³².

Στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 15 εἶναι τὸ στῶμα 1 ἀπὸ βάθος 0.40 ἕως 0.53 (πίν. 36). Λίγα ὑπόλοιπα ἔχουν ἀπομείνει παρὰ τὴν νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς 5ης πλάκας (τομὴ 16, στῶμα 1) ἀφοῦ τὰ ἀρχαῖα χῶματα εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ γιὰ τὴν ἀποκάλυψή της κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή, τὸ δὲ ἐπίπεδο χρήσεως (ποῦ ὑπάρχει στὴ στρωματογραφία 15 πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ), ἔχει ἐδῶ ἀφανισθεῖ. Τὰ ὄστρακα, ὑψηλά, γύρω ἀπὸ τὴ βάση ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀνάμικτα, προφανῶς γιὰ τὸ χῶμα ἦταν μετανασκαφικά. Μέσα ὅμως στὸ μελανό τῆς τομῆς 15 ὑπῆρχαν ὄστρακα τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς (1/95, 11/95), δηλαδὴ νεώτερα αὐτῶν ποῦ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν 5η βάση καὶ εἶναι τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (ὄμ. 59, 60, 66, 69/93). Καὶ στὸ ὑπόστρωμα τοῦ ἐπιπέδου τοῦ μελανοῦ ἦταν ἡ ὄμ. 13/95 μὲ ὄστρακα πιθανῶς τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Βρέθηκε μέσα στὸ μελανό τὸ ἀμφίστομο σιδερένιο μαχαιρίδιο M51 καὶ ἄλλα χάλκινα θραύσματα (ψηφός X42, πίν. 118). Καὶ τὸ μαῦρο στακτώδες χῶμα ποῦ ἐπισημάναμε κατὰ τὸ βόρειο μέρος τῆς τομῆς 21 καὶ μάλιστα ὑψηλά, στὸ βάθος ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὴ 10η πλάκα τῆς ἔλλειψης²³³ (πίν. 45) μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ σχετισθεῖ μὲ τὸ μελανό τῶν προηγούμενων πρὸς Δ τομῶν ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ τὰ ἀπανθρακωμένα κατάλοιπα ποῦ συναντᾶμε ἐπάνω στὴν κίτρινη ἐπιχωμάτωση τῆς βόρειας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς. Τὰ ὄστρακα ὅμως τῆς ὄμ. 105/97 μέσα ἀπὸ τὸ μαῦρο αὐτὸ χῶμα δὲν ἦταν χρονολογήσιμα. Τὸ μελανό δὲν συναντᾶται πέραν τῆς τομῆς 21, στὴ βόρεια πλευρὰ, ὅπου ἡ 12η πλάκα φέρεται ὅπως εἴπαμε σὲ λιθόστρωτο.

Μοναδικὸ περιστατικὸ τῆς στρωματογραφίας μας ἦταν ἡ ἄμεση διαδοχὴ τῆς ἀνοιχτόχρωμης στάχτης ἀπὸ μελανὴ στὴν τομὴ 18, 18β κάτω ἀπὸ τὴν 8η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας ποῦ ἀναφέραμε καὶ προτείναμε ἐξηγήσεις πρὸ πάνω στὸ ὀρίζοντα Δ (πίν. 40-42). Πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β δὲν εἴχαμε τὴ δυνατότητα νὰ διαπιστώσουμε τὸ «μελανό», γιὰ τὸ εἶχε ὅλο ἀφαιρεθεῖ. Ὁ συσχετισμὸς του ὅμως ὅπως ἀνέφερα μὲ τὸν πιθανὸ βραχῶδη βωμὸ πρὸς Ν τοῦ ναοῦ εἶναι εὐλόγος.

232. ΠΑΕ 1995, 94 κέ. 1998, 129 κέ. Σωτη-
ριάδης 1900, 176.

233. ΠΑΕ 1997, 143, 137, εἰκ. 5.

VII. Ὁ ἀργὸς λίθος

Στοιχεῖα γιὰ τὴν κατάσταση πρὸς Ν τοῦ χώρου τοῦ παλαιοῦ μεγάρου Β τὴν ἐποχὴ τῶν πλακῶν τῆς ἔλλειψης καὶ τοῦ «μελανοῦ στρώματος» ἔδωσαν καὶ πάλι οἱ στρωματογραφίες 9 καὶ 10 ποὺ ἔγιναν κάτω ἀπὸ τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ (πίν. 30). Παρατηρήθηκε ὅτι ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως ποὺ ἀνήκει στὸν ὀρίζοντα τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσίων συσσωρεύθηκε χῶμα μὲ πυκνὴ λατύπη, τὸ ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε ἂν ἐκάλυψε ὅλα τὰ ὀρύγματα τῆς ἐποχῆς τῆς ἐστίας μαζὶ μὲ τὰ ἀφιερῶματα καὶ συνεχίσθηκε καὶ νοτιότερα πρὸς τὴ θέση τοῦ νότιου στυλοβάτη²³⁴. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἐπίστρωσης αὐτῆς βρίσκεται σὲ βάθος 0.75 περίπου, ὅπου δημιουργήθηκε ἓνα νέο ἐπίπεδο τὸ ὁποῖο χρονολογικῶς καὶ στρωματογραφικῶς πρέπει νὰ σχετισθεῖ μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐγκατάστασης τῶν πλακῶν τῆς ἔλλειπτικῆς σειρᾶς. Στὸ στῶμα τοῦ χώματος μὲ τὴ λατύπη ἀνήκουν οἱ ὀμ. 24α/95 μὲ ὄστρακα Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς²³⁵ τῆς τομῆς 9 καὶ οἱ ὀμ. 73, 74, 77, 79, 80, 81, 82, 84/93 τῆς 10. Ἐκτὸς ἀπὸ ἀδιάγνωστα περιέχουν λίγα μυκηναϊκά (73, 74/93), ἀμαυρόχρωμα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (74/93) καὶ τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς (80, 82/93). Οἱ ἀναμίξεις ὀφείλονται στὴ μεταφορὰ χωμάτων γιὰ ἰσοπέδωση.

Ἡ ἄθικτη ἐπίχωση μὲ τὴ λατύπη κάτω ἀπὸ τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ μᾶς πρόσφερε καὶ ἓνα σημαντικό *κατὰ χώραν* εὕρημα: Στενόμακρος πεσομόρφος ἀργὸς λίθος, σπασμένος διαγωνίως καὶ ἔλλειπτης σχεδὸν κατὰ τὸ ἥμισυ (διαστ. 0.29×0.24×0.11) εἶναι στερεωμένος μὲ τὴ βοήθεια ἄλλου λίθου μέσα στὴν ἐπίστρωση μὲ τὴ λατύπη καὶ ἦλθε στὸ φῶς στὴν τομῆ 10²³⁶ (πίν. 75β). Στέκει ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἀποσπασματικὰ σωζόμενου ὀρύγματος μὲ τὶς μεγάλες πέτρες, μελανὰ χῶματα καὶ τὰ ὄπλα (δύο σιδερένιες αἰχμὲς δοράτων M38, M41, τὸν σαυρωτήρα M39 καὶ ἓνα δρεπανόσχημο μαχαίρι M40 βλ. σ. 91). Ὅπως θὰ ἐκθέσουμε στὰ περὶ λατρείας εἶναι προφανὲς ἐξ ἀρχῆς ὅτι πρόκειται γιὰ ἀργὸν ἱερὸν λίθον. Μετὰ ἀπὸ τὴν τοποθέτησή του σχηματίσθηκαν στὸν χῶρο γύρω ἀπὸ αὐτὸν δύο ἀλλεπάλληλα διαδοχικὰ ἐπίπεδα χρήσεως ἀπὸ σκληρὴ πατημένη γῆ ἐπάνω στὰ ὁποῖα ὑπῆρχε κάθε φορὰ ἀπανθρακωμένο ὑλικό. Τοῦ κατώτερου ἐπιπέδου τὸ ὑπόστρωμα ἦταν στρώση καθαροῦ κίτρινου χώματος ἀπλωμένη ἐπάνω στὸ στῶμα τοῦ χώματος μὲ λατύπη. Ὁ λίθος ἐξεῖχε κατὰ 0.23 ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο χρήσεως (πίν. 81, σχ. 10, 11).

Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ δὲν εἶχε ἀφήσει ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου παρὰ ἐλάχιστο ἄσκαφο μέρος, ἀλλὰ ἡ ἄθικτη λωρίδα ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ διαπιστώσουμε μὲ σαφήνεια στὶς δύο συνεχόμενες στρωματογραφικὲς τομῆς 9 καὶ 10 τὴ διάκριση τῶν φάσεων ποὺ διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλη, ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο τῆς Προϊστορικῆς Ἐποχῆς ἕως τὴν οἰκοδόμησι τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ. Τὸ ἐπίπεδο χρήσεως περὶ τὸν ἀργὸν λίθον βεβαιώθηκε καὶ στὴ στρωματο-

234. *ΠΑΕ* 1993, 99.

235. Μαζὶ ἦταν καὶ ἡ λεπίδα πυριτολίθου Λ54.

236. *ΠΑΕ* 1993, 96, εἰκ. 9, πίν. 58, 59. («Εἶναι τμήμα στρωσιγενοῦς πυριτολίθου κεραματιμένου»: Χρήστος Ματζάνας).

γραφική τομή 11²³⁷ κατά τη δυτική πλευρά της ίδιας άθικτης λωρίδας (πίν. 31), όπως και η επίστρωση του χώματος με λατύπη. Λίγο δυτικότερα της προηγουμένης, η τομή 12²³⁸ παρά την 1η βάση της εσωτερικής κιονοστοιχίας μας έδωσε επίσης το στρώμα του χώματος με λατύπη (άρ. 2) επάνω σε επίπεδο κείμενο σε βάθος 1 μ. που δεν είναι άλλο από εκείνο που διαμορφώθηκε την εποχή της έστίας (πίν. 32).

Τα επίπεδα χρήσεως περί τον άργον λίθον ανήκουν στον όρίζοντα των πλακών της έλλειπτικής σειράς, οι οποίες σήμερα πατούν σε βάθη κυμαινόμενα από 0.40 έως 0.60. Και γύρω από τον λίθο το άνωτερο επίπεδο βρίσκεται σε βάθος 0.70 περίπου. Κατά την αφαίρεση μέρους των επιπέδων αυτών συγκεντρώθηκαν όστρακα στις όμ. 70γ, 78/93 επάνω στο άνωτερο επίπεδο χρήσεως, 72, 76/93 επάνω στο κατώτερο επίπεδο, 75/93 στο ύποστρωμά του: ήταν τα περισσότερα άδιάγνωστα και δεν βοηθούν στη χρονολόγηση. Πιθανώς της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου περιείχε η όμ. 70γ/93 και μυκηναϊκά η 76/93. Από την όμ. 98/94 του άνωτερου επιπέδου ένα όστρακο άμαυρόχρωμης διακόσμησης ένώθηκε με άλλα από τις όμ. 102 και 108/94 που προέρχονται από το βάθος του λάκκου με το άπανθρακωμένο ξύλο (όρίζων Δ) και αποτέλεσε τον ώμο πρόχου της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου (π.52α) (πίν. 100δ). Οι όμ. 97, 99/94 είναι άμφίβολης χρονολόγησης (ίσως προϊστορικά περιέχονται στην 99/94).

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΕΙΨΟΕΙΔΟΥΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ

Τα άνασκαφικά δεδομένα δείχνουν ότι από τον 7ο αι. γίνεται άλλαγή στην εμφάνιση του χώρου λατρείας, καιρό μετά από τη δημιουργία του βωμού των όλόκαυστων θυσιών και πριν από την οικόδομηση του πρώιμου αρχαϊκού ναού. Αυτό διαπιστώνεται στο νότιο μέρος με την επιχρωμάτωση και το επίπεδο στο όποιο στέκει όρθιος ο άργος λίθος και υπάρχουν κατάλοιπα άπανθρακωμένου ύλικού και στάχτη και στο δυτικό μέρος με ένα επίπεδο γύρω από τον περίβολο των πλακών της έλλειπτικής σειράς, επάνω στο όποιο βρίσκεται τό «μελανό στρώμα» που μπορεί να έχει φθάσει έδω με διάστρωση, αλλά δεν παύει να ανήκει στον ίδιο όρίζοντα. Στη θέση του βόρειου δωματίου μικρός οίκος και το επίπεδο χρήσεως πρò αυτού μέσα στο όποιο βρέθηκε τό χάλκινο ειδώλιο του ίππέα, συμπληρώνουν την εικόνα της εποχής. Πρόκειται για έναιο όρίζοντα στη γενική στρωματογραφία του χώρου, πράγμα που ένισχύει και ο έξης συλλογισμός: Η χρονολογική διάκριση του νέου όρίζοντα από εκείνον της αρχής λειτουργίας του βωμού της στάχτης είναι σαφής και άναμφισβήτητη στη νότια πλευρά βάσει της στρωματογραφικής άκολουθίας των τομών 9 και 10. Κατά συνέπειαν και τό «μελανό» της δυτικής πλευράς γύρω από τις πλάκες του έλλειπτικού περιβόλου, αφού ανήκε από άποψη βάθους στο ίδιο επίπεδο με εκείνο του άργου λίθου, πρέπει να άποδοθει χωρίς άμφιβολία στη νεώτερη αυτή περίοδο, άκόμη και αν είναι διαστρωμένο και προήλθε από πλη-

237. ΠΑΕ 1994, 106.

238. ΠΑΕ 1994, 107.

σιόχωρη θέση (του βωμοῦ). Ἀσφαλῶς μελανὰ χῶματα θὰ ὑπῆρχαν καὶ σὲ βαθύτερα στρώματα στὸ πρὸς Ν τοῦ ναοῦ μέρος, συγχρόνως μὲ τὴν ἐστία τῆς ἀνοιχτόχρωμης στάχτης καὶ ἓνα μέρος τους ἀποκαλύψαμε στὴ λωρίδα κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ σὲ σχέση μὲ τοὺς βόθρους. Γιὰ τὰ πέρα ἀπὸ τὸν νότιο στυλοβάτη βαθύτερα στρώματα ποὺ μπορεῖ νὰ συνδέονται μὲ τὸν πιθανὸ βραχῶδη βωμὸ δὲν ἔχουμε εἰδήσεις. Ὁ περίβολος τῶν πλακῶν μπορεῖ νὰ προηγεῖται χρονικῶς τῆς ἐγκατάστασης τοῦ ἀργοῦ λίθου, ἀλλὰ πρέπει νὰ ταχθεῖ στὸν ὀρίζοντα μιᾶς ἐνιαίας ἐποχῆς μὲ τὸ μελανό, τὸν ἀργὸν λίθον, τὸν ξυλόπλεκτο οἶκο.

Ζήτημα εἶναι ἂν τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα σημαίνουν διακοπὴ τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν καὶ ἐπομένως ριζικὴ ἀλλαγὴ τοῦ εἴδους τῆς λατρείας. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν μποροῦν πάντως νὰ στηρίξουν τὴ θέση ὅτι τότε παύουν οἱ ὀλόκαυστες θυσίαι. Στὶς ἄθικτες ἐπιχώσεις ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ (βλ. στρωματογραφικὲς τομῆς 7, 14, 14α, 5, 5α), ὅπου ὑπῆρχε τὸ στῶμα τῆς στάχτης μὲ τὰ «λευκάζοντα» θρυμματισμένα ὄστα, δὲν ἐμφανίζεται ἀντίστοιχη ἀλλαγὴ μὲ αὐτὴ τοῦ νότιου καὶ τοῦ δυτικοῦ μέρους ποὺ νὰ δείχνει εὐκρινῶς κατάργηση τῆς ἐστίας. Συμπεραίνουμε ὅτι οἱ ὀλόκαυστες θυσίαι συνεχίζονταν καὶ ὅταν ἤδη εἶχαν τοποθετηθεῖ οἱ πλάκες τῆς ἐλλειπτικῆς σειρᾶς ὡς περίβολος τοῦ τεμένους, καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ἓνα ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο βρέθηκε δυτικῶς καὶ νοτίως μελανὸ χῶμα, ἐνῶ στὸ νότιο μέρος πρὸ τῆς ἐστίας ἔξειχε ἓνας ἀργὸς λίθος μέσα ἀπὸ ἐπίχωση μὲ χῶμα καὶ λατύπη, στὴ θέση τῶν βόθρων. Τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα σημαίνουν διεύρυνση καὶ ἐμπλουτισμὸ τῆς λατρείας ἢ ὁποῖα γίνεται πραγματικὰ πολυεπίπεδη ἐντὸς τοῦ 7ου αἰ.

VIII. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι νανοῦ

Τὴν τελευταία χρῆση τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ σηκοῦ μαρτυροῦν ἀσαφῆ καὶ ἀποσπασματικὰ στοιχεῖα: Γύρω ἀπὸ τὴν θέση τοῦ ἀργοῦ λίθου ποὺ ἔξειχε μέσα ἀπὸ τὴν σκληρὴ γῆ τοῦ ἀνώτερου ἐπιπέδου χρήσεως, τὸ χῶμα περιεῖχε στάχτη, καμένα στοιχεῖα καὶ ὄστα ζῶων. Στὸ χῶμα αὐτὸ πατοῦσαν οἱ λίθοι τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ. Ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ 7 λίγο βορειότερα, ἀντίστοιχη μὲ τὴν ε-ε τοῦ Ρωμαίου (πίν. 28) μᾶς ἔδωσε ἐπίσης στοιχεῖα γιὰ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀργοῦ λίθου. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀνοιχτόχρωμη στάχτη ὑπάρχει χῶμα μὲ λατύπη καὶ ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ καὶ τὸν ὑπερκείμενο ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ σημειώσαμε δύο ἀλλεπάλληλες λεπτὲς στρώσεις πυρακτωμένου πηλοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχει φαιδὸ χῶμα μὲ στάχτη, ἄνθρακες καὶ ὄστα καμένα (βάθος 0.65 περίπου). Εἶναι ἢ εἰκόνα ὅμοια μὲ αὐτὴ τῶν ἐπιπέδων γύρω ἀπὸ τὸν ἀργὸν λίθον καὶ προδίδει ὑπαίθρια χρῆση. Ὁ αὐλὸς αἰχμῆς δόρατος M46 βρέθηκε στὴν τομὴ 7 μεταξὺ τοῦ χῶματος μὲ τὴν λατύπη καὶ τῆς κάτω λεπτῆς στρώσεως πυρακτωμένου πηλοῦ (βάθος 0.63), ἄρα σὲ ὀρίζοντα τοῦ 7ου αἰ.

Στὴν τελευταία περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ σηκοῦ μποροῦν ἐπίσης νὰ προσγραφῶν καὶ ἄλλα *κατὰ χώραν* στοιχεῖα λιγότερο σαφῆ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ ναοῦ, ποὺ ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει: Στὸν ἄνω τοῦ πιθανοῦ ξυλόπλεκτου οἴκου στὴν τομὴ 3 παρατηρήθηκαν ὑπόλοιπα ἐνὸς λεπτοῦ ἐπιπέδου ἀπὸ σκληρὸ κόκκινο χῶμα σὲ βάθος 0.43 ἐπὶ 1.36. Καὶ στὴν τομὴ 4 τὸ ἀνώτερο στῶμα

είχε στο επάνω μέρος μελανότερο χρώμα (πίν. 80β), ενώ το κατώτερο μέρος μέχρι βάθους 0.60 παρουσίαζε έντονότερα ίχνη πυρπόλησης: θραύσματα πυρακτωμένου πηλού με αποτυπώματα άχυρων και άπανθρακωμένο ύλικό²³⁹. Είναι προφανές ότι έχουμε *κατά χώραν* λείψανα καταστροφής του μικρού ξυλόπλεκτου οίκου στη θέση του πίσω δωματίου του μεγάρου Β. Από το άνωτερο στρώμα της 4 έχουμε τις ανάμικτες όμ. 7, 9, 10/92 που περιείχαν και όστρακα της Γεωμετρικής Έποχής. Αμφίβολα είναι τα ίχνη στην τομή 14α²⁴⁰ (πίν. 35) ή όποία άλλωστε έμεινε σε όρισμένα σημεία της άσαφής: σημειώθηκαν σε βάθος 0.71 ίχνη λεπτής στρώσης πυρακτωμένου πηλού με άπανθρακωμένα στοιχεία επάνω. Η όμ. 47/92 προέρχεται από το βάθος αυτό, αλλά δεν πρόσφερε βέβαιη χρονολόγηση (ίσως Πρώιμης Έποχής Σιδήρου). Αυτά τα άσαφη και άποσπασματικά κατάλοιπα ανήκουν στους τελευταίους χρόνους άμέσως πριν από την οικόδομηση του σηκού, στο τέλος της περιόδου του έλλειψοειδούς περιβόλου. Ασφαλώς δε δεν άρκοϋν για να υποθέσουμε την ύπαρξη μεγάλου κτηρίου άμέσως πριν από τον πρώιμο αρχαϊκό ναό.

Όπως και αν έχει, ή κατάσταση αλλάζει σε όλη την έκταση του χώρου που κατείχε πριν το μέγαρο Β και ό διάδοχος βωμός τέφρας, όταν άρχισε ή προετοιμασία για την οικόδομηση του ναού.

ΣΤ. Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΑΡΧΑΪΚΟΥ ΝΑΟΥ

Η στρωματογραφική έρευνα έδειξε ότι πριν από την οικόδομηση του πρώιμου αρχαϊκού ναού έγινε έξομάλυνση και ίσοπέδωση του χώρου όπου ήταν δυνατό με διευθετήσεις, αλλά κυρίως με διάστρωση φερτών χωμάτων που περιείχαν ανάμικτη κεραμική. Όπου άρκοϋσαν και διευθετήθηκαν *κατά χώραν* κατάλοιπα της προγενέστερης δραστηριότητας οι ανάμιξεις ήταν περιορισμένες. Έτσι το άνωτερο στρώμα που αποτέλεσε το επίπεδο κατασκευής του ναού διαφέρει κατά τόπους, παντού όμως παρέχει ένδειξεις της κατάστασης που προηγήθηκε στον χώρο και άσφαλώς και της έποχής του διαμέσου της κεραμικής²⁴¹. Τα στοιχεία είναι πάλι άποσπασματικά εξαιτίας του άναγκαστικού περιορισμού της έρευνας σε παρατηρήσεις στις παρειές των σκαμμάτων άνάμεσα στους τοίχους και τις βάσεις της έσωτερικής κιονοστοιχίας, γιατί μόνο κάτω από τα στοιχεία του ναού υπήρχαν άθικτα αρχαία στρώματα, ενώ όλος ό άλλος χώρος είχε ανασκαφεί σε μεγάλο βάθος, όπως έχουμε ήδη σημειώσει. Κάτω από τον στυλοβάτη ή έρευνα ήταν περιορισμένη.

Θέσεις όπου ό ναός κτίσθηκε άμέσως επάνω σε *κατά χώραν* κατάλοιπα της προηγούμενης χρήσης του χώρου διαπιστώθηκαν στις έξης στρωματογραφικές τομές: α. 15, 16, α-α'-α'' με τό «μελανό στρώμα» του όποίου διάστρωση έγινε

239. ΠΑΕ 1992, 105, 107, 2000, 136.

240. ΠΑΕ 1995, 90.

241. Η εικόνα του Kuhn 1993, 44 ότι ό χωρίς θεμέλια πρώιμος αρχαϊκός ναός ιδρύθηκε επί παλαιότερου λιθοστρώτου (παράλληλο προσαγει του Ηραίου του Άργους τον ναό στο άνω-

τερο άνδηρο) τό όποιο έκαλύφθη και από κονίαμα, δεν είναι άστήρικτη, αλλά δεν έπαληθεύθηκε στις τομές κάτω από τοίχους του ναού. Οί κατά τόπους σωζόμενες πλάκες δεν φαίνεται ότι άρκοϋν (βλ. και σημ. 215).

πιθανώς για τὸν σκοπὸ αὐτόν (πίν. 36, 37, 9)²⁴². Τὰ ὄστρακα δὲν βοήθησαν στὴ χρονολόγηση. Μόνο ἡ ὁμ. 63/93 ἀπὸ τὸν χῶρο ἀνάμεσα στὴν 4η καὶ 5η πλάκα τῆς ἑλλειπτικῆς σειρᾶς μπορεῖ νὰ ληφθεῖ ὑπόψη γιὰ τὰ νεώτερα ὄστρακά της ποὺ ἀνήκουν στὴν Πρώμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου καὶ τὴν Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ. β. Στὶς τομὲς 18, 18β καὶ 18α (πίν. 40-42) διαπιστώσαμε ὅτι οἱ βάσεις τῶν κιόνων 8 καὶ 7 τῆς ἐσωτερικῆς κιανοστοιχίας εἶχαν ἐγκατασταθεῖ κατ' εὐθείαν στὸ παχὺ στρώμα τῆς στάχτης τῶν θυσιῶν τοῦ ὁποῖου τὸ ἐπάνω μέρος ἦταν μελανότερο ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε ἂν ἀνήκει στὸ «ἀνώτερο μελανό». γ. Στὶς 9, 10 καὶ 11 (πίν. 30, 31, 81) οἱ πλάκες τοῦ ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ πατοῦσαν στὰ *κατὰ χῶραν* ἴχνη τῆς τελούμενης λατρείας περὶ τὴ θέση τοῦ ἀργοῦ λίθου: τὰ χῶματα μὲ καμένα στοιχεῖα, ἄφθονη στάχτη καὶ ὅσα ζῶνα εἶχαν διευθετηθεῖ γιὰ νὰ δεχθοῦν τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Ἐδῶ θὰ μπορούσαν νὰ ληφθοῦν ὑπόψη οἱ ὁμ. ὄστράκων 70α/93, 96α/94, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν προσφέρουν χρήσιμες χρονολογικὲς ἐνδείξεις, γιὰτὶ καὶ αὐτὲς περιέχουν ὄστρακα ἀνάμικτα καὶ ἐν μέρει ἀχρονολόγητα. δ. Παρόμοια κατάσταση σημειώσαμε καὶ λίγο βορειότερα στὴν τομὴ 7 (πίν. 28), ἐνῶ στὶς τομὲς 5 ἢ ἀνοιχτόχρωμη στάχτη τοῦ βωμοῦ ἔφθανε ἐν μέρει ἕως κάτω ἀπὸ τὸν ἀν. τοῖχο τοῦ σηκοῦ. ε. Στούς «λάκκους λατρείας» τοῦ δυτικοῦ μέρους, τῶν ὁποίων ὑπόλοιπα ἀποκαλύφθηκαν στὶς στρωματογραφικὲς τομὲς 1α, 1β καὶ 1γα (πίν. 8, 10, 12, 75α), εἶχαμε ἐπίχψεις τῆς ἐποχῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ χωρὶς ἀναμίξεις ἕως τὸ κατώτερο ἐπίπεδό τους, ἀφοῦ φαίνεται ὅτι οἱ κατασκευὲς αὐτὲς ἦταν ἐν χρήσει ἕως τότε, ὅταν καὶ ἐπίχωσθηκαν. Τὰ κεραμικὰ εὐρήματα ἐδῶ ἦταν χρήσιμα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τοῦ σηκοῦ. Παρατηρήθηκε συγκεκριμένη ἐνότης χρονολογικὴ στὴν ὁμ. 91/97 μὲ ὄστρακα, τῆς Γεωμετρικῆς - Ἀρχαϊκῆς Ἐποχῆς στὸν λάκκο τῆς τομῆς 1α. Στὸν λάκκο τῆς 1β οἱ ὁμ. 55, 59, 59α (Π.72, Π72α), 59β, 64/96 εἶχαν τῆς ἴδιας ἐποχῆς ὄστρακα, καὶ ὁ σφηκωτῆρ X36 ἦταν ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐρείπιο τοῦ δ. τοῖχου. Οἱ ὁμ. 124-127/99 καὶ 129-131/99 (ὄπου καὶ ἡ λεπίδα τοῦ ἀμφίστομου ξίφους M64 τύπου Ic, Snodgrass 1964, σὲ βάθος 0.95 καὶ ὁ πυριτόλιθος Λ97) ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν χρωμάτων τῆς μικρῆς ἄθικτης ἐπίχωσης σὲ ἐπαφή μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β, ἀπὸ βάθος 0.44 ἕως 0.90 περίπου, ἀμέσως πρὸς Ν τῆς τομῆς 1γα περιεῖχαν γεωμετρικὰ καὶ πρῶμα ἀρχαϊκά. στ. Διευθέτηση καταλοίπων τῆς προηγούμενης χρήσης τοῦ χώρου (λειψάνων καταστροφῆς τοῦ πιθανοῦ ξυλόπλεκτου κατασκευάσματος) εἶδαμε καὶ στὴ θέση τοῦ πίσω δωματίου, ἐνῶ ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κτίσθηκε ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ σηκοῦ. Οἱ ὁμάδες 7, 9, 10/92 περιεῖχαν ἐκτὸς ἀπὸ ὄστρακα 7ου αἰ. καὶ μυκηναϊκά.

Οἱ στρωματογραφικὲς τομὲς κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ 5, 5α, 14, 7 πρὸς Ν τῆς 4, ἔδειξαν ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς κτίσθηκε περισσότερο ἐπάνω σὲ χῶματα φερτὰ ποὺ περιεῖχαν καὶ στοιχεῖα καταστροφῆς, στάχτη, πυρακτωμένους πηλοῦς, λατύπη, λίθους. Ὑπῆρχαν ὡστόσο θέσεις μὲ ἀφθονότερη μεταγενέστερη κεραμικὴ, σημαντικὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση. Στὸ βορειότερο μέρος ἢ ἀνοιχτόχρωμη στάχτη τοῦ βωμοῦ ἔφθανε ὑψηλὰ ἕως σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ ἀνατολι-

242. Ὅμοια τὸ Ἡραῖο τῆς Ὀλυμπίας θεμελιώθηκε στὰ διαστρωμένα μελανὰ κατάλοιπα

τοῦ παλαιότερου βωμοῦ, Kyrieleis 2006, 51.

κοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ²⁴³. Οἱ ὁμ. ὀστράκων ἀπὸ τὸ ἀνώτερο στρώμα τῶν τομῶν 5 καὶ 5α 150, 151/2000²⁴⁴ εἶναι τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, ἢ 13/94 τῆς 14 περιεῖχε ὄστρακο τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς.

Καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θέσεις ὅπου φέρεται ἐπάνω στὸ «μελανὸ στρώμα» κτίσθηκε σὲ ἐπιχωματώσεις μὲ λατύπη, πέτρες καὶ κατὰ τόπους ἀπανθρακωμένα καὶ πυρακτωμένα στοιχεῖα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ νησίδες ἀμιγέστερες (βλ. στρωματογραφικὲς τομὲς 1, 1α-1ε, 13, 21, 28). Οἱ ὁμ. τῶν ὀστράκων περιεῖχαν καὶ ἐδῶ δείγματα ὀλιγάριθμα μυκηναϊκὰ Π.65/96, 91/97 (καὶ χάλκινος σφηκωτῆρ Χ43 καὶ πυριτόλιθος Λ71) τῆς 1α, 54/96 τῆς 1β, 97, 108, 112/97 (καὶ πυριτόλιθος Λ85) τῆς 21. Ἄλλὰ πλεονάζουν σὲ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὰ ὄστρακα τῆς Γεωμετρικῆς - Ἀρχαϊκῆς Ἐποχῆς: 73 (καὶ πυριτόλιθος Λ68), 78, 84 (καὶ πυριτόλιθος Λ70), 85, 90 (Π.88, 89)/97 τῆς 19 καὶ 99, 106, 111/97 τῆς 21. Ἀπὸ τὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς τομῆς 19 προέρχεται καὶ ἡ σιδερένια αἰχμὴ δόρατος Μ66 τύπου D1, Snodgrass 1964, καὶ τὸ μαχαιρίδιο Μ58 ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. Σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο στὴν τομὴ α-α'-α'' ἀνήκει ὁ πυριτόλιθος Λ100 μὲ τὴν ἀδιάγνωστη ὁμ. 135/99.

Φερτὰ φάνηκαν καὶ τὰ χώματα κάτω ἀπὸ ὀρισμένες βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιο-νοστοιχίας ποὺ ἐρευνήθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β ἐκτὸς ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν κίωνων 7 καὶ 8. Στὴν 9η βάση (στρωματογραφικὴ τομὴ 2 πίν. 15) ὑπῆρχε καστανοκόκκινο χῶμα μὲ λατύπη καὶ λίθους ἐπίτηδες στρωμένο²⁴⁵, ὅπως καὶ κάτω ἀπὸ τὴν 1η ἀπὸ Ν βάση κίονος τοῦ ὀπισθοδόμου (τομὴ 22 πίν. 46). Ἐδῶ περισυλλέχθηκαν ἀπὸ τὸ ἀνώτερο μέρος ὅπως καὶ ἄλλοῦ ὄστρακα ἀνάμικτα μὲ μυκηναϊκὰ (ὁμ. 100/97). Ἀκόμη νοτιότερα, ἢ 4η καὶ ἢ 5η βάση πατοῦν σὲ χῶμα μὲ λατύπη καὶ πολλοὺς ἀργοὺς λίθους (τομὲς 25, 26, 27 πίν. 49-51). Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὴν 4η βάση προέρχεται ἡ ἀδιάγνωστη ὁμ. 133/99 καὶ ἡ σιδερένια αἰχμὴ δόρατος Μ67. Ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ 8 κάτω ἀπὸ τὴν 3η βάση παρουσιάζει τὴν ἴδια ἐπίχωση.

Κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τοῦ ναοῦ ἔγινε λιγότερο ἐκτεταμένη ἔρευνα. Ἀρχαῖες καὶ νεώτερες ἐπεμβάσεις κάνουν ἐδῶ λιγότερο ἀξιόπιστα τὰ εὐρήματα. Ἔγιναν οἱ τομὲς 17 (πίν. 39) καὶ 24 (πίν. 48) στὴ δυτικὴ, 23 (πίν. 47) στὴ βόρεια καὶ 20 (πίν. 44) στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Στὴν τελευταία τὸ ἀνώτερο στρώμα ἔλειπε ἐξαιτίας νεώτερων στερεωτικῶν ἐργασιῶν. Στὶς ἄλλες ἦταν πάντοτε ἐπιχωμάτωση μὲ λατύπη καὶ στοιχεῖα καταστροφῆς. Οἱ ὁμ. 9α, 9β/95 μὲ μυκηναϊκὰ καὶ τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ τὸ πῆλινο σφονδύλι Π96 ἀπὸ τὴ 17 ἀνήκουν στὸ ἀνώτερο στρώμα. Ἀντίθετα οἱ ὁμ. 10, 17/95 ἀπὸ τὴν ἴδια τομὴ περιέχουν ὄστρακα ὄχι μόνο μυκηναϊκὰ ἀλλὰ καὶ γεωμετρικὰ καὶ ἀρχαϊκὰ ποὺ βρέθηκαν ἀσυνήθιστα βαθειὰ κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη, περὶ τὸ 1 μ.: προφανῶς μεταφέρθηκαν χώματα καὶ ἔγιναν βαθειὲς ἐπιχωματώσεις λόγω τῆς κατωφείας²⁴⁶.

243. Τομὴ 5α ΠΑΕ 2000, 125.

244. Ἐνα ὄστρακο ἀπὸ τὴν ὁμ. 151/00 συναντῆται μὲ ἄλλο ποὺ βρέθηκε χαμηλότερα στὸ στρώμα 3 στὴν ὁμ. 155/00.

245. ΠΑΕ 1992, 100-101.

246. ΠΑΕ 1995, 99-101. Ἀπὸ ἐδῶ προέρχονται καὶ τὰ ἀπολείψματα πυριτόλιθου Λ32.

Οί στρωματογραφικές αυτές ένδειξεις συνδέονται με τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῆς περιότασης καὶ τῆς ἐγκατάστασης στυλοβάτη στὸν μεγάλο ναὸ τοῦ Θέρμου, τὸ ὁποῖο ἐδῶ δὲν θὰ ἐρευνηθεῖ²⁴⁷. Ἡ χρονολόγηση τοῦ σηκοῦ ἀντίθετα προκύπτει εὐκολότερα καὶ ἀβίαστα ἀπὸ τὴν κεραμικὴ στὴν ἐπίχωση τῆς κατασκευῆς τοῦ κτηρίου. Καὶ ἦταν μὲν ἀνάμικτα – δὲν ἔλειπαν οὔτε τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα τὰ ὁποῖα εἶχε σημειώσει καὶ ὁ Ρωμαῖος²⁴⁸ – ἀλλὰ ἀποφασιστικὴ ἦταν ἡ ἀνεύρεση ποσοτικῶς ὑπέρτερων ὀστράκων λεπτότερων τροχήλατων ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν εὐρέως μὲν, ἀλλὰ ἀσφαλῶς στοὺς Γεωμετρικοὺς καὶ τοὺς πρώιμους Ἀρχαίκοις χρόνους, χωρὶς νὰ ἔχουν ἰδιαίτερα γνωρίσματα γνωστῶν κατηγοριῶν. Μπορεῖ ἐπομένως νὰ μένει ὁ σηκὸς στὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀρχικῶς ὀρίσθηκε, δηλαδὴ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., ἄσχετα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τόσο τοῦ πτεροῦ ὅσο καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου. Τὸ σχῆμα τοῦ ὀρθογωνίου ἐπιμήκους μὲ παραστάδες στὴν πρόσοψη σηκοῦ χωρὶς πτερὸ δὲν εἶναι σπάνιο στὴν πρώιμη Ἀρχαϊκὴ Ἐποχὴ²⁴⁹. Ἀλλὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ κλειστοῦ πρὸς τὸν σηκὸ ὀπισθοδόμου ποὺ σχηματίζεται μὲ τὴν προέκταση τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ ὑπάρχει ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. Μεταγενέστερη προσθήκη ὀπισθοδόμου θὰ ἦταν δυνατὴ, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν κατασκευαστικὲς ἐνδείξεις.

247. Βλ. παρατηρήσεις Kalpaxis 1976, 47 κέ., Hellmann 2002, 98, 232.

248. Ρωμαῖος 1915, 270, ὁ ἴδιος *ΑΔ* 6, 1920-21, Παράρτ. 168. Μεταξὺ ἄλλων ἀπὸ ἐδῶ ἴσως προέρχονται καὶ τὰ θραύσματα τοῦ κρατήρα μὲ πολεμιστὲς τῆς ΥΕ ΙΙΓ περιόδου, *ΑΔ* 4, 1918, Παράρτ. 32, Wardle, Wardle 2003, 154, εἰκ. 3 (ἐδῶ εἰκ. 58α-β).

249. Dreyer 1969, 89-90, Kalpaxis 1976, 103. Χωρὶς πτερὸ ἦταν ὁ ἀρχαιότερος ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Σπάρτη (Dreyer 1969, 91), ὁ ἀρχαιότερος ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος στὶς Βάσσειες (Kalpaxis 1976, 62, εἰκ. 38), ὁ ἐκατόμπεδος τῆς Σάμου (Kienast 1992, 170) ὁ ἐκατόμπεδος τῆς Ἐρέτριας (Mallwitz 1981α, 633-634) ἴσως ὁ ἀρχαϊκὸς ναὸς τοῦ Διὸς στὴ Νεμέα (Miller Stel.

1988, 143, Miller Steph. 2004), ὁ ναὸς τῶν Μυκηνῶν καὶ ὁ ναὸς τῆς Κορίνθου (Rhodes 2003, 91, 93). Ἡ ἀποκατάσταση τυχόν πτεροῦ ἐξαρτᾶται πολὺ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν πήλινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Ἡ μελέτη τῆς ἀρχαιότερης κεράμου στὸν Θέρμο ἀπὸ τὴν Gerhild Hübner δείχνει ἤδη ὅτι ὑπάρχει ὑλικὸ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση στέγης σηκοῦ χωρὶς πτερὸ μὲ ἀέτωμα ἐμπρὸς καὶ πίσω ριχτῆς. Ἡ χρονολόγηση τῶν πήλινων αὐτῶν διακοσμητικῶν μελῶν πρὸς τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. συμπίπτει μὲ τὶς ἐνδείξεις τῆς κεραμικῆς ποὺ ἔχουμε κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ. Καὶ τὸ ἀέτωμα τῆς πρόσοψης ποὺ μπορεῖ δοκιμαστικὰ νὰ ἀναπαρασταθεῖ μὲ βάση τὸ ὑλικὸ αὐτὸ εἶναι πιθανὸ ὅτι συμπίπτει ἐπίσης μὲ τὸ πλάτος τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ.

4. Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ Ο ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΡΟΥ Β

Αποκαλύπτοντας ἐκ νέου τὸ μέγαρο Β εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάσουμε ζητήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ κτηρίου (σχ. 5, 6, 8-10, 19, εἰκ. 36, 37, πίν. 82α).

Οἱ τοῖχοι

Ὁ βόρειος τοῖχος (β) βρίσκεται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ μόνο ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη του εἶναι ὅλη ὄρατὴ (πίν. 82β, 85α). Ἡ νότια ὄψη ἀποκαλύφθηκε σὲ δύο θέσεις: α. στὴ βορειοδυτικὴ γωνία, ἀφοῦ μετακινήσαμε δύο πέτρες τοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ καὶ τὰ στρώματα τῶν χωμάτων ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς γωνίας (πίν. 83β, 84α) καὶ β. στὸ ἀνατολικότερο μέρος του ποὺ βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ περὶ καὶ εἶναι ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς ὄρατό (πίν. 84β, 85β). Τὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ τμήμα μήκους 1.50 διαφέρει στὴν κατασκευὴ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Δ. Τὸ ἀνώτερο σωζόμενο ὕψος τοῦ τοῖχου β εἶναι 0.54 καὶ στὴ θέση αὐτὴ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ σηκοῦ ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στὸ ἐρείπιο τοῦ τοῖχου β χωρὶς τὴ μεσολάβηση διάστρωσης χώματος. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴ διαπίστωση ποὺ ἔγινε μὲ βάση ἄλλα στοιχεῖα ὅτι τὸ βόρειο δωμάτιο διατηρήθηκε μετασκευασμένο μέχρι τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ. Ἡ βορειοανατολικὴ γωνία κεῖται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη καὶ εἶναι θεμελιωμένη σὲ βάθος 0.87 ἐπάνω στὸ κατώτερο σκληρὸ χῶμα μὲ λατύπη, τὸ ὁποῖο στρώθηκε ὅπου δὲν ὑπῆρχαν κατάλοιπα καταστροφῆς, γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς οἰκοδόμησής, ἐνῶ ἡ βορειοδυτικὴ γωνία ἔχει θεμελιωθεῖ κάπως ὑψηλότερα, μέσα στὸ ὑπόστρωμα τοῦ κατωτέρου ἀπὸ τὰ δύο δάπεδα τοῦ πίσω δωματίου, ἐπειδὴ ἐκεῖ ὑπῆρχε ἐπίχωση ἀποτελούμενη ἀπὸ πέτρες προερχόμενες ἀπὸ τὴν καταστροφὴ προϊστορικῶν κτηρίων (πίν. 84α,β).

Σὲ ἀπόσταση 3.27 ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ καὶ 2.46 ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία σώζεται ὑπόλοιπο κατασκευάσματος (τοῖχου ἢ πεσοῦ ἢ βάθρου;) κάθετου καὶ πιθανότατα σὲ ἐπαφὴ πρὸς τὸν τοῖχο β, τὸ ὁποῖο βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Τὸ κατασκεύασμα αὐτὸ ἔχει κοπεῖ ἀκριβῶς στὴν τομὴ τοῦ σκάμματος (μήπως ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή;) καὶ ἀποδίδεται στὸ σχέδιο τῆς στρωματογραφικῆς τομῆς 3 (ἀρ. 8) (πίν. 16). Φέρεται στὸ κατώτερο στρώμα χώματος μὲ λατύπη καὶ ἔχει κόψει ὅλα τὰ ἀνώτερα στρώματα, εἶναι δηλαδὴ μεταγενέστερο κατασκεύασμα καὶ μάλιστα ἔγινε μετὰ ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ πίσω δωματίου, γιὰτὶ ἔχει κτισθεῖ μέσα στὴν ἐπίστρωση τοῦ κίτρινου χώματος τὸ ὁποῖο στρώθηκε γιὰ νὰ κατασκευασθεῖ ὁ ξυλόπλεκτος ἢ πηλόχριστος οἶκος, πολὺ ἀργότερα, στὸν 7ο αἰ. Ἔτσι δὲν πρέπει νὰ σχετισθεῖ μὲ τοῖχο διαμερίσματος ὁμοίου μὲ τὰ δύο ἀντικριστὰ δωμάτια πρὸ τοῦ ὀπισθίου τοῦ μεγάλου ἀψιδωτοῦ κτίσματος

στο Λευκαντί²⁵⁰. Ἐφόσον τοποθετεῖται μετὰ ἀπὸ τὴ διάστρωση τοῦ παλαιοῦ δωματίου μὲ τὸ κίτρινο χῶμα μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ξυλοπαγὴ κατασκευὴ ποὺ εἰκάζουμε ὡς διάδοχο τοῦ δωματίου αὐτοῦ²⁵¹.

Περὶ τὰ 2.20 πρὸς Ν τοῦ τοίχου β ἀποκαλύφθηκε καὶ πάλι ὁ τοῖχος ποὺ διαχωρίζει κατὰ τὸ γνωστὸ σχέδιο τοῦ μεγάρου Β τὸ βόρειο (πίσω) δωμάτιο (τοῖχος β1) (πίν. 84β, 85α). Σῶζεται σὲ μῆκος 2.50 ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτηρίου ἕως καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ ὅπου διατηρεῖται ὑψηλά (0.63), ἕως τὴν πλάκα τοῦ τοίχου (πίν. 86α). Στὴ συνέχεια λείπει, ἴσως διαλυθεῖς ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή, ἐκτὸς ἐὰν ὑπῆρχε ἐδῶ τὸ ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου στὸ δωμάτιο. Στὴ θέση αὐτὴ βρήκαμε λιθιὰ στερεωτικὴ τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδη. Τὸν συναντᾶμε πάλι κάτω ἀπὸ τὴ δέκατη βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 89β). Τὸ δυτικότερο μέρος του ἔχει ἐπίσης καταστραφεῖ, ὅ,τι δὲ ἔχει σημειωθεῖ στὸ σχέδιο τῆς δημοσίευσης τοῦ Σωτηριάδη δὲν εἶναι παρὰ ὑπόλοιπο παλαιότερου τοίχου ποὺ ἔχει διαφορετικὴ κατεύθυνση, κεῖται βαθύτερα καὶ εἶναι κτισμένο μὲ ἄλλον τρόπο²⁵² (πίν. 65α,β (τ. II), σχ. 15).

Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου β1 δὲν συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτηρίου (πίν. 84β). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν κατασκευάσθηκαν μαζὶ οἱ δύο τοῖχοι. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ μέγαρο Β θὰ ἦταν στὴν ἀρχὴ δίχωρος ἐπιμήκης κλειστὸς οἶκος, τύπος συγκεκριμένος καὶ ὑπαρκτὸς σὲ κτήρια κυρίως τῆς ὕστερης Γεωμετρικῆς περιόδου. Τὸ παράδειγμα τοῦ κτηρίου Β στὸ ὕψωμα Κοῦκος στὴ Σιθωνία τῆς Χαλκιδικῆς θὰ μπορούσε νὰ ταχθεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β (ἄγνωστο εἶναι ἂν εἶχε καμπύλο ἢ εὐθὺ πίσω τοῖχο)²⁵³. Ἄλλὰ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται καὶ σὲ ἄλλο λόγο. Τὸ ἀνατολικότερο τμήμα του μῆκους 1.04, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι τοῖχοι τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τοῦ πίσω δωματίου (πίν. 84β, 85α), διαφέρει ἀπὸ τὸ τμήμα μῆκους 1.08 δυτικότερα κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο κάτω ἀπὸ τὴ δέκατη βάση μῆκους 0.87 (πίν. 85α, 89β) καὶ ὡς πρὸς τὸ ὕλικό, γιατί εἶναι κτισμένο ἀπὸ γκριζωπὸ ασβεστόλιθο, ἐνῶ ἐκεῖνα ἀπὸ λευκὸ πέτρωμα τοῦ πρὸς Α ὑψώματος Μεγαλάκκου καὶ ἔχουν ὡς συνδετικὸ ὕλικὸ κίτρινο ἄργιλο. Ἔτσι μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι χρειάστηκε νὰ γίνῃ ἐπισκευὴ ἢ μετασκευὴ τῶν ἀνατολικῶν τμημάτων τῶν τοίχων, καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν χρῆση τοῦ πίσω δωματίου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσίων. Τὴν ἐρμηνεῖα αὐτὴ θεωρῶ πιθανότερη. Γι' αὐτὸ παραμένουμε στὴν ἐξαρχῆς τριμερὴ διάκριση. Πίσω δωμάτιο ὅπως στὸ μέγαρο Β ὑπάρχει ὄχι μόνον στὸ πρωιμότερο μέγαρο Α, ἀλλὰ καὶ σὲ περισσότερα πρώιμα κτήρια, ἀψιδωτὰ καὶ ἴσως ὀρθογώνια (Λευκαντί, Νιχώρια, Ἄντισσα, ἴσως τὸ «κάτω μέγαρο» στὸ Ἐμποριό, στὸ Καρφί, κτήριο 138-140)²⁵⁴.

Ἡ ἀπόδοση σὲ τοῖχο (β2), παράλληλο μὲ τὸν β1, μικροῦ τμήματος μῆκους 0.20 σὲ ἀπόσταση 1.20 ἀπὸ τὸν β1 δὲν εὐσταθεῖ, γιατί φάνηκε ὅτι οἱ πέτρες ποὺ ἐξεῖ-

250. Ὑποθέτει ὁ Mazarakis Ainian 1997, 261.

251. ΠΑΕ 1992, 104.

252. Τοῖχος II, ΠΑΕ 1992, 97-98, πίν. 30α-β, 31β.

253. Carington-Smith, Βοκοτοπούλου 1988, 1989, 1990, 1992.

254. Βλ. Mazarakis Ainian 1997, 261, 265 καὶ συγκέντρωση στοὺς πίνακες IIIA καὶ VIA.

χαν από τον ανατολικό τοίχο κατά 0.20 δὲν ἀποτελοῦν τμήμα τοίχου, οἱ δὲ ἀπέναντι στρωματογραφικὲς τομὲς 5 καὶ 5α δὲν ἔδειξαν ὅτι περνοῦσε τοίχος ἐγκάρσιος, οὔτε ὑπάρχει ἴχνος στὴν ἀντίστοιχη ἀπέναντι θέση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β²⁵⁵.

Ἀναζητήσαμε καὶ ἀποκαλύψαμε καὶ πάλι τὸν ἐγκάρσιο τοίχο γ πὸν χωρίζει τὸν βαθὺ προθάλαμο ἀπὸ τὸ κύριο δωμάτιο τοῦ κτηρίου²⁵⁶: Ὑπάρχει στὸν στενὸ χῶρο μεταξὺ τοῦ ανατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου μικρὸ τμήμα του μήκους 0.60 (πίν. 87, 34β). Ὁ τοίχος γ ἐδράζεται σὲ βάθος 1.09 καὶ συνεχίζεται πρὸς Δ κάτω ἀπὸ τὸν τοίχο τοῦ σηκοῦ. Ἄλλο ὑπόλοιπο δὲν βρέθηκε. Ἐλέγξαμε τὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ κτηρίου, στὸν δυτικὸ τοίχο, γιὰ τὴ διαπίστωση τοῦ δυτικοῦ του ἄκρου χωρὶς ἀποτέλεσμα. Ἔτσι παραμένει πιθανότατη ἡ γνώμη τοῦ Ρωμαίου ὅτι τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου γ καταστράφηκε κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφή.

Ὁ ἀνατολικὸς τοίχος (α) ἂν καὶ ἔχει ὑποστῆ ζημιὲς ἀπὸ τότε πὸν ἀποκαλύφθηκε (1898) παραμένει μαζί μὲ τὸν βόρειο ὁ καλύτερα διατηρημένος τοίχος τοῦ μεγάρου Β (πίν. 87, 88, 89). Τὸ μεγαλύτερο σωζόμενο ὕψος του εἶναι 0.80 καὶ ὁ ἀνώτερος λίθος ἦταν τὸ μόνο ὄρατὸ στοιχεῖο τοῦ κτηρίου στὸ ἐπίπεδο τοῦ ανατολικοῦ περσοῦ τοῦ ναοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή μας (πίν. 88β). Σὲ σημεῖο ἀπέναντι περσοῦ ἀπὸ τὴν 4η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας ἀρχίζει νὰ καλύπτεται ἀπὸ τὸν τοίχο τοῦ σηκοῦ. Γιὰ τὸ νότιο ἄκρο του καὶ τὸ πρόβλημα τῶν ξύλινων παραστάδων βλ. πὸ κάτω.

Στὴν ἀνατολικὴ παρεῖα τοῦ τοίχου καὶ σὲ ἀπόσταση 2.20 πρὸς Ν τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου γ φαινόταν ἀρμὸς²⁵⁷ ὥστε νὰ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ πρὸς Ν συνέχεια τοῦ ανατολικοῦ τοίχου ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη (πίν. 89α). Προσεκτικότερη ὅμως παρατήρηση, καὶ μάλιστα κατὰ τὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ τοίχου, δείχνει ὅτι μόνο ὁ ἀνώτερος δόμος πὸν σώζει στὸ σημεῖο τοῦ ἀρμοῦ μία μόνο μακριὰ πέτρα, παρουσιάζει τὸ χῶρισμα αὐτό. Ἀντιθέτως οἱ πέτρες τῶν δύο κατώτερων σειρῶν συμπλέκονται μὲ τὸ συνεχόμενο νοτιότερο τμήμα καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἐνιαία κατασκευή.

Ὁ δυτικὸς τοίχος (δ) δὲν σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση. Σὲ ἀπόσταση 8.20 ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 8η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, ἀρχίζει νὰ τὸν καλύπτει ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ σηκοῦ (πίν. 89β, 90α). Τμήμα του ἐπὶ 1.90 σὲ ἀπόσταση 2.20 ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο λείπει. Στὸ μέρος αὐτὸ ἐρευνήσαμε τὰ ὑποκείμενα στρώματα, χωρὶς νὰ ἀφαιρέσουμε νεώτερα στοιχεῖα (τομὴ 1)²⁵⁸ (πίν. 7). Λόγω τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους πρὸς Ν καὶ ἐνῶ ἡ βορειοδυτικὴ γωνία ἐδράζεται σὲ βάθος 0.77, σὲ ἀπόσταση 7.50 ὁ τοίχος φθάνει σὲ βάθος 1.16, γιὰ τὸ ἔπρεπε νὰ θεμελιωθεῖ σὲ στερεότερο κατὰ τὸ δυνατόν ἔδαφος. Τὸ νότιο ἄκρο ἐδράζεται σὲ βάθος 1.80 περ. (πίν. 92α). Σὲ ἀπόσταση 1.30 ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία ὑπάρχει κενό, γιὰ τὸ τοίχος εἶχε καταστραφεῖ ἐπὶ 0.45-0.50²⁵⁹. Σώζεται μεγαλύτερο μέρος του στὴ συνέχεια πρὸς Β ὑπὸ τὸν τοίχο τοῦ σηκοῦ. Στὶς στρωματογραφικὲς

255. ΠΑΕ 1992, 120, ΠΑΕ 2000, 137.

256. Ρωμαῖος 1915, 243.

257. ΠΑΕ 1994, πίν. 58α, 1998, πίν. 75β.

258. ΠΑΕ 1992, 95 κέ.

259. ΠΑΕ 1996, πίν. 78β.

τομές που κάναμε κάτω από τον δυτικό τοίχο του σηκού αποκαλύψαμε και άλλα άγνωστα στην παλαιά ανασκαφή τμήματα της όψης του ίδιου τοίχου²⁶⁰, από τα όποια όρισμένα, στηριζόμενα από νεότερους ξηροτοίχους είναι κατακόρυφα (πίν. 90β, 91β).

Η βορειοδυτική γωνία του μεγάρου Β σώζεται μέχρι τριών δόμων (πίν. 83β, 84α). Το ύψος του τοίχου δ έδω είναι 0.33 μ. και του τοίχου β 0.27 μ. περίπου. Και οι δύο τοίχοι εισχωρούσαν έως το μέσο περίπου του κατώτερου δόμου τους μέσα στην επίστρωση καστανού χρώματος που έγινε στη θέση αυτή, επάνω στις πέτρες που προφανώς προέρχονται από τα προϊστορικά κτήρια, για να δημιουργηθεί όμαλο επίπεδο κατασκευής και χρήσεως του μεγάρου (βλ. τομές 1 και 3)²⁶¹. Το δεύτερο νεώτερο δάπεδο χρήσεως βρισκόταν στην αρχή περίπου του μεσαίου δόμου. Κάτω από αυτό και έως μέσα στην επίστρωση του επιπέδου κατασκευής, ακριβώς στη γωνία, υπήρχε μικρός λάκκος που περιείχε μαλακό χώμα και υπόλοιπα άπανθρακωμένου ξύλου. Δύο έξηγήσεις βλέπω δυνατές: Ή είχε διανοιγεί όπή για να δεχθεί δοκό ικριώματος αναγκαίου κατά την οικοδόμηση του κτηρίου ή πιθανότερα ήταν υποδοχή στύλου που ένιόχυε τη στήριξη της στέγης.

Ο έγκάρσιος τοίχος της νοτιοδυτικής γωνίας πατεί σε βάθος 1.70 και διατηρείται μέχρις ύψους 0.15-0.23 και σε μήκος 1.30 (πίν. 59β, 92α). Το πλάτος και των δύο τοίχων της γωνίας είναι 0.50. Κατά μήκος και στο κάτω μέρος της έξωτερικής πλευράς του άκρου του δυτικού τοίχου υπάρχει κρηπίς από σειρά όρθογώνιων λίθων που συναντάμε και σε άλλα κτηριακά κατάλοιπα στον Θέρμο, ίσως ένιόχυση της βάσης του ή προστασία από την ύγρασία. Υπόλοιπο του αρχαιότερου λιθοστρώτου περιβάλλει έξωτερικώς τη γωνία. Το μεγαλύτερο τμήμα (1.36×0.86) βρίσκεται προς Ν του έγκάρσιου τοίχου της γωνίας. Η άνω επιφάνεια των πλακών αυτών κυμαίνεται από βάθος 1.74 έως 1.80 κείνται δε σε στρώμα σκληρών καστανών χωμάτων με λατύπη, άπανθρακωμένα στοιχεία και καμένους πηλούς στο όποιο έδράζονται και οι τοίχοι. Πρόκειται για το ίδιο λιθόστρωτο που έχει βρεθεί τόσο κάτω από τον ανατολικό τοίχο, όσο και προς Ν και προς Α του κτηρίου, αλλά και έντος της νοτιοανατολικής γωνίας (πίν. 59α, 62α, 74α, 92β), καθώς και στο κάτω μέρος της τομής 8²⁶². Στη νοτιοδυτική γωνία κείται χαμηλότερα λόγω της κλίσεως και κατολισθήσεως του έδάφους, δέν φαίνεται δε να συνεχίζεται υπό τους τοίχους, όπως στο ανατολικό μέρος, αν και μία πλάκα σε βάθος 1.86 ακριβώς μέσα στη γωνία, έν μέρος υπό τον τοίχο, πρέπει να ανήκει στο ίδιο αυτό λιθόστρωτο. Στο έσωτερικό της γωνίας ή μετανασκαφική έπιχωμάτωση έφθανε μέχρι βάθος 1.86. Τχνη έπιπέδου χρήσεως έκτος της πλάκας που αναφέραμε δέν έμφανίσθηκαν (πίν. 55β).

260. ΠΑΕ 1996, 184, εικ. 8, πίν. 76, 1997, πίν. 74, 75α, 1999, 139, εικ. 6, πίν. 80β, 81α

261. ΠΑΕ 1992, 98, 104.

262. ΠΑΕ 1993, 79 κέ., 86.

Τὸ ζήτημα τῆς κλίσης καὶ τῆς καμπυλότητος τῶν τοίχων

Οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου ἐμφανίζουν σήμερα ἀκανόνιστες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν εὐθεία, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν κατακόρυφο. Ὁ βόρειος τοῖχος κλίνει ἐλαφρῶς κατὰ τὸ ἀνατολικότερο μέρος του πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἀλλὰ δὲν δείχνει καμπυλότητα, ἐνῶ τὸ δυτικὸ μέρος παρουσιάζει ἰσχυρὴ κύρτωση πρὸς τὰ ἔξω, τόσο ὥστε νὰ ἔχει ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ πίσω δωματίου (πίν. 82β, 83β). Αὐτὸ ἀκριβῶς ἀποδεικνύει ὅτι ἡ συγκεκριμένη καμπυλότης δὲν εἶναι σκόπιμη. Ὡστόσο, αὐτὴ ἔκανε προφανῶς τὸν Ρωμαῖο νὰ περιγράψει καὶ νὰ σχεδιάσει ὅλον τὸν βόρειο τοῖχο ἐλαφρῶς τοξωτό, ἀπέδωσε δὲ τὴν καμπυλότητα σὲ ἀνάμνηση τῆς ἀψίδας τοῦ μεγάρου A²⁶³. Κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἀλλὰ ὄχι ἐνιαία, δείχνουν καὶ οἱ μακροὶ τοῖχοι, περισσότερο φανερὴ εἶναι στὸν ἀνατολικόν, ἢ ὅποια μάλιστα σήμερα εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη πού ἴσως διακρίνεται στὴ φωτογραφία τοῦ 1915²⁶⁴ (πίν. 85, 86β, 87β). Κλίση τῶν τοίχων εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ Σωτηριάδης²⁶⁵. Στὸν δυτικὸ τοῖχο αὐτὴ ἐμφανίζεται στὶς θέσεις ἐκεῖνες ὅπου αὐτὸς σώζεται μὲν σὲ καλὴ κατάσταση, ἀλλὰ δὲν στηρίχθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, ἐνῶ ἀντίθετα ἐκεῖ ὅπου συνάπτεται μὲ ξηρότοιχο μετανασκαφικὸ τοῦ Σωτηριάδη δὲν παρουσιάζει κλίση²⁶⁶ (πίν. 90β, 91α). Αὐτὸ δείχνει πάλι ὅτι οἱ κλίσεις τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ μεγάρου Β, πού τόσο συστηματικὰ παρουσιάστηκαν ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῆς μορφῆς του, δὲν πρέπει νὰ εἶναι τόσο ὑπολογίσιμες ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη.

Ἡ πορεία τῶν τοίχων ἔχει ὑποστῆ ἀλλοιώσεις. Τόσο ὁ Σωτηριάδης ὅσο καὶ ὁ Ρωμαῖος ἀποτύπωσαν στὶς γνωστὲς μοναδικὲς κατόψεις τοὺς μακροὺς τοίχους εὐθεῖς²⁶⁷ (εἰκ. 13, 14), ὁ πρῶτος μάλιστα εὐθὺ παρέστησε καὶ τὸν βόρειο τοῖχο. Ὡστόσο ὁ Ρωμαῖος μίλησε γιὰ καμπύλη φορὰ καὶ τῶν μακρῶν τοίχων τὴν ὅποια δέχθηκε καὶ ἀποτύπωσε μὲ εὐκρίνεια στὸ σχέδιο τῆς κάτοψης ὁ Drexler²⁶⁸ (εἰκ. 22α). Ἡ ἀκανόνιστη, ἐλαφρὰ κυματοειδῆς φορὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο πού σώζεται καὶ ἐλεύθερος ἀπὸ μεταγενέστερες κατασκευὲς καὶ σὲ καλύτερη κατάσταση διαπιστώνεται ἄμεσα (πίν. 87β), ἐνῶ στὸν δυτικὸ πού καὶ ἀποσπασματικὰ σώζεται καὶ μεγαλύτερο μέρος του χάνεται κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ εὐκόλα νὰ ἐλεγχθεῖ. Ὡστόσο οἱ ἀεροφωτογραφίες δείχνουν ὅτι οἱ τοῖχοι, εἰδικότερα ὁ ἀνατολικὸς πού εἶναι εὐκρινέστερος, εἶναι εὐθεῖς (πίν. 2, 3, εἰκ. 36, 37). Φανερόνουν μάλιστα ὅτι καὶ ἡ κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικόν εἶναι ἀποτέλεσμα στατικῆς ἀστάθειας, γιὰτὶ οἱ κατώτερες σειρὲς τῶν λίθων εἶναι κατακόρυφες καὶ ἡ κλίση ἀρχίζει ἀπότομα. Κανονικὴ καμπυλότης καὶ κλίση τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου Β, ὅπως εἶχαν τὰ προϊστορικὰ ἀψιδωτὰ κτίσματα, δὲν μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ στὸ μέγαρο Β. Ὅλες οἱ ἀποκλίσεις μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν ἂν λάβουμε ὑπόψη μεταγε-

263. Ρωμαῖος 1915, 229, 242-243.

264. Ὁ.π. 244, εἰκ. 8.

265. 1900, 179.

266. ΠΑΕ 1996, 186, πίν. 76, 77, βλ. καὶ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου ὁ.π. πίν. 78β,

79β, ΠΑΕ 1999, 139, πίν. 80α, 81α.

267. Σωτηριάδης 1900, παρένθ. πίν. σ. 175, Ρωμαῖος, 1915, εἰκ. 2.

268. Drexler 1963, 3, εἰκ. 3.

*Εικ. 36. Τὸ βόρειο μέρος
καὶ τὸ μέσο τοῦ ναοῦ τοῦ
Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ μεγάρου Β.*

*Εικ. 37. Τὸ μέσο καὶ τὸ νότιο
μέρος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος
καὶ τοῦ μεγάρου Β.*

νέστερες της κατασκευής τους και τυχαίες επενέργειες, δηλαδή πιέσεις χωμάτων, υπερκείμενων κατασκευών και ριζών δέντρων, αστάθεια του εδάφους, στατική έξασθένηση κυρίως εξαιτίας της απογύμνωσης μετά από τις ανασκαφές, όχι όμως τόσο σεισμική ενέργεια²⁶⁹. 'Ακόμη, ατέλειες κατά την κατασκευή, ενώ ο αρχικός σχεδιασμός ήταν άλλος, πρέπει να υπολογίζονται.

Είναι βέβαιο ότι το μέγαρο Β σχεδιάστηκε ως κανονικό ορθογώνιο και όχι ως «άτυπο ορθογώνιο» με κεκλιμένους και καμπύλους τοίχους, στο οποίο μόνο οι εγκάρσιοι διαχωριστικοί και ο τοίχος της πρόσοψης ήταν ευθύγραμμοι και κατακόρυφοι, δείγμα που έμενε χωρίς παράλληλο στην ιστορία της ελληνικής 'Αρχιτεκτονικής. Είναι όμως γνωστό ότι σε κτίσματα των πρώτων αυτών εποχών, ακόμη και ορθογώνια, κατασκευασμένα όμως με τα συγκεκριμένα υλικά και την τεχνική των χρόνων, δηλαδή με τοίχους από ώμες πλίνθους, ή ξυλόπλεκτους και πηλόχριστους, ιδιάζει όπως παρατήρησε ο Schattner σχετική κλίση και η ταιριαστή σε αυτή καμπυλότητα της κατασκευής²⁷⁰, γιατί άλλωστε φαίνεται ότι οι τρόποι αυτοί έξασφάλιζαν και μεγαλύτερη ευστάθεια των τοίχων φερόντων το βάρος και τις ώθήσεις της στέγης. Μόνο έτσι μπορεί να εξηγηθεί ελαφρά κλίση ή και μικρή καμπυλότητα σε κτήρια βασικώς ορθογώνια, τα οποία κάποτε, ακόμη και όταν είναι λίθινα, είχαν γωνίες στρογγυλεμένες και φέρονται ως «ώοειδή»²⁷¹.

Στην καμπυλότητα ο Drexler έδωσε ιδιαίτερη μορφολογική σημασία θεωρώντας ότι το άτυπο αυτό σχήμα κατά την Πρωτογεωμετρική 'Εποχή βρίσκεται στην αρχή της εξέλιξης προς τα καμπυλόσημα κτήρια. Αυτά προτιμώνται συστηματικώς κατά τον Drexler την Πρώιμη 'Εποχή του Σιδήρου και τη Γεωμετρική, ενώ τη Μυκηναϊκή 'Εποχή κυριαρχούσε το ορθογώνιο περίγραμμα στο οποίο θα καταλήξουν πάλι οι κατοψεις των σημαντικών κτηρίων την 'Αρχαϊκή 'Εποχή²⁷². 'Αλλά του Θέρμου τα προϊστορικά κτήρια, άψιδωτά, ώοειδή και ορθογώνια, δείχνουν κανονικότερη και συστηματική καμπυλότητα και κλίση.

'Υλικό δομής

Θεωρητικό σχήμα που στηρίζεται και σε τεχνικές συναρτήσεις είναι αυτό που διατύπωσε ο Drexler: Κτήρια ορθογώνιας κάτοψης με ευθείς και κατακόρυφους τοί-

269. Ο σεισμολόγος Στάθης Στεϊρος σχολιάζοντας τις αποκλίσεις των τοίχων του μεγάρου Β καταλήγει σε σημείωμά του: «Παρόμοιες παραμορφώσεις τοιχοποιίας ή θεμελίων μπορεί να οφείλονται σε σεισμούς. Όμως, η έλλειψη μίας συστηματικής και παρόμοιας παραμόρφωσης και στα παλαιότερα κτίσματα προς Βορράν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η παραμόρφωση της τοιχοποιίας του μεγάρου Β πρέπει να οφείλεται σε συσσώρευση παραγόντων: τοπική αστάθεια του εδάφους θεμελίωσης, πιέσεις από κορήματα από ανάντη του λόφου και πιέσεις από ρίζες δέντρων». Βλ. σ. 312 κέ.

270. Schattner 1990, 130. Βλ. και Drexler 1964, 191 κέ. Και στο Λευκαντή οι τοίχοι έχουν κλίση, δεν είναι τελείως ευθείς και δεν συναντώνται σε όρθη γωνία. Κλίση παρατηρήθηκε και στο έλλειψοειδές κτήριο της Ρακίτας Παναχαϊκού, Petropoulos 2002, 150-152.

271. Fagerström 1988, 100.

272. Drexler 1969, 65, 83 κέ. 103-104. Στην περιοδική αυτή έναλλαγή στηρίζονται περισσότερες πραγματείες π.χ. Hiller 1996, 34, Weiler 2001, 100. Σχετικά με τις κατά εποχές έμφανίσεις του άψιδωτού σχήματος και την έξάρτησή από πληθυσμιακές ομάδες, Hiesel 1990, 200 κέ.

χους προσφέρονται σε ώμες πλίνθους επάνω σε λιθολόγημα, ενώ στους καμπύλους και κεκλιμένους τοίχους ταιριάζει ή ξυλόπλεκτη πηλοδομή²⁷³. Κριτική άσκηση στην άποψη αυτή ή Mallwitz: 'Η τεχνική της ξυλοδεσιάς με πηλοδομή και στύλους ταιριάζει και στο καμπύλο και στο όρθογώνιο περίγραμμα²⁷⁴. "Οποίες τυχόν αποκλίσεις από την εϋθεία και την κατακόρυφο των τοίχων του μεγάρου Β που θα υπήρχαν από την αρχή της οικοδόμησής του δεν θα εμπόδιζαν να υποθέσουμε ότι και τα δύο πδ πάνω είδη κατασκευής των τοίχων θα ήταν δυνατά. Δυστυχώς ή ανασκαφή δεν έδωσε στοιχεία αρκετά. Πυρακτωμένοι πηλοί, κατακερματισμένοι και αδιάγνωστοι υπάρχουν σε όλα σχεδόν τα στρώματα και τα σφραγισμένα και τα διαταραγμένα, αλλά όχι σε μεγάλη ποσότητα. 'Ο δέ Σωτηριάδης έγραφε ότι δεν ενεφανίσθη ίχνος υλικού πλίνθων ώμων²⁷⁵.

Το κατώτερο σωζόμενο μέρος των τοίχων είναι λίθινο, κτισμένο από μικρούς απελέκητους, συνήθως πλακωτούς λίθους κυρίως λευκωπού άσβεστολίθου που προέρχεται από τον άμέσως πρδς Α Μεγαλάκκο, ενώ έχει χρησιμοποιηθεί και γκριζωπδς άσβεστόλιθος ό οποίος προέρχεται από το ίδιο βουνό. Οί λίθοι αυτοί είναι «διαλεκτοί», αλλά όχι κατεργασμένοι, όπως σημειώνει και ό πρwtος ανασκαφέας²⁷⁶ (πίν. 86α, 87α, 88α, 91, 94β). Και ενώ είναι άνισοι μεταξύ τους, ή προσπάθεια να διακριθούν στοιχειωδώς όριζόντιοι άρμοι και κατá συνέπειαν δόμοι είναι φανερή, αλλά πετυχαίνεται λιγότερη κανονικότης από εκείνη που παρατηρείται στους τοίχους των κτηρίων του προϊστορικού οικισμού, π.χ. του μεγάρου Α (πίν. 94α, εικ. 26). Είναι ένα σύστημα που θα μπορούσε να θεωρηθεί μακρινός πρόδρομος του όρθογώνιου άκανόνιστου των ιστορικών χρόνων. Το κενό μεταξύ των λίθων των όψεων πληροϋται από μικρούς άργους λίθους. Το πλάτος του λίθινου μέρους κυμαίνεται από 0.50 έως 0.55 μ. Το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος είναι 0.80 περίπου. Στην επάνω σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου β1 (ύψ. 0.63 μ.) και του βόρειου τοίχου βρέθηκε μάζα πυρακτωμένου πηλού ή και σκληροϋ κίτρινου χόματος (πίν. 82β, 86α). Είναι άγνωστο αν πρόκειται για υπόλοιπο πηλοδομής ή για συνδετικό υλικό ώμων πλίνθων, όποτε θα συμπεραίναμε το άρχικό ύψος τυχόν «λιθολογήματος». Όπες δεν παρατηρήθηκαν στην άνω σωζόμενη επιφάνεια που θα χρησίμευαν για την τυχόν στερέωση στύλων ένίσχυσης πλίνθων ή κυρίως πηλόχριστων και ξυλόπλεκτων τοιχωμάτων²⁷⁷.

Τα υπόλοιπα από την καταστροφή του κτηρίου που θα μπορούσαν να μάς δώσουν πληροφορίες για το υλικό της κατασκευής υπέρ το σωζόμενο λίθινο κατώτερο μέρος άσφαλδς άπομακρύνθηκαν για τη νέα χρήση του χώρου, αλλά δεν γνωρίζουμε μέχρι ποίου σημείου, άφοϋ ό χώρος είχε ανασκαφεί χωρίς καταγραφή σχετικών παρατηρήσεων. Πάντως κατάλοιπα που να δηλώνουν άπερίφραστα την ύπαρξη ώμων πλίνθων δεν είχαμε από την καταστροφή του μεγάρου Β ούτε και κατá τη νέα ανασκαφή. Τα λείψανα καταστροφής κάτω από το επίπεδο της πυρακτωμένης έστίας δεν δίνουν άσφαλείς πληροφορίες για τους τοίχους ούτε για τη

273. Drerup ό.π.

274. Mallwitz 1981α, 604.

275. Σωτηριάδης 1903, 75 σημ. 1.

276. Σωτηριάδης 1900, 179.

277. Βλ. παρατηρήσεις Fagerström 1988, 99 κέ.

στέγη. Έπομένως υπόθεση ότι οι τοίχοι του κτηρίου μπορεί να ήταν έξ ολοκλήρου λίθινοι δεν μπορεί να αποκλεισθεί, όπως νομίζω ούτε για τον μεταγενέστερο αρχαϊκό σηκό. Έτοιμο υλικό στο πρὸς Α ὕψωμα είναι ἀφθονότατο καὶ σωροὶ θραυσμάτων λίθων ἔχουν βρεθεῖ στήν ἀνασκαφή. Ἀλλὰ ὠμές πλίνθοι ἔχουν ὑποτεθεῖ καὶ γιὰ τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Απόλλωνος, ὅπου ἐπίσης δὲν βρέθηκαν ὑπόλοιπα ὠμῶν πλίνθων²⁷⁸.

Τὸ ἀπανθρακωμένο ξύλο στὸ στρῶμα καταστροφῆς τῆς τομῆς 7²⁷⁹ θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει σὲ ξύλινη δοκὸ τῆς στέγης ἢ σὲ στύλο κατὰ τὴ γωνία αὐτὴ ὅπως καὶ στὴ βορειοδυτικὴ ὅπου σημειώθηκε ὀπή. Στὰ συσσωρευμένα κατάλοιπα παρὰ τὸν διαχωριστικὸ βόρειο τοῖχο (β1) ποὺ διαπιστώσαμε κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ (τομὲς 5 καὶ 5α) ὑπῆρχαν ἐκτὸς ἀπὸ πέτρες, πυρακτωμένες μάζες πηλοῦ καὶ ἀπανθρακωμένο ὑλικό²⁸⁰. Εἶναι πιθανότερο ὅτι οἱ ἀπανθρακώσεις αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τῆς στέγης τοῦ πίσω δωματίου.

Ἡ στέγη

Ἡ μορφή τῆς στέγης τοῦ μεγάρου Β παραμένει ἐπίσης ἀβέβαιη. Ὁ Ρωμαῖος ἀποδίδει στὸ κτήριο «θολοειδῆ» στέγη, ὅπως καὶ στὰ παλαιότερα προϊστορικὰ κτήρια, ἐπειδὴ ὅλα εἶχαν κατ' αὐτὸν κεκλιμένους καὶ καμπύλους τοίχους²⁸¹. Τὸν ἀκολουθῆσε ὁ Weickert²⁸². Ἀλλὰ ἡ ἀπουσία κανονικῆς καμπυλότητος καὶ κλίσης τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου Β καὶ οἱ ὀρθὲς γωνίες δὲν κάνουν ἀναγκαῖα καὶ πιθανὴ τὴν κάλυψη μὲ «θολοειδῆ», δηλαδὴ καμαρωτὴ στέγη. Οἱ δικλινεῖς ἢ τετρακλινεῖς μὲ κλαδιὰ καὶ πηλὸ στέγες, ὡς οἱ πρὸ συμβατὲς μὲ τὰ ὀρθογώνια κτήρια εἶναι πιθανὲς λύσεις. Στὰ κτήρια αὐτὰ μπορεί νὰ προσαρμοσθεῖ ἀσφαλῶς καὶ ὀριζόντια στέγη, ἢ ὁποῖα εἶναι δεκτὴ γιὰ τὰ μυκηναϊκὰ καὶ εἰκάζεται βάσει περισσώτερων ὁμοιωμάτων, κυρίως τῆς Σάμου καὶ γιὰ τὴ Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ²⁸³. Τοξωτὴ γραμμὴ τῆς ράχης-κορυφῆς καὶ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη κυρτότης ἢ ἔνταση τῶν πλευρῶν δὲν εἶναι ἀπαραίτητη, ἐκτὸς ἐὰν ὑπῆρχε τυχὸν λόγος στατικῆς ἐπάρκειας ἢ χρειαῖα προσαρμογῆς σὲ μία ὄχι εὐθεῖα γραμμὴ κάτοψης καὶ ὄχι κατακόρυφη φορὰ τῶν τοίχων²⁸⁴. Καὶ ἡ σιγμοειδῆς μορφή τῶν πλευρῶν μὲ καμπτόμενα πρὸς τὰ ἄνω τὰ ἄκρα (Knickgiebel «κλαστὸ ἀέτωμα» κατὰ τὸν Μαρινάτο) δὲν μπορεί ἐπίσης νὰ ἀποκλεισθεῖ. Ὅπως φαίνεται στὸ παράδειγμα τοῦ θραύσματος τοῦ ὁμοιώματος D τῆς Περαιώρας²⁸⁵, οἱ ἐπίπεδες ἐπικλινεῖς πλευρὲς τῆς στέγης ἔχουν ὀριζοντίως καμπτόμενα ἄκρα. Τὸ ὁμοίωμα τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους δίνει εἰκόνα μιᾶς ἀπλῆς δικλινοῦς στέγης μὲ εὐθεῖα κορυφὴ καὶ ἐπίπεδες πλευρὲς, ἢ ὁποῖα ὅμως στὸν Θέρμο μπορεί νὰ μὴ συνδυάζοταν ὅπως στὸν οἰκίσκο μὲ ὀροφή.

278. Βλ. βιβλιογραφία Kalpaxis 1976, 47.

279. ΠΑΕ 1993, 81.

280. ΠΑΕ 2000, 131-132.

281. Ρωμαῖος 1915, 277-279.

282. 1929, 9.

283. Drerup 1969 72, πίν. 1α, Mallwitz

1981α, 613, Hiesel 1990, 221 κέ., Schattner 1990, 40-74.

284. Βλ. σχολιασμὸ στὸ θέμα καὶ ἀναφορὰ στὴ μαρτυρία τῶν οἰκίσκων-ὁμοιωμάτων Drerup 1969 119, Μαρινάτος, 1965, 12 κέ., 20.

285. Drerup 1969, 74, εἰκ. 58.

Πιθανώς στις εσωτερικές γωνίες ύψώνονταν στύλοι που βοηθοῦσαν στη στήριξη τῆς στέγης, ιδίως ἂν ἦταν τετρακλινής. Αυτό ἔδειξε ἡ ὀπή στη βορειοδυτική γωνία (πίν. 83β, 84α) καὶ τὸ ἀπανθρακωμένο ξύλο πού βρέθηκε κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία (τομὴ 7). Τὸ ἴδιο δὲ ἔχει ὑποθεθεῖ γιὰ τὶς προϊστορικές οἰκίες α1 καὶ α3²⁸⁶. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ἡ ὑπαρξη ἀξονικῆς σειρᾶς ξύλινων στηριγμάτων γιὰ τὰ ὁποῖα ὅμως ποτὲ δὲν ἀναφέρθηκαν κατάλοιπα, ὅπως παρατήρησε καὶ ὁ Ρωμαῖος. Ὡστόσο ὁ Coulton νομίζει ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπῆρχαν ἐσωτερικοὶ στύλοι κατὰ τὸ μέσο τοῦ κτηρίου, πού θὰ εἶχαν στερεωθεῖ ἀπευθείας μέσα στοῦ χώμα σὲ κατάλληλες ὁπές. Ἔτσι δὲν θὰ εἶχαν χρειασθεῖ λίθινες βάσεις²⁸⁷. Κατὰ τὸν Coulton τὸ ὕψος τῆς δικλινοῦς στέγης θὰ ἦταν 6.60 ἂν δεχθοῦμε κλίση 4.50, τὸ δὲ «ἀέτωμα» θὰ εἶχε ὕψος 3 μ.

Τὸ δάπεδο

Τὰ λίγα καὶ ἀποσπασματικὰ ἄθικτα μέρη πού μᾶς ἔδωσε ἡ νέα ἀνασκαφὴ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε ἀκριβῆ εἰκόνα γιὰ τὸ δάπεδο τοῦ μεγάρου Β, ὡς πρὸς τὴ σύσταση καὶ τὰ ἐπίπεδά του. Συνδυάζοντας τὶς ἐνδείξεις μπορούμε νὰ κάνουμε ὀρισμένες παρατηρήσεις καὶ μία πιθανὴ ἀποκατάσταση τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τοῦ κτηρίου. Τὶς στρωματογραφικὲς αὐτὲς ἐνδείξεις ἐκθέτουμε στὰ οἰκεία μέρη τῆς ἔκδοσης αὐτῆς.

Στὸ πίσω δωμάτιο (πίν. 95α) ὑπάρχουν δύο ἀλλεπάλληλες στρώσεις σκληροῦ πηλοῦ πού διαπιστώσαμε μὲ τὶς τομὲς 3 καὶ 4 (πίν. 16, 17, 69α). Ἡ μεταξὺ τους διαφορὰ βάθους εἶναι 0.10-0.12. Τὸ κατώτερο δάπεδο ἦταν ταυτοχρόνως καὶ ἐπίπεδο κατασκευῆς, ἀφοῦ οἱ τοῖχοι τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας εἰσχωροῦν ἐντὸς τοῦ ὑποστρώματός του καὶ ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος β1, ὅπως φαίνεται στὸ τμήμα του κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἐδράζεται ἐπάνω στὸ ἴδιο αὐτὸ κατώτερο ἐπίπεδο δαπέδου (πίν. 26, 27). Ἡ ἀνώτερη στρώση δαπέδου ὅμοια, ἀλλὰ λιγότερο σκληρή, δὲν ἀνήκει στὴν περίοδο χρήσεως τοῦ κτηρίου καὶ μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ ἐπισκευὴ ἢ μετασκευὴ τοῦ δωματίου (πού εἶναι φανερὴ σὲ ὅλο τὸ ἀνατολικότερο μέρος του) μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β, ἐνῶ εἶχε ἀρχίσει νὰ λειτουργεῖ ἡ ἐστία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν.

Τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ πίσω δωματίου σὲ βάθος 0.80-0.85 βρισκόταν ὑψηλότερα ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ κυρίου χώρου τοῦ κτηρίου. Στὸν ἄνωρο αὐτὸν τὸ ἐπίπεδο βρίσκεται σὲ βάθος κυμαινόμενο σήμερα ἀπὸ 1 μ. ἕως 1.20, ἡ κλίση εἶναι ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἐκτὸς τῶν τομῶν 2 κάτω ἀπὸ τὴν 9η καὶ 18, 18β κάτω ἀπὸ τὴν 8η βάση τῆς κιονοστοιχίας, ὅπου διαπιστώσαμε δύο στρώσεις γιὰ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως²⁸⁸, σὲ ὅλες

286. ΠΑΕ 1992, 115-116, Ρωμαῖος 1915, 241.

287. Coulton 1988, 63 κέ. Πάντως καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση φαίνεται ὅτι θὰ χρειαζόταν στὸ βάθος τοῦ λάκκου κτιστὴ ἢ ἀπλὴ βάση τοῦ στύλου. Παράλληλο, τρίχωρο κτήριο μὲ μεσαία σειρά στηριγμάτων στὸν μεσαῖο ἄνωρο θὰ ἦταν

τὸ κτήριο W τῆς Τίρυνθος τῆς ΥΕ IIIΓ περιόδου σὲ χρῆση ἴσως καὶ τῆ Γεωμετρικῆ Ἐποχῆ, Gercke, Hiesel 1975 8 κέ., πίν. 5, Beil 4.

288. ΠΑΕ 1992, 101-102, 1996, 197, κέ., 1998, 133.

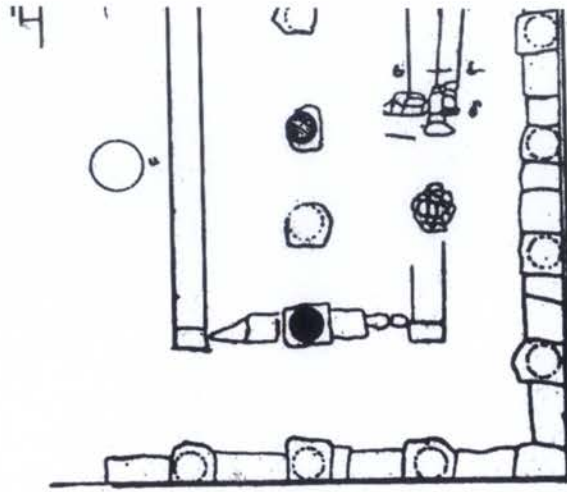
τις άλλες τομές είχαμε μία στρώση σκληρού πηλού. Ἐν τῇ 18 τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἀνήκει πιθανῶς στὴν ἐστία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν. Σποραδικὴ χρῆση πλακῶν εἶναι τεκμηριωμένη στὸ δάπεδο τοῦ κτηρίου (βλ. τομές 4, 7, 18, 1δ). Κατὰ τὴν εἴσοδο (πίν. 93β) ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἐδράζεται ἐπάνω στὸ πλακόστρωτο, τὸ ὁποῖο προϋπήρχε καὶ χρησίμευσε ὅπως ἐκθέσαμε καὶ ὡς δάπεδο. Ἐδῶ βρισκόμαστε σὲ βάθος 1.40 περίπου.

Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν εἶχε ἐξασφαλισθεῖ ἰσοπέδη ἐπιφάνεια στὸ ἐσωτερικόν, τὸ δάπεδο ἀκολουθοῦσε τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους. Ἡ διαβάθμιση τῆς στάθμης ποὺ διαπιστώνεται μεταξὺ τοῦ βόρειου καὶ νότιου μέρους τοῦ κτηρίου ὀφείλεται στὴν ὑψομετρικὴ διαφορὰ τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἡ προσαρμογὴ τῆς ὅλης κατασκευῆς στὴν κλίση αὐτὴ γίνεται φανερὴ ἂν μετρήσουμε τὰ βάθη στὰ ὁποῖα ἐδράζονται οἱ δύο μακροὶ τοῖχοι: στὸ βορειότερο μέρος ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος 0.87 περίπου, ὁ δυτικὸς 0.77, στὸ νοτιότερο ἄκρο ὁ ἀνατολικὸς 1.40, ὁ δυτικὸς 1.70-1.80 περίπου. Ἡ σημαντικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο νότια ἄκρα ὀφείλεται μάλλον στὴ γενικότερη ὑποχώρηση τοῦ ἐδάφους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ ὄχι τόσο στὴ φυσικὴ κλίση ποὺ πάντως ὑπάρχει ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ἐπομένως φαίνεται ὅτι οἱ οἰκοδόμοι τοῦ μεγάρου Β εἰσχωροῦσαν ὀλοένα βαθύτερα κτίζοντας ἀπὸ Β πρὸς Ν, γιὰ νὰ βρῖσκουν οἱ λίθινοι τοῖχοι στέρεο κατὰ τὸ δυνατόν ἔδαφος καὶ νὰ μὴ χρειασθεῖ συστηματικὴ μεγάλη ἐπιχωμάτωση καὶ διάνοιξη θεμελίων, ὁπότε θὰ ὑπῆρχε τελικῶς καὶ ἀστάθεια τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως. Ἀντίθετα θὰ ἦταν ἀσφαλέστερη καὶ εὐκολότερη ἢ μικρῆς ἔκτασης καὶ μόνο ἢ ἀπαραίτητη ἐπιχωμάτωση γιὰ ἰσοπεδώσεις ταυτοχρόνως μὲ τὸ κτίσιμο τῶν τοίχων οἱ ὁποῖοι, ὅπως καὶ ἄλλοῦ ἐκθέσαμε, δὲν εἶχαν θεμέλιο μὲ τὸν τρόπο μεταγενέστερων ἐποχῶν. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ φαίνεται ὅτι τεκμηριώνεται καὶ σὲ ἄλλα πρώιμης ἐποχῆς οἰκοδομήματα²⁸⁹. Ἡ διαφορὰ μπορεῖ νὰ εἶχε ἐξουδετερωθεῖ μὲ κάποιον τρόπο βαθμιδωτῆς διαμόρφωσης ποὺ δὲν διαπιστώθηκε μὲ τὴν ἀναγκαστικῶς ἀποσπασματικὴ μας ἔρευνα. Μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι αὐτὸ γινόταν στὴ θέση τῶν διαχωριστικῶν τοίχων.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν οἱ μετρήσεις τοῦ βάθους τοῦ δαπέδου τοῦ κτηρίου σὲ διαφορὰς θέσεις γίνονταν πάντοτε ἀπὸ τὸ ἴδιο σταθερὸ σημεῖο ποὺ ἦταν τὸ ὑψηλότερο τῆς δέκατης ἀπὸ Ν βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ. Οἱ διαφορᾶς ποὺ καταγράφηκαν ἐπιβεβαιώθηκαν κατὰ τὶς μετρήσεις τὶς ὁποῖες ἔκανε ὁ τοπογράφος Μανώλης Καποκάκης, ὁ ὁποῖος προσδιόρισε ὑποδειχθέντα σημεῖα στὶς ἀντίστοιχες θέσεις. Τὰ μετρηθέντα ὑψόμετρα κυμαίνονται ἀναλόγως πρὸς ἐκεῖνα τῶν ἀνασκαφικῶν μετρήσεων: ἡ διαφορὰ τοῦ βάθους μεταξὺ νοτιοανατολικῆς καὶ νοτιοδυτικῆς γωνίας εἶναι 0.37. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου τοῦ βόρειου δωματίου καὶ τοῦ ἐπιπέδου στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία εἶναι 0.535 καὶ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία 0.572, ἐνῶ ἡ διαφορὰ βάθους ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ κυρίου δωματίου ἕως τὴν εἴσοδο, δηλ. σὲ μῆκος 18 περ., εἶναι 0.311.

289. Schmaltz, 1980, 328. Συναφῆς εἶναι ἡ διατήρηση τῶν ὑψομετρικῶν διαφορῶν στὶς μυκηναϊκῆς ἀκροπόλεις ἀπὸ τὴν εἴσοδο ἕως τὸν δό-

μο τοῦ ἀνακτόρου, βλ. σχετικὰ Darque 2005, 376-377 μὲ βιβλιογραφία.

Εικ. 38. Σκαρίφημα τοῦ ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β, Ρωμαῖος 1915 (βλ. καὶ εἰκ. 13).

Ὁ τύπος τοῦ κτηρίου

Τὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται εἶναι ἐὰν τὸ μέγαρο Β ἦταν ἐπίμηκες, ἀνοικτὸ ἐμπρὸς κτήριο μὲ παραστάδες στὰ ἄκρα τῶν τοίχων καὶ ἀργότερα κλειστὸς πολύχωρος οἶκος ἢ ἐξαρχῆς κλειστὸς οἶκος. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ φαίνεται ὅτι ἀνατρέπει ἀναγκαστικὰ τὴν παραδεδομένη ἄποψη τοῦ Ρωμαίου ποῦ εἶχαν υἰοθετήσει ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς πρὶν ἀπὸ τὶς ἀνακοινώσεις μας, ὅτι τὸ κτήριο ἦταν ἀρχικῶς ἀνοικτὸ μὲ ξύλινες παραστάδες στὰ ἄκρα τῶν μακρῶν τοίχων καὶ ἀργότερα, ἀπὸ τὸν 8ο αἰ., ἔγινε κλειστὸς οἶκος μὲ τὴν προσθήκη τοίχου στὴν πρόσοψη²⁹⁰.

Τὰ κρίσιμα σημεῖα τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν τυπολογικὴ κατάταξη τῆς πρόσοψης τοῦ κτηρίου ἦταν οἱ δύο γωνίες τῆς πρόσοψης (πίν. 59, 92, 93, σχ. 17α-β). Ἡ σημερινὴ κατάσταση διατήρησης στὸ νοτιότατο ἄκρο τοῦ τοίχου α δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ρωμαίου καὶ τὰ σωζόμενα στοιχεῖα δὲν μποροῦν ἀσφαλῶς νὰ ταυτισθοῦν μὲ ἐκεῖνα ποῦ παραδίδει ὁ ἀνασκαφέας. Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῆς σημερινῆς κατάστασης μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ χώρου αὐτοῦ στὴν εἰκ. 9 τοῦ ΑΔ 1, 1915, 244 προκύπτει ὅτι ἔχει γίνει διαταραχὴ, λόγῳ δὲ καὶ τῆς ἀνεπαρκοῦς καθαρότητας τῆς φωτογραφίας ἐκείνης δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ἀκριβέστεροι συσχετισμοί. Οὔτε καὶ τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 2 (ἐδῶ εἰκ. 13), τοῦ ὁποῦ ἀπεικονίζεται ἐδῶ τὸ ἐπίμαχο τμῆμα σὲ μεγέθυνση (εἰκ. 38), βοηθεῖ στὴν ταύτιση τῶν στοιχείων τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς μὲ τὴ σημερινὴ κατάσταση. Ἦτος μάλιστα ἡ διαταραχὴ ἦταν παλαιότερη καὶ τῆς ἔρευνας τοῦ Ρωμαίου.

290. Ρωμαῖος, 1915, 243 κέ., Drexler 1963, 3, ὁ ἴδιος 1964, 187, ὁ ἴδιος 1969, 83. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸν 8ο αἰ. τὸ κτήριο εἶχε πᾶ κατα-

στραφεῖ καὶ τὰ εἶρημα τῶν τοίχων του περιέβαλλαν ὑπαίθριο χώρο λατρείας.

Ὁ Ρωμαῖος γράφει: «Ὅτι ἐνταῦθα θὰ ἐπερατοῦτο ὁ τοῖχος ὑπόπτευσα ἐκ δύο λεπτῶν πλακῶν αἵτινες κατὰ μοναδικὸν τρόπον ἦσαν τοποθετημένα ἐγκαρσίως πρὸς τὸν τοῖχον καὶ κατακορύφως πρὸς τὸν ὑπ' αὐτὰς μέγαν λίθον. Ὁ σκοπὸς ἦτο νὰ ἐπιφυλαχθῆ ἰσομέτρητος χῶρος πρὸς προσαρμογὴν τῶν ξυλίνων παραστάδων»²⁹¹. Οἱ κατακόρυφες λεπτὲς πλάκες δὲν εἶναι δυνατὸν σήμερα νὰ ταυτισθοῦν καὶ φαίνεται, λείπουν ἢ ἔχουν ἀλλάξει θέση, ἂν πράγματι ὑπῆρχαν στὸ συγκεκριμένο σημεῖο. Δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ παρατήρησις τοῦ Ρωμαίου ὅτι «ὁ μακρὸς ἀνατολικὸς τοῖχος συνήπτετο μετ' ἄλλου ἐγκαρσίου κατὰ τὸν τρόπον τὸν παρατηρηθέντα ἐπὶ τοῦ μεγάρου Α. Μεταξὺ δηλ. τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου καὶ τῶν ὀρθίων πλακῶν ἀπέμενε χῶρος πλάτους 0.15 μ., χρήσιμος εἰς τὴν ὑποδοχὴν τῆς ξυλίνης παραστάδος». Ὁ Ρωμαῖος κατέληξε στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἔπειτα ἀπὸ σύγκριση, ὅπως σημειώνει, μὲ τὸ ἄκρο τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου Α. Ἐκεῖ ὅμως σώζεται ἀκόμη σήμερα *κατὰ χώραν* πλάκα ἐξέχουσα ὑπὸ τὸ κατώτερο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἡ ὁποία ἔχει ἐγκοπὴ πὺδ μπορεῖ εὐκόλα νὰ θεωρηθεῖ ὅτι χρησίμευε γιὰ τὴ στερέωσις ξυλίνης παραστάδος. Ἀνάλογα στοιχεῖα λείπουν ἀπὸ τὸ μέγαρο Β. Ἴσως ὡς «μέγας λίθος» ἐπάνω στὸν ὁποῖο ἦταν τοποθετημέναι οἱ ὀρθιαι πλάκες ἐξελήφθη ἡ ἢ πλάκα ἀρ. 2 ἢ παρακείμενη στὸ νότιο ἄκρο, ἡ ὁποία βρίσκεται ἐπάνω σὲ ἄλλη (ἀρ. 1) λεπτότερη ὀρθογωνισμένη²⁹² (πίν. 93α, 92β). Οἱ δύο τελευταῖαι πλάκες εἶναι ἀκατέργασται, ἀλλὰ διαλεκταί, τὸ περίγραμμά τους εἶναι ὀρθογωνικό. Τισ πλάκες αὐτὰς φαίνεται ὅτι ὁ Ρωμαῖος ἐξέλαβε ὡς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου, γιὰ τὸ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πὺδ παραδίδει 21.40 μετρήθηκε ἕως τὸ ἄκρο αὐτό.

Δύο στοιχεῖα προκαλοῦν ἀμφιβολίας: α. Ἡ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία ἐκτεινόμενη πρὸς Α καταλήγει λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ πὺδ πάνω κατὰ τὸν Ρωμαῖο ἄκρο, καὶ προφανῶς συναντᾷ τὴν πλάκα ἀρ. 2 ἐπάνω στὴν ὁποία βρισκόνταν μικρὰς πέτρας μὲ χαλαρὴ μεταξὺ τους συναρμογὴ. Πιστεύω ὅτι αὐτὰς ἀκριβῶς ἀνήκουν στὸ τέλος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ στὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγκαρσίου. β. Οἱ μεγάλοι πλακοειδεῖς λίθοι στὴ σειρά ἐπὶ μῆκος 1.30 ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἀρ. 3, 4, 5 δὲν ἀνήκουν σὲ τοῖχο καὶ πιθανῶς τοποθετήθησαν ἐκεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή. Ὁ 3 βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τοὺς δύο κατώτερους πλακοειδεῖς τοῦ ἄκρου, ὁ 4 ἐπάνω σὲ κίτρινο χῶμα πὺδ συχνὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἐπιστρώσεις καὶ ἰσοπεδώσεις στὸν χῶρο τοῦ μεγάρου Β. Στὴ συνέχεια πρὸς Δ τὰ κίτρινα χῶματα λείπουν, γιὰ τὸ σκάμμα τοῦ Σωτηριάδη εἶχε προσχωρήσει σὲ βάθος. Οἱ λίθοι πὺδ διακρίνονται στὸν πίν. 51β τῶν ΠΑΕ 1993 σὲ κύκλο, συσσωρευμένοι παρὰ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἐγκάρσιου αὐτοῦ κατασκευάσματος εἶναι ριχτοί, ὑπόλοιπο ἴσως τοῦ ὑλικοῦ πὺδ χρησιμοποιήθηκε γιὰ κατάχωση μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή. Ἀργότερα τοὺς ἀφαιρέσαμε. Οἱ λίθοι ἀρ. 3, 4, 5 συνέχονται μὲ ἄλλους πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ πὺδ βρισκόνται ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο δάπεδο. Πρόκειται πιστεύω γιὰ διαταραγμένο κατα-

291. Ρωμαῖος, 1915, 243 κέ. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1993, 77 κέ.

292. ΠΑΕ 1993, πίν. 51α.

σκεύασμα ίσως παρόμοιο με τόν «κτιστό» βόθρο που υπάρχει πρὸς Ν τοῦ μεγάρου καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὸ «παρόμοιον κτίσμα... κατὰ τὴν πλησίον γωνία τοῦ μεγάρου»²⁹³ πού ἀπέδωσε καὶ συμβατικῶς ὁ Ρωμαῖος στὴν κάτοψη τοῦ 1915. Ἴσως μάλιστα οἱ ὄρθιες πλάκες πού πίστευε ὅτι θὰ ἦταν προορισμένες νὰ δεχθοῦν ξύλινη παραστάδα νὰ εἶναι μόνο μέρος τοῦ κάθετου τοιχώματος τοῦ κτιστοῦ βόθρου ἀνάλογου με ἐκεῖνο πού περιγράφει στὸν βόθρο λίγο νοτιότερα. Ἐὰν ἐκλάβουμε τὸ κατασκεύασμα αὐτὸ ὡς τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο, τότε ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κτηρίου προχωρεῖ νοτιότερα ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ, πράγμα τὸ ὁποῖο βεβαίως δὲν θὰ ἦταν ἀδύνατο, οὔτε μοναδικό. Ἐὰν ὅμως δεχθοῦμε ἴσο μῆκος γιὰ τοὺς δύο μακροὺς τοίχους τότε πρέπει νὰ ὀρίσουμε τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου στὸν λίθο ἀρ. 2 ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ ξεκινούσε ὁ ἐγκάρσιος τοίχος τῆς πρόσοψης ὅπου θὰ ὑπῆρχε εἴσοδος στὸ μέγαρο Β.

Τὴν ὑπόθεση βασισμένη σὲς παρατηρήσεις τοῦ Ρωμαίου ὅτι τὰ ἄκρα τῶν τοίχων αὐτῶν κατέληγαν ἀρχικῶς σὲ ξύλινες παραστάδες καὶ τὸ ἐπίμηκες κτήριο ἦταν ἐμπρὸς ἀνοικτό, ὁ δὲ τοίχος τῆς πρόσοψης προστέθηκε ἀργότερα, διασάλευσε ἀποφασιστικὰ ἢ καλύτερα σωζόμενη νοτιοδυτικὴ γωνία πού περιγράψαμε²⁹⁴ (πίν. 92α). Ὁ Ρωμαῖος πού φαίνεται τὴν ἀποκάλυψε γιὰ πρώτη φορὰ ἀρκέσθηκε σὲ σύντομη μνεία χωρὶς νὰ ἀναφέρει ἴχνη ὑπαρξῆς παραστάδας²⁹⁵. Ἡ γωνία ἀποκαλύφθηκε καὶ πάλι ἀφοῦ μετακινήθηκαν ὀρισμένες πέτρες τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ διαλύθηκε μετανασκαφικὸς ξηρότοιχος. Ἀποδείχθηκε ὅτι τὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου συμπλέκεται κατασκευαστικὰ με τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο τῆς πρόσοψης, ἢ γωνία ἐπομένως εἶχε ὀργανικὴ ἐνότητα καὶ συνοχὴ ἐξαρχῆς. Καὶ ἀσφαλῶς δὲν παρατηρεῖται κενὸ ἀνάλογο με ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἄφηνε κατὰ τὸν Ρωμαῖο ἢ διαλυθεῖσα ξύλινη παραστάδα στὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

Τὰ ἀνασκαφικὰ αὐτὰ δεδομένα ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρέπει νὰ ἀποκαταστήσουμε τὸ μέγαρο Β ἐξαρχῆς ὡς ἐπιμήκη κλειστὸ οἶκο²⁹⁶.

Οἱ διαστάσεις τοῦ ὅλου κτηρίου ἀποκαθίστανται: 20.80×7.50 περ. Ὁ Jos de Waele πιστεύοντας ὅτι ἓνα μνημειώδους χαρακτήρα κτήριο σὰν τὸ μέγαρο Β πρέπει νὰ εἶχε διαστάσεις μετρημένες με μονάδα συγκεκριμένο πόδα, ἐπιχειρεῖ νὰ ὑπολογίσει τίς ἀναλογίες τῶν χώρων με πόδα 0.30 καὶ δέχεται ὅτι τὸ ἀρχικὸ σχέδιο προέβλεπε πρόσθιο καὶ μεσαῖο χῶρο ἰσομήκεις, πού ὥστόσο στὴν ἐκτέλεση ἔγιναν ἐλαφρῶς ἄνισοι²⁹⁷. Ὑπολογίζει τὸ ἀρχικὸ πίσω δωμάτιο μήκους 3.40, ὅπως εἶχαμε προτείνει τὸ 1992, ἀλλὰ τελικῶς αὐτὸ δὲν ἐπιβεβαιώθηκε (βλ. πῶ πάνω) καὶ πρέπει νὰ παραμείνει τὸ μῆκος τῶν 2.20.

293. Ρωμαῖος, 1915, 248.

294. ΠΑΕ 1996, 190 κέ.

295. ΑΔ 6, 1920-21, Παράρτ. 168.

296. Τὴν ἀρχικὴ μου παρατήρηση (ΠΑΕ 1993, 79) ὅτι ἂν ὑπῆρχε ἐγκάρσιος τοίχος στὴν πρόσοψη θὰ εἶχε διαταράξει τὰ στρώματα τῆς

τομῆς 8, κάτω ἀπὸ τὴν 3η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, διόρθωσα τὸ 1996 (ΠΑΕ 1996, 193 σημ.15): Οἱ ἐπιχώσεις τῆς τομῆς 8 προσφέρουν ἐνδείξεις μόνο γιὰ τὴν μετὰ ἀπὸ τὸ μέγαρο Β ἐποχὴ.

297. Waele de 1995, 85-90.

Μέγαρο Β και μυκηναϊκό «μέγαρο»

Οί συσχετισμοί των μακρών ανοικτών ή κλειστών κτηρίων των Γεωμετρικών χρόνων με τον τύπο του μυκηναϊκού «μεγάρου»²⁹⁸ δεν εξηγούν αποτελεσματικά την παρουσία των ὀρθογώνιων τύπων με τις παραλλαγές τους, ὅπως εἶναι καὶ τοῦ Θέρμου τό «μέγαρο» Β²⁹⁹. Τὸ γενικὸ ἐπίμηκες σχῆμα καὶ ἡ ἀξονικὴ κατὰ μῆκος διάταξη τῶν ἐπιμέρους χώρων, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι μακραιώνο δοκιμασμένο σχῆμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε κεκτημένη οἰκοδομικὴ πείρα χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ εὐθύγραμμη καὶ συνεχὴ ἐξέλιξη «ἀπὸ τοὺς Νεολιθικοὺς Χρόνους», οὔτε ὅτι μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ συγκεκριμένο γεωγραφικό-φυλετικὸ χῶρο ριζικὰ διακρινόμενον ἀπὸ ἄλλον ὑποθετικῆς καταγωγῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου³⁰⁰. Ὁ πρόδομος μὲ ἢ χωρὶς στύλους ἐν παραστάσι, ποὺ ἔχει ἐπίσης πανάρχαια παράδοση, ὑπάρχει μόνο σὲ ὀρισμένα ἐπιμήκη ανοικτὰ μὲ παραστάδες γεωμετρικὰ κτήρια³⁰¹. Οἱ ἀνοικτοὶ ὅσο καὶ οἱ κλειστοὶ οἴκοι ὑποστηρίχθηκε ὅτι συνεχίζουν τὴν ὕστερη πρωτοελλαδικὴ καὶ τὴ μεσοελλαδικὴ παράδοση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς, παράδοση μὲ τὴν ὁποία συνδέεται καὶ τὸ ἀνακτορικὸ μέγαρο³⁰². Τὰ σχήματα αὐτὰ ἐπιζοῦν καὶ κατὰ τοὺς Σκοτεινοὺς χρόνους καὶ δὲν χρειάζονται τὴ μεσολάβηση τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦν³⁰³. Καὶ ἐνῶ διακρίνεται στοὺς τύπους αὐτοὺς σχετικὴ γεωμετρικὴ κανονικότης (προσεγγίζουσα

298. Τὴ σχέση αὐτή, τὴν ἐπιβίωση τοῦ τύπου τοῦ μυκηναϊκοῦ «μεγάρου» στὸν ἀνοικτὸ μὲ παραστάδες οἶκο διετύπωσε ὁ Dreyer 1969, 92.

299. Ἡ λέξη μέγαρο (Α, Β) διατηρήθηκε στὴν παρούσα μελέτη χωρὶς ἱστορικὴ σημασία, δηλ. χωρὶς ἀναφορὰ στὸ μυκηναϊκὸ ἢ ὀμηρικὸ ἀνάκτορο. Ἀποφύγαμε νὰ τὴν θέσουμε ἐντὸς εἰσαγωγικῶν, γιὰ τὸ δύο μεγάλα κτήρια τοῦ Θέρμου εἶναι γνωστὰ καὶ ἀποκαλοῦνται πάντοτε μέγαρο Α καὶ μέγαρο Β ἀπὸ τότε ποὺ τὰ βάπτισε μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ ὁ Ρωμαῖος. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ ἔχει περισσότερο σχέση μὲ τὸν γενικὸ ὀρισμὸ, στὴν τρέχουσα ἀρχαιολογικὴ γλῶσσα, τοῦ μεγάλου ἐπιμήκους καὶ μνημειώδους κτηρίου. Ἄλλωστε στὸν Ὅμηρο τό «μέγαρο» ἔχει μεγάλο εὐρος σημασιῶν (βλ. Laufner 1980, 209 κέ.) καὶ ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ αὐτὴ ἀποψη εὐλόγα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὰ κτήρια τοῦ Θέρμου. Βλ. καὶ Hellmann 2006, 37. Περιλαμβάνει καὶ νεώτερα ἀνασκαφικὰ γιὰ τὸ μέγαρο Β, 45-46.

300. Βλ. προτάσεις τοῦ Schweitzer 1951, 166. Τελευταῖα ὁ Jung 2000 πραγματεύθηκε τὴν πορεία τοῦ «μεγάρου» στὴν ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα καὶ ἀνέλυσε τὶς ἱστορικὲς ἐρμηνεῖες ποὺ δέχθηκε τὸ μυκηναϊκὸ μέγαρο ὡς ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο σύμφωνα μὲ τὰ κατὰ καιροὺς μεθοδολογικὰ πρότυπα καὶ τὶς ἰδεολογικὲς τάσεις. Ὁ Jung

ὁ.π., 83 κέ. ἀντικρούοντας τὴ στρουκτουραλιστικὴ ἀντιπαράθεση τῶν μυκηναϊκῶν πρὸς τὰ μινωικὰ ἀνάκτορα βρίσκει καὶ ἐπισημαίνει στοιχεῖα τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου στὰ προγενέστερά του μινωικὰ ἀνάκτορα καὶ μάλιστα στὶς παλαιότερες φάσεις τους, ὅπως στὸ πρόσφατα ἀποκαλυφθὲν ἀνάκτορο τοῦ Γαλατὰ (Ρεθεμιωτάκης 1996, Rethemiotakis 1999).

301. Βλ. Gruben 2001, 29. Συγκέντρωση κτηρίων αὐτοῦ τοῦ τύπου Mazarakis Ainiian 1997, 260-261 καὶ κατόψεις στοὺς πίν. II καὶ III.

302. Hiller 1986, Kilian 1987, Darque 2005, 375 κέ., Wright 2006, 8 κέ., 41.

303. Βλ. Hiesel 1990, 244 κέ. Τώρα ποὺ ἡ προσπάθεια νὰ ταυτισθοῦν ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου μὲ τὸ ὀμηρικὸ παλάτι ἔχει πᾶ δειχθεῖ ἀναποτελεσματικὴ (πρβ. Rougier-Blanc 2005, Burns 2007), εὐλόγο εἶναι νὰ στρέφεται ἡ ἐρευνα στὴν παραβολὴ ἀπλῶν ἀρχηγικῶν συγκροτημάτων τῆς Πρωτογεωμετρικῆς καὶ τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς μὲ τὶς βασιλικὲς ἐγκαταστάσεις τοῦ Ἐπους. Ἄλλὰ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι καὶ πάλι ἐφικτὴ σύμπτωση ὀμηρικῶν ἀναφορῶν καὶ περιγραφῶν μὲ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα κτηρίων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

τὰ μυκηναϊκὰ) σὲ ἀντίθεση μὲ προμυκηναϊκὰ κτήρια, ἡ ἐσωτερικὴ τους διαίρεση ἀσφαλῶς διαφέρει ἀπὸ τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου, ἀφοῦ ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὶς πολλαπλῆς λειτουργικῆς ἀνάγκες καὶ τῶν προορισμῶν τῶν κτηρίων. Τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου ὁ κύριος καὶ ἐπίσημος χῶρος, ὁ *δόμος* εἶναι στὸ βάθος, εἶναι ὁ τελευταῖος καὶ δὲν ὀδηγεῖ σὲ ἄλλον, οἱ πρόσθιοι χῶροι, ὁ *πρόδομος* καὶ ἡ *αἴθουσα* προετοιμάζουν τὴν εἴσοδο σὲ αὐτόν³⁰⁴. Καὶ ἡ δομὴ διαφέρει: πρῶτον ἡ σχέση καὶ οἱ ἀναλογίες τῶν μερῶν μεταξὺ τους καὶ μὲ τὸ ὅλο κτήριο· καὶ συγκεκριμένως ἐνῶ τὸ μυκηναϊκὸ μέγαρο ἔχει ἀποκρυστάλλωμένο σχῆμα μὲ σταθερὲς ἀναλογίες, τὰ πρωτογεωμετρικὰ καὶ γεωμετρικὰ ἐπιμήκη κτίσματα παρουσιάζουν ἐναλλασσόμενη ποικιλία στὸν ἀριθμὸ καὶ στὰ μεγέθη τῶν ἀξονικὰ διατεταγμένων χώρων, εἶναι δηλαδὴ «μὴ κανονικά»³⁰⁵. Δεύτερον, ἡ σχέση τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν χῶρο, τὴν αὐλή του, εἶναι ἄλλη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἔχουν τὰ κτήρια τῶν Σκοτεινῶν Χρόνων μὲ τὸν χῶρο. Αὐτὰ δὲν εἶναι ἐνταγμένα σὲ περικλειστὴ αὐλὴ ὅπως τὸ μυκηναϊκὸ μέγαρο (π.χ. στὴν Τίρυνθα), τὸ ὁποῖο ὅσο καὶ ἂν ἡ πρόσοψή του ὑπερέχει τοῦ περιστυλίου δὲν εἶναι ἐλεύθερο στὸν χῶρο³⁰⁶. Τὸ μυκηναϊκὸ μέγαρο, ἂν καὶ ἔχει μεσοελλαδικὴ καταγωγὴ καὶ ἄλλες ἐπιδράσεις, εἶναι δημιούργημα νέο καὶ ἀπόλυτα συνυφασμένο μὲ τὸ σύστημα ποὺ ἐξυπηρετεῖ. Ὅταν τὸ καθεστῶς κατέρρευσε τὸ μέγαρο δὲν βρῆκε συνέχεια, οὔτε ἄφησε στοιχεῖα τοῦ διαρκέστερα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ποὺ ἀκολούθησε τὴν 1η χιλιετία.

Ὅπως καὶ ἂν εἶχε ἡ κατάσταση στὰ κέντρα τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, δὲν μποροῦμε πάντως νὰ ἀναμένουμε στὸν Θέρμο ἀναμνήσεις τῆς μορφῆς καὶ τοῦ τύπου τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου. Ἴσως ἡ μόνη ἀνιχνεύσιμη κληρονομιά εἶναι καὶ ἐδῶ τὰ δόκιμα στοιχεῖα πολιτικοκοινωνικῆς καὶ λατρευτικῆς λειτουργίας. Κατὰ τὰ ἄλλα ἐδῶ ρίζες ἔχει ἡ μεσοελλαδικὴ πολιτισμικὴ παράδοση. Ὅταν ἡ μυκηναϊκὴ «παρουσία» μειώνεται καὶ τελικῶς ὑποχωρεῖ, ἡ μεσοελλαδικὴ τυπολογικὴ παράδοση ὡς

304. Ἀκολουθεῖται ἡ ὀνομασία ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Mylonas 1966, 46-47. Οἱ λειτουργίες τῶν χώρων τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου στὶς ὁποῖες ἀνήκει καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐξηγοῦν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ διαμόρφωση. Βλ. Maran 2001, 116-117, καὶ παλαιότερα Müller K. 1930, 195-196. Σημαιολογικὴ θεώρηση τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου τελευταῖα Rougier-Blanc 2005, 189 κέ.

305. Ἡ ἀποκατάσταση διαχωριστικοῦ τοῖχου στὸ κτήριο Τ τῆς Τίρυνθος ἀπὸ τὸν Mazarakis Ainiian 1997, 159-161, πίν. ΠΙΑ 7 μὲ βιβλιογραφία, ὥστε νὰ δείχνει τριμερὴ διαίρεση ἢ ὁποῖα ἀναπαράγει καὶ ὡς πρὸς τὴν σχέση μεγεθῶν τὸ μυκηναϊκὸ μέγαρο, θὰ ἔδινε ἓνα μοναδικὸ ἴσως παράδειγμα. Πάντως ἡ σχέση ποὺ βρίσκει ὁ Mazarakis Ainiian τοῦ κτηρίου Τ μὲ τὴν διαίρεση τοῦ μεγάρου Β (ὁ.π. 161) δὲν μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ διαφωτιστικὰ συμπεράσματα, ἀφοῦ τὰ κτήρια ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς συνά-

φειες. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ θέση καὶ λειτουργία τοῦ μετανακτορικοῦ κτηρίου Τ, Maran 2006, 124-128, 142.

306. Ὡστόσο τὴν αὐτοτέλεια τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου δέχθηκε ὁ Müller K. 1930, 197, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν καταλήγει νὰ βλέπει ἐδῶ τὴν ἀρχὴ τῆς παράδοσης τοῦ περιοπτοῦ ἐλληνικοῦ ναοῦ, ἐπηρεασμένος καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν τάση τῆς θεωρητικῆς συνέχειας τῆς καθαρὰ ἐλλαδικῆς παράδοσης. Τὶς παλαιᾶς θέσεις (καὶ ἀναπαραστάσεις) ἐρευνητῶν, εἰδικὰ γιὰ τὴ μορφολογικὴ συνέχεια ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο στὸν δωρικὸ ναὸν πραγματεῖται ὁ Burns 2007. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα ἀλλαγῆς στὸν τρόπο διάταξης κτηρίων στὸν χῶρο τὴν Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου θὰ ἦταν καὶ τὰ κτήρια τοῦ στρώματος 10 στὸν Καστανά, ποὺ εἶναι μεμονωμένα, ἐνῶ μία οἰκία κατέχει ἰδιαίτερη θέση στὸ μέσο (Hänsel 1989, 208 κέ.).

σταθερό ένεργό στοιχείο παραμένει βάση για τη νέα πολιτισμική περίοδο. Τò επίμηκες κτήριο Β κλειστό με θύρα εισόδου στη στενή πρόσοψη ανήκει στην κληρονομιά αυτή καὶ ὄχι σὲ εκείνη τοῦ μεγάρου τῶν μεγάλων μυκηναϊκῶν κέντρων, τὴν ὁποία δὲν χρειάσθηκαν οὔτε στοὺς ἴδιους ἐκείνους τόπους. Ὅπως κατὰ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ στὸν Θέρμο ἀρκέσθηκαν σὲ δοκιμασμένους παλαιότερους κτηριακοὺς τύπους, ἔτσι καὶ κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου χρησιμοποίησαν τὸν κλειστό ἐπίμηκη οἶκο ποὺ εἶχε ἐπιζήσει ἕως τότε διὰ μέσου αἰῶνων. Καὶ ἡ νέα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου μορφή τῆς ἀμαυρόχρωμης κεραμικῆς ἐξελίσσεται ἀπὸ παλαιότερη παρόμοια στὴν τεχνικὴ ποὺ ὑπῆρχε διαδεδομένη καὶ στὸν τόπο τοῦ Θέρμου.

Ὅτι ὁ κλειστός ἐπίμηκης πολύχωρος οἶκος τὶς πρώιμες περιόδους ἀπαντᾷ, ἐκτὸς τοῦ Θέρμου, μόνο στὴν Κρήτη (Καρφί, Καβούσι Κάστρο) καὶ ὅτι οἱ ὀρθογώνιοι οἶκοι ἦταν κατὰ κανόνα παντοῦ βραχεῖς, ἐκτὸς τοῦ Θέρμου, τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἀσίνης³⁰⁷ εἶναι ἀπόψεις ποὺ μποροῦν νὰ ἀναθεωρηθοῦν³⁰⁸. Πρέπει ὅμως ἐξίσου νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ ἐπίμηκες κλειστοὶ τρίχωροι ἢ δίχωροι οἶκοι εἶναι μεταγενέστεροι τοῦ μεγάρου Β, ἀνήκουν στὴν ὄριμη καὶ ὕστερη Γεωμετρικὴ περίοδο³⁰⁹. Ἐπειδὴ πάντως στὸν κλειστό κόσμο τοῦ Θέρμου τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου τὸ σχῆμα τοῦ μεγάρου Β εἶναι πρωτοφανές, γεννιέται τὸ ἐρώτημα ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ ὁ ἀκριβέστερος χώρος ἀπὸ τὸν ὁποῖο μεταφυτεύθηκε ὁ τύπος τοῦ κτηρίου ἐδῶ. Ἐνδεχομένως θὰ μπορούσε νὰ ἀναζητηθεῖ ὁ τύπος τοῦ μεγάρου Β καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μυκηναϊκὲς θέσεις τῆς νότιας καὶ κεντρικῆς Ἑλλάδας, στὸν Βορρά, μὲ τὶς ὁποῖες θὰ σχετίσθηκε ἡ πληθυσμιακὴ ὁμάδα τοῦ Θέρμου κατὰ τὸν 11ο αἰ., ἀλλὰ ὅσο γνωρίζω δὲν ὑπάρχουν ἀκριβῆ στοιχεῖα. Ἴσως μπορούμε νὰ δοῦμε γιὰ τὴν ὥρα τὸ μέγαρο Β ὡς ἀνανεωμένη καὶ μνημειώδη ἐμφάνιση τοῦ συγκεκριμένου σχήματος, σὶς ἀρχὲς μιᾶς νέας ἐποχῆς.

Ὁ χαρακτήρας τῆς ἐγκατάστασης τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου

Ἀτελῶς σωζόμενα καὶ ἀδιάγνωστων τύπων κατάλοιπα οἰκισμῶν τῆς Πρωτογεωμετρικῆς Ἐποχῆς ἔχουν διαπιστωθεῖ σὲ πολλοὺς τόπους καὶ ὄχι σπάνια ἔγιναν ἐγκαταστάσεις ἐπάνω σὲ κατεστραμμένους οἰκισμοὺς τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ποὺ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις ἔβλαψαν σχεδὸν μέχρις ἀφανισμοῦ³¹⁰.

Στὸν Θέρμο ἡ ἐγκατάσταση τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου εἶναι ἐπίσης λιγότερο καλὰ διατηρημένη ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ποὺ ἔχει ἀνασκαφεῖ στὴν ἴδια θέση τοῦ χώρου. Ἐκτὸς τοῦ μεγάρου Β, τὰ ἄλλα κατάλοιπα ποὺ ἀπαριθμήσαμε στὴ σύνθεση τῶν δεδομένων σῶζονται ἐλάχιστα καὶ δὲν εἶναι ἱκανὰ νὰ ἀποδείξουν τὴν ὑπαρξὴ ἀντίστοιχου μεγέθους οἰκισμοῦ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Διαπιστώνονται κατάλοιπα δύο ἢ τριῶν κτηρίων τῆς

307. Drexler 1969, 87-88, 91.

308. Βλ. Mazarakis Ainiian 1997, 268.

309. Ἴσως στὴν Ἰωλκὸ ὁ ὀρθογώνιος οἶκος, ὕστερος πρωτογεωμετρικός, μπορεῖ νὰ εἶναι πο-

λύχωρος, Drexler 1969, 65, 80, Θεοχάρης 1960, 54-55, ὁ ἴδιος 1961.

310. Βλ. Drexler 1969, 79.

ΐδιας ἐποχῆς μὲ τὸ μέγαρο Β. Τὰ κτήρια αὐτὰ ἦταν ὀρθογώνιοι οἴκοι, ὀρισμένοι προφανῶς πολὺχωροί, εἶχαν τὴν ἴδια κατεύθυνση, κατὰ μῆκος ἄξονα ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ ἦταν ἀνοικτὰ φαίνεται πρὸς Ν. Μπορεῖ νὰ ὑπῆρχαν περισσότερα καὶ νὰ ἀφανίσθηκαν κατὰ μεταγενέστερες οἰκοδομικὲς ἐργασίες, ἐνῶ τὰ εὕρισκόμενα βαθύτερα, δηλ. τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ μπόρεσαν νὰ διασωθοῦν. Ἴσως ἄλλα ἦταν ἀπὸ φθαρτὰ ὑλικά καὶ δὲν ἄφησαν ἴχνη ἀνθεκτικὰ στὸν χρόνο.

Εἶναι δύσκολο νὰ ἰχνογραφήσουμε τὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου καὶ τὴ διάταξη τῶν κτισμάτων. Πρέπει νὰ ἦταν μεμονωμένα καὶ ἀνάμεσά τους θὰ ὑπῆρχαν στενότερες ἢ πλατύτερες δίοδοι. Προφανῶς τὸ μέγαρο Β ἦταν τὸ σπουδαιότερο καὶ ἐξοχότερο ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ μέγεθος, ἀπὸ τὴν τέλεση λατρείας στὸν κτιστὸ μὲ πλάκες βόθρο πρὸ αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ βωμοῦ στάχτης καὶ ἀργότερα τοῦ ναοῦ στὴ θέση ποὺ αὐτὸ κατεῖχε. Τὸ λιθόστρωτο, παλαιὸ καὶ νέο, ποὺ περιέβαλλε τὸ κτήριο δείχνει ἰδιαίτερο χαρακτήρα, ὅπως καὶ τὸ πρὸς Α ἀνάλημμα.

Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸ κτήριο ἀρχηγικὴ ἔδρα καὶ χῶρο κοινοτικῶν συγκεντρώσεων, ἀλλὰ ὄχι καὶ κατοικία ἀρχηγοῦ καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειάς του. Παρακείμενα κτίσματα σὰν τοὺς ὀμηρικοὺς *θαλάμους* θὰ χρησίμευαν ὡς ἰδιαίτεροι χῶροι κατοίκησης³¹¹. Περισσότερα δὲν μποροῦν νὰ λεχθοῦν γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ χώρου τὴν ἐποχὴ αὐτή.

311. Πραγματεία γιὰ τὶς λειτουργίες τῶν *θαλάμων* τῶν παρακειμένων (καὶ ἀνεξάρτητων) στίς ἀλῆς τῶν βασιλικῶν παλατιῶν ἢ συνεχόμενων μὲ αὐτὰ (Ἰθάκης, Πύλου, Τροίας: Ὁδ. α 425-426, γ 396, 413, Ἰλ. Ζ 243-249) Rougier-

Blanc 2005, 200 κέ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ παλαιὰ μελέτη τοῦ θέματος τῶν ὀμηρικῶν οἰκημάτων, ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Protodicos 1877, 23 κέ., 57-60.

5. Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΑ ΛΙΘΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Α. Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Τὰ σύνολα τῆς κεραμικῆς ποὺ περιουλλέξαμε στὶς στρωματογραφικὲς τομὲς, ὅπου ὑπῆρχαν ἄθικτες ἐπιχώσεις, κατανεμήθηκαν στὴν ὀριζόντια στρωματογραφικὴ σύνθεση. Ἡ διάκριση αὐτὴ καὶ ἡ ἀπόδοση ὁμάδων ὄστράκων στοὺς στρωματογραφικοὺς ὀρίζοντες εἶναι ἤδη χρήσιμη καὶ μπορεῖ στὸ μέλλον νὰ ἀποδειχθεῖ πολὺ σημαντικὴ.

Στηριζόμενος στὶς πρῶτες ἀνακοινώσεις καὶ τὴν ἕως τώρα μελέτη τοῦ νέου ὑλικοῦ ἀπὸ τὸν Kenneth A. Wardle, καθὼς καὶ στὶς γνωστὲς δημοσιεύσεις του³¹² παραθέτω περιληπτικὰ τὰ ἀκόλουθα, συνοδευόμενα ἀπὸ σχέδια τῆς Diana Wardle.

Μεσοελλαδικὴ - Ὑστεροελλαδικὴ χειροποίητη κεραμικὴ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λίγα, ὄχι ἀκριβέστερα προσδιορίσιμα ὄστρακα τοῦ στρώματος πρὶν ἀπὸ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ ἔχουμε ὁμάδες τόσο ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα αὐτὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ὑστεροελλαδικὰ, ποὺ περιέχουν σὲ σημαντικὴ ποσότητα ὄστρακα *χειροποίητης λειασμένης κεραμικῆς μὲ πρασινόφαιο πηλό*. Ἡ ὄπτηση εἶναι συνήθως καλὴ, συχνὰ δὲ ὑπάρχουν ἐγκλείσματα στὸν πηλὸ ἰδίως στὰ μεγαλύτερα ἀγγεῖα. Τὰ περισσότερα ἀνήκουν σὲ μεγάλους κρατῆρες καὶ πιθόσχημα ἀγγεῖα μὲ φαρδὺ ἐπίπεδο χεῖλος καὶ γωνιώδεις λαβές. Τέτοια ἀγγεῖα προέρχονται καὶ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ρωμαίου. Λεπτότερα ὄστρακα κιτρινωποῦ πηλοῦ εἶναι σπανιότερα καὶ ἀνήκουν σὲ μικρότερα ἀγγεῖα, ὅπως κύπελλα μὲ ὑψηλὲς λαβές (μία διχαλωτὴ λαβὴ περιέχεται στὴν ὁμάδα 21/95, ἄλλη τριγωνικὴ λαβὴ, τυπικὴ τῆς κατηγορίας, στὶς ὁμάδες 1/92 καὶ 114 Π93/97). Ἡ πρασινόφαιη προϊστορικὴ κεραμικὴ ἐμφανίζεται σπάνια στὰ στρώματα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ φαίνεται ὅτι ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μία κατηγορία χωρὶς διακόσμηση, μὲ χονδρόκοκκο πηλὸ ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῦνταν καὶ γιὰ τὴν ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ τῆς ἐποχῆς.

312. *ΠΑΕ* 1992, 127, 1993, 101-102, Wardle, Wardle 2003, Wardle 1977, 162 κέ., Wardle

1975. Ὁ Κ.Α. Wardle μελετᾷ πρὸς δημοσίευση ὅλη τὴν πρώιμη κεραμικὴ τοῦ Θέρμου.

Χονδροειδή καστανόφαια άγγεϊα άπό χονδροκόκκο πηλό, με στοιχειώδη λείανση τής επιφανείας, καί άτελή όπτηση βρέθηκαν σε κάθε ομάδα κεραμικής όλων των στρωμάτων, όπως γενικά συμβαίνει, καί είναι δύσκολο νά διακριθοϋν τά όστρακα τής Έποχής του Χαλκού άπό εκείνα τής Έποχής του Σιδήρου. Λίγα όστρακα δίνουν στοιχεϊα για τó σχήμα των άγγείων. Όρισμένα έχουν ανάγλυφη διακόσμηση (άδιαμόρφωτη barbotine) (όμ. 14/92), τύπου γνωστοϋ στην Ήπειρο (Δωδώνη κ.ά.) σπάνιου στον Θέρμο, ενώ άλλοι τύποι διακόσμησης όπως με «δαχτυλιές» είναι άκόμη σπανιότεροι.

Τής *άμαυρόχρωμης κεραμικής μεσοελλαδικής παράδοσης* όστρακα λίγα άποκαλύφθηκαν καί τά περισσότερα δέν προδίδουν τó σχήμα των άγγείων. Έχουν διακόσμηση με μαϋρο χρώμα καί λίγα είναι δίχρωμα. Ή διακόσμηση άνήκει στην ύστερη Μεσοελλαδική Έποχή.

Δύο όστρακα τής νέας άνασκαφής άπό την τομή 22 (όμ. 104/97) (πίν. 97α), ένα άπό εύρύστομο κύπελλο με ταινίες καί άλλο άπό βραχύλαιμο κύπελλο ή πιθόσχημο είναι σύγχρονα πρós την κεραμική τής ΥΕ ΙΙΑ πού βρέθηκε άπό τον Ρωμαίο στο παλαιότερο στρώμα καταστροφής καί περιείχε καί μεσοελλαδικής παράδοσης άγγεϊα. Στην ομάδα 17/92, άπό την τομή Ι στο στρώμα καταστροφής πριν άπό την ίδρυση του μεγάρου Β υπήρχαν όστρακα άπό τó σωμα όπισθότητης πρόχου με πλαστικό δακτύλιο στη βάση του λαμου καί ύψηλή λαβή (πίν. 97β). Άμαυρόχρωμη κεραμική του είδους αυτού ήταν φαίνεται εν χρήσει στον Θέρμο, αν καί σε μικρή ποσότητα άκόμη κατá την ΥΕ ΙΙΑ, όταν εισάγονταν ήδη μυκηναϊκά άγγεϊα. Δέν είναι γνωστό αν ή κεραμική αυτή τής μεσοελλαδικής παράδοσης είναι τοπική ή εισηγμένη³¹³. Ο S. Dietz χρονολογεϊ με βάση εύρήματα στην αίτωλική Χαλκίδα την άρχή τής κεραμικής αυτής στην Αίτωλία παλαιότερα, στην ΥΕ Ι περίοδο³¹⁴. Άλλα καί έτσι αν είναι δέν έπαυσαν νά χρησιμοποιοϋνται καί κατá την ΥΕ ΙΙ περίοδο άγγεϊα τής κατηγορίας αυτής. Τó ζήτημα θάπραγματευθει ειδικότερα ó K.A. Wardle.

Μυκηναϊκή κεραμική

Τά περισσότερα όστρακα μυκηναϊκής κεραμικής ή είναι μονόχρωμα ή έχουν χάσει τή διακόσμησή τους. Πάντως όστρακα με διακόσμηση υπήρχαν σχετικώς λίγα στις νέες άνασκαφικές τομές³¹⁵. Τά κοινότερα σχήματα είναι σκύφοι ή σκύφοι ύπίποδες. Κύλικες καί κρατήρες έμφανίζονται επίσης, μαζί καί λίγα κλειστά άγγεϊα, ενώ λείπουν όρισμένα τυπικά μυκηναϊκά σχήματα, όπως άλάβαστρα, άβαθή κύπελλα καί κύλικες μεγωνιώδες περίγραμμα. Ένδιαφέρον είναι τμήμα πιθανώς ποδιού

313. Wardle, Wardle 2003, 149, Ρωμαίος 1915, 268, εικ. 36 (άπό τó κτήριο α4). Για τή μεσοελλαδική κεραμική του Θέρμου βλ. σχόλια Maran 1992, 375-376.

314. Dietz 2007, 85 κέ.

315. Βλ. σημ. 313. Τή μυκηναϊκή κεραμική του Θέρμου πραγματεύεται καί ή Mountjoy 1999, 797 κέ.

ζώου, τροχήλατο με ταινιωτή διακόσμηση από την όμ. 89/93 (πίν. 97γ) και κέρατο ζώου Π42/93 (πίν. 97δ).

Μέρος μόνο από το ύλικό της μυκηναϊκής κεραμικής μπορεί να χρονολογηθεί με βάση τη στρωματογραφική ακολουθία. Έχουμε κύπελλα Βαφειού (είκ. 59), κύλικα με στελεχωτή σπείρα της ΥΕ ΠΙΑ1 (όμ. 90/93, πίν. 98α) ή κύλικα με ζώνη όμορροπων γωνιών της ΥΕ ΠΙΑ2 (όμ. 101/97, πίν. 98β). Πολλά θραύσματα σκύφων με πόδι θα μπορούσαν να ανήκουν στην ΥΕ ΠΙΒ και το ίδιο άλλοι σκύφοι με μονόχρωμο έσωτερικό. Έξ ολοκλήρου βαμμένοι μονόχρωμοι σκύφοι, πότε ακριβέστερα πρέπει να χρονολογηθούν είναι πρόβλημα.

Άνάμεσα στα κλειστά σχήματα αντιπροσωπεύονται ο απόσχημος πιθαμορέας, ο ψευδόστομος άμφορέας στις όμ. 4/95, 1/95 (πίν. 98γ) της ΥΕ ΠΙΒ ή ΠΙΓ³¹⁶, άμφορείς, σφαιρικές πρόχοι, σκύφοι στις όμ. 114/94, 62/93 (πίν. 98δ) 122/98 111/94, πιθανώς της ΥΕ ΠΙΓ³¹⁷. Από την τελευταία ομάδα προέρχονται θραύσματα ψευδόστομου πιθαμορέα με διακόσμηση κάθετες τεθλασμένες γραμμές ανάμεσα σε εϋθείες (πίν. 98ε). Ποιότητα και τρόποι διακόσμησης ύποδηλώνουν ΥΕ ΠΙΓ περίοδο, αλλά ή στρωματογραφική συνάφεια της ομάδας δεν είναι σαφής.

Όστρακα από άνοικτά άγγεϊα ανήκουν σε ύψίποδες σκύφους που είναι από τα κοινότερα σχήματα, στην όμ. 3 (Π 22)/92 (πίν. 99α) και πιθανώς άλλα από την όμ. 16/92 (πίν. 99γ): χρονολόγηση στην ΥΕ ΠΙΒ ή ΠΙΓ. Από βαθειά κύπελλα όστρακα περιέχονται στις όμ. 111/94, 64/93 (πίν. 99β) 108, 116/97, 62/93, 32/96. Κατά κανόνα έχουν μονόχρωμο έσωτερικό: ΥΕ ΠΙΑ2 ή ΥΕ ΠΙΒ ή ΠΙΓ³¹⁸. Υπάρχουν επίσης όστρακα κυπέλλων τύπου Βαφειού³¹⁹, σκύφοι ύψίποδες στις όμ. 17/92, 90/93, 14/92 της ΥΕ ΠΙΑ³²⁰. Κύλικες με πόδι δίνουν όστρακα των όμ. 101/97, 39α/92 (πίν. 99δ) της ΥΕ ΠΙΑ2-ΠΙΒ³²¹. Σε ύψίποδη κύλικα με διόγκωση στο πόδι και άραιη καστανοκόκκινη βαφή ανήκει το πόδι Π102/03 (πίν. 100β), σε άλλη κύλικα όλόβαφη από το σώμα και το χείλος το Π103/03³²² (πίν. 100α). Ανήκουν και οι δύο στα τέλη της ΥΕ ΠΙΓ περιόδου και είναι από τα λίγα κεραμικά εύρηματα της περιόδου αυτής που έδωσε ή νέα ανασκαφή, ενώ ή παλαιά είχε φέρει στο φως περισσότερα, ανάμεσά τους και τα σημαντικότερα εύρηματα της περιόδου, τα θραύσματα του κρατήρα με παράσταση πολεμιστών³²³ (είκ. 58) και εκείνα με παράσταση σειράς πουλιών (είκ. 60).

Όστρακα κρατήρων είναι μικρά και δεν επιτρέπουν να άποκατασταθεί ή διακόσμηση. Της όμ. 100/97 είναι όλόβαφο. Άλλο της όμ. 17/92 (πίν. 100γ) έχει διακό-

316. Furumark 1972, S. 35 κέ. 171, 180 κέ.

317. Ό.π. 69 105 κέ.

318. Ό.π. 284 κέ.

319. Ό.π. 224 κέ.

320. Ό.π. 262, 213 κέ.

321. Ό.π., 256-259.

322. Ό.π. 275, Mountjoy 1999, είκ. 321 (άπό τη μέση ΥΕ ΠΙΓ έως τις άρχές του 11ου αι.) Eder 2006β, πίν. 52.

323. Τα θραύσματα του κρατήρα του Θέρμου εκτίθενται ένα σχεδόν αϊώνα στο Μουσείο του Θέρμου (ΑΔ 4, 1918, Παράρτ. 32) και το 1999 ο κρατήρας παρουσιάστηκε στο Β' Συμπόσιο «Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου» (Wardle, Wardle 2003, 150, είκ. 3). Το εύρημα αυτό ήταν άγνωστο στην έπιστημονική κοινότητα των μυκηνολόγων που δημοσίευσαν κρατήρες αυτού του είδους. Αναφέρω έμπλεκτικά τις

σηση με μαύρο χρώμα δικτυωτών τριγώνων που ανακαλεί διακόσμηση άμαυρόχρωμη αγγείων της Έποχής του Σιδήρου, αλλά το αγγείο ήταν τροχήλατο και έχει μονόχρωμο έσωτερικό³²⁴. Και το στρώμα ανήκει στην Ύστεροελλαδική Έποχή. Αναφέρεται τέλος το μικρό χονδροειδές χειροποίητο μόνωτο κυάθιο Π74 (πίν. 101α) που βρέθηκε κάτω από το επίπεδο χρήσεως του μεγάρου Β στην τομή 1γ.

Κεραμική Έποχής του Σιδήρου

Το μέγαρο Β κτίσθηκε εν μέρει επάνω σε κατάλοιπα της τελικής καταστροφής του οικισμού της Έποχής του Χαλκού, στα όποια τα νεώτερα όστρακα είναι του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΓ. Από την περίοδο της οικοδόμησης και το επίπεδο χρήσης του κτηρίου άφθονα είναι τα κεραμικά ευρήματα της Μυκηναϊκής Έποχής, αυτά κυρίως στα φερτά χώματα, καθώς και η άμαυρόχρωμη κεραμική. Τα χονδροειδή χειροποίητα είναι λιγότερα από εκείνα της προηγούμενης Έποχής. Είναι όμως και τώρα όπως και σε κάθε εποχή του πρώιμου Θέρμου τα πολυπληθέστερα όστρακα. Τα άμαυρόχρωμα, τα όποια ο Wardle έταξε για λόγους τεχνοτροπικούς στην Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου³²⁵, κατά τον Ρωμαίο «τοπικά γεωμετρικά»³²⁶, είναι επίσης χειροποίητα, αλλά δείχνουν ισχυρότερη όπτηση από τα άμαυρόχρωμα και άλλα τοπικά της Έποχής του Χαλκού. Έχουν πορώδη πορτοκαλόχρωμο πηλό. Ορισμένα με κιτρινωπή επιφάνεια περιέχουν στον πηλό θρύμματα κεραμιδιών. Και τα άκόσμητα της ίδιας εποχής είναι από ίδιο πηλό και έχουν όμοια σχήματα.

Ήδη ο Ρωμαίος είχε ανακοινώσει την ανεύρεση δύο όστράκων της άμαυρόχρωμης αυτής κεραμικής της Έποχής του Σιδήρου «κατά την δυτικήν περίστασιν εις το βάθος του παλαιότερου δαπέδου του μεγάρου Β», τρίτου «πλησίον των προηγούμενων και εντός του ανωτάτου μελανού στρώματος...» και άλλου «εις στρώμα άκαθόριστον» (πίν. 96γ, δ, ε, ζ). Ένα άλλο υπάρχει στο Μουσείο του Θέρμου με την ένδειξη «άπο το δάπεδο του μεγάρου Β»³²⁷ (πίν. 96β). Η συνεύρεση εύαριθμων άμαυρόχρωμων αγγείων, που ο Wardle χρονολογεί στην Έποχή του Σιδήρου, με αγγεία της Πρωτογεωμετρικής Έποχής στην Καλυδώνα, στη Γαβαλού και στο Δρέπανο της Αχαΐας³²⁸ δείχνει άκριβώς ότι η προσγραφή στην Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου πρέπει να θεωρηθεί άσφαλής, τώρα μάλιστα που το έπιβεβαιώνει και

νεώτερες μελέτες Jacob-Felsch 1996, 36-37, πίν. 8, 36, Güntner 2000, 203, 212 κέ. πίν. 12, Crouwel 2006, 238 κέ. πίν. 57-59 (το θραύσμα Β1α διακρίνεται για την ποιότητα της παράστασης που είναι του επιπέδου του γνωστού κρατήρα των πολεμιστών των Μυκηνών), Dakoronia 2006 (παραστάσεις ναυτικής και μάλιστα πολεμικής δραστηριότητας από τον Κύνο).

324. Furumark 1972, S. 281 εικ. 13.

325. Wardle 1977, 164, Wardle, Wardle 2003, 150-151. Η κεραμική αυτή έγινε άρχικά

γνωστή με το τοπικό όνομα Μπουμπούσι (Heurtley 1926-27). Βλ. βιβλιογραφία Βοκοτοπούλου 1986, 255 κέ.

326. Ρωμαίος 1915, 263 κέ.

327. Ρωμαίος 1915, 264-265, εικ. 31 γ,δ.

328. Wardle 1977 164, Wardle, Wardle 2003, 151, Μαστροκόστας, ΑΔ 22 1967 Β, 320 πίν. 228στ, Σταυροπούλου-Γάτση 1980, 111-114 σχέδ. 6, 7, πίν. 37δ. Βοκοτοπούλου 1969, 88, σχέδ. 2 (χωρίς συνευρήματα).

ή στρωματογραφική μας έρευνα. Όλα τὰ όστρακα τής κατηγορίας αὐτῆς βρέθηκαν σὲ επίπεδα ὑψηλότερα τής καταστροφῆς τοῦ τέλους τής ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου καὶ συνδέονται ἀναμφίβολα μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β. Οὔτε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ρωμαίου τὰ ἀγγεῖα τὰ ἀποδιδόμενα τώρα στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου βρέθηκαν σὲ δάπεδο προϊστορικοῦ κτηρίου³²⁹.

Μόνο τὸ μόνωτο κύπελλο αὐτῆς τής κατηγορίας (πίν. 96α) φέρεται («εἶναι λίαν πιθανόν») ὅτι βρέθηκε ἐντὸς τοῦ μεγάρου Α ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν περιουσιολογήσῃ ἡ κεραμικὴ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ Σωτηριάδῃ³³⁰. Ἡ σύνδεση τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ μὲ τὸν ὑστεροελλαδικὸ ὀρίζοντα δὲν θὰ ἐξένιζε, οὔτε θὰ χρειαζόταν νὰ παρατείνουσαν ὀρισμένοι τὴ διατήρηση καὶ χρῆση τοῦ μεγάρου Α ἐντὸς τής Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἐκεῖ παρουσία του, ἐὰν ἰσχύει ἡ μαρτυρία ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τής αἰτωλικῆς Χαλκίδος³³¹: Ἀνακοινώθηκε ὅτι ὄστρακο κλειστοῦ ἀγγείου ἀμαυρόχρωμης κεραμικῆς μὲ διακόσμηση τής κατηγορίας τής Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ δείγματα ἀπὸ τὸν Θέρμο, βρέθηκε σὲ κλειστὸ στῶμα τής ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου σὲ ὁποῖο ὅμως ὑπῆρχε καὶ ἀρχαῖκὸ ὄστρακο. Ὁ ἀνασκαφέας τής αἰτωλικῆς Χαλκίδος ἐξάγει τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὸ μεμονωμένο αὐτὸ περιστατικὸ, ὅτι ἡ κεραμικὴ αὐτὴ («τοπικὴ γεωμετρικὴ» τοῦ Ρωμαίου) θὰ εἶχε εἰσαχθεῖ στὴν Αἰτωλία ἤδη ἀπὸ τὸν 12ο αἰ., ὅπως στὴν Ἠπειρο καὶ τὴ δυτικὴ Μακεδονία. Παρ' ὅλο ὅτι καμία ἔως τώρα ἀντίστοιχη ἀνασκαφικὴ ἔνδειξη δὲν ἔχουμε στὸν Θέρμο, σποραδικὴ παρουσία τέτοιων ἀγγείων στὴν Αἰτωλία παλαιότερα τοῦ ΙΙου αἰ. δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ. Ὡστόσο ἡ μαρτυρία τής αἰτωλικῆς Χαλκίδος δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὴ ὥστε νὰ μὴ χρειάζονται μελλοντικὰ εὐρήματα γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ.

Τὸ κοινότερο σχῆμα ἀγγείου ἀπὸ τὴ νέα ἀνασκαφὴ εἶναι τὸ κύπελλο μὲ στρογγυλὸ σῶμα, ἐπίπεδη βάση καὶ λαβὴ στρογγυλῆς ἢ ὠοειδοῦς τομῆς ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπερέχει τοῦ χείλους (ὅπως Π52/94, πίν. 101β). Ὅρισμένα ὄστρακα ἀνήκουν σὲ μεγαλύτερα ἢ εὐρύτερα κύπελλα (ὄμ. 76/97, πίν. 100ε)³³². Ὑπάρχουν ἐπίσης πρόχοι μὲ ὀπισθόμητρο λαμό (ὄμ. 98, 102, 108/94, πίν. 100δ, 53α/96, πίν. 102β), ἀμφορεῖς μὲ κάθετες καὶ ὀριζόντιες λαβές (ὄμ. 66/93, πίν. 102α). Ἡ διακόσμηση εἶναι ἐπιμελής, ἴχνη πινέλου δὲν διακρίνονται. Ἡ σύνθεση τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων γίνεται κατὰ ζῶνες. Μεταξὺ τῶν ζωνῶν ἐμφανίζονται σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὀριζόντιες τεθλασμένες γραμμές (ὄμ. Π66/96, πίν. 102γ, 14α/95, 6/94, πίν. 103α). Καμπύλα στοιχεῖα εἶναι σπάνια. Τὰ κύπελλα διακοσμοῦνται μὲ ὀμάδες κάθετων καὶ λοξῶν γραμμῶν στὸν λαμό, μὲ κρόσια ποὺ κρέμονται στὴν κοιλία κάτω ἀπὸ ὀριζόντια ταινία (ὄμ. 105 Π52/94, πίν. 101β, 76/97, πίν. 100ε, 151, 154, 155/2000). Μεγάλα σκεῦη, πρόχοι, στάμνοι μπορεῖ νὰ ἔχουν δικτυωτοὺς ρόμβους (ὄμ. 14α/95,

329. Τὴ «γεωμετρικὴ» ὑδρία κατὰ τὸν Ρωμαῖο (1915, 263, εἰκ. 30) τὴν ὁποία αὐτὸς βρῆκε στὸ κτήριο α1 τάσσει τώρα ὁ Wardle μαζί μὲ τὰ ἀμαυρόχρωμα τής μεσοελλαδικῆς παράδοσης.

330. Ρωμαῖος 1915, 264, εἰκ. 31. Wardle,

Wardle 2003, εἰκ. 4(4).

331. Dietz 2007, 88-89, Dietz, Moschos 2006, 59 κέ.

332. Wardle, Wardle 2003, εἰκ. 4.

πίν. 102δ, 111/94, πίν. 102ε), διάγραμμα στήλης (όμ. 108/94, πίν. 100δ, 53/96, πίν. 102β) ή φυτικό θέμα (όμ. 6/94, πίν. 103α). Μεγάλα άγγεϊα έχουν εύρειες ταινίες βαμμένες (όμ. 57 (Π70)/96, πίν. 103β, 119/98, πίν. 103γ) και όστρακο ίσως από κύπελλο φέρει βαφή με έξηρημένους ρόμβους (όμ. 155/2000, πίν. 103δ).

Όρισμένα στοιχεία, διακοσμητικά θέματα και συνθέσεις, υποδηλώνουν εν μέρει επίδραση από τη μυκηναϊκή κεραμική της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου στη δυτική Ελλάδα, όπως π.χ. στον Άετο και στην Πόλη (σπήλαιο) της Ίθάκης, ενώ παραλληλισμοί μπορούν να γίνουν με την κεραμική της Βίτσας και της δυτικής Μακεδονίας³³³. Θεωρήθηκε ότι η τεχνολογία στη Μακεδονία (από την οποία ήλθε προς Δ) κατάγεται από τη μεσοελλαδική παραγωγή της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, ενώ λείπουν οι συνδετικοί κρίκοι με την τοπική μακεδονική κεραμική³³⁴. Αντίθετα ο Prendi υποστήριξε ότι η κεραμική αυτή προήλθε από τον χώρο της σημ. Άλβανίας, υπήρχε αρχικώς (13ος αι.) στο Maliq και στη συνέχεια διαδόθηκε στη Ν. Ήπειρο περί τον 12ο και 11ο αι.³³⁵. Ωστόσο άλλοι δέχονται ότι εμφανίζεται ταυτοχρόνως τον 12ο αι. σε όλο τον βορειοδυτικό χώρο³³⁶. Κατά τον Wardle «στην Αϊανή της δυτικής Μακεδονίας βρίσκεται μαζί με μυκηναϊκή κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, ενώ στον Άγιο Μάμαντα (Όλυθος) στη Χαλκιδική φαίνεται ότι υπάρχει ήδη στα πρωιμότερα επίπεδα της Ύστερης Έποχής του Χαλκού». Στην Ήπειρο (Δωδώνη, Καστρίτσα, Κουτσελιό) δεν έχουμε χρονολογικά δεδομένα, «τα άμαυρόχρωμα είναι τα νεώτερα των προϊστορικών» είχε γράψει ο Δάκαρης³³⁷, αλλά στη Βίτσα η εμφάνιση της κεραμικής αυτής μπορεί να αρχίζει στον 10ο αι.³³⁸. Ως προς την Αιτωλία μένουμε στη θέση ότι εμφανίζεται τον 11ο αιώνα.

Κατά την επόμενη εποχή, μετά από την καταστροφή του μεγάρου Β, όταν δημιουργείται και αρχίζει να λειτουργεί ο βωμός της στάχτης και οι βόθροι, τα άμαυρόχρωμα παραμένουν καθοριστικά, αλλά υπάρχουν στις επιχώσεις (αν και ολοένα λιγότερα) και μυκηναϊκά, λόγω των μετατοπίσεων και αναμίξεων χωμάτων, ενώ παρατηρούνται και σπάνιες εισχωρήσεις ή νεώτερες αναμίξεις ύστερων γεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών. Από την εποχή των αναμορφώσεων του τεμένους, από τα τέλη του 8ου και κατά τον 7ο αι., με τις πλάκες της έλλειπτικής σειράς κλπ. τα όστρακα της Έποχής του Σιδήρου πληθαίνουν, τα μυκηναϊκά ελαττώνονται, ενώ βρίσκονται και ύστερα γεωμετρικά-πρώιμα αρχαϊκά. Τα τελευταία αυξάνουν κατά την τελευταία περίοδο πριν από την οικοδόμηση του πρώιμου αρχαϊκού ναού και αποτελούν την πλειονότητα των εύρημάτων, ενώ δεν λείπουν πάλι και άραια μυκηναϊκά στα φερτά για ίσοπέδωση χώματα.

333. Ό.π. 151. Βλ. και Παπαποστόλου 1997, 334-335.

334. Vokotopoulou 1985, 143 κέ.

335. Prendi 1982, 215 κέ. Είχε αντικρούσει ήδη παλαιότερα ο Hammond 1972, 277-288.

336. Σουέρεφ 1989, 169, Bodinaku 1989,

63. Για την άμαυρόχρωμη κεραμική στη Μακεδονία βλ. Hochstetter 1982.

337. ΠΑΕ 1952, 373.

338. Vokotopoulou 1985, 163, Βοκοτοπούλου 1982, 92, ή ίδια 1986, 255-276.

Τὰ θραύσματα τῶν μεγάλων πίθων θὰ συμπεριληφθοῦν στὴ δημοσίευση τῆς κεραμικῆς.

Κλείνοντας τὴ σύντομη αὐτὴ ἀναφορὰ προσθέτω συνοπτικὸ συμπέρασμα τοῦ Κ. Α. Wardle, περὶ τῆς κατανομῆς τῶν διαφόρων κατηγοριῶν τῆς κεραμικῆς στὴ στρωματογραφικὴ ἀκολουθία τῆς νέας ἀνασκαφῆς: «... στὴν ἀρχὴ αὐξάνεται ἡ ἀναλογία τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς καὶ στὴ συνέχεια τῆς νεοεμφανιζόμενης ἀμαυρόχρωμης τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Τὰ χειροποίητα ἀκόσμητα ἀγγεῖα (χονδροειδῆ καὶ λεπτότερα) εἶναι σημαντικὸς καὶ συνήθως κυρίαρχος παράγων σὲ κάθε στρώμα ἕως τὸν 7ο αἰ. Ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης εἶναι σπάνια καὶ δὲν φαίνεται ὅτι ἔχει ἰδιαίτερη στρωματογραφικὴ σύνδεση. Ἀντίθετα ἡ μυκηναϊκὴ κεραμικὴ ἀντιπροσωπεύεται σχεδὸν σὲ κάθε στρώμα ἂν καὶ μεγάλο μέρος ἀνήκει σὲ φερτὲς ἐπιχώσεις γιὰ τὴν δημιουργία ἐπιπέδων κατασκευῆς. Ἡ ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου ἀποτελεῖ μικρὸ ποσοστὸ ἀναλογικῶς πρὸς τὸ σύνολο, ἀλλὰ ἡ παρουσία της διαπιστώθηκε στὰ ἐπίπεδα χρήσεως τοῦ μεγάρου Β καὶ στὶς ὁμάδες τῆς ἀκόλουθης φάσης. Ἡ λεπτὴ τροχήλατη κεραμικὴ τῆς ὕστερης Γεωμετρικῆς καὶ πρώιμης Ἀρχαϊκῆς περιόδου ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη ἀναλογία στὸ ὑλικὸ τοῦ ἀνώτερου στρώματος, ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ».

Β. ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τὰ πρώιμα μεταλλικὰ μικροαντικείμενα τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας ἀνασκαφῆς θὰ δημοσιευθοῦν συστηματικὰ ὡς σύνολο³³⁹. Στὴ σύνθεση τῶν στρωματογραφικῶν δεδομένων ποῦ προηγήθηκε ἀναφέρθηκαν ἐκεῖνα τὰ εὐρήματα τὰ ὁποῖα περισυλλέχθηκαν σὲ ἄθικτες ἐπιχώσεις τῆς νέας ἀνασκαφῆς χρήσιμα μέχρι σημείου γιὰ τὶς χρονολογήσεις. Μόνο τὸ χάλκινο ὕστερογεωμετρικὸ εἰδώλιο τοῦ ἱπέα (πίν. 116) ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς νέας ἀνασκαφῆς, ἔχει δημοσιευθεῖ³⁴⁰.

Τὰ εὐρήματα τῆς νέας στρωματογραφικῆς ἔρευνας, εἶναι κυρίως σιδερένια ὄπλα: αἰχμὲς δοράτων, σαυρωτῆρες, αἰχμὲς βελῶν, μαχαιρίδια, ξίφη καὶ χάλκινα κοσμήματα, σφηκωτῆρες, δακτύλιοι, ψῆφοι. Τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν βρέθηκαν πολυπληθέστερα δείγματα κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ καὶ ἐπιπλέον ἄλλα σιδερένια καὶ χάλκινα³⁴¹: μικρογραφικοὶ διπλοὶ πελέκει, τροχοί (εἰκ. 39), ἐργαλεῖα (σμίλες, στύλοι ὀπεις), περόνες (εἰκ. 40), πόρπες, περίαπτα, ἐξαρτήματα, ὀβελοί, χρηστικοὶ πελέκει καὶ θραύσματα λεβήτων (σιδερένιες καὶ μία χάλκινη κυκλικὴ λαβὴ μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση πίν. 104 καὶ χάλκινα χεῖλη μὲ διακόσμηση βλαστόπειρας καὶ ροδάκων στὸ κέντρο τῶν σπειρῶν, πίν. 105). Τὰ πολυπληθέστερα ἀντι-

339. Τὴ δημοσίευση ἔχει ἀναλάβει ἡ Μαρία Πατεράκη.

340. Παπαποστόλου 2001.

341. Wardle 1972, ὁ ἴδιος 1977, 190 κέ. Kilian-Dirlmeier 1979, ἀρ. 105, 106, 108, 109,

113, 120, 232, 350, 455, 458, 489, 575, 589, 844, 949, 1054, 1061, 1152, 1366, 1367, 1699, 1712, 1717, 1718, 1738, 1741, 1744, Avila 1983, ἀρ. 122-124, 947, 1056, 1065, 1067-1073, 1097.

Εικ. 39. Χάλκινα ἀναθήματα.

Εικ. 40. Χάλκινες περόνες.

Εικ. 41. Χάλκινοι σφηκωτήρες.

κείμενα είναι οι σφηκωτήρες: χαλκοί χυτοί σπειροειδείς δακτύλιοι με κωνικές ή διοκοειδείς ἀπολήξεις (βλ. σημ. 595) (εἰκ. 41, πίν. 118α). Ἀκολουθοῦν οἱ αἰχμές, οἱ δακτύλιοι (πίν. 118γ-δ), τὰ ξίφη καὶ τὰ μαχαίρια. Γιὰ τὴν ὥρα δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ἰκανὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι γινόταν ἐπὶ τόπου παραγωγὴ μεταλλικῶν ἀντικειμένων γιὰ καθημερινὲς χρήσεις ἢ γιὰ τὶς λατρευτικὲς ἀνάγκες. Πολὺ λίγες καὶ μικρὲς μάζες πυρακτωμένου μετάλλου δὲν εἶναι φανερὸ ποῦ ὀφείλονται.

Ειδώλια

Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφή τοῦ Θέρμου ἔφερε στὸ φῶς καὶ τέσσερα χάλκινα ἀνδρικὰ εἰδώλια, γνωστὰ λίγο πολὺ, ἐκτὸς ἐνός (ἀρ. 4), στὴ βιβλιογραφία, καθὼς καὶ εἰδώλια ἵππων.

α. Ἀνδρικὰ

1. EAM X14494 (πίν. 106-107).

Εἰδῶλιο πολεμιστῆ τοῦ τύπου τῆς συριακῆς θεότητας Reshef τὸ ὁποῖο ἔκανε γνωστὸ ὁ Ρωμαῖος ὡς παράσταση «ἀκοντιζούσης Ἀρτέμιδος». «Ὁ τόπος εὐρέσεώς του ἀκριβῶς εἶναι 3 μ. ἀνατολικῶς τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ καὶ 3.70 μ. νοτίως τοῦ νοτίου στυλοβάτου εἰς βάθος 0.45 μ. λογιζομένου ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου καὶ ἐντὸς τοῦ 0.20 παχέος μελανοῦ στρώματος». Ὑψος 0.225 μ.

Τὸ θέμα σημαίνεται ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς κίνησης τῶν χεριῶν. Καὶ οἱ δύο βραχίονες ἐκτείνονται πλάγια καὶ δὲν ἀφήνουν νὰ δηλωθοῦν οἱ ὤμοι. Ἡ μορφὴ ὑψώνει τὸν δεξιὸ γιὰ νὰ ἀκοντίσει, ἐνῶ προτείνει τὸν ἀριστερὸ καὶ στὸ χαμένο ἄκρο χέρι θὰ κρατοῦσε ἀσπίδα. Ὑπόλοιπα σύρματος στὸ δεξιὸ χέρι καὶ στὸν λαιμὸ (τὸ δεύτερο σήμερα λείπει) ἐξήγησε ὁ Ρωμαῖος ὡς παράσταση οχοινῶν: τὸ πρῶτο χρησίμευε ὥστε νὰ μπορεῖ «ἡ ἀκοντιζούσα καὶ μετὰ τὴν βολὴν νὰ ἀνασύρη πάλιν καὶ διασώζει δι' ἑαυτὴν τὸ ἀκόντιον» τὸ ἄλλο θὰ συγκρατοῦσε τὴν ἀσπίδα. Ὡστόσο θὰ ἦταν δυνατὸς καὶ ἄλλες ἐρμηνεῖες (βλ. πῶ κατω). Ὁ κορμὸς εἶναι ὑψηλὸς καὶ ἐπιπεδικός, τὰ διεσταλμένα σκέλη δυσανάλογα κοντά, τὸ δεξιὸ γόνατο περισσότερο διογκωμένο καὶ τὰ ἄκρα πόδια μικρά, μὲ γόμφους γιὰ στερέωση. Τὸ ἀριστερὸ προβάλλει ἐλαφρά. Τὸ περίζωμα ἔχει χαρακτὴ διακόσμηση, ἐπάνω τεθλασμένη γραμμὴ, κάτω κάθετες γραμμές (πιτυχές). Φορεῖ κωνικὸ κράνος, ἡ γραμμὴ του πίσω συνεχίζεται ἀδιάσπαστα στὸν αὐχένα καὶ τὴν πλάτη. Ὁ ὄγκος τοῦ κεφαλοῦ χάνεται κάτω ἀπὸ τὸ κράνος, τὸ ἀνατεινόμενο πρόσωπο ἔχει χαρακτῆρα προσω-

πίου. Τὰ μάτια, τὸ στόμα καὶ τὰ φρύδια δηλώνονται πλαστικὰ καὶ τονίζονται μὲ χάραγμα, τὰ αὐτὰ ὡς ἡμικυκλικές προεξοχές. Μὲ ἐπίθετα σφαιρίδια παριστάνονται στὸ ὕψος τοῦ στέρνου οἱ μαστοί: ἡ τονισμένη ἀπόδοσή τους συνέβαλε στὴν ταύτιση μὲ τὴν Ἀρτεμι.

Χρονολόγηση πιθανότατα στὴν Πρώμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Ἡ χρῆση του στὸ ἱερὸ τεκμηριώνεται στρωματογραφικῶς τὸν 7ο αἰ.

Βιβλιογραφία καὶ σχόλια

Ρωμαῖος 1915, 271-272, εἰκ. 39 (ὀνομάζει Ἀρτεμι), Karo 1915, 193 (θεωρεῖ μᾶλλον Ἀθηνᾶ), Lamb 1929, 43, πίν. XVIIa, Müller V. 1929, 117, 133, 167, 173, πίν. XLI ἀρ. 403 (θέτει στὸν μικρασιατικὸ κύκλο), Kaulen

1962, 13, Rolley 1969, 44-45, Rossi 1970, 31, 34, Collon 1972, 124, άρ. 10, εικ. 7, Bouzek 1972, 161, άρ. 7, Seeden 1980, 128-129 (άρ. 1821, πίν. 115) 131 (ύστατη ομάδα όπως και της Κύπρου τὸ άρ. 1798). Rolley 1984, 669-670, Gallet de Santerre, Tréoux 1947-48, 224 άρ. V, Gallet de Santerre 1987, 11-12, Renfrew 1985, 306, Langdon 1984, 238, Floren 1987, 65 σημ. 323, Antonetti 1990, 163-165, Byrne 1991, 159-160, 141, 218, 246, άρ. 16, πίν. I, Kilian-Dirlmeier 2002, 226-227, 278-279, Kahil 1984, άρ. 103α ("Αρτεμις). Ειδώλια τύπου Reshef έχουν βρεθεί εις Μυκῆνες, Τίρυνθα, Φυλακωπή Μήλου, Ἀττική (Σούνιο και ἄλλο φερόμενο ἐξ Ἀττικής στὸ Βερολίνο), Νεζερὸ Θεσσαλίας (ἀργυρὸ), ἱερὸ Ἀθηνῶν Ἰωνίας (Φίλια), Ἡραῖο Σάμου, Λίνδο, Δῆλο, σπήλαιο τῆς Πατσοῦ (Κρήτη) και Καλαύρια (ἱερὸ Ποσειδῶνος, *ARepLondon* 2007-2008, 13).

Ἡ Negbi 1976, 37 κέ., καταχωρίζει τὰ εὐρεθέντα ἐκτὸς Συρίας ειδώλια τοῦ «πλήσσοντος» (smiting) στή «φοινικικὴ ομάδα». Καὶ εἶναι δυνατὸ ἢ μεταφορὰ τους νὰ ἔγινε μὲ τὴν ἐξάπλωση τῶν Φοινίκων ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τῆς 1ης χιλιετίας (ὀ.π. 40-41). Τὰ ουροφοινικὰ αὐτοῦ τοῦ τύπου γενικῶς, καθὼς και αὐτὰ ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στήν Ἑλλάδα ἐκτὸς τοῦ Θέρμου, τοῦ Σουνίου (Στάης 1917, 195, εικ. 7), τοῦ σπηλαίου τῆς Πατσοῦ (Evans, 1901, 125 εικ. 15) και τὸ πιθανὸ τῆς Δωδώνης (Bequignon 1929, 108, εικ. 3), προβάλλουν τὸ σκέλος (βλ. Seeden 1980, πίν. 114-115). Τὰ πόδια στὸ ἴδιο κατακόρυφο ἐπίπεδο ἔχει συχνὰ ὁ τύπος τοῦ πολεμιστῆ μὲ προβαλλόμενα τὰ δύο χέρια (Negbi 1976, 8 κέ.).

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν μαστῶν ὁ Burkert 1975β, 58 σημ. 43 παρατήρησε ὅτι ὑπάρχει και ἄλλο ἀνδρικό ειδώλιο ἀπὸ τῆ Συρία μὲ τονισμένους μαστούς. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν θηλῶν τοῦ στήθους μὲ ἐπικολημένα φύματα βλ. Byrne 1991, 140-141 (κρητικὸ χαρακτηριστικὸ προερχόμενο ἀπὸ ἀνατολικά πρότυπα). Ἡ Λεμπέση 2002, 220, παρατηρεῖ ὅτι «τὰ φύματα δὲν σημειοθετοῦσαν τὸ φύλο, ἀλλὰ ὑπομνημάτιζαν συμβατικὰ τὴν ἀνθρώπινη μορφή». Κρητικὸ, γυναικεῖο ειδώλιο στὸ Βερολίνο κρατεῖ στὸ προτεινόμενο δεξιὸ χέρι παρόμοιο μὲ τοῦ Reshef τοῦ Θέρμου δακτυλιόσχημο σύρμα: (Naumann 1976, P19, πίν. 27.1, Byrne 1991,

121, άρ. 85, εικ. 15: «στεφάνι»), τὸ δὲ συριακὸ στὸ Μουσεῖο τῆς πόλεως Aleppo, τοῦ τύπου τοῦ «ἀνατολικοῦ» πολεμιστῆ μὲ προβαλλόμενα τὰ δύο χέρια ἔχει χρυσὸ σύρμα στὸν λαιμὸ (Negbi 1976, 147, άρ. 59, εικ. 16: «torque»).

2. EAM X14755 (πίν. 108-110).

Ειδώλιο γυμνοῦ ἀνδρα κυπελλοφόρου. Λεῖπει τὸ ἀριστερὸ χέρι και τὰ ἄκρα πόδια. Ὑψος 0.20.

Προέρχεται κατὰ τὸν Σωτηριάδη 1900, 178 και αὐτὸ προφανῶς ἀπὸ τὴν τέφρα «κατὰ τὸ μέσον που τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ και εὐθὺς ἀμέσως ὑπ' αὐτόν». Ἀπὸ τὴν περιγραφή αὐτῆ προκύπτει ὅτι τὸ ειδώλιο βρισκόταν ἢ στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ἀνοικτόχρωμης στάχτης τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν ἢ στὰ χῶματα τοῦ στρώματος προετοιμασίας γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ πρώτου ἀρχαῖκου σηκοῦ, ἀφοῦ ὁ ἀνασκαφέας ἀναφέρει ὅτι ἡ στάχτη ἦταν ἀνάμικτη μὲ «πεπυρακτωμένη γῆ».

Τὸ ἀνώτερο μέρος (κεφάλι, λαιμός, στέρνο και ὦμοι) ἔχει ἐπικοληθεῖ στὸν κορμό.

Ἀκολούθησε προσθήκη μετάλλου καὶ ἐπεξεργασία γιὰ ἐξομάλυνση καὶ λείανση. Ὁ δεξιὸς βραχίον ἐῖναι κατὰ τὸ ἀνώτερο μέρος ἑλλιπής, ἔχει καὶ αὐτὸς συγκολληθεῖ καὶ στερεωθεῖ μὲ συνδετικὸ καρφί. Ὁμοιοσώζεται στὸν ἀριστερὸ ὤμο γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα ποὺ λείπει (γιὰ τὴν τεχνικὴ ἐνώσεως μερῶν χάλκινων ἔργων βλ. Lechtman, Steinberg 1970, 6 κέ.). Ἡ κίνηση τοῦ σωζόμενου χεριοῦ πρέπει νὰ εἶναι ἀρχική. Τὸ μέταλλο εἶναι φαίνεται παντοῦ ἴδιο, ἐπομένως πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπισκευὴ ἔπειτα ἀπὸ βλάβη ἢ φθορὰ καὶ ὄχι τυχὸν συγκόλληση δύο μερῶν ἀπὸ διαφορετικὰ εἰδῶλια. Παρόμοια ἐπισκευὴ μὲ προσθήκη τῶν κάτω ἄκρων, ὕστερα ἀπὸ βλάβη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατασκευῆς, ὅπως προτείνει ἡ Λεμπέση 1980, 89, ὑπάρχει στὸ γεωμετρικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Ἀφρατὶ τῆς Κρήτης, χωρὶς τὴν τεχνικὴ ἐπιμέλεια τοῦ εἰδωλίου τοῦ Θέρμου. Σημεῖα τῆς φθορᾶς εἶναι φανερὰ στὸν ἄνω κορμό. Στὴν ἀκτινογραφία δὲν διακρίθηκε σύνδεση δύο χωριστὰ χυτευμένων μερῶν, οὔτε συνδετικὸ στοιχεῖο, τὸ δὲ εἰδῶλιο εἶναι συμπαγές.

Φέρει τὸν δεξιὸ βραχίονα πλαγίως στὸ ὕψος τῶν ὤμων λυγισμένο καὶ προτείνει κύπελλο μὲ λαβές. Τὸ ζῶμα δηλώνεται μὲ τετραπλὸ χάραγμα ποὺ σχηματίζει δακτυλίους καὶ σημειώνει ἰσχυρὰ τὴν ἄρθρωση στὴ μέση μεταξὺ ὑψηλοῦ ἐπιπέδικου κορμοῦ καὶ τοῦ κάτω σώματος μὲ ἐντεινόμενα ἰσχία καὶ μακριὰ σκέλη. Σὲ ὑψηλὸ λαίμω φέρεται τὸ κεφάλι μὲ ἐλαφρὰ θολωτὸ κρανίω, κοντὴ ὡς ἐπίθημα κόμη μὲ καμπύλα περιγράμματα καὶ ἐγχάρακτους βοστρύχους κατερχόμενους πρὸς τὸν ἀκάλυπτον αὐχένα καὶ πρὸς τὸ μέτωπο. Τὸ πρόσωπο εἶναι τριγωνικὸ μὲ ὄξυ πηγούνι ποὺ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑποδηλώνει γένι, πάντως ἔχει χρησιμοποιηθεῖ πρόσθετο μέταλλο. Τὰ μάτια καὶ τὸ χεῖλος εἶναι ἀνάγλυφα, ἡ κοντὴ μύτη ἔχει εὐθύγραμμο περίγραμμα. Ὁξεία ἐλαφρῶς καμπύλη γλυφὴ ὀρίζει κάτω τὸ μέτωπο.

Χρονολόγηση τέλη 8ου - ἀρχὲς 7ου αἰ.

Βιβλιογραφία καὶ σχόλια

Σωτηριάδης 1900, 178, Ρωμαῖος 1915, 273, εἰκ. 40, Lamb 1929, 43 (ἀποδίδει στὸν βορειοδυτικὸ χῶρο), Müller V. 1929, 72 σημ. 25, Kaulen 1962, 14, Floren 1987, 65 σημ. 320, Rolley 1969, 44-45 (συγκρίνει τεχνοπτικῶς μὲ εἰδῶλια Δωδώνης, Θεσσαλίας καὶ Μονάχου, Lullies 1962, 625-626, εἰκ. 25-26), Rolley 1984, 670 σημ. 7, Langdon 1984, 212, 239, 310 (C87) (θεωρεῖ μάλλον ἠνίοχο). Γιὰ τὸ θέμα πρβ. τὸ εἰδῶλιο τοῦ κυπελλοφόρου ἀπὸ τὴ Σύμη Βιάννου (Λεμπέση 2002, ἀρ. 17, 81 κέ., 219 κέ., πίν. 16) ποὺ χρονολογήθηκε στὸ ἀ' τρίτο τοῦ 8ου αἰ. Καὶ ὡς πρὸς στοιχεῖα τῆς δομῆς μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ ἴδιο εἰδῶλιο τῆς Σύμης, γιὰ τὴ σχέση κεφαλῆς καὶ προσώπου, ἀκόμη δὲ περισσότερο μὲ τὸ νεώτερο-εἰδῶλιο τοῦ ὀδηγοῦ ἀλόγου τῆς Ὀλυμπίας Β 4600 (Kunze 1961, 145-151, πίν. 60-61, Hermann 1964, 46, εἰκ. 31-32, Schweitzer 1969, εἰκ. 136-139, Λεμπέση 2002, 85-86, εἰκ. 54, μὲ βιβλιογραφία ἀπὸ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ μὴν ἀπέχει χρονικῶς πολὺ τοῦ Θέρμου ὁ κυπελλοφόρος (πρβ. καὶ λεπτομέρειες ὅπως τὴν κόμη στὸ μέτωπο καὶ ἀποδόσεις στοιχείων τοῦ προσώπου). Γιὰ τὸν τύπο τῆς κόμης, Hermann 1966, 98, Λεμπέση 1980, ἢ ἴδια 2002, 82. Γιὰ τὸ ζῶμα μὲ πολλαπλοὺς δακτυλίους καὶ τὴν κρητικὴ του προέλευση, Bygne 1991, 114.

3. EAM X14756 (πίν. 111).

Εἰδῶλιο ἀνδρικὸ μὲ τεταμένους βραχίονες στὰ πλάγια. Λείπει τὸ ἀριστερὸ ἄκρο πόδι. Ὑψος 0.11 μ.

Βρέθηκε ὅπου καὶ τὸ προηγούμενο. Φέρει κράνος τὸ ὁποῖο ἐνώνεται μὲ τὸν ὄγκο τοῦ κεφαλοῦ. Ἐντονα ὑπερέχει ὁ λόφος. Τὸ πρόσωπο «πηινόσχημο», μακρὸς ὁ λαίμω, ἢ σπειροειδῆς ἐγχάραξη γύρω ἀπὸ τὸν λαίμω ἴσως δηλώνει κόσμημα, περιδέραιο. Ὁ κορμὸς εἶναι μακρὸς, τὰ σκέλη σχετικῶς κοντὰ, τὰ ἀνοικτὰ χέρια ἐλαφρῶς λυγισμένα στοὺς ἀγκῶνες καὶ τὰ ἄκρα ἔχουν μικρὴ κλίση, τὸ ἀριστερὸ κάτω, τὸ δεξιὸ ἐπάνω. Τὰ δάκτυλα δηλώνονται μὲ χάραγμα. Τρεῖς χαρακτὲς γραμμὲς ἀποδίδουν ὑψηλὰ τὸ

ζῶμα καὶ χαρακτηριστοὶ ἔνστιγμοι κύκλοι διακοσμῶν τὸ σῶμα.

Χρονολόγηση μέσα 8ου αἰ.

Βιβλιογραφία καὶ σχόλια

Σωτηριάδης 1900, 178, Ρωμαῖος 1915, 273, εἰκ. 41, Lamb 1929, 43 (ἀποδίδει τεχνοτροπικῶς στὸν βορειοδυτικὸ χῶρο), Müller V. 1929, 72, 86, 167-168, πίν. XXIII ἀρ. 293, (πολεμιστῆς ἐπιτιθέμενος ἀνατολικῷ σχήματος), Kaulen 1962, 15, Rolley 1969, 44-45 (συγκρίνει τεχνοτροπικῶς μὲ εἰδώλια Δωδώνης, Θεσσαλίας καὶ Μονάχου, Lullies 1962, 625-626, εἰκ. 25-26) Langdon 1984, 105, 239, 310 (C86) (πολεμιστῆς σὲ σχῆμα ἐπιφάνειας), Floren 1987, 65 σημ. 320, Byrne 1991, 123-124, 155, 160, 246 ἀρ. 15, πίν. 15, εἰκ. 17 (πολεμιστῆς μὲ χαμένα ὄπλα στὰ ἀπλωμένα χέρια. Βρίσκει κρητικὰ καὶ ἀνατολικά στοιχεία). Ἡ Λεμπέση 2002, 308, εἰκ. 183 τὸ συνδέει ἐπίσης γιὰ τὸν ὑψηλὸ λαϊμό, σὲ σχέση μὲ μικρὸ πρόσωπο καὶ γιὰ τὸ ἐπίμηκες σῶμα μὲ πρωτογεωμετρικὰ καὶ πρόυμα γεωμετρικὰ κρητικὰ εἰδώλια, ἀλλὰ τὸ θεωρεῖ νεώτερο. Τῆ χειρονομία τῶν ἀνοικτῶν βραχιόνων ἀποσυνδέει εὐστοχα ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ ἐπιτιθεμένου καὶ τάσσει στὴ συνάφεια τῆς τελετουργικῆς

χειρονομίας πού «μεταφύτευσε ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ στὴν Πελοπόννησο».

Γιὰ τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας βλ. καὶ Langdon 1984, 98 κέ. (ἐπιβίωση μυκηναϊκῆ τοῦ σχήματος τῆς ἐπιφάνειας σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο, χωρὶς ἀξίωση λατρευτικῆς συνέχειας). Παράλληλα γιὰ τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τὰ εἰδώλια τῆς Ὀλυμπίας: Μ. Ὀλυμπίας, B5377, 5994, 6269, 1698 (Kunze 1967, 214, 218, πίν. 106, 1b-c, 2-3, Schweitzer 1969, εἰκ. 122-123), Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο X6168 καὶ X6169 (Kunze 1967, 214, πίν. 107, 1-2, Λεμπέση 2002, 300, εἰκ. 174, 302, εἰκ. 176). Εἰδώλια στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου πρωτογεωμετρικὰ μὲ ἀνοικτοὺς βραχίονες, ἀλλὰ στραμμένους ἔμπρὸς περιλαμβάνει ἡ Naumann 1976, P10, 12, 13, πίν. 22. Καὶ παρόμοια κίνηση σὲ εἰδώλια τῶν Δελφῶν (Rolley 1969, 38-43, πίν. 7: «ὑστερογεωμετρικὸ» καὶ στὸ γυναικεῖο, ὄπ. 44-45, ἀρ. 26, πίν IX). Μὲ τὸ 26 τῶν Δελφῶν τὸ ὁποῖο ἡ Langdon 1984, C127, 205, 292, 315, ἀποδίδει στὸ Luristan, ἔχει κοινὸ στοιχεῖο προφανῶς τὸ παράδειγμα τοῦ Θέρμου τὸ σπειροειδὲς κόσμημα στὸν ὑψηλὸ λαϊμό, τὸ ὁποῖο στὸ 26 ἀποδίδεται μὲ πλαστικούς δακτυλίους ἐνῶ τοῦ Θέρμου εἶναι χαρακτό.

Ἡ λατρευτικὴ χειρονομία εἶναι ἄσχετη πρὸς ἐκεῖνες τῶν ἐπιτιθέμενων μορφῶν. Ὡστόσο προϊστορικὸ ἀνατολικὸ εἶδωλο θεότητας τοῦ τύπου τοῦ πολεμιστῆ τῆς «συριακῆς ομάδας» ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Ὀρόντη (Negbi 1976, 8 κέ., ἀρ. 31, πίν. 7) «τοῦ ἄ τετάρτου τῆς 2ης χιλιετίας», ἔχει ἀνοικτὰ τὰ χέρια στὰ πλάγια, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν κανονικὸ τύπο μὲ τὰ χέρια ἐκτεινόμενα ἔμπρὸς. Γιὰ τὸ σχῆμα τῆς ἐπιφάνειας θεότητας καὶ τῆ σημασία του στὴν καθημερινὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς, καθὼς καὶ τὸ συναφὲς ζήτημα τῆς ταύτισης πρώιμων εἰδωλίων μὲ θεὸ ἢ λάτρη βλ. Neumann 1965, 91-92, καὶ ἐδῶ σημ. 569.

Γιὰ τὴ μυκηναϊκῆς καταγωγῆς μορφὴ τοῦ προσώπου πρβ. τῆς Ὀλυμπίας B1698 (Kunze 1944, 106, πίν. 32, 4, 5) B6169 (Λεμπέση 2002, 302, εἰκ. 176) τῶν Δελφῶν 1546 (Rolley 1969, 47, πίν. IX, ἀρ. 32). Τὸν πρώιμο αὐτὸν τύπο προσώπου πραγματεύεται καὶ ὁ Byrne 1991, 132 κέ.

4. Μουσείο Θέρμου 438 (πίν. 112-113)

Ειδώλιο ὄρθιας γυμνῆς ἀνδρικῆς μορφῆς με χέρια συνεπτυγμένα στὴν κοιλία. Ὑψος 0.105.

Ἡ προέλευση κατὰ τὸ εὐρετήριο εἶναι Θέρμος, ἀκριβέστερη θέση καὶ συνθήκες ἀνεύρεσης δὲν καταχωρίσθηκαν.

Ὁ κορμὸς εἶναι κοντός, ἐπιπεδικός, τὰ σκέλη μακριά, τὸ δεξιὸ ἐμφανίζεται ἐλαφρὰ λυγισμένο, οἱ ὦμοι πλατεῖς καὶ τὰ χέρια με καμπύλη φορὰ φθάνουν καὶ ἀκουμποῦν στὴν κοιλιά χωρὶς δήλωση τῶν δακτύλων. Ὁ λαμὸς εἶναι κοντός, τὸ κρανίον σφαιρικό καὶ τὸ πρόσωπο γωνιώδες, ἐνιαία γραμμὴ ἐνώνει μύτη καὶ πηγούνι, μικρὴ κοιλότης δηλώνει τὸ στόμα, τὰ αὐτὰ ἀποδίδουν ἡμικυκλικὲς προεξοχὲς καὶ τὰ μάτια στρογγυλὲς ὀπές. Γόμφοι στὰ πέλματα.

Ἄδημοσίευτο.

Σχόλια

Ὁ τύπος τῆς χειρονομίας, παρεμφερῆς πρὸς ἐκεῖνον με τὰ χέρια στὰ ἰσχία, θεωρήθηκε ὅτι εἶναι μετασηματισμὸς τοῦ τύπου με τὰ χέρια «ἀδρανῆ κατὰ μῆκος τοῦ

σώματος» τὰ ὁποῖα «προσκολλῶνται στὸ ἰσχίον στὴν ὑστερὴ μόλις περίοδο τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ κατὰ τὰ ἀνατολικά πρότυπα» (Λεμπέση 2002, 305-306). Τὴ χειρονομία με τὰ χέρια στὴν κοιλία, ἀλλὰ με τάση πρὸς τὸ αἰδοῖο (θέμα ἀναγνωρίσιμο ἤδη σὲ πῆλινο εἰδῶλιο τύπου Φ στὸ Βερολίνο, κατὰ τὸν Müller V. 1929, 55, πίν. XVI, 249) δείχνουν γυναικεῖα πρωτογεωμετρικὰ εἰδῶλια: ἓνα τῆς Ὀλυμπίας στὸ Βερολίνο ἀρ. 8118 (Naumann 1976, 58 σημ. 78, πίν. 23, 2), τὰ κρητικὰ ἀπὸ τὸ Ψυχρὸ στὴν Ὁξφόρδη (ὀ.π. πίν. 23,1) καὶ τὸ γεωμετρικὸ ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα στὸ Ἡράκλειο (ὀ.π. πίν. 23,3).

Τῆς Ἰθάκης (Benton 1934-35, 62, ἀρ. 15, πίν. 16, Λεμπέση 2002, 307, εἰκ. 181 με βιβλιογραφία, Homann-Wedeking 1950, 21, εἰκ. 4, Langdon 1984, 171, 235 C83) καὶ τῶν Δελφῶν (Rolley 1969, 17, ἀρ. 1, πίν. I), θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι δηλώνουν με τὴ χειρονομία τους τὸ ἴδιο νόημα ἂν καὶ ὑπάρχει τυπολογικὴ διάκριση ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Ἀνδρικὰ με τὰ χέρια στὰ ἰσχία ἢ τὴν κοιλία, σημειώνονται τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία στὸ Βερολίνο (Neugebauer 1931, 18, ἀρ. 26, πίν. 5, Λεμπέση 2002, 303, εἰκ. 178) τὸ ὑστερο πρωτογεωμετρικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου X748 (Naumann 1976, P24, πίν. 30, 1, Λεμπέση 2002, 71, εἰκ. 40), τὸ πρῶμο γεωμετρικὸ ἀπὸ τὸ σπήλαιον τοῦ Ψυχροῦ στὴν Ὁξφόρδη (Naumann 1976, 73, ἀρ. 27, πίν. 30, 3, Byrne 1991, ἀρ. 68, εἰκ. 11). Ἡ θρησκευτικὴ παράδοση τοῦ τύπου με τὰ χέρια στὰ ἰσχία ἢ στὴν κοιλία πρέπει νὰ θεωρηθεῖ δεδομένη ὅσο καὶ ἂν εἶναι προβληματικὴ ἢ μεταφύτευση τῆς σημασίας (ἀνατολικῆς) μαζί με τὴ μεταφορὰ τοῦ τύπου. Πέρα ἀπὸ τὴ λατρευτικὴ σημασία τῆς χειρονομίας, τὸ εἰδῶλιον τοῦ Θέρμου θυμίζει καὶ τὴ χειρονομία ἠνιόχου ἄρματος. Ἀλλὰ ἐνδειξὴ ὅτι τὸ εἰδῶλιον ἄνῃκε τυχὸν σὲ σύμπλεγμα δὲν ὑπάρχει.

Ἡ εὐρύτης τῶν ὤμων, τὸ ἔντονον σιγμοειδὲς περίγραμμα μέσης-γλουτῶν εἶναι μορφολογικὰ στοιχεῖα περισσώτερων ἐργαστηρίων τῆ

Γεωμετρική Έποχή, αλλά στην Κρήτη εμφανίζονται ιδιαίτερα πρώιμα, πρβ. π.χ. τὸ πήλινο εἰδῶλιο τοῦ Παλαικάστρου τῆς ΥΜ ΠΙΒ περιόδου (Λεμπέση 2002, 67, εἰκ. 34), τὸ προαναφερθὲν εἰδῶλιο τῆς Ἁγίας Τριάδας Μ. Ἡρακλείου Χ748 καὶ ὡς μινωικὴ κληρονομία τὰ εἰδῶλια στῆ Σύμη Βιάννου (Λεμπέση 2002, ἀρ. 13, πίν. 13, ἀρ. 17, πίν. 16, ἀρ. 18, πίν. 17) καὶ ἄλλα ὑστερογεωμετρικὰ κρητικὰ (ὁ.π. 96, εἰκ. 66, 97, εἰκ. 67). Γιὰ τὴ δομὴ τοῦ κεφαλιοῦ-προσώπου καὶ τὴν ἀπόδοση στοιχείων (ματιῶν, αὐτιῶν) μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸ εἰδῶλιο τοῦ πολεμιστῆ τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου αἰ. τῆς Ὀλυμπίας στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο Χ6182 (Furtwängler 1890, πίν. 16, 243, Hermann 1964, 42, εἰκ. 22-24) καὶ τὸν κένταυρο τοῦ συμπλέγματος τῆς Ν. Ὑόρκης (Kunze 1930, 143, Beil 38.1, Hermann 1964, 42-43, 115, εἰκ. 21, Himmelmann-Wildschütz 1964, εἰκ. 37-38, Schweitzer 1969, εἰκ. 185, Heilmeyer 1982, 50-51).

Τὰ ραδιὰ καὶ ἐπιμήκη σκέλη μὲ προηγμένη σωματικὴ διάπλαση καὶ ἡ ρευστότητα τῶν περιγραμμάτων φέρνουν στὴν ὕστερη Γεωμετρικὴ Έποχὴ καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. πρβ. τῆς Ὀλυμπίας Β2800, 3390 (Kunze 1961, 151, πίν. 62-65 τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ.), Β5700 (ὁ.π. 231, πίν. 110, 111), ἄλλο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο Χ6177 (Kunze 1967, 232, πίν. 112-113).

β. Ἴπποι

Ἀναφέρονται ἐπίσης ἀορίστως ἀπὸ τὸν Σωτηριάδη 1900, 178 ὡς ἱπάρια χαλκὰ «ἄτεχνα» μαζὶ μὲ ἄλλα χαλκὰ ἀφιερῶματα ἀπὸ τὸ στρῶμα «τέφρας» «κατὰ τὸ μέσον που τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ». Φαίνεται μάλλον ὅτι περιέχονταν ὅλα ὅπως σημειώσαμε, στὰ χῶματα ποὺ διαστρώθηκαν γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς οἰκοδόμησής τοῦ σηκοῦ καὶ περιεῖχαν κατάλοιπα λατρευτικά. Σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Θέρμου βρίσκεται μόνο τὸ ἀκόλουθο:

1. Δίδυμο ἱππῶν σὲ κοινὴ βάση.

Μουσεῖο Θέρμου 428 (πίν. 114)

Ὑψος 5.8 ἐκ. μῆκ. 6 ἐκ., πλ. 3.8 ἐκ. διαστ. βάσης 4×4 ἐκ.

Μέρος τοῦ πίσω ἀριστεροῦ σκέλους τοῦ δεξιοῦ ἀλόγου λείπει, καθὼς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στοιχείου ποὺ ἔνωσε τὰ ἄλογα. Τὰ ρύγχη εἶναι κυλινδρικά, τὰ αὐτὰ στραμμένα ἔμπρός. Ὁ λαίμδος τοῦ ἀριστεροῦ ἔχει ἐλαφρῶς στρεβλωθεῖ. Στὴ βάση τῶν λαίμων ἡ μετάβαση δηλώνεται μὲ χαρακτηριστὲς γραμμές, ὅπως καὶ στὶς ἀρθρώσεις τῶν ποδιῶν. Μὲ ἐγχαράξεις ἀποδίδεται καὶ ἡ χαιτή. Τὸ σῶμα τους κοσμεῖται μὲ ἔντυπους ἔνστιγμους κύκλους, ὅπως καὶ τοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἀρ. 3 τὸ σῶμα, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐπόμενου ἱππαρίου στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο 14757. Ἴδιοι κύκλοι κοσμοῦν τὶς πλάγιες ὀψεις τῆς βάσης ποὺ ἔχει τέσσερις σειρὲς ἀντιθετικῶν τριγωνικῶν τρυμάτων. Χρονολόγηση στὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ.

Βιβλιογραφία

Zimmermann 1989, 205 (ΕΤΟ 17), 210, δ' τέταρτο τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. ("inspiration corinthienne") προσεγγίζει γιὰ τεχνικὲς καὶ μορφολογικὲς ὁμοιότητες στὸ εἰδῶλιο τῆς Ὀλυμπίας στὸ Βερολίνο (ΕΤΟ 16 πίν. 47, Furtwängler 1890, 36 ἀρ. 217), Kilian-Dirlmeier 1979, 191-192, ἀρ. 1152, πίν. 60 ("westgriechische Version").

2. Ειδώλιο ἵππου ΕΑΜ Χ14757

(πίν. 115).

Προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια θέση μὲ τὸ προηγούμενο. Ὑψος 10.6 ἐκ., μήκος 8.2 ἐκ., πλ. 2.55 ἐκ. διαστ. βάσης 6.35×2.7 ἐκ.

Ἐχει ὑποστει ὀξειδωση, λείπει ἡ οὐρά κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος (ἔφθανε ἕως τὴ βάση) καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ πίσω δεξιοῦ σκέλους. Μακριὰ εἶναι τὰ αὐτιά, στραμμένα ἔμπρός, ἴσου μήκους μὲ τὸ κεφάλι. Ὅξειες προεξοχὲς ἔχει γιὰ τὰ γόνατα. Ἐνστιγμοὶ χαρακτοὶ κύκλοι κοσμοῦν τὸ σῶμα. Διὰ τρητὴ εἶναι ἡ βάση μὲ δύο σειρὲς ἀντιθετικῶν τριγωνικῶν τρυμάτων.

Βιβλιογραφία

Zimmermann 1989 204 (ΕΤΟ 6) ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

Στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἄλλο ἱππάριο ἀπὸ τὸν Θέρμο τὸ ὁποῖο δὲν ἀνευρίσκειται: ἀρ. 14563; Zimmermann 1989, 204 (ΕΤΟ 5) 207 σημ. 18 (ἀναφέρει φωτογραφία τοῦ στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἴνστιτοῦτο).

Ὁ Zimmermann 1989, 60-61 (ΙΤΗ 9) πίν.

39) καταχωρίζει ὡς πιθανῶς προερχόμενο ἀπὸ τὸν Θέρμο καὶ εἰδώλιο ἀλόγου εὐρισκόμενο στὴν ἀγορὰ τῆς Βασιλείας, παρόμοιο μὲ τὸ προηγούμενο (ΜυΜ Αὐκτιον 51, 1975, 28, ἀρ. 72, πίν. 11). Εἶναι καὶ τὰ δύο «κορινθιάζοντα» τοῦ β' μισοῦ τοῦ 8ου αἰ.

3. Ειδώλιο κελητίζοντος ἱππέα (Χ53).

Μουσεῖο Θέρμου 586 (πίν. 116).

Γιὰ τὴ θέση εὐρέσης βλ. σ. 43, 86.

Ὑψος 0.077 μήκος 0.081. Βάση 0.058×0.027-0.026.

Βιβλιογραφία καὶ σχόλιο

Παπαποσιόλου 2001.

Συνδυάζει ἱππέα σὲ κίνηση μὲ στατικὸν ἵππο. Ὑστερογεωμετρικὸ (τέλη 8ου-ἀρχὲς 7ου αἰ.). Ἡ ἐντάξή του στὸν «βορειοδυτικὸ» χῶρο πρέπει νὰ ὑπολογίζεται ἀπαραιτήτως (πρβ. τὸ εἰδώλιο τῆς Δωδώνης στὰ Ἰωάννινα 823, Zimmermann 1989, 216-217, πίν. 48), παρ' ὅλο ὅτι ἀνιχνεύονται πιστεῦω στοιχεῖα ἀπὸ τὴν κληρονομία τῶν μεγάλων πελοποννησιακῶν κέντρων τῆς χαλκοπλαστικῆς.

Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο βρέθηκαν τὰ σιδερένια: αἰχμηὶ δόρατος (Μ72) Μ. Θέρμου 587 καὶ δύο σαυρωτῆρες (Μ69, 70) Μ. Θέρμου 588 (πίν. 117).

Γ. ΤΑ ΛΙΘΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Όπως παρατηρεί ο Χρήστος Ματζάνας ο οποίος έχει αναλάβει τη δημοσίευση του ύλικου, «ή λιθοτεχνία του Θέρμου βάσει των τυπολογικών και τεχνολογικών χαρακτηριστικών της θα μπορούσε να ένταχθει πρὸς τὸ τέλος τῆς Προϊστορίας καὶ συγκεκριμένα στὰ τέλη τῆς 3ης καὶ στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς 2ης χιλιετίας».

Ἡ μελέτη δείχνει ὅτι λίθινα ἐργαλεῖα κατασκευάζονταν στὸν Θέρμο ἀπὸ ἐντόπιο κυρίως ἐρυθροκάστανο καὶ γκρίζο πυριτόλιθο καὶ ἄλλα εἶδη. Εἰσαγόταν ὅμως καὶ πρώτη ὕλη κατάλληλα προετοιμασμένη γιὰ περαιτέρω ἐπεξεργασία. Δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ εἰσαγωγή ἑτοιμῶν ἐργαλείων. Τὸ ποσοστὸ αὐτῶν ποὺ βρέθηκαν στὸν ὑστεροελλαδικὸ ὀρίζοντα εἶναι μικρό. Τὰ περισσότερα εἶναι ἐργαλεῖα «ἀποκρουσμένου λίθου». Στὰ παλαιότερα ἐργαλεῖα, τῆς 2ης χιλιετίας, διαπιστώνεται μεγαλύτερη δεξιότητα τεχνική.

Περισσότερα ἀπὸ τὰ τρία τέταρτα τῶν λίθινων ἐργαλείων βρέθηκαν σὲ στρώματα τῶν ὀριζόντων τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ 8ου-7ου αἰ. π.Χ. Χρησιμοποιούνταν ἀκόμη τότε ἐργαλεῖα «ἀποκρουσμένου» ἀλλὰ καὶ «λειασμένου λίθου» (ἀκόνια, πελέκει, τριβεῖα, τριπτῆρες, σπιλωτήρια). Σφυροπελέκει καὶ πελέκει τάσσονται σὲ τύπους ποὺ περιορίζονται στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι τύποι ἐργαλείων ἐξακολούθησαν νὰ κατασκευάζονται καὶ κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου καὶ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιούνταν παράλληλα μὲ ἐργαλεῖα ἀπὸ μέταλλο. Διαπιστώνεται μόνο μιὰ γενικότερη «μείωση τῶν διαστάσεων» καὶ «ὑποχώρηση τῆς τεχνικῆς δεξιότητος». Παρατηρήθηκε ἐπίσης μακροχρόνια χρῆση τῶν ἴδιων ἐργαλείων. Ἴσως τώρα χρησιμοποιεῖται περισσότερο ὁ ἐντόπιος ἐρυθροκάστανος πυριτόλιθος. Αὐτὸ συμφωνεῖ μὲ τὴν γενικότερα παρατηρούμενη ἀπομόνωση τοῦ Θέρμου.

Γενικῶς ἡ κατασκευὴ καὶ χρῆση λίθινων ἐργαλείων κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς 1ης χιλιετίας συνεχίζεται μὲ ὀρισμένες διαφορὲς στοὺς τρόπους παραγωγῆς ποὺ θὰ δείξει ἡ εἰδικὴ μελέτη. Ἄς τονισθεῖ μόνο ἐδῶ ἡ ἐμμονὴ στὴν ἐφαρμογὴ παραδοσιακῆς τεχνολογίας ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στοὺς πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ χρόνους.

Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἀντανακλοῦν καθαρὰ τὶς διαφορὲς δραστηριότητες, προφανῶς ἴδιες ἢ ὅμοιες σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς τοῦ Θέρμου: γεωργικὲς καὶ οἰκοτεχνικὲς ἐργασίες, τελετουργίες καὶ γεύματα.

6. Η ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΟΝ ΘΕΡΜΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Όταν έρευνηθεί από διάφορες απόψεις και δημοσιευθεί συστηματικά και στο σύνολό της ή κεραμική του Θέρμου, όχι μόνο θα προαχθεί η γνώση θεμάτων τεχνικής και τεχνοτροπίας, αλλά θα υπάρξει και εύλωτο κριτήριο στην έρευνα περισσότερων ζητημάτων, όπως της παραγωγής, των σχέσεων και ανταλλαγών των κοινοτήτων της Αίτωλίας μεταξύ τους και με άλλες περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, των Ιονίων, της όλης Ηπείρου και της Δ. Μακεδονίας. Αλλά και αυτών των τόπων ή κεραμική των Σκοτεινών Χρόνων χρειάζεται παράλληλες πραγματείες. Πολύ περισσότερο, αφού ήδη από τη Μυκηναϊκή Έποχή υπάρχει κοινό στοιχείο στους περισσότερους τόπους ή συνύπαρξη εντόπιων και εισηγμένων αγγείων. Πολλά από τα ζητήματα που τίγονται στην παρούσα δημοσίευση, όπως της ανίχνευσης της συνέχειας της εργαστηριακής παράδοσης από τη Μεσοελλαδική Έποχή έως και την Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου, θα μπορούσαν να βρουν απαντήσεις εάν είχαν προχωρήσει οι έρευνες στην κεραμική των περιοχών αυτών.

Εάν η κεραμική που προέρχεται από τις παλαιότερες ανασκαφές του Θέρμου είναι στρωματογραφικώς αδέσποτη (έκτος των αγγείων του στρώματος καταστροφής της ΥΕ ΙΙΑ), της νέας ανασκαφής τα όστρακα και τα ελάχιστα, μερικώς μόνο άπαρτισθέντα αγγεία έχουν καταγραφεί κατά τα αρχαία στρώματα ώστε να είναι δυνατή ή ένταξή τους στη γενική χρονολογική στρωματογραφική ακολουθία. Με τον τρόπο αυτόν διαπιστώθηκαν νέα και έπιβεβαιώθηκαν παλαιότερα στοιχεία³⁴². Στον Θέρμο όμως δεν υπάρχουν μεταμυκηναϊκά κεραμικά εύρηματα, έως σχεδόν την πρώιμη Έλληνιστική Έποχή, που να μπορούν να προσγραφούν σε γνωστές, ακριβέστερα χρονολογήσιμες κατηγορίες. Ούτε καν δείγματα φαίνεται έχουμε από την θεωρούμενη «πρωτογεωμετρική» κεραμική της Δ. Ελλάδας, που είχε αποκαλέσει ο Schachermeyr «μεταβατική κεραμική» (“Zwischenware”) και είχε χρονολογικώς παραλληλίσει με τη φάση της υπομυκηναϊκής κεραμικής. Την κεραμική αυτή ο Schachermeyr θεώρησε κατ' έξοχήν αίτωλική παραγωγή ή όποια έξαιπλώθηκε και σε άλλους τόπους³⁴³. Έλάχιστα γίνεται λόγος σήμερα για την αποκλει-

342. ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμική ενώ ήταν βέβαιο ότι είχε βρεθεί στην παλαιά ανασκαφή, βλ. π.χ. τον σημαντικό κρατήρα των πολεμιστών (εικ. 58 σ. 179 και Wardle, Wardle 2003, 150, εικ. 3) δεν είχαμε στην αρχή δείγματα στη νέα ανασκαφή έως ότου η έρευνα του 2003 με τις στρωματογραφικές τομές 29, 29α, 29β έδωσε εύρηματα της κεραμικής αυτής από το τέλος της περιόδου και μά-

λιστα ακριβώς κάτω από τη νοτιοδυτική γωνία του μεγάρου Β (ανάμεσά τους και θραύσματα κυλικών με διόγκωση στο πόδι). Βλ. ΠΑΕ 2003 59.

343. Schachermeyr 1980, 249 κέ., ο ίδιος 1983, 168. Δεκουλάκου 1973, ή ίδια 1982, 220 κέ., Coldstream 1968, 221 κέ., Βοκοτοπούλου 1969, Desborough 1972, 247 κέ., Σταυροπούλου-Γάτση 1980, Eder 2006α, 562 κέ.

στική αίτωλική της συνάφεια³⁴⁴. Άλλη δυσκολία υπάρχει στην έρευνα τῶν σχετικῶν θεμάτων καὶ μάλιστα τῶν χρονολογικῶν, λόγω τῆς ἔλλειψης ταφικῶν συνόλων στην κεντρική Αἰτωλία.

Σημαντική διαπίστωση τῆς νέας ἀνασκαφῆς εἶναι ὅτι μία κατηγορία ἀμαυρόχρωμης χειροποίητης γραπτῆς «γεωμετρικῆς» κεραμικῆς (ποῦ πρέπει νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὴν πὸ πάνω «πρωτογεωμετρικῆ» ἢ “Zwischenware”) συνδέεται πράγματι μὲ στρώματα ποῦ σχετίζονται πρὸς τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β, φθάνει ἕως τὴν περίοδο τοῦ ἔλλειψοειδοῦς περιβόλου τῶν πλακῶν καὶ βρίσκεται σποραδικῶς ἀκόμη καὶ ὑπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ (πίν. 96, 100δ,ε, 101β-103). Ἀπαραγνώριστες εἶναι οἱ συγγενεῖς τῆς μὲ τὴ μεσοελλαδικὴ ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ τῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ καὶ οἱ διαφορῆς τῆς ἀπὸ αὐτὴ στην τεχνικῆ, στὸ ἐπίχρισμα καὶ στὰ διακοσμητικὰ θέματα. Οἱ διαφορῆς αὐτῆς εἶχαν ἤδη ὀδηγήσει τὸν Wardle νὰ τὴν ἐντάξει στην Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Ὁ χρόνος ἐμφάνισης τῆς κεραμικῆς αὐτῆς στὸν βορειοδυτικὸ πολιτισμικὸ χῶρο δὲν ἔχει ἀκριβῶς προσδιορισθεῖ (βλ. σ. 136). Κατὰ τὴ νεώτερη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν Θέρμο ὄστρακα τῆς ἀμαυρόχρωμης αὐτῆς κατηγορίας βρέθηκαν μόνο ἐπάνω ἀπὸ τὰ ὑστεροελλαδικὰ στρώματα ποῦ περιεῖχαν κεραμικὴ τοῦ τέλους τῆς ΥΕ ΠΙΓ, συνδέονται δὲ ἄμεσα μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β, δηλ. μὲ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Ἀναφέραμε πὸ πάνω (σ. 136) τὶς πρόσφατες ἀνακοινώσεις ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς αίτωλικῆς Χαλκίδος γιὰ τὴν ἐντόπιση ὄστράκου τῆς κεραμικῆς αὐτῆς σὲ στῶμα τῆς ΥΕ ΠΙΓ περιόδου. Ἵσως πρόκειται γιὰ σποραδικῆς παρουσίης, ὅποτε μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ ἡ σχέση τοῦ κυπέλλου (πίν. 96α) μὲ τὸ μέγαρο Α, χωρὶς νὰ χρειάζεται ἡ ὑποθετικὴ παράταση λειτουργίας τοῦ κτηρίου ἐντὸς τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ ζήτημα τῆς πρώτης ἐμφάνισης τῆς στην Αἰτωλία, ἀγγεῖα τῆς παλαιότερης ἀμαυρόχρωμης κεραμικῆς τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης δὲν ἔπαυσαν νὰ ὑπάρχουν στὸν Θέρμο κατὰ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ.

Ἡ συνέχεια αὐτὴ καὶ ἡ ἐπικράτηση κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου μιᾶς νέας ἀμαυρόχρωμης κεραμικῆς ποῦ συνδέεται ἀπαραγνώριστα μὲ τὴ μεσοελλαδικὴ εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα στὰ ὁποῖα ἔχει στηριχθεῖ ἡ γενικότερη θέση περὶ ἀναβίωσης ἢ ἐπιβίωσης μεσοελλαδικῶν πολιτισμικῶν στοιχείων στην Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου³⁴⁵ ἢ ἀλλιῶς τῆς προσαρμογῆς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς σὲ «βασικῆς δραστηριότητες» καὶ τρόπους τῆς Μεσοελλαδικῆς³⁴⁶. Ὁ Snodgrass, ἀπὸ τοὺς ἐκ-

344. Βλ. σχολία τῆς Vroom 1987, 29.

345. Schachermeyr 1980, 250: “traten die aus dem Mittelhelladicum stammenden Überlieferungen wieder in den Vordergrund”. Κατὰ τὸν ἴδιον, ὁ.π. 410 κέ., ἡ ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου ἀνήκει στὸ δωρικὸ στοιχεῖο. Τὸ ζήτημα τῆς συνέχειας τῆς ἀμαυρόχρωμης κεραμικῆς ἐσημείωσε καὶ ὁ Maran 1992, 376 σμ. 1488.

346. Snodgrass 2002 ἀναδημ. εἰς Snodgrass 2006, 158 κέ., 165-166, 169. Βλ. καὶ Hiller 1996,

29 κέ.: ἐπιστροφή σὲ παλαιῆς ἐξαρχῆς ἐλλαδικῆς μορφῆς. Ἄλλὰ ὁ Desborough 1972, 106, 111, 335 κέ., ποτεῦει περισσότερο σὲ ἐκτεταμένους μετακινήσεις ἀπὸ ΒΔ ποῦ φθάνουν μὲσω τοῦ σπουδαίου ὄχρου τοῦ Τείχους Δυμαίων ἕως τὴ ν. Πελοπόννησο, παρὰ σὲ ἀναβιώσεις παλαιῶν στοιχείων μεσοελλαδικῶν. Ἀρνητικὰ σχολιάζει τὴ γενικότερη θέση τῆς μεσοελλαδικῆς ἐπιβίωσης (πληθυσμιακὸ ὑπόστρωμα), καὶ συγκεκριμένα στην κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Ἑλλάδα καὶ ὁ Dickinson 2006α, 24-25, 183, 244, ἀλλὰ καὶ τὴν

προσώπους της θέσης, βρίσκει ιδιαίτερα σημαντική την περίπτωση του νεκροταφείου και των εύρημάτων του στη θέση Μάρμαρα στις δυτικές πλαγιές της Οΐτης στην αρχαία Λοκρίδα, το οποίο θεωρεί ότι προσφέρει δείγμα επιβίωσης του μεσοελλαδικού πολιτισμού έως το τέλος της Έποχής του Χαλκού³⁴⁷. Θετική προς την κατεύθυνση αυτή είναι κατά τον ίδιο έρευνήτη και η περίπτωση του Θέρμου. Παρατηρεί ότι το μέγαρο Α μπορεί να είναι μὲν κατασκευάσμα της «Μυκηναϊκής Έποχής», ἀλλὰ τὸ ἀψιδωτὸ σχῆμα ἀνήκει στὴ μεσοελλαδικὴ παράδοση. Δεχόμενος ὅτι συνυπήρξαν ταυτοχρόνως τὰ μέγαρα Α καὶ Β, πιστεύει ὅτι συντελείται ἄμεση ἐπίδραση πολιτισμικῶν στοιχείων τῆς Μέσης Έποχής τοῦ Χαλκοῦ στὴν Πρώιμη Έποχὴ τοῦ Σιδήρου. Ἡ ἀνασκαφὴ μας πού ἄρχισε τὸ 1992 καὶ συμπεριέλαβε στρωματογραφικὴ ἔρευνα μεταξύ τῶν δύο κτηρίων δὲν εὐνοεῖ τὴν ἄποψη ὅτι τὰ δύο κτήρια συνυπήρξαν (τουλάχιστον ἐπὶ μακρὸν) καὶ κυρίως ὅτι χρησιμοποιοῦνταν μαζί ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. κέ. Ὡς πρὸς τὰ κοινὰ μορφολογικὰ καὶ τεχνολογικὰ στοιχεία τους, διαπίστωση πού εἶχε πρῶτος κάνει ὁ Ρωμαῖος, ἡ νεώτερη ἔρευνα ἦταν ἐπίσης ἀρνητικὴ³⁴⁸. Ἀκόμη καὶ ἂν τὸ «προμυκηναϊκὸ» μέγαρο Α διατηρήθηκε γιὰ ἕνα διάστημα στοὺς Σκοτεινοὺς Χρόνους ὄρατό, πάντως σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο, αὐτὸ δὲν θὰ διήρκεσε πολὺ, ἀφοῦ ἕνα κτήριο (γωνία Δ-Ε) τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β πατεῖ ἐπὶ τοῦ Α (πίν. 72α, σχ. 18β). Ὅσο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τᾶφων μέσα στὸ μέγαρο

ὑπόθεση ἀφίξης νέων ομάδων, Dickinson 2006β 119. Ὁ Hiesel 1990, 200 κέ., ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σύμπτωση τοῦ τύπου τοῦ ἀψιδωτοῦ κατὰ τὴ Μεσοελλαδικὴ καὶ τὴν Πρώιμη Έποχὴ τοῦ Σιδήρου δὲν σημαίνει τοὺς αὐτοὺς πολιτισμικοὺς ὄρους, οὔτε ὅμοια λειτουργία. Τὸ ἐρώτημα γι' αὐτὸν εἶναι μὲ ποιὲς πληθυσμιακὲς ομάδες συνδέεται τὸ σχῆμα. Μὲ ἐπιγραμματικὸ τρόπο παρατήρησε ὁ Gruben 2001, 27 ὡς πρὸς τὴν ἐμφάνιση μεσοελλαδικῶν κτηριακῶν τύπων κατὰ τοὺς Σκοτεινοὺς Χρόνους ὅτι «κάθε σχέση μὲ μυκηναϊκοὺς τύπους φαίνεται νὰ ἔχει χαθεῖ, σὰν νὰ μὴν εἶχε ποτὲ ὑπάρξει τὸ μυκηναϊκὸ intermezzo».

347. Ἀνέσκαψε καὶ δημοσίευσε ἡ Δακορῶνια 1987. Ἡ ἀνασκαφεὺς χρονολόγησε τὸ σύνολο τῶν τύμβων τοῦ νεκροταφείου στὴν Πρώιμη Έποχὴ τοῦ Σιδήρου καὶ τὸ θεώρησε δείγμα διατήρησης στὴν Περιφέρεια ταφικῶν ἐθίμων παλαιότερων περιόδων ἀπὸ τὴς ὁποῖες ἐπιβίωσε ἡ ἴδια παράδοση καὶ στὴν κεραμικὴ παραγωγή. Ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς ἀπόδοσης τοῦ συνόλου τῶν τᾶφων στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐξέθεσε ὁ Magan 1988. Ἐπανεξετάζοντας τὰ καθ' ἕκαστον κτερίσματα τῶν τύμβων ὑποστήριξε ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους ἀντικείμενα πού θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ΥΕ ΙΙΙΓ ἢ τὴν

Πρώιμη Έποχὴ τοῦ Σιδήρου. Γιὰ ὀρισμένους τᾶφους τὴν ἀπόδοση στὴν «ἐποχὴ τῶν λακκοειδῶν τᾶφων», στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ Μεσοελλαδικὴ Έποχὴ στὴν πρῶιμη Ὑστεροελλαδικὴ περίοδο, θεωρεῖ ἀπόλυτα ἀσφαλὴ. Γιὰ ἄλλους βρίσκει τὴ χρονολόγησι ἀβέβαιη καὶ μόνο μία ταφὴ εἶναι κατ' αὐτὸν πιθανῶς τῆς Πρώιμης Έποχῆς τοῦ Σιδήρου. Πιστεύει ὅτι ἐκτὸς τῆς διατήρησης τῆς τεχνικῆς παράδοσης, ὅπως τῆς ἀμαυρόχρωμης καὶ βερνικωτῆς κεραμικῆς «ἀναφάνεται πάντοτε στὰ σχήματα τῶν ἀγγείων καὶ στὸ διακοσμητικὸ σύστημα ιδιαίτερη τυπολογικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ἐξέλιξι πού κάνει δυνατὴ τὴ διάκρισι ἀπὸ τοὺς μεσοελλαδικοὺς προδρόμους». Ἀλλὰ ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ διάκρισι δὲν μπορεῖ νὰ βασισθεῖ ἀκόμη σὲ συστηματικὲς μελέτες τοῦ ὕλικου κατὰ τόπους πού ἔχουν τὴν ἰδιαιτερότητά τους στὴν κεντρικὴ καὶ τὴ βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα, ὅπως τονίσαμε ἤδη πὸ πάνω.

348. Βλ. κεφ. 4. Ρωμαῖος 1915, 244-245, 278 κέ. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ὁ ἴδιος προσανατολισμὸς πού ἐπικαλεῖται ὁ Snodgrass ὀφείλεται σὲ ἀγίους πρακτικοὺς λόγους προστασίας ἀπὸ τοὺς βόρειους ἰσχυροὺς ἀνέμους τοῦ Θέρμου. Ἡ καμπυλότης καὶ ἡ κλίσι τῶν τοίχων (κατὰ συνείπειαν καὶ ἡ θολωτὴ στέγη) τοῦ μεγάρου Α δὲν πιστοποιοῦνται στὸ μέγαρο Β.

Α καὶ κατὰ συνέπειαν τὴ διατήρησή του ὡς ἡρώου, κατὰ τὴν παλαιὰ πρόταση τοῦ Σωτηριάδη, εἶναι ἰδέα ποὺ ἔχει ἀπορριφθεῖ.

Ὅπως ἀναφέραμε, ἄγνωστος παραμένει ἀκριβέστερα ὁ χρόνος τῆς οἰκοδόμη-
σης τῶν κτηρίων τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἀκμάζει κατὰ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ. Τὰ
μεσοελλαδικὰ σχήματα τῶν κτηρίων κάνουν πιθανή, ἂν ὄχι ἀναγκαῖα τὴν ἀρχή
τους ἤδη στὴ Μεσοελλαδικὴ Ἐποχὴ. Καὶ τὰ εὐρήματα τῆς κεραμικῆς ὑπὸ τὸ
μέγαρο Α συνηγοροῦν. Ἴσως μόνο τὰ ὀρθογώνια κτήρια α1 καὶ α3 ποὺ κατα-
σκευαστικῶς εἶναι νεώτερα, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀκριβῶς ὑστεροελλαδικά. Ὅλα
διατηρήθηκαν πιθανότατα μέχρι τέλους. Καὶ οἱ ἐπισκευές ἢ ἐπανοικοδόμηση ἔπειτα
ἀπὸ καταστροφές δὲν συνεπάγονταν ἀλλαγὴ τῶν κατόψεων. Τὰ πολυπληθῆ λίθινα
ἐργαλεῖα, ἀσφαλῶς καὶ ἐδῶ κατὰ πολὺ ὑπέρτερα ἀριθμητικῶς ἀπὸ τὰ μεταλλικά,
«ἀνακαλοῦν τὴ μεσοελλαδικὴ εἰκόνα» ποὺ δείχνει δυναμισμό καὶ εὐπραγία³⁴⁹. Ἡ
συνύπαρξη ἀμαυρόχρωμης μεσοελλαδικῆς προέλευσης κεραμικῆς μὲ μυκηναϊκὴ
κεραμικὴ στὸν Θέρμο ἕως τουλάχιστον τὴν ΥΕ ΙΙΑ³⁵⁰ εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικὴ ὅπως,
καὶ κυρίως, ἡ συνέχεια διακοσμητικῶν θεμάτων στὴν ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ τῶν
Σκοτεινῶν Χρόνων. Ἴσως τυχαίως δὲν ἔχουμε ἀκόμη στὸν Θέρμο ταφικὰ εὐρήματα
γιὰ νὰ κρίνουμε σχετικὰ μὲ τὴ διατήρηση μεσοελλαδικῆς παράδοσης καὶ στὸν
τομέα τῶν ταφικῶν ἐθίμων. Στεροῦμαστε ἔτσι καὶ τῶν πολύτιμων συνόλων ὁμάδων
ταφικῶν κτερισμάτων. Ὡστόσο τὰ θετικὰ στοιχεῖα πλεονάζουν. Πράγματι φαίνεται
ὅτι ἡ μεσοελλαδικὴ παράδοση δὲν ἔσβησε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μυκηναϊκῆς ἐπι-
ρροῆς. Ἡ ἀποψή μου ποὺ ἐξέθεσα σὲ περισσότερες ἀνακοινώσεις³⁵¹, εἶναι ὅτι ἡ
σχέση τοῦ Θέρμου μὲ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμον ἦταν ἐξωτερικὴ καὶ περιστασιακὴ, ἂν
καὶ διήρκεσε περίπου τέσσερις αἰῶνες, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνακτορικῆς περιόδου
καὶ κατὰ καιροὺς θὰ ἦταν ἐντατικὴ. Ἡ μυκηναϊκὴ ἐπίδραση (ἢ ἡ γενικὴ καὶ ἀόρι-
στη «παρουσία») δὲν μπόρεσε νὰ ἐπσκοιάσει τὴ μεσοελλαδικὴ παράδοση ἢ ὅποια
ἦταν σταθερὸ πολιτισμικὸ ἀγαθό. Ἄλλωστε βαθιὰ ριζωμένα δόκιμα στοιχεῖα τῆς
Μεσοελλαδικῆς Ἐποχῆς δὲν χάθηκαν οὔτε στὶς περιοχὲς τῶν μεγάλων μυκηναϊκῶν
κέντρων³⁵². Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι διατηρήθηκαν οἱ ἴδιοι πολιτισμικοὶ καὶ
κοινωνικοὶ ὅροι.

349. Βλ. σχετικῶς Snodgrass 2002, εἰς Snodgrass 2006, 163-164, Rutter 1993, 774, 795. Ἡ πρόσφατη ἀνολοκλήρωτη ἀκόμη ἀνασκαφὴ στὰ Χάνια Γαυρολίμνης Αἰτωλίας προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, ἀποκάλυψε πολὺχωρο κτήριο (Α) καὶ ἄλλο ἀψιδωτό (Β) ποὺ χρονολογήθηκαν στὸ τέλος τῆς ΜΕ καὶ στὴ μετάβαση τῆς ΥΕ Ἐποχῆς, δηλ. οἰκισμὸ σύγχρονο τοῦ Θέρμου, Saranti 2004. Ἡ ἴδια παρουσίασε σὲ πρόσφατη ἀδημοσίευτη ἀνακοίνωσή της νέα οἰκιστικὰ κατάλοιπα τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ φάση) στὴ Ναυπακτία καὶ στὸ Περιθῶρι Μεσολογγίου. Ἐδῶ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε καὶ τὴν πληροφορία τοῦ Ρωμάου 1915, Παράρτημα, 47 ὅτι «εἰς ἡμι-σείας ὥρας ἀπόστασιν πρὸς Ν τοῦ τεμένους»

(τοῦ Θέρμου) ὑπῆρχαν εἴκοσι ἐλλειψοειδῆ κτήρια «ὧν τὸ ἕτερον πέρασ εἶναι γραμμὴ εὐθεία». Ἴσως ἦταν στὴ θέση «Παναγούλα», ὅπου διασώθηκαν ἐλάχιστα κατάλοιπα (εἰκ. 42, 43).

350. Wardle, Wardle 2003, 149, Παπαποστόλου 2003, 137, Maran 1992 375-376. Βλ. καὶ Dietz 2007, 85-89.

351. Παπαποστόλου 2003, 135, ὁ ἴδιος 1997, 339, ὁ ἴδιος 2004, 194-195, ὁ ἴδιος 2008, 84.

352. Χειροποίητη κεραμικὴ μεσοελλαδικῆς παράδοσης συνυπάρχει μὲ ὑστεροελλαδικὲς κατηγορίες σὲ μεγάλα ποσοστὰ καὶ σὲ πολλὰς μυκηναϊκὲς θέσεις, ἀκόμη καὶ στὰ κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ (Μυκῆνες, Τίρυνθα, Μιδέα, Ἄργος, Βοιωτία κ.ἄ.). Βλ. καὶ Wright 1994, 47.

Ὁ Θέρμος δὲν δέχθηκε «μυκηναϊκὴ ἐγκατάσταση», ἂν καὶ ὁ οἰκισμὸς ἦταν μόνιμος. Ἐνδείξεις ἀσκήσεως διοικητικῶν λειτουργιῶν μυκηναϊκοῦ συστήματος δὲν προβάλλουν ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, οὔτε καὶ ἐξάρτησις ἀπὸ μεγάλο μυκηναϊκὸ κέντρο. Πιθανότατα ἡ κοινότητα θὰ εἶχε αὐτοτέλεια μὲ τοπικὸ ἀρχηγὸ εὐρύτερης περιοχῆς καὶ μπορεῖ νὰ εἶχε διαμεσολαβητικὴ δράση στὴν κεντρικὴ Αἰτωλία χωρὶς συγκεκριμένη παρέμβαση «Μυκηναίων». Τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα στοὺς «περιφερειακοὺς» τόπους κατὰ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ δείχνουν πᾶς καθαρὰ ὅτι οἱ σχέσεις τῆς Περιφέρειας μὲ τὰ μεγάλα κέντρα ἔχουν τόση ποικιλία ὅση καὶ οἱ τοπικὲς ἐν γένει συνθήκες καὶ λειτουργίες. Ἡ σκιαγράφηση τῆς μυκηναϊκῆς εἰκόνας χρειάζεται κάθε φορὰ ἐξειδίκευση, γιὰ τὸ ὅτι οἱ τόποι ἔχουν ἰδιαιτερότητα, οἱ δὲ λόγοι εἶναι συχνότατα ἀνεξιχνίαστοι. Τὰ μυκηναϊκὰ κινητὰ εὐρήματα εἶναι πολλὰ, καὶ ὀρισμένα καλῆς ποιότητος καὶ εἰσηγμένα, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε τίς συνθήκες μὲ τίς ὁποῖες ἔφθαναν στὸν Θέρμο, καθὼς καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς ἐκεῖ παρουσίας τους (χρήσιμη στὴ ζωὴ καὶ τὴ λατρεία ἢ διαφύλαξί τους ὡς ἐξωτικῶν κειμηλίων;). Μαρτυροῦν ὁμῶς τὴν καλὴ ποιότητα τοῦ ἐπιπέδου τοῦ οἰκισμοῦ. Οἱ κάτοικοι τοῦ πεδίου

*Εἰκ. 42. Ἀψιδωτὸ κτίσμα «πρὸς Ν. τοῦ τεμένους» (Θέρμου): Ρωμαῖος 1915.
Στὸ βάθος τὸ Πανατωλικόν.*

Εικ. 43. Άποψη τοῦ πεδίου τοῦ Θέρμου πρὸς Ν, ὅπου τὰ μεσοελλαδικὰ τῆς εἰκ. 42.

του Θέρμου που είχε κατάλληλες κλιματικές συνθήκες και πηγές, άσχολούνταν όχι μόνο με καλλιέργεια της γης και την κτηνοτροφία όλο τον χρόνο, αλλά και με τη διακίνηση αγαθών. Όρισμένα από τα αντικείμενα που υπάρχουν στον Θέρμο θα ήταν προϊόντα δώρων άρχηγικών, αλλά και ανταλλαγών που θα διεξήγαν μετακινούμενα μέλη της κοινότητας ή περισσότερο πρόσωπα που θα έφθαναν έδω κυρίως από τις νότιες παραλίες οι οποίες είχαν έπαφή με τον μυκηναϊκό κόσμο. Δεν αποκλείεται και η ληστρική δραστηριότητα. Συχνά κάνουμε λόγο για την έπικαιρότητα και τη σημασία της θέσης του Θέρμου στις επικοινωνίες. Τη Μυκηναϊκή Έποχή περισσότερο από τους Σκοτεινούς Χρόνους θα ήταν συχνό πέραςμα μεταξύ Βορρά και Νότου. Αυτό δεν συνεπάγεται την ανάπτυξη «μυκηναϊκού κέντρου»³⁵³.

Το επίμαχο ζήτημα είναι αν υπήρχε αδιάσπαστη και ζωντανή συνέχεια ορισμένων δραστηριοτήτων από τη Μεσοελλαδική Έποχή, όπως της εργαστηριακής στην παραγωγή της κεραμικής ή οποία έχει κεφαλαιώδη σημασία, αλλά και της λιθοτεχνίας ή οποία εξακολουθούσε να δίνει λίθινα έργα τέχνης της ίδιας τεχνολογίας και όμοιων τύπων. Η απάντηση είναι πιστεύω σε μεγάλο βαθμό θετική. Αποφασιστική τροπή θα έπαιρνε το ζήτημα της μεσοελλαδικής πολιτισμικής παράδοσης όπως ήδη αναφέραμε, αν γινόταν κυρίως στην Περιφέρεια συστηματική μελέτη,

353. Πρβ. τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα του Tartaron 2001, 13-14, 24 για τη διακίνηση προϊόντων και τις ανταλλαγές στην Ήπειρο, όπου αναγνωρίζεται επίσης στροφή προς Βορρά και τίθεται το ζήτημα τοπικού και ξένου έμπορίου (δ.π. 27). Στενότερη μυκηναϊκή σύνδεση είχε η ΝΔ Αιτωλία, αλλά ούτε έτσι αποδεικνύεται «η παρουσία Μυκηναίων εγκατεστημένων στον χώρο», που δέχεται η Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2006, 649 κέ. ή ίδια 1975, ή οποία τελικώς υποστηρίζει «σταδιακή απορρόφηση... και πιθανόν άφομοίωση μυκηναϊκών... χαρακτηριστικών» ακόμη και στον Θέρμο. Σε πάρισο, ιδιαίτερο όμως επίπεδο, ανήκει και η ανατολική Λοκρίς της οποίας οι ύστεροελλαδικοί τάφοι, μάρτυρες αξιόπιστοι, έδωσαν λίγα μυκηναϊκά αντικείμενα σε σχέση με τους τάφους της ΒΑ Φωκίδος (Δακορώνια 2003). Άξιοπρόσεκτα είναι τα πολυπληθή κεραμικά εύρηματα του Κύνου της Λοκρίδος. Σε καμία από τις περιπτώσεις αυτές νομίζω ή εικόνα που προβάλλει από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες δεν συνιστά έξομοίωση προς «Μυκηναίους» ούτε αποδεικνύει «μυκηναϊκή εγκατάσταση». Διαφαίνεται μόνο τοπική δραστηριότητα και άνθηση στα πλαίσια άγνωστης για την ώρα σχέσης με μεγαλύτερα κέντρα. Είχαν γραφεί οι γραμμές αυτές όταν έφθασαν σε έμένα οι πραγματείες της Eder 2007α, 2007β. Στην πρώτη, 35 κέ., εκθέτει τις άλληλο-

ξαρτήσεις κέντρων και Περιφέρειας κατά την Έποχή του Χαλκού εφαρμόζοντας το θεωρητικό πρότυπο έρμηνείας που ανέπτυξε ο Wallerstein (The Modern World System I, 1974) και υποστηρίζει ότι ή κεντρική, ή δυτική Έλλάδα και ή Θεσσαλία είχαν υπαχθεί στον διοικητικό έλεγχο των άνακτόρων ή άλλων δευτερευόντων, αλλά μεγάλων κέντρων, με υποχρεώσεις καταβολής φόρων και εκτέλεσης υπηρεσιών. Ορίζει ταυτόχρονα την έννοια της «Περιφέρειας» ως πολιτικώς και οικονομικώς έξαρτημένης περιοχής από μεγάλα συγκεντρωτικά κέντρα έξουσίας. Άρχαιολογικώς στηρίζεται ή Eder στα εύρηματα σφραγίδων και σφραγισμάτων (που είναι κοινότερα και συχνότερα από τα γραπτά τεκμήρια των πινακίδων Γραμμικής Β) ανάγοντάς τα σε κριτήριο των σχέσεων και διασυνδέσεων. Το κριτήριο αυτό δεν έχει εφαρμογή στον Θέρμο όπου δεν βρέθηκαν σφραγίδες ή σφραγίσματα, ώστε να θεωρηθεί ότι υπαγόταν σε ένα τέτοιο σύστημα έξαρτήσεων με ιεραρχική δομή. Η Eder 2007α δέχεται ότι ή Ήπειρος και ή Μακεδονία δεν είχαν έξαρτηθεί από μυκηναϊκά κέντρα της Νότιας Έλλάδας. Και ο Feuer 2003 είχε σχεδιάσει θεωρητικό σχήμα περιφερειακών ζωνών διαφόρου βαθμού έξομοίωσης και ταύτισης πολιτισμικής με τον κεντρικό μυκηναϊκό κόσμο εφαρμόζοντάς το στην αρχαιολογική μαρτυρία της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας.

σὲ συνδυασμὸ μὲ στρωματογραφικὲς ἔρευνες, τῶν ομάδων τῆς κεραμικῆς, γιὰ τὴ διαπίστωση ἐξέλιξης σχημάτων καὶ διακόσμησης ἀπὸ τὴ Μεσοελλαδικὴ στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, πέρα ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα πηλοῦ καὶ τεχνικῆς ποῦ δὲν ἔχει ιδιαίτερη σημασία. Παρὰ ταῦτα, τὰ στοιχεῖα ποῦ παρουσιάσαμε πρὸ πάνω πείθουν νομίζω ὅτι ὁ Θέρμος ζοῦσε κατὰ τὶς περιόδους τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ του σὲ συνθηκὲς ὑλικοῦ καὶ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ ἐνεργῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης. Αὐτὴ ἡ παράδοση βοήθησε ἀπὸ τὸν 11ο αἰ., μαζὶ μὲ τὸν πρῶτιστο παράγοντα τῆς ἐπίκαιρης θέσης τοῦ Θέρμου, ἀφ' ἑνὸς στὴν ἐπιβίωση τοῦ τόπου μὲ βάση πανάρχαια πρότυπα δραστηριότητος καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν κατάλληλη καὶ ἀναγκαία στροφὴ τῆς περιοχῆς πρὸς ἄλλες πηγὲς παραγωγῆς καὶ ἄλλον πολιτισμικὸν ὀρίζοντα, στὸν Βορρὰ, ξένον μέχρι σημείου πρὸς τὸν μυκηναϊκόν. Εἶναι φαινόμενο ποῦ ὅπως πρὸ πάνω σημειώσαμε, ἔχει εὐρύτερη ἰσχὺ στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα ἀλλὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθεῖ συστηματικά. Στροφὴ πρὸς τὸ ἥρωικὸ παρελθὸν καὶ προσπάθεια στήριξης σὲ αὐτὸ γιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ, ὅπως ἔγινε στὴν Καλυδῶνα, δὲν παρατηρεῖται στὸν Θέρμο οὔτε τὸν 8ο - 7ο αἰ.

Ἡ διάλυση τοῦ ἀνακτορικοῦ μυκηναϊκοῦ συστήματος διακυβέρνησης θὰ προκάλεσε βαθμιαία κατάργηση ἢ δραστικὸν περιορισμὸ τῶν ἐπαφῶν, καὶ μάλιστα τῶν θαλάσσιων, καὶ τῶν εἰσαγωγῶν στὴν Αἰτωλία. Ὡστόσο τὴν ΥΕ ΠΙΓ περίοδο ὑπῆρχε ἀκόμη ἐπικοινωνία μὲ μυκηναϊκὰ κέντρα νοτιότερα καὶ εἰσαγωγή ἢ μίμηση μυκηναϊκῆς κεραμικῆς. Ἀλλὰ τὸν 11ο αἰ. ὁ μυκηναϊκὸς παράγων χάνεται καὶ ἡ κεντρικὴ Αἰτωλία ἀπομονώνεται καὶ ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸν Νότο. Τρανὴ ἀπόδειξη τῆς ἀλλαγῆς κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου εἶναι ὅτι δὲν ἔχουμε στὸν Θέρμο «πρωτογεωμετρικὴ» τεχνολογία ἢ ὁποία ὑπάρχει στὴν παραλιακὴ ζώνη τῆς Αἰτωλίας, στὸν Κορινθιακὸν καὶ τὸν κόλπον τοῦ Αἰτωλικοῦ. Ὁ Θέρμος δὲν φαίνεται νὰ συμμετέχει πᾶσι στὸ δίκτυο ἐπαφῶν καὶ ἀνταλλαγῶν μὲ τὴ δυτικὴ Πελοπόννησο καὶ τὰ Ἴονια νησιά. Ὑπάρχουν ὅμως, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους τόπους στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα, τὰ πρῶτα σιδερένια ὄπλα καὶ ἡ νέα ἀπὸ Βορρὰ ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ, ἢ ὁποία ἴσως μόνον σποραδικῶς ἐμφανίζεται στὴ νότια Αἰτωλία³⁵⁴. Τὸ μέγαρο Β κτίσθηκε ἔπειτα ἀπὸ ἐκτεταμένη καταστροφὴ. Τὰ δεδομένα αὐτὰ σημαδεύουν ἀρχὴ νέας ἐποχῆς.

Οἱ ἐξελίξεις καὶ οἱ ἀλλαγὲς στὴ μορφή καὶ τὴν τεχνικὴ ἀντικειμένων καθημερινῆς χρήσης εἶναι καὶ ἐδῶ ἀποτέλεσμα περισσότερων παραγόντων³⁵⁵. Μετακινήσεις καὶ ἀναστατώσεις ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. ἤδη ἀναγνωρίζονται στὴ δυτικὴ Μακεδονία καὶ τὴν Ἠπειρο³⁵⁶ καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀποκλειστοῦν καὶ στὴν κεντρικὴ Αἰτωλία. Ἡ πίεση τῶν μετακινήσεων ἀπὸ τὶς βορειότερες περιοχὲς θὰ ἔγινε αἰσθητὴ στὴ μακρὰ διάρκειά τῆς κρίσης. Ἀλλὰ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ πολιτισμικοῦ προσώπου καὶ

354. Diezt 2007, 88-89: τὸ ὄστρακο σὲ ΥΕ ΠΙΓ στρῶμα, ὅπου ὅμως εἶχε «παρεισφρήσει» καὶ ἀρχαῖκὸ ὄστρακο.

355. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀδυναμία τῶν διαφόρων ἐπιμέρους ἀπόψεων («καταστροφὴ» καὶ νέα ἐγκατάσταση ἢ ἐμπορικὲς εἰσαγωγὲς κλπ.) γιὰ τὴν ἐξήγηση πολιτισμικῶν ἀλλαγῶν βλ.

Muhly 1992, 13. Πρβ. καὶ Brather 2004, 624, Renfrew 1979.

356. Hammond 1982, 636, 642 κέ. Σουέρεφ 1989, 169 κέ. Wardle 1996, 454: τὴν ἐξαφάνιση τῆς τοπικῆς ἀπομίμησης τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς ἀκολουθεῖ στὴν Ἄσσηρο ἡ ἀρχὴ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

συγκεκριμένα της κεραμικής δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴν ἄποψη τῆς εἰσβολῆς καὶ ἐγκατάστασης νέων πληθυσμιακῶν ομάδων ἀπὸ Βορρά, ποὺ δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμο, ἢ τουλάχιστον αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν ἡ μόνη ἐξήγηση. Πιστεύω ὅτι περισσότερο μπορούμε νὰ δεχθοῦμε τὴν πιθανότητα νέων προσανατολισμῶν: τὴν εἰσαγωγή ἀγαθῶν καὶ τὴν ἐπίδραση ἀπὸ Βορρά, λόγω νέων ἐπαφῶν μὲ τὸν κόσμον αὐτόν, ἔπειτα ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀνατροπές, δηλ. οἰκονομικὴ καὶ πολιτισμικὴ στροφή πρὸς ἄλλη κατεύθυνση καὶ συνεπῶς ἀντίστροφη πολιτισμικὴ ἐξάπλωση στοιχείων ἀπὸ Βορρά, φαινόμενο ποὺ διαπιστώνεται καὶ σὲ ἄλλους τόπους στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα ἀνατολικότερα ἤδη ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο³⁵⁷. Καὶ τέλος, ἂς τονισθεῖ ἀκόμη μία φορά, δὲν εἶναι ἀμελητέα ἡ δυνατότητα ἀνάδυσης παλαιῶν παραμερισμένων στοιχείων καὶ προσαρμογῆς σὲ τρόπους ζωῆς ποὺ δὲν εἶχαν χαθεῖ καὶ σὲ πρακτικὲς δραστηριότητες τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης, ἐξαιτίας τῆς ἀλλαγῆς τῶν γενικότερων συνθηκῶν.

Βέβαιον εἶναι ὅτι στὸν Θέρμο ὑπάρχει τομὴ χωρὶς διακοπὴ καὶ ἐγκατάλειψη, ἀλλὰ μὲ ἀλλαγὴ, ἡ πρώτη μετὰ ἀπὸ τὴν Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, τὴν ὁποία ἀκολούθησαν ἄλλες δύο ἐξίσου μεγάλες καὶ σημαίνουσες σὲ περισσότερα ἐπίπεδα ἀλλαγές: αὐτὴ τῆς ἴδρυσης τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸν βωμὸ τέφρας, τοὺς βόθρους, τὸν ἐλλειψοειδῆ περίβολο κατὰ τὸν 8ο-7ο αἰ. καὶ τῆς οἰκοδόμησής ναῶν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰῶνα.

357. Deger-Jalkotzy 2002, 70, ἢ ἴδια 1990.

ΣΥΝΟΨΗ

Στὰ κράσπεδα τοῦ ὑψώματος τοῦ Μεγαλάκκου, στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τοῦ ἑλληνιστικοῦ περιβόλου βρίσκεται ὁ πυρήνας τῆς πρώτης ἐγκατάστασης τοῦ Θέρμου (εἰκ. 44).

Τὰ ἀρχαιότερα γιὰ τὴν ὥρα κατάλοιπα τῆς ἐγκατάστασης εἶναι κοιλότητες ἡμιυπόγειων καλυβῶν (πίν. 48, εἰκ. 27) κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως καὶ ἐν μέρει τοὺς τοίχους τοῦ ἀψιδωτοῦ μεγάρου Α. Τὰ ὀρύγματα αὐτὰ εἶχε θεωρήσει ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας Γεώργιος Σωτηριάδης ὡς λάκκους μὲ καύσεις νεκρῶν. Ἄλλὰ ὅσα

Εἰκ. 44. Τὸ ἱερὸ τοῦ Θέρμου σιὸς πρόποδες τοῦ Μεγαλάκκου.

Εικ. 45. Ἀποψη τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ.

άνθρωπινα δὲν βρέθηκαν καὶ καύσεις κατὰ τὴ Μεσοελλαδικὴ Ἐποχὴ δὲν γίνονταν. Ὅστρακα σὲ ὀρισμένες τομὲς ἀνήκουν στὸν μεσοελλαδικὸ ὀρίζοντα. Κατασκευαστικὰ κατάλοιπα ἀποκαλύφθηκαν ἐπίσης κάτω ἀπὸ τὸ μέγαρο Α (πίν. 58, σχ. 2) καὶ ἡ συναφὴς κεραμικὴ τὰ χρονολογεῖ στὸν 16ο αἰ., ἢ καὶ παλαιότερα.

Παρόλο ὅτι δὲν ἔχει γίνῃ ἀκόμη στρωματογραφικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγησι τῆς ἀρχῆς τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ (ὅσο καὶ ὅπου εἶναι ἀκόμη ἐφικτό), ἔντονη εἶναι ἡ μεσοελλαδικὴ παράδοσις. Ἴσως ἤδη πρὸς τὸ τέλος τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ποῦ ἦταν ἐποχὴ ἀκμῆς ὁ οἰκισμὸς ἦταν μόνιμος καὶ ἀνοικτὸς σὲ ἐπαφὴς μὲ ἄλλους τόπους, ὅπως μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὴν ὅλη μαρτυρία τῆς κεραμικῆς. Τὸ γνωστὸ ἀψιδωτὸ μέγαρο Α, τὸ μεγαλύτερο κτήριο τοῦ οἰκισμοῦ, ἀσφαλῶς χρησιμοποιήθηκε τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἐλλειψοειδῆ καὶ ὀρθογώνια κτήρια (τὰ δευτέρα νεώτερα τῶν πρώτων) πρὸς Β καὶ πρὸς Ν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (πίν. 1, σχ. 1, εἰκ. 45). Ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. ὁ Θέρμος δέχεται στοιχεῖα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, φαίνεται περισσότερα ἀπὸ ἄλλα κέντρα

Εἰκ. 46. Τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ πεδίου τοῦ Θέρμου ἀπὸ τὸ ἱερό, 1908.

του εσωτερικού στον βορειοδυτικό χώρο της Ελλάδος. Οι έπαφες ήταν τακτικές μέχρι τέλους (π.χ. με την Αχαΐα), αλλά η σχέση έμεινε έπιφανειακή και δεν έφθασε σε πολιτισμική έξομοίωση. Έχουν βρεθεί άγγεϊα πιθανότατα εισηγμένα και άλλα που είναι τοπικές μιμήσεις, γενικώς τα μυκηναϊκά κεραμικά εύρηματα άφθονούν στον Θέρμο. Χωρίς να μπορεί να θεωρηθεί μυκηναϊκή εγκατάσταση ή διοικητικό κέντρο παραπλήσιο προς άλλους άκμαίους περιφερειακούς οικισμούς στα πλαίσια πιθανής ιεραρχίας του άνακτορικού συστήματος την Ύστερη Έποχή του Χαλκού, ούτε να προσγραφεί για την ώρα σε κύκλο συναφών αίθωλικών πλησιόχωρων εγκαταστάσεων, ο Θέρμος ήταν σημαντικός άγροκτηνοτροφικός οικισμός χωρίς ανάγκη νομαδισμού και τόπος συνάντησης και συναλλαγής, καθώς και έδρα άρχηγού πιθανώς εύρύτερης περιοχής (εϊκ. 46). Στον Θέρμο ή μυκηναϊκή επίδραση δεν μπόρεσε να έποικιάσει τη μεσοελλαδική παράδοση ή όποια διατηρήθηκε ζωντανή όλη την Ύστεροελλαδική Έποχή και άκόμη άργότερα, όπως άντανακλάται στην κεραμική και τη λιθοτεχνία.

Τα κτήρια του οικισμού κτίσθηκαν σε διαδοχικές περιόδους, παλαιότερα είναι το μέγαρο Α, οι οικίες α4, α5, α6, β και πιθανώς το άψιδωτό με τους πίθους προς Δ του ναού· νεώτερα είναι τα όρθογώνια κτήρια α1, α3 (σχ. 3). Ύπηρξε όμως έποχή κατά την όποία έστεκαν όλα όρθια και κατοικοούνταν συγχρόνως. Τα δεδομένα της παλαιάς άνασκαφής και ή νεώτερη στρωματογραφική έρευνα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στον Θέρμο συνέβησαν περισσότερες καταστροφές, δύο συγκεκριμένες όμως ήταν σημαντικές κατά την Ύστερη Έποχή του Χαλκού: μία την ΥΕ ΙΙΑ που άφησε άθικτο στρώμα καταστροφής στις οικίες α1 και α3 και άλλη στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου και την άρχή της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου. Η δεύτερη αυτή τελική καταστροφή έπρόβαλε καθαρά κατά τη νέα άνασκαφή κάτω από το μέγαρο Β. Έντελώς πρόσφατα άνακοινώθηκε από τον Wolf-Dietrich Niemeier ότι στο Καλαπόδι διαπιστώνεται τώρα καταστροφή κατά την ίδια περίοδο.

Η παλαιά άνασκαφή είχε άφαιρέσει πολλούς τοίχους παλαιότερων κτηρίων κάτω από τον ναό. Άνάμεσά τους θα ύπηρχαν και του προϊστορικού όρίζοντα κατάλοιπα. Η άνασκαφή μας έπισήμανε ένα τμήμα τοίχου κατά το βορειοδυτικό μέρος του μεγάρου Β (τοίχος ΙΙ, σχ. 15) που ίσως άνήκει στο προς Δ του ναού προϊστορικό άψιδωτό κτίσμα με τους πίθους και μέρος ενός άλλου τοίχου (θ) από μεγάλους πλακοειδείς λίθους (πίν. 53α, 95β, σχ. 17α) κατά το νοτιότερο μέρος του μεγάρου Β που πιθανώς άνηκε σε περίβολο ή άνάλημμα. Έκτεταμένου λιθοστρώτου της ίδιας έποχής, που ύπηρχε στη θέση του μεγάρου Β, ήλθαν στο φως τμήματα, ενώ λιθόστρωτη άνηφορική άτραπός οδηγούσε από αυτόν τον χώρο στον προς Α άνάντη (πίν. 4α, 63α, 77α, σχ. 18α). Στην ίδια έποχή ίσως ύπηρχαν και πίθοι, δύο τουλάχιστον διατηρήθηκαν εν χρήση (λατρευτική ή άποθηκευτική) και ύστερότερα, έως την ίδρυση του πρώιμου άρχαϊκού ναού. Η πληροφορία του Σωτηριάδη ότι μέσα στο μέγαρο Α βρέθηκαν μικροί πίθοι άνεστραμμένοι θα μάς άπασχολήσει στο κεφάλαιο περι άλατρείας. Τό ίδιο και τα λίγα κατάλοιπα στάχτης μελανότερης ή άνοιχτόχρωμης που διαπιστώσαμε σποραδικώς στον όρίζοντα της Ύστεροελλαδικής Έποχής.

Ο τρίτος στρωματογραφικός όρίζων είναι αυτός της έποχής του μεγάρου Β (εϊκ. 47, σχ. 19). Η μαρτυρία της κεραμικής και ή στρωματογραφία της νεώτερης

Εικ. 47. Ὁ ναός τοῦ Ἀπόλλωνος, τὸ μέγαρο Β, οἱ πλάκες τοῦ ἑλλειψοειδοῦς περιβόλου καὶ ὑστεροελλαδικὰ κατάλοιπα.

ἔρευνας ἔδειξαν ὅτι τὸ κτήριο αὐτὸ καὶ τὰ ἄλλα σύγχρονα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐλάχιστα ὑπόλοιπα δύο ἢ τριῶν σώθηκαν, πρέπει νὰ κτίσθηκαν τὸ ἐνωρίτερο μέσα στὸν πρῶμο 11ο αἰ., γιατί δὲν ὑπῆρχαν ἀποθέσεις ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς. Συνδέονται δὲ τὰ κτήρια αὐτὰ μὲ τὴν ἐμφάνιση ἀμαυρόχρωμης χειροποίητης κεραμικῆς μὲ γραπτὴ γεωμετρικὴ διακόσμηση ποὺ ἔχει ἀπαραγνώριστες συγγένειες μὲ τὴ μεσοελλαδικὴ ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ κυρίως τῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴν Πρῶμῃ Ἐποχῇ τοῦ Σιδήρου, ὄχι μόνο γιὰ λόγους τεχνικοὺς καὶ τεχνολογικοὺς ἀλλὰ τῶρα καὶ στρωματογραφικοὺς (πίν. 96, 100δ, ε, 101β-103). Ἴσως ὑπάρχουν σποραδικὰ εὐρήματα στὴν Αἰτωλία ἤδη ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Τὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς καὶ χρήσεως τοῦ μεγάρου Β διαπιστώθηκε σὲ περισσότερες στρωματογραφικὲς τομὲς κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο (3, 4, 2, 18, 18α, 18β, 5, 5α, 6α, 7, 14) καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ (1, 1α-ε, 29). Τὸ κτήριο κατασκευάσθηκε ἐν μέρει ἐπάνω σὲ ἐρείπια τῆς προηγούμενης φάσης καὶ συμπληρωματικῶς σὲ φερτὴ ἐπίχωση, κυρίως στὸ δυτικὸ μέρος ὅπου ὑπῆρχε κλίση τοῦ ἐδάφους. Στὸ νοτιότερο μέρος, κατὰ τὴν εἴσοδο τοῦ κτηρίου (πίν. 93β, σχ. 17β) καὶ στὸ ἀνατολικότερο χρησιμοποιήθηκε ὡς δάπεδό του τὸ ὑστεροελλαδικὸ ἐπίπεδο χρήσεως μὲ πυκνότερη ἢ ἀραιότερη λιθόστρωση.

Παρατηρήσεις ποὺ ἔγιναν στὸ ἐρείπιο τοῦ ἀποκαλυφθέντος καὶ πάλι μεγάρου Β ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ κτήριο σχεδιάσθηκε ὡς κανονικὸ ὀρθογώνιο καὶ ὄχι ὡς ἄτυπο ὀρθογώνιο μὲ κεκλιμένους καὶ καμπύλους τοίχους στὸ ὁποῖο μόνο οἱ ἐγκάρσιοι διαχωριστικοὶ καὶ ὁ τοῖχος τῆς πρόσοψης ἦταν εὐθύγραμμοι καὶ κατακόρυφοι (σχ. 19, πίν. 3). Ἡ πὸ συμβατὴ στέγη εἶναι ἡ δικλινῆς ἢ τετρακλινῆς μὲ κλαδιὰ καὶ πηλό. Τὸ δάπεδο τοῦ κτηρίου δὲν ἦταν ἰσόπεδο καὶ φαίνεται ὅτι ἀκολουθοῦσε τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἡ διαφορά 0.40 περίπου ἀνάμεσα στὴν εἴσοδο καὶ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ κυρίου δωματίου μπορεῖ νὰ εἶχε ἐξουδετερωθεῖ μὲ κάποιον τρόπο ποὺ δὲν ἄφησε ἴχνη. Ὑψηλότερα κατὰ 0.15 περίπου βρισκόταν τὸ δάπεδο τοῦ πίσω δωματίου. Τὸ στενόμακρο κτήριο ἦταν ἐξ ἀρχῆς κλειστὸς οἶκος ὅπως ἀπέδειξε τῶρα ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία στὴν ὁποῖα οἱ δύο τοῖχοι συμπλέκονται κατασκευαστικὰ καὶ δὲν ἀφήνουν περιθώριο γιὰ ἀρχικὴ ὑπαρξὴ ξύλινης παραστάδος στὸ ἄκρο τοῦ μακροῦ τοῖχου (σχ. 17α, πίν. 92α). Καὶ εἶναι τὸ μέγαρο Β ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα δείγματα ἐπιμήκους κλειστοῦ καὶ πολύχωρου κτηρίου στὴν Ἑλλάδα τῆς Πρῶμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

Κατὰ τὴν ἐποχὴ λειτουργίας τοῦ κτηρίου ὑπῆρχε πρὸ τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς εἰσόδου (πίν. 4α, 62β, σχ. 18α) κτιστὸς μὲ πλάκες λάκκος-βόθρος θυσιῶν κατασκευασμένος ἐπάνω στὸ παλαιότερο λιθόστρωτο ποὺ εἶχε χρησιμεύσει ὡς ἐπίπεδο κατασκευῆς καὶ ἐν μέρει ὡς δάπεδο τοῦ μεγάρου Β (πίν. 59, 62α, 74α). Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὸν βρέθηκαν δύο κτιστὰ κυκλωτερὰ κατασκευάσματα (πίν. 4α, 69β) ποὺ πρέπει ἐπίσης νὰ σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία.

Τὸ μέγαρο Β περιβαλλόταν στὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀπὸ τὸ προϊστορικὸ καὶ στὴ δυτικὴ ἀπὸ νεώτερο λιθόστρωτο (πίν. 65α, 9, 52). Ἦταν τὸ σπουδαιότερο κτήριο τοῦ ἱστορικοῦ ὀρίζοντα τῆς Πρῶμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Λίγα καὶ κακῆς διατήρησης ὑπόλοιπα ἄλλων κτηρίων σώθηκαν. Ἐνὸς ἀπὸ αὐτὰ διατηρεῖται μόνο μία γωνία (τοῖχοι Δ καὶ Ε), ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ μεγάρου Α, ὥστε νὰ

ἀποδεικνύεται ὅτι αὐτὸ εἶχε καταστραφεῖ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου (πίν. 71, σχ. 18β). Τῆς ἴδιας ἐποχῆς εἶναι ὑπόλοιπο ἄλλου κτηρίου ἐν μέρει ἐπὶ τῶν ἐρείπιων τῶν προϊστορικῶν οἰκιῶν α4 καὶ α3. Ἀναλημματικὸς τοῖχος προστάτευε τὴν ἐγκατάσταση κατὰ μῆκος τοῦ πρὸς Α ἀνδρήρου (πίν. 44, 74α), στὸ ὁποῖο ὀδηγοῦσε ἀκόμη ἢ παλαιὰ λιθόστρωτη ἀτραπὸς (πίν. 4, σχ. 18α). Ἐνα ἀπὸ τὰ πιθάρια τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ διαπιστώσαμε ὅτι ἐξακολούθησε νὰ παραμένει στὴ θέση του σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β (πίν. 68, 89β, σχ. 15, 19). Στοιχεῖα τῆς λειτουργίας τοῦ μεγάρου Β δὲν ἔδωσε ἢ ἀνασκαφὴ, ἀλλὰ μόνο τῆς καταστροφῆς του τὰ κατάλοιπα στὶς στρωματογραφικὰς τομὰς 5, 5α, 7, 14, 1β, 1γ, 19.

Τὸ κτήριο ἐξηγήσαμε ὡς ἀρχηγικὴ ἔδρα, χῶρο κοινοτικῶν συναθροίσεων καὶ ὄχι ἀναγκαιῶς κατοικία ἀρχηγῶ καὶ τῆς οἰκογένειάς του. Παρακείμενα κτίσματα σὰν τοὺς ὀμηρικοὺς θαλάμους θὰ χρησίμευαν ὡς ἰδιαίτεροι χῶροι κατοίκησης.

Ζήτημα παραμένει ἢ ὑπαρξὴ οἰκισμοῦ τόσο σημαντικοῦ ὅσο ὁ προηγούμενος, τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἄν δὲν ἔχουν σαρωθεῖ τὰ κατάλοιπά του ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες ἐγκαταστάσεις τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν λατρευτικῶν κτηρίων, μπορεῖ ὁ οἰκισμὸς νὰ ἦταν σὲ ἄλλη θέση ἢ νὰ ἦταν κυρίως ἀπὸ εὐτελῆ καὶ φθαρτὰ ὑλικά ποὺ δὲν θὰ ἄφησαν ἴχνη σὲ αὐτὸν ἢ τὸν εὐρύτερο χῶρο.

Μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β καὶ τῶν ἄλλων κτισμάτων ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ραδιοχρονολόγησι καὶ ἄλλες ἐνδείξεις μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ. - ἀρχὲς 8ου αἰ., ὁ χῶρος ἀφιερώθηκε στὴ λατρεία. Τὸ πίσω δωμάτιο (πίν. 2α, 85α, 95α, σχ. 15) ἐπισκευάσθηκε καὶ θὰ λειτούργησε ὡς βοηθητικὸς οἶκος λατρείας, ἐνῶ στὸν χῶρο ποὺ περιέκλειαν τὰ ἐρείπια τοῦ μεγάρου Β δημιουργήθηκε μεγάλη πῆλινη ἐστία - βωμὸς ὀλόκαυστων θυσιῶν στὸν ὁποῖο παρέμενε *κατὰ χῶραν* ἢ στάχτη. Στρώσις τῆς ἀνοικτόχρωμης στάχτης μὲ καμένα καὶ θρυμματισμένα ὅσα ὑπάρχει ἀκόμη, μόνο ὅμως κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, γιὰτὶ ἐκεῖ δὲν τὴν εἶχε θίξει ἢ παλαιὰ ἀνασκαφὴ (τομὰς 7, 14, 5, 5α). Τὸ διατηρούμενο μῆκος τῆς πῆλινης ἐστίας καὶ τῆς στάχτης 15 μ. περίπου κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ μεγάλο βωμὸ ἐδάφους. Τὰ ὄστρακα τῆς στρωματογραφικῆς ἐρευνας (τομὰς 5 καὶ 5α κυρίως) ἔδειξαν ὅτι ἡ διευθέτησις τοῦ χώρου καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ βωμοῦ τέφρας ἔγινε ἤδη τὸν 8ο αἰ. Ἡ λειτουργία του ἔως σχεδὸν τὴν ἐποχὴ ἰδρύσεως τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ σηκοῦ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη. Ἀντίθετα ὁ Σωτηριάδης εἶχε δεχθεῖ ὅτι ὁ βωμὸς προϋπήρχε τοῦ μεγάρου Β, ὁ δὲ Ρωμαῖος ὅτι συνυπήρχε καὶ μάλιστα μέσα στὸ ἴδιο τὸ κτήριο τὸ ὁποῖο κατ' αὐτὸν διετηρεῖτο ἔως τὴν οἰκοδόμησις τοῦ ναοῦ. Ἐπομένως ἐνῶ ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ ἀναπαρέστησε ἄμεση διαδοχὴ τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ τὸν ἀρχαϊκὸ ναό, ἢ νέα ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι παρεμβάλλεται μακρὰ περίοδος μεταξὺ τῶν δύο κτηρίων κατὰ τὴν ὁποία λειτούργησε ὁ βωμὸς τῆς στάχτης τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν, ἰδρύνονταν δὲ καὶ ἄλλα λατρευτικὰ κατασκευάσματα, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε κεντρικὸ κτήριο ἐκτὸς τοῦ διατηρηθέντος δωματίου τοῦ βῆθους τοῦ μεγάρου Β.

Πράγματι στὴ μακρόχρονη αὐτὴ διάρκειά προσγράφονται νέες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίαι. Ὁ χῶρος πρὸς Ν τῆς πυρακτωμένης ἐστίας - βωμοῦ ἐπιχωματώθηκε γιὰ νὰ ἐξισωθεῖ μὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐστίας ποὺ λειτούργησε στὰ ὅρια τῶν τοίχων τοῦ ἐρείπιου τοῦ μεγάρου Β (πίν. 4α). Μέσα στὴν ἐπίχωση αὐτὴ ἀνοίγονταν λάκκοι-

βόθροι θυσιῶν (πίν. 30, 75β-77, σχ. 18α): μελανή στάχτη, ὅσα ζῶων καὶ σιδερένια ἀφιερῶματα (ἐμφανιζόμενα γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ) (πίν. 30), κυρίως αἰχμὲς δοράτων καὶ μαχαριδίδια συνάπτονται μὲ τοὺς λάκκους (στρωματογραφικὲς τομὲς 9, 10, 11, 13). Καὶ ἐνῶ ὁ παλαιὸς κτιστὸς βόθρος εἶχε καλυφθεῖ, τὰ πλησιόχωρα κυκλοτερῆ κατασκευάσματα ἦταν ἀκόμη ἐν χρήσει τὴν ἐποχὴ τοῦ βωμοῦ τέφρας. Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β, σὲ ἐπαφὴ καὶ ἐν μέρει μέσα στὸ λιθολόγημα κατασκευάσθηκαν λάκκοι μὲ ὄρθιες πλάκες (πίν. 75α, 70β, σχ. 16). Ἴσως πίθοι ἦταν τοποθετημένοι μέσα σὲ ὀρισμένους ἀπὸ αὐτοὺς, οἱ ὁποῖοι ἀργότερα ἀπομακρύνθηκαν (στρωματογραφικὲς τομὲς 1α, 1β, 1γ). Μόνο ὁ πίθος θ παρέμεινε στὴ θέση του στὸν ἴδιο τοῖχο τοῦ παλαιοῦ κτηρίου.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. ἔγιναν σημαντικὲς ἀλλαγὲς στὴν ὀργάνωση καὶ τὴ διευθέτιση τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ πὸν προφανῶς ἀντανακλοῦν καὶ τὴ διεύρυνση καὶ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς λατρείας. Τὸ πίσω δωμάτιο ἔπειτα ἀπὸ καταστροφὴ ἐπανακτίσθηκε ἢ ἐπισκευάσθηκε καὶ ἀπέκτησε τὸ ἀνώτερο σωζόμενο δάπεδὸ του ἀπὸ καθαρὸ κίτρινο χῶμα (πίν. 79β, 95α). Στοιχεῖα τῆς καταστροφῆς του, πέτρες, πυρακτωμένο καὶ ἀπανθρακωμένο ὑλικό, βρέθηκαν ἐπάνω στὸ παλαιὸ δάπεδο τοῦ μεσαίου δωματίου τοῦ μεγάρου Β (τομὲς 5, 14). Ἡ πῆλινη βάση τοῦ βωμοῦ ἔφθανε σὲ ἀπόσταση 2.70 ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου. Ὁ χώρος αὐτὸς μεταξὺ τῶν δύο δέχεται τώρα νέο πῆλινο ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ ὁποῖου διαπιστώθηκαν τρεῖς τουλάχιστον διαδοχικὲς στρώσεις ἐπάνω ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς καταστροφῆς: βρίσκεται λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ βάση τῆς ἐστίας τοῦ βωμοῦ καὶ εἶναι ἰσόπεδο μὲ τὸ νέο δάπεδο τοῦ πίσω δωματίου. Σημαντικὸ εὔρημα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς φάσης αὐτῆς εἶναι τὸ χάλκινο ὑστερογεωμετρικὸ εἰδώλιο τοῦ ἱπέα (πίν. 24α, 116), τὸ ὁποῖο βρέθηκε μέσα στὴν κατώτερη στρώση τοῦ ἐπιπέδου αὐτοῦ.

Καὶ ἐνῶ λειτουργοῦσε ἡ ἐστία, ἔγινε καὶ ἡ ἐγκατάσταση τῶν περίφημων πλακῶν ἐλλειψοειδῶς γύρω ἀπὸ αὐτὴν καὶ ἀπὸ τὸ ἀνασκευασμένο δωμάτιο τοῦ βάθους, ἀλλὰ ὄχι καὶ στὴ νότια πλευρὰ ὅπου δὲν σημειώθηκαν τέτοιες πλάκες (σχ. 14, εἰκ. 47). Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα στὶς ἀμετακίνητες πλάκες 5,6 καὶ 10 τῆς δυτικῆς σειρᾶς (τομὲς 15, 16, 21, α-α'-α'') ἔδειξε ὅτι στρῶμα καθαρῶ κίτρινου χρώματος πὸν εἶχε καλύψει ἐν μέρει καὶ τὸ ἐρείπιο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β συνεχίσθηκε πρὸς Δ καὶ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὶς ἐκεῖ πλάκες τῆς ἐλλειψοειδοῦς σειρᾶς. Τὴν καθαρότερη εἰκόνα προσφέρει ἡ τομὴ 21 κάτω ἀπὸ τὴ 10η, ἀσφαλῶς ἀμετακίνητη πλάκα (πίν. 45, 71β, σχ. 18β). Αὐτὴ φέρεται κατ' εὐθείαν ἐπάνω στὸ κίτρινο στρῶμα πὸν καλύπτει τὸ ἐρείπιο καὶ τὰ λείψανα τῆς καταστροφῆς τῆς γωνίας τῶν τοίχων Δ καὶ Ε, ἐνὸς κτίσματος σύγχρονου μὲ τὸ μέγαρο Β. Μὲ τὴ σαφήνεια τῆς στρωματογραφικῆς ἀκολουθίας συμβαδίζει καὶ ἡ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν ὁμάδων τῆς κεραμικῆς κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες. Ἡ στρωματογραφικὴ αὐτὴ εἰκόνα εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἀποδείξεις ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς δὲν σχετίζονται μὲ τὸ μέγαρο Β ὡς βάσεις κιόνων περιστυλίου (Ρωμαῖος), ἀφοῦ τοποθετήθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν ἐρείπωσή του. Ἄλλη ἀπόδειξη εἶναι ὅτι μετὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τοῦ κτηρίου καὶ τοῦ ὑψηλότερα εὑρισκόμενου ἐπιπέδου τῶν πλακῶν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ, ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ λειτουργίας τοῦ κτηρίου ἀναλημματικὸς τοίχος πὸν στήριζε τὸ ἐπίπεδο ὅπου «ἀργότερα» τοποθετήθηκαν οἱ πλάκες. Ἀλλὰ δὲν θὰ

ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχει περιστύλιο τὸ μέγαρο Β ἀφοῦ θὰ ὑπῆρχε κενὸ σὲ βάθος μεταξὺ τῶν κιόνων καὶ τοῦ κτηρίου. Ἀκόμη δὲ καὶ ἂν τὸ ὑποθετικὸ περιστύλιο ἦταν μεταγενέστερο (καὶ τὸ «κενὸ» εἶχε ἐπιχωματωθεῖ), οἱ βάσεις τοῦ θὰ ἦταν πάντοτε ὑψηλότερα τοῦ μόνου ἐσωτερικοῦ δαπέδου ποῦ διαπιστώθηκε. Ἐπομένως εἶναι προφανές ὅτι οἱ πλάκες μποροῦσαν νὰ τοποθετηθοῦν μόνο ἀφοῦ ἐπιχώσθηκε ὁ χῶρος μεταξὺ ἐρειπίου μεγάρου Β καὶ ἀναλήμματος. Ἡ πιθανότερη πιστεύω ἐρμηνεῖα τῶν πλακῶν εἶναι ὅτι ἀποτελοῦσαν περίβολο τοῦ τεμένους τοῦ Θέρμου, ἀφοῦ ἄλλες ὑποθέσεις, ὅπως ὅτι στήριζαν στύλους στεγάστρου τοῦ βωμοῦ, ἢ στύλους φράκτη, ἢ δοκοὺς ἐνδυνάμωσης τοίχων ὑποθετικοῦ ἀψιδωτοῦ κτηρίου (Wesenberg) (εἰκ. 24 σ. 36) ἢ λοξοὺς στύλους γιὰ τὴν ἀντιστήριξη τῆς στέγης τοῦ μεγάρου Β (Dreger) ἔχουν δεχθεῖ ἀποφασιστικὸ ἀπορριπτικὸ ἀντίλογο.

Τὸ ἀνώτερο «μελανὸ στρῶμα» τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν διαπιστώσαμε δυτικῶς τοῦ ναοῦ ἀνάμεσα σὲς πλάκες τῆς ἔλλειψης καὶ κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ (πίν. 36, 37). Δημιουργήθηκε, ἢ μάλλον διαστρώθηκε ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο χρήσεως ἀπὸ σκληρὸ πατημένο χῶμα, στὸ ὁποῖο πατοῦσαν οἱ πλάκες. Εἶναι φανερὰ ὑπόλοιπο λατρευτικῆς πρακτικῆς, διαφορετικῆς ἀπὸ ἐκείνη τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν τῆς μεγάλης πυρακτωμένης ἐστίας τοῦ βωμοῦ τῆς τέφρας. Ἡ ἀρχὴ τῶν τελετουργιῶν αὐτῶν παραμένει ἄγνωστη, ἀλλὰ θεωρῶ βέβαιο ὅτι εἶναι ἐξίσου παλαιὰ ὅσο καὶ οἱ ὀλόκαυστες θυσιές. Μελανὰ κατάλοιπα ὑπῆρχαν καὶ στὴν ἄθικτη λωρίδα τῶν βόθρων πρὸς Ν τῆς ἐστίας (πίν. 30, 77α). Τὸ μελανὸ στρῶμα ἀνήκει σὲ κατάλοιπα κανονικῶν θυσιῶν ποῦ θὰ τελοῦνταν πρὸς Ν τοῦ βωμοῦ τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν ὅπου πιθανῶς ὑπῆρχε βραχῶδης βωμὸς καὶ ὅπου θὰ γίνονταν ἐορτὲς καὶ γεύματα (πίν. 1α, 6, 78, 56, 57). Πάντως ἡ ἐξάπλωση ἢ τελικὴ διάστρωσή του θὰ ἔγινε σὲ ὅλη τὴν πρὸς Ν καὶ Δ περιοχὴ πρὶν κτισθεῖ ὁ πρώτος ἀρχαϊκὸς ναός. Γιὰ τὴν κατάσταση ποῦ ἐπικρατοῦσε γύρω ἀπὸ τὸν πιθανὸ βραχῶδη βωμὸ ποῦ σώζεται σήμερα σὲ ἀπόσταση 7.40 περ. πρὸς Ν τοῦ ναοῦ, δὲν ἔχουμε ἀνασκαφικὲς εἰδήσεις. Ἀπὸ τὸ μελανὸ στρῶμα προέρχονται τὰ χάλκινα ἀφιερῶματα, ἀνάμεσά τους τὰ εἰδώλια τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς (πίν. 104-115, 118). Μὲ τὴν ἐποχὴ τῶν πλακῶν τῆς ἔλλειψης μπορεῖ νὰ συνδέεται καὶ ἓνα λιθόστρωτο σὲ συνάφεια μὲ τὶς πλάκες, τοῦ ὁποῖου τὴν ἔκταση δὲν γνωρίζουμε (πίν. 73α).

Σὲ προχωρημένους χρόνους τοῦ 7ου αἰ. ἔγινε νέα μικρὴ ἀνύψωση (0.25) τοῦ ἐπιπέδου πρὸ τοῦ βωμοῦ τῆς στάχτης, ἄγνωστης ἔκτασης, μὲ χῶμα καὶ λατύπη. Μέσα σὲ αὐτὸ στήθηκε ὄρθιος μικρὸς πεσομόρφος ἀργός, ἱερὸς λίθος (πίν. 30, 75β) κοντὰ σὲ λάκκο προσφορῶν, σὲ προφανῆ μάλιστα συνάφεια μὲ σιδερένια, πιθανῶς παλαιότερα ἀφιερῶματα: δύο αἰχμὲς δοράτων (M38, M41), ἓνα δρεπανόσχημο μαχαίρι (M40) καὶ ἓνα σαυρωτήρα (M39). Ὁ λατρευτικὸς χαρακτήρας εἶναι ἀσφαλής. Γύρω ἀπὸ τὸν ἱερὸ λίθο δημιουργήθηκαν μὲ τὸν καιρὸ δύο διαδοχικὰ ἐπίπεδα χρήσεως μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἐξεῖχε πάντοτε, ἕως τὴν οἰκοδόμηση τοῦ πρώτου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ. Τὸ πίσω δωμάτιο εἶχε διατηρηθεῖ μὲ νέο δάπεδο ἀπὸ κίτρινο καθαρὸ χῶμα. Τρεῖς ὀπὲς διαπιστώθηκαν μέσα σὲ αὐτὸ μὲ ἀπανθρακωμένα ὑπόλοιπα ξύλινων στύλων (πίν. 17, 79β). Μποροῦμε νὰ υποθέσουμε μικρὸ ξυλόπλεκτο καὶ πηλόχριστο ἢ κτιστὸ μὲ ὠμὲς πλίνθους οἶκο ἢ καὶ ἀπλὸ ὑπόστεγο. Παρόμοιες ὀπὲς διαπιστώθηκαν καὶ σὲ ἄλλες θέσεις στὸ δυτικὸ μέρος τῶν πλακῶν τῆς ἔλλειψης (πίν. 37).

Ἡ λειτουργία τοῦ βωμοῦ τέφρας συνεχιζόταν καὶ ἐντὸς τοῦ 7ου αἰ. Τὸ τέλος του πρέπει νὰ προσεγγίζει τὴν ἐποχὴ οἰκοδόμησης τοῦ πρώτου ἀρχαῖκου ναοῦ (εἰκ. 48). Ὁ σηκὸς κτίσθηκε ἐν μέρει ἐπάνω σὲ *κατὰ χώραν* κατάλοιπα τῆς προηγούμενης δραστηριότητας, ὅπως ἡ στάχτη, καὶ σὲ φερτὰ χώματα ποὺ περιείχαν καὶ στοιχεῖα καταστροφῆς. Παρ' ὅλο ὅτι εἶχαν γίνει ἀναμίξεις στὰ κεραμικὰ εὐρήματα, τὰ νεώτερα χρονολογοῦν τὴν οἰκοδόμησι τοῦ σηκοῦ στὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἐξ ἀρχῆς ὀρίσθηκε, δηλ. πρὸς τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ., ἐνῶ ἡ μελέτη τῆς ἀρχαιότερης κεράμου ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ αὐτὸν δείχνει ἤδη ὅτι τὸ κτήριο δὲν εἶχε ἀκόμη περὶ. Ἄγνωστο εἶναι τέλος ἂν ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ βωμοῦ τέφρας καὶ τοὺς χρόνους τῆς ἴδρυσης τῶν πρώτων ναῶν οἰκισμὸς στὴ θέση αὐτή.

Εἰκ. 48. Ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς καὶ ὁ ναὸς ἀπὸ Β.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

**Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΕΘΝΟΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΟΝ ΠΡΩΙΜΟ ΘΕΡΜΟ**

Εικ. 49. Ἡ ἀνασκαφή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ ΒΑ. 1898.

7. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΑΣ

Στὸν Θέρμο εἶναι πράγματι λίγα τὰ κατασκευαστικὰ κατάλοιπα, καὶ ἐκτὸς τοῦ μεγάρου Β ἀποσπασματικά, ὅσα ἔμειναν στὴ θέση τους ἢ σημειώθηκαν στὴν πρώτη ἀνασκαφή κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 49). Ὡστόσο ὑπάρχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι σὲ ἓνα περιορισμένο χῶρο, στὴ θέση τοῦ μεγάλου ναοῦ ἔχουμε ἀλλεπάλληλες στρωματογραφικὲς καὶ κατασκευαστικὲς φάσεις (σχ. 1, εἰκ. 47, 50). Τὰ εὐρήματα τῆς κεραμικῆς δὲν βοηθοῦν στὸν ἀκριβέστερο χρονολογικὸ προσδιο-

Εἰκ. 50. Ἀποψη τῆς ἀνασκαφῆς ὑπὸ τὸν ναὸ ἀπὸ Β. 1998.

ρισμό της αρχής και του τέλους των εποχών και ένδεχομένων διακοπών μετά από καταστροφές³⁵⁸, γιατί, ενώ δεν λείπουν σφραγισμένα στρώματα, απουσιάζουν μετά από την ΥΕ ΙΙΓ περίοδο γνωστές χρονολογήσιμες σε στενότερα όρια ομάδες άγγειών. Άλλα ούτε και τους λόγους των μεταβολών με βάση τα ανασκαφικά εύρηματα όρίζουμε. Μακροχρόνιες διακοπές δεν έγιναν φαίνεται, αφού δεν υπάρχουν και μεγάλες ενδιάμεσες αποθέσεις, ο χώρος δεν εγκαταλείπεται και ή βασική λειτουργία του ως κέντρου της όρεινης Αιτωλίας συνεχίζεται άκόμη και αν αλλάζει εν μέρει ο τρόπος ή το είδος της χρήσης του. Δεν σώζονται όμως ανασκαφικά στοιχεία περι άκμαίου και ευρύτερου οικισμού από τον ΙΙο αί., μετά από την καταστροφή των κτηρίων της Ύστεροελλαδικής Έποχής και επομένως δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε στην ίδια θέση οικισμός ή αν τυχόν αυτός μετατοπίστηκε σε άλλη θέση. Το ίδιο ισχύει για την εποχή μετά από την καταστροφή του μεγάρου Β, άρχες 8ου αί. Έως την πρώιμη Άρχαϊκή Έποχή, από την όποία λείπουν επίσης οικιστικά κατάλοιπα και δεν είναι γνωστό αν υπήρχε στον Θέρμο εκτός του ιερού και οικισμός. Οί άλλαγές αυτές συνεπάγονται κάθε φορά νέα λατρευτική πρακτική, αυτό συμβαίνει κυρίως (και προβάλλει καθαρά στα ανασκαφικά δεδομένα) μετά από την καταστροφή των κτηρίων της εποχής του μεγάρου Β. Μπορεί μάλιστα οί καταστροφές των κτηρίων και οί λατρευτικές άλλαγές να είναι αποτέλεσμα των ίδιων παραγόντων. Όπως και αν έχει, το ζήτημα και εδώ δεν είναι αν υπάρχει «συνέχεια» λατρείας, αλλά τί λατρεία και πού κάθε φορά τελείται.

Και ενώ ή ανασκαφή τεκμηρίωσε με σαφήνεια την τέλεση λατρείας κατά τον 8ο και τον 7ο αί., έως την οικοδόμηση του πρώιμου άρχαϊκού λατρευτικού κτηρίου, για τη λατρεία κατά την Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου, δηλ. την περίοδο λειτουργίας του μεγάρου Β και άκόμη παλαιότερα, του οικισμού της Ύστερης Έποχής του Χαλκού, οί ανασκαφικές ένδείξεις είναι λίγες και ανεπαρκείς.

Α. ΎΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Το πρώτο στοιχείο που θα μπορούσαμε να επικαλεσθούμε για να συνδέσουμε τον χώρο του μεγαλύτερου κτηρίου του προϊστορικού οικισμού, του μεγάρου Α, με κάποια τελετουργία είναι οί μικροί πίθοι που βρέθηκαν άνεστραμμένοι επάνω σε λίθινες πλάκες μέσα στο κύριο δωμάτιο του κτηρίου, όπως ανακοίνωσε ο Σωτηριάδης για πρώτη φορά με τις έπιστολές του στις 7 και 9 Ίουλίου 1908 (εϊκ. 51-52). Περιείχαν κατά τον ανασκαφέα χώρο με στάχτη, άνθρακες και καμένα όστα ζώων³⁵⁹. Άνάλογα παραδείγματα συνέλεξε και παρουσίασε ο Ρ. Άström³⁶⁰ από διάφορους τόπους (Άθήνα, πιθανώς, Κρήτη, Κύπρο, Ίσραήλ, Γέλα, Νουβία, Άφγανιστάν) και διάφορες εποχές, από την Ύστερη Χαλκοκρατία έως τον 7ο και 6ο αί. π.Χ., αλλά και την Έλληνιστική Έποχή και άκόμη πολύ άργότερα. Είναι χαρα-

358. Coulson 1990, 17 αναφερόμενος στη μετάβαση από την Μυκηναϊκή Έποχή στην Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου παρατήρησε ότι το πρόβλημα δεν είναι τόσο ή «συνέχεια», αλλά αν

έγιναν, πότε και για πόσο χρονικό διάστημα κατά τόπους διακοπές.

359. ΠΑΕ 1908, 97, Σωτηριάδης 1909, 19.

360. Άström 1987. Βλ. και Burkert 1985, 73.

Εικ. 52. Οι «άνεστραμμένοι» πίθοι στο μέγαρο Α. Σωτηριάδης 1908.

Εικ. 53. Οι πίθοι στο προς Δ άψιδωτό κτήριο. Σωτηριάδης 1900.

κτηριστικό ότι σχεδόν πάντοτε πρόκειται για κύπελλα ή άλλα άγγεϊα πότου, κάποτε καὶ πρόχους ή ύδριες (οί τελευταίες στο Θεοδοφόριο τής Γέλας). Τα σκεύη αυτά καταγράφηκαν κοντά ή καὶ μέσα σὲ τάφους ή σὲ ιερά. Ἡ λατρευτική τους συνάφεια θεωρήθηκε βέβαιη, συνδέθηκαν μὲ χοές, σπονδές ή προσφορές σὲ θεωρούμενες χθόνιες δυνάμεις καὶ κατὰ συνέπεια καὶ πρὸς νεκρούς³⁶¹. Ἡ σημασία τους δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πάντοτε ἴδια, θὰ διέφερε πιθανῶς κατὰ τόπους καὶ ἐποχές, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀγγείων καὶ ὡς πρὸς τὴν ὄλη συνάφεια.

Στὸν Θέρμο δὲν γνωρίζουμε τὴ στρωματογραφικὴ τάξη τῶν ἀνεστραμμένων πίθων: ἦταν ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως; συνδέονται ἴσως μὲ κάποια ἄλλη κατασκευὴ νεώτερη; τοποθετήθηκαν ἐνῶ λειτουργοῦσε τὸ κτήριο ή ἀργότερα; Τόσο τὸ σχῆμα ὅσο καὶ τὸ περιεχόμενό τους δὲν ἔχει, ὅσο γνωρίζω, παράλληλο. Στάχτη, ὅστὰ ζῶων καὶ ἄνθρακες ἀποδίδονται καὶ σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς μεγάλους πίθους ποὺ σημειώθηκαν στὸ σχέδιο τοῦ Ρωμαίου (εἰκ. 13, σ. 16) ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ μεγάρου Β (θ, ι, κ, λ), τοὺς ὁποίους ἀναφέρει χωρὶς τοπογραφικὸ ὄρισμὸ καὶ ὁ Σωτηριάδης³⁶². Ἴσως πρέπει νὰ ἐξαιρεθοῦν οἱ ἕξι ή ἐπτὰ πίθοι μέσα στὸ ἀψιδωτὸ κτήριο πρὸς Δ τοῦ μεγάρου Α, γιατί κατὰ τὸν Ρωμαῖο δὲν περιεῖχαν “ιερά τέφρα”, ἀλλὰ θὰ χρησιμοποιεῖσαν γιὰ ἀποθήκευση προμηθειῶν (εἰκ. 53). Ὡστόσο ὁ Σωτηριάδης ἔγραφε ὅτι καὶ αὐτοὶ ἦταν γεμάτοι ἀπὸ χῶμα, ἄνθρακες στάχτη καὶ ὅστὰ θυσιῶν³⁶³ καὶ τὸ φαινόμενο θὰ μποροῦσε νὰ παραλληλισθεῖ μὲ τὴ φύλαξη “ιερῆς στάχτης”, ποὺ κατὰ τὸν Bulle περιεῖχαν οἱ παλαιότεροι τοῦ Θέρμου “βόθροι” τοῦ Ὀρχομενοῦ³⁶⁴. Τὰ ζητήματα εἶναι περισσότερα καὶ πιθανῶς ὀρισμένα θὰ εἶχαν λυθεῖ, ἐὰν εἶχαν καταγραφεῖ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Δὲν γνωρίζουμε πότε ἀκριβέστερα τοποθετήθηκαν οἱ πίθοι τοῦ σχεδίου τοῦ Ρωμαίου καὶ τοῦ πρὸς Δ κτηρίου, καὶ πόσο χρόνο διατηρήθηκαν καὶ χρησιμοποιοῦνταν, ἂν περιεῖχαν ὅλοι ή μόνο μερικοὶ στάχτη καὶ πῶς ἦταν ἡ σύστασή της. Οὔτε τοὺς ἴδιους τοὺς πίθους μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε ἀκριβέστερα μὲ διάφορα θραύσματα ἀποθηκευμένα στὸν Θέρμο. Ἀπὸ τοὺς πίθους ὑπὸ τὸν ναὸ ποὺ σημειώνει ὁ Ρωμαῖος, ἕναν μόνο, τὸν θ βρήκαμε στὴ θέση του, παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β καὶ διαπιστώσαμε στρωματογραφικῶς ὅτι προῦπήρχε καὶ διατηρήθηκε κατὰ τὴ λειτουργία τοῦ κτηρίου, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα (πίν. 4β, 68, σχ. 15). Παρόμοιες ἐν μέρει μπορεῖ νὰ ἦταν οἱ στρωματογραφικὲς σχέσεις καὶ τῶν ἄλλων πίθων ποὺ σημείωσε ὁ Ρωμαῖος, ἀλλὰ καὶ ἐκείνων ποὺ βρέθηκαν στὸ πρὸς Δ ἀψιδωτό. Ὅλοι ἦταν βυθισμένοι βαθύτερα τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐποχῆς τους («εἰς τὸ στερεὸν ἔδαφος ἐνδρυμένοι»: Σωτηριάδης 1909, 8). Ἀλλὰ ἡ τοποθέτησή τους σὲ βάθος δὲν σημαίνει πάντοτε ὅτι ἀνήκουν στὴν Ὑστεροελλα-

361. Ἀνεστραμμένα σκεύη μπορεῖ νὰ ἐμφανισθοῦν καὶ σὲ τελετουργικὰ κατάλοιπα καθιερώσεως στὴ θεμελίωση κτηρίου καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι στὶς πρὸ πάνω περιπτώσεις περιλαμβάνονται καὶ τέτοιες ἀποθέσεις προσφορῶν. Βλ. τελευταῖα τὰ εὐρήματα στὴ Μινῶα τῆς Ἀμοργοῦ, Μαραγκοῦ 2002, 182 μὲ βιβλιογραφία.

362. Ρωμαῖος 1915, 251, Σωτηριάδης 1900, 178, ὁ ἴδιος 1909, 8 καὶ ἐπιστολὴ 9/6/1898. Βλ.

καὶ σημ. 108.

363. Σωτηριάδης 1900, 177, ΠΑΕ 1899, 58, Σωτηριάδης 1909, 12-16· (ἐδῶ ἀναιρεῖ τὴν παλαιότερη ἄποψή του ὅτι οἱ πίθοι γέμισαν ἀπὸ τὴν ἐξαπλωθεῖσα στάχτη τοῦ βωμοῦ. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ἐπίσης ὅτι δὲν ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀψιδωτοῦ κτηρίου). Βλ. καὶ σημ. 111, 113.

364. Bulle 1907, 27 κέ. 34 κέ. Βλ. καὶ Κόκκου - Βυριδῆ 1999, 147 σημ. 12, F. Robert 1939, 191.

δική Έποχή. Κρίνοντας από τα αταύτιστα θραύσματα πρέπει πιθανώς να χρονολογηθούν στους Σκοτεινούς Χρόνους, έως και τη Γεωμετρική Έποχή. Άξιοπρόσεκκτη είναι η παρατήρηση του Ρωμαίου ότι ένας από τους πίθους του πρὸς Δ άψιδωτοῦ βρέθηκε “διακόπτων τὸ περίγραμμα τοῦ κτηρίου” καὶ ἐπομένως μπορεί νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ ἐκεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐρείπωσή του³⁶⁵. Μήπως ὅλοι οἱ πίθοι μέσα στὸ κτήριο αὐτὸ ἀνήκουν στὴν ἴδια περίοδο, δηλ. μετὰ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς τοῦ Θέρμου;

Τὸ ἴδιο θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποθέσει κανεὶς καὶ γιὰ τὰ ἀνεστραμμένα ἀγγεῖα μέσα στὸ μέγαρο Α με συνέπεια νὰ θεωρηθεῖ ὅτι τὸ βορειότερο μέρος τοῦ κυρίου δωματίου τοῦ κτηρίου, στὸ ὁποῖο αὐτὰ σημειώνονται στὰ σχέδια τοῦ Σωτηριάδη ποῦ δημοσίευσε τὸ 1990³⁶⁶ (εἰκ. 52), μπορεί νὰ εἶχε παραμείνει σὲ κατάσταση ἐρείπιου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή του καὶ νὰ περιέβαλε χῶρο τελετουργιῶν. Ἐνσωμάτωση παλαιότερων κατασκευασμάτων καὶ χρήση τους σὲ λατρευτικὴ πρακτικὴ παρατηρήθηκε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις π.χ. στὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας, στὸ Καλαπόδι, κ.ά. Ἄλλὰ κάθε ὑπόθεση εἶναι ἀβάσιμη ἀφοῦ εἶναι ἔλλιπὴ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα³⁶⁷: ἂν ὑπῆρχε π.χ. καὶ ἐδῶ ὅπως σὲ ἄλλα προϊστορικὰ κτήρια ποῦ ἀνέσκαψε ὁ Ρωμαῖος (α1, α3)³⁶⁸ ἄθικτο στρώμα καταστροφῆς καὶ τὶ περιεῖχε. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ κτήριο αὐτὸ δὲν περισυλλέχθηκε ὅλη ἢ δὲν καταχωρίσθηκε, παρὰ μόνο μικρὸ μέρος. Μόνο τὸ γνωστὸ ἀμαυρόχρωμο κύπελλο τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (πίν. 96α) πιθανολογεῖται ὅτι βρέθηκε ἀπὸ τὸν Σωτηριάδη στὸ μέγαρο Α καὶ λίγα μαγειρικὰ σκεύη καθὼς καὶ “κλιβανοειδῆς” ἀγγεῖο γιὰ τὴν ὄπτηση ἄρτου, “χυτρόποδες” (εἰκ. 54α-β) καὶ κρατευτὲς ποῦ δείχνουν κατὰ τὸν Ρωμαῖο οἰκιακὴ χρήση³⁶⁹. Πρέπει ἐπίσης νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ Σωτηριάδης ἔσκαψε τμηματικὰ τὸ μέγαρο Α, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του. Τὸ ἀποκάλυψε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1898 (ἐπιστολὲς 24/6/98 καὶ 23/8/98), ὅταν ἀνοιξε καὶ “μικρὰν τάφρον” μέσα στὸ κτήριο καὶ ἐπανῆλθε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1908 (ἐπιστολὲς 7/7/08 καὶ 9/7/08) ὅταν ἀνέφερε γιὰ πρώτη φορὰ τὰ ἀνεστραμμένα ἀγγεῖα καὶ ἐσημείωσε στὰ σκαριφήματα τοὺς “τάφους”. Ἄλλὰ καὶ ἂν τυχὸν εἶχε διατηρηθεῖ ὄρατὸ τὸ ἐρείπιο τοῦ μεγάρου Α, αὐτὸ μπορεί νὰ μὴν εἶχε γίνῃ μόνο καὶ ἀναγκαστικὰ γιὰ τὴν τέλεση λατρείας. Ἡ διατήρηση τοῦ ἐρείπιου τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κτηρίου μπορεί νὰ ἦταν χρήσιμη γιὰ ἓνα διάστημα, ὡς ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος καὶ στήριγμα τυχὸν οἰκειοποίησης καὶ νομιμοποίησης τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν διάδοχο κύριο τοῦ τόπου. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, ἡ γωνία τοῦ νεώτερου κτηρίου (Δ-Ε) (πίν. 71, 72α, σχ. 18β) ποῦ σώθηκε ἐπάνω ἀπὸ τὸ νοτιότερο ἄκρο του δείχνει ὅτι κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β, τὸ Α εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ ἄλλο κτήριο.

365. Ρωμαῖος 1915, 242. Τελευταῖο εὔρημα «ἀποθηκευτικῶν πίθων» σὲ ἀψιδωτὸ τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς στὴν Ἄλο (Μαλακασιώτη, Μουσιώτη 2004, 355).

366. Παπαποστολόπου 1990, 198.

367. Σωτηριάδης 1900, 180.

368. Ρωμαῖος 1915, 237 κέ.

369. Ρωμαῖος 1915, 234-235, ὁ ἴδιος 1916, 183-184 (καὶ ἀπὸ τὴν οἰκία α1 καὶ α6). Ἡ χρονολόγηση τῆς χρήσης τῶν εὑρημάτων αὐτῶν στὴν ΥΕ ΠΙΓ περίοδο δὲν ἀποκλείεται.

Εικ. 54α-β. Χυτρόποδες από τις οικίες α6 και α1. Ρωμαϊός 1916.

Στη νεώτερη βιβλιογραφία όπως σημειώσαμε, το εύρημα των άνεστραμμένων αγγείων του μεγάρου Α συνδέθηκε με την άλλη πληροφορία του Σωτηριάδη για την ανεύρεση τριών τάφων “έν οἷς νεκροὶ ἐκάησαν”, μέσα στο ἴδιο κτήριο, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς του ὅπως φαίνεται ὅτι ὑπονοεῖ. Καὶ ἀπὸ τότε δὲν παρέλειψε ὁ ἀνασκαφέας νὰ θεωρεῖ καὶ νὰ ἀποκαλεῖ τὸ μεγάλο ἀψιδωτὸ κτήριο “ἡρώω”³⁷⁰. Ἡδη ὁ Ρωμαῖος με ἐπαναληπτικὴ ἔρευνα ἀνέτρεψε τὴν ἀποψη τοῦ πρώτου ἀνασκαφέα καὶ ὑποστήριξε ὅτι οἱ λάκκοι ποὺ ὑπῆρχαν κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ κτηρίου ἦταν ὑπόλοιπα ἡμιυπόγειων καλυβῶν παλαιότερης ἐποχῆς³⁷¹. Ἡ ὑπαρξὴ τάφου ἢ τάφων θὰ ἦταν βίασιμη προϋπόθεση γιὰ τὴν σύνδεση τελετουργικῶν καταλοίπων με νεκρικὲς τιμές, ἔστω καὶ πρόσκαιρες σὲ προγόνους ἢ ἀρχηγέτη ἢ σπουδαίους σύγχρονους “πολεμιστὲς”³⁷². Πρὸ τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων ἔθεσα τὸ ζήτημα πρὶν ἀκόμη ἀρχίσει ἡ νεώτερη ἀνασκαφὴ σὲ ἄρθρο στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* 1990. Οἱ παρατηρήσεις μου ἔγιναν με τὴν εὐκαιρία τῆς ἀνακάλυψης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Σωτηριάδη πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία σὲ ὅποιες ὑπάρχουν τὰ δύο σκαριφήματα τοῦ μεγάρου Α ὅπου σημειώνονται «τάφοι» στὸ βόρειο ἀψιδωτὸ τμήμα. Παρὰ τὴς διαφοροποιήσεις ἀνάμεσα σὲ ἐπιστολὲς καὶ τὴς δημοσιεύσεις τοῦ Σωτηριάδη ποὺ ἐπεσήμανα ἤδη τότε, ἔγραφα ὅτι «δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τελείως οὔτε τὰ λείψανα ταφικῶν λάκκων, ἀλλὰ οὔτε καὶ προγενέστερης τοῦ μεγάρου Α καλύβας»³⁷³. Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἀκολούθησε ἔφερε στὸ φῶς ἄθικτο παρόμοιο λάκκο με αὐτοὺς ποὺ ἀναφέρει ὁ

370. Σωτηριάδης 1900, 180, *ΠΑΕ* 1908, 96, Σωτηριάδης 1909, 19 κέ. Βλ. καὶ πὸ κάτω σημ. 373. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ δέχθηκαν τὴν ὑπαρξὴ τῶν τάφων καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ «ἡρώου» ἦταν ὁ Pfuhl 1905, 370, ὁ ὁποῖος ἐνόμισε τοὺς τάφους σύγχρονους τοῦ κτηρίου.

371. Ρωμαῖος 1915, 235-236. Καὶ παλαιότερα ὁ Bulle 1907, 49 εἶχε ἀμφισβητήσῃ τὴ σχέση τοῦ κτηρίου με τοὺς «τάφους» τοὺς ὁποῖους ἔκρινε πιθανῶς παλαιότερους. Στὸ ἀψιδωτὸ Α ὁ Bulle εἶδε «τὸ ἀρχαιότερο σωθὲν βουλευτήριον, κτήριο συνελεύσεων αἰτωλικῶν κοινοτήτων...»

372. Πρβ. τὴς ταφὲς στὴ Βίτσα Ζαγορίου ὅπου ὅπως ὑποστηρίχθηκε, ὀρισμένες ἀπὸ τὴς παλαιότερες κοντὰ σὲς κατοικίες δέχθηκαν τιμές: (Βοκοτοπούλου 1986, 208-210, 327, ἢ ἴδια 1982, 89). Στὴ Βίτσα ὅμως ἡ συνύπαρξὴ τάφων με τὸν μικρὸ οἰκισμὸ δικαιολογεῖται πιθανῶς ἀπὸ τὸν ἐποχιακὸ χαρακτήρα τῆς ἐγκατάστασης καὶ τὴν ἔλλειψη ἰδιαίτερου μόνιμου νεκροταφείου. Ἀναφορὲς στὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα τῆς Νάξου καὶ τῆς Ἀργολίδας περὶ κατασκευασμάτων καὶ διαμορφώσεων ἐπάνω ἀπὸ ταφὲς γιὰ τέλεση λατρευτικῶν πράξεων πρὸς τιμὴν ὄχι μόνον πρόσφατα ἐνταφιασμένων, ἀλλὰ καὶ προγόνων, Λαμπρινουδάκης 1984, 305, Λαμπρινουδάκης,

Ζαφειροπούλου 1984, 330 κέ., 339, Hägg 1999, 37. Εὐγλωττὴ εἶναι ἡ ἀνασκαφικὴ μαρτυρία στὸ Ζῶμπουργο τῆς Τήνου: πυρὲς καὶ ἐναγισμοὶ σὲ ταφικοὺς περιβόλους, τράπεζες προσφορῶν, ἰδιαίτερη ἐσχάρα καὶ τελετουργικὰ γεύματα ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. ἕως τὴν ὑστερὴ Γεωμετρικὴ περίοδο Κουρου 2002, 258 κέ., Κούρου 2004, 432-434, Κουρου 2005, 24-26. Οἱ περιπτώσεις λατρείας προγόνων σὲ πρωτογεωμετρικὲς ἐγκαταστάσεις, Mazarakis Ainiian 1997, 351-353, δὲν εἶναι σαφεῖς, ἐνῶ καθαρότερες, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀσφαλεῖς φαίνονται οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 8ου αἰ. (Ἐλευσίνα, Ἐρέτρια, Ἀσίνη, Ἀκαδημία).

373. Παπαποστόλου 1990, 199. Στὴν ἐπιστολὴ τῆς 24/6/1898 ὁ Σωτηριάδης γράφει: «ἐν αὐτῷ (στὸ μέγαρο Α) ὀρύξας μικρὰν τάφρον εὔρον ἄνθρακας, τέφραν καὶ ὅσα ἀνθρώπινα, θραύσματα τινὰ ἀγγείων, τεμάχια χαλκῶν ὀβελῶν τινῶν καὶ δακτύλιον χρυσοῦν ἐξ ἐλάσματος λεπτοῦ ἑλικτοῦ. Ὀνομάζω τὸν τύμβον πανάρχαιον διότι τὸ ἔδαφος τῶν τάφων... εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιφάνειαν με τὸ στρώμα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εὔρον ὑπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος...». Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐδῶ γίνεται μόνον ἔμμεση καὶ ἀόριστη ἀναφορὰ σὲ τάφους. Τὰ εὐρήματα ἦταν ἀπλῶς στὴν τάφρο ποὺ ἀνοίξε.

Εικ. 55. Λάκκος ήμιυπόγειας καλύβας υπό τὸ μέγαρο Α (στρωματογραφικὴ τομὴ 24).

Σωτηριάδης καὶ ὁ Ρωμαῖος (εἰκ. 27, 55), χωρὶς τέφρα ἢ ὄστᾶ, καὶ εἶναι φαίνεται βέβαιο ὅτι πρόκειται γιὰ ἡμιυπόγειες καλύβες σκαμμένες μέσα στὸ φυσικὸ ἔδαφος, προγενέστερες τοῦ μεγάρου Α, ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ φωτιά³⁷⁴. Ἐπομένως ἡ ὑπαρξη καύσεων νεκρῶν κάτω ἀπὸ τὸ μέγαρο Α εἶναι μόνο πράγματι “εἰκοσία” τοῦ πρώτου ἀνασκαφέα. Καύσεις νεκρῶν κατὰ τὴ Μεσοελλαδικὴ καὶ τὴν πρώιμη Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ στὴν ὁποία πρέπει τὸ ἀργότερο νὰ τοποθετηθεῖ ἡ οἰκοδόμηση τοῦ μεγάρου Α, δὲν θὰ ἦταν δυνατὲς στὸν Θέρμο³⁷⁵. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἂν ὑπῆρχαν ταφές στοὺς “λάκκους” ποὺ ἦταν σκαμμένοι στὸ φυσικὸ ἔδαφος, θὰ εἶχαν λησμονηθεῖ, ἀφοῦ μάλιστα τὸ κτήριο κτίσθηκε ἀδιαφόρως πρὸς τοὺς λάκκους καὶ οἱ τοῖχοι του πατοῦν σὲ δύο τουλάχιστον ἀπὸ αὐτοὺς. Ἐπαναληπτικὲς δοκιμαστικὲς ἔρευνες κατὰ τὴν νεώτερη ἀνασκαφὴ δὲν ἀποκάλυψαν ταφές.

Συνοψίζοντας μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι πιθανῶς τὰ ἀνεστραμμένα ἀγγεῖα

Τὰ ἴδια εὐρήματα στὴ δημοσίευση τοῦ 1900 (Σωτηριάδης 1900, 180-181) ἀποδίδει σὲ τρεῖς τάφους «ἐν οἷς νεκροὶ ἐκάησαν», ἀλλὰ τὰ ὄστᾶ δὲν ἀποκαλεῖ τώρα ἀνθρώπινα. Στὴν ἐπιστολὴ τῆς 23/8/1898 γράφει ὅτι «παρὰ τὸν στυλοβάτη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς» βρῆκε «τάφον περιέχοντα ὄστᾶ κεκαυμένα καὶ ξίφη σιδηρᾶ πέντε λίαν μακρὰ καὶ τεμάχιον ἀγγείου τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς». Ἀλλὰ στὴ δημοσίευση τοῦ 1900, 178 καὶ ΠΑΕ 1899, 58 ἀναφέρει τὰ εὐρήματα αὐτὰ ὡς προερχόμενα ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς στάχτης, χωρὶς νὰ κάνει λόγο γιὰ τάφο. Νομίζω ὅτι θὰ

ἦταν “βόθρος” ὡς τοὺς ἄλλους πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β ποὺ διαπίστωσα κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Ὅστᾶ ἀνθρώπινα γενικῶς δὲν ἀναφέρει στὶς δημοσιεύσεις του, ἀντίθετα μάλιστα σημειώνει (1900, 178-179) ὅτι τὰ ὄστᾶ στοὺς πίθους καὶ στὴ στάχτη κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ ἦταν ὅλα ζῶων.

374. ΠΑΕ 1997, 145-147.

375. Πρβ. Cavanagh, Mee 1998, 23-35, Jung 2007, 215 γιὰ σπάνιες καύσεις πρὶν ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Εικ. 56. Ρυτό, Μουσείο Θέρμου 623.

Εικ. 57. Άμφορέας, Μουσείο Θέρμου 624.

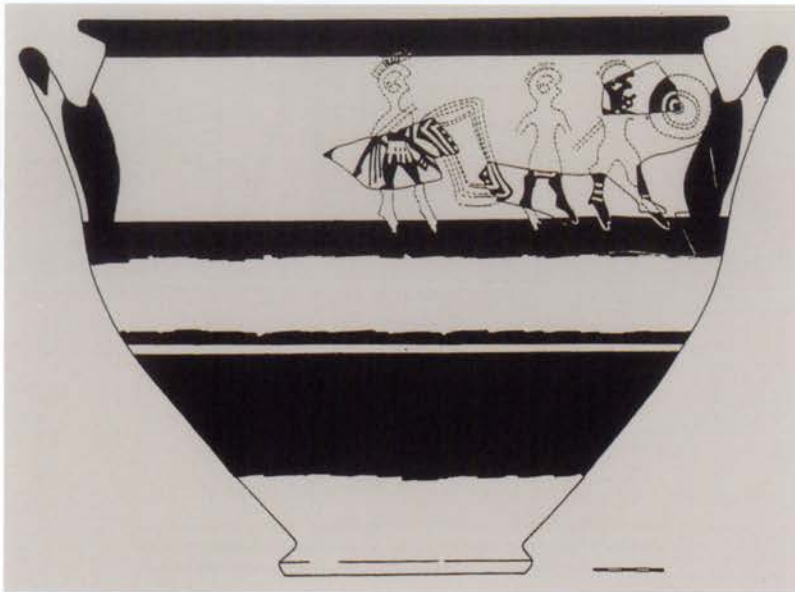
δηλώνουν τελετουργική πράξη και διατήρηση ιερής στάχτης. Μπορεί να τοποθετήθηκαν μέσα στο κτήριο πριν από την καταστροφή του ή μετά από αυτήν. Δεν σχετίζονται με τάφους και νεκρική λατρεία, γιατί η ύπαρξη ταφών ούτε κάτω από το κτήριο ούτε μέσα σε αυτό αποδεικνύεται.

Άλλα στοιχεία τα οποία πρέπει να υπολογισθούν για την αποκατάσταση τελετουργιών την εποχή του οικισμού του μεγάρου Α είναι τα ακόλουθα:

Όρισμένα μυκηναϊκά αγγεία της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου όπως το κωνικό ρυτό (εικ. 56) και ο άμφορέας με γεφυρόστομη προχοή (εικ. 57), με διακόσμηση διπλών πελέκεων και τα δύο, τα κύπελλα τύπου Βαφειού (εικ. 59), οι ύψιποδες κύλικες με διόγκωση στο πόδι της ΥΕ ΙΙΙΓ³⁷⁶ (πίν. 100α-β) μπορεί να χρησίμευσαν για σπονδές και άλλες τελετουργίες, αλλά και σε εξαιρετικές στιγμές στην καθημερινή ζωή, να είχαν δηλαδή διττή χρήση. Το ίδιο ισχύει και για τον κρατήρα των πολεμιστών, ένα από τα εξαιρετικά σκεύη του Θέρμου του τέλους της Ύστεροελλαδικής Έποχής που βρέθηκε όμως εκτός του ορίζοντος της εποχής του (εικ. 58α-β) και τον κρατήρισκο με τη ζωφόρο των πουλιών (εικ. 60α-β). Ίσως όμως τα αγγεία αυτά

376. Εκτός των κυλικών, τα άλλα αγγεία είναι της παλαιάς ανασκαφής, Ρωμάς 1915, 266-268. Βρέθηκαν στο κτήριο α1 στο στρώμα καταστροφής με οικιακά σκεύη. Βλ. τα σχήματα Furumark 1972, 67, εικ. 20, 22, εικ. 3, τη διακόσμηση όπ. 201 κέ., Wardle, Wardle 2003, 149-

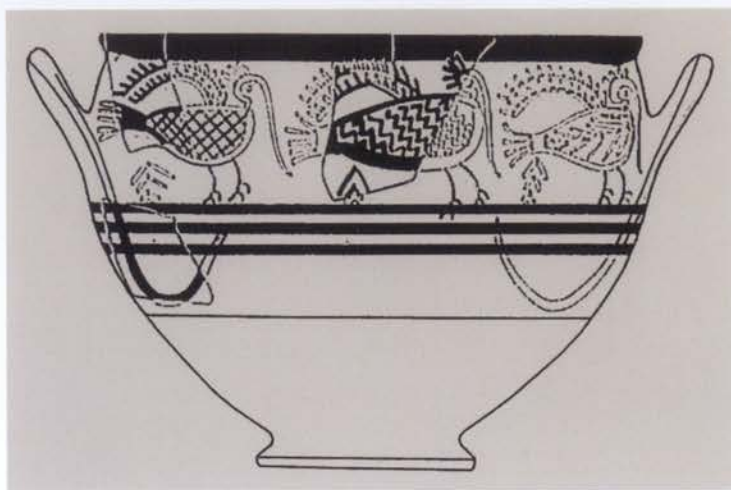
150, Mountjoy 1999, 799 κέ., εικ. 319. Για τη χρήση Koehl 1981, 181-185. Κύλικες με διόγκωση στο πόδι βλ. Eder 2006α, 566 κέ., ή ίδια 2006β, 205-210 με άφορμη τις κύλικες της Πρώτης Έποχής του Σιδήρου της Όλυμπιας.

Εικ. 58α-β. Ὁ κρατήρας τῶν πολεμιστῶν, Μουσεῖο Θέρμου 917α-θ
(σχέδ. Diana Wardle).

Εικ. 59α-β. Κύπελλα Βαφειοῦ. Μουσεῖο Θέρμου 625, 628.

Εικ. 60α-β. Κρατηρίσκος με ζωφόρο πουλιών, Μουσείο Θέρμου 918α-σ' (σχέδ. Diana Wardle).

Εικ. 61. Χαυλιόδοντες κάπρου μυκηναϊκού κράνους.

(διαφόρων περιόδων δώρα, προϊόντα ανταλλαγής ή λεία;) να είχαν και άλλη σημασία: να φυλάγονταν ως πολύτιμα ή εξωτικά αντικείμενα, ως κειμήλια στον μακρινό τόπο του Θέρμου, το ίδιο και η κυνέη, το κράνος από χαυλιόδοντες κάπρου (Ζλ. Κ 260-264) που σώζονται εν μέρει (εικ. 61). Είναι όλα αντικείμενα συνδεδεμένα με ύψηλο επίπεδο της κοινωνίας του οικισμού και αυτό είναι από τα λίγα ασφαλή συμπεράσματα. Συναφώς τονίζουμε ότι ειδώλια δεν έχουν βρεθεί, εκτός θραυσμάτων (πίν. 97γ-δ).

Άλλωστε τα περισσότερα μυκηναϊκά αγγεία (κύπελλα, κρατήρες, αμφορείς), αλλά και τα χειροποίητα μονόχρωμα και άμαυρόχρωμα της μεσοελλαδικής παράδοσης πιστοποιούν γεύματα όπως και άλλα μαγειρικά σκεύη (χυτρόποδες, κραυτετές, κλιβανοειδή) και μπορούν να ταχθούν στις ίδιες ενδείξεις με τα όστα ζώων. Η μελέτη της Armelle Gardeisen έδειξε ότι τα περισσότερα όστα του ύστεροελλαδικού ορίζοντα ανήκουν σε αιγοειδή. Υπάρχουν ίχνη τεμαχισμού, ενώ όρισμένα έχουν δαγκωθεί από σκύλους. Τα γεύματα είναι ή κύρια προέλευσή τους. Σε μικρότερες αναλογίες αντιπροσωπεύονται τα βοοειδή από διάφορα μέρη του σώματος και οι χοίροι, κυρίως κρανία τους (χωρίς ίχνη τεμαχισμού) και ακόμη λιγότερα έλάφια. Υπάρχει ένα δείγμα λαγού. Ασφαλώς τελετουργικά γεύματα ήδη ως κοινωνική λειτουργία, όπως στους όμηρικούς έορτασμούς, συμπεραίνουμε από τις ενδείξεις αυτές πέρα από την έξυπνη βιοτικών αναγκών ή τη συνάφεια τυχόν θυσιών. Ίσως λίγα κατάλοιπα στάχτης άνοιχτόχρωμης ή και μελανότερης που διαπιστώσαμε οποραδικώς στα κατώτερα στρώματα (πίν. 18, 19), ανήκουν στην πριν από το μέγαρο Β εποχή, πιθανότερα στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο και μπορούν να συμπεριληφθούν στη συνάφεια των αγγείων και των όστων. Έδώ πρέπει να αναφερθούν και τα τρία χαλκά μαχαιρίδια που θεωρήθηκαν ύστεροελλαδικά (Μ. Θέρμου άρ. 229 α,β, Χ40)³⁷⁷. Όπως παρατηρήθηκε, μεταξύ των περιόδων ΥΕ ΙΙΒ και ΙΙΙΓ έγιναν τομές στη λατρεία και ίσως έχουμε και έδω αντίκτυπο³⁷⁸.

Παράλληλα με τις άναίμακτες και άπυρες προσφορές, θυσίες ζώων πιστεύεται σήμερα από όρισμένους ότι γίνονταν την ΥΕ εποχή, όσο και αν θα έπρεπε να τις θεωρήσουμε ειδικά σε τόπους σαν τον Θέρμο, περιορισμένες σε έκτακτες περιστάσεις. Αν και το έθιμο να παραδίδονται στη φωτιά τα μέρη που προσφέρονταν στον θεό θεωρείται νέο, της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου, καύση μέρους ή όλου του ζώου έχει ήδη πιστοποιηθεί, π.χ. στην Πύλο, στα Μέθανα, στις Μυκήνες³⁷⁹. Και πινακίδες Γραμμικής Β καταγράφουν ζώα προοριζόμενα για προσφορές. Στάχτες

377. Μυκηναϊκά γεύματα, Wright 2004β, Sherratt 2004, 311 κέ., 331 για τις μυκηναϊκές καταβολές. Κατάλοιπα στάχτης βλ. ΠΑΕ 2000, 121, εικ. 2 (στάχτη άρ. 6), 125, εικ. 3 (στάχτη άρ. 4). Τα εύθυγραμμα μαχαιρίδια της παλαιάς άνασκαφής, 229α, 110α, Wardle 1972, 560-61. Άς προστεθούν οι δύο αίχμες δοράτων Μ. Θέρμου 223 α,β που δημοσιεύτηκαν ως μυκηναϊκές Wardle 1972, 87, ενώ ό Avila 1983, 56-58 τις θε-

ώρησε νεότερες. Τα χάλκινα ύστεροελλαδικά εύρήματα είναι όλιγάριθμα στον Θέρμο, βλ. και δύο σμίλες 110 β, γ, Wardle 1972, 258.

378. Βλ. de Polignac 1994, 9.

379. Stocker, Davis 2004, αναφορές Dickinson 2006α, 223-224, ό ίδιος 2006β, 121, Eder 2006α, 567 με βιβλιογραφία, Morgan 2006, 244. Βλ. και Burkert 1992, 543-544. Στο Κίτιον ήδη τον 13ο αί. (σημ. 493).

καὶ ὅσα στοὺς Δελφούς, στὸ Καλαπόδι (ἐδῶ καὶ κατασκευάσμα)³⁸⁰, στὶς Ἀμύκλες, στὴν Ἀσίνη, στὸν Μαλεάτα καὶ στὴν Ἐλευσίνα ἔχουν θεωρηθεῖ κατάλοιπα ἐν μέρει θυσιῶν ἀλλὰ καὶ γευμάτων³⁸¹. Ἄν στὸν Θέρμο ἔχουμε θυσίαι ζώων κατὰ τὴν Ὑστερῆ Ἐποχῇ τοῦ Χαλκοῦ καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ περίοδο μένει ἐρώτημα ἀνοικτό. Λίγα ὅσα ἔχουν ἴχνη καύσης γιὰ λόγους ἀπροσδιόριστους (ἀπόρριψη σὲ ἐστία, πυρκαϊά;). Τὸ λιθόστρωτο ἐπίπεδο ἐπὶ τοῦ ὁποῖου κτίσθηκε τὸ μέγαρο Β ὑπῆρχε καὶ θὰ ἦταν κατάλληλος χῶρος ὑπαίθριων συναντήσεων, ἐορτῶν καὶ γευμάτων. Χωριστὸ ἱερὸ χῶρο μὲ ἐγκατάσταση γιὰ τελετουργίες μέσα στὸν οἰκισμὸ δὲν θὰ ἀναμέναμε στὸν ὑστεροελλαδικὸ Θέρμο. Τὶς λατρευτικὲς ὁμως ἀνάγκες οἱ κάτοικοι θὰ μπορούσαν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἱκανοποιοῦν. Ἀλλὰ τὸ θέμα εἶναι καὶ ἐδῶ σκοτεινὸ καὶ οὔτε ἡ νέα ἀνασκαφὴ εἶχε τὴν εὐκαρία νὰ συναντήσῃ σχετικὰ ἀσφαλῆ κατάλοιπα λατρευτικῶν κατασκευῶν καὶ θυσιῶν.

Β. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΡΟΥ Β

Ἡ τελικὴ καταστροφὴ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ κατὰ τὸν 11ο αἰ. ἦταν σημαντικὴ τομὴ στὸν Θέρμο. Ἡ συνέχιση τῆς ζωῆς ποὺ ποιοποιοῦν κτήρια τῆς νέας οἰκοδομικῆς φάσης, προφανῶς ὄχι σὲ μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ, κυρίως τὸ διατηρημένον μέγαρο Β, μέσα στὸν 11ο αἰ., ἦταν συνακόλουθη μὲ ἀλλαγὲς ποὺ ἀποτυπώθηκαν καὶ στὸν οἰκοδομικὸ τρόπο καὶ στὸν τύπο τῶν κτηρίων καὶ στὴν κεραμικὴ μαρτυρία. Ἡ οἰκοδομικὴ κατάσταση (καὶ συνεπῶς ἡ λειτουργία τῆς ἐγκατάστασης) τοῦ Θέρμου ἀπὸ τὸν 11ο ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ. εἶναι λιγότερο γνωστὴ ἀπὸ αὐτὴ τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Κατηγοριοποιήσεις λειτουργιῶν κατὰ τὸν τύπο τῶν κτηρίων δὲν εἶναι ἀσφαλῆς. Ἄλλωστε σῶζονται λιγότερα κτηριακὰ κατάλοιπα, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει. Ἴσως γιὰ ἓνα διάστημα τὸ ἐρείπιον τοῦ μεγάρου Α παρῆμεινε ὄρατό, ἀλλὰ ἡ χρῆση του γιὰ λατρευτικοὺς σκοποὺς δὲν μπορεῖ σήμερα νὰ ἐλεγχθεῖ.

Δύο εὐρήματα ποὺ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ἐποχῇ τοῦ μεγάρου Β μπορούμε νὰ σχετίσουμε μὲ τελετουργίες: Πρόκειται γιὰ τὶς κατασκευασμένες μὲ πλάκες θῆκες ἢ κτιστοὺς λάκκους (πιθανῶς δύο) καὶ τὰ δύο κυκλοτερῆ κτιστὰ κατασκευάσματα (σχ. 18α, πίν. 4α, 6, 59α, 62β, 69β). Ἀπὸ τὶς θῆκες ἡ μία σῶζεται καλύ-

380. Felsch 2001, 195.

381. Βλ. σημ. 436-440, Cosmopoulos 2003, 16-20. Ὁ Hägg 1968, 59, ὁ ἴδιος 1998α, 113 θεωρεῖ τὰ κατάλοιπα πυρῶν ἀπὸ θυσίαι σπάνια καὶ τὰ κατασκευάσματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ταυτισθοῦν μὲ βωμοὺς ἀκατάλληλα γιὰ θυσίαι καὶ δέχεται ἄπυρες θυσίαι ζώων, σπονδῆς καὶ ἀναίμακτες προσφορές. Βλ. καὶ Bergquist 1988, 30. Τελευταία συμφωνεῖ ἡ Whittaker E. 2006-2007, ἀλλὰ ὑπενθυμίζει καὶ τὶς λίγες ἐνδείξεις

θυσιῶν. Στὸ θέμα εἶχε ἀναφερθεῖ καὶ ἡ Cole 1985, 55 κέ., ἀντιπαραθέτοντας τὶς ἐνδείξεις τῆς μινωικῆς Κρήτης πρὸς αὐτὲς τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας, ὅπου ὑπάρχουν διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν Κρήτη συνθῆκες. Ἐπισκόπηση τῶν στοιχείων λατρείας Schelmerdine 1997, 570 κέ. καὶ τῶν καταλοίπων θυσιῶν Riemer 2005, 180 κέ. ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τῶν ἔμπυρον προσφορῶν τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

τερα σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ νότια πρόσοψη τοῦ μεγάρου B³⁸², ἐνῶ τὸ “παρόμοιο κατασκεύασμα” σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ἴδιου κτηρίου ἔχει φαίνεται διαταραχθεῖ ἀπὸ τότε ποὺ τὸ ἀπεκάλυψε ὁ Ρωμαῖος (πίν. 92β, 93α, εἰκ. 38). Ὁ ἀνασκαφέας βρῆκε στὴν καλύτερα σωζόμενη θήκη «ὀστάρια μικροῦ ζώου ἴσως ἐριφίου καὶ πτηνοῦ...»³⁸³ καὶ «τεμάχια ἀγράφων ἀδήλου σχήματος ἀγγείων». Ἡ θήκη βρίσκεται ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο χρήσεως τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, στὸ λιθόστρωτο ποὺ χρησίμευσε καὶ ὡς ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ μεγάρου B³⁸⁴. Ἡ θέση τῆς λαμβάνει ὑπόψη τὸ μέγαρο Β. Προσφορὲς μπροστὰ ἀπὸ τὸν ἐξέχοντα οἶκο ἐκ μέρους τοῦ ἀρχηγοῦ ἢ καὶ τῆς κοινότητος εἶναι εὐλογη εἰκασία. Μία ἄλλη θήκη μὲ πλάκες λίγο νοτιότερα τῆς προηγούμενης, ποὺ θὰ περιλάβουμε στὸν στρωματογραφικὸ ὀρίζοντα τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν ἦταν πιθανῶς ἤδη ἐν χρήσει πρὶν καταστραφεῖ τὸ μέγαρο Β.

Τὸ δεῦτερο εὔρημα, τὰ δύο κυκλωτερὰ κατασκευάσματα τὰ ὁποῖα βρέθηκαν σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΝΑ τῆς θήκης, δὲν μποροῦν νὰ συνταχθοῦν μὲ τὶς κυκλικὲς λιθοστρώσεις ποὺ παρουσίασε ὁ Hägg καὶ ἐσχέτισε πρὸς τελετουργικὰ γεύματα λατρείας προγόνων ἢ καὶ “ἠρώων” μὲ βάση τὰ εὑρήματα τῆς Ἀσίνης. Στὴ συνέχεια τὸ θέμα πραγματεύθηκε ἡ Antonaccio καὶ ὁ Μαζαράκης Αἰνιάν³⁸⁵. Τοῦ Θέρμου ὅμως εἶναι κτιστὰ καὶ ἔχουν τρεῖς ἕως τέσσερις δόμους. Ἀπὸ ὅλα τὰ γνωστὰ στρογγυλά «λιθόστρωτα» κτιστὰ ἴσως ἦταν τὸ «κυκλικὸ βωμοειδὲς κτίσμα» στὸν θαλαμοειδῆ τάφο τοῦ Β κυκλικοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνῶν κοντὰ στὸν «τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας» ποὺ βρῆκε ὁ Παπαδημητρίου τὸ 1953³⁸⁶. Ἀλλὰ τὸ «κτίσμα» δὲν σώζεται, ἀκριβέστερη περιγραφή του λείπει, καὶ πάντως ἀνήκει σὲ ἄλλη συνάφεια.

382. Ρωμαῖος 1915, 248. Ὅπως σημειώσαμε πρὸ πάντων ὁ Ρωμαῖος τελικῶς ἐνόμισε (ἴσως ἀπὸ λανθασμένη μέτρηση τοῦ βάθους) ὅτι ἡ θήκη αὐτὴ ἦταν βάση στύλου ποὺ ἀνήκε στὸ ἴδιο, κατ' αὐτόν, περιστύλιο τῶν ἄλλων πλακῶν μὲ τὴ ἔλλειψοειδῆ διάταξη. Σημειώνει ὅμως καὶ τὴν πρώτη του ὑπόθεση ὅτι ἦταν «βόθρος θυσιῶν γενομένων ἐξαιρετικῶς διὰ τὴν ἐγκαινίασιν τοῦ μεγάρου ἢ δι' ἄλλην ἀφορμὴν». Ἀλλὰ ἡ θήκη βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β, ἐνῶ ὅταν πρόκειται γιὰ προσφορὰ σὲ τελετουργία «καθιερώσεως» τὰ στοιχεῖα καλύπτονται ἀπὸ τὸ κτήριο. Βλ. βιβλιογραφία καὶ παραδείγματα εἰς Lambrioudakis et al. 2005, 337-38, Μαραγκοῦ 2002, 182, Wells 1998. Ὁ Mazarakis Ainiian 1997, 289 κέ. θεωρεῖ ὅτι οἱ θῆκες αὐτὲς θὰ ἦταν ἐν χρήσει πρὶν ἀπὸ τὸ μέγαρο Β. Ἀλλὰ εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ σωζόμενη λαμβάνει ὑπόψη τὸ κτήριο. Ὁ ἴδιος συγκεντρώνει σὲ πίνακα (ΙΧ) κτήρια - κατοικίες ποὺ εἶχαν πρὸ αὐτῶν «βόθρους» ἢ «βωμούς» ἀπὸ τὸν 8ο ἕως καὶ τὸν 7ο αἰ. (Ἐμποριό, Ζαγορά, Τίρυνθα, Ἀσίνη, Ἐρέτρια, Λαθουρέζα, Βροντά, Πριλιά, Καρφί,

Κοῦκο Χαλκιδικῆς, στὸν τελευταῖο τόπο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς Πρώτης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου βλ. Carington Smith, Βοκοποπούλου 1988, οἱ ἴδιες 1989, οἱ ἴδιες 1990, οἱ ἴδιες 1992). Στὸν Θέρμο πάντως μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β (ἀπὸ τὰ τέλη 9ου-ἀρχὲς 8ου αἰ.) ἡ θήκη καλύφθηκε ἀπὸ ἐπίχωση νέου ἐπιπέδου χρήσεως. Ὅσο γιὰ λατρευτικὴ δραστηριότητα μέσα στὸ κτήριο καμία ἐνδειξὴ δὲν ὑπάρχει.

383. Γιὰ θυσιῆς πτηνῶν σὲ μαγικὲς τελετουργίες Graf 2005, 71.

384. Πρβ. τὸ παρόμοιο κατασκεύασμα εἰς Καλυδῶνα, Poulsen, Rhomaios 1927, 36, εἰκ. 58.

385. Hägg 1983β, 189 κέ. Antonaccio 1995, 199 κέ. 207, 250, 256 ἢ ὁποῖα σχετίζει μὲ τελετουργικὰ γεύματα, ὅχι μὲ προγονολατρεία καὶ βρῖσκει μεσοελλαδικὰ πρόδρομα τουλάχιστον στὴν Ἀσίνη. Ὁ Mazarakis Ainiian 1997, 122-123, συμπεριέλαβε καὶ τὰ τοῦ Θέρμου.

386. ΠΑΕ 1953, 208. Σημειῶνῶ ἐδῶ καὶ τὸ εὔρημα τῶν ἀποθέσεων (;) λίθων σὲ ἀκανόνιστους σχηματισμούς (cairns) στὸν Ἀετὸ τῆς Ἰθάκης (Lorimer 1932-33, 27 κέ., Benton 1953, 255-

Τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς μας καὶ τὰ συνευρήματα δὲν ἐπιτρέπουν ἀποφασιστικὴ ἔρμηνεία. Ἡ ἔρευνα δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ, γιὰτὶ μᾶς περιορίζε ὁ στυλοβάτης τοῦ ναοῦ. Τὰ τρίμματα κεραμιδιῶν σὲ ἀφθονία μέσα στὰ χῶματα ποὺ περιέβαλλαν καὶ ἐκάλυπταν τὰ κατασκευάσματα ἀνήκουν σὲ τελικὴ ἐπιχωμάτωση τὴν ἐποχὴ τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν ὅταν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ λίγα κατάλοιπα, ὑπῆρχε κοντὰ στὰ στρογγυλὰ κατασκευάσματα καὶ ἐπίπεδο χρήσεως στρωμένο μὲ πλάκες. Στὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς τους, τὴν ὁποία τοποθετοῦμε στὴν ἐποχὴ λειτουργίας τοῦ μεγάρου Β (ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς) ὑπῆρχαν στοιχεῖα ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ὑπόθεση λατρευτικῆς σχέσης. Τὰ πολλὰ ὀστὰ ζῶων ποὺ βρέθηκαν, ὄχι μόνο στὸ ἀρχικὸ ἐπίπεδο χρήσεως τῶν κατασκευασμάτων, ἀλλὰ καὶ κάτω ἀπὸ αὐτό, μπορεῖ νὰ ἀνήκουν σὲ γεύματα καὶ ἐνδεχομένως καὶ σὲ θυσίες ποὺ γίνονταν στὸν χῶρο καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τους. Εἶναι ἐπομένως εὐλόγο νὰ σχετισθοῦν μὲ τελετουργίες ὡς βοηθητικὰ κατασκευάσματα πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ θυσία. Μπορεῖ νὰ ἐναπέθεταν σὲ αὐτὰ ἀναίμακτες προσφορὲς ἢ τὰ μέρη τὰ προοριζόμενα γιὰ τοὺς θεοὺς ἢ τοὺς ἱερουργοῦντες (πρβ. τὰ μεταγενέστερα τραπεζώματα)³⁸⁷ καὶ ἐπομένως θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς πρόδρομα στοιχεῖα τῶν τραπεζῶν σὲ τελετουργίες τῶν κλασικῶν καὶ ὑστερῶν χρόνων. Προσφορὰ κνίσας (θύειν) καὶ ἄκαυστου κρέατος (πιθέναι) γιὰ τοὺς θεοὺς συνέπιπταν στὶς θυσίες³⁸⁸. Μπορεῖ ἀκόμη νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τοποθετοῦσαν ἢ ἐξέθεταν προσκαίρως σὲ αὐτὰ ἀντικείμενα τελετουργίας ἢ σύμβολα λατρευτικά. Τέτοιες καὶ ἄλλες ὑποθέσεις ἔχουν γίνει καὶ γιὰ τὰ κυκλικὰ λιθόστρωτα. Ἴχνη πυρᾶς τοῦ Θέρμου τὰ κυκλικὰ δὲν σώζουν, ἀλλὰ ἡ συσχέτιση μὲ βωμοὺς εἶναι μία ἄλλη εἰκασία: μήπως χρησίμευαν γιὰ νὰ κτυπηθεῖ ἢ νὰ σφαγεῖ τὸ ζῶο ἐπάνω τους, μήπως δηλ. μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν “βωμοί”; Ἦδη ὁ Rupp ἐπρότεινε τὸν γενικὸ συμβατικὸ ὄρο τοῦ “βωμοῦ” γιὰ τὰ κυκλικὰ λιθόστρωτα³⁸⁹. Ὅτι εἶναι δύο στὸν Θέρμο μήπως ὑποδηλώνει διπλὴ θυσία ἢ δύο θύτες; Εἶναι ιδέες καὶ σκέψεις ποὺ ὑπαγορεύουν μεταγενέστερες πράξεις λατρείας γνωστὲς ἀπὸ εὐρήματα καὶ γραπτὲς πηγές, καὶ προβάλλονται μέσα στὸ σκοτεινὸ αὐτὸ καὶ μακρινὸ περιβάλλον. Κτιστοὶ βωμοὶ φαίνεται ὅτι ἐμφανίζονται μόνο ἀπὸ τὴν Ὑστερὴ Γεωμετρικὴ Περίοδο³⁹⁰. Ἐδῶ ὅμως ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι τὰ δύο κτιστὰ κυκλοτερῆ κατασκευάσματα ἀντιστοιχοῦν στὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β τὸ ὁποῖο κατὰ τὴν Ὑστερογεωμετρικὴ περίοδο σύμ-

256). Τὰ κόκαλα ζῶων, τὰ ὄστρακα καὶ τὰ μαῦρα χῶματα ὀδήγησαν τὴν πρώτη σὲ συσχέτισμό μὲ ταφικὴ λατρεία, ἐνῶ ἡ δευτέρη ἀπέδωσε τὰ «cairns» σὲ κατάλοιπα κτισμάτων κατοικιῶν.

387. Burkert 1987, 46, Petropoulou 1984, Gill 1991, 11 κέ.

388. Jameson 1994, 39 κέ., 44, 49, 55, Bruit-Zaidman 2005.

389. Βλ. W. Rupp στὴ συζήτηση κατὰ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Hägg εἰς Hägg 1983α, 194, καὶ

Rupp 1983, 101 κέ.

390. Rupp 1983, 104. Πρβ. τὸν κτιστὸ βωμὸ στὸν Σελινόυντα. Ἀλλὰ συσσωρευθεῖς λίθων ἂν ὄχι συναρμοσμένων μὲ πηλὸ ἀπαντοῦν παλαιότερα π.χ. στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα στὴν Ἐπίδαυρο. Καὶ οἱ πρωιμότεροι I καὶ II βωμοὶ τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου εἶναι αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἂν καὶ ἄλλης μορφῆς (Λαμπρινουδάκης 1976, εἰκ. 1. Rupp 1974, 281-284).

φωνα με όλες τις ένδειξεις δεν έστεκε πλέον όρθιο. "Αρα αυτά είναι παλαιότερα της Ύστερογεωμετρικής περιόδου. Τα όστρακα από το έσωτερικό τους δίνουν terminus post quem τα μέσα περίπου του ΙΙου αι. (όμ. 189, 190/08).

Το μέγαρο Β δεν μπορεί να ένταχθεί στη χορεία των λίγων ή άμφιλεγόμενων περιπτώσεων κτηρίων που μπορεί να στέγαζαν πριν από τον 8ο αι. τελεουργίες με έμπυρες θυσίες. Οί έστίες ή έσχάρες μέσα σε κατοικίες ή κοινοτικά κτήρια έχουν άσφαλώς και άλλες εύλογες έρμηνείες εκτός από αυτή της λατρείας. Λίγα και τα περισσότερα άμφίβολα είναι τα παραδείγματα κτηρίων που θεωρούνται άρχηγικά και μπορεί να στέγασαν λατρευτικές τελεουργίες. "Ας άναφερθεί ή ύπαρξη στάχτης μέσα στο πρώιμο κτήριο (ΣΤ) στο Ποσειδί της Χαλκιδικής (άν δεν πρόκειται για άστέγαστο χώρο)³⁹¹. Μπορεί επίσης με έπιφύλαξη να προστεθεί το κτήριο IV-I στα Νιχώρια όπου βρέθηκαν όσα και άπανθρακωμένο ύλικό κοντά σε κυκλοτερές λιθόστρωτο και ίσως σε συνδυασμό με την έστία (τελεουργικά γεύματα)³⁹². Άσφαλέστερα είναι τα κατάλοιπα λατρείας στην έγκατάσταση της Άσίνης. Κοντά στο άψιδωτό κτήριο της Πρωτογεωμετρικής Έποχής, κατάλοιπα λατρείας ήταν πίσος περιορισμένος με σειρά λίθων, που περιείχε όσα ζών και θραύσματα άγγείων. Περιχέλωμα πυρακτωμένου πηλού περιέβαλλε χώρο παρά τον πίσο όπου το χώμα ήταν λιπαρό και ύπηρχε άπανθρακωμένο ύλικό. "Όλα δείχνουν τέλεση θυσιών και γευμάτων³⁹³. Άλλά και γενικότερα εύάριθμες είναι οί θέσεις που μπορούν να συνδεθούν με λατρεία στην Πελοπόννησο, την κεντρική και δυτική Έλλάδα τους πρώτους αιώνες μετά από την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Εύλογα νομίζω άναφέρονται οί έξης: Όλυμπία, Ίσθμία, Άσίνη, Άμύκλες, Καλαπόδι, σπήλαιο Πόλεως Ίθάκης. Πρωτογεωμετρικά εύρήματα, όστρακα κυρίως, περισυλλέχθηκαν από περισσότερους τόπους μεταγενέστερων τεκμηριωμένων ιερών, αλλά δεν ύπάρχει βεβαίωσης ότι συνδέονται με λατρεία από τους πρώιμους Σκοτεινούς Χρόνους (ιερά Όρθίας, Τεγέας, Ύμηττου, Άφαιάς κ.ά.)³⁹⁴. Με μικρή προφανώς διακοπή κατά

391. Βοκοτοπούλου 1992, 1993. Τελευταία ό Dickinson 2006α, 232-233 συμπαραθέτει με έμφαση το μέγαρο Β και το άψιδωτό στο Ποσειδί ως δείγματα σύγχρονων μνημειακών κοινοτικών λατρευτικών κτισμάτων. Κάνει λόγο για "ash deposits" στο μέγαρο Β, έννοώντας προφανώς τη μεταγενέστερη στάχτη των όλόκαυστων θυσιών στην πήλινη έστία της διάδοξης του μεγάρου Β φάσης. Παραπέμπει εις *ARepLondon* 1998-1999, 43 που συντάχθηκαν με βάση τις εκθέσεις της άνασκαφής μου εις *ΙΑΕ* και όπου σαφώς διευκρινίζεται ότι ή έκτεταμένη έστία όλόκαυστων θυσιών δεν λειτούργησε μέσα στο κτήριο, αλλά άνάμεσα στους γκρεμισμένους τοίχους του.

392. McDonald, Coulson 1983 21-22, 26, πίν. 2. Βλ. και Bergquist 1998, 57 κέ., 60 κέ. που

ύποστήριξε ότι περισσότερα πρώιμα κτήρια με έσωτερικές έστίες δεν είχαν λατρευτικό χαρακτήρα.

393. Wells 1983, 34.

394. Βλ. και Lemos 2002, 221 κέ., Dickinson 2006α, 228 κέ., Morgan 2003, 107. Ό Kyrieleis 2006, 61 κέ., παραθέτει διαχρονική έπισκόπηση εύρημάτων στα πλαίσια της πραγματείας του ζητήματος της συνέχειας της λατρείας από την άρχη των Σκοτεινών Χρόνων και άκόμη παλαιότερα. Άναφορά σε στάχτη θυσιών χωρίς κατασκευαστικά κατάλοιπα έκανε και ό Riemer 2005, 184 κέ., εικ. 74. Στρώμα τέφρας στη θεμελίωση του ύστερογεωμετρικού ναού της Ρακίτας (Άνω Μαζαράκι) Άχαίας σημείωσε ό άνασκαφέας Πετρόπουλος 1992-93, 156. Και στα Νικολαίικα της Άχαίας παλαιότερος βωμός κτιστός από

την Πρωτογεωμετρική Έποχή υπάρχει λατρεία (άλλα δὲν γνωρίζουμε τὸ περιεχόμενό της) στὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας, ὅπου σὲ ἓνα χῶρο ἢ λίθινη κατασκευή μπορεῖ νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς τράπεζα προσφορῶν³⁹⁵.

Ὁ Θέρμος μπορεῖ νὰ ἀνήκει στὴν τάξη αὐτή, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὴ μεγάλη πῆλινη ἐστία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν ποὺ λειτούργησε μόνο μετὰ ἀπὸ τὴν κατερείπωση τοῦ μεγάρου Β, δηλ. ἀπὸ τὸν 8ο αἰ., οὔτε γιὰ πιθανὴ ἐστία μέσα στο κτήριο κατὰ τὴν ἐποχὴ του, ἢ ὁποῖα καὶ ἂν ὑπῆρχε δὲν θὰ σήμαινε ἀναγκαστικὰ ἢ μόνο λατρεία, ἀλλὰ γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἀρχηγικῆς ἔδρας ἦταν συνυφασμένη μὲ τελετουργικὲς πρακτικὲς λατρείας καὶ συναφῶν γευμάτων, προφανῶς ἀπευθυνόμενων σὲ εὐρύτερο σύνολο λαῶν. Ὁ λίθινος λάκκος καὶ οἱ κτιστὲς κυκλικὲς κατασκευὲς ἐξωτερικῶς τοῦ κτηρίου, τὰ κεραμικὰ εὐρήματα καὶ τὰ ὅσα εἶναι ἀρκετὴ μαρτυρία νέας τελετουργίας. Πάρισεσ πρὸς αὐτὴ εἶναι τῆς Ἀσίνης οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις (βλ. σημ. 393). Καὶ ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται στὸν Θέρμο γιὰ ἱερὸ ποὺ ἐγκαθίσταται σὲ παλαιὰ θέση «μυκηναϊκῶν λειψάνων», ὅπως πολλὰ ἀπὸ τὰ πρὸ πάνω ἱερά³⁹⁶. Ἄλλο θέμα εἶναι ἢ πιθανὴ γιὰ πολιτικοὺς λόγους ἐκμετάλλευσή τους. Πρόκειται γιὰ ἐγκατάσταση παρεμφερῆ μὲ τὴν ὑστεροελλαδική. Στὴ συνέχιση τῆς χρήσης τοῦ χώρου τοῦ Θέρμου δὲν συνέβαλε ἢ λατρεία. Συντετέλεσε κυρίως ἢ διαχρονικὴ σημασία, οἱ πρόσφορες κλιματικὲς καὶ περιβαλλοντικὲς συνθῆκες ποὺ κατὰ τὴν κοινὴ ἄποψη δὲν θὰ εἶχαν ἀλλάξει ἀπὸ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Έποχὴ καὶ ἢ διαρκῆς ἐπικαιρότητος τῆς θέσης του. Χρονολογικὲς παραλληλίες καὶ παρεμφερεῖς ἐξελίξεις ἐμφανίζουν οἱ Δελφοί. Σὲ μυκηναϊκὸ οἰκισμὸ στὴ θέση τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Προναίας φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε χῶρος οἰκιακῆς λατρείας ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. Ἀκολουθοῦν λίγα πρωτογεωμετρικὰ εὐρήματα καὶ ὕστερα σημειώνεται διακοπή, ἕως τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰ., ὅταν ἐπανιδρύεται φαίνεται οἰκισμός. Ἡ ἴδρυση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος τοποθετεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ.³⁹⁷.

Ἡ παλαιὰ ἄποψη ποὺ εἶχε σκιαγραφῆσει ὁ Ρωμαῖος ἀπαντᾷ καὶ στὴ σημερινὴ βιβλιογραφία, ὅτι δηλ. τὸ μέγαρο Β ἦταν «κατοικία» ἀρχηγοῦ. Ὁ ἴδιος εἶδε τὸ μέγαρο Β μετατρέπομενο σὲ ναὸ ἀφοῦ «ἢ θεότης καταλαμβάνει ἀεὶ μεῖζον ἔδαφος ἐντὸς τοῦ μεγάρου». Τὸ πρότυπο ἐρμηνείας εἶναι ἐκεῖνο τῆς μεταβολῆς ἀνακτόρων ἢ ἡγεμονικῶν οἰκῶν σὲ ναοὺς, μεταβολὴ ποὺ θὰ εἶχε συντελεσθεῖ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ., «ὅτε ὁ βασιλεὺς δὲν θὰ ἠδύνατο πλέον νὰ συνοικεῖ εὐμαρῶς μετὰ τοῦ παλαιοῦ ὁμοστέγου θεοῦ ἐντὸς τοῦ λίαν στενοῦ σηκοῦ»³⁹⁸. Ὅπως ἀναφέραμε πρὸ

ὠμὲς πλίνθους μὲ κατάλοιπα θυσιῶν βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸν ὑστερογεωμετρικὸ ἀψιδωτὸ οἶκο λατρείας τῆς ὁποίας οἱ ἀρχὲς θὰ μπορούσαν νὰ ἀναχθοῦν στὸν 9ο ἢ 10ο αἰ. (Κόλια, Γκαδόλου 2007, 72). Περὶ Ἀρυκλῶν βλ. σ. 198.

395. Ervin - Caskey 1981, 127, Lemos 2002, 233, 238, Patzek 1992, 140-142, Pakkanen 2000-2001, 82-84.

396. Kyrieleis 2006, 61 κέ., μὲ ἀφορμὴ τὴν ἱστορία τοῦ πρώιμου ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, ἀνα-

φορὰ στὰ ἱερά τῆς Πρώιμης Έποχῆς τοῦ Σιδήρου ποὺ ἐγκαταστάθηκαν σὲ θέσεις «ἡρωϊκοῦ» παρελθόντος καὶ ἐρειπίων τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, κάποτε καὶ σὲ χώρους λατρείας (Αφαία, Καλαπόδι, Ἀμύκλες). Ἀργότερα ἢ λατρεία στὸ ΥΕ «μέγαρο Β» τῆς Ἐλευσίνας.

397. Rolley 1977, 136-138, Müller S. 1992, 83.

398. Ρωμαῖος 1915, 252, 275.

πάνω ό Ρωμαίος πίστευε πάντοτε ότι τελικώς τó μέγαρο Β λειτούργησε ως ναός, μέσα στον όποιο τελοϋνταν οί όλόκαιστες θυσίες, μέχρις ότου κτίσθηκε ό πρώιμος αρχαϊκός ναός. Τό σχήμα αυτό πέρασε στην νεώτερη έρευνα και ένισχύθηκε από ανάλογες θεωρίες για τó μυκηναϊκό μέγαρο³⁹⁹ άν και τελευταία ό Μαζαράκης Αϊνιάν αναφέρει έναλλακτικώς και τή δυνατότητα να ιδρύθηκε (άρχες 8ου αϊ.) τó ιερό επί τών έρειπίων τής «κατοικίας του άρχηγού» στηριζόμενος στα δεδομένα τής νεώτερης έρευνας, αλλά πάντοτε με βάση τήν άποψη ότι υπήρχε «ήρωολατρεία» ή όποια μεταλλάχθηκε τόν 8ο αϊ. σε όλύμπα⁴⁰⁰. Πράγματι όμως ή άνασκαφή παλαιά και νεώτερη δέν έφερε στο φώς στοιχεία, όπως κατασκευαστικές διαρρυθμίσεις ή άντικείμενα που να συνηγοροϋν στην εξέλιξη του μεγάρου Β κατά τó σχήμα «κατοικία ήγεμόνος-ναός». Η θέση, τó σχήμα κτηρίου όπως σημείωσε ό Hägg δέν σηματοδοτοϋν λατρευτική λειτουργία⁴⁰¹. Ασφαλώς στον Θέρμο πρόκειται για όικο-έδρα άρχηγού, δηλ. για κοινοτικό κτήριο. Θάλαμοι κατά τήν όμηρική όνομασία, παρακείμενοι, θα χρησίμευαν για κατοικία, ως κοιτώνες και άλλες χρήσεις, όπως και στις άνακτορικές έγκαταστάσεις τών μυκηναϊκών άκροπόλεων. Σε θαλάμους μπορεί να άνήκουν τά οικοδομικά λίγα κατάλοιπα τής ίδιας έποχής. Έσωτερική έστία τής όποίας ίχνη δέν έχουμε μπορεί να υπήρχε στο μεσαίο δωμάτιο. Άλλά όπως αναφέραμε δέν θα άποδεικνυε λατρεία. Συγκεντρώσεις κοινοτικές και πιθανώς ιεροπραξίες θα γίνονταν έξω από τó κτήριο. Έκει θα μπορούσαν να συμμετέχουν περισσότερα μέλη κοινότητας στην άνοικτή λιθόστρωτη έκταση που υπήρχε από τήν Έποχή του Χαλκού. Έκει θα τελοϋνταν και γεύματα⁴⁰², έπομένως πιθανώς και θυσίες, οί γνωστές έπαφές και συναλλαγές όπως και σε ιερά, με καλύτερα παραδείγματα τó Καλαπόδι και τήν Ίοθμία⁴⁰³.

399. Ό Müller K. 1930, 198 παρ' όλο ότι πίστευε ότι τó μυκηναϊκό μέγαρο δέν ήταν άποκλειστικός χώρος λατρείας, αλλά και χώρος ύποδοχής και έορτών, δέχθηκε ότι συνιστά μεταβατική βαθμίδα από τήν κατοικία στον ναό.

400. Mazarakis Ainiian 1997, 340 κέ., 347, 294 χρησιμοποιεί τó σχήμα ως βασικό κριτήριο ταξινόμησης. Παρόμοια με τόν Θέρμο τροπή εικάζει π.χ. και στην Αίγιρα (ό.π. 165): Ό πρώιμος αρχαϊκός ναός κτίσθηκε επάνω στα έρείπια παλαιότερου κτηρίου (Α) που θεωρεί κατοικία άρχηγού, ενώ δέν υπήρχε πλέον οικισμός, καθώς και στην Έρέτρια κ.ά. Ό Dickinson 2006α, 236 άντιτείνει ότι δέν γνωρίζουμε άν όλα τά προτεινόμενα κτήρια ήταν «κατοικίες» άρχηγών. Τό τρίπτυχο κατοίκηση - λατρεία - συγκεντρώσεις άναπαρέστησε και ό Hiller 1996, 31-32: ό διαχωρισμός λειτουργιών έγινε άργότερα ως αποτέλεσμα πολιτικών μεταβολών. Στα πλαίσια λειτουργικής συνέχειας από τόν γεωμετρικό όικο με έστία στον αρχαϊκό ναό με βωμό έξωτερικώς

πρό αυτού κινείται τó σχήμα και του Dreyer 1969, 123, ειδικά μάλιστα για τόν Θέρμο, άν και ό.π. 127 διακρίνει οίκους λατρείας από κτήρια συγκεντρώσεων. Βλ. και Martini 1986, 27 κέ., Weiler 2001, 130.

401. Hägg 1968, 41.

402. Και πάλι όπως σε όλες τις περιόδους μαρτυρεί ή κεραμική στην όποία πλεονάζουν τά σχετικά με γεύματα άγγεία. Στα άμαυρόχρωμα τής Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου τά κοινότερα σχήματα είναι τά κύπελλα, ενώ υπάρχουν και πρόχοι και λιγότεροι άμφορες. Μαζί υπολογίζονται και τά εύρήματα όστών, κατεξοχήν αίγοειδών.

403. Για τά γεύματα παράλληλα με άλλες ιεροπραξίες ή και άγώνες ως εύκαιρίες κοινωνικών έπαφών, έπιδείξεως, προβολής και έπιβολής βλ. έκτος άλλων πολλών άναφορών στη σύγχρονη βιβλιογραφία, Ulf 1997, 42 κέ. Τά τελετουργικά γεύματα μετά από θυσίες ως θεομό που προήγε τήν ισότητα και τήν ίσονομία πραγ-

Ἡ σχέση τῶν λατρευτικῶν τελετουργιῶν μὲ καθορισμένο χῶρο τὶς πρώιμες περιόδους (πρὶν ἀπὸ τὸν 8ο αἰ.) καὶ μάλιστα τὸ ζήτημα τῆς παράλληλης ὑπαρξης οἰκιακῆς (στὸν ἀρχηγικὸ οἶκο) λατρείας καὶ κοινοτικῆς σὲ ιδιαίτερο χῶρο μέσα ἢ κοντὰ σὲ οἰκισμό (κατὰ συνέπειαν καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς τοῦ «τεμένους») ἔχουν γίνει ἀντικείμενο ἀντιπαραθέσεων⁴⁰⁴. Ὁ ἄξων γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο κινοῦνται αὐτὲς οἱ ἀναζητήσεις εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἔννοια τῆς πόλεως. Στὴ πραγματικότητα, νομίζω, τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ στηρίξουν ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Καὶ ὡστόσο ἡ ὑφιστάμενη κάθε φορὰ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία εἶναι ἀναντικατάστατη. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, ἡ οἰκοδόμηση στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. ναοῦ ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐρείπιο τοῦ μεγάρου Β ὀφείλεται στὴ μεσολάβηση τῆς ἐστίας τῆς στάχτης τῶν θυσιῶν καὶ ἀσφαλῶς συνιστᾷ συνέχιση αὐτῆς τῆς λατρείας καὶ ὄχι ἐκείνης ποῦ μπορεῖ νὰ ἀσκήθηκε ἀπὸ τὸν παλαιὸ ἀρχηγὸ στὸν πρὸ τοῦ μεγάρου Β χῶρο.

Στὸν Θέρμο, τὸ γεγονός ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ὁ χῶρος δὲν ἐγκαταλείφθηκε, μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ἔγινε οπουδαία ἀλλαγὴ τῆς κοινωνικῆς δομῆς ἀκόμη καὶ ἂν ἐγκαταστάθηκε νέα πληθυσμιακὴ ὁμάδα. Πολὺ περισσότερο μάλιστα ἀφοῦ κτίζεται ἕνα ἐξίσου μὲ τὸ μέγαρο Α μεγάλο κτήριο (ἀρχηγικὸ - κοινοτικὸ) στὴν ἴδια θέση ἢ ὁποῖα φαίνεται ἐξασφάλιζε προβολή. Αὐτὸ δείχνει ὅτι ὑπῆρχε καὶ πάλι ἱεραρχικὴ ἀξιολόγηση. Ἀλλὰ στὸ θέμα τῆς λατρείας διαφαίνεται ἀλλαγὴ τελετουργικὴ καὶ αὐτὴ πρέπει νὰ συνυφαίνεται μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς πορείας κατὰ τὸν 11ο αἰ. Εἰκόνα ὅμως ἀκραφνῶς κοινοτικῆς λατρείας τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα δὲν μποροῦν νὰ συνθέσουν ἀκόμη γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β (11ος-8ος αἰ.), γιὰ τὴν ὁποῖα ἄλλωστε δὲν εἶναι ἀκριβέστερα καθορίσιμο τὸ κοινωνικὸ - πολιτικὸ πλαίσιο. Καὶ θὰ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ τὸ γνωρίζουμε γιὰ νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ⁴⁰⁵.

ματεύεται ἢ Schmitt Pantel 1990. Βλ. καὶ Murray 1990β, γιὰ τοὺς τύπους τελετουργικῶν γευμάτων καὶ Murray 1983 γιὰ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τοῦ Συμποσίου. Νεώτερη πραγματεία Sherratt 2004.

404. Βλ. Sourvinou-Inwood 1993, ἡ ὁποῖα ἀντιτίθεται πρὸς τὸν de Polignac 1984, 27-31 καὶ τὸν Morris I. 1987, 189-192. Δίνει ιδιαίτερη ἐμφαση στὴν ὑπαρξὴ «ιεροῦ», «τεμένους» ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν Σκοτεινῶν Χρόνων σὲ χώρους οἰκισμῶν. Συμφωνεῖ ἢ Albers 2001, ποῦ ὑποθέτει διατήρηση λατρευτικῶν κατασκευασμάτων ἀπὸ τὴν ΥΕ ἐποχῇ. Βλ. καὶ σχόλια τῆς Lemos 2002, 223 στὴν ἄποψη τοῦ Mazarakis Ainian 1997, 340 κέ., 375 κέ. γιὰ τὴν τέλεση λατρείας κατὰ τοὺς πρώιμους Σκοτεινοὺς Χρόνους σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ τὴν «κατοικία» ἀρχηγοῦ. Παλαιότερα ὁ Καλλιγᾶς εἶχε ἀποκλείσει τὴν ὑπαρξὴ ιδιαίτερων χώρων γιὰ κοινοτικὴ λατρευ-

τικὴ δραστηριότητα κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου δεχόμενος μόνο λατεία περιορισμένη μέσα στοὺς οἴκους (Καλλιγᾶς 1987, ὁ ἴδιος 1994, 145-46, Calligas 1992, 45). Τὶς ἀρχὲς τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας καὶ τῆς ἀξιολόγησης τῆς πρώιμης οἰκογενειακῆς λατρείας μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναζητήσει στὴν προοδευτικὴ θεώρηση τοῦ Fustel de Coulanges 1864, 31 κέ.

405. Βλ. Wright 1995, 343 κέ., μὲ ἀναφορὰ στὴν κατηγοριοποίησι τῶν θεσμῶν λατρείας, δηλ. τοῦ συνόλου τῶν τελετουργικῶν πράξεων, ποῦ ἔκανε ὁ A. Wallace, Religion. An Anthropological View 1966, 75: Individualistic (ἄμεση σχέση μὲ τὸν οἶκο), Shamanic (στὰ πλαίσια φυλετικῶν ἢ ἄλλων ὁμάδων σὲ μικροὺς οἰκισμοὺς) καὶ Communal (ποῦ προϋποθέτει ὀργάνωση τῶν λαῶν καὶ διαχείριση τῶν κοινῶν, χρῆση «συμβόλων» καὶ πολύπλοκες τελεουργίες).

Σημείωση περί «λατρείας προγόνων και ήρώων» στα μέγαρο A και B

Όρισμένοι έρευνητές τα τελευταία χρόνια υποστήριξαν ότι το μέγαρο A έγινε «ήρωο» κατά την Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου. Το ανανεωμένο αυτό ενδιαφέρον και ή μέχρι σημείου παρεμφερής προς εκείνη του πρώτου ανασκαφεία άποψη περί ήρώου προκλήθηκε από τις έπιστολές και τα σκαριφήματα του Σωτηριάδη που δημοσίευσα. Συμπεριελήφθη μάλιστα και το μέγαρο B στα κτήρια που μπορεί να σχετίζονται με τίμηση τάφου προγόνου και πρώιμη ήρωολατρεία. Συγκεκριμένα ο Μαζαράκης Αινιαν δέχεται ότι το μέγαρο A είχε κατ' αρχάς προορισμό κατοικίας και έπειτα (άρχες της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου) μετατράπηκε σε ήρωο. Το ίδιο και το μέγαρο B το οποίο κατ' αυτόν στέγασε λατρευτικές δραστηριότητες, ανάμεσα στις όποιες και προς νεκρούς προγόνους⁴⁰⁶. Ο Ian Morris θεωρεί το μέγαρο A όπως και το μέγαρο B εν μέρει αίθωλοκό παρίσο του άψιδωτού «οίκου» - «ήρώου» στο Λευκαντι και τοποθετεί τα κτήρια των δύο τόπων στα πλαίσια του πολιτισμικού και ιστορικοκοινωνικού προτύπου μιās νέας τάξης «άρίστων» (élite) και κατά συνέπεια στην άρχή της εξέλιξης «μισής χιλιετίας» που όδήγησε στην άντιπαράθεση με το εύρύ στρώμα των «μέσων» μελών των κοινωνιών της ύστερης

406. Έπιστολές Σωτηριάδη, Παπαποστόλου 1990. Βλ. και σημ. 372. Mazarakis Ainian 1997, 133, 353, 356, 380, ο ίδιος 1999, 19, 28 ο ίδιος 2006α 191-193: Έξετάζει υπό εύρύτερη άποψη «ήρωολατρείας» τα θέματα της τίμησης νεκρών συγχρόνων ή προγόνων κατά την Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου. Ο συσχετισμός της λειτουργίας του μεγάρου B με ταφική λατρεία και τίμηση νεκρών όφείλεται προφανώς σε έπλεκτικό περιορισμό σε άρχικες υποθέσεις που είχα κάνει κατά την ανασκαφική περίοδο του 1993 (Το Έργον 1993, 56, ΠΑΕ 1993, 99) όταν άποκαλύφθηκε μέρος σωρού χώματος και λίθων και βρέθηκαν σιδερένια όπλα μαζί με στάχτη κάτω από το νότιο άκρο του άνατολικού τοίχου του πρώιμου άρχαϊκού σηκού, δηλ., πρδ του μεγάρου B. Είχα τότε υποθέσει έναλλακτικώς ταφή ή βόθρους θυσιών, συσσώρευση εν είδει τύμβου (συμβατό παράδειγμα θα ήταν ή ιερὰ οίκια και ο τύμβος στα Τουρκοβούνια, Lauter 1985, 123 κέ.) ή υπόλοιπο έπιχωμάτωσης για σχηματισμό νέου έπιπέδου χρήσεως, κτερίσματα ή άφιέρωματα λατρείας. Οι υποθέσεις αυτές απέχουν πολύ από τη θέση "that Megaron B like A was a shrine for worshipping the dead": Morris I.

2000, 227. Το θέμα με άπασχόλησε και άργότερα και έπειτα από συνέχιση, επανάληψη και επέκταση της έρευνας στις παλαιές ανασκαφικές τομές διευκρινίσθηκε ή διαδοχή των στρωμάτων και άποκλείσθηκε, όσο αυτό είναι δυνατό παρατηρώντας τις παρειές των σκαμμάτων, ή ύπαρξη τάφου. Βλ. και Το Έργον 2006, 50-54. Φάνηκε τότε ότι ο «σωρός των χωμάτων» άνήκε σε «έπίχωση που έκάλυψε τον χώρο μπροστά στο μέγαρο B μετά από την καταστροφή του» και «μέσα στην έπίχωση αυτή άνοίχθηκαν τα όρύγματα με τη στάχτη και τα σιδερένια όπλα» (Το Έργον 1995, 40-41, ΠΑΕ 1994, 110-111, Παπαποστόλου 1997, 336-338). Στην πραγματικότητα δηλ. ο «σωρός» ήταν υπόλοιπο της άρχαίας αυτής έπίχωσης που είχε άφήσει ό Σωτηριάδης να προεξέχει άθικτο μέσα στην ανασκαφική τομή. Η έπίχωση αυτή έγινε μετά από την καταστροφή του μεγάρου B και κατά την ίδρυση της μεγάλης έστίας των όλόκαυστων θυσιών, άκριβώς για τη δημιουργία ισόπεδης έκτασης πρδ του βωμού της στάχτης. Άνήκει γι' αυτό στον στρωματογραφικό όρίζοντα του 8ου αι. και έξής. Άς σημειωθεί έπίσης ότι κατάλοιπα έναγισμών στον Θέρμο δέν παρατηρήθηκαν.

Γεωμετρικής Έποχης⁴⁰⁷. Ο παραλληλισμός του κτηρίου και της κοινωνίας του στο Λευκαντί με το σύγχρονό του μέγαρο Β και το συγχρησιμοποιούμενο, σύμφωνα με υποθέσεις, για λατρεία μέγαρο Α, δεν μπορεί να στηριχθεί ούτε σε άνασκαφικά δεδομένα ούτε σε τυχόν τεκμαιρόμενες όμοιες κοινωνικές - οικονομικές καταστάσεις στην Αίτωλία και την Εύβοια την περίοδο 11ου-9ου αϊ. Δεν μπορούμε να αποκαταστήσουμε στον Θέρμο το πρότυπο του «βασιλιά» πολεμιστή, πραγματευτή και ταξιδευτή, του θαμμένου στο Λευκαντί «προγόνου»⁴⁰⁸, εκτός βέβαια από έναν άρχηγό πολεμιστή και έορταστή που ήταν ευρύτερη κοινή ιδιότητα. Δεν υπάρχει επίσης πολιτισμική και ιστορική παράδοση κοινή εκτός ίσως μεταγενέστερων μυθολογικών διαπλοκών ή συμπτώσεων. Το μόνο κοινό είναι ότι έχουμε στον Θέρμο και στο Λευκαντί σημαντικά άρχηγικά (ή και κοινοτικά) κτήρια σε διαφορετικές όμως ιστορικές συνθήκες και με άνομιες εξελίξεις.

Τα έως τώρα άνασκαφικά δεδομένα μās απομακρύνουν από την ιδέα της ταφικής λατρείας και της άπόδοσης τιμών σε συγκεκριμένους νεκρούς προγόνους κατά την Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου στον Θέρμο, τόσο μέσα στο μέγαρο Α (άκόμη και αν αυτό διατηρήθηκε ως έρείπιο για ένα διάστημα μετά από την καταστροφή του προϊστορικού οικισμού) όσο και σε σχέση με το μέγαρο Β. Η τυχόν άποκάλυψη ταφών στο άμεσο περιβάλλον της έγκατάστασης δεν θα ήταν άπροσδόκητη (βλ. το παράδειγμα της Έρέτριας). Άλλα το ζήτημα της τίμησης προγόνων χρειάζεται ιδιαίτερη κάθε φορά προσέγγιση.

Γ. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΒΩΜΟΥ ΤΕΦΡΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ Η πυρακτωμένη πήλινη έστία

Η καταστροφή του μεγάρου Β από τα τέλη του 9ου - άρχές 8ου αϊ., πριν προλάβει να μετατραπεί τυχόν σε ναό, δεν συνεπάγεται έγκατάλειψη του τόπου. Στον Θέρμο ή καταστροφή του έξέχοντος κτηρίου συνοδεύτηκε από έγκατάσταση όργανωμένης λατρείας σε επίπεδο προφανώς υπερτοπικό στην κεντρική αυτή θέση της όρεινης Αίτωλίας. Άνασκαφικές ένδείξεις μās όδήγησαν να δεχθούμε ότι όταν καταστράφηκε το μέγαρο Β, το κατώτερο μέρος των τοίχων του παρέμεινε για να περιβάλλει και να όρίζει τον χώρο μιάς έκτεταμένης πήλινης έστίας όπου τελού-

407. Morris I. 2000, 225-227, 237-238, 311. Βλ. σχόλια και κριτική σχετικά με τη μοναδικότητα της περίπτωσης του άρχηγού και της έγκατάστασης στο Λευκαντί και το θέμα του άνταγωνισμού μεταξύ «elite» και «middling-ideology» από τον Kistler 2004, 151 κέ. Τη θέση του Morris σχετικά με τον Θέρμο άκολούθησαν κατά βάσιν και άλλοι έρευνητές. Η Catherine Morgan (2003, 143) θεωρεί τα μέγαρο Α και Β

πιθανά ήρωα έναλλακτικώς προς κατοικίες - λατρευτικά κτήρια (residence-cult places). Η Carla Antonaccio (2006, 389-390) αναφέρεται σε «μεγάλο κτήριο με τάφους» και σε «complex» τάφων στους όποιους άντιστοιχούν τα μέγαρο Α και Β. Και ό Whitley 2001, 160 θεωρεί το μέγαρο Β ως πρώτο ναό στον Θέρμο.

408. Βλ. την «είκόνα» του εις Antonaccio 2002, 13 κέ.

ταν όλόκαυστες θυσίες, δηλαδή βωμοῦ τέφρας⁴⁰⁹. Ἡ διατήρηση τῶν τοίχων ὡς περιβόλου δείχνει ὅμως καὶ τὴ σπουδαιότητα τοῦ κτηρίου ὡς ἔδρας τοπάρχῃ, καὶ αἰθουσας συγκεντρώσεων ὅπου καὶ λατρευτικὲς πράξεις (τουλάχιστον ἔξω ἀπὸ αὐτὴν) καὶ γεύματα μπορεῖ νὰ γίνονταν. Ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἀνταποκρίνονται στὰ πράγματα τοῦ σκοτεινοῦ παρελθόντος ὅλες οἱ λειτουργικὲς αὐτὲς ιδιότητες καὶ ἀκόμη καὶ ἂν τὰ ἐρείπια τῶν τοίχων εἶχαν ἐπιχωματωθεῖ, ἡ ἐνσωμάτωση σὲ ἓνα ἀναμφοιβήσιμο χῶρο νέας λατρείας τῶν καταλοίπων τοῦ μεγάλου παλαιοῦ κτηρίου ἢ ἀκόμη καὶ μόνο ἡ ἴδρυση τοῦ βωμοῦ τῆς στάχτης στὴ θέση του, ὑποδηλώνει ὅτι σημαντικοὶ λόγοι θὰ συνέτρεχαν ὄχι ἀναγκαστικὰ λατρευτικῆς συνέχειας, οὔτε ἐξέλιξης ἀπὸ τὴν «κατοικία τοῦ ἡγεμόνα» στὸ «λατρευτικὸ ἴδρυμα» ἀλλὰ σχετικοὶ μὲ τὴ δυναμικὴ ἀξία καὶ τὴ σημασία τοῦ χώρου. Θεωρῶ ἀσφαλὲς ὅτι στὸν Θέρμο συντελεῖται κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ τομὴ καὶ προκύπτουν νέες ἀνάγκες ἐπικοινωνίας τῶν ομάδων, ἀρχαιολογικῶς δὲ γιὰ πρώτη φορὰ τώρα ἐμφανίζεται ἡ ἀντίληψη τοῦ τεμένους, ἄσχετα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη χρῆση τοῦ εὐρύτερου χώρου ποὺ δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς (ἂν δηλαδὴ ὑπῆρχε καὶ οἰκισμός).

Τῆς πῆλινῃς πυρακτωμένης ἐστίας πάχους 0.10 καὶ τοῦ στρώματος τῆς στάχτης ἐπάνω σὲ αὐτὴ τὴν ἀκριβέστερη ἔκταση καὶ τὰ ὅρια, ἐκτὸς τοῦ βορείου⁴¹⁰ δὲν γνωρίζουμε, ἐξ αἰτίας τῶν παλαιῶν ἀνασκαφικῶν συνθηκῶν. Ἡ ἐστία διαπιστώθηκε σὲ μία μόνο λωρίδα, αὐτὴν κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ ἐπὶ μήκους 15 μ. περίπου, πλάτους ὅσο καὶ ὁ τοῖχος, πάχους ἀπὸ 0.10 ἕως 0.40 (πίν. 19, 21β). Τὸ ἀρχικὸ τῆς μήκος θὰ ἦταν μεγαλύτερο, μπορεῖ νὰ ἄρχιζε ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ μεγάρου Β. Τὸ πλάτος δὲν ἦταν προφανῶς ἴσο πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κτηρίου. Τὸ νότιο σωζόμενο ἄκρο τῆς στῆ στρωματογραφικῆς τομῆς 7 (πίν. 28) ἐγγίζει τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β, ἀλλὰ πρὸς Δ δὲν φαίνεται ὅτι ἔφθανε ἀκριβῶς ἕως τὸν δυτικὸ τοῖχο στὸν ὁποῖον ὑπῆρχαν κοιλότητες γιὰ πίθους ἢ ἄλλη λατρευτικὴ χρῆση. Τὸ βόρειο ἄκρο δὲν ἔφθανε στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ μεσαίου δωματίου. Τῆ χρονολόγησι τῆς ἐναρξῆς λειτουργίας τοῦ βωμοῦ στάχτης στὸν Θέρμο, ἀφοῦ καταστράφηκε τὸ μέγαρο Β, δὲν προσδιορίζουμε ἀκριβέστερα. Ὅλα τὰ στοιχεῖα συνηγοροῦν στὴν ἄποψη τῆς τοποθέτησις στὸν 8ο αἰ. Ἦταν σὲ χρῆση πιθανότατα ἕως πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ πρώτου ἀρχαϊκοῦ σηκοῦ.

Ὅπως ἐκθέσαμε πρὸ πάντων, τὸ πίσω δωμάτιο ἐπισκευάσθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ καὶ χρησιμοποιήθηκε ὡς οἶκος συναφῆς μὲ τὴ λατρεία, π.χ. φύλαξι ἀναθημάτων ἢ καὶ ὀργάνων λατρείας. Ἀκόμη ἀργότερα, προφανῶς ἔπειτα ἀπὸ ἀνάγκη ἀνακατασκευῆς ἢ μετασκευῆς, ἐγίνε ἐπίστρωση καθαροῦ κίτρινου χρώματος ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου καὶ μέσα σὲ αὐτὴ ὑπῆρχαν τρεῖς ὀπές μὲ ἀπανθρακωμένα κατάλοιπα ξύλου (πίν. 17, 79β), πιθανότατα στύλων ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἐλαφρὰ κατασκευὴ ξυλόπλεκτου καὶ πηλόχριστου κτίσματος ἢ ἴσως

409. Ἀποτελεῖ ἐπομένως ἓνα εἶδος περιβόλου τοῦ βωμοῦ ποὺ φαίνεται ὅτι δὲν ἔλειπε ἀπὸ ὀρισμένους ἄλλους παρόμοιους βωμούς, π.χ. στὰ Δίδυμα (Schleif 1934, 147-148, εἰκ. 7, Sahin

1972, 25 κέ.).

410. Στὸ ὄριο αὐτὸ ἀνήκουν λίθοι κατὰ σειρὰν ποὺ ἐμφανίσθησαν στὶς στρωματογραφικὲς τομῆς 5 καὶ 5α.

καὶ μόνο σὲ στέγαστρο ἢ ἄλλη εὐκαιριακὴ κατασκευὴ σχετιζόμενη πάντως μὲ τὴ λατρεία. Ὁ «οἶκος» αὐτὸς ἀνακαλεῖ ἐκείνους ποὺ ὑποδηλώνονται στὴν προσευχὴ τοῦ Χρύσου στὸν Ἀπόλλωνα (Ιλ. Α 39). Τότε ἔγινε ἡ ἐπέκταση τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως μεταξὺ τῆς πῆλινης ἐστίας καὶ τοῦ δωματίου μὲ διαδοχικὲς στρώσεις κόκκινου σκληροῦ χρώματος ὅπου βρέθηκε τὸ χάλκινο εἶδωλο τοῦ ἵππεά τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰ. (πίν. 24α, 116). Ἔχουμε ἐπομένως χρονολογικὸ ὄριο μετὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ διαμόρφωση αὐτῆ.

Θυσίες ζῶων καὶ *κατὰ χώραν* κατάλοιπα διαπιστώνουμε σαφῶς γιὰ πρώτη φορὰ μόνο μὲ τὴν ἴδρυση τῆς πῆλινης ἐστίας. Ἡ στάχτη εἶναι ἀνοικτόχρωμη καὶ τὰ ὅσα εἶναι θρυμματισμένα καὶ ἀσβεστοποιημένα, συχνὰ σχεδὸν κονιορτοποιημένα. Εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπόλοιπα ὀλόκαυστων θυσιῶν ποὺ γίνονταν κάθε φορὰ ἐπάνω στὴ στάχτη τῶν προηγούμενων θυσιῶν καὶ ὄχι γιὰ συσσώρευση φερτῆς στάχτης. Ἀνήκουν καὶ πάλι τὰ ὅσα, ὅσο αὐτὸ μπορούσε νὰ προσδιορισθεῖ, κατὰ πλειονότητα σὲ αἰγοειδή. Αἰγοειδῆ βρίσκονταν ὄχι μόνο μέσα στὴ στάχτη, ἀλλὰ καὶ διάσπαρτα στὸν χῶρο. Ἴσως ποσότητες ὀσῶν δὲν ὀφείλονται σὲ ὀλοκαυτώσεις, ἀλλὰ εἶναι ἀπορρίμματα γευμάτων στὴν πυρὰ ἢ στὸν σωρὸ τῆς στάχτης: ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θρυμματισμένα, ὑπάρχουν καλύτερα διατηρημένα ὅσα ποὺ ἦταν μόνο μέχρι σημείου καμένα καὶ πιστοποιοῦν ἀνάλωση κρέατος συνυφασμένη μὲ τελετουργίες. Γιὰ πρώτη φορὰ ἔχουμε καὶ ἐδῶ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία θυσιῶν μὲ κοινοτικὸ χαρακτήρα καὶ διατροφικὸ προορισμό⁴¹¹. Στὴν κατανομὴ τοῦ πίν. 2 τῆς ἔκθεσης τῆς Armelle Gardeisen φαίνονται τὰ εἶδη τῶν ζῶων καὶ τὰ ποσοστὰ κατὰ ἐποχές. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι τῶν χοίρων τὰ κατάλοιπα ἦταν κυρίως πάλι κρανία. Αὐτὰ τὰ ὅσα ὅπως καὶ τῶν βοοειδῶν δὲν εἶχαν ἴχνη τεμαχισμοῦ.

Ὁ τύπος τοῦ βωμοῦ τέφρας

Ὁ τύπος τοῦ βωμοῦ αὐτοῦ, κοινὸς κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου ὀρίζεται στὴ βιβλιογραφία καὶ ὡς «βωμὸς ἐδάφους», καὶ ἄλλοτε ὡς «πυρὰ θυσιῶν». Διακρίσεις ἐπιμέρους τῶν ὄρων αὐτῶν δὲν λείπουν. Ὁ Yavis σημειώνει ὅτι οἱ «βωμοὶ στάχτης» ἔχουν μόνιμα κατασκευαστικὰ στοιχεῖα σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς «πυρές»⁴¹², ἐνῶ ὁ Sahin συγκεντρώνοντας «βωμοὺς στάχτης» ὅπου οἱ θυσίες γίνονταν «ἐπὶ τῆς στάχτης», περιλαμβάνει ποικίλες περιπτώσεις ποὺ δὲν ἀνήκουν σὲ μιὰ κατηγορία καὶ τὸ μόνο κοινὸ τους χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι βρίσκονταν στὸν ὑπαίθριο χῶρο τῶν ἱερῶν⁴¹³. Καὶ πρόσφατα ὁ Rupp τὴν ἴδια ἔκφραση («βωμὸς» ἢ «ἀποθέτης στά-

411. Ἡ κλασσικὴ ἀναφορὰ γίνεται εἰς Detienne, Vernant 1979. Βλ. τώρα καὶ Georgoudi et al. 2005 καὶ Georgoudi 2005, 115-116. Οἱ ὄροι ὀλοκαύτωσις καὶ ὀλοκαύτησις, ὀλόκαυτον καὶ ὀλόκαυστον, χρησιμοποιοῦνται κατὰ κανόνα γιὰ τὴν πλήρη καύση ὀλόκληρων ζῶων (καὶ μὲ ἀφιερῶματα). Ὀλόκαυστα ὅμως θὰ γίνονταν καὶ τὰ μέρη τῶν ζῶων τῆς κανονικῆς θυσίας ποὺ

προορίζονταν γιὰ τοὺς θεοὺς. Βλ. γραπτὲς πηγὲς γιὰ ὀλοκαυτώσεις Hermary Leguilloux et al. 2004, 118. Ἡ προτίμηση αἰγοειδῶν γιὰ θυσίες παρατηρήθηκε καὶ στὴν Κλασσικὴ Ἐποχὴ (Bremmer 1994, 41).

412. Yavis 1949, 207 κέ.

413. Sahin 1972, 16 κέ.

χτης») χρησιμοποιεί εύρύτερα, προσάγοντας ένδεικτικά παραδείγματα κυρίως βωμών Διός σὲ κορυφὲς ὀρέων⁴¹⁴.

Διατηρῶ συμβατικὰ καὶ τὴν ὀνομασία πῆλινη «ἔστια» ποὺ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς διαπίστωσής της χρησιμοποιήσα στις ἀνασκαφικὲς σημειώσεις⁴¹⁵. Ὁ ὄρος βωμὸς τέφρας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σύμφωνος καὶ μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Θέρμου. Τὰ πρὸ γνωστὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση καὶ συγκεκριμένως τὸν Πausanία, εἶναι ὁ βωμὸς τοῦ Διός στὴν Ὀλυμπία καὶ ὁ βωμὸς στὰ Δίδυμα, ἴσως καὶ στὸ Λύκαιο⁴¹⁶. Ἡ περιγραφή τοῦ βωμοῦ τοῦ Διός μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ συγκεντρωμένη καὶ προστατευμένη ἱερὴ στάχτη σχημάτιζε τυμβοειδὴ λόφο σημαντικοῦ ὕψους, ὁ Pausanias ὑπολόγισε 22 πόδες. Κατάλοιπα τέτοιων βωμῶν μπορεῖ νὰ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς περισσότερα, ἀλλὰ ἡ ταύτιση προσκρούει κατὰ πάσα πιθανότητα στὸ ὅτι ἡ στάχτη σώζεται σὲ χαμηλὸ ὕψος. Εἰδικὰ στὸν Θέρμο ἡ ἰσοπέδωση θὰ ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς οἰκοδόμησής τοῦ πρώιμου ἀρχαίου ναοῦ. Ἡ ἀναζήτηση στὴ βιβλιογραφία παράλληλων στάχτης ὀλοκαυστῶν θυσιῶν ἔχει περιορισμένες δυνατότητες καὶ γιὰ ἄλλο λόγο. Στις περισσότερες δημοσιεύσεις ὅταν γίνεται λόγος γιὰ στάχτη θυσιῶν, βωμοὺς στάχτης καὶ ὀλοκαυτώσεις δὲν προσδιορίζεται ἢ μόνο σπανίως ἡ σύσταση τῆς στάχτης καὶ κυρίως τὸ χρῶμα της, καθὼς καὶ ἡ κατάσταση τῶν «καμένων ὀστέων»⁴¹⁷. Φαίνεται ὅτι συνηθέστερες εἶναι οἱ μικρῆς ἔκτασης στάχτες μὲ καμένα ὀστά ὀλοκληρωτικῆς καύσης ζώων ἢ μερῶν τους γιὰ τὴ θεότητα κατὰ τὴν τέλεση κανονικῶν θυσιῶν.

414. Rupp 1983, 101 κέ. Πρόσφατη ἐπισκόπηση τῶν βωμῶν στάχτης Riemer 2005, 171 κέ. Ἀσφαλῶς στοὺς βωμοὺς οἱ ὁποιοὶ ἀποτελοῦνται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῶν πυρῶν μὲ τὴν *κατὰ χώραν* στάχτη λείπουν συχνότατα ἴχνη ὑποδομῶν, περιβόλων ἢ ἄλλων συναφῶν κατασκευῶν ἀπὸ πέτρα ἢ ἄλλο ὑλικὸ καὶ οἱ πηγὲς δὲν μᾶς δίνουν σχετικὲς πληροφορίες ἢ εἶναι ἀσφεῖς. Πρβ. τὰ σχετικὰ μὲ τὸν βωμὸ τοῦ Διός στὴν Ὀλυμπία, Sahin 1972, 30-35 καὶ Riemer 2005, 179, ὁ ὁποῖος τονίζει καὶ τὴν ἀναμφίβολη πρᾶγματι ποικιλία μορφῶν καὶ δομῆς καὶ ἐπομένως τὴν ἀδυναμία γενικοῦ ὀρισμοῦ. Βλ. καὶ σημ. 409.

415. Ὁ ὄρος ἔσχάρα ποὺ θὰ μπορούσε σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τῆς μορφῆς της σὲ πηγὲς νὰ ἀποδοθεῖ στὴν πυρακτωμένη ἔστια τοῦ Θέρμου δὲν χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰτὴ ἦταν συνδεδεμένος στὴ βιβλιογραφία μὲ τὴ νεκρικὴ καὶ ἡρωικὴ λατρεία (βλ. Stengel 1920 11 κέ., 15,

17) καὶ λόγω τῆς ἀβεβαιότητος ποὺ ἐπικρατεῖ ὡς πρὸς τὴν ἐν γένει μορφή καὶ λειτουργία τῆς «ἔσχάρας» (βλ. τελευταία μὲ βιβλιογραφία Ekroth 2002, 25-27).

416. Paus. V, 13, 8-11. Schleif, 1934, 147-148, εἰκ. 7, Paus. VIII, 38, 7 κέ.

417. Εἰκάζω ὅτι ἡ λέξη «ὀστοτέφρα» ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴ συνοπτικὴ ἀλλὰ μεστὴ ἔκθεση γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς «πυρᾶς τῆς Οἴτης» ὁ Παπαδάκης 1919, τὴν ὁποία δέχθηκαν καὶ ὀρισμένοι ἄλλοι Ἑλληνες ἀνασκαφεῖς (Ρωμαῖος, Μαστροκόστας) ἀποδίδει ἀκριβῶς τοῦ εἶδους αὐτοῦ κατάλοιπα θυσιῶν. Κάποτε σὲ νεώτερες δημοσιεύσεις σημειώνεται «ἀνοιχτόχρωμη τέφρα» ἢ «καθαρὴ τέφρα»: Μαργακοῦ 2002, 185, ἢ ὁποία ἀνέσκαψε ἀποθέτη μὲ κατάλοιπα θυσιῶν καὶ ἀσφαλῶς καὶ γευμάτων (9ος - 7ος αἰ.). Βλ. καὶ Λαμπρινουδάκης 1975, 169-170: «γκρίζα χρώματα».

Ἐνακοινώνοντας ὁ Ρωμαῖος τὰ τῆς ἀνασκαφῆς δύο ναῶν στὸν Ταξιάρχη, 7 χιλμ. περίπου πρὸς Β τοῦ Θέρμου, συγκέντρωσε τὴν προσοχή του σὲ εὐρὺ στρῶμα στάχτης («στακτότερη ἢ μελανὴ τέφρα») μὲ καμένα ὀστά, ἀπλωμένο σὲ ἔκταση 30-40 τ.μ., ἔξω ἀπὸ τοὺς δύο ναοὺς καὶ μέσα στὸν μεγαλύτερο, ὅπου εἶχε ἔκταση 2×1.50 καὶ βάθος 20-25 ἐκ. (εἰκ. 62-63). Ἐπειδὴ δὲν βρέθηκε πυρακτωμένο ἐπίπεδο ἐστίας μέσα στὸν ναό, προκύπτει ὅτι ἡ τέφρα μεταφέρθηκε ἐκεῖ ἀπὸ ἄλλου. Ἄλλὰ οὔτε καὶ κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς στάχτης ἐκτὸς τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε πυράκτωση τοῦ ἐδάφους⁴¹⁸. Πάντως ὁ παραλληλισμὸς μὲ τὸν Θέρμο εἶναι μέχρι σημεῖου εὐλογος, παρ' ὅλο ὅτι στὸν Ταξιάρχη φαίνεται ὅτι δὲν ἔχουμε κατάλοιπα θυσιῶν *κατὰ χώραν*. Καὶ δὲν εἶναι τὰ μόνα αἰτωλικά δείγματα στάχτης καὶ καμένων ὀστέων. Στὴ Χρυσοβίτσα, 6 χιλμ. πρὸς Α τοῦ Θέρμου, σημειώθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀνασκαφέα ἀπόθεση στάχτης καὶ ὀστέων μαζί μὲ πῆλινα ἀναθηματικά εἰδώλια 6ου - 4ου αἰ.⁴¹⁹, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε ἂν πρόκειται γιὰ ὀλοκαυτώσεις, ὅπως καὶ στὴν Καλλίπολη, ὅπου ὑπῆρχε στρῶμα στάχτης μὲ ὀστά, τῆς Ἀρχαϊκῆς Ἐποχῆς⁴²⁰. Ἰσχυρὰ ἀμφίβολη εἶναι ἕως τώρα καὶ ἡ μαρτυρία τῆς Καλυδῶνος. Βωμὸς στάχτης ὀλόκαυστων θυσιῶν ποὺ θὰ ἀνέμενε ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ τὴν ἔμμεση μαρτυρία τοῦ Παυσανία (VII,18,8) δὲν βρέθηκε. Πρὸ τοῦ ναοῦ δὲν ἀποκαλύφθηκαν κατάλοιπα θυσιῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ διάσπαρτα σὲ διάφορες θέσεις μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ θυσιεὶς αὐτές. Σὲ μιὰ θέση στὸ νότιο μέρος βρέθηκε μέρος ἀψιδωτοῦ τοίχου ἐσωτερικῶς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε κατασκευάσμα μὲ ὄρθιες πλάκες περιβαλλόμενο ἀπὸ κυκλικὸ τοιχάριο (ἐσχάρα τὸ ἀποκαλοῦν οἱ ἀνασκαφεῖς) ποὺ θυμίζει ὅπως ἀναφέραμε, τὸν «βόθρο θυσιῶν» πρὸ τοῦ μεγάρου Β⁴²¹. Στὴν ὄμορη Ἀκαρνανία κοντὰ στὸν Σιράτο, στὸ Σπάθαρι, διαπιστώθηκε πρὸς Α τοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος (7ου αἰ.;) στρῶμα θυσιῶν ὕψους 80 ἐκ. μὲ ἀσβεστοποιημένα ὀστά καὶ ἀφιέρωματα τοῦ 8ου καὶ 7ου αἰ.⁴²².

Ἦδη ὁ Ρωμαῖος⁴²³ συνέδεσε τὴ στάχτη στὸν Ταξιάρχη μὲ ἐκείνη τοῦ Θέρμου καὶ παρέπεμψε στὴν ὁμάδα τῶν ἐτήσιων ἐορτῶν πυρολατρείας ("Fire Festivals") τῶν γνωστῶν ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση⁴²⁴. Ὁ Ρωμαῖος προσέθεσε καὶ ἄλλα παραδείγματα σὲ ἐκεῖνα ποὺ παρουσίασε ὁ Nilsson. Ὡστόσο κάθε περίπτωση πρέπει νὰ ἐξετάζεται ἰδιαίτερα. Ὀλοκαυτώσεις δὲν ἔχουν τὸ ἴδιο περιεχόμενο οὔτε

418. Ρωμαῖος 1926, 25 κέ. Ὁ Yavis 1949, 68 ἀποκλείει τὴν τέλεση ὀλόκαυστων θυσιῶν τόσο ἐντὸς ὅσο καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ στὸν Ταξιάρχη. Ἐναφέρει ἐσωτερικὴ «ἐσχάρα», γιὰ τὴν ὁποία ὅμως δὲν κάνει λόγο ὁ Ρωμαῖος, καὶ πιστεύει ὅτι ἀπὸ αὐτὴ προήλθαν οἱ στάχτες ἔξω ἀπὸ τὸν ναό.

419. Ρωμαῖος 1920-21, 63-64, 95.

420. Θέμελης 1983, 242, Bommeljé, Doorn 1987, 84-85.

421. Poulsen, Rhomaios 1927, 35 κέ., εἰκ. 58, Poulsen 1948, 352-353. Βλ. καὶ Antonetti 1990, 245, Petropoulou 1993, 321.

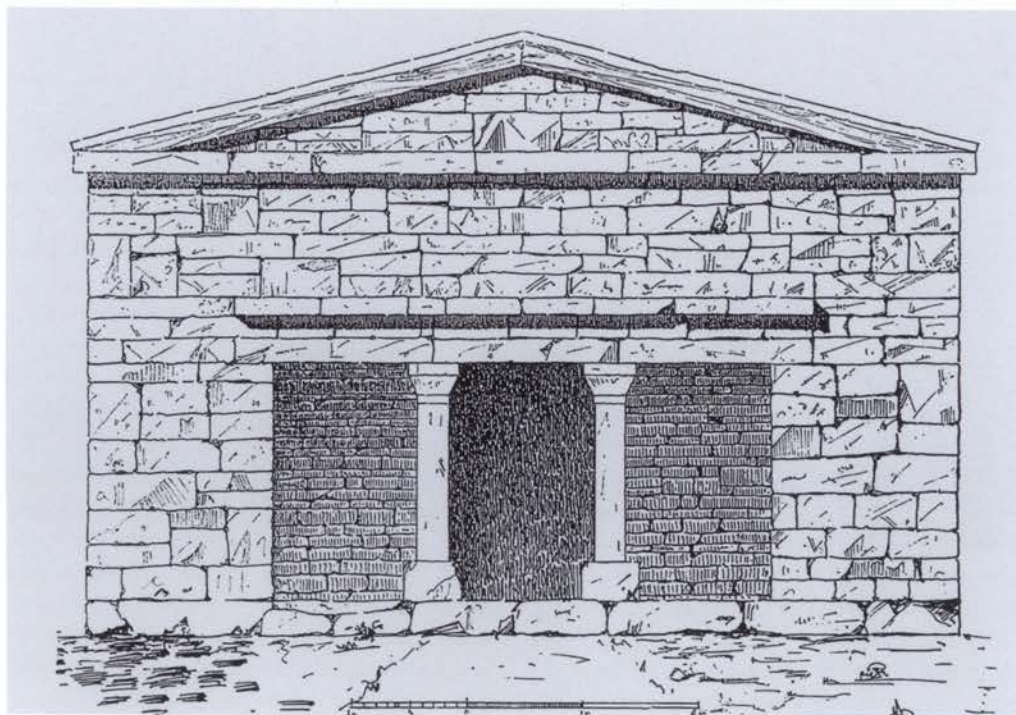
422. Schwandner 2000-2001 14-16, ὁ ἴδιος 2000, 552, Sinn 2005, 89.

423. Ρωμαῖος 1926, 31.

424. Nilsson 1906, 218, ὁ ἴδιος 1923, ὁ ἴδιος 1967, 119 κέ., Burkert 1985, 63, Ekroth 2002, 217 κέ. 325.

Εικ. 62. Ὁ ναὸς σὸν Ταξιάρχη.

Εικ. 63. Ὁ ναὸς σὸν Ταξιάρχη, ἀναπαράσταση, Ρωμαῖος 1926.

τὴν ἴδια τελετουργικὴ συνάφεια καὶ οἱ ρίζες τους εἶναι διαφορετικὲς⁴²⁵.

Ἐκ τῆς ἐγκαταστάσεως «πυρολατρείας» γνωστὲς σὲ ἀρχαῖες πηγὲς ἀνασκαφικὴ μαρτυρία ἐκτὸς τῆς Οἴτης πιστεύαμε ὅτι ἔχουμε στὸ Καλαπόδι τῆς Φωκίδος, ποὺ εἶχε ταυτισθῆ ἀπὸ τὸν Felsch μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἐλαφηβόλου τῆς Ἰαμπόλεως, ἀλλὰ τώρα θεωρεῖται ἀπὸ τὸν W.-D. Niemeier ὡς τὸ μαντεῖο τοῦ Ἀπόλλωνος τῶν Ἀβῶν (Παυσ. Χ, 35, 1-4)⁴²⁶. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ πάντως ἔδειξε συνέχεια χρήσεως τοῦ χώρου καὶ κατασκευαστικῶν φάσεων, καθὼς καὶ λατρευτικὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ παραλληλισθοῦν μέχρι σημείου μὲ τοῦ Θέρμου. Στὸ Καλαπόδι ἀναγνωρίσθηκε συνεχῆς λατρεία ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ΥΕ ΠΙΓ περίοδο, πράγμα ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε μὲ εὐκρίνεια στὸν Θέρμο. Διαπιστώθηκε συνεχῆς στρωματογραφικὴ ἀκολουθία ἀπὸ τὴν ΥΕ ΠΙΒ στὴ μεταβατικὴ καὶ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Ὑπὲρ τὸ μυκηναϊκὸ κατασκεῦσμα στρώσεις καμένου πηλοῦ ἐναλλάσσονταν μὲ ἄσπρη στάχτη τῆς πρώιμης καὶ μέσης Πρωτογεωμετρικῆς περιόδου⁴²⁷. Μέσα στὸ β' μισὸ τοῦ 9ου αἰ., ἔπειτα ἀπὸ καταστροφὴ⁴²⁸ γίνεται ἀλλαγὴ στὴ λατρεία, ἡ ὁποία ἀντανακλάται στὴ μεταφορὰ τοῦ κέντρου βάρους τῆς τελετουργίας στὴ θέση τοῦ μεταγενέστερου βόρειου ναοῦ⁴²⁹. Ἀποκαλύφθηκε ἐκεῖ ἐστία τῆς ὁποίας τὸ ἔδαφος πυρακτώθηκε ἀπὸ τὶς θυσίες καὶ ἡ στάχτη ἔμενε *κατὰ χώραν*. Ἔως τὴν ἴδρυση τοῦ πρώιμου βόρειου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ ἔγιναν πέντε ἀλλεπάλληλες στρώσεις πῆλινης ἐστίας καὶ ἀποτέθηκαν ἰσάριθμα στρώματα στάχτης μὲ ὅσα⁴³⁰. Ὅπες στύλων ἀποδόθηκαν σὲ πρόχειρο ξυλόπλεκτο οἶκο ἢ στέγαστρο (Pfostenhütte). Ἡ κατάσταση αὐτὴ μπορεῖ νὰ παραλληλισθῆ μὲ τὴν ἴδρυση τῆς πῆλινης ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν τοῦ Θέρμου. Στὸν 8ο αἰ. φαίνεται ὅτι μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν καὶ οἱ πρωιμότεροι οἴκοι λατρείας στὶς θέσεις τῶν

425. Ἐνῶ ὁ Nilsson συσχέτισε τὴν τελετὴ τῶν Ἐλαφηβολίων τῆς Ἰαμπόλεως μὲ τὰ Λάφρια τῆς Καλυδῶνος καὶ τῶν Πατρῶν, ὁ Elingier 1987, 98, ὁ ἴδιος 1993, 146, 231 κέ., ἀποσυνδέει τὴ λατρεία στὴν Ἰαμπόλη ἀπὸ ἐκείνη τῆς Λαφρίας τῆς Καλυδῶνος καὶ τῶν Πατρῶν. Στὴν πρώτη δίνει πολιτικὴ - θρησκευτικὴ σημασία. Ἡ πυρὰ καταστρέφει ἀλλὰ καὶ δίνει ἔναυσμα γιὰ νέα ἐποχὴ τῆς πολιτικῆς κοινότητος τῶν Φωκίων. Στὶς ἄλλες δύο βλέπει τὸν μῦθο τοῦ Μελεάγρου ὡς συμβολισμὸ τῆς σύγκρουσης τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴν ἄγρια φύση ποὺ ἔρχεται νὰ ρυθμίσει ἢ Ἄρτεμις (ὀ.π. 260). Οἱ ὀλοκαυτώσεις (πυρολατρεῖες) ἔχουν συσχετισθῆ καὶ μὲ τὶς λατρεῖες στὰ Ἱερά Κορυφῆς. Ἀποδόθηκαν δὲ διαφορὲς σημασίες, ὅπως σχέση μὲ τὶς χθόνιες δυνάμεις, μὲ θεότητες τῆς γονιμότητος, μὲ τὸν Ἥλιο, τὶς θερμὲς πηγές, ἀλλὰ καὶ διαφοροὶ χαρακτηριστεῖς παρεμφερεῖς, ὅπως ὁ καθαρτήριος, ὁ ἐξίλαστήριος καὶ τῆς μύησης (Eitrem 1915, 474, Burkert 1985, 60-64). Ἐπίσης βλ. Calame 2005 185, Pirenne-Delforge 2004, ὅπου καὶ βιβλιο-

γραφία, Petropoulou 1993, 313 κέ. Croon 1956, 210. Furley, 1981, 114 κέ. Βλ. καὶ σημ. 589.

426. Παπαδάκις 1919, Felsch 1980, 1981, 1983, 1987, 1991, 1998, 2001, 2007β. Τὶς νεώτερες ἀνασκαφὲς ἀπὸ τὸ 2004 ἀνέλαβε ὁ W.-D. Niemeier. Βλ. *AREpLondon*, 2004-2005, 55-56.

427. Felsch 2007β, 7. Βλ. καὶ τὰ νεώτερα εὐρήματα ὑπὸ τὸν νότιο ναό: κτιστὸ βῆθρο-βωμό, ὑποκείμενες στρώσεις 10ου-8ου αἰ., κτηριακὰ κατάλοιπα Πρωτογεωμετρικῆς Ἐποχῆς καὶ ΥΕ ΠΙΓ κεραμικὴ (κατὰ Niemeier εἰς *AREpLondon* 2005-2006, 68-69).

428. Τότε διαλύθηκαν καὶ τὰ πηθάρια ποὺ περιεῖχαν διάφορα σιτηρὰ καὶ θεωρήθηκαν προσφορὲς πανοπερμίας (Felsch 2001, 194).

429. Ὡστόσο κυκλοτερῆς σωρὸς λίθων ποὺ παρομοιάσθηκε μὲ τῆς Ἀσίνης, μαζὶ μὲ στάχτες, κάρβουνα, ὄστρακα καὶ μεταλλικὰ ἀφιερῶματα κοντὰ στὸν «μυκηναϊκὸ βωμό» (Felsch 1980, 50) φέρεται ὅτι ἀνήκει στὴν Ὑστερογεωμετρικὴ περίοδο.

430. Felsch 2007β, 9.

δύο πρώιμων ἀρχαϊκῶν ναῶν καὶ τοῖχος περιβόλου. Τὴ λειτουργία αὐτὴ στὸν Θέρμο εἶχε ἕως τὴν οἰκοδόμησι τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ σηκοῦ τὸ βόρειο δωμάτιο τοῦ παλαιοῦ μεγάρου Β.

Κατὰ τὸν 7ο αἰ. διαμορφώθηκε στὸ Καλαπόδι, μαζὶ μὲ τὴν οἰκοδόμησι τῶν ναῶν, τὸ ἄνδηρο. Τὸ χῶμα ποὺ χρησιμοποιήθηκε περιεῖχε ὑστερογεωμετρικὰ μεταλλικὰ ἀφιερῶματα, στάχτη, καμένα ὄστᾶ, ἓνα δὲ ὀρθογώνιο κατασκευάσμα τῆς ἴδιας ἐποχῆς χρησίμευσε φαίνεται ὡς περίβολος ἀποθέτη στάχτης. Ἡ στάχτη αὐτὴ ἀπλώθηκε καὶ ξεπέρασε τὸν περίβολο σχηματίζοντας σωρὸ διαμέτρου 12 μ. καὶ σωζ. ὕψους 1 μ. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν ἐστία τοῦ Θέρμου γιὰ ἀπουσιάζει τὸ πυρακτωμένο δάπεδο⁴³¹. Πρόκειται γιὰ ἀπόθεση στάχτης ἀπὸ θυσίαι ποὺ γίνονταν σὲ ἄλλῃ θέσῃ⁴³². Στὸν Θέρμο κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐστίας δὲν ἔχουμε σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ μεταφορὰ καὶ φύλαξη τῆς ἱερῆς στάχτης, ὅπως ἴσως κατὰ τὶς προηγούμενες ἐποχές. Μπορεῖ νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ παλαιότεροι πίθοι ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὁ θ ὁ ὅποιος ἦταν ἐν χρήσει καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β. Ὡστόσο δὲν θὰ ἦταν ἀβάσιμο νὰ υποθέσουμε ὅτι θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι πίθοι. Καὶ μάλιστα μπορεῖ νὰ ἦταν τοποθετημένοι κατὰ μῆκος τοῦ ἑρειπίου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β ὅπου βρέθηκαν «λάκκοι» μέσα στὸν τοῖχο. Οἱ πίθοι

431. Ὁ ἀνασκαφέας συγκρίνει μὲ τὴν στάχτη τῆς Οἴτης καὶ τοῦ Λυκαίου (Felsch 2001, 194).

432. Ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ στάχτη ἢ διαστρωμένη κατὰ τὸν 7ο αἰ. στὸ ἄνδηρο τῶν ναῶν στὸ Καλαπόδι προέρχεται ἀπὸ ἄλλῃ θέσῃ, ὅπου τελούσαν οἱ θυσίαι, προσεγγίζει τὸ ἱερὸ μέχρι σημείου μὲ τὰ νεώτερα στρωματογραφικὰ δεδομένα τῆς Ὀλυμπίας στὴν περιοχὴ τοῦ Πελοπίου. Ὁλη ἡ περιοχὴ ἀπὸ τὸ Μητρώο ἕως περίπου τὸ Φιλιππεῖο δέχθηκε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου καὶ τὸν 7ο αἰ. διαδοχικὰς ἐπιστρώσεις ποὺ περιεῖχαν στάχτη καὶ ἄλλα κατάλοιπα θυσίων, γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου. Ἡ παλαιὰ σύγκριση τοῦ Ρωμαίου, 1915, 273 κέ., μεταξὺ Θέρμου καὶ Ὀλυμπίας κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὸ στρώμα στάχτης ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἄμμο τῆς πλημμύρας τοῦ Κλαδέου δὲν ἔχει θέσιν σήμερον. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ὅμως τῆς Ὀλυμπίας προσφέρει μιὰ ἄλλη ἀξιοσημείωτη σύμπτωση μὲ τὸν Θέρμο. Τὰ ἀρχαιότερα κεραμικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ διαστρωμένη στάχτη τῆς Ὀλυμπίας εἶναι τοῦ 11ου αἰ., καὶ τῆς Πρωτογεωμετρικῆς περιόδου καὶ ἀποτελοῦν τὰ πρῶτα εὐρήματα ὕστερα ἀπὸ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ὁ Kyrielleis 2002β, 215 κέ., 220, ὁ ἴδιος 2006, 33, κέ., 35 κέ., 61 κέ., δὲν παραλείπει νὰ διατυπώσῃ τὸν εὐλόγο ὑποθετικὸν συσχετισμὸν τῶν εὐρημάτων αὐτῶν μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς λατρείας στὴν Ὀλυμπία καὶ κατὰ συνέπειαν μὲ πληθυσμιακὴ ἀλλαγὴν ποὺ πάντως

βρίσκει καὶ μυθολογικὴ κάλυψη (κάθοδος Ἡρακλειδῶν ὑπὸ τὸν Ὁξυλο, βλ. καὶ σημ. 642). Τότε ἀρχίζει καὶ στὸν Θέρμο νέα ἐποχὴ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ λατρεία ὅμως ἐδῶ δὲν ἔχει τὴν εὐκρίνειαν τῶν ἐνδείξεων τῆς Ὀλυμπίας λόγω τῶν ἐκεῖ ἀφιερῶματων. Ἡ Birgitta Eder 2001, ἡ ἴδια 2006α, 566-567 ἡ ἴδια 2006β 147 κέ., 189, 202 συμπέρανε ὅτι οἱ ἐνδείξεις λατρείας στὴν Ὀλυμπία ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. τὴν συνδέουν μὲ ἄλλα ἱερά, τῆς Ἰσθμίας, τοῦ Ἀμυκλαίου, τοῦ Καλαποδιοῦ. Μάλιστα μὲ ἀφορμὴν τὶς κύλικες μὲ αὐλακωτὸ πόδι, ἐνδὸς σχήματος ὑστεροελλαδικῆς καταγωγῆς ποὺ διαπιστώνεται στὴν Ὀλυμπία, στὴν Πόλη καὶ τὸν Ἀετὸ τῆς Ἰθάκης, στὰ Νιχώρια, στὶς Ἀμύκλες καὶ στὸν Ἀστακὸ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, ἔκανε λόγο ἡ Eder γιὰ ἐπιβίωση στοιχείων («aspects») μυκηναϊκῆς τελετουργίας. Καὶ στὸν Θέρμο ὅμοιοι τύποι κύλικας, ἀλλὰ τῆς ΥΕ ΠΙΓ περιόδου, μὲ διόγκωση στὸ πόδι, σημειώθηκε στὸ στρώμα ἐπάνω στὸ ὁποῖο κτίσθηκε τὸ μέγαρο Β, ἀλλὰ δὲν διαπιστώσαμε τὴν συνέχειαν χρήσεως κύλικων αὐτοῦ τοῦ τύπου καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ λειτουργίας τοῦ κτηρίου. Ἡ λατρευτικὴ χρῆσις τοῦ σκεύους αὐτοῦ εἶναι ἀσφαλὴς κατὰ τὴν Ὑστεροελλαδικὴν περίοδο, ἀλλὰ στὸν Θέρμο δὲν βρέθηκε στὴν θέσιν του καὶ σὲ συνάφειαν μὲ ἄλλα στοιχεῖα λατρείας.

μπορεί αργότερα, αλλά πριν κτισθεί ο αρχαϊκός σηκός, να αφαιρεθήκαν. Τα χρώματα μέσα στους λάκκους έχουν ενιαία στρωματογραφική σύνθεση, γιατί οι λάκκοι επιχωματώθηκαν μεμιάς πριν κτισθεί ο σηκός.

Άλλο χαρακτηριστικό του ιεροῦ στο Καλαπόδι είναι ὅτι ὑπῆρχαν ἤδη ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΓ περίοδο περισσότεροι πυρήνες λατρείας καὶ ιεροπραξιῶν. Μποροῦμε νὰ εικάσουμε ὅτι καὶ στὸν Θέρμο θὰ συνέβαινε τὸ ἴδιο, τὸν 8ο καὶ τὸν 7ο αἰ., ὅπως δείχνουν οἱ βόθροι πρὸς Ν τῆς ἐστίας καὶ τὰ ἄλλα κατάλοιπα λατρείας πρὸς Δ.

Ὡς πρὸς τὴν ἀλλαγὴ τῆς λειτουργίας τοῦ χώρου ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. θὰ μπορούσαμε νὰ συγκρίνουμε ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Καλαπόδι τὸ ἱερὸ τῆς Ἴσθμίας⁴³³. Ὅπως καὶ ἡ Ὀλυμπία, ἡ Ἴσθμία ἦταν τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου (11ος-10ος αἰ.) ἱερὸ ὑπαίθριο μὲ πρώιμες τελετουργίες καὶ γεύματα πιθανῶς ἔπειτα ἀπὸ θυσίες. Τὸ β' μισὸ τοῦ 8ου αἰ. ἐμφανίζονται ἐκεῖ οἱ πρώτες κτιστὲς κατασκευές. Στάχτη μὲ καμένα καὶ μὴ ὄστα (βωμὸς στάχτης;) καὶ ἀφιερῶματα παρατηρήθηκαν στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ ἐπιπέδου ὅπου αργότερα ὑπῆρχε ὁ βωμὸς τοῦ Ποσειδῶνος.

Παλαιότερα ἀπὸ τὸν Θέρμο, ἀλλὰ συγγενικὰ κατάλοιπα θυσιῶν μὲ συσσώρευση στάχτης, καμένο ὑλικὸ καὶ ὄστα ἀναφέρονται στὸ ἀψιδωτὸ κτήριο ΣΤ στὸ Ποσειδί τῆς Κασσάνδρας⁴³⁴. Ἡ σύγκριση ἰσχύει ἰδιαίτερα ἂν τὸ κτήριο δὲν ἦταν στεγασμένο, ὅπως ὑπέθεσε ἡ ἀνασκαφεύς. Ἐξίσου μακρινὸ ἀπὸ τὸν Θέρμο ἀλλὰ χρονικῶς κοντινότερο εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Πρινιά, γιατί ἀπόθεση στάχτης ἢ βωμὸς στάχτης ὑπῆρχε κοντὰ στὸν ναὸ Β, δηλ. ἐκτὸς τοῦ κτηρίου, ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΓ ἕως τὴν Ὑστερογεωμετρικὴ περίοδο καὶ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ Α τοῦ 7ου αἰ.⁴³⁵.

Καὶ στὸ Ἄμυκλαῖο ἡ λατρεία ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ὕστερη ΥΕ ΙΙΒ καὶ συνεχίζεται στὴν ΥΕ ΙΙΓ περίοδο⁴³⁶. Συνέχεια μὲ ἐνδιάμεση διακοπὴ (τῆς ὁποίας ἡ διάρκεια ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῆς πρωτογεωμετρικῆς κεραμικῆς τῆς Λακωνίας⁴³⁷) καὶ ἀλλαγὴ στὸ ἀντικείμενο τῆς λατρείας εἶναι θέματα ποῦ ἔχουν ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα καὶ ἀφοροῦν τὴν προηγούμενη ἐποχὴ (βλ. σ. 185). Ὁ Τσουντας περιγράφει ὡς ἀρχαιότερα κατάλοιπα χρώματα μελανά, «ὡσεὶ ἐκ καύσεως καὶ αἵματος ζῶων» καὶ λίγα ὄστα⁴³⁸. Τὸ ἡμικυκλικὸ θεμέλιο θεωρήθηκε ὅτι ὑποδηλώνει

433. Morgan 1999, 372 κέ., 431 κέ.

434. Βλ. σημ. 391. Στὸ μέσο τοῦ χώρου τοῦ στενόμακρου κτηρίου ὑπῆρχε κυκλοτερῆς συσσώρευση στάχτης (διαμ. 2.50 ὕψους 1 μ. περίπου) μὲ καμένο ὑλικὸ καὶ ὄστα.

435. Pernier 1914, 35. Ὁ Nilsson 1923, 146 κέ. εἶχε συντάξει τὰ εὐρήματα τῶν θυσιῶν στὸν Πρινιά στὴν ὁμάδα πυρολατρείων (Fire Festivals).

436. Δημακοπούλου 1982, 79 κέ., ἡ ἴδια 2009 (ὑπὸ ἐκδ.), Pettersson 1992, 103 κέ.

437. Βλ. τελευταῖα Pakkanen 2000-2001, 85-86 μὲ βιβλιογραφία. Ἄν οἱ πρώτες ἐνδείξεις λατρείας μετὰ ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΓ-ΥΜ περίοδο μπο-

ροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸν 11ο αἰ., τὸ φαινόμενο μπορεῖ μὲ ἀσφάλεια νὰ παραλληλισθεῖ χρονικῶς (καὶ ἱστορικῶς;) μὲ τὴν Ἴσθμία, τὴν Ὀλυμπία, τὸ Καλαπόδι καὶ ἀκόμη τὸν Θέρμο στὸν ὁποῖο τότε συμβαίνει ἡ ἀλλαγὴ μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ μεγάρου Β, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει κοινὴ κοινωνικοπολιτικὴ κατάσταση, οὔτε ἀντίστοιχα ἐκτεταμένη καὶ σημαντικὴ λατρεία. Εἶναι ὅμως ἐνδεικτικὸ τῶν γενικότερων συνθηκῶν ἀφοῦ πρόκειται γιὰ κέντρα ἐπικοινωνίας περιοχῶν.

438. Τσουντας 1892, κυρίως 11. Βλ. καὶ Snodgrass 1971, 276-277, Antonaccio 1995, 178-181, Calligas 1992.

κυκλικό κατασκεύασμα με βαθμίδες και βωμό στάχτης⁴³⁹ που εικάζεται ότι υπήρχε παλαιότερα, κυρίως για τον λόγο ότι ο κτιστός βωμός χρονολογείται μόνο από τον 6ο αιώνα.

Στο ιερό του 'Απόλλωνος Μαλεάτα στο ύψωμα Κυνόρτιο της 'Επιδαυρίας αναφέρονται «γκρίζα χρώματα» ανάμικτα με λιθωφόρο και η χρονολόγησή τους γίνεται προς το τέλος του 7ου αι., ενώ βρέθηκαν και ελάχιστα γεωμετρικά όστρακα. Εκεί τεκμηριώθηκε κατά τον ανασκαφέα και μυκηναϊκή λατρεία σε υπαίθριο βωμό⁴⁴⁰.

'Εκτός αυτών στοιχεῖα με κατάλοιπα θυσίων της ἐποχῆς (ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε ἂν περιλαμβάνονται καὶ ὀλόκαυστες) καταγράφονται εἰς Τεγέα, ἱερό 'Ορθίας, 'Αφαία, 'Ελευσίνα, 'Αρμισό. Στους Δελφούς ἡ λατρεία τοῦ 'Απόλλωνος τεκμηριώνεται ἀπὸ τὰ τέλη 9ου-ἀρχὲς 8ου αι.⁴⁴¹ καὶ ἀσφαλῶς ὀφείλεται σὲ λόγους ἄλλους ἀπὸ τοὺς σχετικὸς μὲ τὴ μυκηναϊκὴ λατρεία, πάντως δὲ διαφορετικὸς καὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ προήγαγαν τὴ λατρεία στὸν Θέρμο. 'Η ταυτόχρονη ὁμῶς ἴδρυση εἶναι ἀξιοπρόσεκτη. 'Ο Θέρμος εἰσέρχεται τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴ χορεία τῶν σημαντικῶν περιφερειακῶν ἱερῶν.

Συσσωρευμένη στάχτη στὸ ἔδαφος χωρὶς κτιστὰ κατασκευάσματα ἢ μόνον μὲ στοιχειώδεις περιβόλους (κυρίως μεταγενέστερους) παρατηρεῖται στὴ λατρεία τοῦ Διὸς σὲ κορυφὲς ὄρεων. 'Ἡδὴ ὁ Rupp καὶ ὁ M.K. Langdon ἀνέφεραν βωμοὺς στάχτης σὲ ἱερά τοῦ Διὸς, ὅπως τοῦ 'Υμητιοῦ, τῆς Πάρνηθας, τοῦ 'Ορους τῆς Αἴγινας, τοῦ 'Αραχναίου στὴν 'Αργολίδα, τοῦ Φουκᾶ στὴ Νεμέα⁴⁴². 'Η ἀρχὴ τους ἀνάγεται κατὰ κανόνα στὴ Γεωμετρικὴ 'Εποχὴ καὶ τὸν 7ο αι. βρίσκονται σὲ πλήρη λειτουργία, ἐνῶ ἡ λατρεία συνεχίζεται καὶ ἀργότερα, τὶς περισσότερες φορὲς χωρὶς ἀλλαγὲς τῆς μορφῆς τοῦ περιβάλλοντος⁴⁴³. 'Η πυρὰ τοῦ 'Ηρακλέους στὴν Οἶτη⁴⁴⁴ πρέπει νὰ ταχθεῖ στὴν κατηγορία αὐτῆ. 'Ανάμεσα στὶς πολυάριθμες καταχωρίσεις πρώιμων «βωμῶν ἐδάφους» ἢ «ἐσιπῶν μὲ κατάλοιπα θυσίων» τῆς Πρώιμης 'Εποχῆς τοῦ

439. Fichter 1918, 131 κέ. Τὰ χρώματα ποὺ ἐρεῦνησε ὁ Buschor, Buschor, Massow, 1927, 3-10, 34, 46-49 ἀνήκουν σὲ στρώματα ποὺ κατέρρευσαν μετὰ ἀπὸ καταστροφὴ ἀναλημματικοῦ τοίχου, περιεῖχαν εὐρήματα ἀπὸ τὴν 'Αρχαϊκὴ ἕως τὴν 'Ελληνιστικὴ 'Εποχὴ καὶ δὲν βοήθησαν στὰ θέματα τοῦ 8ου αι.

440. Λαμπρινουδάκης 1975, 169-170. Λαμπρινουδάκης 1976.

441. Οἰκισμὸς υπήρχε ἐδῶ ἀπὸ τὴν ὕστερη Πρωτογεωμετρικὴ περίοδο ὡς συνέχεια τοῦ ὕστεροελλαδικοῦ, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ λατρεία, ἐνῶ τὴ Γεωμετρικὴ 'Εποχὴ (ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 9ου αι.) τὰ εὐρήματα δείχνουν ἐπίπεδο ποὺ ξεπερνᾷ τὶς ἀνάγκες τοῦ μικροῦ οἰκισμοῦ καὶ πιθανῶς ἀπηχοῦν ἤδη λατρεία (τοπικὸ μαν-

τεῖο;), Müller S. 1992, 73, 79 κέ., Rolley 1977, 136 κέ. Bommelaer 1991, 14-19.

442. Rupp 1983, 101-102 ὅπου καὶ βιβλιογραφία, Langdon M. 1976, 100 κέ., Μαστροκόστας 1983 καὶ *ARepLondon* 1959-60, 8.

443. Στὸ Λύκαιο π.χ. ἔχουμε εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἴδια τελετουργία καὶ τὸν 5ο καὶ 4ο αι., Κουρουνώτης 1904, 162 κέ., Burkert 1972, 99 σημ. 10.

444. Παπαδάκης 1919 («συγκατάκαισις ἀναθημάτων» καὶ «όλοκαύτωσις ὀσῶν παντομερών» καὶ ὄχι μόνον μηρῶν) (Livius XXXVI, 30). Πρῶτες ἀναζητήσεις τῆς πυρᾶς τοῦ 'Ηρακλέους ἔκανε ὁ Γεώργιος Αἰνιάν (*Αἰών* 2-9-1840, ἀναδημ. Πετράκος 2008, 41-46).

Σιδήρου πρέπει να περιλαμβάνονται και θέσεις που θα μπορούσαν να σχετισθούν με την έστια του Θέρμου⁴⁴⁵.

Ὁ χαρακτήρας τῶν ὀλοκαυστῶν θυσιῶν

Οἱ ὀλοκαυτώσεις στὴν παλαιότερη ἐρευνητικὴ παράδοση εἶχαν συχνὰ συνδεθεῖ με λατρεῖες χθόνιων θεοτήτων καὶ ἄλλων δυνάμεων στὶς ὁποῖες συγκαταλέχθηκαν καὶ οἱ ἥρωες. Ἡ καταγωγὴ μάλιστα τῶν θυσιῶν αὐτῶν πρὸς τμήν τῶν χθόνιων εἶχε ἀναχθεῖ στὴν τήμηση τῶν νεκρῶν, με βάση τὴν ὑπόσχεση θυσίας τοῦ Ὀδυσσέως (Ὀδ. λ 30-31), τὴν ὀλοκαύτωση πρὸς τμήν τοῦ Ἄδου καὶ τῆς Περσεφόνης ἀπὸ τὸν ἴδιο ἥρωα πάντοτε στὴ Νέκυια (λ 46-47), ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου (Ζλ. Ψ, 166-176). Ὅχι λιγότερο ἢ «χθόνια λατρεία» θεωρήθηκε ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς ἱστορικὴ προβαθμὶς τῆς «ὀλύμπιας» (F. Creuzer, E. Rohde, J. E. Harrison). Ἀκόμη καὶ ἂν δεχθοῦμε τὴν ἀρχαία διάκριση χθόνιων καὶ ὀλυμπίων ιδιοτήτων τῶν θεῶν, ἢ πὸ πραγματιστικὴ ἄποψη εἶναι ἐκείνη πὸ ἀναγνωρίζει συγχωνεύσεις καὶ διαβαθμίσεις χαρακτήρων⁴⁴⁶. Χθόνιες ὄψεις καὶ ιδιότητες ἀνευρίσκονται καὶ σὲ θεοὺς πὸ σύμφωνα με τὴν παράδοση εἶναι κατ' ἐξοχὴν οὐράνιοι καὶ ὀλύμπιοι, ὅπως ὁ Ζεὺς πὸ δέχεται κάποτε θυσίαι θεωρούμενες ὅτι ἀνήκουν στοὺς χθόνιους. Χθόνια στοιχεῖα, ἐπεσήμανε ἤδη ὁ Eitrem στὸν Ἀπόλλωνα, ὅταν ὁ θεὸς δέχεται προσφορὰς ἀπαρχῶν⁴⁴⁷. Ὁ χοῖρος πὸ θεωρήθηκε ζῶο θυσίας σὲ χθόνιους ὑπάρχει στὴ λατρεία τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος Πατρώου⁴⁴⁸. Ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία ἀναγνωρίζει (καὶ χρειάζεται) πολὺπλευρὴ καὶ πολυσημάντη ἀτομικὴ ὄντοτητα σὲ κάθε θεό. Γι' αὐτὸ γίνονται ἀναμίξεις καὶ στὶς τελετουργικὲς πράξεις. Πολλὰ ἄλλωστε ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοπικὲς παραδόσεις, εἰδικὲς λατρευτικὲς ἀνάγκες, ἰδιαιτερότητες τῶν λάτρων καὶ ὑλικὲς δυνατότητες: εἶναι ὅλα παράγοντες πὸ συντελοῦσαν στὴ διαφοροποίηση τῆς ἔμφρασης κατὰ τὶς τελετουργίες. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ νεώτερη ἔρευνα τείνει νὰ παραδεχθεῖ ὅτι τὰ δύο εἶδη, ὀλοκαύτωση καὶ θυσία με εὐωχία, δύο διάφορες μεταξὺ τῶν τελετουργιῶν, καθὼς καὶ ἄλλοι τελετουργικοὶ τρόποι (ἀναίμακτες, ἄπυρες προσφορὰς κλπ.) δὲν ἀνταποκρίνονται στὴ διάκριση κατηγοριῶν θεῶν πὸ παραδίδουν οἱ πηγὲς καὶ προτείνεται νὰ ἀπαλειφθοῦν οἱ χαρακτηρισμοὶ χθόνιας καὶ οὐράνιας λατρείας⁴⁴⁹.

445. Προσπάθειες γιὰ τὸν καθορισμὸ ἢ ἐπιναπροσδιορισμὸ τῶν καταλοίπων καύσεων, "πυρῶν" καὶ στάχτης θὰ ἦταν ἀπαραίτητες, ὅσο καὶ ἂν δὲν προσιωνίζον ἐντυπωσιακὰ εὐρήματα. Παράδειγμα ἐπανεξέτασης παλαιῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων καὶ γνωστῶν εὐρημάτων εἶναι ἡ μελέτη τῆς Κόκκου-Βυριδῆ 1999 γιὰ τὶς πυρὲς τῆς Ἐλευσίνας. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ στὸ Πελοπόννησος τῆς Ὀλυμπίας καὶ ἡ ἐπανεξέταση τῶν παλαιῶν δεδομένων ὁδήγησε σὲ νέα συμπεράσματα γιὰ τὸ πρῶμο ἱερὸ καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς λατρείας στὴν Ὀλυμπία, Kyrieleis 2006.

446. Πρβ. Burkert 1985, 199 κέ. ὁ ἴδιος 1972, 68. Ὁ Burkert 1972, 16 σημ. 41 ἀναγνωρίζει ὅτι ὑπάρχει στὴν τελετουργία «immanente Antithese» καὶ ὄχι δύο διαφορετικὰ, παράλληλα πράγματα. Βλ. καὶ Parker 2005, 39 κέ.

447. Eitrem 1915, 477.

448. Clinton 2005, 168, Calame 2005, 186. Ξενοφῶν, *Ἀνάβασις* VII,8,4-5, Παιον. VIII, 38, 8. Βλ. Hermary - Leguilloux et al. 2004, 119.

449. Καλὴ εὐκαιρία ἔδωσε τὸ ἔκτο Διεθνὲς σεμινάριο περὶ Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λατρείας τοῦ τμήματος Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ

Ὅρισμένες τελετουργικὲς πρακτικὲς καὶ κανόνες προσφορῶν ποὺ περιγράφονται στὶς ἀρχαῖες φιλολογικὲς πηγές (μεταγενέστερες πάντως) καὶ φέρονται ὅτι προσιδιάζουν σὲ τελετουργία χθόνιων θεοτήτων (καὶ ἡρώων), τὸ μαῦρο χρῶμα τοῦ ζώου, ἡ κατεύθυνση τῆς κεφαλῆς κατὰ τὴν σφαγὴ πρὸς τὰ κάτω, ἡ διοχέτευση τοῦ αἵματος πρὸς τὴ γῆ, ἡ νυκτερινὴ ὥρα τῶν ἱεροπραξιῶν εἶναι στοιχεῖα ποὺ φυσικὰ δὲν βοηθοῦν τοὺς ἀνασκαφεῖς. Ἡ τελευταία ἔρευνα ὅμως τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν ἀπὸ τὴν Gunnel Ekroth κατέληξε σὲ συμπεράσματα χρήσιμα: ὀλοκαυτώσεις καὶ αἱμακουργίαι (Πίνδ., Ὀλυμπ. I, 90) γίνονταν καὶ γιὰ τοὺς θεωρούμενους ὀλυμπίους. Θὰ μπορούσαμε, πιστεύει ἡ Ekroth, νὰ ἐξετάσουμε τὶς θυσίαι καὶ μὲ ἄλλα κριτήρια ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διάκριση ὀλύμπιας καὶ χθόνιας λατρείας: ὀλοκαυτώσεις ἦταν ἰδιαίτερες καὶ ὄχι συνήθεις ἱερουργίαι, συνδεόμενες μὲ σημαντικὰ γεγονότα καὶ ἔκτακτα, ὅπως κινδύνους, μιάσματα καὶ ἄλλες συλλογικὲς κρίσεις. Λειτουργοῦσαν πέρα ἀπὸ τὶς «κανονικὲς» θυσίαι οἱ ὁποῖαι ἐπίσης τελοῦνταν γιὰ ὅλους τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες⁴⁵⁰. Δὲν γνωρίζουμε ἂν κατὰ τὶς πρώιμες ἐποχὲς εἶχαν οἱ ὀλοκαυτώσεις τὴν ἴδια λειτουργία μὲ ἐκείνη τῶν Κλασσικῶν καὶ Ἑλληνιστικῶν χρόνων⁴⁵¹. Στὴν ὀρεινὴ μάλιστα Αἰτωλία τῶν χαλαρὰ συνδεόμενων κοινοτήτων ποὺ συνέρχονταν σὲ κεντρικὸ ἱερὸ τόπο ὅπως ὁ Θέρμος, ἡ τελετουργία τῶν ὀλόκαστων θυσιῶν τὸν 8ο καὶ τὸν 7ο αἰ. εἶχε ἰδιαιτερότητες ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν συσχέτιστους στενοὺς καὶ ἀναπαραστάσεις μὲ βάση δεδομένα ἄλλων ἱερῶν καὶ ἄλλων ἐποχῶν, ὅσο καὶ ἂν τὰ κατάλοιπα μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι μοιάζουν. Διαφορετικοὶ τοπικοὶ παράγοντες μπορεῖ νὰ προκαλοῦν ὅμοια φαινόμενα καὶ παρεμφερεῖς ἐξελίξεις. Λίγα εἶναι τὰ φαινόμενα ποὺ ἔχουν καθολικὸ ἱστορικὸ λόγο τὶς πρώιμες ἐποχὲς. Γι' αὐτὸ καὶ πολλὲς φορὲς οἱ συγκρίσεις ἐξωτερικῶν στοιχείων δὲν ὀδηγοῦν σὲ καλύτερη κατανόηση. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, οἱ στάχτες ποὺ ἀποδώσαμε σὲ ὀλόκαυστες θυσίαι στὸν Θέρμο ἀσφαλῶς ἀντιστοιχοῦν σὲ ὀλοκληρωτικὴ καύση ἀκέραιων ζώων πρὸς χάριν θεῶν γιὰ ἔκτακτες πιθανότατα περιστάσεις χωρὶς τελετουργικὸ γεῦμα, στὴν ἴδια ὅμως ἐστία μπορεῖ νὰ γινόταν καὶ ἡ πλήρης καύση τοῦ

⁴⁵⁰ Ἀρχαίας Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Göteborg τὸ 1997 μὲ θέμα *Greek Sacrificial Ritual. Olympian and Chthonian*, Hägg, Alroth 2005. Πολλαπλῶς ἐτέθησαν τὰ ζητήματα καὶ ἔγιναν ἀναλύσεις ποὺ βοηθοῦν στὴν καλύτερη κατανόηση (καὶ ἀναθεώρηση) τοῦ συστήματος "χθόνια - ὀλύμπος λατρεία". Δὲς π.χ. Dietrich 2005, 9 κέ., Auffarth 2005, 19 κέ., Parker 2005, 37 κέ., Henrichs 2005, 48 κέ. (μὲ ἀναδρομὴ στὶς ἀπόψεις περὶ χθόνιων καὶ ὀλυμπίων). Βλ. καὶ Ekroth 2002, 216 ἀναφορὰ σὲ παλαιότερους καὶ νεώτερους ἐρευνητὲς ποὺ εἶχαν ἤδη ὑποστηρίξει ὅτι τὸ εἶδος τῆς προσφορᾶς πρέπει νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀποδέκτη καὶ νὰ συναφθεῖ μὲ ἄλλους κατὰ περίστασιν σκοποὺς (Nock 1944, 590-591, Jameson 1965,

162-163, Peirce 1993, 252 σημ. 134, Graf 1980). Βλ. καὶ Rudhardt 1958. Καὶ ἡ Schlesier 1994, 21 κέ., 31, στὴν ἐπισκόπηση τοῦ θέματος ἀκολουθώντας τὴ σύγχρονη ἀποψη ὑπενθύμισε ὅτι ἤδη ὁ Karl Otfried Müller 1825 ἀμφισβήτησε τὸν «Dualismus» στὴ λατρεία, ὁ δὲ Georg Friedrich Creuzer 1810, 170 ἄφησε τὴν ἐπιγραμματικὴ φράση «Alle Gottheiten waren umschlagend (παλίντροποι)».

⁴⁵⁰ Ekroth 2002, 215, 217, 226 κέ., 311, 325 κέ. Βλ. εὐλόγα κριτικὰ σχόλια γιὰ τὸν ὄρο «destruction sacrifice» Svenbro 2005.

⁴⁵¹ Ἡ Pirenne-Delforge 2004, 20 διατυπώνει ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ἀναγωγὴ ὀλοκαυτώσεων γνωστῶν ἀπὸ ὕστερες πηγές σὲ παλαιές ἐποχές.

Εικ. 64. Ἀποψη τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀπὸ Ν.

μέρους τοῦ προοριζόμενου γιὰ τοὺς θεοὺς κατὰ τὴν κανονικὴ θυσία ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ γεῦμα. Καὶ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία ὁ βωμὸς τέφρας πεποιήται... ἀπὸ τῆς τέφρας τῶν μηρῶν... (Παυσ. V, 13, 8). Μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀπορρίπτονταν στὴ στάχτη αὐτὴ ὅσα ἐπειτα ἀπὸ γεύματα ὅπως ἤδη σημειώσαμε. Ἐλλοστε στὸν Θέρμο καὶ οἱ δύο θυσίαι θὰ τελοῦνταν στὸν ἴδιο χῶρο καὶ θὰ ἦταν σὲ κάθε περίπτωση θυσίαι γιὰ τοὺς «ἀθανάτους» χωρὶς διάκριση⁴⁵².

Ἐπάνω ἀπὸ τὸν βωμὸ τῆς στάχτης κτίσθηκε στὸν Θέρμο ὁ πρῶτος ἀρχαῖκός σηκός (εἰκ. 64) ὁ ὁποῖος ἐκάλυψε καὶ τοὺς βόθρους ποὺ φέραμε στὸ φῶς. Ὑποδηλώνεται πάλι ἰσχυρὴ τομὴ στὴ λατρεία καὶ τὴν τελετουργία. Στοιχεῖα δὲ γιὰ ἀλλαγὴ θέσης τοῦ βωμοῦ στάχτης καὶ γιὰ διάνοιξη βόθρων ἄλλοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ναοῦ δὲν ἔχουμε. Ἡ ἴδρυση τοῦ ναοῦ σημαίνει προφανῶς νέα ὀργάνωση τῆς λατρείας γιὰ τὸ σύστημα τῶν ὀλοκαυτώσεων δὲν θὰ λειτουργοῦσε πιά ὡς ἀνάγκη τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς, ἐκτὸς ἂν μεταφέρθηκε σὲ ἄλλον τόπο.

452. Parker 2005, 38 κέ. ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

Λατρεία στους βόθρους πρὸς Ν τοῦ βωμοῦ τέφρας

Ἡ ανοιχτόχρωμη στάχτη τῆς πήλινης ἐστίας τοῦ Θέρμου πρέπει νὰ ἐξετάζεται σὲ συνάρτηση μὲ τοὺς βόθρους ποὺ ἀνήκουν στὸν ἴδιο στρωματογραφικὸ ὀρίζοντα. Ἐπειδὴ στὸν περιορισμένο χῶρο κάτω ἀπὸ τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ὑπῆρχαν περισσότερα τέτοια κατασκευάσματα (πίν. 3α, 4α, 30, 75β-77), ὑποθέτουμε ὅτι δὲν ἦταν τὰ μόνα. Ὁ χῶρος ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς εἶχε ἀνασκαφεῖ σὲ βάθος «ἕως 2 μ.» κατὰ τόπους. Ἴσως σὲ «βόθρο» ἀναφέρεται ἡ πληροφορία τοῦ Σωτηριάδη ὅτι βρῆκε παρὰ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη «ξίφη χαλκᾶ καὶ σιδηρᾶ καὶ ὀλίγιστα θραύσματα ἀγγείων τοῦ γεωμετρικοῦ τρόπου»⁴⁵³. Μὲ τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στοὺς βόθρους δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἀποτελεστοῦν, ἂν καὶ ἑλλιπῶς, ἀγγεῖα. Αὐτὸ πιθανότατα σημαίνει ὅτι τὰ σκεύη εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σὲ πράξεις σχετικὲς μὲ τὴ λειτουργία τῶν βόθρων καὶ τὰ θραύσματά τους ἔμειναν ἐπὶ τόπου. Καὶ τὰ ὄπλα καὶ τὰ ἄλλα μεταλλικὰ ἀντικείμενα δὲν ἦταν ὅλα προορισμένα ἐξαρχῆς νὰ γίνουν ἀφιερῶματα, ἀλλὰ θὰ ἦταν καὶ ἀντικείμενα ποὺ εἶχαν ἤδη χρησιμοποιήσει οἱ λάτρεις. Τὰ μαχαίρια μπορεῖ νὰ κατατέθηκαν ἐκεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν τελετουργία τῆς θυσίας, οἱ αἰχμὲς δοράτων εἶναι ἴσως κυρίως προσφορὲς πολεμιστῶν ἢ νέων ποὺ περνοῦσαν στὴν τάξη τῶν ἀνδρῶν⁴⁵⁴. Μπορεῖ νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σὲ τελετὲς (μὲ τυχὸν ἀγῶνες ἀκοντισμοῦ;) ⁴⁵⁵. Κυνηγῶν αἰχμὲς εἶναι συζητήσιμες, γιὰτὶ μόνο τρία ἀπὸ τὰ 124 διαγνωσθέντα ὅσα στὸν Θέρμο τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου ἀνῆκαν σὲ ζῶα κυνηγιῶ. Καὶ ἀπὸ τὰ στρώματα τοῦ 7ου αἰ. ὑπάρχουν μόνο λίγα ὅσα, καὶ αὐτὰ κατοικίδιων ζώων. Τὰ λίγα ὅσα κοντὰ στοὺς βόθρους μπορεῖ νὰ εἶναι κατάλοιπα γευμάτων καὶ οἱ ἀνθρακες θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἐτοιμασία τῶν ἰδίων τελετουργικῶν γευμάτων.

Ἡ λειτουργία τῶν βόθρων μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ βάση περισσότερα ἐνδεχόμενα λατρείας, ὅπως αὐτὰ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες. Στὸν Ὅμηρο ἡ λέξη βόθρος δὲν χρησιμοποιήθηκε σὲ σχέση μὲ τελετουργίες καὶ σημαίνει ἀπλῶς ὄρυγμα⁴⁵⁶. Ὡστόσο ἡ σχέση τοῦ βόθρου ἔστω καὶ περιστασιακὰ μὲ τοὺς νεκροὺς καὶ δυνάμεις τοῦ Κάτω Κόσμου προβάλλει ἤδη στὴ *Νέκυια*. Ἡ ροὴ τοῦ αἵματος στὸν βόθρο γιὰ τὴ ζωοδότηση τῶν σκιῶν τοῦ Ἄδη μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ὅπως ἐθεώρησε ἡ Ekroth μόνο ὀμηρικὴ ἐπίνοια⁴⁵⁷, ἀλλὰ νὰ εἶχε σχέση μὲ κάποια τελετουργικὴ πραγματικότητα τῆς ὀμηρικῆς ἢ καὶ παλαιότερης ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἀργότερα (ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ) μεταφέρθηκε καὶ στὴν ἠρωολατρεία, ὡς μέρος τῆς τελετουργίας τῆς κατὰ τὶς πηγές. Αὐτὲς συνδέουν τοὺς βόθρους γενικῶς

453. Σωτηριάδης 1900, 178, Παπαποστόλου 1990, 198.

454. Βλ. Λεμπέση 1985, 188 κέ., ἢ ἴδια 2002, 269 κέ.

455. Robertson 2002, 72 σχετικὰ μὲ “δωρικές” τελετὲς δοράτων. Στὴ σκέψη ἔρχονται ἐπίσης οἱ “αἰτωλικὲς λόγες” τῶν Ἀργείων καὶ

τοῦ Τυδέα στὴν ἐκστρατεία τῶν Ἐπιτὰ ἐπὶ Θήβας (Εὐριπ., *Φοίνισσαι* 1166-1167). Βλ. σχολία γιὰ τὴν αἰχμὴ τοῦ δόρατος στὸν μῦθο καὶ τὴν εἰκονογραφία τῆς Αἰτωλίας, Antonetti, 1990, 99-101.

456. Βλ. σύνοψη εἰς Ekroth 2002, 72 κέ.

457. Ekroth 2005, 13.

μὲ τὴ λατρεία δυνάμεων τοῦ Κάτω Κόσμου⁴⁵⁸. Περίσταση συνδυασμοῦ βόθρων μὲ ἐναγισμό μᾶς παραδίδει ὁ Φιλόστρατος στὴν περιγραφὴ τῆς νυχτερινῆς θυσίας τῶν Θεσσαλῶν στὸν Ἀχιλλέα ὡς τεθνεῶτι, παράδοση ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ χρόνους πρὶν ἀπὸ τὰ Περσικά (*Ἡρωικὸς* 325, 9-326,19).

Ἡ παρουσία βόθρων στὸν Θέρμο τὴν τόσο πρῶιμη ἐποχὴ οὔτε ἐξαντλεῖ τίς τελετουργικὲς δραστηριότητες, οὔτε χαρακτηρίζει ἀποκλειστικὰ τὴ λατρεία. Ἡ ἄποψη τῆς Ekroth ὅτι ἀρχικῶς οἱ βόθροι χρησιμοποιοῦνταν γιὰ ὀρισμένες εὐκαιριακὲς θυσίες καὶ εἰδικὲς ἀνάγκες (ὅπως ἄλλωστε καὶ στὴ *Νέκυια*) θὰ μποροῦσε νὰ ἐφαρμοσθεῖ καὶ στὰ δεδομένα τοῦ Θέρμου, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ πρόχειρες κατασκευὲς ποὺ δὲν διατηροῦνταν πολὺ χρόνο⁴⁵⁹. Μπορεῖ νὰ χρησίμευαν σὲ θυσίες διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ τελοῦνταν στὴ μεγάλη θυσιαστήρια ἐστία τῆς ὀλοκληρωτικῆς καύσης ἢ σὲ πιθανὸ βωμὸ κανονικῶν θυσιῶν. Συγκεκριμένως μπορεῖ νὰ γινόταν σὲ αὐτοὺς «προθυσία» ἄλλων ζώων ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ προορίζονταν νὰ καοῦν στὸν βωμὸ τῆς τέφρας ἢ νὰ σφαγοῦν σὲ κανονικὸ βωμὸ. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ γινόταν ἀνεξάρτητη θυσία μὲ αἱματηρὴ προσφορὰ πρὸς τμητὴν ἄλλων δυνάμεων, ἐκτὸς τῶν θεϊκῶν π.χ. δαιμόνων (βλ. πῶ κατω). Ἴσως τὰ λιπαρὰ μελανὰ χῶματα δείχνουν καύση θεῶν μερίδων. Ἄλλη δυνατὸτης εἶναι νὰ λειτουργοῦσαν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐστία: σφαγὴ καὶ ροὴ τοῦ αἵματος στὸν βόθρο καὶ ὕστερα καύση ὀλοκληροῦ τοῦ ζώου, ὅπως στὴ θυσία τῶν Θεσσαλῶν γιὰ τὸν Ἀχιλλέα.

Ἄργος ἱερὸς λίθος

Στὸν ἴδιο ἀνασκαφικὸ ὀρίζοντα μὲ τὸν περίβολο τῶν πλακῶν θέσαμε καὶ τὸν ἀργὸν ἱερὸν λίθον τῆς νότιας περιοχῆς τοῦ χώρου τοῦ βωμοῦ τῆς στάχτης (πίν. 4α, 30, 75β, 81, εἰκ. 65). Ὁ πεσομόρφος ἀργὸς λίθος βρέθηκε στὴ θέση τοῦ στερεωμένου ὄρθου, ἐξέχοντα ἀκόμη ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τῆς τελευταίας πρὶν ἀπὸ τὸν ναὸ ἐποχῆς. Εἶχε στερεωθεῖ μέσα σὲ φερτὴ στρώση χῶματος καὶ λατύπης. Τὸ μαῦρο χῶμα γύρω, τὰ σιδερένια ὄπλα - ἀφιερῶματα καὶ οἱ βόθροι τῆς στενῆς λωρίδας τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ κατὰ καιροὺς ἀνοίγονταν πρὸς Ν τοῦ βωμοῦ στάχτης ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἱερότητά του. Ἄλλωστε ἔστεκε ἐπάνω ἀπὸ ἓνα ἐν μέρει σωζόμενο βόθρο καὶ τὰ σιδερένια ἀφιερῶματα (αἰχμὲς δοράτων M38, M41, σαυρωτῆρ M39, μαχαίρι M40 τῆς Γεωμετρικῆς - ὕστερης Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς). Αὐτὸ συνάδει μὲ τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῆς χρήσης τῶν βόθρων καὶ τῆς ἐγκατάστασης τοῦ ἱεροῦ λίθου ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. Ἐπειδὴ, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, βρήκαμε τὸν χῶρο ἀνεσκαμμένο ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρέθηκε ὁ λίθος, δὲν γνωρίζουμε ἂν τυχὸν ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ἱεροὶ λίθοι καὶ βόθροι στὴν ἴδια περιοχὴ. Αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται, ἀλλὰ ἐὰν ἔστεκαν στὴ θέση τους θὰ τοὺς εἶχε πιθανότατα διατηρήσει ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας, ὅπως διέσωσε τίς πλάκες τοῦ ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου. Ἴσως τὸ νόημα ἱεροῦ λίθου εἶχαν πλάκες ὑπερέχουσες τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ παρακείμενου κτιστοῦ λάκκου (βλ.

458. Ekroth 2002, 60.

459. Πρβ. Ekroth 2002, 73. Βλ. καὶ σημ. 489.

Εικ. 65. Ο ιερός λίθος (1) στερεωμένος στο «χῶμα με λατύπη» (2) και βόθροι θουσιῶν (3).

πίν. 77). Ἐὰν ὑπῆρχε ὁμάδα ἀργῶν λίθων, αὐτοὶ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἀναθήματα, κατὰ τὸν τρόπο πὸ ἐρμηνεύθηκαν τὰ εὐρήματα τοῦ Μεταποντίου καὶ ἄλλα στὴ Μεγάλη Ἑλλάδα⁴⁶⁰. Ἐπειδὴ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ σήματος, ἀφοῦ δὲν βρήκαμε ταφή, μένουμε στὴ γενικὴ σημασία τοῦ ἱεροῦ λίθου. Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα παραδείγματα πὸ βρέθηκε στὴ θέση ὅπου εἶχε στηθεῖ, ἴσως ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. Καὶ θὰ δεχόταν τιμὲς ἕως πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, ὅταν κτίσθηκε ὁ σηκὸς τοῦ ναοῦ καὶ τὸν κάλυψε. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του τοποθέτηση δημιουργήθηκε νεώτερο ἐπίπεδο χρήσεως, ἐνῶ αὐτὸς ἔμενε στὴ θέση του, ἐξέχοντας πάντοτε μέσα ἀπὸ τὴ γῆ. Αὐτὸ δείχνει τὴ μακροχρόνια καὶ ἀδιάκοπη λειτουργία τοῦ ἱεροῦ λίθου.

Οἱ φιλολογικὲς πηγὲς δίνουν ἀφθονες πληροφορίες γιὰ ἱερούς ἢ ἀνεικονικοὺς ἀργοὺς λίθους, κατεργασμένους «πεσσοὺς», κίονες, βαιτύλους πὸ σχετίζονταν μὲ τὴ λατρεία. Καὶ ἡ ἔρευνα ἔχει ἐντατικὰ ἀναφερθεῖ σὲ αὐτές⁴⁶¹. Ὅπως ἐτόνισε ὁ Hermann οἱ πηγὲς ἀφοροῦν συχνὰ μεταγενέστερες χρήσεις καὶ ἀκόμη λατρεῖες

460. Doepner 2002, κυρίως 147 κέ.

461. Reisch 1896, 723 κέ., Visser de 1903, Latte 1929, Maas 1929, Nilsson 1940, 79, Hermann 1959, 25 κέ., Nilsson 1967, 201 κέ., Fauth 1964, ὁ ἴδιος 1975, Metzler 1985, Neutsch 1990,

251 κέ., Warren 1990, 205, Kron 1992, κυρίως 64 κέ., Fehrenz 1993, Bremmer 1994, 27, Doepner 2002, Lambrinoudakis et al. 2005, 316 κέ. Γιὰ τὸν ὄρο ἱερός λίθος, Παυσ. II, 31, 4.

ξένης προέλευσης και μόνο ένα μέρος από τις ειδήσεις αυτές ανάγεται σε ασφαλή ελληνική παράδοση και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τα ελληνικά πράγματα⁴⁶². Ωστόσο ήταν και της έλλαδικής λατρείας συστατικό στοιχείο οι ιεροί (και άνεικονικοί) λίθοι, αλλά δεν έχουμε έως τώρα αυτού του τύπου εύρηματα του πλήθους της Μεγάλης Ελλάδας που έρμηνεύονται κυρίως ως αναθήματα. Η δυσκολία αναγνώρισης ιερών λίθων όταν δεν βρίσκονται στη θέση τους έχει έπισημανθεί. Τα εύρηματα άργων λίθων ή και κατεργασμένων πεσοών, κίωνων κλπ., με ή χωρίς έπιγραφές στην Ελλάδα χρονολογούνται πράγματι κυρίως από τον 5ο π.Χ. αί., ή δέ αρχική σημασία και ή πρώτη χρήση τους δεν είναι έξακριβωμένη. Συχνά αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως «όροι» ή «αναθήματα»⁴⁶³. Ήδη στην αρχαιότητα ή αρχική τους σημασία μπορεί να είχε ξεχασθεί. Οι ταυτίσεις με θεότητες μπορεί να είναι πράγματι μεταγενέστερες. Την ανάμνηση όμως της αρχαίας ιερότητας που διαρκεί δείχνουν οι αιτιολογικοί μύθοι οι όποιοι συνόδευαν ιερούς λίθους. Έτσι είναι δυνατό πολλοί από αυτούς που μνημονεύονται στις πηγές και τους άλλους που βρέθηκαν σε ιερά να είχαν πράγματι μακραίωνη παράδοση που θα μπορούσε να συμπέσει με τους χρόνους του ιεροῦ λίθου του Θέρμου.

Μαγικές και συμβολικές ιδιότητες, ή αίσθηση της παρουσίας της θεότητας, (στην όποία συνέβαλε ή λατρεία, ό στολισμός και κάποτε ή μεταμόρφωση με την ένδυση⁴⁶⁴, ώστε ό λίθος να γίνεται άνεικονική παράσταση), συνιστούν την πρωτεύική πολυσχιδή, αλλά και ιδιαίτερα ίσχυρή και άνθεκτική ιερότητα του λίθου⁴⁶⁵. Κάνουν όμως και δύσκολο ή και άνέφικτο τον καθορισμό των πανάρχαιων αντιλήψεων: ανάθημα, άνεικονική παράσταση, «σημείο» θεϊκής δύναμης, όρος ιεροῦ. Όπως σημείωσε ή Κρον τα όρια είναι ρευστά⁴⁶⁶. Στο λιτόν έδος και στην άξοον σανίδα του Καλλιμάχου (*Αἴτια* IV Fr.100) αναδυόταν με την απόδοση τιμών ή μυστική δύναμη που έδρευε μέσα τους. Η άοριστία μάλιστα πρόσφερε την εύχέρεια προσαρμογών και συσχετισμών με όποιαδήποτε θεία ή δαιμονική δύναμη. Έτσι γίνονται οι άνεικονικοί λίθοι “numina nomine vacantia”⁴⁶⁷ με ύπερχρονική και ύπερτοπική άξία στη λαϊκή τελετουργία.

Οι αντιλήψεις αυτές δεν έλειψαν και άργότερα. Πολλοί ιεροί λίθοι ήταν μετεωρίτες (βαίτυλοι) και είναι χαρακτηριστικό ότι οι Έλληνες έξακολούθησαν να ανα-

462. Hermann 1959, 26 κέ.

463. Βλ. συγκέντρωση Doerper 2002, 151, 153 σημ. 685. Από τον κρητομυκηναϊκό κόσμο εύρηματα και άπεικονίσεις σε παραστάσεις Wagen 1990, Κρον 1992, 66. Έκτός από τους άργους λίθους έχουν περιληφθεί και τα χαλίκια. Άξιομνημόνευτο εύρημα στον έλλαδικό χώρο είναι τα έπιμήκη χαλίκια (φαλλικά;) που ήταν στερεωμένα σε βωμό στο ιερό του Έρωτος στη βόρεια κλιτή της Άκροπόλεως, Broner, 1933, 342, εικ. 14, 15, ό ίδιος, 1935, 118 κέ., 125 (σύγκριση με τον λίθο του Τέρπωνος από την Άντί-

πολη. Βλ. και Κρον 1992, 68).

464. Gladigow 1985-86, ό ίδιος 1990, 104.

465. Η Doerper 2002, 184 θυμίζει την παράδοση που διέσωσε ό Πορφύριος Τύριος στο *Περί άποχής έμψύχων* (Porph. Abst. II 18, 10) ότι ό Αισχύλος παρέβαλε τα καινούργια προς τα αρχαία άγάλματα παρατηρώντας: ταῦτα γάρ καίπερ άφελῶς πεπονημένα θεία νομίζεσθαι, τα δέ καινά περιέργως είργασμένα θαυμάζεσθαι μέν, θείου δέ δόξαν ήττον έχειν.

466. Κρον 1992, 69.

467. Maas 1929. 1.

καλύπτουν τέτοιους λίθους καὶ νὰ τοὺς θεωροῦν ἱεροὺς. Παράδειγμα εἶναι ὁ μετεωρίτης ποῦ ἔπεσε τὸ 468-467 π.Χ. στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς καὶ λατρευόταν καὶ στὰ χρόνια τοῦ Πλουτάρχου⁴⁶⁸.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔνδειξη ποῦ ἔχουμε γιὰ τὸν ἀργὸν λίθον τοῦ Θέρμου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸν θεωρήσουμε «σημεῖο» θείας δύναμης καὶ μάλιστα τῆς παρουσίας θεοῦ ἢ δαίμονος ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀφιέρωσής του καὶ τῆς ἄσκησης λατρείας. Τυχὸν ἐρμηνεῖα του ὡς σταθερῆς καὶ μόνιμης ἀνεικονικῆς παράστασης συγκεκριμένου θεοῦ βρίσκω λιγότερο πιθανή. Τὴ σημασία του ὅμως φανερώνει ἡ κεντρικὴ θέση του στὸν χῶρο τῆς λατρείας, πρὸ τοῦ παλαιοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ βωμοῦ τῆς στάχτης, ἐν τῷ μέσω βόθρων καὶ κτιστῶν λάκκων λατρείας οἱ ὁποῖοι ἦταν ἐν μέρει παλαιότεροι. Ἀνάλογο φαινόμενο μεταγενέστερης ἀνίδρυσης «στηλῶν» σὲ χῶρο ὅπου ὑπῆρχαν ἤδη κατάλοιπα θυσιῶν καὶ ἀφιερώματα, παρατηρήθηκε στὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Μελιχίου στὸν Σελινούντα⁴⁶⁹. Περισσότεροι ἐρευνητὲς συνέλεξαν τὰ στοιχεῖα, ἐτόνισαν καὶ ἐξήγησαν μὲ ἐπιχειρήματα τὴ σχέση τῆς λατρείας ἀργῶν λίθων καὶ πεσσῶν μὲ τὸν Ἀπόλλωνα⁴⁷⁰, ἐνῶ δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ ἀντιρρήσεις⁴⁷¹. Κυρίως εἶναι νομίζω οἱ πεσσοὶ ἢ βαίτυλοι κλπ. τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως ποῦ ὀδήγησαν στὴ σύνδεση αὐτῆ. Νὰ ἀναγάγουμε τὸ «φετίχ» τοῦ Θέρμου μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο στὸν πρῶμο Ἀπόλλωνα θὰ ἦταν μία ἐπιπλέον ἀναφορὰ μέχρι σημείου δικαιολογημένη· ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερης σημασίας ἀφοῦ τὸ εὔρημα εἶναι μοναδικὸ καὶ ἀναμφισβήτητο τεκμήριο λατρείας ἱεροῦ ἀργοῦ λίθου τόσο πρῶμης ἐποχῆς⁴⁷². Ὡστόσο ὁ λίθος καταχώσθηκε ὅταν κτίσθηκε ὁ ναός. Τὸ θέμα μπορεῖ νὰ μείνει ἀνοικτό.

Ἐν τῷ μεταξὺ καὶ μία ἄλλη ἰδιότητα, αὐτῆ τοῦ ὄρου (καὶ ἰων. οὔρου), τοῦ τεμένους μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ. Οἱ ὄροι συνυφαίνονται μὲ ἱερότητα καὶ καθαγιασμό. Ἡ ἀνίδρυση ἀκόμη καὶ τῶν ἰδιωτικῶν ὄρων συνοδευόταν ἀπὸ ὄρκο κατὰ τὸν Πλάτωνα (*Νόμοι* 842E-843B). Συνεξετάζονται συχνὰ μὲ τοὺς ἱεροὺς λίθους⁴⁷³.

Ἡ κατάργηση καὶ κατάχωση τοῦ ἱεροῦ λίθου τοῦ Θέρμου κατὰ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. δὲν ὑποδηλώνει ὑποχώρηση τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν ἱερὴ δύναμη ἀνεικονικῶν λίθων λόγω τυχὸν στροφῆς σὲ ἀνθρωπόμορφες θεϊκὲς παραστάσεις⁴⁷⁴, οὔτε ἄμβλυση τῆς ἐπιρροῆς παλαιῶν «σημείων» θεϊκῆς δύναμης στὴ λαϊκὴ πίστη.

468. Βλ. Nilsson 1967, 201 μὲ βιβλιογραφία, Kron 1992, 63.

469. Gabrici 1927, 404 κέ. Doepner 2002, 142.

470. Visser de 1903, 211, Latte 1929, 2301 κέ., Nilsson 1967, 203 κέ., Kron 1992, 61 κέ., Fehrentz 1993, Lambrinoudakis et al 2005, 319.

471. Hermann 1959, 36. Τὸ ζήτημα τῆς ἔνταξης τῶν ὀμφαλῶν στὴν ἴδια συνάφεια, θέμα συζητήσιμο, δὲν μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Γιὰ ὀμφαλοὺς Darenberg-Saglio IVA, 197 (Karo) καὶ Thompson 1937, 110-112 μὲ βιβλιογραφία.

472. Στὸ γυμνάσιο τῶν Μεγάρων ὑπῆρχε λίθος παρεχόμενος πυραμίδος σχῆμα οὐ μεγά-

λης· τοῦτον Ἀπόλλωνα ὀνομάζουσι Καρινόν (Παυσ. I, 44,2). Ἦταν προφανῶς κατεργασμένος λίθος. Ἰδιό σχῆμα λέγεται ὅτι εἶχε καὶ τοῦ Διὸς Μελιχίου λίθος στὴν ἀγορὰ τῆς Σικυῶνος (Παυσ. II, 9, 6). Στὸν Μαλέα ὁ Ἀπόλλων Λιθῆσιος εἶχε καὶ ἔγαλμα καὶ λίθον (Kron 1992, 61, Nilsson 1967, 204).

473. Nilsson 1967, 225. Doepner 2002, 158, Guarducci 1967-1978, II, 430-443, III, 227 κέ. (μὲ πηγές). Βλ. καὶ Engelmann, Merkelbach 1971.

474. Δὲν ἰσχύει τέτοια ἐξέλιξη γενικῶς, Romano 1988, 127.

Ήταν μάλλον προκαθορισμένη προσαρμογή της λατρείας σε νέους σκοπούς. Τίποτε δεν γνωρίζουμε για λατρευτικό είδωλο ή άλλα αντικείμενα λατρείας στον Θέρμο και μπορεί όπως σημειώσαμε πὸ πάνω ὁ ἀργὸς λίθος ποὺ σώθηκε τυχαῖα νὰ μὴν ἦταν μόνος. Ἴσως ἂν ὑπῆρχαν ἄλλοι νὰ παρέμειναν στὴ θέση τους καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ σηκοῦ. Ἀλλὰ ἡ οἰκοδόμησι τοῦ μνημειώδους σηκοῦ συμβαδίζει μὲ ἀνάδειξη νοημάτων διαφορετικῶν ἐκείνων ποὺ ἐκπορεύονταν ἀπὸ τοὺς ἀργοὺς λίθους. Ἡ κοινωνία εἶχε προχωρήσει σὲ νέα ιδεώδη καὶ οἱ ἐξέχοντες ἔδιναν προτεραιότητα σὲ τελετουργίες συγκεκριμένης θεϊκῆς λατρείας, ὅπως αὐτὴ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἀσφαλῶς δὲν ἀποκλείεται νὰ διατηρήθηκαν καὶ ἄλλες παλαιότερες ἀφθαρτες λατρεῖες. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τῆς μακραίωνης λειτουργίας τοῦ ναοῦ οἱ πρῶτες ἀνασκαφῆς καμιὰ ἀρχαιολογικὴ ἔνδειξι δὲν μᾶς παρέδωσαν. Ἄλλωστε ὑπῆρχε μικροῦ μόνο πάχους ἐπίχωση ἐπάνω ἀπὸ τὸν ναό.

Στὸν ἀργὸν λίθον τοῦ Θέρμου, ποὺ εἶχαν στερεώσει ὥστε νὰ στέκει ὄρθιος, εἶχαν ἀσφαλῶς προσδώσει μέχρι σημείου μνημειακὸ χαρακτήρα. Καὶ δὲν ἦταν μόνο οἱ κατεργασμένοι ἀνεικονικοὶ πεσοοὶ ἰδρυμένοι καὶ σὲ βάσεις, στοὺς ὁποίους ὑπῆρχε ἡ ἰδέα τοῦ μνημείου⁴⁷⁵. Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρας εἶναι ἄσχετος ἀπὸ τὴ μορφὴ (φυσικὴ ἢ τεχνητὴ) καὶ τὸν τρόπο στερέωσης τοῦ ἀνεικονικοῦ λίθου. Αὐτὸ ἄλλωστε φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ συνανάθεσι ἀργῶν λίθων καὶ κατεργασμένων στὸ Μεταπόντιο⁴⁷⁶. Τὸ βασικὸ κοινὸ τους στοιχεῖο εἶναι τὸ «ἀνεικονικό». Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸν Θέρμο ὁ λίθος ἔχει πεσοόμορφο σχῆμα, αὐτὸ ποὺ ἀργότερα ἐπεδίωκαν μὲ κατεργασία. Ἐπομένως ὑπάρχει σύμπτωση περιεχομένου τῶν δύο κατηγοριῶν ἀργῶν καὶ κατεργασμένων λίθων. Στὴ διαφορὰ τῆς μορφῆς τους πιθανῶς ὑπόκεινται καὶ κοινωνικοὶ - οἰκονομικοὶ λόγοι.

Καὶ ἐνῶ δὲν ἔχουμε ἀρχαιολογικὸ εὔρημα ἀντίστοιχο μὲ αὐτὸ τοῦ Θέρμου, μποροῦμε νὰ εικάσουμε ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς τὴν ὑπαρξὴ ἀνάλογων παλαιῶν «μαρτυρίων» λατρείας. Ἀπὸ ὅλες τὶς ἀναφορὲς πλησιέστερα παραδείγματα νομίζω ὅτι προσφέρει ἡ Βοιωτία, τὰ ὁποῖα μᾶς παραδίδει ὁ Πausanias⁴⁷⁷. Στὶς Θεοπέες, τοῦ Ἔρωτος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Πραξιτέλους καὶ τοῦ Λυσίππου, ἄγαλμα παλαιότατόν ἐστι ἀργὸς λίθος (Paus. IX, 27,1)⁴⁷⁸. Στὴν Ὑηττο, τοῦ Ἡρακλέους ποὺ λατρευόταν ὡς θεραπευτῆς τὸ ἄγαλμα δὲν ἦταν σὺν τέχνη, ἀλλὰ λίθου ἀργοῦ κατὰ

475. Ὁ Hermann 1959, 31 πιστεύει ὅτι κατὰ τοῦτο διαφέρουν οἱ κατεργασμένοι πεσοοὶ ἀπὸ τοὺς ἀργοὺς λίθους, ὅτι στοὺς πρῶτους ὑπῆρχε τὸ στοιχεῖο τοῦ μνημειακοῦ («Malstein»).

476. Οἱ κατεργασμένοι τετράγωνοι λίθοι ἢ κιονίσκοι δὲν ἦταν ὑποκατάστατα τῶν ἀργῶν λίθων, οἱ ὁποῖοι ἐξακολουθοῦν νὰ ἀνατίθενται καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνισι τῶν κατεργασμένων (ἀρχῆς 6ου αἰ. π.Χ.). Doerner 2002, 149-150, 153.

477. Reisch 1896, 724, Visser de 1903, 56

κέ., Maas 1929, 7 κέ., Latte 1929, 2298, Hermann 1959, 27, Nilsson 1967, 202.

478. Συσχετίσθηκε ὁ λίθος τῆς Ἑλέας (μῆκ. 1.20) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΕΡ[ΩΣ], Neutsch 1990, 253, Doerner 2002, 178. Σὲ παραστάσεις συνυπάρχουν πεσοοὶ ἢ κίονες μὲ λατρευτικὰ ἀγάλματα (ὅπως παραδίδουν καὶ οἱ γραπτὲς πηγές). Συνδέονται στενὰ μὲ τὴ θεϊκὴ ἀνθρωπόμορφη εἰκόνα καὶ γίνονται αἰσθητοὶ ὡς παρουσία τῆς ἴδιας θεϊκῆς δύναμης.

τὸ ἀρχαῖον (Παυσ. IX, 24, 3). Στὸν Ὀρχομενὸ οἱ Χάριτες λατρεύονταν σὲ πέτρες ποὺ εἶχαν πέσει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ πρὸς χάριν τοῦ Ἐτεοκλέους, ὅπως ἔλεγαν (Παυσ. IX, 38.1). Καὶ στὸ Ἄλσος τῆς Ἀλκμήνης στὶς Θῆβες ὑπῆρχε ἀνεικονικὸς λίθος, ἂν καὶ πιθανῶς ὄχι λατρευτικός⁴⁷⁹. Μπορεῖ ἀρχικῶς καὶ οἱ λίθοι τῶν Θεοπιῶν, τῆς Ὑήττου καὶ τοῦ Ὀρχομενοῦ νὰ μὴν ἦταν ἀνεικονικὰ εἶδωλα λατρείας ἀλλὰ ἱερὰ σημεῖα θεϊκῆς παρουσίας. Τὸ ἐρώτημα ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν ἐξαγωνικὸ μειούμενο ἐπάνω πεσοδὸ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους⁴⁸⁰.

Ἡ ἀντίληψη ποὺ μεταδίδει ὁ περιγηγητῆς εἶναι ὅτι οἱ λίθοι αὐτοὶ ἀποτελοῦν παλαιότατα ἀνεικονικά, ἀρχικὰ ἀγάλματα⁴⁸¹. Ρητῶς ἄλλωστε ὁ Παιουσανίας (VII, 22, 4) παρατηρεῖ, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς περιγραφῆς τῶν τριάντα τετράγωνων λίθων ποὺ ἔστεκαν κοντὰ στὸ ἄγαλμα τοῦ Ἑρμοῦ τῶν Φαρῶν τῆς Ἀχαΐας, τὰ δὲ ἔτι παλαιότερα καὶ τοῖς πᾶσι Ἑλλησι τιμὰς θεῶν ἀντὶ ἀγαλμάτων εἶχον ἀργοὶ λίθοι, ἐνῶ γιὰ τοὺς Ἀρκάδες παρατηρεῖ, περισσῶς γὰρ δὴ τι τῷ σχήματι τούτῳ φαίνονται μοι χαίρειν οἱ Ἀρκάδες (VIII, 48, 6)⁴⁸².

Ἀκόμη καὶ ἂν ὁ συμφυρμὸς μὲ συγκεκριμένη θεότητα μπορεῖ νὰ εἶναι μεταγενέστερος, ἱεροὶ θὰ λογίζονταν οἱ λίθοι αὐτοὶ τῶν πρώιμων χρόνων καὶ τιμὲς θὰ τοὺς ἀπέδιδαν ἀπλοὶ ἄνθρωποι ἐπὶ αἰῶνες⁴⁸³.

Τὸ «μελανὸ στρώμα»

Ἡ ἐγκατάσταση τῶν πλακῶν σὲ ἑλλειψοειδῆ σειρὰ γύρω ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς πῆλινης ἐστίας σχετίζεται προφανῶς μὲ ἀναμόρφωση τοῦ χώρου λατρείας καὶ μάλιστα μὲ καθορισμὸ τῶν ὀρίων τοῦ τεμένους. Τὸ «μελανὸ στρώμα» σύμφωνα μὲ τίς εἰδήσεις τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς διαπιστώθηκε κατὰ τὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια περιοχὴ τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ ὅπως ἤδη ἐκθέσαμε. Πρὸς Α ἦταν ἡ πλαγιά καὶ πρὸς Β τοῦ βωμοῦ τῆς στάχτης ὑπῆρχε ὁ μικρὸς οἶκος λατρείας καὶ ἴσως ἄλλα βοηθητικὰ κτήρια ποὺ δὲν ἄφησαν ἴχνη. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε καὶ πάλι τμήματα τοῦ ἴδιου στρώματος ἐπάνω σὲ ἓνα ἐπίπεδο πατημένης γῆς ὅπου εἶχαν τοποθετηθεῖ οἱ πλάκες τῆς δυτικῆς σειρᾶς τῆς ἑλλειψῆς (εἰκ. 66, πίν. 36, 37). Ἐξ ἀρχῆς ἦταν ἐπομένως φανερὸ ὅτι τὸ «μελανὸ» περιῆλθε στὴ θέση αὐτὴ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν πλακῶν.

479. Latte 1929, 2298, Nilsson 1967, 202.

480. Waldstein 1902, 42 κέ., εἰκ. 15.

481. Ὁ Graf 1987, 245 ἐρωτᾷ μήπως ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀποτελεῖ "historisierendes Konstrukt" καὶ μπορεῖ νὰ μὴν ἀντιστοιχεῖ στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Βλ. καὶ σημ. 474. Ἀλλὰ εἰδικὰ στὴ δημιουργία τῶν ἀττικῶν Ἑρμαϊκῶν στηλῶν μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς ἐξέλιξη ἀπὸ τὸν ἱερὸ λίθο στὴν ἀνθρωπόμορφη παράσταση (Nilsson 1967, 206-207) ἢ ἐπιστροφή στὴ μορφή ἀνεικονικῶν μηνυμάτων (Wrede 1986, 6).

482. Βλ. Ρωμαῖος 1911, 149 κέ. Στὴν Τεγέα

βρέθηκαν εἴκοσι λίθοι τετράπλευροι μὲ πυραμοειδῆ ἐπίστεψη καὶ ὀνόματα θεῶν, ἀνάλογοι πιθανῶς τῶν τετράγωνων λίθων τῶν Φαρῶν. Τὸ σχῆμα τους ἐρμηνεύθηκε ὡς προερχόμενο «ἐξ ἀργοῦ λίθου γεωμετρικῶς μόνον σχηματισθέντος», ὁ.π. 157-158 (μὲ ἀναφορὰ στὴν ποικιλία τῆς «διαμορφώσεως» τῶν ἀργῶν λίθων).

483. Πρβ. Meier 1989, 301, 316 γιὰ τὴ συνύπαρξη (καὶ σύνθεση) ἀντιφατικῶν φαινομένων, ὅπως πανάρχαιων τελετουργιῶν μὲ νεώτερα στοιχεῖα σὲ ὑστερότερες ἐποχές.

Ἦδη σχολιάσαμε τὶς εἰδήσεις τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν⁴⁸⁴ (σ. 104) καὶ διακρίναμε τὸ καθαυτό «μελανό» ἀπὸ τὰ φερτὰ χρώματα στὰ ὁποῖα εἶχε κτισθεῖ ὁ ναὸς καὶ τὰ ὁποῖα περιείχαν καὶ μελανὰ χρώματα ἀνάμικτα μὲ πυρακτωμένα καὶ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα. Τὸ διακρίναμε ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἀνοιχτόχρωμη στάχτη τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν, μὲ τὴν ὁποία εἶχε συναφθεῖ τόσο στὴν παλαιότερη ὥσο καὶ στὴ νεώτερη βιβλιογραφία. Ὅσα μέσα στὴ μικρὴ ἔκταση τοῦ μελανοῦ ποὺ ἀνασκάψαμε διαπιστώσαμε λίγα καὶ μάλιστα ἐλάχιστα καμένα (ἀπὸ τὶς τομῆς 15, 16), ἐνῶ ὁ Σωτηριάδης γράφει ὅτι ὑπῆρχε «ἀναρίθμητος πληθὺς» καμένων ὀστέων, ἀλλὰ ἡ πληροφορία δὲν εἶναι ἀξιόπιστη, γιὰτὶ ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας εἶχε συγχύσει τὸ μελανὸ μὲ τὴ στάχτη τῆς πήλινης ἐστίας, ὅπου ὑπῆρχαν πράγματι ἀναρίθμητα καμένα καὶ θρυμματισμένα ὀστά. Ὅσα θυσιῶν καὶ γευμάτων εἶχαμε μαζὶ μὲ τὰ κατάλοιπα πυρῶν καὶ πρὸς Ν, στὴ θέση τῶν βόθρων καὶ τοῦ ἱεροῦ λίθου, ἀλλὰ δὲν παρατηρήσαμε «κατακερματισμό» τους ὅπως στὴν Ὀλυμπία κατὰ τὴν ἔκθεση τοῦ Kyrielleis⁴⁸⁵. Καὶ ὅσα ὑπόλοιπα χαλκῶν ἀντικειμένων βρήκαμε στὸ «μελανό» δὲν εἶχαν ἴχνη καύσης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν εἶχαν ριφθεῖ στὴν πυρὰ τῆς θυσίας ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ἐναγισμούς⁴⁸⁶. Ἡ πιθανότερη ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι γινόταν ἐναπόθεση τῶν ἀφιερωμάτων, ὡς ἱερῶν, μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα κατάλοιπα τῶν θυσιῶν (στάχτη καὶ κόκαλα) μὲ τὰ ὁποῖα τὰ ἀφιερῶματα τελοῦσαν σὲ στενὴ σχέση. Εἶχαν δηλ. τὴν τύχη τῶν καταλοίπων τῶν θυσιῶν. Ζωντανὴ μαρτυρία εἶναι πράγματι τὸ ἔξοχο εὖρημα τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. στὸ Καλαπόδι: τὸ βάθρο στὸν βωμὸ μὲ τὰ ἀφιερῶματα «στὴ στάχτη» ποὺ εὖστοχα ἐπικαλέσθηκε ὁ Kyrielleis γιὰ τὰ δεδομένα τοῦ ἀντίστοιχου «μελανοῦ στρώματος» τῆς Ὀλυμπίας⁴⁸⁷. Πιστεύω ὅτι ἡ κατάσταση στὴν ὁποία βρέθηκε τὸ «μελανὸ στρώμα» δηλ. ἡ ὁμοιόμορφη καὶ ἰσοπαχὴ ἐξάπλωσή του στὴν περιοχὴ πρὸς Ν καὶ Δ καὶ ἐν μέρει ὑπὸ τὸν πρῶμο ἀρχαῖκὸ ναὸ ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀνοιχτόχρωμη στάχτη (βλ. τομῆς 18,18β) καὶ ὑπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο ὀφείλεται σὲ τεχνητὴ διάστρωση πρὸς τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ. Ἐπειδὴ μέσα στὸ μελανὸ ὑπῆρχαν χάλκινα ὑστερογεωμετρικά, φαίνεται ὅτι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. καὶ τὸν 7ο αἰ. τὸ μελανὸ παραγόταν ἀκόμη, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ του ἀκριβέστερα δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ.

Ὁ Σωτηριάδης ἀπέδωσε τὸ μαῦρο χρῶμα στὸ αἷμα τῶν σφαγίων ποὺ ἐμπότιζε τὰ χρώματα⁴⁸⁸. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Τὸ μαῦρο χρῶμα ἐνδέχεται νὰ ὀφείλεται σὲ καύση λίπους καὶ ἄλλων προσφορῶν καὶ τὰ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα στὴν καύση ὀργανικῶν ὑλῶν κατὰ τὴν προετοιμασίαν τῶν τελετουργικῶν γευμάτων. Ἀλλὰ πιστεύω ὅτι καὶ τὸ αἷμα δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ. Ἡ Ekroth βάσει τῶν γραπτῶν πηγῶν περιόρισε τὶς περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ αἷμα χυνόταν ὅλο στὸν χῶρο μετὰ ἀπὸ τὴ θυσία σὺς ἐξῆς: τὴν ἠρωολατρεία, τοὺς καθαρμούς, τοὺς ὄρκους, τὶς θυσίαις στὸν πόλεμο καὶ σὲ προσφορὰς σὲ ποταμούς, στὴ

484. Σωτηριάδης 1900, 176-178, Ρωμαῖος 1915, 228-230.

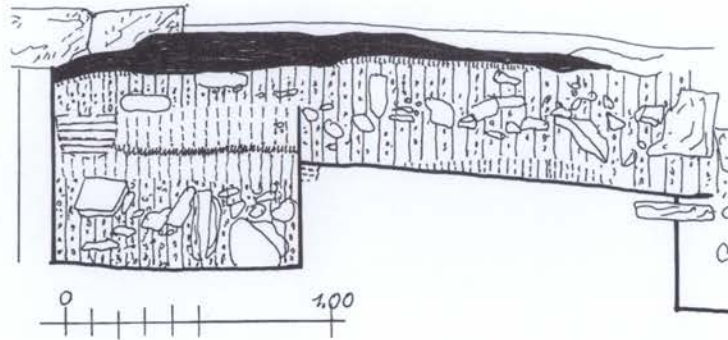
485. Kyrielleis 2006, 42-44.

486. Βλ. π.χ. μὲ βιβλιογραφία Κόκκου-Βυ-

ριδῆ 1999, 160, Ekroth 2002, 74 κέ.

487. Kyrielleis 2006, 42, 45 κέ., Felsch 1980, 89, εἰκ. 66, ὁ ἴδιος 1991, 88-90.

488. Σωτηριάδης 1900, 176.

Εικ. 66. Τό «μελανό στρώμα» στο επίπεδο χρήσεως της εποχής των πλακών του έλλειψοειδούς περιβόλου (στρωματογραφική τομή 15).

θάλασσα καὶ στοὺς ἀνέμους καὶ βέβαια πρὸς τοὺς νεκρούς⁴⁸⁹. Ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτές, ἂν ἡ διαπίστωση ἰσχύει γιὰ τὴν τόσο πρῶιμη ἐποχή, θὰ κρατούσαμε στὸν Θέρμο τοὺς καθαρμούς, συνήθειες σὲ χώρους συνόδων, ὅταν συνέτρεχαν ἐξαιρετικοὶ λόγοι⁴⁹⁰, ἀλλὰ καὶ σὲ τελετὲς ἐνηλικίωσης. Τὸ ζῶο σὲς εἰδικὲς αὐτὲς περιπτώσεις μετὰ ἀπὸ τὴ σφαγὴ γινόταν ὀλοκαύτωμα. Δὲν ἔχουμε ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ μπορεῖ καὶ στὸν Θέρμο νὰ συνδεθεῖ τὸ μαῦρο χῶμα τόσο μὲ κανονικὲς θυσίες στὸν πρὸς Ν βραχώδη βωμὸ καὶ μὲ τελετουργικὰ γεύματα ποὺ γίνονταν στὸν ἴδιο χῶρο, ὅσο καὶ μὲ τὶς τελετουργίες στὴ μεγάλη πήλινη ἐστία. Ὅπως σημειώσαμε πρὸ πάνω, ἔχει γίνεῖ δεκτὸ ὅτι τελοῦνταν στὰ ἱερὰ διαφορετικὲς (καὶ ἀντιθετικὲς;) θυσίες ταυτόχρονα καὶ διαδοχικὰ ἢ κατὰ περίσταση, καὶ ὑπῆρχαν διαβαθμίσεις κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἀνάλωση τοῦ κρέατος καὶ τοῦ αἵματος⁴⁹¹. Στὸν βαθμὸ καὶ τὴν ἔκταση ποὺ δηλώνουν οἱ μεταγενέστερες πηγὲς δὲν πρέπει νὰ συνέβαινε βέβαια αὐτὸ κατὰ τοὺς πρῶιμους χρόνους. Ὅσο ἡ διαφοροποίηση τελετουργιῶν προβάλλει καὶ στὸν πρῶιμο Θέρμο ἀπὸ τὰ ποικίλα κατάλοιπα τὰ ὁποῖα δείχνουν σύνθετη τελετουργία. Ἀνέφικτη ἢ μόνον ὑποθετικὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀναπαράσταση τῶν δρωμένων. Ἀσφαλὲς ὅμως εἶναι τὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὸν 7ο αἰ. καὶ πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι νᾶων εἶχε γίνεῖ ἐμπλουτισμὸς τῆς λατρείας ἢ ὁποῖα ἦταν ἤδη πολυεπίπεδη.

489. Ekroth 2002, 251 κέ. Στὶς κανονικὲς θυσίες γιὰ τοὺς θεοὺς δὲν εἶναι τελικῶς γνωστὸ ἂν ὅλο ἢ μέρος μόνον τοῦ αἵματος πρόσφεραν στὸν βωμὸ, Ekroth 2005, 10 κέ. Ὅτι τὸ αἷμα ἀνῆκε στὴ θεϊκὴ μοῖρα τῆς θυσίας προκύπτει

ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες πηγὲς.

490. Parker 1983, 371-373, 393.

491. Ekroth 2002, 217 κέ., Burkert 1966, 103 σημ. 36, ὁ ἴδιος 1972, 16 σημ. 41, Parker 2005.

Εικ. 67. Ὁ βράχος-«βωμός» ἀπὸ Δ.

Θυσίες σὲ ὑπέργειο βωμό;

Ὅρατὸ κατάλοιπο ὑπέργειου κτιστοῦ βωμοῦ γιὰ κανονικὴ θυσία στὸν Θέρμο δὲν ὑπάρχει, οὔτε ἐνδείξεις ἀναφέρονται στὶς ἀνασκαφικὲς ἀνακοινώσεις. Ὑπάρχει μόνον ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἢ ὁποῖα κάνει λόγο γιὰ ἀφιέρωση ἐκ μέρους τοῦ Κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν, στραταγέοντος Ἀγελόχου τοῦ Τριχᾶ Στρατίου, βωμοῦ στὸν Ἀπόλλωνα Θέρμιο⁴⁹². Ἀλλὰ τὸ τμήμα φυσικοῦ βράχου σὲ ἀπόσταση 7.40-7.30 πρὸς Ν, λίγο δυτικότερα τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, ποῦ διατηρήθηκε γιὰ κάποιο λόγο ἀπὸ τὸν πρῶτο (μάλλον) ἀνασκαφέα καὶ προστατεύθηκε γύρω μὲ λιθιά, ἴσως ἦταν ἄκτιστος βωμός (εἰκ. 67, σχ. 1, πίν. 1, 6, 56, 57, 78). Εἶναι ὁ βράχος ἀκατέργαστος, ἀλλὰ ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια ἔχει σχετικὴ ὁμαλότητα ποῦ θὰ ἐπέτρεπε τὴ χρήση του ὡς βωμοῦ ἢ καὶ ὡς τράπεζας. Ἴχνη πυρᾶς δὲν διακρίνονται.

492. IG IX, 1², 1, 69.

Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι λειτουργοῦσε ἤδη ἐπὶ μεγάρου Β. Ἡ χρῆση του προφανῶς διακόπηκε ὅταν ιδρύθηκε ὁ ναός⁴⁹³

Ἄξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ πιὸ πάνω ἐπιγραφή πρέπει νὰ ἀνήκε ὅπως σημειώνει ὁ Σωτηριάδης «εἰς μνημεῖον κείμενον ἐγγὺς τῆς νδ γωνίας τοῦ ναοῦ». Πρέπει δὲ νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι τὸ «μελανὸ στρῶμα» ὑπῆρχε ἐπίσης νοτιοδυτικῶς τοῦ ναοῦ. Καὶ τὸ εἰδῶλιο τοῦ Reshef βρέθηκε κοντὰ στὸν «βραχῶδη βωμό».

Τὸ θέμα τῆς ἠρωολατρείας

Ἀναφερθήκαμε στὸ θέμα ταφικῆς τυχὸν λατρείας καὶ τίμησης προγόνων κατὰ τὴν πρὶν ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. ἐποχὴ τοῦ Θέρμου. Τὰ λατρευτικὰ κατάλοιπα τῶν βόθρων καὶ τῶν λάκκων μᾶς φέρνουν καὶ πάλι ἐνώπιον τοῦ ἴδιου θέματος, ἀλλὰ τὴν φορὰ αὐτὴ κυρίως πρὸ τοῦ ζητήματος τῆς καθαρῆς ἠρωολατρείας. Ὡς πρὸς τὴν τίμηση προγόνων πρέπει νὰ ἐπαναλάβουμε ὅτι μόνον ἂν ὑπῆρχε τάφος θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὀρισμένες τελετουργίες καὶ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐστίας τῶν ὀλοκαυστῶν θυσιῶν, ταφικῆς ἢ νεκρικῆς. Πρέπει ἐπίσης νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἀκόμη καὶ ἂν δεχθοῦμε τὴν τίμηση παλαιῶν ἐπόνυμων προσώπων, ἀρχηγῶν τοῦ τόπου κατὰ τοὺς πρώιμους Σκοτεινοὺς Χρόνους στὸν Θέρμο, αὐτὴ θὰ ἦταν ἐφήμερη καὶ δὲν θὰ εἶχε διαρκέσει περισσότερες γενεές (ἕως καὶ τὸν 8ο αἰ.), οὔτε θὰ εἶχε ἐξελιχθεῖ πρὸς τὴν ἠρωολατρεία⁴⁹⁴. Οἱ κοινωνικῆς συνθηκῆς στὴν Αἰτωλία δὲν θὰ μπορούσαν

493. Ἀναφέρεται συνύπαρξη βωμοῦ ἀνάμακτων προσφορῶν καὶ ἄλλου ὀλοκαυτώσεων στὸ Κίτιον (Karageorgis) ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. (BCH 97, 1973, 651). Σὲ ἀποκρούσματα βράχων ἢ κυρίως βραχῶδη ἐξάρματα τοῦ ἐδάφους ἀναγνωρίσθηκαν βωμοὶ ἢ καὶ τράπεζες τῶν πρώιμων χρόνων μετὰ ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, Yavis 1949, 207, 221 κέ., Coldstream 1977, 321, Gill 1991, 23 κέ., O Rupp 1983, 101-102, εἰκ. 7α, 8 σημειώνει τὴν πιθανὴ περίπτωση τέτοιοι βραχῶδεις βωμοὶ ὅπως καὶ λιθοσῶροι νὰ εἶχαν μὲ τὸν καιρὸ καλυφθεῖ ἀπὸ κατάλοιπα θυσιῶν, κρίνοντας ἀπὸ ἀγγειογραφίες καὶ τὸ εὔρημα τοῦ βραχῶδους βωμοῦ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς Ἀγορᾶς (Shear 1973, 360 κέ., εἰκ. 2: παλαιᾶς λατρείας μνημεῖο) καθὼς καὶ τῆς Πάρου (Rubensohn 1962, 5-7, Beil 3a,b,4a). Ἡ Gerta Bruns 1960, συγκέντρωσε παλαιούς βραχῶδεις βωμούς ποὺ περιβλήθηκαν μὲ τοίχους καὶ ἐσωματώθηκαν σὲ κατασκευῆς νεώτερων μνημειωδῶν βωμῶν. Μέρος φυσικοῦ βράχου θεωρήθηκε πιθανὸς βωμὸς στὸ πρώιμο λατρευτικὸ κτήριο (8ος-7ος αἰ.) στὸ Σπάθαρι τῆς Ἀκαρνανίας κοντὰ στὸν Στράτο (Schwandner 2000-2001, 13-

16, ὁ ἴδιος 2000, 552) ὅπου καὶ στρῶμα στάχτης μὲ ἀσβεστοποιημένα κόκαλα καὶ ὀρύγματα μὲ ὑπόλοιπα καύσεων. Βράχος μὲ λαξευμένες βαθμίδες ταυτίσθηκε μὲ βωμὸ στὸν Ἄβαντα τοῦ Ἐβρου στὴ χώρα τῶν Κικόνων ἀπὸ τὸν Τριαντάφυλλο 1986, 138.

494. Ἀσφαλῶς ἡ ὑπαρξη τάφου δὲν εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐγκατάσταση καὶ ἄσκηση ἠρωολατρείας, ὅπως δείχνουν τὰ ἠρῶα τοῦ Μεβελάου καὶ τῆς Ἑλένης στὴ Σπάρτη, τοῦ Ἀγαμέμνονος στὶς Μυκῆνες καὶ ἡ σπηλιὰ τοῦ Ὀδυσσεῦς στὴν Ἰθάκη. Ἀλλὰ ἐκεῖ ὅπως παρατήρησε ὁ Snodgrass 1988, 24-25 πρόκειται γιὰ εὐρύτερης, πανελληνίας σημασίας «ἠρῶες». Καὶ στὸν Θέρμο δὲν ἔχουμε σχετικὴ παράδοση. Τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα τῆς Νάξου, Λαμπρινουδάκης 1984, 305, Λαμπρινουδάκης - Ζαφειροπούλου 1984, 330 κέ., 339, δείχνουν διατήρηση ἀπόδοσης τιμῶν ἐπάνω ἀπὸ παλαιούς τάφους «προγόνων» ἐπὶ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα, κατὰ τὴν Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ. Λατρεία σὲ ταφικὸς περιβόλους ἐν χρῆσει ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. ἕως τὴν ὕστερη Γεωμετρικὴ περίοδο ὑπάρχει στὸ Ζῶμπουργο τῆς Τήνου, Kourou 2002, 258 κέ.,

νά οδηγήσουν σε τέτοιους μετασχηματισμούς τον 8ο αί. Ἡ εξέλιξη πρὸς τὴ διαμόρφωση εὐρύτερης κοινότητας ποὺ θὰ εἶχε ἀρχίσει ἤδη, δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν προβολὴ ὀρισμένων ἐξόχων παλαιῶν ἀρχηγῶν, ἀλλὰ μάλλον θὰ μπορούσε νὰ ἐπιφέρει καὶ τὴν ἔγκαιρη κατάργησι τυχόν μακροχρόνιας τήμησης προγόνων. Οἱ κοινωνικοοικονομικὲς συνθήκες ποὺ μπορεῖ νὰ συνέβαλαν σὲς διαμορφούμενες πόλεις στὴν ἐγκαθίδρυση καὶ στερέωσι διαφόρων εἰδῶν «ἠρωολατρείας», ὅπως ἔχει προταθεῖ (κυρίως γιὰ τὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Ἀργολίδα)⁴⁹⁵, δὲν εἶχαν λόγο ὑπάρξεως στὴν Αἰτωλία.

Ἡ ἀπουσία ὄχι μόνο ταφικοῦ εὐρήματος, ἀλλὰ καὶ παράδοσης ταφῆς παλαιῶ ἐνδόξου ἀνδρός, κυρίως ὅμως παράδοσης «ἠρωικῆς» στὸν Θέρμο εἶναι ἐνδεικτικὴ. Ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ Θερμίου (τὸν ὁποῖο σκότωσε ἀκούσια ὁ ἀδελφός του Ὁξυλος σὲ ἀγῶνα δισκοβολίας πρὶν ἀναγκασθεῖ νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Αἰτωλία στὴν Ἡλιδα ὁδηγώντας τοὺς Ἡρακλεῖδες) ἐγινε μεταγενέστερα στὴ φιλολογικὰ κατασκευασμένη (τὸν 7ο ἢ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. ἢ παλαιότερα, πλησιέστερα στοὺς Σκοτεινοὺς Χρόνους;) μυθικὴ μετανάστευσι Αἰτωλῶν στὴν Ἠλεία. Ἀκόμη καὶ ἂν μπορεῖ νὰ ἐκκληφθεῖ ὅτι ὁ μῦθος στηρίχθηκε σὲ ἱστορικὲς ἀναμνήσεις μετακινήσεων πληθυσμιακῶν ὁμάδων ἀπὸ τὰ βορειοδυτικὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Σκοτεινῶν Χρόνων⁴⁹⁶, αὐτὸ δὲν συνεπάγεται τὴν ἀρχαιότητα τῆς παράδοσης τοῦ Θερμίου. Ἄλλωστε τὸ στοιχεῖο τοῦ Θερμίου ἐμφανίζεται ἄπαξ καὶ μόνο στὸν Πausanias (V, 3, 5-7) καὶ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ κανένα σχετικὸ εὐρημα ἢ ἄλλη γραπτὴ μαρτυρία στὸ κλασσικὸ καὶ ἑλληνιστικὸ ἱερὸ τοῦ Θέρμου⁴⁹⁷. Δὲν λείπουν βέβαια οἱ ἀπόψεις περὶ παλαιᾶς θρη-

Κούρου 2004, 432-34, Κουρου 2005, 24-26. Ἄλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ταύτιση μὲ ἠρωολατρεία. Τὸ ζήτημα τῆς σχέσης τῆς προγονολατρείας μὲ τὴν ἠρωικὴ λατρεία ἔχει ἀπασχολήσει ἐντατικὰ τὴν νεώτερη ἔρευνα. Πολλὲς φορὲς παρατηρήθηκε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ διάκρισι ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων ἀντίστοιχων σὲς λατρεῖες αὐτές. Ἀπόρριψη τῆς σχέσης καὶ τῆς προέλευσης τῆς δευτέρας ἀπὸ τὴν πρώτη καὶ ὄχι μόνο, ἀλλὰ καὶ τῆς χρήσης τοῦ ἴδιου τοῦ ὄρου «προγονολατρεία» προτείνει ὁ Boehringer 2001, 25 κέ., βάσει κυρίως ὀρισμῶν τῆς σύγχρονης Ἐθνολογίας. Δικαίως ἄλλωστε διαχωρίζει ὁ ἴδιος τὴ λατρεία προγόνων ἀπὸ τὴν περιστασιακὴ νεκρικὴ τήμηση κατὰ τὴν ταφὴ καὶ τὶς πρώτες ἐπετεῖους. Γενικῶς σήμερα δὲν γίνεται ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ ἠρωολατρεία διατηρεῖ ἀποκλειστικῶς κατάλοιπα ἀρχέγονης τελετουργίας τῶν δυνάμεων τοῦ Κάτω Κόσμου καὶ τῶν νεκρῶν κατὰ τὴ γνώσι τὴ παλαιὰ ἐξελικτικὴ θεωρία τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ «χθόνια» στὴν «ὀλύμπια» λατρεία. Οἱ τιμὲς στοὺς παλαιούς μυκηναϊκοὺς τάφους (γιὰ τὶς ὁποῖες βλ. καὶ σημ. 495) θεωρεῖται ὅτι λείπουν ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῶν ἐθνῶν. Τὸ θέμα

πραγματεύεται ἡ Antonaccio 1995, 253 κέ., ἡ ὁποία διαχωρίζει τὶς τιμὲς στοὺς παλαιούς τάφους ἀπὸ τὴν ἠρωολατρεία (ὁ.π. 6) καὶ σχολιάζει καὶ τὶς ἀπόψεις τῆς Morgan 1991, 142 γιὰ τὴν ἀπουσία ταφικῆς λατρείας στὰ ἔθνη: Ἡ Catherine Morgan διαφορίζει θεωρητικῶς τὶς πόλεις ἀπὸ τὰ ἔθνη μὲ βάση τὸν τρόπο ποὺ οἱ μὲν πόλεις ἀσκοῦν ἔλεγχον στὸν «χῶρο», τὰ δὲ ἔθνη στὸν «χρόνο». Ἡ ἴδια 1997, 192, ἀποδίδει τὴν ἀπουσία λατρείας προγόνων σὲς πρώτες ἐθνότητες σὲ χαλαρότητα συγγενικῶν δεσμῶν καὶ σὲ ἔλλειψη σχετικῆς ἀνάγκης. Ἡ ἴδια ἐπαναφέρει τὸ θέμα 2003, 187 κέ., 2006, 246 μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις.

495. Snodgrass 1980, 35-40, ὁ ἴδιος 1982, ὁ ἴδιος 1988, Whitley 1988, ὁ ἴδιος 1994. Morris I. 1988, Antonaccio 1995, 6.

496. Βλ. Taita 2000, 163 κέ. καὶ τελευταία Gehrke 2005, 29 κέ., 33, 37, 44. Kyrieleis 2006, 78-79. Βλ. καὶ σημ. 642.

497. Kruse 1934, 2393, von Keitz 1911, 28, Müller - Graupa 1942, Antonetti 1990, 202-203, Taita 2000, 183.

σκευτικής παράδοσης και στην περίπτωση του Θερμίου, τὸν ὁποῖο ὁ Ρωμαῖος προσπάθησε νὰ ἀναδείξει ὡς θεό (ὅπως ὁ Θερμῶδων ἢ ὁ Θερμαῖος τῆς Κρήτης) πού «συνήφθη μὲ τὸν Ἀπόλλωνα»..., τὸν «κάτοχο τοῦ ἱερωτέρου πυρός...». Ἡρωα μὲ χθόνιο χαρακτήρα «dello stadio culturale precerealicolo» πού ἀργότερα ταυτίσθηκε μὲ τὸν Ἀπόλλωνα εἶδε τὸν Θέρμιο καὶ ὁ Rossi⁴⁹⁸. Ἄν ὑπῆρχε πρῶμη λατρεία ἥρωος στὸν Θέρμο θὰ παρέμενε, γιατί ὁ «ἥρωας» εἶναι ἄρρηκτα δεμένος μὲ τὸν τόπο ὅπου λατρεύεται καὶ ἡ λατρεία του δὲν ξεριζώνεται.

Μορφή τοῦ μύθου πού θὰ μπορούσε νὰ εἶχε δεχθεῖ τιμὲς στὴν Αἰτωλία εἶναι ὁ ἐπώνυμος Αἰτωλός, πρόγονος τοῦ Ὁξύλου τοῦ ὁποῖου κατὰ τὸν Ἔφορο (παρὰ Στράβ. Χ, 3, 2) ὑπῆρχε ἄγαλμα μὲ ἐπίγραμμα ἐν Θέρμοις τῆς Αἰτωλίας, ἐνῶ ἀντίστοιχα τοῦ Ὁξύλου ἄγαλμα εἶχε στηθεῖ στὴν Ἡλιδα. Ἄλλὰ μαρτυρία γιὰ ἀπόδοση ἡρωικῶν τιμῶν δὲν ὑπάρχει καὶ ἡ ἴδρυση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Αἰτωλοῦ σὲ κάθε περίπτωση πρέπει νὰ ἀνήκει προφανῶς στὴν ἐποχὴ τῆς ὀργάνωσης τῆς Συμπολιτείας καὶ δὲν σημαίνει παράδοση ἀρχαίας τήμησης, ἀφοῦ, ὅπως σημειώσαμε, καὶ ὁ μύθος τῆς ἔλευσης τοῦ Αἰτωλοῦ ἀπὸ τὴν Ἡλεία στὴν Αἰτωλία εἶναι μεταγενέστερο πολιτικὸ κατασκευάσμα ἀναδρομικῆς μυθικῆς αἰτιολόγησης τῆς μυθιστορούμενης ἐπιστροφῆς Ἡλείων ὑπὸ τὸν Ὁξύλο ἀπὸ τὴν Αἰτωλία, κατὰ τὴν κάθοδο τῶν Ἡρακλειδῶν⁴⁹⁹. Ἀξιομνημόνευτη εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Πausanίου (V, 15, 12), ἀλλὰ ἀόριστη, γιὰ σπονδὲς στοὺς ἥρωες καὶ σὺς ἡρώινες, ὅσοι τε ἐν τῇ χώρᾳ τῇ Ἡλείᾳ καὶ ὅσοι παρ' Αἰτωλοῖς τιμὰς ἔχουσι, πού ὑποδηλώνει κοινὸς ἥρωες γενικῶς στὴν Ἡλεία (καὶ ὄχι μόνο στὴν Ἡλιδα ἢ τὴν Ὀλυμπία) καὶ στὴν Αἰτωλία, οἱ ὁποῖοι δέχονταν λατρεία κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ περιγητῆ. Ἄλλὰ ἡ τέλεση κοινῶν ἡρωικῶν λατρειῶν δὲν μπορεῖ νὰ μὴ σχετισθεῖ μὲ τὸ γνωστὸ πλαίσιο παλαιᾶς προπαγάνδας περὶ σχέσεων Ἡλείας καὶ Αἰτωλίας⁵⁰⁰.

Ἡ πολύτιμη μαρτυρία τοῦ Πινδάρου στὸν 5ο *Ἰσθμιόνικο* (30-31) ἐν μὲν Αἰτωλῶν θυσίαισι φαιναῖς Οἰνεῖδαι κρατεροὶ ὑπετέθη ὅτι ὑποδηλώνει θυσίες ἔμπυρες γιὰ τοὺς Καλυδωνίους ἥρωες Μελέαγρο καὶ Τυδέα. Καὶ ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχε τήμηση παλαιῶν Αἰτωλῶν ἡρώων τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 5ο αἰ., τὴν ὁποία ἀπηχοῦν οἱ παραδόσεις αὐτές, ἀλλὰ ἡ μεταγενέστερη ἡρωολατρεία στὴν Αἰτωλία δὲν βοηθεῖ νὰ σχηματίσουμε εἰκόνα γιὰ τὴ Πρῶμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Ἡ ἡρωολατρεία τῶν υἰῶν τοῦ Οἰνέως δὲν γνωρίζουμε ἂν εἶχε τόσο μακρινὴ ἀρχή, δηλ. τουλάχιστον

498. Ρωμαῖος 1932, 33, Rossi 1970, 41-42.

499. Στὸν Ἐκαταῖο (*FGrHist* I F 15) καὶ μόνο, ὁ Αἰτωλὸς φέρεται ὡς γιὸς τοῦ Οἰνέως γεννημένος στὴν Αἰτωλία. Ἡ ἄλλη παράδοση τῆς ἡλειακῆς καταγωγῆς (Ἔφορος *FGrHist*. 70 F 122 = Στράβ. Χ, 3, 2, Ἀπολλόδ. I, 7, 6, Πaus. V 1, 3-8) εἶναι ἡ κοινή.

500. Σχετικὰ Antonetti 1990, 130, 267-268: Ὑπογραμμίζει τὴ δυνατότητα νὰ εἶναι «ἀρκετὰ ἀρχαία» ἡ ἡρωικὴ αὐτὴ τήμηση στὴν Ὀλυμπία

λόγω τοῦ «ἀρχαίου τρόπου» τῶν προσφορῶν. Ἡ Taita 2000, 182, ἀνάγει σὲ «προπαγανδιστικούς» λόγους. Ὁ Gehrke 2005, 36 σημειώνει τὴ μακρὰ διάρκεια τῆς «καλλιέργειας» τῶν σχέσεων Ἡλείων καὶ Αἰτωλῶν ἕως τοὺς αὐτοκρατορικούς χρόνους. Προφανῶς καὶ ὁ βῶμος τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου στὴν Ὀλυμπία μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὸν ἴδιο σχεδιασμὸ τῆς σύνδεσης μὲ τὴν Αἰτωλία.

ἀπὸ τὸν 8ο αἰ., οὔτε στὴν ἴδια τὴν Καλυδῶνα, ὅπου πάντως θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ. Γιὰ τὴν ὥρα ἀρχαιολογικὴ ἔνδειξη δὲν ὑπάρχει.

Μία ἄλλη πιθανολογία εἶναι ἡ τέλεση ἀγῶνων ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ., ἔστω καὶ εὐκαιριακῶς στὸν Θέρμο. Στὴν ὑπόθεση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὀδηγήσει τὸ ὑστερογεωμετρικὸ χάλκινο εἰδῶλιο τοῦ ἱπέα⁵⁰¹ (πίν. 116). Ἀγῶνες τελοῦνταν σὲ διαφόρους ἑορτασμοὺς καὶ ὄχι μόνο στὴν ἠρωικὴ ἢ τὴ νεκρικὴ λατρεία πρὸς τὴν ὁποία φέρνει τὴ σκέψη ὁ ἀκούσιος φόνος τοῦ Θερμίου ἀπὸ τὸν Ὁξύλο σὲ δισκοβολία.

Τὰ πορίσματα τῆς σύγχρονης ἔρευνας ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς σχέσης τῆς ἠρωολατρείας μὲ συγκεκριμένα εἶδη τελετουργίας πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπόψη κατὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν εὐρημάτων: ἀπαραγνώριστη εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι εἶναι δύσκολο ἢ ἀνέφικτο νὰ ἀποδοθοῦν ἀρχαιολογικὰ τελετουργικὰ κατάλοιπα ἀποκλειστικῶς σὲ νεκρικὴ ἢ καὶ ἠρωικὴ λατρεία. Ἀκόμη καὶ ἂν δεχθοῦμε, ὅτι ὑπῆρχε καθαρὴ διαφορὰ ἀντίληψης μεταξὺ θεϊκῆς καὶ ἠρωικῆς λατρείας, ὅπως παρατήρησε ὁ Parker, δὲν μπορούμε νὰ ἀνιχνεύσουμε στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἠρωολατρεία γιὰ τὴν ὁποία ἄλλωστε ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι τρόποι ἐκτὸς τοῦ ἐναγισμοῦ. Ἡ θέση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν γραπτῶν πηγῶν σὰν αὐτὴ τῆς Gunnel Ekroth. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς θὰ ὑποσημειώσω δύο καίρια τελικὰ συμπεράσματα. Πρῶτον ὅτι δὲν προκύπτει διαφορὰ τελετουργικὴ μεταξὺ τῆς ἠρωικῆς καὶ τῆς θεϊκῆς λατρείας καὶ δεύτερον ὅτι δὲν συμπίπτει μὲ τὴν ἠρωολατρεία ὁ θεωρούμενος «χθόνιος» τελετουργικὸς τρόπος. Καὶ ὅπως ἐπιγραμματικὰ ἐσημείωσε ὁ Henrichs δὲν σημαίνει ὅτι κάθε ὀλοκαύτωση εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ χθόνια, ὅπως οὔτε κάθε χθόνια ἢ ἠρωικὴ θυσία ἀπαιτεῖ ὀλοκληρωτικὴ καύση, ἀποκλείοντας ἀνάλωση τοῦ κρέατος ἀπὸ τοὺς λάτρεις⁵⁰². Καὶ στὸν Θέρμο στοιχεῖα ποὺ ἄλλοτε θὰ θεωροῦνταν ἀναντίρρητα «χθόνιας» λατρείας, ὅπως οἱ αἱματηρὲς τελετουργίες ποὺ πιθανῶς ὑποδηλώνουν οἱ «βόθροι», δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀποδώσουμε σὲ νεκρικὴ ἢ καὶ ἠρωικὴ λατρεία. Ἐξάλλου ἀναμφίβολη εἶναι ἡ εὐρεία τέλεση γευμάτων ποὺ κατὰ τὴν κοινὴ ἄποψη δὲν συνηθίζοταν στὴ νεκρικὴ καὶ ἠρωικὴ λατρεία, χωρὶς καὶ νὰ ἀποκλείεται⁵⁰³. Τὰ ἀρχαιολογικὰ - ἀνασκαφικὰ δεδομένα ποὺ διαθέτουμε τὴ στιγμὴ αὐτὴ στὸν Θέρμο, μὲ κανένα τρόπο δὲν ἐπιβάλλουν νὰ δεχθοῦμε ἠρωικὴ ἢ νεκρικὴ - ταφικὴ λατρεία τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων αἰῶνων τῆς ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ καὶ βέβαια οὔτε καὶ ποτὲ ἀργότερα.

501. Παπαποστόλου 2001, 36-39.

502. Parker 2005, 39 κέ., Ekroth 2002, 341, βλ. καὶ σημ. 450, Henrichs 2005, 48.

503. Στὸν Θέρμο ἡ ὑπαρξὴ ὀβελῶν ἐνισχύει τὴν ἔνδειξη γευμάτων. Ὡστόσο ἡ Antonaccio 2005, 107 παρατήρησε ὅτι στὸ ἥρωο τοῦ Μενελάου καὶ τῆς Ἑλένης στὴ Λακωνία ὑπάρχουν

ἀνάλογα εὐρήματα ποὺ δείχνουν ὅτι παρὰ τὸ εἶδος τῆς λατρείας, οἱ λατρευτὲς συμμετεῖχαν σὲ γεύματα ἔπειτα ἀπὸ θυσίες. Βλ. καὶ Parker 2005. Παρομοίως ἡ ἀπουσία καμένων ἀφιερωμάτων στὸν Θέρμο δὲν εἶναι ἰσχυρὴ ἔνδειξη κατὰ τῆς ἠρωολατρείας.

Δαίμονες ἐπιχθόνιοι – Ὑποχθόνιοι μάκαρες θνητοί

Καὶ ἂν δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε λόγο γιὰ νεκρικὴ καὶ ἥρωικὴ λατρεία στὸν πρῶμο Θέρμο, ὑπάρχουν ποτεῦω, καὶ ἄλλες δυνατότητες νὰ προσεγγίσουμε δοκιμαστικὰ τὰ δρώμενα ποὺ συμπεραίνονται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Ἀναμνήσεις λατρείας καὶ κληρονομίες τελετουργιῶν ἀπὸ τὴν Προϊστορικὴ Ἐποχὴ δὲν μπορούν νὰ ἀγνοηθοῦν καὶ κατὰ συνέπειαν μεταφορὰ θεϊκῆς λατρείας τὴν Πρῶμῃ Ἐποχῇ τοῦ Σιδήρου εἶναι ὑπολογίσιμη. Ἀκόμη καὶ ἐὰν οἱ παραστάσεις τῶν μεγάλων πλακῶν τῶν «μετοπῶν» παρουσίαζαν ἓνα «πάνθεον» «πρωτοϊστορικὸ» ὅπου κυριαρχοῦν γυναικεῖες θεότητες καὶ μορφές τοῦ μύθου μὲ στοιχεῖα «ζωομορφισμοῦ», ὅπως γράφει ἡ Antonetti⁵⁰⁴, δὲν σημαίνει ὅτι τὰ θέματά τους ἀνήκουν σὲ παράδοση ἀπαράιτητα λατρευτικὴ καὶ μάλιστα πρῶμου σταδίου λατρείας στὸν Θέρμο. Ἡ ἐπιλογή τῶν θεμάτων μπορεῖ νὰ ἔχει ἄγνωστες ἢ θολές μυθολογικὲς σχέσεις μὲ τὴν Αἰτωλία καὶ ἀνεξερεῦντες ἐπιρροές ἀπὸ διάφορες πηγές τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ.⁵⁰⁵ Μπορεῖ νὰ ἦταν προγραμματικὴ ἢ θεματολογία, μὲ πολιτικοκοινωνικοὺς στόχους ἢ νὰ εἶχε σκοπὸ νὰ σημάνει τὴ στροφή τῆς λατρείας καὶ τῆς τελετουργίας καὶ πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις σὲ συνάφεια μὲ τὴν ἴδρυση τῶν ναῶν. Δὲν ἔχουμε πάντως στοιχεῖα γιὰ νὰ ἀναπαραστήσουμε ἀσφαλῶς ἀντίστοιχὴ εἰδικὴ πρῶμῃ λατρεία καὶ ἀκόμη περισσότερο τελετουργία.

Ἡ θεϊκὴ λατρεία εἶναι βασικὴ ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. Ἀλλὰ καὶ τότε καὶ πρὶν ἀποκρυσταλλωθεῖ καὶ ὀργανωθεῖ ἡ θεϊκὴ λατρεία, ὅπως αὐτὴ τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ ἀκόμη ἀργότερα, «τιμὲς» μπορεῖ νὰ ἀποδίδονταν καὶ σὲ δυνάμεις «δεύτερες», ἀνώνυμες «δαιμονικές», γιὰ τίς ὁποῖες δὲν χρειαζόμαστε ἀπαραιτήτως ἰδιαίτερη τοπικὴ μαρτυρία. Ἀρκεῖ νομίζω ἡ περίφημη γραπτὴ παράδοση ποὺ ἀναφαίνεται στὸ διδακτικὸ ἔπος *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* τοῦ Ἡσιόδου περὶ τῶν πέντε μυθικῶν γενῶν, τὰ τέσσαρα μὲ τὴν προσωνομία μετάλλων⁵⁰⁶. Οἱ νεκροὶ τοῦ πρῶτου, χρυσοῦ γένους, ποὺ ἔζησαν ἐπὶ Κρόνου γίνονται μὲ τὴ θέληση τοῦ Διὸς δαίμονες... ἐσθλοί, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι ἐξασφαλίζουν τὸ δίκιο καὶ χαρίζουν πλοῦτο. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἴδιοι ἔχουν γέρας βασιλῆιον δηλ. λειτουργίες καὶ προνόμια βασιλικά. Δεύτερον καὶ πολὺ χειρότερον εἶναι τὸ ἀργύρεον γένος. Οἱ νεκροὶ τοῦ νεώτερου αὐτοῦ γένους καλοῦνται ὑποχθόνιοι μάκαρες θνητοί, καὶ ἂν καὶ οἱ ἴδιοι παρέλειψαν

504. Antonetti 1990, 192-193.

505. Πρβ. Sourvinou 1995, 356-361, ἡ ἴδια 1991, 217-243 κυρίως 221 κέ., βλ. καὶ σημ. 548.

506. Στ. 106-201. Ὁ West 1978 174 κέ., ὁ ἴδιος 1997, 312 κέ., 319 ἀναγνωρίζει ἀνατολικὴ πηγὴ χρονολογούμενη σὲς ἀρχές τῆς 1ης χιλιετίας. Ὁ Nilsson 1967, 622 σημ. 1 ἀπορρίπτει τὴν ἀνατολικὴ προέλευση. Τὰ γένη τοῦ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐλληνικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ὁμοιογένεια θεοῦ καὶ ἀνθρώπου γένους (πρβ. τὸν εἰσαγωγικὸ στίχο εἰς *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 108 ὡς ὁμόθεν γεγάασι θεοὶ θνητοὶ τ' ἀνθρώποι), βλ. καὶ Antonaccio 1994β, 405,

Verdenius 1985, 99. Ἦδη ὁ Bamberger 1842 εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι τὰ δύο πρῶτα γένη δὲν ἀνήκουν στὸν ἴδιο μύθο μὲ τὰ ἄλλα ποὺ ἀκολουθοῦν, ἀλλὰ σὲ μύθο κατασκευασμένο γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἀρχέτυπη καὶ ἰδεώδης ἀνθρώπινη κατάσταση. Ἡ Leclerc 1993, 211 ἐπισημαίνει ὅτι ὑπάρχουν καὶ ξένα καὶ φανταστικὰ στοιχεῖα καὶ ἡ ἀντίληψη τῆς δημιουργίας ἀπὸ τοὺς θεοὺς δὲν εἶναι ἐλληνικὴ. Βλ. καὶ West 1978, 178. Τὴ σχέση μὲ τὴν ἰνδικὴ διδασκαλία τῶν τεσσάρων ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου γένους ἐξετάζει ὁ Roth 1860. Τὸ ἐρώτημα τῆς ἀκριβέστερης χρονολόγησής τῆς πρόσληψης τοῦ μύθου στὴν Ἑλλάδα δὲν θίγουμε ἐδῶ.

στη ζωή τους να τελούν θυσίες στους ιερούς βωμούς (στ. 136) και να αποδίδουν τιμές στους άθανάτους (στ. 138-139) δέχονται, δεύτεροι μόν, αλλά πάντως και αυτοί τιμή, ύπονοείται όπως οι έπιχθόνιοι δαίμονες.

Το τέταρτο γένος, των ήρώων είναι φανερά ξένο σώμα στην ανατολική παράδοση, προσθήκη και μάλιστα πιθανώς προγενέστερη του ποιητή (το αργότερο του 8ου αι.) στην εικόνα της βαθμιαίας πτώσης, την οποία οι ήρωες διακόπτουν. Γιατί το ανδρών ήρώων θεϊον γένος, οι καλέονται ήμιθεοι... όπως για μία μόνο φορά τους ονομάζει και ο Όμηρος: (ήμιθέων γένος ανδρών... Μ, 23) δεν ακολουθεί την πορεία της ήθικης παρακμής, αλλά ούτε προφανώς καλύπτει το σύνολο των ανθρώπων όπως τα προηγούμενα γένη. Είναι μόνο οι ήρωες πολεμιστές των Θηβών και της Τροίας οι οποίοι δεν δέχονται μόν νεκρικές τιμές, όπως ούτε οι ήρωες στον Όμηρο, αλλά μεταβαίνουν πεθαίνοντας στη νήσο των μακάρων και μαζί τους χάνεται ή αντίδραση στην καταστροφική βιαιότητα του χαλκού γένους. Είναι βέβαιο ότι ο Ήσιόδος δεν γνωρίζει λατρεία γι' αυτούς τους ήρωες, δηλ., ήρωική επώνυμη λατρεία. Το ήρωικό γένος είναι παρεμβολή που δείχνει εκτός των άλλων την προσπάθεια να συμφιλιωθεί ή ήρωική παράδοση με τον μύθο των τεσσάρων γενών που ανήκει σε άλλον κόσμο⁵⁰⁷.

507. Φιλολογικές έρμηνείες, (Vernant 1960, ο ίδιος 1974, Walcot 1961, Querbach 1985) βλέπουν στο σχήμα της ακολουθίας των γενών αντίθετη δομή με βάση το ζεύγος δίκη - ύβρις, έννοιες οι οποίες αντανακλώνται στα τέσσερα πρώτα γένη, όποτε ή έλειπε το πέμπτο (Walcot) ή ο κύκλος θα έπρεπε να συμπληρωθεί με έκτο γένος (Vernant). Ο Nagy 1979 151 κέ., τονίζει την έναλλαγή του ζεύγους της δίκης και ύβρεως (θέσης και άρνησης) στα τέσσερα πρώτα γένη, ενώ το πέμπτο έχει τον ανάμικτο χαρακτήρα του καλού και του κακού και αποτελεί την πεμπτουσία των τεσσάρων ανά δύο αντίθετων ανθρώπινων καταστάσεων. Το πρώτο γένος είναι ή θετική πλευρά του δεύτερου, το τρίτο (χάλκειον) ή άρνητική πλευρά του τετάρτου. Έτσι το γένος των ήρώων (τέταρτο) δεν δημιουργεί πρόβλημα ως παρείσσακτο.

Πέρα από τη φιλολογική θεώρηση, από ιστορική άποψη είναι εύλογο να αναζητηθεί χρονολογική και αντικειμενική ανταπόκριση στην ακολουθία των γενών. Όσο και αν ο βασικός σκοπός του ποιητή είναι να παραστήσει για λόγους διδακτικούς την ήθικη κατάπτωση του ανθρώπινου γένους (παρ' όλη την πνευματική πρόοδο: Meyer 1924 εις Heitsch 1966, 512 και την άκμη γενικότερα γύρω στο 700: Snodgrass 1971.4) φανερό είναι ότι τα τρία τελευταία γένη, χαλκού, ήρωικόν και σιδηρού, ανταποκρίνονται όπως παρατήρησε ο West 1978, 173 στην

έλληνική ιστορική αντίληψη της εποχής του ποιητή. Και ο Griffith 1956, 112 ύποστήριξε ότι ο Ήσιόδος ήθελε να συσχετίσει χρονολογικά την κοινωνία των ανθρώπων με τα μέταλλα που κατά σειράν χρησιμοποιήθηκαν. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Querbach 1985, ότι το χρυσούν και το άργυρούν γένος ανήκουν στον μύθο και τη φαντασία, ενώ το χαλκού και το σιδηρού στην ιστορική μνήμη. Χρονολογική ένταξη και προσέγγιση με βάση αρχαιολογικά δεδομένα πρότειναν και αρχαιολόγοι: ο Calligas 1988, 233 δέχεται σύμπτωση του γένους των ήρώων με την περίοδο του ήρώου στο Λευκαντί (10ος - 9ος αι.). Άκολουθεί ή Antonaccio 1994β, 408, που παρατηρεί ότι το ήρωικόν και σιδηρού γένος στην πραγματικότητα εκφράζουν δύο όψεις της ίδιας περιόδου (της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου), ενώ το χαλκού γένος μοιάζει ανάμνηση της Μυκηναϊκής Έποχής (βλ. και σημ. 521). Και ο Morris I. 2000, 233 κέ., 311 ισχυρίσθηκε ότι το ήρωικόν και σιδηρού γένος είναι προσθήκη των πρώτων Σκοτεινών Χρόνων (10ος αι.) στην ανατολική παράδοση των τριών προηγούμενων γενών και άφορούν άκριβώς μια νέα παράδοση, αυτή της «ήρωϊκής εποχής» που αρχίζει με τη χρήση του σιδήρου και με τη νέα τάξη άριστοκρατών «ήρώων» γύρω στο 1000 (Λευκαντί), έξομοιούμενων με τους ήρωες του μυθικού πλέον παρελθόντος.

Με τρόπο ανάλογο καὶ τὰ περὶ τιμῆς τῶν νεκρῶν τῶν δύο πρώτων φανταστικῶν μυθικῶν γενῶν μπορεῖ νὰ εἶναι προσθήκη, αὐτὴ τὴ φορὰ ἀσφαλέστερα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἡσίοδου, ἐπίνοια ὀφειλόμενη στὴν πρόθεση νὰ αἰτιολογηθεῖ μὲ τὴ μυθικὴ εἰκόνα, λατρεία δαιμόνων ποὺ θὰ ἦταν γνωστὴ τὴν ἐποχὴ του. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ποὺ ἀναλύεται στὴ συνέχεια, τίθεται περισσότερο ὡς πρόταση ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐξαντλητικότερη ἔρευνα τῶν πηγῶν καὶ τῆς βιβλιογραφίας.

Στὸν Ὅμηρο ὁ δαίμων δὲν ἔχει τὴ σημασία ποὺ ἔχει στὸν Ἡσίοδο. Ἐκφράζει γιὰ τοὺς κοινούς θνητοὺς τὴν πίστη στὴ δύναμη τὴν ὑπερφυσικὴ καὶ ἀόριστα θεϊκὴ, ἀντίστοιχα στὴν ἔννοια θεός τις καὶ στὴ δύναμη τοῦ πεπωμένου⁵⁰⁸. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ καταντᾷ στὴ θεώρηση ὅτι δαίμων εἶναι περισσότερο τρόπος ἐκδήλωσης καὶ λειτουργίας ὑπερφυσικῶν δυνάμεων. Εἶναι ὅ,τι ξεφεύγει ἀπὸ τὴ γνώση τῶν κοινῶν καὶ ἀπλῶν ἀνθρώπων ποὺ στεροῦνταν, ἀντίθετα πρὸς τοὺς ἥρωες, τὴν ἐκλεκτικὴ σχέση μὲ τοὺς θεοὺς, ὅ,τι δὲν μπορούσαν νὰ προσγράψουν σὲ συγκεκριμένο θεό. Εἶναι ἀόρατοι καὶ ἀνόνημοι οἱ δαίμονες, χωρὶς σταθερὸ ἀτομικὸ πρόσωπο καὶ γίνονται ἀντιληπτοὶ σὲ συλλογικὰ πλαίσια ἂν καὶ δὲν λείπουν ἀπὸ παλαιά, φαίνεται, δαίμονες ὀνοματισμένοι καὶ προσδιορισμένοι μὲ ἐπίθετα⁵⁰⁹.

Ὁ Ἡσίοδος δὲν χρησιμοποιεῖ τὸ ὄνομα δαίμων γιὰ τοὺς γνωστοὺς θεοὺς οὔτε γιὰ ἄλλα μυθικὰ δαιμονικὰ ὄντα (σατύρους, σειληνοὺς κλπ.) καὶ προβάλλει νέες ἀπόψεις τοῦ κόσμου τῶν δαιμόνων ἢ τουλάχιστον μέρους αὐτῶν. Μία εἶναι ὅτι αὐτοὶ ἔχουν συγκεκριμένη ὑπόσταση σχετιζόμενοι μὲ τὸν Δία καὶ ταυτιζόμενοι μὲ τις ψυχὲς νεκρῶν ἐσθλῶν ἀνθρώπων ἐνὸς μυθικοῦ χρυσοῦ γένους: ἐπομένως τοὺς ἀνάγει στὸν κόσμο «μυθιστορίας». Ἄλλη ἄποψη εἶναι ὅτι οἱ δαίμονες εἶναι φύλακες τοῦ δίκιου τῶν θνητῶν καὶ ἐγγυητὲς τῶν καλῶν ἔργων, μὲ συνέπεια νὰ γίνουν καὶ τιμωροὶ τοῦ κακοῦ ἀργότερα. Καὶ οἱ δύο μυθικὲς αὐτὲς ὄψεις ἀποτελοῦν, πιστεύω, εἶδος ἐρμηνείας καὶ αἰτιολογίας τῆς ὑπαρξης καὶ τῆς τίμησης τῶν δαιμόνων, καὶ εἶναι προφανῶς ἐπίνοια τοῦ ἴδιου τοῦ Ἡσίοδου. Ὁ ποιητὴς δίνει διὰ μέσου τοῦ μύθου συγκεκριμένη, παρότι χλωμὴ, ὑπόσταση, ἂν ὄχι ἐνσάρκωση ἢ προσωπικὴ διαφοροποίηση τῶν δυνάμεων ποὺ ὄριζαν πέρα ἀπὸ τοὺς θεοὺς τὴ ζωὴ καὶ τὴ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων. Ὁ χαρακτηρισμὸς πλουτοδόται (στ. 126) ποὺ ἀπαντᾷ ἐδῶ ὡς νέα ἰδέα, εὐστοχα συνδέθηκε μὲ τὴν ιδιότητα τῶν δυνάμεων τῆς γονιμότητος καὶ τῆς καρποφορίας⁵¹⁰: Μία ἀντίληψη ποὺ φανερώνει ὁ Ἡσίοδος δὲν φαίνεται ὅτι λείπει καὶ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο⁵¹¹: εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐξαρτᾷ τὴν ἐνέργεια τῶν δαιμόνων ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ Διός (στ. 122: τοὶ μὲν δαίμονες εἰσι Διὸς μεγάλου διὰ βουλάς). Συγκρίσιμη ἂν καὶ ποὺ ἀόριστη σκέψη συναντᾷμε νομίζω στὸν Πίνδαρο (*Πυθ.* 5, 163-164):

Διός τοι νόος μέγας κυβερνᾷ
δαίμον' ἀνδρῶν φίλων.

508. *Lfgre* II, 198-199.

509. Stengel 1910, 28-29, Nilsson 1967, 216 κέ., West 1978, 182, Burkert 1985, 179-180, Leclerc 1993, 209 ("statut de divinités" καὶ ὄχι

"genies divins").

510. Harrison 1912, 274.

511. Vermeule 1974, 103.

Οί ήϊοόδειοι δαίμονες καλοῦνται ἐπιχθόνιοι ὄχι, πιστεύω, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἐπουράνιοις θεοῦς, ὅπως φαίνεται ὅτι χρησιμοποιεῖται τὸ ἐπίθετο στὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ὑποχθόνιοις τοῦ ἀργυροῦ γένους⁵¹². Οἱ δεῦτεροι καλοῦνται μόνο μάκαρες θνητοὶ καὶ ὄχι δαίμονες, πράγμα ποὺ προφανῶς ὑποδηλώνει τὴν ὑποδεέστερη θέση τους. Μάκαρ σημαίνει στὸν Ὅμηρο τὸν θεὸ καὶ σπάνια συνδέεται μὲ θνητό⁵¹³. Ὅμως ἐδῶ νομίζω ὅτι μάκαρες εἶναι κατηγορούμενο τοῦ θνητοῦ⁵¹⁴. Ἔτσι δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐκληφθεῖ ὡς «ὀξύμωρον» ἡ ἔκφραση μάκαρες θνητοὶ (δηλ. θεοὶ θνητοί)⁵¹⁵. Καὶ ἐνῶ ρητῶς δηλώνει ὁ Ἡσίοδος (στ. 142) ὅτι οἱ ὑποχθόνιοι δέχονται τιμές, ἀλλ' ἔμπης τιμῆ καὶ τοῖσιν ὀπηδεῖ, γιὰ τοὺς ἐπιχθόνιοις δὲν ἀναφέρει κάτι ἀνάλογο. Μποροῦμε νομίζω νὰ δεχθοῦμε ὅπως καὶ πρὸ πάντων ὅτι τὸ καὶ τοῖσι ὑπονοεῖ «ὅπως καὶ στοὺς ἐπιχθόνιοις δαίμονες». Ἀλλὰ ποῖα εἶναι ἡ τιμὴ ποὺ δέχονταν οἱ ὑποχθόνιοι; Ὁ Nagy ὑποστήριξε ὅτι πρόκειται γιὰ θυσίες. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγει προσεγγίζοντας τὸν στίχο 136 (οὐδ' ἔρδειν μακάρων ἱεροῖς ἐπὶ βωμοῖς) μὲ τοὺς στίχους 138-139 (οὐνεκα τιμὰς οὐκ ἔδιδον μακάρεσσι θεοῖς οἱ Ὀλυμπον ἔχουσιν) ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἴδιο θέμα, δηλ. στὴν παράλειψη τήμησης τῶν θεῶν ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἀργυροῦ γένους, κάνοντας λόγο τὴ μιὰ φορὰ γιὰ βωμούς καὶ τὴν ἄλλη γιὰ τιμὰς⁵¹⁶. Ὁ Verdenius ὁμως παραπέμπει στοὺς στίχους τῆς *Θεογονίας* 393, 462, 491, 885, ὅπου ἡ τιμὴ σημαίνει προνόμια θεϊκὰ καὶ καταλήγει ὅτι δὲν σχετίζεται μὲ θυσίες⁵¹⁷. Ἡ χρῆση ὁμως τοῦ ὀνόματος τιμῆ, ὅταν πρόκειται καὶ γιὰ ἀπόδοση τιμητικῶν λατρευτικῶν πράξεων εἶναι ἀσφαλῶς δυνατὴ. Ἀρνητικὴ ἄποψη εἶχε διατυπώσει καὶ παλαιότερα ὁ Edward Meyer: μπορεῖ οἱ ὑποχθόνιοι νὰ εἶχαν τιμητικὴ θέση, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε σὲ τί συνίστατο ἡ τιμῆ. Δὲν εἶχαν ἐμπροσθὶ τοὺς ἀνθρώπους, οὔτε ἀνῆκαν στὴ λαϊκὴ πίστη⁵¹⁸. Πιστεύω ὅτι ἡ τεκμηρίωση τοῦ Nagy εἶναι ἰσχυρότερη.

Ἡ γενικότερη ἀντίληψη τῶν ἐρευνητῶν εἶναι ὅτι ὁ Ἡσίοδος ἀναφέρεται σὲ λατρευτικὴ σφαῖρα τῆς ἐποχῆς του. Ἡδη ὁ Rohde συνέδεσε τὶς τιμὲς στοὺς ἐπιχθόνιοις δαίμονες καὶ τοὺς ὑποχθόνιοις μάκαρες θνητοὺς μὲ λατρεία προγόνων πρὶν αὐτοὶ γίνουν «ἥρωες»⁵¹⁹, ἐνῶ στὴν ἴδια σχεδὸν ἄποψη προσχωρεῖ καὶ ὁ West ὁ ὁποῖος στὰ πλαίσια τοῦ θεωρητικοῦ του σχήματος περὶ συγκερασμοῦ ἡρώων τοῦ ἰωνικοῦ ἔπους μὲ τοὺς ἑλλαδικοὺς «ἥρωες», δηλαδὴ κατ' αὐτὸν παλαιοὺς τιμώμενους προγόνους, καθὼς καὶ μὲ ἐπίγεια «numina», προτείνει τὴ σύνδεση τῶν ὑποχθόνιων μὲ τοὺς χωρὶς προσωπικὴ ταυτότητα τιμώμενους νεκροὺς ἀπὸ τὸν 8ο αἰ.,

512. Ὁ West 1978, 182 ὅπως καὶ ὁ Rohde 1898, 97 σημ. 1, βλέπει τὴν ἀντίθεση ἐπιχθόνιοι-ὑποχθόνιοι δευτερεύουσα.

513. λ 483, Γ 182.

514. Τὴν ἴδια σημασία ἔδωσε πρῶτος ὁ Krafft 1963, 115. Τὴν ἄποψη δὲν δέχεται ὁ Verdenius 1985, 92. Ἡ Leclerc 1993, 209-210 θέλει τοὺς ὑποχθόνιοις, θεότιτες γενικῶς, ἀλλὰ ἄλλης κατηγορίας ἀπὸ τοὺς δαίμονες (ἐξατίας προφανῶς τῆς ἐξήγησης τοῦ μάκαρος ὡς θεοῦ).

515. Rohde 1898, 101. Βλ. καὶ Boeringer 2001, 28 ὁ ὁποῖος τονίζει τὴν ἀντίθεση τῆς θνητῆς φύσης καὶ τῆς ταυτόχρονης ὑπόστασής τους ὡς "ewige Geister".

516. Nagy 1979, 152, ὁ ἴδιος 1990, 135. Βλ. καὶ Ekroth 2002, 199.

517. Verdenius 1985, 93.

518. Meyer 1924 εἰς Heitsch 1966, 500 κέ.

519. Rohde 1898, 153 κέ.

στούς παλαιούς μυκηναϊκούς τάφους⁵²⁰. Στη συνέχεια περισσότεροι έρευνητές έπαιρησαν νά σχετίσουν τήν τιμήν τών ύποχθονίων με τά ίδια άρχαιολογικά λατρευτικά περιστατικά⁵²¹. Είχε ήδη παλαιότερα ή J. E. Harrison θέσει τò έρώτημα μήπως ύπάρχουν πράγματι τελετουργίες πού νά παρέχουν ένδειξεις τής άποψης τού 'Ηοίοδου⁵²², ένω και ó Farnell ύποστήριξε ότι ó 'Ηοίοδος θα έπηρεάσθηκε από άληθινή λατρεία: θα γνώριζε «χθόνιες λατρείες» προολύμπων μυθικών όντων (πού πίστευαν ότι είχαν ζήσει στη γή) άνταγωνιστικών ή έχθρικών τών 'Ολυμπίων, π.χ. τών Κυκλώπων. Τέτοια όντα πιστεύει ύποκρύπτονται στούς ύποχθονίους⁵²³. Καί ó Edward Meyer θεωρεί ότι οί έπιχθόνιοι δαίμονες είναι όντα τής θρησκευτικής πίστης τού καιρού τού ποιητή και ότι τά δύο πρώτα γένη άνήκαν στη μυθική και παραδείσια έποχή τού Κρόνου και τών Τιτάνων⁵²⁴.

Συμπερασματικώς: ó 'Ηοίοδος χωρίς νά γνωρίζει ήρωολατρεία είχε τήν έμπειρία τής πίστης και τής άπόδοσης τιμών σέ πανάρχαιους δαίμονες. 'Ονόματα μπορεί νά είχαν όρισμένοι, αλλά σημασία έχει για τόν ποιητή ή ύπαρξή τους, τò έργο τους και ή τίμησή τους. 'Ο συνδυασμός τών μυθικών πρώτων γενών με τις δαιμονικές δυνάμεις, ένεργές τήν έποχή του είναι πιθανώς ποιητική έπινόηση τού ίδιου, ή όποία έμπλουτίζει και έξηγει ένα είδος τίμησης δαιμόνων πού δέν είναι θεοί, ούτε ήρωες τής κοινότητας. 'Αλλά ούτε θεωρούνταν και πρόγονοι άρχηγικών οίκων τών ήμερών τού ποιητή. 'Η τίμησή τους δέν είχε σχέση με άπόδοση κοινών νεκρικών τιμών τής τρέχουσας καθημερινότητας ή τήν οιαδήποτε λατρεία σέ παλαιούς τάφους όρισμένων τόπων: όχι μόνο για τή γνωστή θέση ότι ή λατρεία προγόνων δέν διαρκεί περισσότερες γενεές, αλλά και γιατί δέν ύπάρχει γενεαλογική συνάφεια μεταξύ τών γενών τού μύθου, άφου κανένα γένος δέν κατάγεται από τò προηγούμενο. Είναι άθάνατες, άγαθές και προστατευτικές δυνάμεις, αλλά και τιμωροί πού

520. West 1978, 186, 373. Βλ. τή σύγκριση τών άπόψεων τών West και Rohde εις Boehringer 2001, 25-28 στα πλαίσια τής δικής του θεωρίας για τήν άποσύνδεση τής νεκρικής από τήν ήρωική λατρεία. 'Ασφαλώς ή ήρωολατρεία από τόν 8ο αί. δέν καθιερώθηκε κατ' άναλογίαν προς τήν τίμηση τών προγόνων ή έπίγειων δαιμόνων.

521. 'Ο Snodgrass 1988, 23 τείνει νά δεχθεί ότι ή λατρεία στούς μυκηναϊκούς τάφους (τήν όποία άποσυνδέει από τήν έπίδραση τού 'Επους) σχετίζεται με τήν παράδοση παλαιάς έλλαδικής λατρείας προγόνων, άνασύροντας τις θέσεις τού Rohde. Καί ó Whitley, 1994, 221 αναφέρει ότι οί τάφοι τής 'Εποχής τού Χαλκού μπορεί νά είχαν θεωρηθεί τόν 8ο αί. τάφοι ύποχθονίων. «Τοπικούς ήρωες» στούς παλαιούς τάφους είχε προτείνει και ή Sherratt 1990, 815-816. Με βάση τήν ιεραρχία θεοί-δαίμονες-ήρωες στόν Πλάτω-

να (*Νόμοι* 717β) ó Verdenius 1985, 92, προτείνει έπίσης νά θεωρήσουμε τούς ύποχθονίους «τοπικούς ήρωες». 'Ο Nagy, 1979, 151 κέ., 191 κέ., ó ίδιος 1990, 13 κέ., 68, 134, συνδέει γενικώς με τήν ήρωολατρεία τις τιμές στούς ύποχθονίους και κατá συνέπειαν στούς έπιχθονίους.

522. Harrison 1912, 274.

523. Farnell 1921, 12-14. 'Ο ίδιος, ό.π. 71 κέ., 87 κέ., έκανε έπίσης λόγο για άώνυμες μορφές γνωστές μόνο με έπίθετα δηλωτικά τής ιδιότητάς τους, "shadowy potencies", αλλά με άνθρωπομορφικό χαρακτήρα, από τις όποιες οί περισσότερες είναι νεώτερα δημιουργήματα, ένω άλλες άνήκουν ή άνταποκρίνονται σέ παλιότερο στρώμα θρησκευτικών άντιλήψεων και λατρευτικής παράδοσης.

524. Meyer 1924 εις Heitsch 1966, 492 κέ., 498 κέ. Πρβ. και Fontenrose 1974, 56.

ανάγονται από τον ποιητή στις ψυχές των νεκρών ενός συγγενούς με τους θεούς μυθικού χρυσοῦ, καθὼς καὶ ἀργυροῦ γένους ἀνθρώπων⁵²⁵. Οἱ στίχοι του εἶναι μαρτυρία ἀντικειμενικῆς ιστορικῆς πραγματικότητος ποὺ ἔχει σχέση μετὰ τὴν τίμηση δαιμονικῶν ὄντων ἰδιαίτερος σὲ χώρες ὅπου οἱ ἐπιμέρους ἐθνοτικὲς κοινότητες δὲν εἶχαν δεχθεῖ τὴν ὀργάνωσιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν πόλεων. Ὅτι σιὰ Κλασσικὰ Χρόνια σπουδαῖα πρόσωπα μετὰ θάνατον μπορεῖ νὰ τιμῶνται ὡς «δαίμονες» εἶναι κληρονομία τοῦ ἠσιόδειου μύθου γιὰ τὴ μοίρα τῶν ἀνθρώπων τοῦ χρυσοῦ γένους⁵²⁶.

Ἄνασκαφικῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχουμε διακριτὰ τεκμήρια τέτοιας λατρείας. Ἄλλωστε τὰ τελετουργικὰ κατάλοιπα, αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἰδιαίτερα, οὔτε ἐπιβάλλουν οὔτε ἀποκλείουν κάποια λατεία. Καὶ στὴν ἀξιολόγησιν τῶν λατρευτικῶν δεδομένων τοῦ Θέρμου εἶναι θεμιτὸ καὶ ἴσως διδακτικὸ νὰ προσέξουμε καὶ τὴν ἠσιόδεια μαρτυρία, ὅσο ὀμιχλώδης καὶ ἄν εἶναι ἡ τίμησις τῶν ἐπιχθονίων δαιμόνων καὶ τῶν ὑποχθονίων μακάρων θνητῶν.

Οἱ ἐμπειρίες τοῦ Ἡσιόδου συνδέονται μετὰ τὸν τόπον του. Ἡ Ἄσκρα, στὸν Ἐλικῶνα, στὴν εἴσοδον τῆς Κοιλιάδας τῶν Μουσῶν, βρισκόταν σὲ θέσιν «μετάβασης», σὲ χώρον ὅπως ὁ Θέρμος καὶ θὰ μπορούσε νὰ παραλληλισθεῖ μετὰ πλησιόχωρον τοῦ Θέρμου οἰκισμὸν, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Θέρμου τῶν πρώμων καὶ ὑστερων Σκοτεινῶν Χρόνων⁵²⁷. Εὐρήματα ἀνασκαφικὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ δὲν ὑπάρχουν ἐκεῖ. Ἐπιφανειακὲς ἐρευνες ἔδειξαν ὅτι ὑπῆρχε μικρὴ ἐγκατάστασις ἤδη τὸν 11ο, καὶ τὸν 10ο αἰ. Τὸν 8ο αἰ. θὰ ἦταν ὀργανωμένος ἀγροτικὸς οἰκισμὸς⁵²⁸. Στὴν κλειστὴ καὶ ἀπομακρυσμένη αὐτὴ θέσιν τῆς Ἄσκρας μπορεῖ νὰ τιμοῦσαν παλαιοὺς δαίμονες οἱ ἐξαρτημένοι ἀπὸ τοπικοὺς ἄρχοντες συντηρητικοὶ μικροὶ ἀγρότες τῆς κοινότητος, ποὺ ζητοῦσαν νὰ βροῦν τὸ δίκιον τους. Ὁ Rohde ἐπέσημανε τὴν πιθανότητα διατήρησις παλαιῶν ἐθίμων λατρείας στὴν Ἄσκρα (ἐννοοῦσε βεβαίως λατεία προγόνων)⁵²⁹. Καὶ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν προτάσεων τοῦ L. R. Farnell καὶ τοῦ Edward Meyer γιὰ λατρεῖες προολύμπων ὄντων, ἀνάλογες εἰκασίαι θὰ μπορούσαν νὰ γίνον καὶ γιὰ τὸν Θέρμο,

525. Ὁ χαρακτήρας τῶν φυλάκων τῆς δίκης ποὺ ἔχουν οἱ δαίμονες εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς ἀντίληψης τῶν φρικτῶν τιμῶν, ὅπως π.χ. οἱ Ἐρινύες, ποὺ ἤδη μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ποιητῆ στὴ λαϊκὴ πίστιν καὶ συνάδει μετὰ τὸν διδακτικὸ σκοπὸν τοῦ ἔργου του. Οἱ ἐπιφοβοὶ κακοὶ δαίμονες τῶν Κλασσικῶν Χρόνων ποὺ γνωρίζουν οἱ τραγικοὶ καὶ ὁ Πλάτων ἔχουν ἐδῶ τὴν ἀρχὴν τους. Ἀναρωπείται κανεὶς μήπως στὴν ἄλλη ὄψιν τῶν δαιμόνων, δηλ. στὴν ἀγαθοποιό, πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ σκοτεινὴ καταγωγὴ τοῦ Ἄγαθοῦ Δαίμονος, τὸν ὁποῖον ὁ Burkert 1985, 180 σμ. 9 ἀνάγει σὲ παλαιότερη ὑπό-

στασις τοῦ Διονύσου, ἐνῶ ἡ Harrison 1912, 275, 294 κέ. τὸν προσέγραψε στὶς φυσικὰς δυνάμεις τῆς γονιμότητος καὶ προσέγγισε στὸν Ἑρμῆ.

526. Burkert 1985, 181.

527. Δὲς τὴ συμπερασματικὴ ἄποψιν τοῦ Millett 1984, 107 ὅτι μπορούμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς μικρῆς κοινότητος τῆς Ἄσκρας γιὰ συγκρίσεις μετὰ ἄλλους ἀνάλογους μικροὺς οἰκισμοὺς πρώμων ἀγροτικῶν κοινωτιῶν.

528. Thomas, Conant 1999, 144 κέ. Βλ. καὶ Snodgrass 1985, 90, 93, Bintliff 1985, 59.

529. Rohde 1898, 109.

ἀφοῦ εἶναι γνωστὸς οἱ σχέσεις Τιτάνων μὲ τὴν Αἰτωλία, χωρὶς ὅμως συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα⁵³⁰.

Ὡστόσο, προϊστορικές «δαιμονικές» δοξασίες θὰ ἦταν ζωντανὲς καὶ λατρευτικὲς συνήθειες τῶν διάσπαρτων κοινοτήτων μπορεῖ νὰ συνεχίζονταν καὶ στὴν ἐπίκαιρη θέση τοῦ Θέρμου, ὄχι μόνο κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐστίας τῆς στάχτης καὶ τῶν βόθρων. Ἀκόμη καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐδραίωση καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος, λατρεῖες δαιμόνων ἀρχαίων, πιθανῶς τῶρα πλέον ὀνοματισμένων μὲ ἐπίθετα καὶ ἐπιφορτισμένων μὲ συγκεκριμένες ιδιότητες μπορεῖ νὰ εἰσάγονταν στὸν Θέρμο. Ἡ εἰκονογραφία τῶν διακοσμῆσεων τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν κτηρίων θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ ἀποτελέσει πεδίο σχετικῆς ἔρευνας, ἂν καὶ οἱ ἀναφορὲς τῶν παραστάσεων σὲ μύθους δὲν ὑποκρύπτουν ὅπως σημείωσα ἀναγκαῖα λατρεῖες. Τῇ δὲ θεματολογία στὴν κόσμηση τῶν ναῶν θὰ ἐπέβαλαν παράγοντες ἄλλου ἐπιπέδου ἀπὸ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἀνήκαν οἱ ἀπλοὶ ἀγρότες καὶ κτηνοτρόφοι ποὺ ἐπιδίδονταν στὶς σχετικὲς λατρεῖες τὸν 7ο αἰώνα.

Ἐκτὸς ἀπὸ θέματα τῶν «μετοπῶν» τοῦ Θέρμου ἀναφέρουμε τὰ δύο πῆλινα ἀρχαϊκὰ κεφάλια συγκεκριμένων πιθανῶς «δαιμονικῶν ὄντων» ποὺ βρέθηκαν στὴν Κόνισκα “6 ὥρας ΒΑ τοῦ Θέρμου”. Ὁ Ρωμαῖος ἐσημείωσε ὅτι θυμίζουν ζωηρὰ τὰ προσωπεῖα τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος στὴ Σπάρτη. Ἀλλὰ ἡ προσέγγιση δὲν εἶναι ἀναγκαῖα. Προσωπεῖα σχετικὰ ἔχουν βρεθεῖ μεμονωμένα ἢ σὲ μικρὲς ομάδες μὲ διαφορετικὲς συνάφειες καὶ σὲ ἄλλες κάθε φορὰ λατρευτικὲς χρήσεις⁵³¹.

Στὸ Φίστυον ποὺ τοποθετεῖται ΒΔ τοῦ Θέρμου (Νερομάνα, Κρῦο Νερὸ) ἔχουμε μαρτυρία περὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης Συρίας ἐν Ἰαρίδαις ἢ Ἐαρίδαις σὲ ἀπελευθερωτικὲς κυρίως ἐπιγραφὰς 3ου - 1ου αἰ. π.Χ.⁵³². Ἡ ἐπίκληση Ἐαρίδαις ποὺ εἶναι καὶ τοπωνύμιον τοῦ ἱεροῦ καὶ μπορεῖ νὰ ἔχει περισσότερες σημασίες (ἔαρ, εἶαρ, ἦαρ, ἴαρα: ἀνοιξη καὶ μεταγενέστερα αἶμα καὶ χυμὸς) μένει αἰνιγματική. Πρέπει ὅμως νὰ μείνει καὶ ἀνοικτὴ ἢ ἐξάρτηση ἀπὸ παλαιὰς δοξασίας δαιμόνων. Ἡ λειτουργία βόθρων θυσιῶν καὶ ὄχι λιγότερο ὁ ἀργὸς ἱερὸς λίθος προσιδιάζουν σὲ τέτοιες λατρευτικὲς καὶ τελετουργικὲς συνάφειες.

530. Τῇ σχέσῃ Τιτάνων μὲ τὴν Αἰτωλία (καὶ τὴν προσέγγισή τους στοὺς Γίγαντες καὶ τοὺς Κουρήτες) πραγματεύθηκε ἡ Antonetti 1990, 64-67. Ὁ Νίκανδρος στὰ *Αἰτωλικά* ὀνομάζει τὴν Αἰτωλία Τιτηνίδα γῆ καὶ ἀναφέρει ὅτι οἱ Τιτάνες, ἰθυφαλλικοὶ θεοί, βοηθοῦσαν ἐπακούοντες τοὺς ἀνθρώπους (πρβ. τὴν παροιμία Τιτᾶνας βοᾶν). Βλ. *FGrHist* 3A, 271-272, F 4-5 ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὰ ἀρνητικὰ σχόλια τοῦ Pohlenz 1916, 580 γιὰ τὴ γνησιότητα τῆς παράδοσης.

Καὶ ὁ Buchholz 1884, 4 ἐσημείωσε τὴν ἔλλειψη μαρτυριῶν καὶ στὸν Ὀμηρὸ καὶ στὸν Ἡσίοδο γιὰ λατρεῖα Κρόνου καὶ Τιτάνων.

531. Ρωμαῖος 1924-25, Antonetti 1990, 222-223. Βλ. παρατηρήσεις καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν προσωπειῶν τῆς Ὀρθίας ἀπὸ τὸν de Polignac 1992, 115-117.

532. *IG* IX, I², I, 96-110 Antonetti 1990, 230-235, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Προτείνει σχέση τοῦ τοπωνυμίου μὲ «θεότητες τῆς ἀνοιξέως».

8. Ο ΑΠΟΛΛΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ

Ο Ρωμαῖος διατύπωσε τὴν ἄποψη, ἐμμέσως ἤδη τὸ 1915 καὶ εὐθέως τὸ 1926, ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότερη φάση τῆς λατρείας στὸν Θέρμο κυριαρχοῦσε ἡ Ἄρτεμις, ὡς μεγάλη θεὰ τῆς Φύσεως καὶ τῆς νέας ζωῆς, ὡς Λαφρία καὶ Αἰτωλή, στὴν ὁποία εὐλογο ἔθεώρησε νὰ τῆς ἀποδοθοῦν οἱ «πυρολατρικὲς» θυσίαι⁵³³. Μόνο ἀπὸ τὴν Ἀρχαϊκὴ Ἐποχὴ (προφανῶς γιατί τότε ἔχουμε τὸν πρῶτο καὶ μνημειώδη ναὸ) γίνεται κατεξοχὴν κύριος τοῦ ἱεροῦ ὁ Ἀπόλλων, ἐνῶ, πάντοτε κατὰ τὸν Ρωμαῖο, ἡ Ἄρτεμις λατρευόταν στὸν πρὸς ΒΔ ἐκείνου μικρότερο καὶ παλαιότερο ναὸ (εἰκ. 68). Ἀργότερα ὁ Ρωμαῖος προσέγγισε καὶ τὸν Ἀπόλλωνα Θέρμιο, ὡς θεὸ σχετιζόμενο μὲ τὸ πῦρ καὶ κατὰ συνέπειαν μὲ τὴ ζωικὴ καὶ ψυχικὴ θερμότητα, στὴ λατρεία «διὰ πυρῶν καὶ θυσιῶν ὀλοκαύστων, συμφώνως πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φύσιν»⁵³⁴. Ἐξέχουσα θέση δίνει ἡ Antonetti στὴν Ἄρτεμι: Ἡ ἴδια αὐτὴ «ἐθνικὴ» θεότης τῶν Αἰτωλῶν λατρευόταν τῆ Γεωμετρικῆ Ἐποχῆ στὸν Θέρμο μὲ ὀλόκαυστες θυσίαι τῶν ὁποίων τὴν ἀρχὴ μάλιστα ἀνάγει στὴν Προϊστορικὴ Ἐποχῆ. Κατ' αὐτὴν ὑπῆρξε συνεχὴς λατρεία στὸν Θέρμο ἢ ὁποία εἶχε «χθόνιο» πρωτοελληνικὸ ἢ προολυμπικὸ χαρακτήρα, μυητικὸ, μαγικὸ καὶ σχέσεις μὲ «ζωομορφισμό». Ἡ Antonetti ἀποδίδει ἐπίσης τὸν πρῶμο ἀρχαϊκὸ ναὸ στὴν Ἄρτεμι⁵³⁵. Ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος, ὑποστηρίζει, ἔρχεται ἀργότερα ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ ἀκριβέστερα ἢ ἀρχὴ τῆς. Πρῶτα ὡς πάρεδρος ἢ ἀδελφὸς τῆς γυναικείας θεότητας ὁ νεαρὸς θεὸς ἐγκαθίσταται στὸν μικρὸ ναὸ, τὸν γνωστὸ ἀπὸ ὀρόσημο τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς, τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου⁵³⁶ στὸ ἄνδηρο πρὸς Α τοῦ μεγάλου ναοῦ (εἰκ. 69), ἀλλὰ μπορεῖ καὶ στὸν ἴδιο ναὸ μὲ τὴν Ἄρτεμι. Ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε μέσα σὲ αὐτὸν καὶ ἀναφέρει ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι μόνον τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα.⁵³⁷

Σχετικῶς παρατηροῦμε πρῶτα ὅτι ἡ λατρεία ποὺ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν τελετουργία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν μαρτυρεῖται ἀνασκαφικῶς, ὅπως ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει, μόνον ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. καὶ δὲν εἶναι ἰδρυμένη ἐπὶ καταλοίπων κάποιας παλαιότερης λατρείας ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχε, ὅπως σὲ κάθε ἐγκατάσταση. Ἀλλὰ

533. Ρωμαῖος 1915, 272 ὁ ἴδιος 1926, 26-33. Ἡ ἀναφορὰ γινόταν στὰ Λάφρια τῆς Καλυδῶνος καὶ στὴ λατρεία τῆς Λαφρίας τῶν Πατρῶν, καθὼς καὶ τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Ὑαμπόλεως. Ἡ παράδοση γιὰ τὴν κατ' ἐξοχὴν λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Αἰτωλία εἶχε ἰδιαίτερα καλλιεργηθεῖ στὴν ἔρευνα (βλ. π.χ. Hiller von

Gaertringen 1894, 1115), Nilsson 1923, 218).

534. Ρωμαῖος 1932, 33 κέ., 37-38.

535. Antonetti 1990, 192 κέ., 300, 209-210.

536. Σωτηριάδης 1915, 56, ἀρ. 34, Ρωμαῖος 1915α, 282-283.

537. IG IX I², I, 3B, Σωτηριάδης 1915, 47 κέ., 72.

Εικ. 68. Ἀποψη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος (;) ΒΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Εικ. 69. Ἀποψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου ἀπὸ Α.

δεν έχουμε στοιχεία που να δείχνουν τυχόν συνέχεια της ίδιας λατρείας μετά από την καταστροφή του ύστεροελλαδικού οικισμού. Αντίθετα μάλιστα ο κτιστός με πλάκες λάκκος και τα κυκλικά κατασκευάσματα δείχνουν αλλαγή αν και ακαθόριστη μετά από την ίδρυση του μεγάρου Β. Έπομένως στους πρώιμους Σκοτεινούς Χρόνους έγινε ασφαλώς μετασηματισμός του περιεχομένου και της μορφής λατρείας. Η ίδρυση τον 11ο αι. στον ίδιο χώρο του μεγάρου Β σημαίνει βαθύτερη πολιτισμική τομή, αλλά και άλλες πολιτικές - κοινωνικές επιδιώξεις ασχέτως αν το σύστημα τοπικής διακυβέρνησης παραμένει ίδιο. Και ο βωμός των ολόκαυστων θυσιών από τον 8ο αι., που σημαίνει επίσης ριζική αλλαγή, δεν έχει πρόδρομες αρχαιολογικές ενδείξεις, ανήκει σε τελετουργικό πρότυπο της νέας Έποχής και δεν είναι ανάγκη να εξηγηθεί ως ρύθμιση που εξυπηρετούσε μία αμετακίνητη προϊστορική λατρεία γυναικείας θεότητας της Φύσεως⁵³⁸. Λίγα υπόλοιπα στάχτης από τον ύστεροελλαδικό ορίζοντα δεν αρκούν για τέτοια ταύτιση.

Όσοσο δεν συντρέχει λόγος να αμφισβητήσουμε τη λατρεία της «Αίτωλης» Ἀρτέμιδος, αν και δεν υπάρχει επιγραφική ή άλλη μαρτυρία στον Θέρμο. Άλλωστε η Ἀρτεμις είναι θεότητα που κατ' ἐξοχήν ταιριάζει και με τη θέση του ιεροῦ στο όροπέδιο αυτό, μακριά λίγο - πολύ από γνωστούς μεταγενέστερους οικισμούς. Η θέση αν και κεντρική για τη διασταύρωση των οδών ἐπικοινωνίας, ήταν και όριακή μεταξύ κοινοτικών ἐνοτήτων και ασφαλώς ανάμεσα στις καλλιεργημένες πεδινές ἐκτάσεις και στους τραχείς, πιθανώς δασώδεις, όρεινους όγκους και γι' αυτό συμβολικό σημείο της μετάβασης από την άγρια φύση στον πολιτισμό (είκ. 70). Πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη ότι σε απόσταση 5 χλμ. περίπου, ΒΔ του Θέρμου στη Μόκιστα (σημ. Ἁγία Σοφία) υπήρχε ιερό της Ἀρτέμιτος Ἀγεμόνας σύμφωνα με ἐπιγραφές του 2ου αι. μ.Χ. Η ἀρχή του ιεροῦ είναι πάντως ἄγνωστη⁵³⁹.

Οί ολόκαυτώσεις δεν είναι, σύμφωνα με όσα πιο πάνω ἐκθέσαμε, ἀποφασιστικό κριτήριο ταύτισης της λατρείας αυτής με την Ἀρτεμι, ἀκόμη και αν δεχθούμε ότι είχαν συναφθεί και με την Ἀρτεμι, όπως ἄλλωστε ὑπαγορεύουν ἀρχαίες πηγές⁵⁴⁰. Ἦδη ο Nilsson και ο Ρωμαῖος δεν είχαν θεωρήσει ότι ἡ «πυρολατρεία», στην οποία είχε ἐνταχθεί τότε και ἡ λατρεία του Θέρμου, ἔχει σχέση με «λατρεία χθονίων», ο δε Nilsson συνέδεσε κιόλας τὴν «πυρολατρεία» με διάφορους θεούς, κυρίως με τὸν Δία⁵⁴¹. Δεν λείπουν και μεταγενέστερες μαρτυρίες για βωμό στάχτης σε ἱερὰ του Ἀπόλλωνος, όπως στα Δίδυμα από τον 7ο αι. (Παυσ. V, 13, 11) και ἴσως στο ἱερό του Ἀπόλλωνος Παρρασίου στο Λύκαιο (Παυσ. VIII, 38, 8). Ἄλλα και στο Ἄμυκλαῖο ὑποτίθεται βωμός στάχτης και πιθανώς και στον Μαλεάτα. Η μόνη ἐπίκληση που ταυτίζει ἄμεσα τὸν Ἀπόλλωνα με τέφρα θυσιών είναι του Σποδίου ο οποίος ἔχει βωμό στη Θήβα (Παυσ. IX, 11, 7.12, 1)⁵⁴².

538. Πρβ. Patzek 1992, 141.

539. Βλ. Antonetti 1990, 227.

540. Ὅμοια ζητήματα ἀντιμετώπισε και ἡ ἀνασκαφή στο Καλαπόδι, Felsch 2001, 193.

541. Ρωμαῖος 1926, 28, Nilsson 1923, 148.

542. Βλ. και Burkert et al. 2005, 37. Ἴσως πρόκειται για τὸν Ἴσμηνιο Ἀπόλλωνα (Σοφοκλέους, *Οιδίπους Τύραννος* 21, Φιλόχορος *FGrHist*, 328, F 193) (ἐπ' Ἴσμηνίου τε μαντεία σποδοῶ) (Wernicke 1896, 54, 69).

Εικ. 70. Όρεινò τοπίο ΒΔ τοῦ Θέρμου. Στò βάθος ἡ μονὴ Μυρτιάς.

Ἡ Antonetti ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὑπάρχει ἀδιάκοπη συνέχεια τῆς λατρείας τῆς «μεγάλης Θεᾶς» ἀπὸ τὴν Προϊστορικὴ Ἐποχὴ, ἐπικαλεῖται κυρίως τὰ θέματα τῶν μεγάλων «μετοπῶν» καὶ τῶν πρώιμων ἀκροκεράμων καὶ ὑδροροῶν γιὰ τὴν ταύτιση μὲ τὴν Ἄρτεμι. Ἀλλὰ τὸ θεματολόγιο τῶν «μετοπῶν» εἶναι πιστεύω προγραμματικὴ ἀλληγορία τῆς κυριαρχίας τῆς τάξεως, γιὰτὶ ὑποβάλλει κατ' ἐξοχὴν τὸ νόημα τῆς θείας δίκης στὴν ἀνθρώπινη ὕβρι ἢ στὴν καταστροφικὴ δαιμονικὴ ἐνέργεια, καθὼς καὶ τῆς λύτρωσης⁵⁴³. Ὅλα ταιριάζουν στὴ σύσταση τοῦ Ἀπόλλωνος. Οἱ γυναικεῖες δαιδαλικὲς προτομές, ὅπως καὶ οἱ ἀντίστοιχες τῆς Κέρκυρας καὶ τῆς Καλυδῶνος δημιουργοῦν ἀόριστους συνειρμούς πρὸς γυναικεῖες θεότητες, ἀλλὰ τὸ γοργόνειο καὶ οἱ λεοντοκεφαλές⁵⁴⁴ δὲν προσιδιάζουν ἀποκλειστικὰ στὸν διάκοσμο ναῶν θεαινῶν.

543. Τὴ σύγκρουση ὕβρεως - δίκης διέβλεψε στὰ θέματα καὶ ἡ Colpo 2002, 118-120, ἡ ὁποία ὅμως παραμένει στὴν κατ' ἐξοχὴν σχέση τοῦ ἱε-

ροῦ μὲ τὴν Ἄρτεμι.

544. Winter 1993, 110 κέ. εἰκ. 12, 13, πίν. 33-34, 36, 42, 43, 35, 37-39.

Οι παραστάσεις τῶν «μετοπῶν» τοῦ μικροῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου με μορφές Ἴριδος (εἰκ. 71), πιθανῶς Εἰλειθυίας (εἰκ. 73α-β) καὶ Χαρίτων (εἰκ. 72) ὑποδηλώνουν κατὰ τὴν Antonetti τὴ γέννηση τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ τὴν ἔλευση τοῦ νεαροῦ θεοῦ στὸν Θέρμο ὑπὸ «δηλιακὴ» ἔκφανση, ταιριαστὴ σὲ ἱερὸ γυναικείας θεότητας, ἐνῶ ἡ «δελφικὴ» ἀποψη θὰ ἦταν κατ' αὐτὴν ἀσύμβατη μὲ τὸν Θέρμο⁵⁴⁵. Ἀντίθετα ὁ Ρωμαῖος ἀναζήτησε στοὺς Δελφοὺς τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου⁵⁴⁶. Μὲ τὶς Χάριτες καὶ τὴν Εἰλειθυία ὁ Ἀπόλλων συνδέεται ὄχι μόνο στὴ λατρεία τῆς Δήλου, ἀλλὰ καὶ στοὺς Δελφοὺς καὶ σὲ ἄλλους τόπους. Ἡ εἰκονογραφία τῶν «μετοπῶν» δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ περιορίσει οὔτε νὰ καθορίσει τὴν ὑπόσταση τοῦ θεοῦ, γιὰτὶ ὑπάρχουν συμφурμοὶ τῶν μύθων γιὰ τὴ γέννηση καὶ τὴν ἀφιξη ἢ ἐτήσια ἐπιστροφή τοῦ Ἀπόλλωνος. Καὶ στοὺς Δελφοὺς ὁ θεὸς ὡς νέος ἔρχεται, καὶ δὲν ἔχει μία ἀρχικὴ ἀποκλειστικὴ ιδιότητα, ἀλλὰ περισσότερες ἐπιμέρους μεταξὺ τους σχετιζόμενες, ἐπάλληλες ἢ καὶ ἀντιθετικές⁵⁴⁷. Ὁ εὐλογος μέχρι σημεῖου συσχετισμὸς τῶν θεμάτων τῶν μορφῶν τῶν «μικρῶν μετοπῶν» μὲ τὸν Ἀπόλλωνα δὲν συνεπάγεται καὶ χρονολόγησή τῆς εἰσαγωγῆς του στὸν Θέρμο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. Οἱ μορφές αὐτὲς ἀνήκουν περισσότερο στὸ μυθολογικὸ στερέωμα καὶ δὲν ἀπηχοῦν τὶς λατρευτικὲς σχέσεις τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ τὸν τόπο⁵⁴⁸, ἀλλὰ περισσότερο τὴ διάδοση τοῦ Ἐπους καὶ τοῦ Ὀμηρικοῦ Ὑμνου, καθὼς καὶ ὀλοκληρωμένη ἤδη μυθολογικὴ παράδοση κατὰ τὸν 7ο αἰώνα.

Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐποχῆς τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν ιδιοτήτων τοῦ νέου θεοῦ πρέπει νὰ γίνεται καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἱστορικὲς συνθήκες τοῦ τόπου. Οἱ μυθολογικὲς συνάψεις ἔχουν εὐρύτερη, ὑπερτοπικὴ ἰσχύ καὶ δὲν βοηθοῦν νὰ γνωρίσουμε τὸ πρόσωπο ποὺ διαδραμάτισε ὁ Ἀπόλλων στὸν Θέρμο κατὰ τὶς διάφορες ἱστορικὲς περιόδους. Ἡ εἰσαγωγή τῆς λατρείας του ἔγινε σὲ χρονικὴ περίοδο κρίσιμη γιὰ τὸ ἱερὸ καὶ θὰ ἦταν ἀναγκαῖα γιὰ λόγους ἱστορικοὺς κατὰ τοὺς ὕστερους Σκοτεινοὺς Χρόνους, ὅταν ὅπως δείχνουν τὰ κατάλοιπα ἢ λατρεία γίνεται εὐρύτερα κοινοτική. Καὶ ἂν θελήσουμε νὰ συλλάβουμε τὸν χαρακτήρα του τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ἢ πὸ προσιτὴ εἰκόνα εἶναι ἐκείνη ποὺ προβάλλει στὸν Ὀμηρο: τοῦ ἐπιτιθέμενου, δεινοῦ θεοῦ ποὺ στέλνει λοιμὸ καὶ ὄλεθρο, τaráσσει (λασσόςος), ἀλλὰ καὶ ἀποτρέπει τὸ κακὸ καὶ θεραπεύει⁵⁴⁹. Αὐτὴ εἶναι πρωτεῖκὴ ιδιότητα τοῦ ἄστατου καὶ δίσημου θεοῦ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ στὸν Θέρμο. Ἡ ὄψη αὐτὴ τοῦ Ἀπόλλωνος βρῖσκει συντροφιά στὴν Ἄρτεμι ποὺ εἶναι ὁμότροφος Ἀπόλλωνι (Ὑμν. Ἀπόλ. 199) καὶ ἔχει ὅμοιες ιδιότητες ὅταν φονεύει. Ἡ πιθανὴ ἀναπόδεικτὴ πρῶιμη κοινὴ λατρεία τους στὸν Θέρμο δὲν συναντᾷ ἐμπόδια, ἀφοῦ ἄλλωστε ἡ θεὰ ἐπεμβαίνει συνήθως σὲ συνεργασία μὲ ἄλλον θεό⁵⁵⁰.

545. Antonetti 1990, 186 κέ., Ρωμαῖος 1916, 186 κέ., Παπαποστολοῦ 2002, 59, IG IX, I², I, 86 (1-5).

546. Ρωμαῖος 1932, 29 κέ. Βλ. καὶ σημ. 534.

547. Wernicke 1896, 3 κέ., Graf 1996, 864 κέ. μὲ νεώτερη βιβλιογραφία. Nilsson 1967, 530 κέ., Burkert 1985, 143 κέ.

548. Πρβ. Vermeule 1974, 165-166 καὶ Sourvinou-Inwood 1991, 221, ἢ ἴδια 1995, 357 (οἱ μῦθοι δὲν ἀντανακλοῦν λατρευτικὴ ἱστορία).

549. A 43-52, Ω 602 κέ., O 236-262, Π 527-531 Y 79. Βλ. καὶ Burkert 1991, 84, Wathelot 1993, 65, 72, Bierl 1994, 84.

550. Frontisi-Ducroux 1981, 55.

Εικ. 71. Η «μετόπη» της Ίριδος,
Μουσείο Θέρμου 714.

Εικ. 72. Η «μετόπη» τῶν Χαρίτων,
Μουσείο Θέρμου 770.

Εικ. 73α-β. Η «μετόπη» της Είλειθίας, Μουσείο Θέρμου 735.

Εικ. 74. Τὸ εἰδώλιο τοῦ θεοῦ Reshef.

Ἡ ἰδέα τοῦ ὀργισμένου, ἀργυροτόξου (Ἰλ. Β 766) θεοῦ, ἐκδικητῆ τῆς ἀνθρώπινης ὕβρεως ποῦ προβάλλει ἔντονα στὸ ὀμηρικὸ ἔπος, μεταδίδεται ἐντυπωσιακὰ στὸν ἀκροατὴ καὶ γίνεται αἰσθητὴ ὡς εἰκόνα ἐπιτιθέμενου ἀνδρα πολεμιστῆ. Δὲν διαφαίνεται ἡ γνώση ἢ ἡ ἐπίδραση στὸν Ὅμηρο τυχόν εἰκονογραφικοῦ τύπου, οὔτε γίνεται ἰδιαίτερη περιγραφή τῆς μορφῆς τοῦ θεοῦ, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ἥρωες τῶν ὁποίων χαρακτηρίζονται μόνο ἐπιμέρους στοιχεῖα, ἢ ἀναφέρεται ἡ φυτὴ καὶ τὸ εἶδος. Ἀλλὰ οὔτε ὑπῆρχε καὶ τάση μεταφορᾶς στὴν πλαστικὴ εἰκόνων θεῶν τοῦ Ὀμήρου. Ὡστόσο εἰδῶλια ἐπιτιθέμενων μορφῶν στοὺς Σκοτεινοὺς Χρόνους εἶναι δυνατὸ νὰ νομίζονταν καὶ παραστάσεις τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ἀπὸ τὴ Γεωμετρικὴ καὶ τὴν πρῶιμη Ἀρχαϊκὴ Ἐποχὴ φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίνονται σὲ αὐτὴ τὴν ἰδέα καὶ τὸν τύπο τοῦ ἐπιτιθέμενου. Γυμνὸς μὲ κράνος, δόρυ καὶ τόξο ἐμφανίζεται ὁ θεὸς στὸ γεωμετρικὸ ἔλασμα τῆς Ὀλυμπίας μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὸν τρίποδα⁵⁵¹. Καὶ τὸ εἰκαζόμενο κιονόσχημο ἄγαλμα τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος ὀπλισμένο ἦταν, ἐνῶ τὸ εἰδώλιο τὸ ἀφιερωμένο στὸν Ἀπόλλωνα ἀπὸ τὸν Βοιωτὸ Μάντικλο στὶς ἀρχῆς τοῦ 7ου αἰ. εἶναι ζωσμένο, πιθανῶς φορεῖ κράνος καὶ μπορεῖ νὰ κρατοῦσε τόξο⁵⁵².

551. Willemsen 1957, 100, πίν. 63.

552. Pfeiff, 1943, 7 κέ., Lambrinouidakis et al. 1984, 314, Vermeule 1974, 168, πίν. VIIb μὲ βιβλιογραφία καὶ ἐπισημάνση τῆς χρήσης ὀμη-

ρικῶν ἐπιθέτων, γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα στὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή (ἐκηβόλος, ἀργυρότοχος Φοῖβος) ποῦ δὲν χρησιμοποιοῦσε ὁ Βοιωτὸς Ἡσίοδος.

Περισσότεροι έρευνητές δέχθηκαν και ύποστήριξαν συστηματικά ότι ή έπική εικόνα του έπιτιθέμενου 'Απόλλωνος όδηγεϊ σε προσέγγιση του θεού στην παράσταση του συριακού θεού του γνωστού με τδ αιγυπτιακό όνομα Reshef που είναι επίσης θεός του λοιμού και στέλνει τδν όλεθρο με φωτιά, αλλά και θεός της καρποφορίας. 'Ασφαλώς ή διπλή αυτή θεϊκή ιδιότητα μπορεί να βρεϊ άνταποκρίσεις στδν πρώιμο έλληνικό κόσμο και μάλιστα στδν 'Απόλλωνα ως προστάτη τδν άγγελδν (Ιλ. Β 765-766, Φ 448-449) και τδν καρπδν της γής⁵⁵³.

Ειδώλιο του τύπου του Reshef βρέθηκε και στδν Θέρμο κατά την άνασκαφή του Ρωμαίου⁵⁵⁴ (πίν. 106 εικ. 74), ό όποιος έρμήνευσε τη μορφή ως 'Αρτεμι «άκοντίζουσα» και χρονολόγησε πριν άπό τδ 700. Και ένω στην άρχαιολογική βιβλιογραφία του έλληνικού χώρου για πολύ καιρό έξακολουθούσαν να θεωρούν τδ ειδώλιο 'Αρτεμι⁵⁵⁵, στην 'Αρχαιολογία της 'Ανατολικής Μεσογείου είχε ήδη άναγνωρισθεί, όπως σημείωσε ό Rolley, ως ένα άπό τδ χάλκινα σημητικά ειδώλια που είχαν βρεθεί στην 'Ελλάδα⁵⁵⁶. 'Η ύστερη ΥΕ ΙΙΙ είναι ή άρχαιότερη περίοδος εισαγωγής κυρίως άπό τη Συρία και την Παλαιστίνη ειδωλίων του τύπου αυτού⁵⁵⁷. 'Η δημιουργία τους χρονολογείται επίσης στδς τελευταίους αιδώνες της 2ης χιλιετίας⁵⁵⁸, ένω οι άποθέσεις και οι έπιχώσεις μέσα στις όποιες βρέθηκαν στην 'Ελλάδα τδ ειδώλια του Reshef έκτείνονται χρονικώς άπό τδν 12ο στδν 8ο και 7ο αιώνα.

Στδν Θέρμο τδ «μελανδ στρώμα» άπό τδ όποιο προέρχεται τδ ειδώλιο άρχισε να άποτίθεται τδ ένωρίτερο μέσα στδν 8ο και συνεχίσθηκε στδν 7ο αι., έως την οικοδόμηση του πρώιμου άρχαϊκού ναού. 'Επομένως έχουμε κατώτερο όριο πριν άπό τδ όποιο βρισκόταν στδν Θέρμο ό Reshef, την έποχή οικοδόμησης του ναού του 'Απόλλωνος και συνεπώς μπορούμε να κρίνουμε ότι ή λατρεία του, έφ' όσον είναι κατά πολύ βέβαιο ότι ό Reshef σχετίζεται με αυτόν, είχε επίσης εισαχθεί ήδη πριν άπό τδν ναό. 'Ο Gallet de Santerre παρετήρησε ότι τδ ειδώλιο του Θέρμου δέν βρέθηκε σε ιερό άποθέτη, όπως π.χ. της Δήλου, τδ όποιο έτάφη κατά τδ 700, όταν κτίσθηκε τδ 'Αρτεμίσιο, μαζί με μυκηναϊκά άντικείμενα· είχε άπορριφθεί,

553. Για τδ ειδώλια του τύπου Reshef βλ. Burkert 1975β, 53 κέ., ό ίδιος 1985, 145, Schreter 1974, Bouzek 1972, Fulco 1976, 34, 37, Renfrew 1985, 303 κέ., 424-425, Gallet de Santerre 1987, Seeden 1980, 148 κέ., Byrne 1991, 159, 182 κέ. 'Ομοιες ιδιότητες είχε και ό βαβυλωνιακός θεός Nergal. Πρβ. Farnell 1896-1909 IV, 131 (για τδν 'Απόλλωνα ως θεδ της γονιμότητας), Versnel 1985-86, 138.

554. Ρωμαίος 1915, 271-272 (βλ. και σ. 140).

555. Kahil 1984, 633, άρ. 103α. 'Ο Karo 1915, 193 έκλινε πρδς μορφή 'Αθηνάς.

556. Canby 1969, Rolley 1984, 669-670, Renfrew 1985, 306, Seeden 1980, 128, Langdon 1987, 111-112. Lambrou-Phillipson 1990, 74. 'Έχουν βρεθεί εις Τίρυνθα, Μυκήνες, Φυλα-

κωπή Μήλου, Σούνιο (και άλλο φερόμενο έξ 'Αττικής στδ Βερολίνο), Νεζερδ Θεσσαλίας (άργυρό), Φίλια (ιερό 'Αθηνάς 'Ιτωνίας) 'Ηραϊο Σάμου, Λίνδο, Δήλο, σπήλαιο Πατσού στην Κρήτη και πρόσφατα στδ ιερό του Ποσειδώνος στδν Πόρο (*ARepLondon* 2007-2008, 13).

557. Εικασίες σχετικά με τδς τρόπους άφιξης τους: ληστρικές άρπαγές (Burkert 1975β, 66) άνταλλαγές δώρων (Langdon 1987), έμπορικές εισαγωγές (Rolley 1984). Βλ. και σημ. 568.

558. 'Ο Renfrew 1985, 309-310 χρονολογεί την κατασκευή τδν ειδωλίων της Φυλακωπής στδν 13ο αι. και την εισαγωγή τους στη Μήλο τδν 13ο-12ο αι. Προϊστορικά είναι και τδν Μυκηνδν και Τίρυνθος. Τδν Μυκηνδν ήταν με συνευρήματα του 11ου αι.

πιστεύει, σὲ στρώμα πού σχετίζεται μὲ θυσίες⁵⁵⁹. Εἶναι ἀκριβῶς πιθανὸ ὅτι τὸ συμπεριέλαβαν μαζί μὲ ἄλλα γεωμετρικὰ ἀφιερῶματα οἱ οἰκοδόμοι τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ στὴν εὐρεία διάστρωση πού ἔκαναν γιὰ ἰσοπέδωση, ἢ ἄλλοι σὲ προγενέστερη διάστρωση. Ἡ κατάχωση παλαιότερου ἀφιερῶματος μέσα στοῦ «μελανὸ στρώμα» δὲν θὰ ἐοῆμαι ἀναγκαστικὰ ἄγνοια τῆς σημασίας τοῦ εἰδωλίου ὡς παράστασης σχετιζόμενης μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τὸν ἴδιο τὸν θεό, ἀλλὰ ἀνταποκρίνεται σὲ γενικότερη συνήθεια παραμονῆς στὸν χῶρο θαμμένων καταλοίπων λατρείας καὶ ἀφιερῶμάτων. Κρίνω σχεδὸν βέβαιο ὅτι τὸ εἰδῶλιο εἶχε τὴ θέση του στὴ λατρεία τοῦ Θέρμου κατὰ τὸν 8ο - 7ο αἰ., ὅπως καὶ τῆς Δήλου. Καὶ στοῦ Σούνιο τὸ εἰδῶλιο τοῦ τύπου αὐτοῦ βρέθηκε σὲ βόθρο στὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος μὲ ἀντικείμενα τοῦ 7ου αἰ.⁵⁶⁰ Τῆς Σάμου ἐπίσης τὸ εἰδῶλιο τοῦ τύπου τοῦ Reshef ὑπῆρχε μὲ συνευρήματα τοῦ 8ου-7ου αἰώνα⁵⁶¹.

Ἐπὶ ἄρχον πολλὰ ζητήματα πού δὲν θίγονται ἐδῶ: τὸ θέμα τῆς τυχὸν ἐπίδρασης τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτοῦ τύπου στὴ δημιουργία ἀνδρικών εἰδωλίων τῶν γεωμετρικῶν ἐργαστηρίων τοῦ 8ου αἰ., ἢ ἐπαφή μὲ σύγχρονα φοινικικὰ καὶ γενικότερα οἱ τρόποι ἐπαφῆς μὲ τὸ συροφοινικικὸ στοιχεῖο, ἢ συμβολὴ τῆς Κύπρου στὴ μεταφορὰ τοῦ θέματος καὶ τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὴν Ἑλλάδα, ἢ στὴ συγχώνευση κρητικῶν καὶ ἀνατολικῶν μορφῶν ἤδη κατὰ τὸν 12ο αἰώνα⁵⁶².

Ἀλλὰ τὸ νόημα τῆς παρουσίας εἰδωλίων Reshef καὶ συγκεκριμένως τὸ ζήτημα τῆς διατήρησης τῆς σημασίας τους ὡς παράστασης θεοῦ πρέπει νὰ θεθεῖ ἐδῶ. Τὰ κοινὰ σημασιολογικὰ γνωρίσματα μεταξὺ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ θεοῦ Reshef πού ὑπάρχουν εἶναι ἀξιοπρόσεκτα. Ἡ ὁμηρικὴ οὐσία τοῦ τοξοφόρου καὶ καρτεροῦ υἱοῦ (τῆς Λητοῦς) (*Ὑμν. Ἀπόλλ.* 126) ἦταν κατάλληλη γιὰ νὰ γίνει ὅπως σημειώσαμε ἢ προσέγγιση τοῦ θεοῦ στὴ μορφή τοῦ πολεμικοῦ ἀνατολικοῦ εἰδωλίου. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ προσκυνητὲς καὶ οἱ ἀναθέτες τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου πίστευαν τυχὸν ὅτι τὰ ἀνατολικά αὐτὰ εἰδῶλια κατασκευάσθηκαν ὡς εἰκόνες τοῦ Ἀπόλλωνος, οὔτε ὅτι στὴν Ἑλλάδα τὰ ἐπέλεγαν γιὰ τὸν λόγο αὐτό. Εὐκόλα βέβαια ταυτίζονταν μὲ θεότητα ἂν ἦταν ἀφιερῶματα Ἀνατολιτῶν καὶ δὲν εἶχε ἡ σχέση ξεχασθεῖ. Ἔτσι καὶ ἄλλιως ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. τὸ σχῆμα καὶ ἡ ἐμφάνιση πολεμικῆς ἐπιτιθέμενης μορφῆς μπορούσε νὰ προκαλέσει καὶ συνειρμούς μὲ τὸν Ἀπόλλωνα. Γι' αὐτὸ καὶ εἰδῶλια τοῦ Reshef τῶν ὁποίων ἡ ἐργαστηριακὴ καταγωγή καθὼς καὶ ἡ ἀρχικὴ σημασία τους δὲν θὰ ἐνδιέφεραν, μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅπως καὶ ἄλλα πρώιμα ἑλληνικὰ ὡς μορφὲς Ἀπόλλωνος. Ἡ ὑστερογενὴς

559. Gallet de Santerre 1987, 12 κέ., 19. Γνώμες γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ εἰδωλίου τοῦ Θέρμου ἀπὸ τὴν ὕστατη Μυκηναϊκὴ περίοδο ἕως τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου Gallet de Santerre, Tréheux 1947-48, 221 κέ., Seeden 1980, 147. Ὁ Renfrew 1985, 309 τὸ συγκρίνει μὲ τὸ εἰδῶλιο τῆς Φυλακωπῆς SF 518, ἀλλὰ θεωρεῖ πιθανὸ ὅτι τοῦ Θέρμου μπορεῖ νὰ εἶναι τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς.

560. Στάης, 1917, 195, εἰκ. 7, Hanfmann 1962, πίν. 85 (ὁ κρίκος στὴν πλάτη δείχνει ὅτι ἦταν ἐξάρτημα, amulet;).

561. Jantzen, 1972, 66-67, πίν. 64.

562. Βλ. Müller V. 1929, 167 κέ., Homann-Wedeking 1950, 22-23, Houston-Smith 1962, 176-183, Burkert 1975β, 61, 67 κέ., Negbi 1976, 40, Renfrew 1985, 307-308, Polignac de 1992, Langdon 1993, 194, 196 μὲ βιβλιογραφία, Byrne

αὐτὴ σύμπτωση μπορεῖ νὰ ἦταν περιστασιακὴ καὶ μεταβλητὴ⁵⁶³. Καὶ τῆς Δήλου ὁ Reshef ἴσως μεταγενέστερα θεωρήθηκε ὀπλισμένος Ἀπόλλων. Ἐπίσης, προϋπόθεση ἰκανὴ γιὰ νὰ συναφθεῖ μὲ τὴ λατρεία ὁ Reshef θὰ ἀποτελοῦσε καὶ τὸ νέο ἢ ἀναζωογονημένο ἰδεῶδες τοῦ πολεμιστῆ - ἀρχηγοῦ. Ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ ὀρισθεῖ χρονολογικῶς ἀκριβέστερα ἢ πολὺ πιθανὴ αὐτὴ σύμπτωση μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, ὅμοια ἀβέβαιο εἶναι ἂν τυχὸν σχετίσθηκε ὁ τύπος τοῦ Reshef μὲ ἄλλους θεοὺς, π.χ. τὸν Δία, μὲ πολεμικὸ χαρακτήρα⁵⁶⁴. Τὴν πρώιμη ἐποχὴ ὅταν δὲν εἶχαν ἀποκρυσταλλωθεῖ προσωπικὲς ιδιότητες καὶ πιθανότατα ἐπίθετα, καὶ οὔτε εἶχαν ὀργανωθεῖ ἱερὰ ἀντίστοιχα στὶς εἰδικὲς δραστηριότητες τῶν θεῶν, δὲν θὰ ἦταν δύσκολη ἢ ταύτιση τοῦ Reshef μὲ διάφορους θεοὺς. Ἄλλωστε ὀρισμένα ἱερὰ στὰ ὁποῖα βρέθηκαν ἀνατολικά εἰδῶλια τοῦ τύπου αὐτοῦ οὔτε κὰν ἀνδρικῶν θεοτήτων εἶναι.

Πιθανῶς τὰ παλαιότερα εἰσαχθέντα τὸν 13ο - 12ο αἰ. δὲν θὰ εἶχαν ταυτισθεῖ μὲ μυκηναϊκὴ ἀνδρική θεότητα, παρ' ὅλο ὅτι μπορεῖ νὰ ἐγνώριζαν ὀρισμένοι στὴν Ἑλλάδα ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ παράσταση θεοῦ, ἂν μάλιστα ἦταν ἀφιερῶματα Ἀνατολιτῶν. Ὁ παραστατικὸς αὐτὸς τύπος ἦταν προφανῶς ξένος στὸ λατρευτικὸ στερέωμα τῶν Μυκηναίων⁵⁶⁵, γενικότερα δὲ ἀνδρικὰ μυκηναϊκὰ εἰδῶλια εἶναι πολὺ περιορισμένα⁵⁶⁶. Τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος οἱ Reshef δὲν σχετίζονται ἀνασκαφικῶς μὲ λατρεία, ἀλλὰ τῆς Φυλακωπῆς εἶναι κατὰ τὸν ἀνασκαφέα ἀναθήματα⁵⁶⁷. Ὅποσοδήποτε τὰ περισσότερα εἰδῶλια τοῦ Reshef τῆς Ἑλλάδος βρέθηκαν σὲ ἱερὰ καὶ ἐπομένως εἶχαν κάποτε σχετισθεῖ μὲ τὴ λατρεία, ὅποιοι καὶ ἂν ἦταν οἱ τρόποι ἀφιξῆς τους⁵⁶⁸, ἀλλὰ εἶναι φανερό ὅτι τὸ ἀκριβέστερο νόημα τῆς ἀνάθεσης

1991, 100 κέ., Vermeule 1974, 159, 160. Ἡ μακράωνη παράδοση τῆς χρήσεως τοῦ τύπου τοῦ ἐπιτιθέμενου Reshef ὡς παράστασης ἀνδρικοῦ θεοῦ στὴν Κύπρο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ Ἰδάλιον, ἢ ὁποῖα ταυτίζει τὸν Reshef μὲ τὸν Ἀπόλλωνα.

563. Τὸ ζήτημα ἂν ἓνα ἀντικείμενο (ὅπως καὶ ἓνα τελετουργικὸ τυπικὸ ἢ μυθικὴ παράδοση) μεταφερόμενο (καὶ χρησιμοποιούμενο) ἀπὸ μία πολιτισμικὴ συνάφεια σὲ ἄλλη, διατηρεῖ τὴν ἀρχικὴ σημασία του ἢ ἀφομοιώνεται στὰ πλαίσια τοπικῆς ἐξέλιξης στὸν νέο χῶρο, ἐξετάζον περισσότεροι ἐρευνητές. Ὑπάρχει καὶ τὸ ἐνδεχόμενο ἀνατολικῆς προέλευσης ἀντικείμενο νὰ εἶναι ἀνάθημα ξένων, Ἀνατολιτῶν ποὺ γιὰ διάφορους λόγους προσέγγιζαν τὰ ἑλληνικὰ ἱερὰ. Βλ. Polignac de 1992, 122-25, Morris S. 1997, 66-67. Ἡ Kilian Dirlmeier, 2002, 226-227 σημειώνει ὅτι τὰ εἰδῶλια Reshef στὰ μυκηναϊκὰ κέντρα θὰ ἦταν ἀφιερῶματα Ἀνατολιτῶν ἐγκατεστημένων στὴν Ἑλλάδα. Στὸν Θέρμο δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ νὰ προσβλέψουμε σὲ προσκυνητὴ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἢ σὲ σχέση μὲ συριακὸ κέντρο τὴν πρώιμη ἐποχὴ.

564. Ἦδη στὴν Ἀνατολὴ περισσότερες θεότητες παριστάνονται μὲ τὸν τύπο τοῦ Reshef, Burkert 1975β, 55, Seeden 1980, 155, Fulco 1976, 14, 61, Byrne 1991, 189. Ἡ Vermeule 1974, 165 θυμίζει τὴν εὔστοχη παρατήρηση τοῦ Emil Kunze 1961, 161 κέ., γιὰ τὸ Παλλάδιο τῆς Ὀλυμπίας ποὺ θὰ μπορούσε νὰ παριστάνει καὶ ἄλλη θεότητα, ἐκτὸς τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ ἀρχὴ ποὺ ἐκφράζει ὁ στίχος τοῦ Αἰσχύλου (*Προμ. Δεσμ.* 212) πολλῶν ὀνομάτων μορφή μίαν, ἔχει καὶ ἐδῶ τὴν ἐφαρμογὴ της.

565. Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, ὅπως ὑποστήριξε ἡ Crowley 1989, 245 κέ. 278, ὁ τύπος δὲν υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ παραγωγὴ εἰδωλίων.

566. French 1985, 223.

567. Renfrew 1985, 425. Ὁ ἴδιος 372-373 πστεύει ὅτι ἡ παρουσία τους δίνει μεγάλη πιθανότητα στὴ λατρεία ἀνδρικῆς θεότητας τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου.

568. Ἡ Langdon 1987, 112 παρατηρεῖ ὅτι τὰ εἰδῶλια τοῦ Reshef ποὺ ἔφθαναν στὴν Ἑλλάδα εἶχαν σχέση καὶ μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ μὲ τὴ θρησκευτικὴ σφαῖρα, γιὰτὶ περιέρχονταν ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ ἢ διπλωματικὸ ἐπίπεδο (ἀνταλλαγὴ

κατὰ καιροὺς στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου καὶ τὸν 8ο αἰώνα μᾶς διαφεύγει. Θὰ ὑπῆρξαν ἀλλαγές τοῦ νοήματος αὐτοῦ καὶ τῆς λειτουργίας τῶν εἰδωλίων κατὰ τὶς διάφορες περιόδους.

Ἡ σχετικὴ πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐρώτηση τοῦ Gallet de Santerre ἂν τὸ ἀφιερωμένο σὲ ἱερὸ εἰδώλιο τοῦ Reshef παρίστανε θεὸ ἢ λάτρη⁵⁶⁹ μένει χωρὶς ἀπλή ἢ ἀπόλυτη ἀπάντηση, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες ὅμοιες περιπτώσεις. Ποιὰ ἦταν ἡ σχέση τοῦ ἀναθέτη μὲ τὸν λατρευόμενο θεὸ καὶ τὸ ἱερὸ καὶ ποιὰ κάθε φορὰ ἡ ἐπιδίωξη; Ἐνα εἰδώλιο μὲ χαρακτηριστὶκες συμβατοὺς πρὸς τὸν θεό, ὅπως τοῦ Reshef, δηλ. ἡ παρουσία τοῦ Ἀπόλλωνος ὀπλισμένου δίνει στὸν θεὸ τὴ δυνατότητα νὰ ἔχει περισσότερες ιδιότητες ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ τόπου, νὰ εἶναι π.χ. προστάτης τῆς ἀγροτικῆς καὶ τῆς ποιμενικῆς ζωῆς, τοῦ κυνηγιοῦ, τῆς ἀσφάλειας τῆς χώρας καὶ τοῦ συνόλου τῶν περικτιόνων ἀνθρώπων.

Σειρὰ ὀλόκληρη ἐρευνητῶν τὶς τελευταῖες δεκαετίες τονίζουν μὲ κάθε εὐκαιρία τὴν ιδιαίτερη λειτουργία, τοὺς σκοποὺς καὶ τὸ νόημα γενικῶς τῶν ἀφιερωμάτων στὰ ἱερὰ κατὰ τὴν ὄριμη Γεωμετρικὴ περίοδο. Ἡ μεγαλύτερη ἔμφαση δίνεται στὴν ἄποψη ὅτι τὰ ἀναθήματα ἦταν μέσο αὐτοπροβολῆς, ἐπίδειξης πλοῦτου καὶ δύναμης, ἡ ἀνάθεσή τους τρόπος ἐπικοινωνίας καὶ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐξεχόντων μελῶν τῶν κοινοτήτων, ἐνῶ δὲν λείπει ὁ τονισμὸς καὶ ἄλλων ιδιοτήτων τῆς ἀνάθεσης, ὅπως ἡ συναλλαγὴ μὲ τὸν θεὸ καὶ ἀκόμη ἡ χάλκευση τῆς συνείδησης τῆς κοινότητος τῶν πόλεων καὶ τῶν ἐθνοτικῶν συνόλων⁵⁷⁰. Στὴ νεώτατη κοινωνιολογικὴ θεώρηση δὲν εἶναι πάντοτε σαφὲς ἂν ἐκλαμβάνεται ὡς αὐτονόητη καὶ δεδομένη (ἀλλὰ νομίζω αὐτὸ συμβαίνει) ἡ εὐσέβεια καὶ ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας τῆς ἀφιέρωσης, δηλ. ἡ εὐχαριστία ἢ ἡ παράκληση καὶ ἡ εὐχὴ παράλληλα μὲ τὶς οικονομικὲς καὶ πολιτικὲς ἀνταγωνιστικὲς καὶ ἐπικοινωνιακὲς παραμέτρους⁵⁷¹. Σὲ κάθε περίπτωση βεβαίως δὲν γνωρίζουμε τὰ συναισθήματα καὶ τὸν βαθμὸ τῆς θρησκευτικότητος τοῦ ἀναθέτη, αὐτὸ ἄλλωστε ἀρχαιολογικῶς δὲν μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ καὶ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ ἄποψη δὲν ἐνδιαφέρει.

δώρων) στὸ λατρευτικὸ καὶ λόγω τῆς ὑλικῆς τους ἀξίας ὡς χάλκινα καὶ ἐπομένως πολύτιμα ἀντικείμενα στὰ πλαίσια τῆς οικονομικῆς δραστηριότητος τῶν ἱερῶν (βλ. καὶ Langdon 1984, 275). Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ καὶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Burkert 1991, 88, ὅτι ἐνδέχεται νὰ χρησίμευσαν ἀρχικῶς ὡς εἶδος λατρευτικῶν εἰκόνων σὲ ἀρχαίκοι οἴκου.

569. Gallet de Santerre 1987, 8, 17. Παρόμοιο δῖλημμα ἔθεσε καὶ ὁ Renfrew 1985, 372-373 γιὰ τὸ ἀνδρικό πήλινο εἰδώλιο 1550 τῆς Φυλακωπῆς (ἀνάθημα ἢ λατρευτικό). Βλ. γενικότερα Rouse 1902, 283 κέ., 302 κέ., Neumann 1965, 91-92, Gladigow 1985-86, 118-19, Boardman et al 2004, 282-283.

570. Ἐπλεκτικά, Ulf 1997, 43, Morgan 1990

σποράδην, Burkert 1987, 49, Polignac de 1994, 11 κέ., Langdon 1984, 284 κέ., ἢ ἴδια 1987, 109 κέ., Kyrieleis 1996, 106, Gould 1985, 14-15.

571. Στὴ δημοσίευση τοῦ χάλκινου εἰδωλίου τοῦ ἱπέα τοῦ Θέρμου, Παπαποστόλου 2001, 29-30, τονίσθηκε ιδιαίτερα ὁ θρησκευτικὸς παράγων. Εἶχα ἐπίσης διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι στὶς ἀφιερώσεις εἰδωλίων ζῶων μπορεῖ νὰ συμμετεῖχαν καὶ ἄλλοι ἐκτὸς τῶν ἀριστοκρατῶν, ἀνερχόμενοι πολῖτες ποὺ εἶχαν τὴν ἀναγκαῖα οικονομικὴ δυνατότητα. Καὶ γιὰ μὲν τοὺς ἀριστοκράτες τὸ εἰδώλιο εἶχε κατεξοχὴν συμβολικὸ χαρακτήρα, οἱ ἄλλοι θὰ τὸ ἀφιέρωναν ὡς εὐχὴ γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἵππου ἢ βοδιοῦ. Ἐνδιαφέρον σὲ σχέση μὲ τὰ πρὸ πάνω εἶναι ὅτι ὁ Burkert 1985, 274 παρατηρεῖ, ὅπως βλέπω τώρα, ὅτι γιὰ

Δέν πρέπει ὅμως νά μᾶς διαφεύγει καί μία ὄψη τοῦ σκοποῦ τῆς ἀνάθεσης ποῦ μπορεῖ νά συνδεθεῖ μὲ τὴ θρησκευτικότητα καὶ τίθεται ἐδῶ ὡς πρόταση: προβολὴ καὶ ἐπιβολή, ἀξίωση ἰσχύος καὶ κυριαρχίας ἐξεχόντων μελῶν τῆς κοινότητος μποροῦσε νά ἐπιδιωχθεῖ ὄχι μόνο μὲ τὴν ἀνταγωνιστικὴ κατάθεση καὶ ἐπίδειξη τοῦ πλοῦτου, τοῦ δυναμισμού καὶ τῶν σχέσεων, δηλ. ὄχι μόνο σὲ ἐπίπεδο κοινωνικοπολιτικό, ἀλλὰ καὶ διαμέσου τῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς, συγκεκριμένως τῆς ἐπίδειξης ἄμεσης σχέσης μὲ τὸν θεό, τόσο σὲ τοπικὰ ὅσο καὶ σὲ περιφερειακὰ ἱερά. Ὅτι ἓνα ἀρχηγικὸ ἢ ἐξέχον μέλος τῆς κοινότητος μπορεῖ νά στρέφεται πρὸς τὸν θεὸ καὶ νά τὸν ἐπικαλεῖται μὲ ἓνα σημαντικὸ ἀνάθημα, δηλώνει ὅτι ὁ λάτρης αὐτὸς εἶναι ἐκλεκτός, ἔχει θεϊκὴ εὐνοια καὶ ὅτι ἔχει λάβει προνόμιο ἐκ μέρους τοῦ θεοῦ, κάτι σὰν τὸ γέρας βασιλῆιον τῶν δαιμόνων τοῦ Ἑοιόδου (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 126-127) νά προστατεύει τοὺς ἀνθρώπους. Σὰν τοὺς ὁμηρικὸς ἥρωες ὁ ἐκλεκτὸς λάτρης εἶχε προσωπικὴ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τοὺς θεοὺς καὶ μάλιστα δὲν εἶχε ἀνάγκη ἐνδιαμέσων (ἱερέων κλπ.) ὅπως δὲν χρειαζόταν ἱερά γιὰ νά θυσιάσει. Ἡ συνειδητὴ καὶ σκόπιμη ἐπιδίωξη τῆς ἐντύπωσης αὐτῆς δὲν θὰ μποροῦσε νά ἐπιτύχει ἂν δὲν ἀνταποκρινόταν σὲ συλλογικὸ πνευματικὸ βίωμα καὶ σὲ ἀνάγκη τῶν μελῶν τῆς κοινότητος ποῦ θὰ μπορούσαμε νά σκιαγραφήσουμε καὶ στὸ συγκεκριμένο ἀνάθημα. Τὸ ξένο εἶδωλο τοῦ πολεμικοῦ θεοῦ (εἰκ. 74), δῶρο ἢ προῖον ἀνταλλαγῆς, προφανῶς ἀφιερωμένο ἐκ μέρους πολεμικοῦ ἀρχηγοῦ στὸν Ἀπόλλωνα, μποροῦσε νά ἔχει τὴ «μαγικὴ» δύναμη γιὰ τὴν πραγματοποίησιν μιᾶς παλίνδρομης ἐπικοινωνίας μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀναθέτη. Θὰ γινόταν αἰσθητὸ ἀπὸ τὴν κοινότητα ὄχι μόνο ὡς μορφὴ ταιριαστὴ στὴν ὑπόσταση τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀλλὰ μέχρι σημείου καὶ ὡς εἰκόνα ἐξομοιωμένη μὲ τὸν ἀναθέτη ποῦ εἶχε ἀτομικὴ προσέγγισι γιὰ συνεχὴ συνομιλία μὲ τὸν θεό.

Ἄλλὰ οἱ κοινωνικοὶ καὶ οἱ πολιτικοὶ παράγοντες εἶναι μεταβλητοί, τὸ ἴδιο καὶ οἱ θρησκευτικὲς ἀνάγκες. Ὁ τονισμὸς ἢ ἡ ἀνάδυση καὶ ἄλλων χαρακτήρων τῆς ὑπόστασης τοῦ θεοῦ ὅπως ἀντανεκλάται στὴν ἴδρυση τοῦ πρώτου κανονικοῦ ναοῦ, ὁδήγησε στὸν παραμερισμὸ τοῦ πανάρχαιου εἰδωλίου τοῦ Reshef ποῦ ἐτάφη μαζὶ μὲ ἄλλα ἀφιερώματα κάτω ἀπὸ τὸ νέο ἐπίπεδο λατρείας, ὅπως καὶ ὁ ἱερός λίθος ποῦ ἦταν ἀντικείμενο παλαιᾶς λατρείας. Ὅπως καὶ ἄλλοῦ διακόπτεται πὰ καὶ ἐδῶ

τοὺς θεοὺς δὲν ἦταν τὸ σημαντικότερο ἢ ἀξία τοῦ δώρου. Ὑπῆρχε ἡ ἀντίληψη ὅτι κάθε θνητὸς θὰ μποροῦσε νά θυσιάσει κατὰ τὶς δυνατότητές του, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν στίχο τοῦ Ἑοιόδου (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 336) καὶ δὲ δύναμιν δ' ἔρδειν ἱερ' ἀθανάτοισι θεοῖσι... καὶ κατ' ἐπέκτασιν νά ἀναθέσει καὶ ἀφιερώματα. Ἡ ἔρευνα γραπτῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν (νεώτερων πάντως) μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ. Ἄς ἀναφερθοῦν ἐδῶ οἱ στίχοι τοῦ κωμικοῦ Ἀντιφάνους ἀπὸ τὴν *Μύσσην* ποῦ παραδίδει ὁ Πορφύριος Τύριος στὸ *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* (Porph Abst II 17, 10):

ταῖς εὐτελείαις οἱ θεοὶ χαίρουσι γάρ... τὸ δὲ μικρὸν αὐτὸ τοῦτ' ἀρεστὸν τοῖς θεοῖς. Ὁ van Straten 1981, 68 παραπέμπει στὸ χωρίο τοῦ Θεοφράστου ὅπου λέγεται ὅτι οἱ θεοὶ δίνουν περισσότερη σημασία στὸ ἦθος τοῦ θύτη παρὰ στὸ πλῆθος τῶν θυσιαζομένων (*Περὶ Εὐσεβείας* Fr 7, 52-54 καὶ fr 8, 8-10). Πρέπει ὅμως νά λαμβάνεται ὑπόψη ὅτι ὁ Πορφύριος ἀποσκοπεῖ νά ἀντιτεθεῖ πρὸς τὶς θυσίες ζώων, στηριζόμενος στὴν πυθαγόρεια φιλοσοφία καὶ στὸ κείμενο τοῦ Θεοφράστου (βλ. τελευταῖα παρατηρήσεις Georgoudi 2005, 116).

ή ανάθεση ειδωλίων. Παρ' όλο ότι δεν έχουμε ανασκαφικά στοιχεία μπορούμε για όρισμένα από τα χάλκινα αφιερώματα του Θέρμου τον 8ο αϊ. (ειδώλια, ιππάρια, λέβητες) να χρησιμοποιούμε το ρήμα ανατιθέναι άσχετα από τη διάρκεια της «ανάθεσης» στο ιερό. Καί έδω τα αναθήματα (άν όχι όλα, πάντως αυτά που βρέθηκαν) ακολουθούσαν τη γνωστή μοιραία πορεία στον σωρό των καταλοίπων των θυσιών που συνήθως διαστρώνονταν στον χώρο των τελετουργιών, όπως και στην Όλυμπία, στο Καλαπόδι, στην Έρέτρια, στη Φίλια κ.ά.

Ανάμεσα στις ιδιότητες του Απόλλωνος ή πολεμική την όποία αποδίδει το ειδώλιο του Reshef (άκόμη και αν τυχόν δεν διατηρούσε όταν έφθασε στον Θέρμο την εξάρτυσή του) έμφανίζεται και στα όπλα (ξίφη, αϊχμές κλπ.) τα αφιερωμένα στο ιερό κατά την έποχή της έστίας της στάχτης, όταν οι Αϊτωλοί, χωρίς να παύσουν να «σιδηροφορούν» όπως και ο θεός, είχαν αρχίσει να αφιερώνουν κάτι από τα όπλα τους στο ιερό που αποκτούσε υπερτοπική σημασία. Αν οι αϊχμές δοράτων και τα βέλη θα μπορούσαν να έρμηνευθούν ως αφιερώματα κυνηγών, υπόθεση μέχρι σημείου άσταθής άφου έλάχιστα όσα ανήκουν σε ζώα κυνηγιού, πάλι ή σχέση τους με τον Απόλλωνα είναι δυνατή, γιατί δεν λείπουν κατά τόπους οι γνωστές έπικλήσεις του Άγραϊός, Άγρεύς, Άγρευτής. Τα μαχαίρια ήταν αφιερώματα ως όργανα των θυσιών και των γευμάτων. Οι πολυάριθμοι σφηκωτήρες (εϊκ. 41, 76), κοσμήματα της κόμης σχετίζονται άσφαλώς με τις τελετές ένηλικίωσης (βλ. πιο κάτω). Οι μικροσκοπικοί κρίκοι και τα άλλα μικρογραφικά άντικείμενα (τροχοί, διπλοί πελέκεις) (εϊκ. 39) ούτε στον προσδιορισμό της θεότητας βοηθούν, ούτε αφήνουν την άκριβέστερη οικονομική και κοινωνική κατάσταση των αναθετών και το φύλο τους να διακρίνουμε. Δεν συμβαίνει νομίζω το ίδιο με τα ειδώλια ίππων⁵⁷². Τα άνδρικά τέλος ειδώλια (πίν. 106 κέ.) άποτελούν ένδεικτική παρουσία (ένω γυναικεία λείπουν) και τα λίγα κατάλοιπα των λεβήτων (πίν. 104-105), αν και άμυδρή, είναι εύγλωττη μαρτυρία σχετική με άπολλώνια λατρεία. Εϊκασία για τυχόν ύπαρξη λατρευτικής εϊκόνας με μορφή που θα μπορούσε ένδεχομένως να άντανακλάται σε τύπο ειδωλίου από τα αναθήματα του Θέρμου, δεν είναι δυνατό να προαχθεί.

572. Βλ. Kilian Dirlmeier 2002, 218, 222, 230 κέ. Η ίδια ό.π. 220 με βάση τη μαρτυρία ότι ειδώλια άλόγων έχουν βρεθεί και σε τάφους γυναικών (που έξηγει ως ύπόμνηση της κοινωνικής τους τάξης) δέχεται ότι μπορεί τα ίδια αφιερώματα στα ιερά να προέρχονται και από γυναίκες. Πιστεύω όμως (Παπαποστόλου 2001, 29-30) ότι ένω ή κατάθεση στους τάφους κυρίως χάλκινων άντικειμένων και άγγείων με όρισμένες «ήρωϊκές» παραστάσεις κατά τις παλαιότερες περιόδους (έως τα μέσα του 8ου αϊ.) ήταν έκδήλωση ταιριαστή στην άριστοκρατία, στα ιερά, τα υπερτοπικά κυρίως, ή ανάθεση δεν είχε μόνον αυτόν τον χαρακτήρα. Παράλληλα με τον άριστοκρατικό συμβολισμό άνάπτυχθηκε διευρυμέ-

νη κοινωνική παρουσία με τονισμό στον πρακτικό χαρακτήρα συναλλαγής με τον θεό για την άπόκτηση άλόγου. Στα ιερά μάλιστα συγκεντρώνονται από τον 8ο αϊ. οι περισσότερες προσφορές, κοινωϊκές και άτομϊκές, έν άντιθεση με τις μειωμένες καταθέσεις στους τάφους των μεγάλων κέντρων (Snodgrass 1980, 52-54, 99-102). Γι αυτό και θα μπορούσε χωρίς να άποκλεισθεί ή πιο πάνω γνώμη της Kilian να τεθεί έρωτηματικό. Μήπως τα ειδώλια άλόγων στα ιερά είναι άνδρων αναθήματα και βέβαια όχι μόνο πλέον των άριστοκρατών; Ός κτερίσματα όμως και τότε και άργότερα άντιστοιχούσαν σε ύψηλό κοινωνικό επίπεδο και έσημαιναν ταξϊκή ιεράρχηση.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πολεμικὸ χαρακτήρα τὸν ὁποῖο σαφῶς ὑποβάλλει τὸ εἰδῶλιο τοῦ Reshef, στὸν πρῶιμο Ἀπόλλωνα Θέρμιο μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθοῦν καὶ ἄλλα θρησκευτικὰ - λατρευτικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα θὰ ἔβρισκαν ἐδῶ κατάλληλο τελετουργικὸ ὑπόβαθρο τὶς ὀλόκαυστες θυσίεσ.

Ὁ Ἀπόλλων ἐμφανίζεται στοὺς Δελφοὺς ἀστὲρι εἰδόμενος μέσῳ ἤματι καὶ ἡ λάμψη του φθάνει στὸν οὐρανό. Τὰ βέλη του ἀνάβουν φλόγες καὶ λάμπει ὅλη ἡ Κρίσα (Ἵμν. Ἀπόλλ. 441-445). Καὶ στὸν Ἀπόλλωνα Θέρμιο τὸ πῦρ καὶ κατὰ συνέπεια ἡ θερμότησ ποὺ καταστρέφει ἀλλὰ καὶ ἀνανεώνει τὴ ζωὴ εἶναι στοιχεῖο ἀναπόσπαστο, ἀκόμη καὶ ἂν ὁ θεὸς δὲν ἔφερε τὴν ἐπίκληση Θέρμιος ὅταν ἐγκαταστάθηκε στὸν Θέρμο⁵⁷³. Καὶ εἶναι ἀκόμη τὸ πῦρ στοιχεῖο σχετικὸ μὲ τὸν πολεμικὸ θεό, τόσο τὸν Reshef ὅσο καὶ τὸν Ἀπόλλωνα ἐπιτιθέμενο ποὺ ἄλλωστε μπορεῖ ὁ ἴδιος νὰ ἀποτρέψει τὸ κακὸ ποὺ στέλνει (λαοσσός - ἀλεξίκακος). Ὅπως γράφει ὁ Nilsson, ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀποτρόπαιου εἶναι μόνο ἓνα βῆμα ἡ θεραπεία καὶ ὁ καθαρμός⁵⁷⁴. Στὴ συνάφεια τῶν ιδιοτήτων αὐτῶν ποὺ ἀποτελοῦν μεγάλο μέρος τῆσ ὑπόστασῆσ τοῦ Ἀπόλλωνος (καὶ ὄχι λιγότερο στὶς τελετὲς ἐνηλικίωσῆσ στὶς ὁποῖεσ θὰ ἔλθουμε στὴ συνέχεια) βρίσκουν θέσῆ καὶ οἱ ὀλόκαυστες θυσίεσ, συστατικὸ τῶν καθαρτήριων ἐξαιρετικῶν τελετῶν ποὺ ἡ ἀρχὴ τους εἶχε ἀναχθεῖ καὶ στὴν ἴδια τὴ φονικὴ ιδιότητα τοῦ θεοῦ καὶ τὴν ἐξιλέωσή του, ἂν καὶ ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι δὲν γίνονταν στὰ ἱερά τοῦ θεοῦ ἐξιλασμοὶ φόνων⁵⁷⁵. Στὸν Ὅμηρο δὲν συναντᾶμε τελετὲς ἐξιλέωσῆσ ἢ καὶ καθαρμοῦ⁵⁷⁶ καὶ ἐπομένως μποροῦμε νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοὶ σχετικὰ μὲ πρῶιμη ἐμφάνισή τους. Ὡστόσο ἡ ἐπιφύλαξη μειώνεται ὅταν

573. Ἡ σχέση τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ τὸ πῦρ ἔχει ἐπισημανθεῖ. Ἄσβεστο πῦρ ὑπῆρχε στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφοὺς, τοῦ Λυκεῖου στὸ Ἄργος, τοῦ Καρνεῖου στὴν Κυρήνη (Burkert 1985, 61). Ὁ Ρωμαῖος 1932, 33 κέ. ἐθέωρησε ὡς βέβαιη προϋπόθεση καὶ προσπάθησε νὰ τὴν τεκμηριώσῃ μὲ πλούσιο πλέγμα ἐπιχειρημάτων γλωσσολογικῶν καὶ μυθολογικῶν, ὅτι τὸ ἐπίθετο Θέρμιος προϋπῆρχε ὡς ὄνομα θεότητος, καὶ «συνήφθη μὲ τὸν Ἀπόλλωνα» ἐκ τῶν ὑστερῶν. Παρεμφερὴ ἄποψη ὑποστήριξε καὶ ὁ Rossi 1970, 41-42, θεωρώντας τὸν Θέρμιο ἀρχέγονο δαίμονα τῆσ βλάστησῆσ, δαίμονα τῶν θερμῶν (λουπίνων). Ἡ ἐπίκληση Θέρμιος μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ συνέπεια μόνο τῆσ ὑπαρξῆσ θερμῶν πηγῶν στὸν τόπο, ἀφοῦ ὁ τραβερτίνης λίθος ποὺ ὑπάρχει στὴν περιοχὴ καὶ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὲ μετεγενέστερα κτήρια, προσιδιάζει σὲ τόπους μὲ θερμὲσ πηγέσ. Τὴν ἴδια ἐπίκληση ἔχει ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἄρτεμις στὴ Λέσβο ποὺ λατρεύονταν κοντὰ στὶς θερμὲσ ἱαματικέσ πηγέσ (σημ. Θέρμη), Kruse 1934. Τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τὰ θερμὰ ὕδατα ὑποστήριξε ὁ Croon 1956,

205 κέ., σχολιάζοντας καὶ ἀντικρούοντας τὴν ἄποψη τοῦ Ρωμαῖου (ὀ.π. 205) καὶ θεωρώντας ὅτι στὸν Θέρμο ὑπάρχει ἡ ἀρχαιότερη λατρεία Ἀπόλλωνος κοντὰ σὲ θερμὲσ πηγέσ. Βλ. ἐπισκόπηση Antonetti 1990, 202-204. Ὁ Farnell 1896-1909 IV, 168 προσπάθησε νὰ ἀναγάγῃ τόσο τὴ λατρεία τῆσ Λέσβου ὅσο καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου τῆσ Ὀλυμπίας (βλ. καὶ σημ. 500) στὸν Ἀπόλλωνα Θέρμιο τῆσ Αἰτωλίας. Ὡς πρὸς τὴ σχέση τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου μὲ τὴ θερμότητα καὶ τὸ πῦρ (καὶ τὶς ὀλόκαυστες θυσίεσ) δὲν ἔχει τόση σημασία ἂν ὁ τόπος καὶ ὁ θεὸς πῆραν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ προϋπάρχοντα θεὸ ἢ ἥρωα Θέρμιο ἢ ἂν ἡ ἐπίκληση προέρχεται ἀπὸ τοπωνύμιο Θέρμος, Θέρμοι.

574. Nilsson 1967, 542. Βλ. καὶ Parker 1983, 139, 207 κέ. ποὺ παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐξαγνιστικὴ καὶ καθαρτικὴ ιδιότητα εἶναι ὄψη τῆσ παλαιᾶσ θεραπευτικῆσ ιδιότητῆσ τοῦ θεοῦ.

575. Guthrie 1950, 203, Parker 1983, 139 σημ. 142.

576. Stengel 1910, 29, ὁ ἴδιος 1920, 127, 167.

σκεφθοῦμε ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ τὸ ὀμηρικὸ πολεμικὸ ἔπος νὰ καλύψει πτυχές τῆς λατρείας καὶ τῆς τελετουργίας ποὺ δὲν σχετίζονται μὲ τὰ συγκεκριμένα πολεμικὰ γεγονότα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ὅμηρος σιωπᾷ γιὰ διάφορα θέματα λατρείας καὶ δὲν ἀναφέρει ὄχι μόνο ἱερά, ἐκτὸς ἀπὸ χώρους βωμῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ τόσο συχνὰ κατὰ τοὺς ὀμηρικοὺς χρόνους ἀφιερῶματα, ἐκτὸς ἀπὸ συγκεκριμένα ἀντικείμενα σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις⁵⁷⁷.

Ἄγνωστο μένει ἂν ἡ ἐστία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν ἔγινε γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἐξ ἀρχῆς τὶς ἀνάγκες τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τὶς τελετὲς ἐνηλικίωσης. Διαφορετικὲς θυσίαι πρέπει νὰ γίνονταν στὸν ἴδιο χῶρο, ὅπως σημειώσαμε καὶ πρὸ πάντων, κανονικὲς καὶ τακτικὲς, ἀλλὰ καὶ ἔκτακτες, σὲ στιγμὲς κρίσεων καὶ κινδύνου. Καὶ ἑτερογενῆ τελετουργικὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ συνυπῆρχαν σὲ ἐνιαῖο δρῶμενο. Ὅπως ἔδειξε μὲ παραδείγματα τῶν κλασσικῶν χρόνων ὁ Ἄγγελος Χανιώτης, ἀλλαγὴ φορέως λατρείας ἢ γεγονότα πολιτικῆς φύσεως μποροῦν νὰ μετασχηματίσουν τὴν τελετουργία, νὰ καταργήσουν ἢ νὰ ἀλλάξουν μέρος τῆς. Μπορεῖ ἐπίσης μία τελετουργία νὰ παραμείνῃ τυπικὰ σταθερὴ, ἐνῶ ἔχει ἀλλάξει περιεχόμενο καὶ ἡ ἀρχικὴ τῆς σημασία ἔχει λησμονηθεῖ⁵⁷⁸. Ἀσφαλῶς ἀκόμη καὶ χωρὶς ἀλλαγὴ φορέως, δηλ. ἡ ἴδια πληθυσμιακὴ ομάδα σὲς πρώιμες ἐποχὲς ὑπὸ νέες συνθήκες μπορεῖ νὰ φέρεται καὶ νὰ ἐκφράζεται διαφορετικά. Καὶ στὸν Θέρμο πιθανῶς συνέβησαν τέτοιες ἀλλαγὲς ἐσωτερικῆς δομῆς καὶ ἀνασύνθεσης τῆς λατρείας κατὰ τὶς ἱστορικὲς συνθήκες καὶ τὶς ἐξελίξεις διαμόρφωσης τῆς αἰτωλικῆς ἐθνότητος ἢ ὁποῖα ἀναφερόταν στὸ ἱερό. Ἀλλὰ καὶ ἡ γνωστὴ ἔλλειψη κανόνων καὶ αὐστηρῶν διακρίσεων τῶν τελετουργικῶν τρόπων πρέπει νὰ ὑπολογίζεται⁵⁷⁹. Μπορεῖ ἐπομένως ἡ ἐστία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ὀφείλεται ἐξ ἀρχῆς στὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος, εὐκόλα νὰ συνδέθηκε μὲ αὐτή.

Ἡ ἰσόπεδη πῆλινη ἐστία δὲν εἶναι φαίνεται μορφὴ ξένη στὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος. Ὁ F. Robert ἐσημείωσε ἀξιωματικὲς μεταγενέστερες παραδόσεις, ὅπως τὴν ἀναφορὰ τοῦ Αἰσχύλου (*Πέρσαι* 205) στὴν ἐσχάρα Φοίβου (ποὺ μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι ποιητικὴ ἔκφραση γιὰ τὸν βωμὸ) καὶ τὶς χθόνιες ἐστίες στὸ Πύθιο τῆς Δήλου⁵⁸⁰. Ἀλλὰ καὶ στὸν Πausanias (X, 24, 4) βωμὸς ποὺ βρισκόταν μέσα στὸν

577. Βλ. ἐξηγητικὲς ἀπόψεις Vermeule 1974, 123, 132 καὶ ἀναφορὰ σὲ στίχους Crielaard 1995β, 249, 262. Στὸν Ὅμηρο κατ' ἐξαιρέσειν γίνεται λόγος γιὰ ναὸ Ἀθηνᾶς (Z 279-280), ναὸ Ἀπόλλωνος (E 446) στὴ Μ. Ἀσία καὶ γιὰ τοὺς ναοὺς στὴν πόλη τῶν Φαιάκων (ζ 10). Crielaard, ὁ.π. 253. Βλ. καὶ σημ. 588.

578. Chaniotis 2002, 39 κέ. Ἀνάλογες παρατηρήσεις Boehringer 2001, 44-45: ὅμοιες τελετουργίες μπορεῖ νὰ ἔχουν ἄλλο νόημα κάθε φορὰ ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις καὶ τὶς κοινωνικὲς συνάψεις. Βλ. καὶ Ulf 2006, 33-36 γιὰ ἀλλαγὲς σὲς τελετουργίες ὀφειλόμενες σὲ πολιτικὲς καὶ δημογραφικὲς μεταπτώσεις.

579. Gould 1985, 7-8 καὶ πρόσφατα Auf-

farth 2005, γιὰ τὴν ἀπουσία ἀκριβοῦς τήρησης τελετουργικοῦ τυπικοῦ καὶ σταθερῶν κανόνων σὲς θυσίαι ἐλλείπει ἱερατείου καὶ κεντρικῆς θρησκευτικῆς ἐξουσίας σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τίθεται τὸ ζήτημα ἂν ὑπάρχει συντηρητισμὸς ἢ δυνατότητα ἐπαναστατικῆς ἀλλαγῆς σὲς τελετουργίες, ἐφ' ὅσον λείπει τὸ ἱερατεῖο ποὺ θὰ τὴν ἐπέβαλε (βλ. συζήτηση ἐπὶ τῆς ἀνακοινώσεως τοῦ Auffarth, ὁ.π. 20-21).

580. Robert 1939, 187 κέ. 218, 274 κέ. Γιὰ νὰ συγκρίνουμε τὴν ἐσχάρα Φοίβου μὲ τὴν πῆλινη ἐστία τοῦ βωμοῦ στάχτης τοῦ Θέρμου προϋπόθεση εἶναι ὅτι αὐτὴ σημαίνει ἰσόπεδη ἐστία, ὅπως δείχνουν μεταγενέστερες γραπτὲς πηγές.

Εικ. 75. Η «μετόπη» με παράσταση σκύλου (;),
Μουσείο Θέρμου 731.

ναό του Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφοὺς λέγεται ἑστία. Χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο, δὲν ἀποκλείεται σὺς περιπτώσεις αὐτὲς νὰ ὑποφαίνονται κατασκευὲς διάφορες ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ὑπέργειων κτιστῶν βωμῶν, ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται γιὰ ἐστίες διατήρησης ἀσβέστου πυρὸς καὶ ὄχι γιὰ βωμοὺς θυσιῶν.

Μὲ τὴ θεραπευτικὴ καὶ τὴ λυτρωτικὴ ιδιότητα τοῦ θεοῦ (ἢ ὁποῖα θὰ ἐνδυναμώθηκε μὲ τὸν καιρὸ) συνδέεται καὶ ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ στὸν ἑλληνιστικὸ ὄρο τοῦ Θέρμου, μοναδικὴ ἐπίκληση τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσειοῦ, ποὺ ἀνακαλεῖ τὸν Διόνυσο Λύσειο καὶ Λυαῖο, καθὼς καὶ τὴν Ἄρτεμι Λυσαία καὶ Λυαία. Ὁ ναὸς στὸ πρὸς Α ἄνδηρο μὲ τὴ σειρὰ τῶν μικρότερων «μετοπῶν» (εἰκ. 71, 72, 73, 75) ἀποδόθηκε στὸν Ἀπόλλωνα Λύσειο⁵⁸¹. Μὲ τὴν ἐπίκληση αὐτὴ ἡ σχέση τοῦ θεοῦ πρὸς τὴν ἑστία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν βρίσκει ἄλλο ἓνα στήριγμα.

581. *IG IX*, 1², I, 81, Σωτηριάδης 1915, 56, ἀρ. 34, Ρωμαῖος 1915α, 282-283, Antonetti 1990, 204-207. Σὲ μία ἀπὸ τὶς ζωγραφιστὲς πλάκες (Μ. Θέρμου 731 0.495×0.68) ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ναὸ αὐτὸν παριστάνεται σκυλὶ ἢ λύκος (Ραπαροστολοῦ 2002, 60 εἰκ. 5) (ἑδῶ εἰκ. 75), ὁ ὁποῖος σχετίζεται μὲ τὸν Ἀπόλλωνα (Bodson 1975, 128, Mainoldi 1984, 22 κέ. Gershenson

1991). Ἄν πρόκειται γιὰ σκυλὶ δύο στοιχεῖα εἶναι συναφή: ἡ ἐπιγραφὴ στὴν πῆλινη «τράπεζα» ποὺ κάνει λόγο γιὰ κύνα ἱερὰν στὸ ἱερὸ τῆς Χρυσοβίττας (Ρωμαῖος 1920-21, 65-67, Antonetti 1990, 216 κέ.) καὶ τὰ λίγα ὀστὰ στὸν Θέρμο (βλ. κατανομὴ στὸν πίν. 2, σ. 311). Σχετικῶς Bodson 1975, 86 σημ. 206, 121, Loth 1994, 789-790.

Ἡ ἀπουσία ναϊκοῦ κτίσματος στὸν Θέρμο πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. (ἂν ἐξαρέσουμε τὸν μικρὸ οἶκο πρὸς Β τοῦ βωμοῦ τέφρας) θὰ ἔμοιαζε νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν κατάστασι πού ἀντανακλᾶται στὸ Ἔπος: τὴ σπανιότητα ἀναφορῶν σὲ ναοὺς, ἐνῶ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἔχουν δεῖξει ὅτι ὑπῆρχαν περισσότεροι ναοὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 700 (βλ. σημ. 577). Ἄν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐξαγάγουμε συμπεράσματα στηριζόμενοι στὴν ἀποσιώπησι ἢ ἑλλιπῆ ἀναφορὰ τοῦ Ἔπους σὲ ἱστορικὰ θέματα πού δὲν ἀφοροῦν τὸ περιεχόμενό του, ὅπως σημειώσαμε, ἢ περίπτωση τοῦ Θέρμου μπορεῖ νὰ βρεῖ ἀντιστοιχία στὴν ὑπαρξὴ ἱερῶν ἄλσεων καὶ μάλιστα τοῦ Ἀπόλλωνος χωρὶς ναοὺς, μὲ περίβολο καὶ βωμό, ὅπως στὴν Ἰθάκη (Ὀδ. υ 276) ἢ στὴν Ἰσμορο τῆς Θράκης (Ὀδ. ι, 197). Μπορεῖ ἐπίσης τὸ διατηρημένο παλαιὸ δωμάτιο τοῦ μεγάρου Β νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴ μνεῖα τοῦ Χρύσου γιὰ πρόχειρους «οἶκους λατρείας» (Ἰλ. Α 39).

Ὁ Burkert ὑποστήριξε συστηματικὰ τὴ σχέση τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ τὶς ἀπέλλες, τὶς ἐτήσιες συνόδους, ὅπως καὶ τὴν ἀναγωγὴ τῆς προέλευσι τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν ἴδιο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἄποψη τῆς ἀνατολικῆς καταγωγῆς πού ὑποστήριξε ὁ Nilsson ὁ ὁποῖος δὲν ἀναγνωρίζει ἰδιαίτερη σχέση μὲ τὶς ἀπέλλες⁵⁸². Ἄσχετα ἀπὸ τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τοῦ θεοῦ, ἢ ἄποψη τοῦ Burkert ὅτι στὸν βορειοδυτικὸ ἑλλαδικὸ χῶρο, καθὼς καὶ στὴ Λακωνία καὶ τὴν Κρήτη, οἱ πολιτικὲς σύνοδοι συμπίπτουν μὲ τὴν ἐορτὴ μύησης καὶ ἐνηλικίωσις, ἔχει ἰδιαίτερο βᾶρος καὶ βρίσκει στήριγμα στὴν ἄσκησι τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ σὲ ἄλλους τόπους τὸν 8ο αἰ., στοὺς Δελφοὺς καὶ στὸ Καλαπόδι, ὅπου θὰ γίνονταν καὶ σύνοδοι καὶ τελετὲς ἐνηλικιώσεων καὶ «μεταβάσεων» γενικότερα.

Κατὰ τὸν 8ο αἰ. ὁ Ἀπόλλων ὑπερβάλλει ἤδη ἄλλους ὀλύμπιους στὴ λατεῖα κοινοτήτων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ «φυλετικὴ» καταγωγὴ⁵⁸³. Ἡ λατεῖα του στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα ἔχει προαχθεῖ. Ὁ Felsch συνέδεσε τὴν ἴδρυσή μικρῶν πρόχειρων σηκῶν (Pfostenhütte) καὶ τὴν ἀνάθεσι τριποδικῶν λεβήτων ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ. στὸ Καλαπόδι μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ ἱερὸ αὐτό⁵⁸⁴. Τριποδικοὶ λέβητες πού ἀσφαλῶς δὲν περιορίζονται στὴ λατεῖα τοῦ Ἀπόλλωνος βρέθηκαν καὶ στὸ Ἀμυκλαῖο καὶ στὴν Ἰοθμία⁵⁸⁵. Τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ βάση τὰ ἀναθήματα καὶ τὴν παράδοσι ἀναγνωρίζεται καὶ στοὺς Δελφοὺς ἢ εἰσαγωγὴ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ πιθανῶς καὶ στὸ Δαφνηφόριο τῆς Ἐρέτριας. Ὁ Ὑμνος παραδίδει ὅτι ὁ θεὸς ἐξ δ' ἄδυτον κατέδυσσε διὰ τριπόδων ἐριτίμων (Ὑμν. Ἀπόλ. 443). Τὰ ὑπόλοιπα λεβήτων στὸν Θέρμο ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. ἤδη, ἔως τὴν πρώιμη Ἀρχαϊκὴ Ἐποχὴ, δὲν ἀπέχουν χρονικῶς πολὺ ἀπὸ αὐτὰ τοῦ Καλαποδίου καὶ τῶν Δελφῶν καὶ τὰ ἐπικα-

582. Burkert 1975α, ὁ ἴδιος 1985, 144, Nilsson 1967, 530 κέ., κυρίως 555 κέ., 559. Βλ. καὶ Versnel 1985-86, 143-145.

583. Τὴν ἐνδεικτικὴ σχέση τῆς εἰσαγωγῆς (προγραμματικῆς καὶ σκόπιμης) καὶ τῆς διάδοσις στὴν Ἑλλάδα τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ τὰ ἡμερολόγια καὶ τὶς ὀνομασίαι τῶν μηνῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πολλὲς ἀναφέρονται στὸν Ἀπόλ-

λωνα, πραγματοποιήθηκε τελευταῖα ὁ Robertson 2002, 31 κέ., 35.

584. Felsch 1998, 223. Γιὰ τοὺς ξυλόπλεκτους οἶκους ὁ ἴδιος 1987, 5 κέ. Ὁ Niemeier ἀνάγει τώρα τὴ λατεῖα αὐτὴ σὲ πολὺ παλαιότερες ἐποχές (ARepLondon 2005-2006, 68-69).

585. Burchor, Massow 1927, Beil. VII, Morgan 2000, 459, 326, 391, 405.

λούμεθα κατ' ἀναλογίαν, ὡς τεκμήριο ἀνάπτυξης τοῦ ἱεροῦ⁵⁸⁶. Ἡ σχέση ἐξάλλου ἀπελλῶν καὶ ἀπελλαίου μήνα τοῦ «βορειοδυτικοῦ» ἑλλαδικοῦ χώρου ὀδηγεῖ στὴ σύνδεση καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος Θέρμιου μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ προστάτη τῶν συνόδων καὶ τῶν ἐνηλικιούμενων νέων. Προφανῶς ἡ ιδιότητα αὐτὴ θὰ ἦταν ἐνεργὴ καὶ στὸν Θέρμο πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ πρώτου καθ' αὐτὸ λατρευτικοῦ κτηρίου. Ἐὰν συλλατρευόταν στὸν ἴδιο χῶρο, στὸν ἴδιο ἢ σὲ παρακείμενο ναδὸ ἢ Ἄρτεμις, ἐνισχύεται περισσότερο ἡ ιδιότητα αὐτὴ τοῦ Ἀπόλλωνος, γιὰτὶ εἶναι γνωστὸ τὸ κοινὸ πεδίο λατρείας τῶν δύο θεῶν, ἰδίως σὲ θέματα μεταβάσεων καὶ ἐνηλικίωσης. Καὶ ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ σὲ σημεῖο «μετάβασης» ὅπως σημειώσαμε πρὸ πάνω πρόσφερε «ιερὴ» ἀπομόνωση καὶ ἦταν ταιριαστὴ στὶς τελετὲς ἐνηλικίωσης⁵⁸⁷. Ἐὰν συνυπῆρχαν οἱ δύο λατρεῖες στὸν Θέρμο θὰ συνδυάζονταν ὄχι ὡς συνέχεια τῆς λατρείας τοῦ ζεύγους τῆς θεᾶς τῆς Φύσεως καὶ τοῦ πάρεδρου νεαροῦ θεοῦ, ὅσο ὡς δύο θεοτήτων ποὺ συνδέονται μὲ κοινὲς ιδιότητες καὶ λειτουργίες, ὅπως εἶναι οἱ μεταβάσεις καὶ ἡ εἰσαγωγή τῶν νέων στὴν κοινοτικὴ ζωὴ, ἀξίες καὶ ἐκδηλώσεις νέες (ἢ καὶ ἀνανεωμένες) τῆς κοινωνίας τοῦ 8ου αἰ. Καὶ ἂν στὸ ὁμηρικὸ ἔπος ἡ σχέση τοῦ θεοῦ μὲ τὴν ἐνηλικίωση εἶναι ἀκόμη ἀσαφής, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τοῦ κόσμου τῶν συνόδων, στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα, ἦταν ἤδη φαίνεται ἀνεπτυγμένη⁵⁸⁸. Συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Ἀπόλλων Θέρμιος δὲν ἦταν μόνο ὁ ἐκθρόνος ὁμηρικὸς θεός, ἀλλὰ καὶ ὁ προστάτης τῶν νέων σὰν ἄλλος ἀρχέφηβος καὶ θεὸς τῶν ἐτήσιων συνόδων καὶ τῶν ἱεροπραξιῶν τῆς ἐνηλικίωσης ποὺ εἶχαν καὶ καθαρτήρια ὄψη, ὅπως ὑποστήριξαν ὁ Burkert καὶ ὁ Versnel, καὶ πρέπει νὰ σχετίζονταν μὲ τὶς ὀλοκαυτώσεις⁵⁸⁹.

Μπορεῖ πράξεις τῶν τελετῶν ἐνηλικίωσης ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν νὰ ἀφήνουν σπάνια ἢ ἀδιάγνωστα ἀρχαιολογικὰ μαρτύρια ἐκτὸς τῶν περιπτώσεων εἰδωλιῶν⁵⁹⁰. Οἱ γραπτὲς πηγὲς εἶναι κάποτε εὐγλωττες, ἐνῶ καὶ μυθικὲς διηγήσεις θεωροῦνται ὅτι ἔχουν συνάφεια μὲ τελετουργίες μεταβάσεων⁵⁹¹ ἂν καὶ αὐτὸ μπορεῖ μέχρι

586. Rolley 1977, Felsch 2007β, 29 κέ. Ἀκόμη καὶ ἂν ἡ τελικὴ σύνθεση τοῦ Ὑμνου φθάνει στὸν 6ο αἰ., δεκτὸ γίνεται ὅτι ὑπῆρχε παλαιότερος δελφικὸς ὕμνος (Allen, Halliday, Sikes 1963, 183 κέ., Burkert 1979, 63 κέ.).

587. Simon 1986, Calame 1992, Schachter 1992β, 49 κέ.

588. Ὅπως παρατήρησε ὁ Starr, 1961, 163, ὁ Ὅμηρος δὲν ἀποδίδει μὲ ἀκρίβεια τὴν κατάσταση κάποιας συγκεκριμένης περιοχῆς ἢ τοπικῆς ποικιλίας πολιτισμικῆς. Ἄλλωστε «τὸ θέμα τοῦ ἦταν ὁ πόλεμος» (Starr 1961, 180). Ὁ Wathelet 1992 ἐρμηνεύοντας φιλολογικῶς εὐστοχα ἱστορίες τοῦ Ἐποῦς, διέβλεψε ὅτι διαδραματίζονται τραγικὲς ματαιώσεις μύσεων: τοῦ Ἀχιλλέως («l'histoire d'Achille... une sorte d'initiation manquée»), τοῦ Λυκάονος κ.ἄ. Βλ. καὶ Wathelet 1986. Τῆς Σπάρτης τὶς τελετὲς μύησης:

Pettersson 1992, 73 κέ.

589. Βλ. σημ. 582. Ὁ Furley 1981, 114 κέ., συσχέτισε πυρολατρεῖες μὲ ἑορτὲς μύησης. Ἄλλὰ ἡ Λεμπέση 1985, 196 σημ. 619 παρατηρεῖ ὅτι στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου (ὅπου κατ' ἐξοχὴν τελετὲς μύησης ἐνηλικίωσης) δὲν σημειώθηκαν σαφῶς ὀλοκαυτώσεις. Ἐὰν δὲν ἦταν ἀναγκαῖες οἱ ὀλοκαυτώσεις, θυσίαι δὲν μποροῦν πάντως νὰ ἀποκλεισθοῦν. Ὁ Jeanmaire 1939, 558-565 εἶδε μυθικὰ τελετουργικὰ στοιχεῖα στὰ δρώμενα τοῦ Λυκαίου, ὅπου οἱ ἀνασκαφὲς ἀποκάλυψαν κατάλοιπα θυσίων. Ἀναφορὲς σὲ τελετουργίες ἐξαγνισμοῦ στὶς «μεταβάσεις» ἔκανε ὁ Genner 1960, 190-191.

590. Εἶναι ἡ περίπτωση τῶν εἰδωλιῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης Βιάννου, Λεμπέση 2002.

591. Leitao 2003, 121 κέ.

σημείου να ἀμφισβητηθεῖ. Ὅρισμένες προσφορὲς ὅπως τῆς κόμης στὸν Ἀπόλλωνα καὶ σὲ ἄλλες θεότητες καὶ δαίμονες, πιθανότατα γνωρίζει ὁ Ἡσίοδος, ἀφοῦ ἀναφέρει (*Θεογονία* 346-348) ὅτι καὶ ὁ ἄναξ Ἀπόλλων μαζί με τὶς κόρες τῆς Τηθύος καὶ τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τοὺς ποτάμιους θεοὺς βοηθοῦν στὴν ἐνηλικίωση (κουρίζουσιν ἄνδρας). Καὶ ἄλλες γραπτὲς πηγὲς ἀναφέρουν τὶς Νύμφες καὶ τοὺς ποτάμιους θεοὺς ἀποδέκτες τῆς προσφορᾶς τῶν βοστρύχων⁵⁹². Ὁ Ἀχιλλεὺς τοὺς πλοκάμους τῆς κόμης του ποὺ ὁ πατέρας του εἶχε εὐχηθεῖ νὰ ἀφιερῶσει ὁ γιός του στὸν Σπερχεῖο ὅταν θὰ ἐπέστρεφε ἀπὸ τὴν Τροία, κόβει τώρα καὶ προσφέρει στὸν νεκρὸ Πάτροκλο, βέβαιος ὅτι θὰ τὸν ἀκολουθήσει στὸν Ἄδη, πρὶν προλάβει νὰ μνηθεῖ στὴ ζωὴ (*Ιλ. Ψ*, 141-146). Καὶ ὁ Πausanias (VIII, 20, 3) διηγούμενος τὴν ἱστορία τοῦ ἀτυχοῦ Λευκίππου, γιοῦ τοῦ Οἰνομάου, ἐπισημαίνει ὅτι ὁ νέος ἔτρεφε μακριὰ κόμη γιὰ νὰ τὴν ἀφιερῶσει στὸν Ἄλφειό.

Στὸν Θέρμο ἀσφαλῶς ἀπὸ καμία ἐποχὴ δὲν ἔχουμε παράδοση μυθικῶν (καὶ μυστικῶν) πράξεων. Ἀλλὰ οἱ τελετὲς μετάβασης δὲν εἶναι πάντοτε μυθικὲς, οὔτε παρατηρήθηκαν θεομοὶ καὶ διαδικασίαι σὰν τῆς Κρήτης καὶ τῆς Σπάρτης στοὺς ἄλλους τόπους τῆς Ἑλλάδος⁵⁹³. Καὶ τὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο τοῦ κυπελλοφόρου ἀρ. 2 (πίν. 108) δὲν πιστεύω ὅτι ἀπηχεῖ τὸ δῶρο τοῦ ποτηρίου ποὺ δεχόταν ὁ ἐρώμενος παῖς ἀπὸ τὸν φιλήτορα⁵⁹⁴. Θὰ μπορούσε νὰ σχετισθεῖ μόνο με συμβολισμό τέλεσης σπονδῆς ἢ συμμετοχῆς σὲ τελετουργικὸ γεῦμα ἔπειτα ἀπὸ θυσία, ὅπως ὑποβάλλει ἡ τελετουργικὸ τύπου χειρονομία.

Πιστεύω ὡστόσο ὅτι στὸν Θέρμο ἔχουμε ἐναργέστερα σχετικὰ μαρτύρια ἀρχαιολογικά: τοὺς πολλοὺς ὅσο πουθενὰ ἄλλοῦ σφηκωτῆρες τῆς κόμης (εἰκ. 76) ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου ἐδῶ μαρτυροῦν τὸ ἔθιμο ἀφιέρωσης βοστρύχων κατὰ τὴν τελετὴ ἐνηλικίωσης. Οἱ σφηκωτῆρες τοὺς ὁποίους ἄλλοι καλοῦν ἀπλῶς σπειροειδεῖς δακτυλίους ἦταν ἀσφαλῶς κόσμημα πλοκάμων καὶ βοστρύχων, ἀνδρικό καὶ γυναικεῖο⁵⁹⁵. Αὐτοὶ θὰ συνόδευαν τοὺς βοστρύχους τῶν νέων τοῦ Θέρμου, ἀφιε-

592. Σχόλια περὶ Ἀπόλλωνος ὡς προστάτη τῶν νέων, κουροτρόφον ἀρρένων (*Οδ.* τ 85) με ἀφετηρία τοὺς στίχους τοῦ Ἡσίοδου, West 1966, 263-264. Τελευταῖα τὸ θέμα τῆς κουρᾶς καὶ τῆς ἀφιέρωσης τῆς κόμης πραγματεύεται ὁ Leitao 2003, με πολλὲς πηγὲς καὶ νεώτερες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες. Περιστάσεις ἀφιέρωσης τῆς κόμης καταχωρίζει ὁ Rouse 1902, 240-245 (ὅπου καὶ πηγές).

593. Graf 2003, 20.

594. Στράβ. X, 4, 21: ἀφίεται δὲ ὁ παῖς δῶρα λαβῶν στολήν πολεμικήν καὶ βούν καὶ ποτήριον. Πρβ. τὴν ἐρμηνεία τοῦ εἰδῶλιου τοῦ κυπελλοφόρου ἀρ. 17 στὴ Σύμη Βιάννου καὶ τὸν σχολιασμό τοῦ θέματος τῶν μορφῶν με κύπελλο ἀπὸ τὴν Λεμπέση 2002, 219-222, 271 με βιβλιογραφία. Ἡ σύγκριση πράγματι με τὸ χέρι ἀπὸ

τὸ πῆλινο ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀμυκλαίου τῆς ΥΕ ΠΒ ποὺ κρατεῖ κύλικα (Δημακοπούλου 1982, 55-56 πίν. 26) μπορεῖ νὰ ἰσχύσει μόνο γιὰ τὴν παράδοση τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου καὶ ὄχι γιὰ τὴ σημασία τοῦ θέματος, ἀφοῦ ἐκεῖ πρόκειται γιὰ τελετουργικὴ πράξη λόγω τῆς ὑπάρξεως τοῦ φιδιοῦ ποὺ στρεφόταν πρὸς τὸ ἄγγεο.

595. Ἡ λέξη σφηκωτῆρ ἀπὸ τὸ ῥῆμα σφηκῶ δὲν εἶναι ἀρχαία, ἀλλὰ εἶναι γενικὴ καὶ σαφής: τὸ ῥῆμα στὴν παθητικὴ φωνὴ χρησιμοποιεῖται σὲ ἀναφορὲς στὴν κόμμωση: πλοχμοὶ θ' οἱ χρυσῶ τε καὶ ἀργύρῳ ἐσφήκωντο (*Ιλ. Ρ* 52) (δὲς λ. σφηκῶ, Liddel-Scott 1996). Ἐχει προταθεῖ καὶ ἡ ὀνομασία ἔλικες ποὺ ἐχάλκευσε ὁ Ἡφαιστος (*Ιλ. Σ* 400-401), ἀλλὰ αὐτὴ ἔχει καὶ ἄλλες σημασίες. Τοῦ «σφηκωτῆρος» παλαιότερη ἀναφορὰ Μαρινάτος 1932, 12. Περὶ κοσμη-

Εικ. 76. Χάλκινοι σφηκωτήρες. Μουσείο Θέρμου.

ρώματα στο ιερό από το οποίο δεν έλειπαν και οι πηγές που θα είχαν τους δικούς τους δαίμονες έτοιμους να δεχθούν την προσφορά ένηλικίωσης. Άλλο γνωστό κόσμημα κόμης είναι ο τέττιξ (Θουκ. Ι, 6, 2) που συνόδευσε την Χαρισθένης τρίχα, ανάθημα στις Νύμφες Άμαρυνθιάδες της Εύβοιας κατά το επίγραμμα του Θεοδωρίδου του 3ου αι. π.Χ.⁵⁹⁶. Η μνεία του κοσμήματος της κόμης προφανώς δείχνει ότι υπήρχε σχετική παράδοση να ακολουθεί το κόσμημα τον βόστρυχο.

Νέοι και νέες κατά τις τελετές ένηλικίωσης αφιέρωναν την κόμη τους. Άν και ή «μεταβατική» διαδικασία κοριτσιών ήταν λιγότερο σημαντική από εκείνη των παιδών και εφήβων, διατηρούνται τα τεκμήριά της στον μύθο⁵⁹⁷. Η συμβολική του αποχαιρετισμού της έφηβικής ηλικίας κουρά και ή αφιέρωση βοστρύχων που έτρεφαν οι νέοι για τον σκοπό αυτόν δεν σήμαινε παραμέληση της κόμμωσης μετά από την τελετουργική κουρά. Η περι τας κόμας φιλοτεχνία και ή θρέψις και ή κουρά τριχός (Στράβ. Χ 3, 8) ήταν θέμα έξαρτημένο από πολλούς παράγοντες κατά εποχές και τόπους, αλλά άρεστο και οίκετο σε κόρας και στους κόρους. Η εύλογη προσέγγιση του Στράβωνος στο σημείο αυτό στους μυθικούς Κουρήτες, κατοίκους της Αιτωλίας που υποστήριξε ο Άπόλλων, αλλά άπώθησε στην Άκαρνανία ο Αιτωλός, είναι ένδεικτική του συνειρμού νέων που ένηλικιώνονταν με τους Κουρήτες. Οί Κουρήτες είναι πολυσχιδείς μυθικές μορφές και συνώνυμοί τους οί έπικοί νέοι (κούρητες Άχαιών Ίλ. Τ248)· γι' αυτό προβάλλουν πιστεύω, ως το μυθικό πρότυπο των νέων πολεμιστών του 8ου - 7ου αι. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ή θρέψις, ή κουρά και αφιέρωση των βοστρύχων με τον σφηκωτήρα στον πρώιμο Θέρμο συνδεόταν με άρχαία άναγωγή στους αιτωλικούς Κουρήτες ως μυθικούς ένηλικιούμενους νέους⁵⁹⁸. Των σχέσεων αυτών ή άπήχηση ήταν ζωηρή άκόμη στη μεταγενέ-

μάτων κόμης Helbig 1887, 242 κέ., 279 κέ., Κορρές 1960, Marinatos 1967, Β27-28, Bielefeld 1968, 6, Άνδρόνικος 1969, 75-76, 225-226, 259, εικ. 99, πίν. 125. Νεώτερα εύρήματα στο Καλαπόδι, Felsch 2007β, 167-168, πίν. 38, άρ. 737-777, με βιβλιογραφία.

596. *Anthologia Palatina* 6, 156: Καλλώ συν τέττιγι Χαρισθένης τρίχα τήνδε κουρόσυνον κούραις θήκ' Άμαρυνθιάσι .

597. Βλ. Dowden 1989, 203, Calame 1992, 110 κέ. Στοιχεία συμμετοχής κορών σε μύσεις σε γνωστά ιερά Brelich 1969, 157 κέ., Jeanmaire 1939, 410.

598. Παρόμοια, οί χάλκινες άσπίδες του Ίδαίου άντρου συνδυαζόμενες με τον μύθο του χορού των άσπιδοφόρων Κουρήτων υποδηλώνουν τελετουργικό χορό μύησης τον 8ο αι., Burkert 1985, 102, 127, 262.

Εικ. 77. Η «μετόπη» τοῦ κυνηγοῦ, EAM 13402.

στερη γραμματεία. Πιθανῶς καὶ ὁ μακρυμάλλης νέος κυνηγὸς τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς ζωγραφιστῆς πλάκας τοῦ Θέρμου στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (εἰκ. 77-78), ποὺ πολλὲς ἐρμηνεῖες δέχθηκε ὡς τώρα⁵⁹⁹, τέτοιον συνειρμὸ μὲ τὸ μυθικὸ ἀρχέτυπο τῶν Κουρήτων προκαλοῦσε, ἐνῶ ἴσως ἀπέδιδε καὶ τὴν εἰκόνα προσέλευσης νέου στὸ ἱερὸ τοῦ ἀκερσεκόμου Φοίβου (Ἰλ. Υ 39), γιὰ ἀφιέρωση θηραμάτων κατὰ τὴν τελετὴ ἐνηλικίωσης. Ἄλλωστε μὲ τὸν νέο Ἀπόλλωνα, ὅπως περιγράφεται στὸν Ὑμνο (449-50) μοιάζει ὁ νέος κυνηγός:

ἀνέρι εἰδόμενος αἰζήῳ τε κρατερῳ τε
πρωθήβη, χαίτης εἰλυμένος εὐρέας ὤμους

Ἡ πανήγυρις τῶν Θερμικῶν κάθε φθινόπωρο στὰ χρόνια τῆς Συμπολιτείας θὰ ἦταν πάντοτε ἡ κατάλληλη εὐκαιρία μεγάλων ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων, στίς ὁποῖες θὰ συμπεριλαμβάνονταν καὶ οἱ τελετὲς τῆς μετάβασης τῶν νέων στὴν τάξη τῶν ἀνδρῶν ποὺ κατὰ παράδοση συγκεντρώνονταν στὸν Θέρμο γιὰ νὰ ἐκλέξουν τίς ἀρχὲς καὶ νὰ τελέσουν καὶ ἀθλητικοὺς ἀγῶνες.

599. Σωτηριάδης 1903, 72 κέ., 85-89, πίν. 3. 1996, 131 κέ.
Βιβλιογραφία εἰς Antonetti 1990, 176 κέ., Koch

Είκ. 78. Σχέδιο της «μετόπης» τοῦ κυνηγοῦ, Gillieron 1903.

Πιθανῶς ἡ εἰσαγωγή τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο ὀφείλεται στὴν προγραμματικὴ ἐπιδίωξη κοινῆς φορέας τῶν κοινοτήτων τῆς περιοχῆς, δηλ. ἀτόμου ἢ ὀμάδας ποὺ διεκδικεῖ καὶ ἀναλαμβάνει νὰ χειρισθεῖ τὶς λειτουργίες τοῦ σημαντικοῦ τόπου ὡς χώρου συνάντησης καὶ ἄσκησης κοινῆς λατρείας τοῦ προστάτη τῶν συνόδων. Διὰ μέσου αὐτῆς μπορούσε νὰ καλλιεργηθεῖ ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία τῶν Αἰτωλῶν ἤδη ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. Ἡ ἴδρυση τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν, τομῆ στὴν πρώιμη ἱστορία τοῦ Θέρμου, ἀποτελεῖ πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ ὑπερτοπικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὑποδηλώνει δὲ κοινὴ λατρεία περισσότερων κοινοτήτων τῆς ὀρεινῆς τουλάχιστον Αἰτωλίας καὶ ἀρχὴ τῆς διαδικασίας τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας τῶν Αἰτωλῶν. Ἔτσι ὁ Θέρμος εἰσερχόμενος στὸ σύστημα τῶν μεγάλων ἱερῶν ἐκτὸς πόλεων γίνεται ὁ καθρέπτης τῆς προόδου πρὸς τὴν ὀργάνωση τοῦ Κοινῆς.

Πόσο συνυφασμένη εἶναι ἡ ὑπόσταση τοῦ καθαρτήριου θεοῦ (ποὺ πρέπει νὰ «γνωρίζει» γιὰ νὰ θεραπεύει) μὲ τὴ μαντικὴ καὶ προφητικὴ ιδιότητα, ἔχει τονισθεῖ. Ἡ μαντοσύνη τοῦ Ἀπόλλωνος γνωστὴ στὸν Ὅμηρο (Α 72, Β 832, Ω 330) ἔγινε μὲ τὸν καιρὸ ἡ πλέον κοινὴ λειτουργία τῶν ἱερῶν τοῦ θεοῦ. Ἡ Antonetti δὲν παρέ-

Εικ. 79. Η κρήνη της αγοράς από ΝΔ.

λειψε να συμπεριλάβει τη διήγηση του Νικάνδρου στα Αιτωλικά (*FGrHist* 271-272 F1), μία γραφική ιστορία για τον Ἀπόλλωνα κυνηγὸ στὸ ἄγνωστο ὄρος τῆς Αἰτωλίας Ὀρείη. Στὴ διήγηση αὐτὴ ὁ Νίκανδρος ἔκανε λόγο γιὰ μαντική ποὺ ὁ θεὸς διδάχθηκε ἀπὸ τὸν Γλαῦκο. Παράλληλη εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλους στὴν *Ἰθακησίων Πολιτεία* (*FGrHist* 271-272 F7): ... Εὐρυτᾶνας ἔθνος εἶναι τῆς Αἰτωλίας ὀνομασθέν ἀπὸ Εὐρύτου, παρ' οἷς εἶναι μαντεῖον Ὀδυσσέως. Ἀλλά, ὅπως ἐπεσήμανε ἡ Antonetti, ἂν ὑπῆρχε μαντεῖο στὴν Αἰτωλία κάποια ἀνάμνηση θὰ εἶχε μείνει⁶⁰⁰. Τὸ μόνο στοιχεῖο ἀρχαιολογικὸ ποὺ μένει εἶναι ἡ ὑπαρξη τῶν δύο πηγῶν στὸν χῶρο μὲ τις κρήνες τους⁶⁰¹ (εἰκ. 79) ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Εὐλόγος θὰ ἦταν ὁ συνειρμὸς μὲ μαντεῖο ἀφοῦ σὲ ἱερὰ τοῦ Ἀπόλλωνος ἡ πηγὴ μπορεῖ νὰ ἔχει σχέση μὲ τις προφητεῖες⁶⁰².

600. Antonetti 1990, 195-196, 84-85 μὲ βιβλιογραφία.

601. ΠΑΕ 1984, 125-128. Παπαποστόλου

1994, 512.

602. Cole 1988, 162-163. Ἀντίθετα ὁ Croon 1956, 219 κέ.

9. ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ ΚΑΙ Η ΕΘΝΟΤΗΣ ΤΩΝ ΑΙΤΩΛΩΝ

Κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας τὸ ἱερὸ καὶ ἡ ἀγορὰ τοῦ Θέρμου ἦταν τὸ σημαντικότερο θρησκευτικὸ, πολιτικὸ καὶ ἐμπορικὸ κέντρο τῶν Αἰτωλῶν⁶⁰³ (εἰκ. 81, σχ. 20). Ἀκόμη καὶ ἂν ὁ Θέρμος δὲν ἦταν ἔδρα τῶν ἀρχῶν, ἡ ἐγκατάσταση τοῦ ἀρχαίου καὶ ἡ φύλαξη τῶν θησαυρῶν τῆς Συμπολιτείας, οἱ συναλεύσεις, μαζὶ μὲ τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγὰς καὶ τὶς ἐορτὲς εἶναι δραστηριότητες ποῦ

ΜΙΟΝΘΕΒΕΛΜΙΟΝ
ΟΙΝΑΝΛΗΛΟΣ
ΕΙΣ ΤΟΝ
ΑΙΩΝΑ

Εἰκ. 80. Ἐπιγραφή τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. σὲ χάλκινο ἔλασμα. Μουσεῖο Θέρμου Χ8.

συγκεντρώθηκαν ἐκεῖ, γιὰ τὸ ἱερὸ εἶχε πρὶν ἀπὸ χρόνον πολὺ ἀναχθεῖ σὲ ὑπερτοπικὸ κέντρο στὴν Αἰτωλία καὶ ἤδη ἀσκούσε ὅμοιες λειτουργίες μὲ ἐκεῖνες τοῦ Θέρμου τῆς Συμπολιτείας. Πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ., ὅταν σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τοῦ Θουκυδίδου (III, 94, 4 κέ., 96, 3, 100, 1) πρέπει νὰ εἶχε συντελεσθεῖ βαθιὰ ἀλλαγὴ δομῆς πρὸς τὴν κατεύθυνση ὀργάνωσης πολιτικῆς κοινότητος τῶν Αἰτωλῶν⁶⁰⁴, ὁ Θέρμος θὰ εἶχε ἀρχίσει νὰ διαδραματίζει «ἐθνοτικὸ» πρόσωπο.

603. Larsen 1968, 78 κέ., 199, 214, ὁ ἴδιος 1952, 214.

604. Funke 1997, 149. Πιθανῶς καὶ οἱ ἐπι-

γραφικῶς τεκμηριωμένοι ἀθλητικοὶ ἀγῶνες τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς, τὰ Θερμικά, ἔχουν μακρινὴ ἱστορία, Παπαποστόλου 2001, 37.

Ζητείται τώρα ο καθορισμός του χαρακτήρα του Θέρμου την εποχή του μεγάρου Β αλλά και την εποχή του βωμού των ολόκαυστων θυσιών, τὸν 8ο αἰ., ὅταν γίνεται τέλεση εὐρύτερης λατρείας, ὁ χώρος λειτουργεῖ πλέον ὡς ἱερὸ καὶ ἴσως δὲν ὑπάρχει στὴν ἴδια θέση οἰκισμός⁶⁰⁵. Ἡ ἀπάντηση ἐξαρτᾶται πολὺ ἀπὸ τὴν γνώση τῆς πολιτικοκοινωνικῆς κατάστασης τῆς Αἰτωλίας κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν βαθμὸ τοῦ προσδιορισμοῦ καὶ τῆς συνοχῆς τῶν ὁμάδων ποὺ ἀποτελέσαν τὸ αἰτωλικὸ ἔθνος. Ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως ἡ γνώση τῶν συνθηκῶν καὶ τοῦ χαρακτήρα τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ θὰ βοηθοῦσε στὴν προσέγγιση τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς σύστασης⁶⁰⁶.

Ἄν ἀφετηρία γιὰ ἐθνοτικές ἐρμηνείες εἶναι ἡ ταύτιση συγκεκριμένων πολιτισμικῶν καὶ κοινωνικῶν - πολιτικῶν γνωρισμάτων καὶ ἐπιδιώξεων μὲ πληθυσμιακὲς ὁμάδες σὲ συγκεκριμένο τόπο καὶ χρόνο, τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Αἰτωλίας στοὺς Σκοτεινοὺς Χρόνους δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ προσεγγίσουμε τὸν βαθμὸ τοῦ ἐθνοτισμοῦ. Πρώτες γραπτὲς πηγὲς λείπουν, ἐνῶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν χρόνων αὐτῶν βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἀρχή. Καὶ ἡ ἔρευνα αὐτὴ πρέπει νὰ προηγηθεῖ γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν συγκρίσεις μὲ ἄλλες περιοχές, ἀπαραίτητες γιὰ τὸν ὀρισμὸ διαφορῶν καὶ ὁμοιοτήτων ποὺ θὰ συστήσουν τὴν πρώιμη αἰτωλικὴ ἐθνότητα.

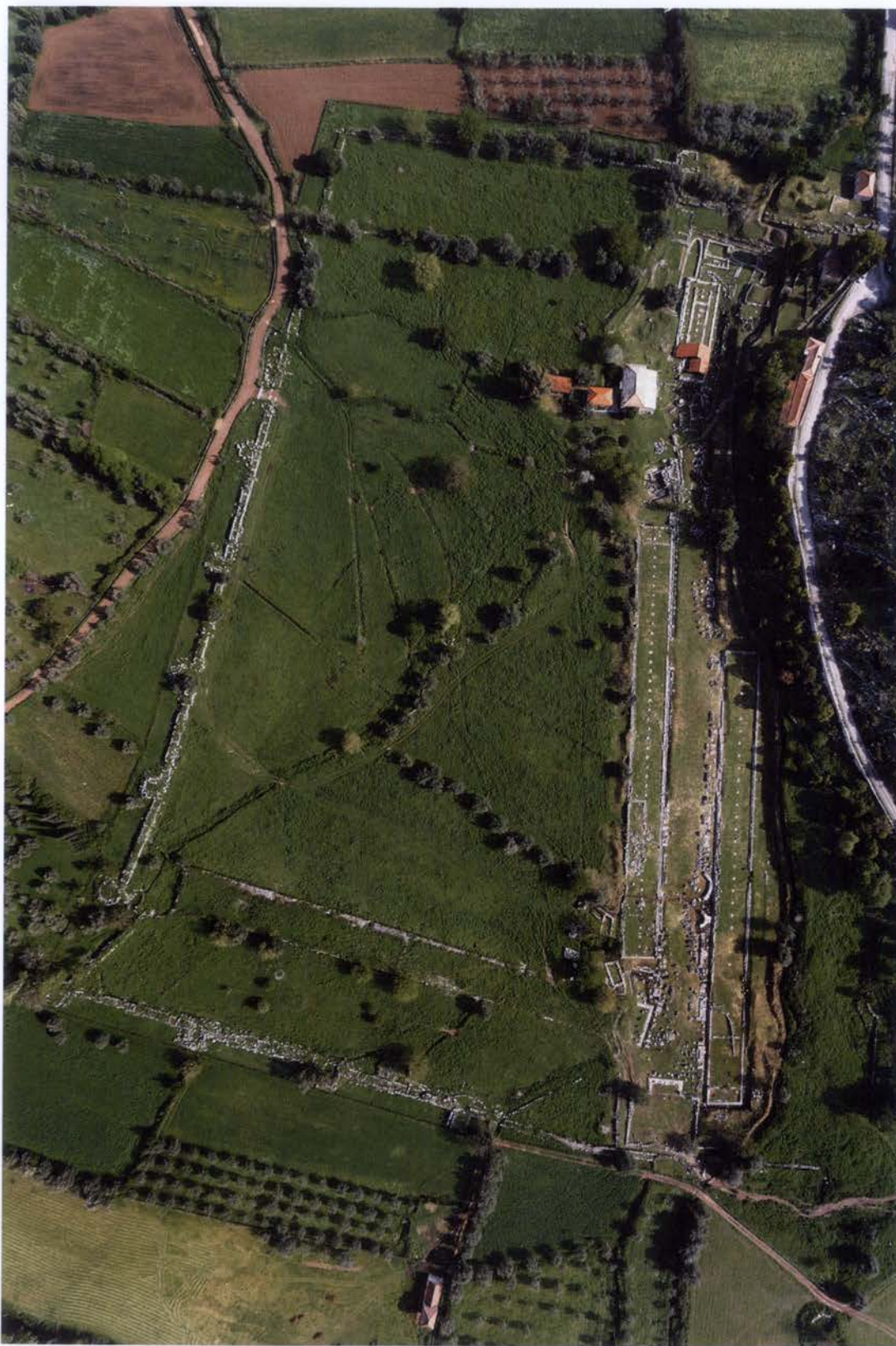
Α. Ο ΘΕΡΜΟΣ ΣΤΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Οἱ ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ γιὰ τὰ κοινωνικά - πολιτικὰ σχήματα τῆς ἐποχῆς στὶς περιοχὲς ὅπου ἀργότερα ἔγινε ἐθνοτικὴ συγκρότηση εἶναι περιορισμένες καὶ οἱ δοκιμότερες, μέχρι σημείου ἀποδεκτὲς ἢ συζητήσιμες θέσεις, εἶναι καὶ μεταξύ τους ἐπάλληλες.

605. Εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἀπομακρύνθηκαν κτήρια ὅταν κτίστηκαν οἱ πρώτοι ναοὶ ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 7ου αἰ. Ἀλλὰ καὶ οἱ πρώτες ἀνασκαφὲς δὲν ἀναφέρουν κτηριακὰ κατάλοιπα, στὸ ἱερὸ καὶ στὸν γύρω χώρῳ ἐκτὸς αὐτῶν τοῦ μεγάρου Β καὶ τῶν συγχρόνων του δύο ἢ τριῶν κτισμάτων κάτω ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τοῦ 7ου αἰ. Κατάλοιπα οἰκισμοῦ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ δὲν εἶναι σήμερα γνωστά. Ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται ὅτι ὑπῆρχαν πλησιόχωρες μικρὲς ἐγκαταστάσεις Θερμίων. Ὁ πληθυντικὸς Θέρμοι ποὺ ἀπαντᾷ στὸν Πολύβιο (V, 6, 6.7, 2) καὶ στὸν Στράβωνα (X, 3, 2), πιθανῶς σημαίνει οἰκισμοὺς περὶ τὸ ἱερὸ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους (ποὺ δὲν ἔφθασαν ποτὲ σὲ συνοικισμό). Τὸ ὄνομα τῶν Θερμίων ἀπαντᾷ σὲ ἐπιγραφές. Ἡ ἀρχὴ τῆς χρήσης τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ δὲν εἶναι γνωστὴ (IG

IX, I², I, 102. 4, 8, 9, 177.20, 91. 1): Ἡ τελευταία ἐπιγραφή (ἀρ. 91, ἐδῶ εἰκ. 80), σὲ χάλκινο ἔλασμα (Μ. Θέρμου Χ8) περιέχει τὴν ἀρχαιότερη μνεία τοῦ ἐθνικοῦ: Θέρμιος (κατὰ μετάθεσιν τοῦ ῥῶ), τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Διακρίνονται οἱ λέξεις Ὀλύμπ[ι]χος μιον Θέρμιον (Lejeune 1945, 112, Jeffery 1961, 227). Τὶς ἀναφορὲς στὶς γραπτὲς πηγὲς: Σωτηριάδης 1900, 162-163, Ρωμαῖος 1932, 25, βλ. καὶ ἐδῶ σημ. 1. Τὸ ἐθνικὸ Θέρμοι (Πολύβ. V, 8, 4) δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι φυλετικὴ ὁμάδα. Δηλώνει προφανῶς τὸ σύνολο τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς ἀσχέτως τῆς φυλετικῆς τους δομῆς. Μήπως ἔχουμε ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους ἔθνη (σύνολο κοινοτήτων); Γιὰ τὸν ὄρο ἔθνη Funke 1997, 160.

606. Πρβ. Wright 1995, 343 κέ.

Εικ. 81. Τὸ ἱερὸ καὶ ἡ ἀγορὰ τοῦ Θέρμου.

Ἡ ἐξέταση τοῦ θέματος προσκρούει σὲ μία ἀναμφισβήτητη δυσκολία: τὴν ἀδυναμία νὰ ἐπικεντρωθεῖ ἡ ἔρευνα σὲ χρονικὰ ἐπιμέρους πλαίσια μέσα στὴ μακρότατη διάρκεια τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Δὲν ὑπάρχουν σημεῖα ἀφετηρίας καὶ καμία δυνατότητα σκιαγράφησης τῶν σταδίων τῆς ἐξέλιξης, ἢ ὅποια ἐκτὸς ἐν μέρει τῆς τέχνης, εἶναι ἀνερμάτιστη μετὰ ἀπὸ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ. Σημαντικὸς παράγων ἀδυναμίας εἶναι ἐπίσης ἡ ἰδιαίτερότητα καὶ ἡ ποικιλία τῶν κατὰ τόπους συνθηκῶν τῆς πολυμερισμένης ἐλληνικῆς χώρας, καθὼς καὶ ἡ ἀραιὴ πληθυσμιακὴ ἐξάπλωση. Ἡ «ἰδιαίτερότητα» ἀποτελεῖ ταυτοχρόνως καὶ βασικὴ προϋπόθεση ποῦ πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπόψη σὲ κάθε ἀναζήτηση κοινωνικοπολιτικοῦ σχήματος⁶⁰⁷.

Ἡ νεώτερη ἔρευνα ἔχει προσπαθήσει νὰ ἀνιχνεύσει τὶς ἰδιαίτερες μορφές δομῆς καὶ ἐξέλιξης στοὺς διάφορους τόπους τῶν ἐθνοτικῶν ἐνοτήτων ἀπὸ περισσότερες σκοπές: Ἀπὸ τὴ βασικὴ ἔρευνα τῆς σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς Ἐθνολογίας γίνεται δανεισμὸς μεθόδων καὶ ἀκόμη χρῆση καὶ ἐφαρμογὴ συμπερασμάτων⁶⁰⁸. Οἱ ἀνθρωπολογικὲς θεωρήσεις δίνουν ἔμφαση στὴ συνειδητὴ ἐπιλογὴ ὁμάδων γιὰ τὸν ἐθνοτικὸν τους προσδιορισμὸν, ἐπιλογὴ βασισμένη σὲ πραγματικὰ ἢ κατασκευασμένα εἰδοποιὰ στοιχεῖα ἀπὸ διανοούμενους ἢ ποιητὲς προφανῶς κατ' ἐπιταγὴν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ «ἀρχαιολογικὲς» τάσεις προσεγγίζουν τὶς ἐθνοτικὲς ἐνότητες καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ συνάφεια τῶν ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων, ἀπὸ τὸ δυναμικὸ γίνεσθαι μετασχηματισμῶν καὶ ρευστῶν προσδιορισμῶν ποῦ τεκμηριώνονται ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι ἐνδιαφέρουσα π.χ. ἡ ἀναμέτρηση τοπικῶν μύθων μὲ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, ἢ ἄλλιως ἡ ἀναζήτηση σχέσεων ἀνασκαφικῆς καὶ μυθολογικῆς στρωματογραφίας.

607. Ἐπαναλαμβάνω ἐδῶ παρατήρηση ποῦ εἶχα κάνει στὴν πρώτη προσέγγιση ζητημάτων τοῦ Θέρμου πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ (Παπαποστόλου 1991, 200). Τῇ δυσκολίᾳ ἀναζήτησης τῶν πολιτικῶν συστημάτων τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου ἐπεσήμανε ὁ Snodgrass 1987, 179. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀδυναμία πολιτικοκοινωνικῆς κατηγοριοποιήσεως στοὺς Σκοτεινοὺς Χρόνους παρατηρήσεις Ulf 2007, 320-321. Τῇ ρευστότητι καὶ τὴν ἔλλειψι ἐνότητος τῶν πολιτικῶν συστημάτων στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα ἐτόνισε καὶ ἡ Wallace 2006, 639 κέ.

Ἵσο καὶ ἂν δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ὁμοφωνία ὡς πρὸς τὸ πόσο καὶ ποῦ ἀνταποκρίνονται ἀντικειμενικὰ σὲ ἱεράρχηση καὶ διαβάθμιση ἀρχηγῶν, ὅροι ὅπως "headman", "big man", "petty chief", "chief" καὶ στὴν ὀργάνωση οἱ ὅροι "chiefdom", "big site" κλπ., ὅλοι δέχονται τὶς διαφορὰς κατὰ τόπους στὶς κοινωνικοπολιτικὲς

μορφές. Ἡ ὠραία ἀρχαία λέξη ἀρχὸς ποῦ χρησιμοποιεῖται στὸν Ὅμηρον (π.χ. Α 144, Β 493, δ 653, θ162, βλ. καὶ τὴν ἐπιγραφή SIG I, 3d ἀρχὸς Τειχιούσης) ὄχι ὡς τίτλος ὅπως ἄναξ καὶ βασιλεύς, ἀλλὰ δηλώνοντας τὸν ἀρχηγό, τὸν ἡγήτορα, ἐκτὸς ἄλλων καὶ τὸν κυβερνήτη πλοίου (βλ. *Lfgre* 1371), θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἀποδώσει γενικῶς τοπικοὺς ἀρχηγούς κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου.

608. Συμμερίζομαι τὶς ἀπόψεις τοῦ Brather 2004, 630-631 ὅτι πρέπει νὰ ὑπερνηκηθεῖ ἡ μονόπλευρη προσήλωση στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἐθνοτισμοῦ: «Ἡ Ἀρχαιολογία εἶναι ἀνεξάρτητη ἱστορικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ ἐπιστῆμη μὲ εἰδικὲς πηγές. Χρειάζεται δική της μέθοδο καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπαλήθευση συμπερασμάτων συγγενῶν ἐπιστημῶν... Οἱ ἐθνοτικὲς ἐρμηνεῖες εἶναι μία ἀπὸ τὶς πολλὰς δυνατότητες ἱστορικῶν ἐρμηνειῶν ἀρχαιολογικοῦ ὑλικῶς».

Συμφασμένα είναι τὰ ζητήματα τῶν σχέσεων μεταξύ ἔθνους καὶ φύλων, καθὼς καὶ τοῦ φυλετικοῦ κράτους. Σήμερα ἡ Ἱστορία ἔχει γενικῶς ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴ θέση τῆς σύμπτωσης φυλετικοῦ κράτους καὶ ἔθνους καὶ ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς φυσικῆς, ὡσεὶ βιολογικῆς κοινωνικοπολιτικῆς ἐξέλιξης ἀπὸ τὸ φύλο, ὡς κλειστὴ ἐνότητα βασισμένη στὴ συγγένεια αἵματος. Τὰ πλαίσια τῶν φύλων δὲν εἶναι δεδομένα καὶ ἄρρηκτα, οὔτε ὑπῆρχαν πολυπληθεῖς κοινωνίες κοινῆς καταγωγῆς καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν στὴν πραγματικότητα γνωστὸ μέχρι σημείου σὺς κοινωνίες τῶν πρώιμων ιστορικῶν χρόνων. Εὐστοχα δὲ ἐλέχθη ὅτι εἶναι ἄλλο τὸ ζήτημα τῆς ιστορικῆς καταγωγῆς μιᾶς πληθυσμιακῆς ἐνότητας καὶ ἄλλο ἢ χειραγώγηση ἐθνοτικοῦ προσδιορισμοῦ.

Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἀπορρίπτει ἐπίσης εὐρέως τὴν ἀντίληψη ὅτι ὑπῆρχε οἰκιστικὴ ὀργάνωση μὲ φυλετικὴ δομὴ καὶ ταύτιση φύλου πρὸς γεωγραφικὴ περιοχὴ ποὺ φέρει τὸ ὄνομά του (ἐθνικὰ ὀνόματα σὲ πληθυντικό). Ἀκολουθεῖται σήμερα ἡ ἀνίχνευση τῆς «ἐθνογένεσης», τοῦ ἐθνοτισμοῦ ἀπὸ ἄλλους δρόμους. Μὲ τὸν ριζικὰ νέο ὀρισμὸ τὰ ἔθνη ἀποτελοῦν σὲ σχέση μὲ τὴν πόλη διαφορετικὸ προσδιορισμὸ (ποὺ μπορεῖ νὰ συνυπάρχει μὲ τὴ σχέση κοινοτήτων πρὸς πόλη - κράτος) καὶ ὄχι ἐναλλακτικὴ πολιτικὴ διαμόρφωση. Ἡ προσγραφή ὁμάδων στοὺς διάφορους κοινοτικούς σχηματισμοὺς ἀναγνωρίζεται ἀπὸ ὅλους ὡς σύνθετη καὶ δυναμικὴ διαδικασία διαφοροποίησης καὶ ἐξομοίωσης, προσδιορισμοῦ τοῦ «ἰδίου» καὶ τοῦ «ἐτέρου» ἀκόμη καὶ στὰ πλαίσια τῆς ἴδιας γεωγραφικῆς περιοχῆς ὅπου ὑπῆρχαν πληθυσμοὶ μὲ κοινὲς ιστορικὲς ρίζες: ἐπισημαίνονται διάφοροι βαθμοὶ ἀστικοποίησης (μεγάλοι οἰκισμοὶ ἕως πόλεις - ἀστικά κέντρα), πολλαπλὲς ταυτόχρονες ἐξαρτήσεις (εὐρύτερη ἐθνοτικὴ καὶ ἐπιμέρους κοινοτικὴ), συνύπαρξη ἐθνοτικοῦ προσδιορισμοῦ μὲ μικρὲς ἐγκαταστάσεις ἢ ἀντιθέτως μεγαλύτεροι οἰκισμοὶ μὲ χαλαρὴ ἀρχικὴ ἐθνοτικὴ συνοχή⁶⁰⁹.

Οἱ παλαιότερες βασικὲς θεωρίες περὶ τῶν κοινωνικοπολιτικῶν συστημάτων τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου διακρίθηκαν σὲ δύο: Ἡ θεωρία γιὰ τὴν ὑπαρξη ἀρχικοῦ κλειστοῦ φυλετικοῦ κράτους μὲ κεντρικὴ ἐξουσία καὶ μικρότερες ἢ μεγαλύτερες ἐνότητες ποὺ διασπῶνται μετὰ ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση⁶¹⁰ δὲν γίνεται γενικότερα δεκτὴ, ὅπως σημειώσαμε ἤδη. Ἄλλη, ἢ ἀντίθετη θεωρητικὴ ἐνότητα, ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι συντελέσθηκε ἐξέλιξη ἀπὸ τὶς μικρὲς αὐτάρκειες οἰκογενειακῆς

609. Σημειῶνω ἐπλεκτικὰ παλαιότερες καὶ νεώτερες πραγματεῖες καὶ ἀναφορὲς στὰ ποινά-νω θέματα: Meyer 1907, Larsen 1968, 4-7, Ehrenberg 1969, 24-25, Gschnitzer 1955, Renfrew 1979, Snodgrass 1980, 25-26, 42-45, Schachermeyr 1984, Sakellariou 1989, 297-298, Osborne 1996, 286, Funke 1993, 33-36, 41 κέ. Ἐποκόπηση τῆς ἔρευνας καὶ σύγχρονες θέσεις μὲ βιβλιογραφία Hall 1995, 6 κέ., ὁ ἴδιος 1997, 32, 182, Jones 1997, McInerney 1999, 8-39, ὁ

ἴδιος 2001α, ὁ ἴδιος 2001β, Malkin 2001β, Ulf 1996β, 247 κέ., 276 κέ., Brock, Hodkinson 2000β, 21-25, Morgan 2003, 4-16, ἡ ἴδια 2006, Brather 2004, Gehrke 2005, 17-24. Βλ. καὶ σημ. 615.

610. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἔγινε παλαιότερα εὐρύτερα δεκτὸ καὶ γιὰ τὴν Αἰτωλία καὶ διαδόθηκε στὴν Ἑλλάδα μὲ μελέτες ὅπως ἡ ιστοριογεωγραφικὴ τοῦ Στεργιόπουλου 1939, 59.

ομάδες, τούς μεμονωμένους οίκους πρὸς μεγαλύτερα σύνολα. Ἡ θέση αὐτὴ ποὺ ἀναιρεῖ τὴν εὐρεία πρωταρχικὴ διάσταση τοῦ φυλετικοῦ συστήματος καὶ εἰσάγει μιὰ μηχανικὴ εὐθύγραμμη πρόοδο ἔχει περάσει διαμέσου διαφόρων θεωρητικῶν ἐπεξεργασιῶν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως σήμερα ποὺ ἔχουν βοηθήσει μέχρι σημείου στὴν κατανόηση σχηματισμῶν⁶¹¹.

Ἐὰν ἀναφερθοῦν καὶ ὀρισμένες ἄλλες ἐπιμέρους πρόσφατες ἀπόψεις: αὐτὴ ποὺ δέχεται ὅτι ἀναδύονται τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου προανακτορικὲς πολιτικοκοινωνικὲς δομές, δηλ. μιὰ ἄρχουσα τάξη πολεμικῶν ἀρχηγῶν ἢ ἀλλιῶς ὅτι ὑπάρχει «συνέχεια» στοιχείων τοῦ προανακτορικοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου στοὺς Σκοτεινοὺς Χρόνους. Ἡ ἄποψη αὐτὴ συζητεῖται κυρίως ἀπὸ μυκηνολόγους. Ταυτοχρόνως ἐκφράσθηκε ἡ γνώμη ὅτι ἡ μετάδοση κοινωνικῶν καὶ πολιτισμικῶν στοιχείων ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ στὴν ἄλλη, τῆς 1ης χιλιετίας, στηρίχθηκε καὶ σὲ «σταθερὲς» ἐθνοτικὲς ταυτότητες⁶¹². Ὅτι οἱ μετακινήσεις τῶν ἑλληνικῶν ἐθνοτικῶν ὁμάδων μεταξὺ τοῦ 1900 καὶ τοῦ 1100 π.Χ. εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ γεωγραφικὴ διασπορὰ καὶ τὴν ὀργανικὴ διάσπαση τῶν ἐθνῶν, ὅτι εἶχαν μάλιστα προηγηθεῖ ἐξελίξεις διαλεκτολογικὲς καὶ γεωπολιτικὲς καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ ἐθνοτικὲς ἕως τὸ 1100, εἶναι συμπέρασμα στὸ ὁποῖο κατέληξε σύγχρονη ἱστορικὴ ἔρευνα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ φύλα τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ⁶¹³.

Θὰ ἦταν πράγματι σημαντικό νὰ μπορούσαμε νὰ φθάσουμε στὶς ἀρχὲς τῶν σχηματισμῶν ποὺ ἀπέτελεσαν τὶς προϋποθέσεις τῆς μετεξέλιξης τοῦ αἰτωλικοῦ ἔθνους-κράτους καὶ βρίσκονται στὰ βᾶθη τῶν Σκοτεινῶν Χρόνων.

Ὅσο καὶ ἂν δὲν γίνεται σήμερα δεκτὸ ὅτι ἡ ἐθνοτικὴ σύσταση βασίζεται σὲ φυλετικὴ ὀργανωτικὴ δομὴ, δὲν ἔλειψε καὶ ἡ ἄποψη, τὴν ὁποία διατύπωσε ὁ Funke, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε, φθάνοντας στὸ ἄλλο ἄκρο, τὴν ὑπαρξὴ κάποιας φυλετικῆς ὀργανωτικῆς διάρθρωσης στοὺς Σκοτεινοὺς Χρόνους⁶¹⁴. Ὁ ἴδιος ἐθεώρησε δυνατὴ τὴ μεταφορὰ στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου τοῦ προτύπου μιᾶς σύγχρονης κοινωνιολογικῆς θεώρησης περὶ κοινωνίας πολλῶν ἰσοτίμων καὶ ἀνεξάρτητων ὁμάδων, τὴν ὁποία ἀνέπτυξαν σειρὰ ὅλη ἐρευνητὲς κοινωνιολόγοι. Στὸ σύστημα αὐτό, βρίσκει ὁ γερμανὸς ἱστορικός, θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ «δοκιμαστικὰ» καὶ ἡ Αἰτωλία ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο: οἱ τρεῖς

611. Ὑπενθυμίζω τὴ συνοπτικὴ διατύπωση τῶν δύο αὐτῶν ἀντιθετικῶν θεωρητικῶν προσεγγίσεων (α. ἀρχικὴ εὐρεία φυλετικὴ ἐνότης ποὺ χωρίζεται σὲ μικρότερες κρατικὲς κατὰ περιοχὲς καὶ β. ἀρχικὸς οἰκογενειακὸς πυρήνας ποὺ διευρύνεται σὲ μεγαλύτερες ἐνότητες) τὴν ὁποία ἔκανε ὁ Gschnitzer 1955, 120 κέ. ἀναφερόμενος στὴν ἐξέλιξη πρὸς τὴν πόλη. Βλ. ἐπίσης Funke 1993, 35-36.

612. Ἀνασκόπηση τελευταία Ulf 2007, 318-319, μὲ παραπομπὲς εἰς Deger-Jalkotzy 1991, 147, στὴν ἴδια 1996, στὴν ἴδια 1999, 123, 130,

Patzek 1992. Βλ. καὶ Wright 1994, 77-78.

613. Σακελλαρίου 2001, 346-347.

614. Funke 1993, 35, 48. Καὶ ὁ Gehrke 2000, 165, 167, ὑποστήριξε πὸ πρόσφατα τὴ δυνατότητα ὑπαρξῆς φυλετικῶν κοινοτήτων. Ὁ ἴδιος ἐτόνισε ὅμως ὅτι ἡ συμβίωση στοὺς ἴδιους τόπους θὰ δημιουργοῦσε δεσμοὺς πέρα ἀπὸ τοὺς ἐπιμέρους συγγενικοὺς καὶ θὰ συνέβαλλε στὴν ἰσχυροποίηση τῶν σχέσεων ποὺ ὀδήγησαν ἀργότερα στὰ Κοινά. Βλ. ἀντίστοιχη ἄποψη Sakellariou 1989, 39.

μεγάλες άνισες αίτωλικές φυλετικές ομάδες ήταν κατά την πλησιέστερη πρὸς τοὺς Σκοτεινοὺς Χρόνους γραπτή μαρτυρία, δηλ. τὸν Θουκυδίδη, ἀπαραγνώριστα ἀνεξάρτητες καὶ δροῦσαν ἀπὸ κοινού, ὡς Αἰτωλοί, μόνο σὲ περίπτωση κινδύνου πολεμικοῦ. Εἶναι οἱ Αἰτωλοὶ τοῦ Θουκυδίδου ἓνα «ὑστερο δείγμα» τῆς δομῆς μιᾶς πρώιμης ἀκέφαλης κοινωνίας πολυμερισμένης σὲ μικρὲς κοινότητες (akerhale, polysegmentäre Gesellschaft), ἰσότιμες καὶ αὐτόνομες, οἱ ὁποῖες χωρὶς νὰ ὑπάγονται σὲ μόνιμη κεντρικὴ θεσμικὴ ἐξουσία, μποροῦσαν μέσω περιστσιακῆς ἀνάληψης γενικότερα ἀποδεκτῆς πρωτοβουλίας νὰ συνεννοηθοῦν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν μαζὶ ἔκτακτες ἀνάγκες, ὅπως πολεμικὲς ἐπιδρομές. Ὁ Funke ὑποστηρίζει γενικότερα ὅτι τὸ σύστημα αὐτὸ ταιριάζει στὶς συνθήκες τῶν Σκοτεινῶν Χρόνων⁶¹⁵.

Ἡ ἴδια ἐνεργοποίηση ὑποθέτω ὅτι γινόταν καὶ ὅταν ἐπιμέρους ομάδες στρέφονταν ἐναντίον ἄλλων στὰ πλαίσια τῆς ἴδιας γεωγραφικῆς περιοχῆς κατὰ τὶς πρώιμες ἐποχές⁶¹⁶. Ἡ ὑπαρξη ἐπιμέρους ομάδων στὴν Αἰτωλία, πού προκύπτει ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη (III, 94, 4, 5), ἀπηχεῖται δὲ καὶ στὸν Στράβωνα (X, 2, 5) ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ ἀπὸ παλαιότερες πηγές, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη. Πιθανὴ εἶναι καὶ ἡ σύσταση ἐνοτήτων ἀπὸ πλησιόχωρους μεμονωμένους οἰκισμοὺς. Ὁ «ἐξωτερικὸς» κάθε φορὰ κίνδυνος (πού γιὰ τὸ σύνολο τῶν αίτωλικῶν κοινοτήτων, ὅσο γνωρίζουμε, μόνο ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. προέκυψε) θὰ ἦταν πάντα παράγων συνοχῆς, συνασπισμοῦ καὶ ὀργάνωσης κοινῆς δραστηριότητας ἐπιμέρους κοινοτικῶν ἐνοτήτων.

615. Funke 1993, 44-47. Παρεμφερὲς κοινωνικοπολιτικὸ πλέγμα περιγράφει καὶ ὁ Ulf 1990 215 κέ., ὁ ἴδιος 1996β: Στὴν κερματισμένη καὶ ἀκέφαλη κοινωνία οἱ μικρὲς πλησιόχωρες ομάδες μὲ κοινὴ πραγματικὴ ἢ πλασματικὴ καταγωγή καὶ χαλαρὴ συλλογικὴ συνείδηση ἀποδέχονται ἓναν ἀρχηγὸ ἀνάμεσα στοὺς ἰσχυροὺς τῶν ομάδων, αὐτὸν πού κατορθώνει κάθε φορὰ νὰ ὑπερβάλλει τοὺς ἄλλους ἰσότιμους καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ στὶς κοινότητες. Ἀναφέρω ἐδῶ τὸ σχῆμα πού σκιαγραφεῖ ὁ Whitley 1991α 184-186, ὁ ἴδιος 1991β, 348-352 (τὸ ὁποῖο ἐγγίζει τὴν οἰκιστικὴν κατάσταση ἀλλὰ ὄχι μόνο) περὶ σταθερῶν καὶ ἀσταθῶν μικρῆς διάρκειας οἰκισμῶν ὅπου κυριαρχοῦσαν εὐκαιρικὰ καὶ πρόσκαιρα «big men» μὲ προσκείμενους ὀπαδοὺς. Αὐτοὶ ἐγκατέλειπαν τοὺς οἰκισμοὺς ὅταν ἔχαναν τὴ δύναμή τους καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τους (11ος - 9ος αἰ.). Ὁ Dickinson 2006α, 110-111, 248 κέ., σχολιάζει τὴν θέση τοῦ Whitley μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι κατὰ τοὺς Σκοτεινοὺς Χρόνους ὑπῆρχε καὶ ἡ τάση καὶ ἡ ἀνάγκη μετακινήσεων γιὰ ἐξέγερση καλύτερων πόρων καὶ ὄχι μόνο ἐξαπτίας εἰσβολῶν καὶ ἐκδιώξεων, διατυπώνει δὲ τὴ δική του ἄποψη: Κάθε κοινότητα εἶχε ἐξέχουσες οἰκογένειες καὶ κάθε μία διέθετε τὸν δικό της κύκλο ὀπαδῶν. Κοινωνικὴ διαστρωμάτωση μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε.

Ἦδη ὁ Calligas 1988, 230 εἶχε περιγράψει μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀρχαιολογία τοῦ Λευκαντίου παρόμοιο ὀργανωτικὸ σχῆμα ἀνεξάρτητων οἰκῶν πατριαρχικῶν κατὰ τὸν 10ο καὶ 9ο αἰ., διάσπαρτων καὶ χαλαρὰ συνδεόμενων μεταξύ τους, ἐξαρτημένων ἀπὸ τὸν «ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας». Οἱ ἐπιμέρους αὐτὲς θεωρήσεις ἀρχαιολόγων κινεῖται στὴν ἴδια κατεύθυνση πού εἶχε ἀκολουθήσει σὲ περισσότερες μελέτες τοῦ ὁ Donlan 1985, ὁ ἴδιος 1989, Donlan, Thomas 1993, 61 κέ. καὶ Donlan 1997. Δὲς καὶ Qviller 1981.

616. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε τὶς μαρτυρίες τοῦ Θουκυδίδου I, 5, 3 Αἰτωλικὸν γὰρ ἀρπάσαι τὰ τῶν πέλας, νῦν δὲ καὶ τὰ πόρρω, I, 5, 6 ἐλήζοντο δὲ καὶ κατ' ἠπειρον ἀλλήλους. Καὶ μέχρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῶ παλαιῶ τρόπῳ νέμεται περὶ τε Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρνᾶνας καὶ τὴν ταύτη ἠπειρον. Βλ. καὶ Bakhuizen 1996, 223. Τὸ μυθικὸ θέμα τοῦ δεινοῦ πολεμιστῆ ἥρωα Τυδέα συμβολίζει τὸν ἄγριο, πολεμικὸν κατ' ἐξοχὴν τύπο τοῦ αίτωλοῦ ἥρωα, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸν βαρβαρικὸν χαρακτήρα τῶν Αἰτωλῶν πού μπορεῖ νὰ θέλει, κατὰ τὴν Antonetti 1990 47 κέ., κυρίως 53, νὰ μεταδώσει ὁ Αἰσχύλος μὲ τοὺς στίχους γιὰ τὸν Τυδέα στὴν τραγωδία *Ἐπιὰ ἐπὶ Θήβας*, 375-396.

Ἐξ αἰτίας τῆς σημασίας τῆς θέσης του ὁ Θέρμος θὰ ἦταν τόπος διεκδίκησης ἰσχυρῶν ἀρχηγῶν ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώιμους Σκοτεινοὺς Χρόνους. Τὸ μέγαρο Β δὲν εἶναι συνηθισμένο κτήριο καὶ γιὰ τὴν ὥρα εἶναι μοναδικὸ στὴν Αἰτωλία. Πιθανῶς ὁ ἀρχηγός (καὶ ἡ ὁμάδα του) ποὺ κατὰ καιροὺς κυριαρχοῦσε στὸν Θέρμο, καὶ θὰ ἀναλάμβανε καὶ τὴν τέλεση λατρευτικῶν πράξεων καὶ γευμάτων, θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα πρωτοβουλίας στὶς διαδικασίες ὑπαγωγῆς περισσώτερων αὐτόνομων καὶ ἰσοτίμων ὁμάδων εὐρύτερης περιοχῆς σὲ ἔστω καὶ περιστασιακὸ σχῆμα συνεργασίας. Θὰ ἀσκοῦσε κατὰ τοὺς πρώιμους χρόνους (10ος-9ος αἰ.) ἀπὸ τὸν Θέρμο τὴ συγκεκριμένη ἐξουσία τοῦ «πρώτου μεταξὺ ἴσων ἀρχηγῶν». Μέσα στὸ πλέγμα μεμονωμένων ἐγκαταστάσεων ὁ Θέρμος, χῶρος συνάντησης λαῶν παρέμενε ἐγκατάσταση σταθερή. Δὲν ἀποκλείονται καὶ περίοδοι χωρὶς δραστηριότητα καὶ κατασκευάσματα, ὅπως μετὰ ἀπὸ μεγάλες καταστροφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὀρισμένες μπορεῖ νὰ ὀφείλονται σὲ διεκδικήσεις τοῦ σημαντικοῦ τόπου, ἕως ὅτου τὸν 8ο αἰ. δημιουργήθηκε εὐρύτερου ἐνδιαφέροντος ἱερό, μὲ συνεχῆ ἐπὶ αἰῶνες λειτουργία.

Στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικοπολιτικῆς διάρθρωσης τῆς Αἰτωλίας τῶν Σκοτεινῶν Χρόνων τὸ σχῆμα τῆς δομῆς αὐτῆς εἶναι φαίνεται γενικῶς κατάλληλο καὶ βοηθεῖ μέχρι σημείου νὰ κατανοήσουμε ὀρισμένες πτυχές τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Θέρμου ὡς πρώιμου ἐθνοτικοῦ ἱεροῦ. Ὑπάρχουν ὡστόσο καὶ γιὰ τὴν Αἰτωλία πολλὰ ἀναπάντητα ἐρωτήματα. Μάλιστα τὰ θέματα ἐδῶ εἶναι περισσότερο σκοτεινὰ ἀπὸ ἄλλοῦ καὶ ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὰ φυλετικὰ ζητήματα. Δὲν ἔχουμε γνώση γιὰ τὴν πρώιμη φυλετικὴ κατάσταση. Ἀκόμη καὶ τὰ τρία φύλα (Ἀποδωτοί, Ὀφιονεῖς, Εὐρυτᾶνες) τοῦ αἰτωλικοῦ ἔθνους ποὺ παραδίδει ὁ Θουκυδίδης (III. 94. 4), τὰ τρία ἄνισα μέρη καὶ τὰ αἰτωλικά ἔθνη τοῦ Στράβωνος (X, 2, 5) δὲν γνωρίζουμε ἂν εἶχαν πραγματικὴ φυλετικὴ ἐνότητα, τὴν ὁποία ἄλλωστε καμιά αἰτωλικὴ γενεαλογία δὲν προήγαγε, οὔτε ποιά ἀκριβῶς ἦταν ἡ γεωγραφικὴ καὶ οἰκιστικὴ τους κατανομή καὶ ἐξάπλωση ἀκόμη καὶ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Ὁργάνωση κατὰ περιοχὲς ἀντίστοιχες τῶν τριῶν μερῶν εἶναι προβληματικὴ⁶¹⁷. Ζήτημα ἐπίσης εἶναι ἂν ἡ πολιτικοκοινωνικὴ δομὴ τῶν Σκοτεινῶν Χρόνων εἶναι συνέχεια ἐκείνης τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς στὴν κεντρικὴ Αἰτωλία ἢ ἔαν καὶ μέχρι ποίου σημείου διαφέρει. Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις κάνουν πιθανότερη τὴν πρώτη ὑπόθεση. Τὸ θέμα θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὴ συνέχεια.

617. Bommeljé 1988, 307-308, Bommeljé, Doorn 1987, 15, McInerney 2001β, 60, Funke 1997 152 κέ. Ὁ Gehrke 2006, 169-170 παραλληλίζει τὰ τρία αἰτωλικά μέρη πρὸς τὴν τριμερῆ φυλετικὴ διαίρεση τῶν Δωριέων, ποὺ μαρτυρεῖται ἤδη στὸν Ὅμηρο (τ, 177) ἂν καὶ θεωρεῖ καὶ αὐτὸς ὑστερότερη (δηλ. κατασκευασμένη) τὴν αἰτωλικὴ διαίρεση. Εἰκασίες ἐντοπισμοῦ αἰτωλικῶν φύλων ἔκαναν ἡ Antonetti 1990, 27-28 ὅπου καὶ ἀναφορὲς σὲ ἄλλες πραγματεῖες τῆς

καὶ ὁ Νερατζῆς 2001. Τὴ δυσκολία ὁμως ταύτισης μεταγενέστερων ἐγκαταστάσεων καὶ περιοχῶν μὲ ἔθνη (γνωστὰ ἀπὸ ἐπιγραφές) ἐπεσήμανε ἤδη ὁ Funke 1997, 172-173. Ὁ Sakellariou 1989, 390-391, Σακελλαρίου 2001, 331 ἀποδέχεται ὅτι οἱ Αἰτωλοὶ ὡς φυλετικὸ ἔθνοτικὸ σύνολο κατοικοῦσαν ἤδη τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ στοὺς τόπους ὅπου τοὺς τοποθετεῖ ὁ Ὅμηρος (βλ. καὶ σ. 256).

B. ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ

Όπως δὲν γνωρίζουμε τὴ δομὴ τῶν ομάδων καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὸν χῶρο, τὸ ἴδιο ἄγνωστη εἶναι καὶ ἡ οἰκιστικὴ δομὴ, καὶ μόνο εἰκασίες γενικῶς γίνονται⁶¹⁸. Ἐξαρθεῖ ἐξαρχῆς ὅτι δὲν διαπιστώθηκαν ἀνασκαφικῶς στὴν Αἰτωλία μικρότερα ἢ μεγαλύτερα συγκεντρωτικὰ οἰκιστικὰ κέντρα τοῦ 8ου αἰ., ἀλλὰ οὔτε μεμονωμένες ἐγκαταστάσεις καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν ἔχουμε ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια γιὰ τὴν ὑπαρξὴ σταθερῶν σχέσεων πληθυσμιακῶν ομάδων μὲ γεωγραφικὲς θέσεις, στοιχεῖο ποῦ θὰ ἦταν ἄλλωστε ἀποφασιστικὸ γιὰ νὰ δεχθοῦμε ἤδη συγκεντρωτικὴ πολιτικὴ ὀργάνωση περιοχῶν. Ἡ χρονολόγηση ἐξελίξεων σὰν αὐτὴ τοποθετεῖται ὑστερότερα σὲ ἄλλους τόπους, Φωκίδα, Λοκρίδα, Ἀχαΐα ποῦ εἶχαν πρὸ προηγμένο βαθμὸ ἐθνοτισμοῦ⁶¹⁹.

Ὡστόσο αἰτωλικὰ κέντρα, ὡς σύνολα κατοίκων σὲ μιὰ συγκεκριμένη, μεγαλύτερη ἢ μικρότερη περιοχή, φέρονται κατὰ τὸν *Νηῶν Κατάλογον* στὴ νοτιοδυτικὴ παράλια ζώνη⁶²⁰ (Αἰολίς κατὰ Θεουκυδίδη III,94,3).

Ἀπὸ τοὺς τόπους τοῦ *Καταλόγου* ἢ Καλυδῶν, ἢ Πλευρῶν καὶ ἡ Χαλκίς ταυτίζονται, ἐνῶ τῆς Ὀλένου καὶ τῆς Πυλῆνης οἱ θέσεις ἀγνοοῦνται. Τὰ ὀνόματα αὐτὰ δηλώνουν περιοχὲς ἐγκαταστάσεων τοῦ 8ου - 7ου αἰ. (ἐποχὴ τοῦ *Καταλόγου*), ἀλλὰ

618. Δὲς καὶ σημ. 615. Ὁ Haggis 1999 303 κέ. τονίζει ἰδιαίτερα ὅτι ἡ ταύτιση διάσπαρτων πληθυσμιακῶν ομάδων (π.χ. στὴ Μεσοημία, τὴ Βοιωτία, τὴν Κρήτη) μὲ τοποθεσίες προῆγε τὴν ταυτότητά τους, τὴ σύνδεση τῆς κοινότητος μὲ τὴ θέση καὶ κατὰ συνέπειαν τὴ σταθερότητα τῶν ἐγκαταστάσεων. Τὸ δίπτυχο διάσπαρτες μεμονωμένες ἐγκαταστάσεις - μεγαλύτεροι συγκεντρωτικοὶ οἰκισμοὶ (dispersed - nucleated settlements), (βλ. σχόλια στοὺς ὅρους αὐτοὺς Åström 1992) καὶ τὰ σχετικὰ ζητήματα πραγματεύθηκαν παλαιότερα οἱ Renfrew, Poston 1979, 440 κέ.: Μπορεῖ νὰ συνυπῆρχαν οἱ δύο μορφὲς στὸν ἴδιο τόπο καὶ τὴν ἴδια ἐποχὴ, καὶ ἡ διαφορὰ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται καὶ στὴν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀλλὰ ἡ σπουδαιότητα μιᾶς θέσης καὶ ἡ λειτουργία της ὡς κέντρου δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ οἰκισμοῦ. Τὸ θέμα τῆς ταύτισης πληθυσμιακῶν ομάδων μὲ τὴ γεωγραφικὴ θέση μιᾶς ἐγκατάστασης καὶ τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τους μέσω αὐτῆς (community of place) πραγματεύεται τὰ τελευταῖα χρόνια σὲ περισσότερες μελέτες τῆς ἢ Catherine Morgan (βλ. π.χ. 2003, 45 κέ., 2006 238 κέ.). Βεβαίως οἱ μεγάλοι συγκεντρωτικοὶ οἰκισμοὶ δὲν χαρακτηρίζουν τὴν Αἰτωλία κατὰ τὶς πρώιμες περιόδους. Ὅτι στὸν Θέρ-

μο ἔχουμε οἰκισμὸ μὲ ἀρχιτεκτονικὲς ἐνδείξεις ἱεραρχίας (Morgan 2006, 240) δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐξακριβωμένο, γιὰ τὸν δὲν γνωρίζουμε εἰμὴ μόνον ἓνα κτήριο ὀλόκληρο, τὸ Β, ἐνῶ τὰ κατάλοιπα τῶν ἄλλων δὲν ἀρκοῦν. Ἀλλὰ καὶ ἄλλο οἰκιστικὸ σχῆμα εἶναι δυνατό: τὸ μεγάλο ἀρχηγικὸ κτήριο (μέγαρο Β) νὰ βρίσκεται σὲ ἄλλη θέση μακριὰ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ. Πρὸς τὸ πρότυπο τῶν μεγάλων συγκεντρωτικῶν οἰκισμῶν κλίνει ἡ Hooby Nielsen 2001, ἀναφερόμενη εἰδικότερα στὴν Αἰτωλία, καὶ προτείνει ὅτι τουλάχιστον τὸν 8ο αἰ. ὑπῆρχαν ἐδῶ οἰκιστικὰ κέντρα (nucleated hill habitations), ὑπονοώντας τὴν ἀρχὴ ἀστικοποίησης μὲ βάση ἀσφαεῖς τοπογραφικοὺς συσχετισμοὺς ἀκαθόριστων οἰκιστικῶν ἐνδείξεων μὲ κατάλοιπα ἱερῶν. Τουλάχιστον στὴν κεντρικὴ Αἰτωλία διαδικασίες σχετιζόμενες μὲ τὴ διαμόρφωση ἀστικῶν κέντρων τόσο πρόωγα δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν ὥρα.

619. Morgan 2006, 235.

620. Β 638-644. Βλ. Kirk 1985, 222-223, Visser 1997, 599-608, 750. Giovannini 1969, 30-31, 46-47, Hope Simpson, Lazenby 1970, 107-110, Eder 2003β, Eder 2007β, 82-83, Bommelé 1988, 307 σημ. 38, Anderson 1995. Βλ. τελευταῖα πλούσια βιβλιογραφία Γούναρης 2005.

ή ύπαρξη τότε οικιστικῶν πυρήνων καὶ ἡ ὑπαγωγή τους σὲ ἐνιαῖο πολιτικὸ σχῆμα διακυβέρνησης, ὅπως διαφαίνεται στὴν Ἰλιάδα, μπορεῖ νὰ εἶναι μεταφορὰ σὲ μυθιστορούμενη κατάσταση τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς. Πράγματι τὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα στὴ ΝΔ Αἰτωλία, ἐν μέρει σημαντικά, ἀφήνουν περιθώρια τέτοιας ἀναγωγῆς. Εὐστοχες εἶναι ἐν προκειμένῳ νομίζω οἱ γενικὲς παρατηρήσεις τοῦ Gschnitzer ὅτι στὸν Ὅμηρο συνδέθηκαν μὲ παλαιὰ κέντρα «φύλα» ποὺ μετακινούνταν τὰ χρόνια τῆς κρίσης⁶²¹. Καὶ δὲν θὰ ἦταν ἀστήρικτη ἡ ἄποψη ὅτι τὸν 8ο αἰ. πληθυσμιακὲς ὁμάδες θὰ ἐπιζητούσαν τὴ σύνδεσή τους μὲ τόπους οἰουδήποτε μυκηναϊκοῦ παρελθόντος τῆς Αἰτωλίας.

Ἡ παλαιότερη ἔρευνα προσπαθώντας νὰ μὴ θίξει τὴν ἀύθεντικότητα καὶ τὴν ἀρχαιότητα τῆς παράδοσης ποὺ φαινόταν νὰ ἐκπροσωπεῖ ὁ *Νηῶν Κατάλογος* σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξη Αἰτωλῶν κατὰ τὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ στὴν Αἰτωλία, καὶ μαζί νὰ μὴν ἀγνοήσει τὸ γεγονὸς τῶν μετακινήσεων ὁμάδων κατὰ τὶς μεταμυκηναϊκὲς περιόδους τῶν ἀναστατώσεων, ὀδηγήθηκε σὲ ἀπόψεις ὅπως αὐτὴ τοῦ Klaffenbach ποὺ συμφωνεῖ μέχρι σημείου μὲ τὴ θέση τοῦ Gschnitzer, ὅτι οἱ Αἰτωλοὶ τοῦ *Καταλόγου* ἀνήκουν στὸ προϊστορικὸ, ὑστεροελλαδικὸ στρώμα καὶ κατοικοῦσαν ἤδη τότε στὴν ἀκτὴ τῆς Αἰτωλίας. Τὸ ὄνομά τους μεταφέρθηκε ἀργότερα σὲ ἐπήλυδες (βορειοδυτικὲς ὁμάδες)⁶²². Ἀλλὰ ὅπως εἶναι σκοτεινὴ ἡ σχέση τῶν Αἰτωλῶν τοῦ Ὁμήρου μὲ τοὺς κατοίκους τῶν ἱστορικῶν χρόνων, εἶναι τὸ ἴδιο ἄγνωστη καὶ ἡ σχέση τῶν πρώτων (ὡς φυλετικῆς ὁμάδας) μὲ τοὺς ὑστεροελλαδικοὺς κατοίκους. Οἱ ἀναμίξεις ὁμάδων διάφορων φύλων ἤδη κατὰ τὴν 2η χιλιετία πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀσφαλῆς.

Ὁ περιορισμὸς στὴ νοτιοδυτικὴ περιοχὴ εἶναι πάντως ἐνδεικτικὸς, ὅτι ὅταν συντάχθηκε ὁ *Κατάλογος*, προφανῶς μόνον πληθυσμιακὲς ὁμάδες συνδεόμενες μεταξὺ τους, στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς Αἰτωλίας, εἶχαν ἢ ἐπεδίωκαν νὰ νομιμοποιήσουν ἢ νὰ ἐμπεδώσουν σταθερὴ καὶ συνεχὴ σχέση μὲ θέσεις ποὺ εἶχαν προϊστορικὸ παρελθόν. Ὅπως καὶ γιὰ ἄλλες περιπτώσεις τοῦ *Καταλόγου*, τίθεται τὸ ἐρώτημα ἂν οἱ πληθυσμιακὲς αὐτὲς ὁμάδες εἶχαν ἤδη ἐθνοτικὴ ταυτότητα ἢ βρισκόνταν μόνον στὴν ἀρχὴ τοῦ σταδίου ἐθνοτισμοῦ. Ἐφ' ὅσον δεχόμεστε ὅτι ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει ὁ *Κατάλογος* δὲν ἀνάγεται στὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ, ἢ χρῆση τοῦ ἐπικοῦ ἐθνικοῦ Αἰτωλοὶ στὸν *Κατάλογο* καὶ στὴ διήγηση τοῦ Φοίνικος (I 529-599) κ.ἄ., πρέπει νὰ μένει νομίζω ὡς ἐνδειξη πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐθνοτικῆς ἀντίληψης ἀπὸ τὸν 8ο αἰ., τὸ ἐνωρίτερο.

Ὅπως ἀναφέραμε τὸ θεωρητικὸ σχῆμα τῆς σχέσης φύλου καὶ ὀνόματος γεωγραφικῆς περιοχῆς⁶²³ ἔχει τρωθεῖ: Περισσότεροι ἐρευνητὲς δέχονται ὅτι τὰ ἐθνικὰ

621. Gschnitzer 1971, 16.

622. Klaffenbach 1932, IX κέ. Πρβ. τὴ θεωρητικὴ ἀνάλυση τοῦ Renfrew 1979.

623. Gschnitzer 1955, 134, ὁ ἴδιος, 1971, 7-8 γιὰ τὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας τόπων ἀπὸ ὀνόματα φύλων τὰ ὁποῖα ἀφοῦ ἐγκαταστάθη-

καν ὀργανώθηκαν κατὰ περιοχὲς μὲ κρατικὴ δομὴ. Τὴν ὀμηρικὴ μαρτυρία ἐθνικῶν ὀνομάτων μὲ παραπομπὴ στοὺς στίχους βλ. Sakellariou 1989, 381 σημ. 1, 390-391, Σακελλαρίου 2001, 331.

όνόματα δὲν σημαίνουν ιδιαίτερη μορφή πολιτικής οργάνωσης, οὔτε ὀρισμένη γεωγραφική ἐπικράτεια καὶ ὅτι ὑπόκειται σὲ ἀλλαγὴ σημασίας⁶²⁴. Καὶ πράγματι δὲν θὰ ἐξήγαγε ἡ ἔρευνα τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ὀμηρική συχνὴ καὶ σταθερὴ ἀναφορὰ σὲ Αἰτωλοὺς σημαίνει ἤδη σύσταση ἐθνικοῦ - πολιτικοῦ σχηματισμοῦ, οὔτε πολὺ περισσότερο ἐδραιωμένη πεποίθηση γιὰ ἐνιαία φυλετικὴ κοινότητα τὸν 8ο αἰ. Ἄλλωστε πλούσια εἶναι ἡ ἴδια ἀρχαία παράδοση περὶ τῶν ὀμάδων, μυθικῶν ἢ ιστορικῶν ποὺ ἔζησαν στὴν Αἰτωλία: Κουρήτες, Ὑαντες, Αἰολεῖς, Ἐπειοί, Αἰτωλοί (οἱ τελευταῖοι μὲ περισσότερα μέρη καὶ ἔθνη): ἀπόηχος καὶ αὐτὴ ἑτερογένειας καὶ ποικιλίας ἐπαφῶν καὶ ἀναμίξεων σὲ μακρινὸ παρελθόν⁶²⁵. Ἡ χρῆση ὅμως τοῦ ὀνόματος δείχνει ἀκριβῶς τὴν τάση νὰ συνδεθοῦν ἀνάμικτοι πληθυσμοὶ ὑπὸ τὸ ἐθνικὸ Αἰτωλοὶ καὶ πιθανῶς κάτι ἀκόμη: τὸν ἀνταγωνισμὸ τῆς νοτιοδυτικῆς περιοχῆς πρὸς τὴν κεντρικὴ (πρὸ ἐνιαία πληθυσμιακῶς;) Αἰτωλία. Ἴσως μάλιστα ἡ μεταγενέστερη ταύτιση τῆς ἀρχαίας Αἰτωλίας μὲ τὴ νοτιοδυτικὴ περιοχὴ (Στράβ. X, 2, 3, 22) ἀνήκει στὸ ἴδιο πλέγμα ἱστορικῆς κατασκευῆς.

Ὁ Θέρμος ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ Ἔπος καὶ γι' αὐτὸ φαίνεται ὅτι δὲν συμμετεῖχε στὸν ἐθνοτισμὸ ποὺ ἀναφέραμε. Δὲν ἀναπτύχθηκε ἐδῶ οἰκισμὸς μὲ ἡγεμόνα διεκδικητὴ μυθικῆς καταγωγῆς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Στράβων μόνον μίαν φορὰ ἀναφέρει τὸν Θέρμο, στὸ κεφάλαιο περὶ Κουρήτων (X, 3,2) ἀντλώντας ἀπὸ τὸν Ἐφορο. Καὶ αὐτὸ πιθανῶς ὀφείλεται στὸ ὅτι βασικὴ πηγὴ ἦταν ὁ *Νηῶν Κατάλογος* ὁ ὁποῖος σιωποῦσε.

Ἐνδειξη ἀξιόλογης δραστηριότητος καὶ ἴσως πολιτικῆς οργάνωσης, ἀσφαλῶς ὅμως οἰκονομικῆς ὑπεροχῆς, εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τῶν θολωτῶν μυκηναϊκῶν τάφων ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Μαστροκώστας στὸν Ἅγιο Ἡλία δυτικῶς τῆς λιμνοθάλασσας τοῦ Αἰτωλικοῦ (εἰκ. 82) καὶ τῶν ἄλλων κοντὰ στὴν Παλαιομάνινα καὶ στὴ Μίλα, ὄχι μακριά, στὴν ἄλλη ὄχθῃ τοῦ Ἀχελώου, καθὼς καὶ τὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα, ἂν καὶ περιορισμένα, στὴν Καλυδῶνα, στὴν Πλευρώνα, στὴ Χαλκίδα κ.ά.⁶²⁶. Ἀλλὰ καὶ τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου σημαντικὰ εὐρήματα συγκεντρώνονται στὴν ἴδια περιοχὴ: εἶναι τὸ μεγάλο νεκροταφεῖο, βορειότερα, στὴ Σταμνά, στὸν μυχὸ τοῦ κόλπου⁶²⁷. Τὰ ἀρχαιολογικὰ αὐτὰ δεδομένα πιστοποιοῦν συνέχεια μετὰ ἀπὸ τὴν

624. Funke 1993, 42-44 μὲ ἀναφορὰ στὸν ὄρο τοῦ Max Weber "ethnische Gemeinsamkeiten" (Weber 1976, 235 κέ.), Ulf 1996β, 277 κέ., Morgan 2003, 7.

625. Στράβ. IX 4, 18, IX 3, 12, X 3,6, X 2, 5, Bommeljé 1988, 302-306, 315 (γενεαλογικὴ διαπλοκὴ Αἰτωλῶν μὲ Αἰολεῖς). Funke 1991, 187-188, Antonetti 1994, 123-126. Βλ. καὶ West 1978, 372 κέ., γιὰ τοὺς Κουρήτες τοὺς ὁποῖους θεωρεῖ ὑπὸ δύο ὄψεις, δηλ. ὡς μορφὲς τοῦ μύθου, ἀλλὰ καὶ ὡς νέους (κούρους), καὶ Gordon 1999, 934. Ἡδὴ ὁ Στράβων ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητας καὶ τῆς προέλευσης τῶν Κουρήτων τῆς

Αἰτωλίας τοὺς ὁποῖους ἀναφέρει ὡς αἰτωλικὸ φύλο, κατὰ παλαιὰ προφανῶς πηγὴ, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι στὸ ὄνομα τῶν Κουρήτων οἱ ἱστορικοὶ συνήγαγον εἰς ἓν τὰ ἀνόμοια (X, 3, 8).

626. Hope Simpson 1965, 91, Hope Simpson, Dickinson 1979, 103, Μαστροκώστας 1963, Παπαδόπουλος 1991, Παπαδόπουλος, Κοντορλή - Παπαδοπούλου 2004, Σιώρη 2004 (μὲ βιβλιογραφία τῶν ἀνακοινώσεων Μαστροκώστα), Σουέρεφ 1991, Dietz, Moschos 2006, 55 κέ., Saranti 2004.

627. Χριστακοπούλου 2006, ἡ ἴδια 2001.

Εικ. 82. Ο κόλπος του Αιτωλικού και η ακρόπολη του Αγίου Ηλία.

Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ καὶ μαζί με ἐκεῖνα τῆς Καλυδῶνος καὶ τῆς Πλευρῶνος⁶²⁸ ἔρχονται σὲ κάποια συμφωνία μετὰ τὴν παράδοση ποὺ φανερώνει ὁ *Κατάλογος* γιὰ τὴ νοτιοδυτικὴ παραλιακὴ ζώνη. Πιστεύω συμπερασματικῶς ὅτι τὸ ἐθνικὸ ὄνομα Αἰτωλοί, ἂν δὲν χρησιμοποιεῖτο ἤδη, τουλάχιστον ὑπῆρχε ἢ ἐπιδίωξη νὰ ἐπικρατήσῃ στὴν περιοχὴ ὡς αὐτοπροσδιορισμὸς ὅταν συντάχθηκε ὁ *Νηῶν Κατάλογος*. Τὸ ἐπικὸ ἐθνικὸ ὄνομα ἦταν ὄπλο στὰ χέρια τῆς Καλυδῶνος καὶ τῆς Πλευρῶνος γιὰ ἐθνοτικὴ σύσταση, προαγωγή καὶ ἡγεσία. Συνεπικουροὶ θὰ ἦταν καὶ οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι.

628. Μαστροκώστας *ΑΔ* 17, 1961-2 Β, 183, *ΑΔ* 22, 1967 Β2, 320, Δεκουλάκου *ΑΔ* 26, 1971

Β, 326-327, *ΑΔ* 27, 1972 Β2, 438-439, Σταυροπούλου - Γάτση *ΑΔ* 47, 1992 Β1, 154.

Παραβάλλοντας όμως με άλλα έθνη, π.χ. της Θεσσαλίας, τὰ δεδομένα τῆς Αἰτωλίας, δὲν διακρίνουμε ἐδῶ τὴν εὐρεία καὶ δυναμικὴ διαπλοκὴ ἐθνικῶν ομάδων καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἤδη πρώιμων ἰσχυρῶν πολιτικῶν σχηματισμῶν με θεσμούς καὶ αὐτοπροσδιορισμό⁶²⁹. Καὶ πάλι ἡ ἔλλειψη ἐκτεταμένης ἢ καὶ τυχερῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας θὰ μπορούσε νὰ χρεωθεῖ μέρος τῶν κενῶν. Γιατὶ ἐνῶ λείπουν ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ σαφεῖς ἐπιφανειακὲς ἐνδείξεις γιὰ οἰκιστικὰ κέντρα τὸν 8ο αἰ., ἢ καὶ παλαιότερα στὴν Αἰτωλία, ἦλθε ἐξαίφνης στὸ φῶς τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ μεγάλο νεκροταφεῖο τῆς Σταμνᾶς ποὺ ἀναφέραμε ἤδη. Τὸ εὖρημα αὐτὸ ποὺ δὲν ἔχει δώσει ἀκόμη τοὺς καρπούς του ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη ἱστορικὴ θεώρηση, πρέπει δὲ νὰ ἀποτελέσει καὶ ἀφετηρία ἔρευνας γιὰ τὴν ἀναζήτησιν οἰκιστικοῦ κέντρου ἢ ἐνιαῖα ὀργανωμένων πλησιόχωρων οἰκισμῶν. Τοπογραφικὲς ὀνομαστικὲς ταυτίσεις χρειάζονται ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση. Ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ γίνουν με βάση ἄλλων τόπων δεδομένα, ὅπως π.χ. ὅτι μπορεῖ νὰ ἦταν νεκροταφεῖο μελῶν περισσότερων ἀγροτικῶν κοινοτήτων με κάποια μορφή κεντρικῆς ὀργάνωσης. Διακρίθηκε καὶ παρουσιάσθηκε ἤδη ἰδιαίτερος πρωτογεωμετρικὸς τάφος: ἀκανόνιστου ἔλλειψοειδοῦς σχήματος κτιστὸς λάκκος με ἓναν ἐνταφιασμὸ καὶ κατάλοιπα τριῶν καύσεων καὶ με ἐνδιαφέροντα κτερίσματα. Ἦταν προφανῶς ἐξέχοντος πολεμιστῆ, ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαῖα ἡγεμόνος τάφος.

Ἀντιθέτως πρὸς τὴ Σταμνὰ ὅπου τὸ μεγάλο νεκροταφεῖο τῶν Σκοτεινῶν Χρόνων δὲν ἔχει ἀκόμη συμπληρωθεῖ με ἀντίστοιχα οἰκιστικὰ κατάλοιπα, στὸν Θέρμο ἔχουμε οἰκιστικὰ στοιχεῖα κεντρικῆς θέσης ἀπὸ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ καὶ (ἀμφίβολα) τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, χωρὶς τάφους. Δὲν ἀρκεῖ ἡ ἐπίκληση τῆς ἀρχαιοκαπηλικῆς δραστηριότητος, οὔτε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔλλειψη. Γιατὶ θὰ ἀνέμενε κανεὶς ἔστω καὶ ἐλάχιστα τυχαῖα εὐρήματα, τὰ ὁποῖα ὅσο γνωρίζω δὲν ὑπάρχουν. Μόνον ἀπὸ τὴ νότια Τριχωνίδα ἀναφέρονται εὐρήματα: πρωτογεωμετρικὴ ταφικὴ συστάς καὶ γεωμετρικὸς κιβωτίοσχημος τάφος στὴν περιοχὴ τῆς Γαβαλοῦς (Τριχώνιο)⁶³⁰.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο ἡ ἔως τώρα ἀπουσία νεκροταφείου τῆς Ὑστεροελλαδικῆς καὶ τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου στὴν περιοχὴ τοῦ Θέρμου ποὺ ἐκπλήσσει, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνυπαρξία ἄλλων ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων οἰκιστικῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ αὐτὴ θέσιν τῆς Αἰτωλίας. Οὔτε περὶ τὸν Θέρμο, οὔτε ἄλλες ἐγκαταστάσεις στὴν εὐρύτερη περιοχὴ γνωρίζουμε.

Ὡστόσο θὰ πιστεῦε κανεὶς ὅτι ὑπῆρχαν οἰκισμοὶ γύρω ἀπὸ τὴ λίμνη ἢ στὰ παράκτια ὑψώματα, καθὼς καὶ πλησιέστερα στὸν Θέρμο καὶ στὰ ἱερὰ τοῦ Ταξιάρχου καὶ τῆς Χρυσοβίτσας. Ἴσως δὲν σώθηκαν λόγω εὐτέλειας τῶν ὑλικῶν ἢ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπισθεῖ (εἰκ. 83-84)⁶³¹. Ἐξήγησις ἀπὸ ὀρισμένη πλευρὰ ἐρευνητῶν

629. Archibald 2000, 216, 220.

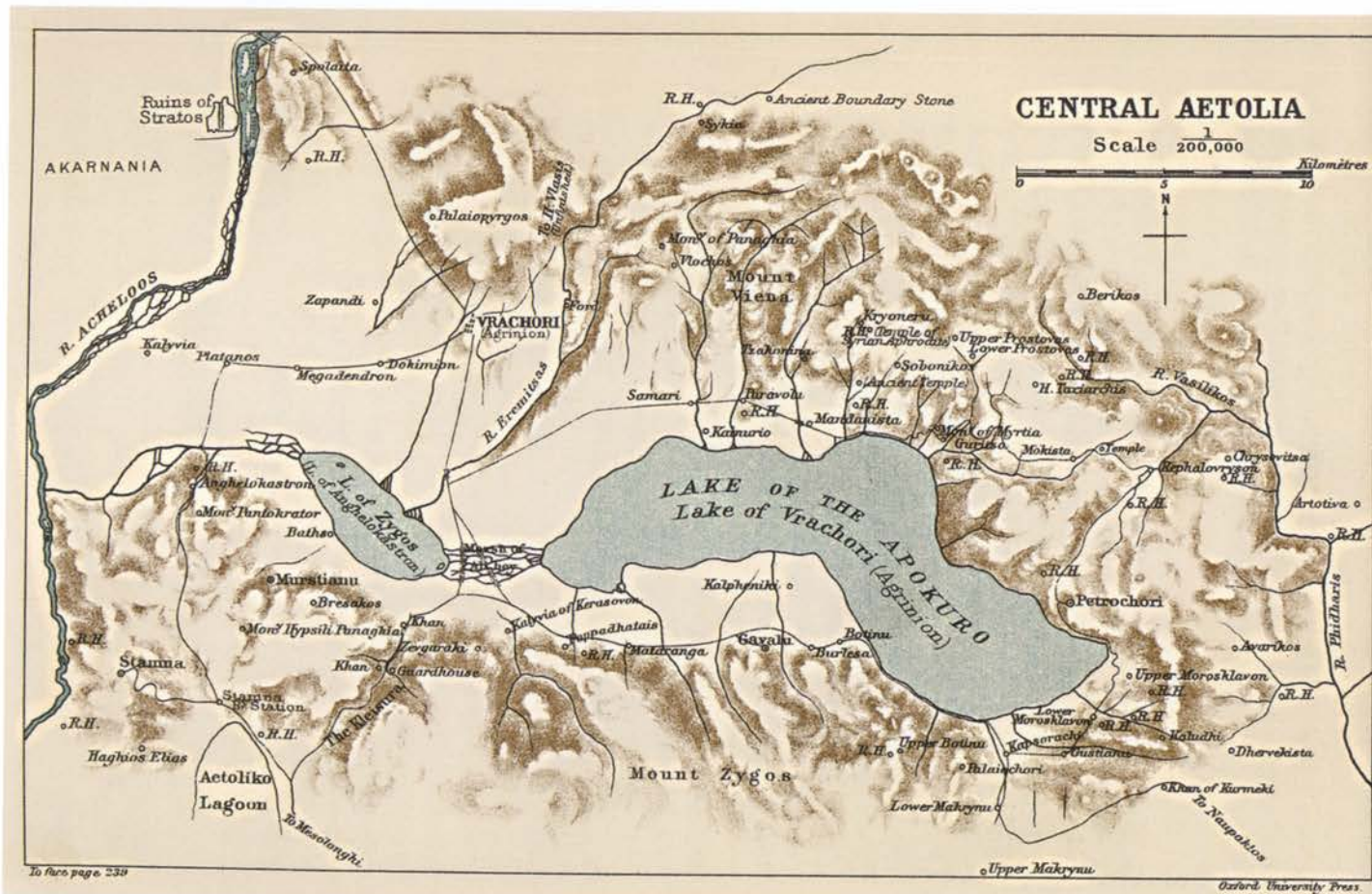
630. ΑΔ 34, 1979 Β1, 208, ΑΔ 37, 1982 Β1, 150-151, ΑΔ 47, 1992 Β1 148-149. Σταυροπούλου - Γάτση 1980. Στὸ Λιθοβούνη βρέθηκε καὶ μυκηναϊκὸς τάφος ΑΔ 18, 1963 Β, 147, πίν. 186.

631. Βλ. καὶ σημ. 605, 618. Ὡστόσο ἀποκαλύπτονται κατὰ καιροῦς, με τὴν εὐκαιρία οἰκο-

δομικῶν ἐργασιῶν καὶ ἄλλων ἐργῶν, κατάλοιπα με πρώιμη κεραμικὴ, ποὺ γίνονται ἀντικείμενα ἔρευνας, π.χ. πρόσφατα στὰ Σιταράλωνα (ἀρχ. Πάμφιον;) κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τῆς Τριχωνίδος καὶ ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸν Θέρμο (φιλικὴ πληροφορία τῆς Ἐφόρου Μαρίας Σταυροπούλου - Γάτση).

Εικ. 83. Η λίμνη της Τριχωνίδας κάτω από το ύψιπεδο του Θέρμου.

Εικ. 84. Χάρτης της κεντρικής Αιτωλίας (Woodhouse 1897).

θα μπορούσε να αναζητηθεί στην εικαζόμενη αλλαγή της οικονομίας, συγκεκριμένα στον περιορισμό της αγροτικής οικονομίας και στην ανάπτυξη της ποιμενικής και νομαδικής ζωής. Η ανεύρεση όστων αιγοειδών κατά μεγάλη πλειονότητα, για θυσίες και γεύματα από την Ύστεροελλαδική Έποχή έως την ίδρυση των ναών στον ύστερο 7ο αί., δείχνει τον ποιμενικό χαρακτήρα των λαών της περιοχής και των περαστικών από τον Θέρμο. Άλλα όλες οι τελευταίες έρευνες συμφωνούν ότι δέν

υπήρξε εγκατάλειψη της αγροτικής ζωής που να είχε ως συνέπεια τη διάλυση των οικισμών⁶³². Μέχρις ότου νέα εύρηματα αλλάξουν τυχόν την εικόνα δεν είναι δυνατό παρά να τίθενται οι διάφορες έκδοχές. Η εγκατάλειψη οικισμών από τον άρχηγό δεν σημαίνει πάντοτε και καταστροφή - άφανισμο του οικισμού. Ειδικά στον Θέρμο το κλίμα και η βλάστηση του ύψιπέδου με τις πολλές πηγές (ύψομ. 350 μ. περ.) θα επέτρεπαν και αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή όλες τις εποχές του έτους χωρίς ανάγκη μετακινήσεων και συμμετοχή των κατοίκων του σε νομαδικό τρόπο ζωής.

Υπολογίσιμη είναι και η μείωση (ή και η άραιη κατανομή) πληθυσμού στην Αιτωλία, που θεωρείται φαινόμενο γενικότερο κατά τη μετάβαση στους Σκοτεινούς Χρόνους⁶³³, καθώς και οι έπιπτώσεις από τις αναστατώσεις που άκολούθησαν το τέλος της Ύστεροελλαδικής Έποχής, υπό την προϋπόθεση ότι συνέβησαν τέτοιες ανατροπές και νέες εγκαταστάσεις κατά τους Πρώιμους Σκοτεινούς Χρόνους στην Αιτωλία. Όρισμένοι έρευνητές άμφισβητούν τη σημασία και την επίδραση που μπορεί να είχαν στις έξελίξεις οι πληθυσμιακές μετακινήσεις. Και άσφαλώς μπορεί να μην έγιναν δραματικές και συστηματικές εισβολές "όρδων" που να προκάλεσαν

632. Ίδιαίτερη έμφαση στο θέμα των μετακινήσεων των κτηνοτρόφων και του κτηνοτροφικού νομαδισμού στην Αιτωλία έδωσε ως γνωστόν ο Kirsten 1983. Βλ. σχετικώς Antonetti 1990, 25-27, Bommelje, Doorn, 1987, 36, 58, εικ. 5-7, Funke 1993, 34 σημ. 11. Ο Snodgrass σέ περισσότερες μελέτες του ανέπτυξε την άποψη της ποιμενικής κοινωνίας της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου, 1971, 378-380, ο ίδιος 1980, 35-36, ο ίδιος 1987, 193 κέ. Έγκαταλείψεις τόπων λόγω έξαντλήσεως πόρων και μετακινήσεις σέ σχέση με τον κτηνοτροφικό βίο σχολιάζει και πάλι ο ίδιος 1989, 133 κέ. Παρατηρήσεις Dickinson 2006α, 98-99. Το ζήτημα της προτεραιότητας του ποιμενικού βίου και της κτηνοτροφίας κατά την Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου έναντι της γεωργίας της Μυκηναϊκής Έποχής πραγματεύονται περισσότεροι έρευνητές τα τελευταία χρόνια: Halstead 1987, Cherry 1988, Hurwitt 1993, 21, Foxhall 1995, Palmer 2001, και συγκλίνουν στην διαπίστωση, παρ' όλα τα κενά στη γνώση και στην αρχαιολογική μαρτυρία, ότι υπήρχε ώστόσο συνέχεια γεωργίας από τη Μυκηναϊκή Έποχή και ανάμικτη άγροτοκτηνοτροφική άπασχόληση και πάντως ότι δεν είναι αυθεντική ή εικόνα καθυστερημένης ποιμενικής κοινωνίας. Μένει όμως για όρι-

σμένους ίσως εύλογη έκδοχή ή στροφή προς την κτηνοτροφία κατά τους Σκοτεινούς Χρόνους, γιατί αυτή θα ένδυνάμωνε τοπικούς άρχηγούς και για τον λόγο ότι είναι δυνατό ή ανατροπή του συστήματος και η μείωση του πληθυσμού να άφησαν γή ελεύθερη για ποιμενική έκμετάλλευση. Βλ. σχόλια της Palmer 2001, 76-77. Πρέπει να γίνεται εκτίμηση των κατά τόπους γεωφυσικών και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, ή δέ τυχόν αύξηση κτηνοτροφίας έν τώ μέσω άραιου πληθυσμού μιās περιοχής χρειάζεται, νομίζω, ιδιαίτερες έξηγήσεις. Πάντως μετακινήσεις έστω και μικρών ομάδων κτηνοτρόφων έγιναν πάντοτε. Αύτες θα μπορούσαν να έξασφαλίζουν και στα χειμαδιά και στα όρεινά μέρος κατάλληλο για διαμονή και βοσκή, άκόμη και αν δεν υπήρχε άνεπτυγμένη κτηνοτροφική όργάνωση. Οι άρχαιολογικές ένδείξεις τέλος πρέπει να άποτελούν τη βάση για τέτοιες εκτιμήσεις. Ανάμικτο άγροτοκτηνοτροφικό σύστημα κατά την Έποχή του Χαλκού συμπεραίνει και ο Tartaron 2004 για την κοιλάδα του Άχέροντα στην Ήπειρο. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Bintliff 1982, 107.

633. Από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. Snodgrass 1983β, 80, ο ίδιος 1987, 184, Lemos 2002, 196, Wallace 2007, 631.

μαζικούς έκτοπισμούς πληθυσμών⁶³⁴, αλλά ο αντίκτυπος της διάλυσης του μυκηναϊκού συστήματος πρέπει να έγινε μακροχρόνια αίσθητος και στην κεντρική Αιτωλία και πρώτα μάλιστα στη νοτιοδυτική παραλιακή ζώνη. Εικασίες όμως δεν μπορούμε να κάνουμε για την Αιτωλία που δεν έχει ανακτορικές εγκαταστάσεις, όπως για άλλους τόπους, όπου η πτώση του άνακτος οδήγησε σε συγκεκριμένη νέα πολιτική, οικονομική και ιστοριογεωγραφική διάρθρωση και τελικώς σε εξαφάνιση των μυκηναϊκών πολιτισμικών δραστηριοτήτων⁶³⁵.

Για την εποχή του μεγάρου Β, χωρίς να αποκλείεται οικισμός άγνωστου μεγέθους στη θέση αυτή ή σε άλλη πλησιόχωρη, είναι εξίσου δυνατό να υποθέσουμε, όπως ήδη σημειώσαμε, μικρή μόνο εγκατάσταση άρχηγικού χαρακτήρα, δηλ. μιας ομάδας με έπικεφαλής άρχηγό που θα άσκούσε κατά τις κοινοτικές ανάγκες πολιτική και λατρευτική δραστηριότητα προς χάριν συνόλου μικρών εγκαταστάσεων με έδρα και χώρο συνάντησης το μέγαρο Β. Κεντρική θέση χωρίς μεγάλο μόνιμο πληθυσμό είναι φαινόμενο που άπαντ⁶³⁶. Και έδω υπάρχουν οι άπαραίτητες προϋποθέσεις. Άλλωστε ο Θέρμος μέχρι τέλους έμεινε μακριά από τη δημιουργία μεγάλου άστικού κέντρου, ενώ ο χώρος ήταν σε χρήση χωρίς εγκατάλειψη από τους προμυκηναϊκούς χρόνους. Η άδιάκοπη χρήση χώρων για κατοίκηση⁶³⁷ ή λατρεία από τη Μυκηναϊκή Έποχή δεν είναι σπάνια, καθώς και οι άλλαγές στο είδος της χρήσης. Στον Θέρμο το γεγονός ότι η θέση δεν εγκαταλείφθηκε όφείλεται σε υπερτοπική αναγκαιότητα και τη διαρκή έπικαιρότητά της όσο και στο πρόσφορο κλίμα και το ποικίλο περιβάλλον. Η βασική λειτουργία του χώρου ως κέντρου έπικοινωνίας άσκεείται σε κάθε περίπτωση.

Οι άρχαιολογικές ένδειξεις δεν οδηγούν σε ιστορικές διαπιστώσεις άσφαλεις πέρα από την άναγνώριση μιας ευρύτερης καταστροφής στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, της εισαγωγής ή μίμησης νεότερης κεραμικής και πιθανής οικιστικής άλλαγής από έκτεταμένο ύστεροελλαδικό οικισμό σε μεμονωμένο άρχηγικό οίκο. Στοιχεία άλλαγής της κοινωνικής δομής από την Ύστερη Έποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου δεν προκύπτουν. Το αντίθετο μάλιστα με πιθανότητα εικάζουμε. Το άψιδωτό μέγαρο Α ως κύριο κτήριο (άσχέτως της άγνωστης ακριβέστερης χρονολογίας της κατασκευής του) ανήκει στην προμυκηναϊκή παράδοση του τόπου. Έδρα έξ άρχης άρχηγική θα ήταν και αυτό, όπως ύστερα το μέγαρο Β, και θα παρέμεινε και άργότερα μέχρι τέλους της Μυκηναϊκής Έποχής, άκόμη και αν ο Θέρμος είχε τυχόν υπαχθεί σε μεγάλο διοικητικό μυκηναϊκό κέντρο, πράγμα όμως που δεν φαίνεται για την ώρα πιθανό. Στην κεντρική Αιτωλία περισσότερο από άλλου θα υπήρχε νομίζω συνέχεια μέχρι σημείου πολιτικοκοινωνικής μορφής, σε κάθε περίπτωση, δηλ. είτε υπήρξε άλλαγή κυρίαρχων πληθυσμιακών ομάδων είτε μεταβολή οικονομικών όρων και προσανατολισμών. Η εγκατάσταση του Θέρμου θα ήταν και τις δύο έποχές έδρα άρχηγικού κέντρου έπικοινωνίας

634. Dickinson 2006a, 243, ο ίδιος 2006β, 117-118, πρβ. Drews 1993, 61 κέ.

635. Πρβ. Rutter 1992. Άλλά άς εξαίρεθει ή

ΥΜ κεραμική.

636. Renfrew, Poston 1979, 442.

637. Snodgrass 1987, 189. Βλ. και σημ. 396.

μεγάλου μέρους της κεντρικής Αιτωλίας. Καί άσφαλώς ή Αιτωλία βρισκόταν ακόμη πολύ μακριά από τη γένεση πόλεων - άστικων κέντρων καί (πολύ περισσότερο) πολιτικών πυρήνων, αλλά καί τὸ ιερό ποτέ δὲν έξαρτήθηκε από συγκεκριμένο οικιστικό κέντρο.

Καί πάλι προβάλλει τὸ έρώτημα μήπως βίαιο έξωτερικό γεγονός προκάλεσε ή συνέβαλε στην καταστροφή του μεγάρου Β από τὰ τέλη 9ου - άρχές 8ου αί., καθως καί στον μετασχηματισμό που παρατηρείται άμέσως έπειτα από αυτή. "Αν ή τομή όφείλεται σε μακρινό έξωτερικό παράγοντα, μήπως θά έπρεπε νά γίνει αναφορά σε καταστροφές που παρατηροϋνται σε πολλούς τόπους κατά τους ίδιους περίπου χρόνους⁶³⁸; Πόσο ή σημαντική άλλαγή που γίνεται με την ίδρυση του μεγάλου βωμού μπορεί νά σχετισθεί με νέο ξένο κυρίαρχο στοιχείο ή έάν προήλθε από την εξέλιξη των κοινοτήτων της κεντρικής Αιτωλίας καί την άλλαγή των συνθηκών, μένει νομιζω άνοικτό ζήτημα. "Ότι πάντως είναι φαινόμενο ένδεικτικό σοβαρής μετάπτωσης της δομής, καί της ιστορικής καί της οικιστικής, θεωρώ βέβαιο. Δυστυχώς, περιθέρμου καί Αιτωλίας λείπουν, έκτος των άλλων, καί ειδήσεις για πρώιμα ιστορικά γεγονότα που θά μπορούσαν νά σημαδέψουν την πορεία προς την "έθνογένεση", ιστορίες που υπάρχουν άλλου, έστω καί ύστερότερα π.χ. στη Φωκίδα καί συγκεκριμένως ή άπαλλαγή της από τη θεσσαλική κατοχή τον 6ο π.Χ. αιώνα.

Γ. ΑΙΤΩΛΙΚΟΙ ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΕΘΝΟΤΗΣ

"Η καλλιέργεια συνείδησης κοινής καταγωγής καί ή "ιστορική" έκδοχή της μέσω του μύθου καί των γενεαλογιών άποτελεί βασική έκφραση έθνοτικής διάκρισης, όσο καί ή σύνδεση ομάδων με μια περιοχή. "Η έμφανιζόμενη μεταγενέστερα πάντως έθνοτική ένότης των Αιτωλών δὲν άποδεικνύει ότι οί ίδιοι αναγνώριζαν κοινή καταγωγή, άλλωστε ή κοινή διάλεκτος καί ή κοινή πολιτισμική παράδοση δὲν σήμαινε γενικότερα στην Έλλάδα ένιαία γενεαλογία⁶³⁹. Οί γενεαλογικοί μύθοι της Αιτωλίας δείχνουν καί περιορισμό στην Καλυδώνα καί την Πλευρώνα, αλλά καί έτερογενή στοιχεία που ίσως άντιστοιχοϋν σε διάφορες πληθυσμιακές ομάδες ή όφείλονται σε διαδοχικές πολιτικές επιδιώξεις μεταγενεστέρων. "Ο Αιτωλός, έπώνυμος γενάρχης, άλλοτε έμφανίζεται ως άπόγονος του Δευκαλίωνος καί γιός του Οινέως της Καλυδώνος (σὲν Έκαταίο μόνο⁶⁴⁰) καί άλλοτε ως "Ηλείος, γιός του Ένδυμίωνος καί έμμεσα καταγόμενος από τον Έλληνα, άφου ό προγενήτωρ του "Αέθλιος είχε μητέρα την κόρη του Έλληνος Πρωτογένεια. "Η δεύτερη παράδοση που συνδέει

638. "Ο Hammond 1982, 651 κέ., άποδίδει άλλαγες στη Μακεδονία καί την "Ηπειρο από τον 8ο αί. σε ίλλυρικές εισβολές.

639. Βλ. Hall 1995, 6 κέ., ό ίδιος 1997, 32.

Βλ. καί Malkin 2001β, 1 κέ.: σχόλια για τὸ κριτήριο της συγγένειας των ομάδων. Πρβ. καί Finkelberg 1999, 32.

640. *FGrHist.* 1 F 15.

τοὺς Αἰτωλοὺς μὲ τοὺς Ἡλείους εἶναι ἢ πρὸ διαδεδομένη στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ἀπὸ τὸν Ἐφορο ἕως τὸν Πανουσανία⁶⁴¹. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει ἡ ἀυθεντικότητα τῶν μυθικῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἡλεία συζητεῖται· μεταγενέστερος θεωρεῖται καὶ ἀστήρικτος ἱστορικὰ ὁ μῦθος τοῦ ἔρχομοῦ τοῦ Αἰτωλοῦ ἀπὸ τὴν Ἡλεία στὴν Αἰτωλία, ἐνῶ ἡ «ἐπιστροφή» τοῦ ἀπογόνου τοῦ Ὁξύλου στὴν Ἡλεία, ὀδηγώντας τοὺς Ἡρακλεῖδες, ἔχει θεωρηθεῖ ἀπὸ περισσότερους ἐρευνητὲς ὅτι ἀντανακλᾷ ἱστορικὲς σχέσεις τῶν Σκοτεινῶν χρόνων (11ος-8ος αἰ.)⁶⁴².

Ἄλλὰ ἀκόμη καὶ ἂν ἦταν ἀυθεντικοὶ καὶ «ἀρχαῖοι» οἱ μῦθοι τῆς Αἰτωλίας δὲν ἀναφέρονται στὸν Θέρμο. Καὶ δὲν ὑπάρχουν μῦθοι ποὺ νὰ σχετίζονται μὲ τὸν Θέρμο, ἴσως γιὰ τὸ δὲν ἀναπτύχθηκε ἐδῶ οἰκιστικὴ ἐγκατάσταση ἢ ἀστικὸ κέντρο μὲ ἡγεμόνα, ὥστε νὰ ὑπάρξει ἀνάγκη μυθικῆς ἀναγωγῆς καὶ ταύτισης⁶⁴³. Ἡ, ἂν

641. Ἐφορος *FGrHist* 70 F122 παρὰ Στράβ. X, 3, 2, Ἀπολλόδ. I, 7, 6 κέ., Πανο. V, 1, 8, Κόνων *FGrHist*. 26 F14· Antonetti 60 κέ., σημ. 98, Bommeljé 1988, 301 κέ., 315 (ὅπου καὶ οἱ γενεαλογικὲς διαπλοκὲς μὲ τὸν Αἴολο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξηγοῦν ἐν μέρει τὸ ὄνομα Αἰολίς στὸν Θουκυδίδη).

642. Βλ. Müller-Graupa 1942, Πηγές: Ἀπολλόδ. II, 8, 3, Στράβ. VIII, 1, 2, 3, 30, 33 (Ἐφορος *FGrHist* 70 F115) X, 3, 2 κέ. (Ἐφορος ὁ.π. F122), Πανο. V, 3, 5 κέ. Ὁ Schachermeyr 1983, 173 κέ., δέχεται ὅτι ὁ μῦθος τοῦ Ὁξύλου ἔχει ἱστορικότητα καὶ εἰκάζει εἰσβολὴ καὶ ἐγκατάσταση Αἰτωλῶν στὴν Ἡλεία τὸν 11ο αἰ., «πρὶν ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς», ἐνῶ τὸν μῦθο τοῦ Αἰτωλοῦ, δηλ. τὸν ἔρχομό του στὴν Αἰτωλία ἀπὸ τὴν Ἡλεία, θεωρεῖ μεταγενέστερο. «Ἱστορικὴ ἀλήθεια» στὸν μῦθο τοῦ Ὁξύλου εἶχε δεχθεῖ καὶ ὁ Ρωμαῖος 1932, 26. Ἀργότερα ἢ Antonetti 1990, 60-61 ὑποστήριξε ὅτι οἱ μῦθοι ποὺ συνδέουν τὴν Αἰτωλία καὶ τὴν Ἡλεία ἔχουν στοιχεῖα «ἀρχαῖα» καὶ δὲν εἶναι μεταγενέστερα κατασκευάσματα. Ἡ ἴδια 1994, 130-131 δέχεται τώρα τὸν μῦθο τοῦ Αἰτωλοῦ ὡς μεταγενέστερη ἐπινόηση, ἀλλὰ ἐπανερχεται στὴν ἄποψη ὅτι ὀρισμένα στοιχεῖα τοῦ μῦθου ἀνήκουν «a una fase molto antica» καὶ μάλιστα τῆς αἰτωλικῆς γενεαλογίας. Γιὰ ἱστορικὲς ἀντανακλάσεις τοῦ μῦθου τοῦ Ὁξύλου καὶ τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλεϊδῶν θετικὸς ἦταν τελευταῖα ὁ Vanschoonwinkel 1995. Βλ. καὶ Eder 2006a, 560. Μὲ βάση τὰ τελευταῖα ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῆς Ὀλυμπίας ὁ Kyrieleis 2006, 73-74, 77-79 μὲ βιβλιογραφία, ἐτόνισε τὶς ἱστορικὲς ἀναμνήσεις ποὺ πρέπει νὰ περικλείει γιὰ τὴν Ὀλυμπία τοῦ 11ου αἰ. ὁ μῦθος. Τότε ἐγκαθίστα-

ται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ λατρεία καὶ μάλιστα τοῦ Διός, ἀπὸ νέο ἰσχυρὸ ἀρχηγό, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ ἐπεδίωκε πολιτικὴ κυριαρχία στὴν περιοχὴ (βλ. καὶ σημ. 432). Ὁ Prinz 1977, 299 κέ., 307 κέ., θεωρεῖ ὅτι ὁ μῦθος τοῦ Ὁξύλου εἰσέρχεται στὸν μῦθο τῶν Ἡρακλεϊδῶν (ὁ ὁποῖος κατ' αὐτὸν δημιουργήθηκε τὸ β' μισὸ τοῦ 7ου αἰ.) ὡς δευτερεύων ἠλειακὸς μῦθος. Βλ. καὶ Taita 2000, 161 (θεωρεῖ ὅτι προτάθηκε τὸν 5ον αἰ. ἀπὸ τὸν Ἰππία) 163 κέ., Gehrke 2005, 29 κέ., 33, 37, 44. Συναφῆς εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Πανουαν. (V, 18, 6) σὲ παράσταση στρατιωτῶν στὴ λάρνακα τοῦ Κυψέλου ποὺ σύμφωνα μὲ ὀρισμένους «ἐξηγητὲς»: αἰτωλοὺς τοὺς μετὰ Ὁξύλου καὶ ἠλείους εἶναι τοὺς ἀρχαίους, ἀπαντᾶν δὲ σφᾶς γένους τε μνήμη τοῦ ἐξ ἀρχῆς καὶ εὐνοῖαν ἐνδεικνυμένους ἐς ἀλλήλους. Ἀναφέραμε ἤδη σὲ ἄλλη συνάφεια (πρὸ πάνω σ. 215) τὴν πληροφορία τοῦ Πανουσανία (V, 15, 12) γιὰ σπονδὲς ποὺ ἔκαναν οἱ Ἡλεῖοι στοὺς κοινούς ἥρωες καὶ ἡρώινες Ἡλείας καὶ Αἰτωλίας.

643. Στοιχεῖα γιὰ ἐξέλιξη πρὸς μοναρχικοὺς ἡγεμόνες κληρονομικοὺς ἢ μὴ στὴν Αἰτωλία δὲν ἔχουμε, ἄλλωστε τὸ θέμα δύσκολα ἀντιμετωπίζεται καὶ στὴν ἄλλη Ἑλλάδα τῶν «ἐθνῶν». Μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα π.χ. πλούσιες καὶ «μνημειώδεις» ταφὲς τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου δὲν ἐξάγονται ἀσφαλῆ συμπεράσματα (βλ. Dickinson 2006a, 250). Τὴν κατάσταση «βασιλέων» πραγματεύονται: Deger Jalkotzy 2006, ἢ ἴδια 1996, Antonaccio 2006, 382-383, 387, 389, Mazarakis Ainiian 2006a (τὰ ὑποστηριζόμενα περὶ Θέρμου ὁ.π. 191 δὲν σχετίζονται μὲ τὶς νεώτερες ἀνασκαφές).

υπήρξαν άναμνήσεις και θρύλοι του παρελθόντος δέν έφθασαν έως τους ύστερους χρόνους ή δέν καταγράφηκαν έκτος αυτού του Θερμίου (βλ. σημ. 497, 498, 573) πού όμως δέν φαίνεται ότι έχει αυθεντικότητα. Άλλά υπάρχει ίσως και άλλος λόγος: Η έγκατάσταση της λατρείας έδω δέν συνδέθηκε με μυθική παράδοση, γιατί φαίνεται δέν χρειάστηκε σέ αυτούς πού πέτυχαν νά έχουν την κυριαρχία στον τόπο νά συνδεθούν με μύθο για νά νομιμοποιήσουν άπαιτήσεις έξουσίας. Ήταν πιδό πολύ άξίωση και ανάγκη περισσότερων ομάδων της περιοχής, μέχρι σημείου ισωτίμων, ή λειτουργία του ιερού από τον 8ο αιώνα.

Ο σημαντικός μύθος της Αιτωλίας, του οίκου του Οινέως, ο μύθος του Μελεάγρου όπως προβάλλει στον Όμηρο, καθώς και οι γνωστοί αιτωλοί ήρωες συνδέονται με την Καλυδώνα και την Πλευρώνα, πόλεις πού όπως σημειώσαμε πιδό πάνω άνήκουν στην όμηρική Αιτωλία του *Νηών Καταλόγου*, αλλά από τον 4ο αϊ. διαδέχονται, κυρίως ή Καλυδών, άχαϊκή, άκαρνανική και αίτωλική κυριαρχία⁶⁴⁴. Όμως ή πρώτη αίτωλική συνάφεια δέν μπορεί νά άμφισβητηθεί. Όπως και άν έχει, ή νοτιοδυτική παραλία της Αιτωλίας με την Καλυδώνα, την Πλευρώνα, τη Χαλκίδα (και την Όλενο και Πυλήνη) είχε τη δική της μυθική συνοχή και έμεινε κατά τις πρώιμες εποχές χωριστός, αλλά και ένας όλόκληρος άλλος κόσμος από την κεντρική Αιτωλία όπου ο Θέρμος.

Δ. ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΟΝ ΘΕΡΜΟ

Μπορεί ή σύνθετη έκφραση του έθνοτισμού νά μη γίνεται μόνο και κυρίως διά της λατρείας. Ότι όμως ή λατρεία ήταν μέσο συνοχής και διάρθρωσης των έθνοτικών ομάδων είναι σταθερή άρχη και έχει επανειλημμένως τονισθεί παράλληλα με την καλλιέργεια της αντίληψης της «κοινής καταγωγής». Η «έθνογένεση», πού όπως γίνεται δεκτό πιδό σήμερα συντελείται σέ πολλά επίπεδα, έχει και τα ιερά ως πεδίο έκφρασης και διαμόρφωσης.

Οι πολιτικές συνθήκες πού αναφέραμε δικαιολογούν όχι μόνο κοινές τοπικού χαρακτήρα πολεμικές έπιχειρήσεις, αλλά και συλλογικές σιδό επίπεδο της λατρείας δραστηριότητες. Μία από τις λειτουργίες του βωμού των όλόκαυστων θυσιών θα ήταν και αυτή. Όπως μπορεί νά υπήρχε ήδη δυνατότης νά συνεννοηθούν αίτωλικές κοινότητες και νά «συμβοηθήσουν» σέ στιγμή κινδύνου, έτσι φαίνεται είχαν τη δυνατότητα νά προστρέξουν σιδό ιερό τδ καθιερωμένο ήδη σέ ευρύτερη περιοχή ως κέντρο άναφοράς, για άσκηση κοινής λατρείας σέ έξαιρετικές περιστάσεις και όχι μόνο σέ τακτές περιόδους, π.χ. στις έτήσιες έορτές ένηλικίωσης κ.ά.

Η λατρεία στην κεντρική θέση του Θέρμου θα άρχισε νά άκτινοβολεί βαθμιαία και στην άρχη τδ ιερό ήταν μόνο τοπικό. Ίσως από τον 11ο αιώνα γινόταν περιο-

644. I, 529-599 (Διήγηση Φοίνικος περὶ καλυδωνίου κάπρου), Άπολλόδ. I 8, 1 κέ. Βλ.

Bommeljé 1988, 300 σημ. 9, Petzold 1976.

ρισμένη λατρεία κοινότητας ή μικρής ομάδας που συνέχισε τη ζωή στον ύστερο-ελλαδικό οικισμό. Αυτός ήταν κατά τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα στην Αιτωλία μοναδικά ανθηρός και εύρύς. Άσχετα από τη σημασία και την έκταση τυχόν ασκούμενης λατρείας την περίοδο αυτή στα πλαίσια του οικισμού, ο Θέρμος θα ήταν λόγω της θέσεώς του σημαντικός χώρος για την κεντρική περιοχή της Αιτωλίας: Διέλευση ατόμων και ομάδων κτηνοτρόφων, συναντήσεις και συναλλαγές θα γίνονταν εδώ. Και θα εξακολουθήσει να είναι επίκαιρο και κεντρικό σημείο κατά τη διάδοχη εποχή από τον 11ο αι., όταν κύριο κτήριο κατά τεκμήριον ήταν το μέγαρο Β για το οποίο δεν υπάρχει ένδειξη, όπως αναφέραμε, ότι κάποτε μετατράπηκε σε οίκο λατρείας, όπως δεν υπάρχει και επαρκής αρχαιολογική εικόνα έκτεταμένου οικισμού αντίστοιχου με τον ύστεροελλαδικό. Άλλα άσκηση λατρείας σε μόνιμα κατασκευάσματα στον χώρο πρὸ του μεγάρου Β, με βαθμιαία, ευρύτερη συμμετοχή στα πλαίσια της αρχηγικής εγκατάστασης είναι πιστεύω δυνατή.

Άν την εποχή του μεγάρου Β ο Θέρμος ήταν αντικείμενο ανταγωνισμού και διεκδίκησης, την εποχή του βωμού τέφρας θα ήταν σημείο επαφής και συνεννόησης. Όταν τον 8ο αι. άρχισε να λειτουργεί η μεγάλη έστία των ολόκαυστων θυσιών, με μικρό ιερό οίκο και να τελούνται και διάφορες άλλες ιεροπραξίες στους βόθρους και τους λάκκους και πιθανώς και σε υπέργειο βωμό, τότε έχουμε έναρξη λατρείας διαφοροποιημένης, αλλαγή της μορφής και της χρήσης του χώρου και συγκεκριμένως ίδρυση ιεροῦ με δυνατότητες αυξανόμενης υπερτοπικής συμμετοχής. Η λατρευτική αυτή αλλαγή πρέπει να συμβάδιζε με συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική αλλαγή στην περιοχή (οφειλόμενη σε έξωτερικό παράγοντα ή σε τοπική μετεξέλιξη). Όπως και αν έχει η όργάνωση της λατρείας ήταν μια κανονική έκφραση της τάσης για τον καθορισμό συλλογικής ταυτότητας, δηλ. μια πρώτη πράξη εθνοτισμού στην κεντρική Αιτωλία, και ίσως υποκρύπτει και όργάνωση υπό άτυπο συλλογικό θεσμό. Προϋποθέτει πάντως ανεπτυγμένη συνείδηση ισοτιμίας περισσότερων ομάδων. Γι' αυτό πιστεύω ότι η εγκατάσταση τότε της λατρείας, και μάλιστα του Ἀπόλλωνος, ήταν έργο ομαδικής συμμετοχής παρά αρχηγού ο οποίος θα είχε τον χώρο ως έδρα προσωπικής επρροής και την άσκηση της λατρείας ως μέσο τοπικής κυριαρχίας. Η δεύτερη αυτή περίπτωση έχει υποστηριχθεί για όρισμένους τόπους την πρώιμη περίοδο των Σκοτεινών Χρόνων όπως από τον Kyrieleis για την Ὀλυμπία. Άλλωστε με την αύξηση του πληθυσμού θα μειώθηκε ή σημασία του αρχηγικού οίκου⁶⁴⁵, ιδίως φαίνεται σε γεωγραφικές περιοχές όπου είχαν αρχίσει εθνοτικές διεργασίες. Η σχέση «όριακού» ιεροῦ και κοινοτήτων θα ήταν παλίντροπος. Η λειτουργία του ιεροῦ θα συντελούσε στην προαγωγή της συνοχής των ομάδων και αντιστρόφως ο αυτοπροσδιορισμός αὐτῶν θα είχε ως συνέπεια την προαγωγή του ιεροῦ ως υπερτοπικού και ως χώρου συναντήσεων και συναλλαγῶν. Ὁ τόπος ἀποκτᾶ ιερό που διαρθρώνει «κοινότητα». Στον Θέρμο πρέπει να είχε τελικῶς ἐπικεντρωθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον ἀκόμη και κοινοτήτων που δὲν ἀνήκαν σὸ ἴδιο τυχόν ὀργανωμένο σύνολο και βρίσκονταν και σε άλλες μακρινότερες περιοχές.

645. Murray 1993, 64.

Εικ. 85. Τὰ ερείπια τοῦ ναοῦ στὸν Ταξιάρχη.

Μὲ τὴ «συνέλευσή» τους στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος ἔβρισκαν χῶρο καὶ τρόπο ἐπικοινωνίας καὶ συνεργασίας⁶⁴⁶. Ἦδη ὁ Ὅμηρικὸς Ὑμνος, 274 μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Ἀπόλλων εἶχε ἀρχίσει νὰ δέχεται ἱερὰ καλὰ περικτιόνων ἀνθρώπων.

Στὴν εὐρύτερη περιοχή τοῦ Θέρμου ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα τοπικὰ ἱερά, ὅπως αὐτὸ τοῦ Ταξιάρχη (εἰκ. 85) καὶ τῆς Χρυσοβίτσας (εἰκ. 86). Κανένα δὲν εἶχε, ὅσο γνωρίζουμε, τὴν ἀρχαιότητα τοῦ Θέρμου, ἢ ἀνάπτυξή τους ἦταν ὑστερότερη, στὸν 7ο αἰ., καὶ ἀντιστοιχοῦν σὲ κοινότητες τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν σωθεῖ ἢ ἐντοπισθεῖ κατάλοιπα⁶⁴⁷. Ἀλλὰ δὲν ἀπέκτησαν τὰ ἱερά αὐτὰ ποτὲ τὴ σημασία ποὺ εἶχε τὸ ἱερὸ τοῦ

646. Διάκριση πρέπει νὰ γίνει μεταξὺ τοῦ τρόπου καὶ τῆς μορφῆς ἀνάπτυξης τῶν ἱερῶν σὲ πόλεις καὶ ἔθνη. Ἦδη ὁ de Polignac 1994, 15 γράφει ὅτι σὲ περιοχὲς ὅπου τὴν πολιτικὴ ἐξέλιξη δὲν καθόριζε ἡ ἀριστοκρατία καὶ ὅπου ὑπῆρχε σχετικὴ ἰσότης μεταξὺ τῶν κοινοτήτων, ἱερὰ σὰν τοῦ Θέρμου ἔγιναν τόποι προαγωγῆς

τῆς τοπικῆς συνεργασίας.

647. Βλ. σημ. 418, 419. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρηση Bommeijé, Doorn 1987, 21 ὅτι ἡ ὄρεινὴ χώρα τῆς Αἰτωλίας, ἀπεδείχθη ὅτι ἔχει περισσότερες ἀρχαιότητες ἀπ' ὅσο ἦταν ἕως πρόσφατα γνωστό. Ἀλλὰ πάντως δὲν ἔχουμε χρονολογικοὺς προσδιορισμούς.

Εικ. 86. Η θέση του ιεροῦ στὴ Χρυσοβίτσα.

Θέρμου οὔτε διαδραμάτισαν ὑπερτοπικὸ πρόσωπο. Ὅσο ἡ ἄσκηση τῆς ἴδιας τελετουργίας ὀλοκαυτώσεων στὰ πλησιόχωρα αὐτὰ κέντρα εἶναι ἀξιοπρόσεκτη, ἴσως δὲ ἀναπτύχθηκε ἐκεῖ ὅταν διεκόπη στὸν Θέρμο. Συνιστᾶ πάντως κοινὸ χαρακτηριστικὸ, κοινὴ ἰδεολογικὴ ἀντίληψη λατρείας. Δὲν λείπει μάλιστα καὶ ἱεραρχικὴ σχέση, ἀφοῦ τοῦ Θέρμου ὁ βωμὸς στάχτης καὶ ἀρχαιότερος καὶ εὐρύτερος ἦταν. Ἀποκτᾶ τὸ ἀρχαιολογικὸ αὐτὸ στοιχεῖο συμβολικὸ περιεχόμενον⁶⁴⁸ ἱκανὸ νὰ συνδράμει στὴν ἱστορικὴ θεώρηση τῆς ἐθνοτικῆς σημασίας τοῦ Θέρμου μέσα σὲ κύκλο κοινοτήτων οἱ ὁποῖες προσεταιρίζονται τὶς ἴδιες μὲ αὐτὸν τελετουργικὲς ἰδιαιτερότητες, ἄσχετα ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς λατρείας.

Ἡ ἀμφίδρομη σχέση τοῦ ιεροῦ μὲ τὴν ἐθνότητα τῶν Αἰτωλῶν εἶναι ἀναντίρρητη. Τὴν ἐποχὴ τῆς Συμπολιτείας ὁ Θέρμος ἦταν γιὰ τὸ ἔθνος ὅ,τι ἡ ἀκρόπολις καὶ ὁ ναὸς γιὰ τὶς πόλεις - κράτη: Ἀποτελοῦσε θέση πάριση τοῦ κέντρου τῆς πόλης. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Πολυβίου (V, 8, 6) ὅτι ἦταν τέτοιος ὁ τόπος τοῦ Θέρμου ὥστε τῆς συμπάσης Αἰτωλίας οἷον ἀκροπόλεως ἔχειν τάξιν, λέγεται μὲν

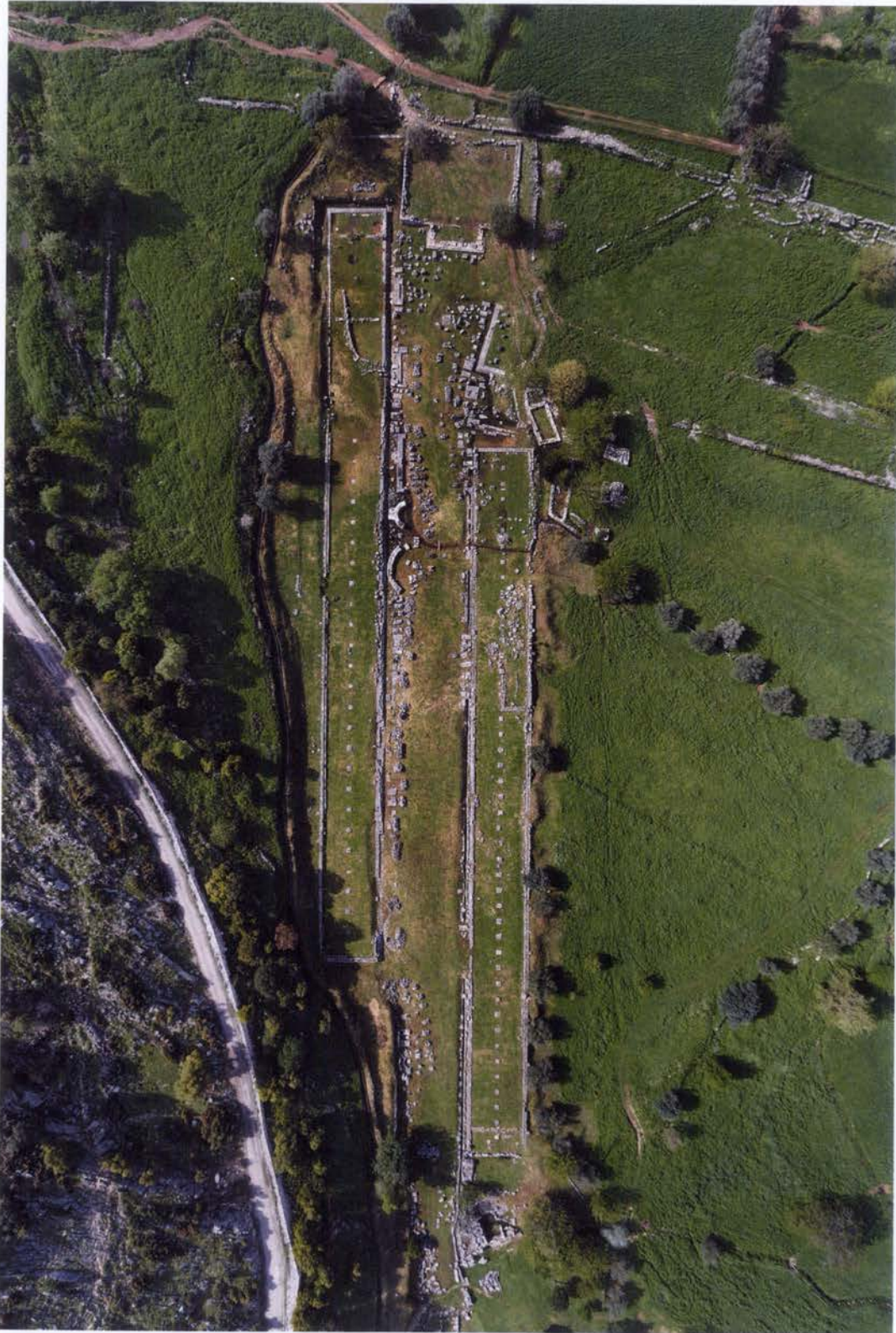
648. Πρβ. Brather 2004, 616.

για να δηλωθεῖ ἡ φυσικὴ ὀχυρότης του, ἀλλὰ ἤχει συμβολικὰ μεταφέροντας τὸ ἱερὸ στὸ ἐπίπεδο τῆς πόλης - κράτους. Ἀνταπόκριση στὸ νόημα αὐτὸ βρίσκει ἡ μνημειώδης ἐμφάνιση τοῦ Θέρμου τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ (εἰκ. 87, 88, 89).

Ἀπὸ τὸν 8ο αἰ., ὅπως εἶναι γνωστὸ, πολλὰ ἱερά ἀρχίζουν τὴ δραστηριότητά τους καὶ κοντὰ σὲ πόλεις καὶ σὲ περιοχὲς ἐθνοτήτων καὶ ὀρισμένα ἀποκτοῦν κιόλας ναοὺς.

Εἰκ. 87. Τὸ κρηπίδωμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, βάρθρα καὶ ἐξέδρες ἀπὸ Ν.

Είκ. 88. Η αγορά του Θέρμου: η ανατολική και η δυτική στοά· στο βάθος τό «βουλευτήριο».

Εικ. 89. Τὸ τείχος τοῦ Θέρμου, βόρεια πλευρά.

Οἱ Δελφοὶ καὶ τὸ Καλαπόδι, οἱ Φερὲς καὶ ἡ Φίλια, ἡ Ἴσθμία, ἡ Περαιχώρα, ἡ Ἀσίνη, ἡ Αἴγειρα, τὸ Ἄνω Μαζαράκι (Ρακίτα) καὶ ἡ Τεγέα εἶναι ἀπὸ τῆς σπουδαιότερας θέσεως λατρείας στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο τὴν ἐποχὴ αὐτή.

Ἡ μνημειακὴ ἐμφάνιση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Θέρμου ὑστεροῦσε ἕως τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ., ἀφοῦ κύρια σημασία εἶχε ἡ γεωγραφικὴ του θέση καὶ ἡ δυνατότητα ἐκπλήρωσης πρακτικῶν ἀναγκῶν. Αὐτὸς ἄλλωστε ἦταν ὁ λόγος τῆς συνεχοῦς χρήσεως τοῦ χώρου. Στὸν Θέρμο ἡ ἀφιέρωση ναοῦ στὴ θέση τῆς ἐστίας ἦλθε τὸν ὑστερο 7ο αἰ., ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ ὁ καθορισμὸς τοῦ τεμένους ὅπου τελοῦνταν οἱ θυσίες, (ὅπως δηλώνουν οἱ πλάκες τοῦ ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου), πράγμα τὸ ὁποῖο συνέβη ἄλλωστε καὶ σὲ ἄλλα μεγαλύτερα ἱερά, π.χ. στὴν Ὀλυμπία, τὴν Ἴσθμία, στοὺς Δελφούς, στὸ Καλαπόδι καὶ ἄλλοῦ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ περίπου (τέλη τοῦ 7ου αἰ.) κτίστηκαν καὶ ἄλλοι δύο ναοὶ μικρότεροι στὸν ἴδιο χῶρο. Καὶ οἱ τρεῖς ναοὶ ἦταν πλησιόχωροι (εἰκ. 90). Παρόμοιο φαινόμενο στὴν Ἑλλάδα συναντᾶμε στὸ Παλλάντιο τῆς Ἀρκαδίας μὲ τὴν ἴδρυση τεσσάρων ναῶν (7ος - 6ος αἰ.) καὶ περιοσότερα παραδείγματα στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα⁶⁴⁹. Ἡ συγκέντρωση λατρευτικῶν κτηρίων μπορεῖ νὰ ἔχει παρεμφερεῖς ἀφειτηρίες καὶ σκοποὺς, στὸν Θέρμο δείχνει προφανῶς ὅτι ἡ

649. Østby 1992-93. Σχόλια γιὰ τοὺς ναοὺς στὸ Παλλάντιο Morgan 2003, 155-156 καὶ γιὰ τὰ

ὅμοια παραδείγματα τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδας Bergquist 1992.

Εικ. 90. Άποψη τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΒΔ. 1 ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος. 2 ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος». 3 ὁ ναὸς τοῦ Λυσείου. 4 τὸ μέγαρο Α. 1915.

λατρεία εἶχε διευρυνθεῖ, ὅτι συμμετεῖχαν περισσότερες κοινότητες καὶ ὑπῆρχε ἀνάγκη ἐξυπηρέτησης διαφόρων λατρευτικῶν σκοπῶν.

Τὸν 8ο αἰ. ἐπίσης ἐμφανίζονται καὶ ἐδῶ χάλκινα ἀφιερῶματα καὶ σιδερένια, παρόμοια μὲ ἐκεῖνα ἄλλων ἱερῶν τῆς ἐποχῆς. Τὸ βόρειο δωμάτιο τοῦ παλαιοῦ μεγάρου Β θὰ χρησίμευε καὶ ὡς σκευοθήκη ἢ θησαυροφυλάκιο. Κατὰ τὴν ἴδρυση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος πολλὰ ἐτάφησαν στὴ διάστρωση ποὺ ἔγινε γιὰ τὴν οἰκοδόμηση. Ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτὴ, ἀφιερῶματα, ὅπως τὸ εἰδῶλιο τοῦ ἱππέα (πίν. 24α, 116), βρέθηκαν κάτω ἀπὸ ἐπιστρώσεις ἐπιπέδων ποὺ σχετίζονται μὲ ἀλλαγές τοῦ χώρου, π.χ. ὅταν ἔγινε ἐπέκταση πρὸς Β τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τῆς πῆλινης ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν⁶⁵⁰.

Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὰ περισσότερα ἀφιερῶματα σὲ ἱερὰ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βρισκόνταν σὲ ὑπερτοπικὰ ἱερὰ⁶⁵¹ κατανοοῦμε τὸ ἴδιο φαινόμενο καὶ στὸν Θέρμο,

650. Παπαποστόλου 2001, 1-2.

651. Snodgrass 1977, 217. Βλ. καὶ ἐπιφυλά-

ξεις ὡς πρὸς τὴ γενικὴ ἰσχύ τῆς θέσης αὐτῆς Dickinson 2006α, 236.

ἀφοῦ ἐδῶ ἔχουν βρεθεῖ τὰ περισσότερα μεταλλικὰ ἀφιερῶματα (ἂν καὶ ἀσφαλῶς μικρὸ μέρος σῶθηκε) ἀπὸ ὅλη τὴν Αἰτωλία⁶⁵². Ὅσο γνωρίζω χαλκοὶ λέβητες ὡς ἀφιερῶματα δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἄλλου στὴν Αἰτωλία. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴ καὶ τὴ βαθμιαία ἐπικράτηση τοῦ ἱεροῦ. Ἀφοῦ μάλιστα τὰ ἀφιερῶματα προέρχονται ἀπὸ διάφορους τόπους, φαίνεται ὅτι περνοῦσαν ἀπὸ τὸν Θέρμο μετακινούμενοι ἀπὸ κοντινὲς καὶ μακρινότερες περιοχὲς προσκυνητὲς καὶ ὁδοιπόροι ποὺ ἀνῆκαν σὲ περισσότερες κοινωνικὲς βαθμίδες καὶ κατηγορίες. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔκτακτα καὶ περιστασιακὰ ἀφιερῶματα ὑπῆρχαν καὶ ἐκεῖνα ποὺ δωρίζονταν σὲ τακτικὲς εὐκαιρίες, ὅπως οἱ σφηκωτῆρες τῆς κόμης τῶν νέων κατὰ τὶς ἐτήσιες ἐορτὲς ἐνηλικίωσης (πίν. 118, εἰκ. 41, 76). Τὰ ἀφιερῶματα ἐπομένως θὰ προέρχονταν ἀπὸ ἄτομα ἢ ὀμάδες ποὺ μπορούσαν καὶ ἐπιθυμοῦσαν ἢ ἔπρεπε στὸ κεντρικὸ ἱερὸ τῆς Αἰτωλίας νὰ ἀναθέτουν.

Τονίσαμε πῶς ἀνω ὅτι ἡ πρώτη ἐγκατάσταση τῆς λατρείας τοῦ 8ου αἰ. ἦταν ἔργο ὀμαδικῆς βούλησης. Πιθανὸ εἶναι ὅτι ἐξακολούθησαν οἱ ἰσοτίμες σχέσεις περισσότερων κοινοτήτων μὲ τὸ ἱερὸ καὶ ἀργότερα καὶ ὅτι αὐτὸ δὲν ἦταν ἐξαρτημένο ἀπὸ μεγάλο συγκεντρωτικὸ οἰκισμὸ ποὺ θὰ εἶχε τὸ ἀποκλειστικὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ φροντίδα του, ὅπως π.χ. τὰ ἱερὰ στὴν Ἰοθμία, στὸ Καλαπόδι κ.ἄ.⁶⁵³ Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ τὰ σημαντικὰ ἀναθήματα, ὅπως οἱ τριποδικοὶ λέβητες ποὺ ἄφησαν λίγα κατάλοιπα, νὰ ὀφείλονταν σὲ ἀνταγωνιστικὴ ἀναμέτρηση πλούσιων ἀτόμων διεκδικητῶν κυριαρχίας⁶⁵⁴, ὅσο σὲ διάθεση καταξίωσης ἀτόμων ἢ κυρίως ὀμάδων διὰ μέσου τῆς συμμετοχῆς τους σὲ κοινὴ λατρεία⁶⁵⁵. Ἐπομένως τὰ ἀφιερῶματα θὰ σφυρηλατοῦσαν ἐδῶ κατ' ἐξοχὴν τὴ συνειδηση τῆς κοινότητος· γι' αὐτὸ πρέπει νὰ τὰ ἐκλάβουμε καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς διαδικασίας προαγωγῆς τοῦ ἱεροῦ καὶ διαμόρφωσης Κοινοῦ, πέρα ἀπὸ τὶς ἄλλες γνωστὲς γενικὲς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν τονίσει περισσότεροι ἐρευνητὲς⁶⁵⁶.

Ἐρώτημα εἶναι ἂν εἶχε ἀρχίσει ὁ χῶρος τοῦ ἱεροῦ νὰ διαδραματίζει καὶ συγκεκριμένο πολιτικὸ πρόσωπο καὶ μάλιστα νὰ λειτουργεῖ ὡς χῶρος συνόδου ἐκπροσώπων ἢ τοῦ λαοῦ τῶν πλησιόχρων κοινοτήτων. Πράγματι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ ὅτι θὰ συνέβαινε αὐτὸ σὲ εἰδικὲς ἔκτακτες περιστάσεις⁶⁵⁷ ἢ καὶ τακτικὰ κατὰ τὶς ἐορτὲς καὶ ἄλλες λατρευτικὲς εὐκαιρίες, ὅταν θὰ γίνονταν ταυτοχρόνως

652. Στὴ Θεσσαλία τριποδικοὶ λέβητες βρέθηκαν μόνο στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ἰωνίας στὴ Φιλία καὶ ὄχι στὸ ἱερὸ τῆς Ἐνοδίας στὶς Φερέες, Kilian Dirlmeier 2002, 251.

653. Ἡ μεγάλη φροντίδα ποὺ θὰ ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴν οἰκοδόμησι καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ διακόσμηση τῶν ναῶν κατὰ τὸν 7ο αἰ. στὸν Θέρμο ποὺ πράγματι ὑπερέχει ἄλλων τοπικῶν ἱερῶν σὲ περιοχὲς ἐθνῶν, δείχνει πρωτίστως τὴ δυνατότητα συντονισμοῦ κοινοτήτων συνδεομένων μὲ τὸ ἱερὸ καὶ ὄχι ἀπαραιτήτως τὸ ἐνδιαφέρον ἐνδὸς μόνο πλούσιου συγκεντρωτικοῦ οἰκισμοῦ ποὺ

ἄλλωστε δὲν ἔδωσε ἕως τώρα ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια. Βλ. καὶ σημ. 605, 618.

654. Ὡς συμβολικὸ ἀριστοκρατικὸ «ἀγαθὸ» πραγματεύθηκε τὸν τριποδικὸ λέβητα ὁ Kyrielleis 1996, 101 κέ., 106. Βλ. καὶ Schwendemann 1921, 151 κέ.

655. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ de Polignac 1996, 65 γιὰ τὸν χαρακτήρα ἀνάθεσης τριποδικῶν λεβήτων στὰ ἱερὰ «interrégionaux» καὶ τὸν διαφορετικὸ στὰ ἱερὰ «régionaux».

656. Βλ. καὶ πῶς ἀνω σ. 234.

657. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι προφανῶς «ἄτυπη»

καὶ ἐπαφές γιὰ συναλλαγές καὶ ἐμπορικές δραστηριότητες. Ἡ διέλευση ἐπίσης ομάδων θὰ ἦταν ἄλλη εὐκαιρία. Εἶναι δυνατὸ νὰ συνδυάζονταν οἱ διάφορες δραστηριότητες. Τῇ δὲ θετικῇ ἐπίδραση τῶν ἐπαφῶν διαμέσου τῶν ἐορτῶν καὶ τῶν ἄλλων δραστηριοτήτων στὴ χάλκευση τῆς συνειδητοποίησης διαφορῶν καὶ ὁμοιοτήτων καὶ στὴν προαγωγή τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας δὲν παραλείπουν νὰ τονίζουν περισσότερο ἐρευνητὲς τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου⁶⁵⁸.

Ἐδῶ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε πάλι τὸν βασικὸ λόγο ἀνάδειξης καὶ συνεχοῦς χρήσης τοῦ Θέρμου, δηλ. τὴ γεωγραφικὴ του θέση στὴν κεντρικὴ Αἰτωλία, στὸ σημεῖο διασταύρωσης τῶν δρόμων ἐπικοινωνίας ἀπὸ τὰ ὄρεινὰ τοῦ Πανατωλικοῦ πρὸς τὶς λίμνες καὶ ἀπὸ τὶς ὄχθες τοῦ Ἀχελώου στὶς κοιλάδες τοῦ Εὐήνου⁶⁵⁹. Γινόταν ἔτσι ὁ Θέρμος τόπος λατρείας κοινῆς ἀποδοχῆς ἀπὸ τὶς διάφορες μετακινούμενες ομάδες καὶ ἐξασφάλιζε τὴν ἀνοχὴ καὶ προστασία διέλευσης κάθε φορὰ τῶν ἄλλων μέσα ἀπὸ τὰ ξένα ὄρια. Ἴσως προσφορὰ τοῦ Θέρμου πρὸς τοὺς ξένους (ποὺ ἔφθαναν ἐδῶ γιὰ ἀνταλλαγὴ προϊόντων) ἦταν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ξένα καὶ ἡ ὀμηρικὴ δωτίνη (I 155, 297, λ 350-353). Σύμφωνα μὲ πρόσφατη ἐρμηνεία τῆς Beate Wagner-Hasel ἡ λέξις δὲν εἶναι παρὰ ἀφηρημένη ἔννοια γιὰ περισσότερες συγκεκριμένες πράξεις, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες καὶ ἡ πομπή, δηλ. ἡ ἀκολουθία ἀνδρῶν γιὰ προστασία ἢ καὶ ἡ τιμητικὴ συνοδεία τοῦ ξένου⁶⁶⁰. Θέματα σχέσεων κοινοτήτων μπορεῖ νὰ διακατονίζονταν στὸν Θέρμο ὁ ὁποῖος ἦταν μόνιμη καὶ ὄριακὴ ἐγκατάσταση. Εὐλογη εἶναι καὶ ἡ συνειρμικὴ σκέψη ὅτι σὲ μεταγενέστερους χρόνους τὸ ἱερὸ μπορεῖ νὰ σήμαινε τὸ ὄριο ἀρχαίας - ἐπικτήτου Αἰτωλίας⁶⁶¹.

Ὅπως ἐξαπλώνονταν οἱ δρόμοι ἐπικοινωνίας ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ Θέρμου, ἔτσι θὰ ἀκτινοβολοῦσε ἀπὸ αὐτὸ ἡ θρησκευτικὴ, ἐμπορικὴ καὶ κοινωνικὴ σημασία τοῦ τόπου, ἢ ὁποῖα τοῦ παρεῖχε τὶς προϋποθέσεις κοινοτικοῦ ἱεροῦ.

Ἡ σύγκριση μὲ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν ἀνάδειξη ἄλλων τοπικῶν, καὶ τελικῶς ἐθνικῶν ἱερῶν, σὲ τόπους ἐθνοτήτων π.χ. στὴ Φωκίδα, ἢ τὴ Θεσσαλία ποὺ ἐπίσης «διάρθρωσαν» τὴν ταυτότητα ομάδων, δείχνει τὴν ἰδιαιτερότητα κάθε τόπου. Ἐπομένως ἐπιβάλλεται ἡ διαφοροποίηση τῶν κοινωνικῶν, γεωγραφικῶν καὶ ἄλλων κριτηρίων τοῦ συμπλέγματος τῶν σχέσεων ποὺ ὄριζαν τὶς ἐθνότητες. Οἱ ἐξελίξεις ἦταν

καὶ περιστασιακὴ σύνοδος εἶναι ἡ ἀγορὴ ποὺ συνήγειρε ὁ Τηλέμαχος (Οδ. β 6-259), ὄχι μελῶν συντεταγμένου σώματος, ἀλλὰ τοῦ λαοῦ τῶν ἀνδρῶν, δηλ. ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινότητος. Βλ. καὶ Raaflaub 2006, 456-457 γιὰ τὶς ὀμηρικὲς συγκεντρώσεις καὶ τὸν κοινοτικὸν τοὺς χαρακτήρα.

658. Ulf 2006, 17-40 κυρίως 31 γιὰ τὴν εὐρύτατη σύσταση καὶ τὶς λειτουργίες τῶν ἐορτῶν μὲ νεώτερη βιβλιογραφία καὶ Dietler, Hayden 2001β, 7 κέ. Τὸν συνδυασμὸν διαφορῶν δραστηριοτήτων (ἀγορὰς τε καὶ πανηγύρεις: Πολύβιος V, 8, 5) διατήρησε ὁ Θέρμος τῆς Συμπολιτείας μέχρι τέλους (Παπαποστόλου 1994, 511 κέ. Liget de, Neeve de 1988, 394-395).

659. Βλ. Εἰσαγωγή.

660. Wagner-Hasel 2006, 264 κέ.

661. Hiller von Gaertringen 1894, 1116, Woodhouse 1897, 56-57. Ἀρχαία Αἰτωλία ἐθεώρησαν ὀρισμένοι μελετητὲς τοῦ ὀμηρικοῦ *Νηῶν Καταλόγου* τὴ νοτιοδυτικὴ περιοχὴ τῶν πόλεων ποὺ ἀναφέρονται στὸν *Κατάλογο*, βλ. καὶ Visser 1997, 604, Hope-Simpson, Lazenby 1970, 109. Ὁ ὄρος θὰ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ. Κατὰ συνέπειαν καὶ ὁ ὄρος ἐπικτήτος ἦταν τεχνητὸς καὶ ἐπομένως μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει τάσεις κυριαρχίας καὶ ἐπιθετικὴ τακτικὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ τῶν κοινοτήτων τῆς ὀμηρικῆς Αἰτωλίας.

διαφορετικές και ως προς τον χρόνο έναρξης των διαδικασιών της επίδρασης των ιερών και της λατρείας και ως προς τα αποτελέσματα. Παρά τις αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν με βάση προφανώς τις αρχές αυτές, πιστεύω ότι στον Θέρμο όρισμένες κοινοτικές λειτουργίες έχουν την αρχή τους ως άτυπες ή περιστασιακές έκδηλώσεις ήδη μέσα στον 8ο αί.⁶⁶² Χωρίς να έχει γίνει ακόμη τότε έθνοτικό ιερό, ο Θέρμος πρόσφερε σταθερότητα και άσκουσε έλξη για τέλεση κοινών ή μεμονωμένων λατρευτικών πράξεων, ανάπτυξη έμπορικων δραστηριοτήτων και κοινωνικών - πολιτικών σχέσεων μεταξύ κοινοτήτων. Η ισχυρότερη ένδειξη είναι η έκταση και η ποικιλία της λατρευτικής δραστηριότητας από τον 8ο αί., κυρίως ο βωμός τέφρας και τα συνακόλουθα αφιερώματα. Αρχή έθνοτισμού τον 8ο αί. συνάγεται και για την Ήλεία με βάση τη μυθική της «στρωματογραφία» και ως αποτέλεσμα της εγκατάστασης νέων ομάδων από τα βορειοδυτικά που συνήφθησαν με παλαιότερους επίσης μετανάστες, καθώς και με άλλους εντόπιους⁶⁶³.

Ο Θέρμος ήταν τον 8ο αί. ακόμη απομονωμένος, πράγμα που ίσως δεν συνέβαινε στις παράλιες εγκαταστάσεις της νοτιοδυτικής Αιτωλίας. Αλλά για την κεντρική και όρεινη Αιτωλία ήταν το κέντρο που αυτή χρειαζόταν, ώστε να υπάρχει συνοχή κοινοτήτων έως και χάλκευση τοπικής έθνοτικής ταυτότητας, και ίσως αντίσταση ή και ανταγωνισμός προς την άλλη Αιτωλία.

Σύμφωνα με αυτά δεν είμαστε μακριά από την ιστορική πραγματικότητα, εάν δεχθούμε ότι ήδη εντός του 8ου αί. θα είχε δημιουργηθεί στο κέντρο της Αιτωλίας άμοιβαία προσέγγιση πολιτικής και λατρευτικής «κοινότητας». Η πράξη της ίδρυσης του ναού προς τα τέλη του 7ου αί., σαφές και αναντίρρητο σημείο τέτοιας κοινότητας δεν συμβαίνει αυτομάτως και χωρίς προηγούμενη διαδικασία και έμπειρία. Βρισκόμαστε προδ πολιτικής - λατρευτικής εξέλιξης αντίστοιχης και πάρισης με αυτή των πόλεων, και μαζί διαφορετικής ως προς τις προϋποθέσεις αλλά εξίσου ιστορικής.

662. Η Catherine Morgan σε περισσότερες μελέτες της υποστήριξε ότι μόνο από το τέλος της Αρχαϊκής Έποχής τα ιερά στις περιοχές των έθνων χρησίμευαν για να συνδέσουν κοινότητες. Αντιπαρατίθεται έτσι προς την άποψη του Snodgrass 1980, 42-45 περί πρωιμότερης όργάνωσης κοινού θρησκευτικού κέντρου για «φυλετική θεότητα» στα πλαίσια πολιτικής ένωσης. Ειδικώς ως προς τον πρώιμο Θέρμο ή ίδια παρατήρησε ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί τόπος λατρείας για

το αίτωλικό έθνος με βάση την ύστερότερη ιστορία του ιεροῦ, όπως την παραδίδει ο Πολύβιος (Morgan 1997, ή ίδια 2002, 107, ή ίδια 2003, 109). Βεβαίως ή Ίσθμία δεν μπορεί να συγκριθεί με τον Θέρμο, γιατί ήταν συνδεδεμένη με την πόλη της Κορίνθου. Η μόνη σχέση από άποψη ευρύτερης λειτουργίας στην περιοχή τους είναι ότι και ή Ίσθμία ήταν κέντρο έπικοινωνίας.

663. Gehrke 2005, 37, 47.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

Α. Κεραμική

*Όμαδες όστράκων κατά τους στρωματογραφικούς ορίζοντες**

ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ πλειονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
A	4	41	92	ΥΕΧ	ΥΕΧ	
A	3	14	92	ΥΕΧ		Περιείχε τὰ Π12, Π14 ("barbotine")
A	μεγ. Α	4	07	ΜΕ/ΥΕΧ		
A	μεγ. Α	5	07	ΜΕ/ΥΕΧ		
B	1	1	92	ΥΕ ΠΙΓ	Μυκ.	
B	1	2	92	ΥΕ ΠΙΓ	Μυκ.	Περιείχε τὸ Π21
B	1	3	92	Μυκ.		Περιείχε τὸ Π22
B	1	5	92	ΥΕ ΠΙΓ	Μυκ.	
B	1	11	92	ΥΕ ΠΙΓ	Μυκ.	
B	1	17	92	ΥΕ ΠΙΓ	Μυκ.	
B	1	18	92			
B	1	19	92	Μυκ.	Μυκ.	
B	1	20	92	Μυκ.		
B	16	61	93	Γ/Α	Μυκ.	
B	16	62	93	Μυκ.	Μυκ.	
B	16	64	93	Μυκ.	Μυκ.	
B	16	65 α	93	ΥΕ ΠΙΑ- ΠΙΒ;		Περιείχε τὸ Π41, Π42 (κέρατο ειδωλίου ζώου)
B	N μεγ. Β	113	94	Μυκ.	Μυκ.	
B	N μεγ. Β	114	94	Μυκ.	Μυκ.	
B	7	36	96	Μυκ.		
B	1γ	61	96	ΥΕ		Περιείχε τὸ κυάθιο Π74
B	1 δ	62	96	ΜΕ (παρά- δοση)		Περιείχε τὸ ἔλλειψ. σφον- δύλι Π75
B	22	104	97	ΥΕ ΠΑ		Περιείχε τὸ ἀμφικων. σφονδύλι Π90-όστρακα κυπέλλου Βαφειοῦ.
B	22	114	97	ΜΕ (παράδοση)	ΥΕΧ	Περιείχε τὸ Π93
B	22	115	97			Περιείχε τὸ Π95
B	24	116	97	Μυκ.		
B	29	174	03	Μυκ.		

* ΜΕ: Μεσοελλαδικά, ΥΕ: Ύστεροελλαδικά, ΥΕΧ: Ύστερη Έποχή Χαλκοῦ, Μυκ.: μυκηναϊκά, Γ: Γεωμετρικά, Α: Αρχαϊκά, ΠΕΣ: Πρώμη Έποχή Σιδήρου, ΟΜ: Όμάδα (όστράκων)

Κλαο.: Κλασσικά. Μὲ ἰδιαίτερους ἀριθμοὺς (Π...) καταχωρίστηκαν κατὰ κανόνα ἐπιλεκτά ὄστρακα καὶ ἄλλα πηλίνα ἀντικείμενα (τὰ δεύ-
τερα ὀνοματίζονται).

ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα	πλειονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
B	29	175	03			
B	29	176	03	Μυκ.		
B	29	177	03	ΥΕ ΙΙΓ		
B	29	Π104	03	ΥΕ ΙΙΒ-Γ		
Γ	1	6	92	Μυκ.		
Γ	4	12	92			
Γ	4	13	92	Μυκ.	ΥΕΧ	
Γ	3	16	92	Μυκ.	ΥΕΧ	
Γ	4	32	92	Μυκ.	ΥΕΧ	
Γ	4	33	92			
Γ	20	36	92			
	(Α μεγ. Β)					
Γ	7	37	92	Κλασ.	Μυκ.	
Γ	5	45	92	Μυκ.		
Γ	4	50	92			
Γ	20	37 ^α	92	Μυκ.		
	(Α μεγ. Β)					
Γ	6 ^α	39 α	92	Μυκ.		
Γ	1	89	93	Μυκ.		
Γ	1	90	93	Μυκ.		
Γ	1	91	93			
Γ	4	95	93	Μυκ.		
Γ	7	70 β	93	Μυκ.		
Γ	3	94 α	93	ΥΕΧ	ΥΕΧ	
Γ	14	6	94	ΕΣ	Μυκ.	Περιείχε τὸ Π55
Γ	N μεγ. Β	112	94	ΕΣ	Μυκ.	
Γ	7	120	94	Μυκ.		
Γ	15	4	95			
Γ	B μεγ Β	22	95			
Γ	20	28	95	Μυκ.	Μυκ.	Περιείχε τὰ Π60, Π61
Γ	1γ	60	96	Μυκ.		
Γ	1 ε	67	96	ΥΕ ΙΙΒ		Περιείχε τὸ Π78α
Γ	1 ε	68	96			
Γ	1 ε	70	96	Μυκ.		
Γ	1 ε	71	96			
Γ	18 α	58	96	ΕΣ;		
Γ	1 β	Π76	96			
Γ	19	82	97			
Γ	19	83	97			
Γ	19	88	97			
Γ	19	89	97			

ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα	πλειονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Γ	1 β	92	97	Μυκ.		
Γ	24	110	97	Μυκ.		
Γ	18 β	122	98	Μυκ.		
Γ	5	146	00			
Γ	5	147	00			
Γ	29	179	03	Μυκ.		
Γ	νδ γωνία μεγ. Β	183	03	Μυκ		
Γ	»	185	03	Μυκ.		
Γ	29	Π101	03	Μυκ.		
Γ	29	Π102	03	ΥΕ ΙΙΓ		
Γ	29	Π103	03	ΥΕ ΙΙΓ		
Γ	κυκλοτερή κατασκευά- σματα	189	07	ΠΕΣ		
Γ	»	190	07	ΠΕΣ		
ΔΙ*	7	31	92	Μυκ.		
ΔΙ	7	86	93	Μυκ.		
ΔΙ	7	88	93	ΕΣ		
ΔΙ	14	2	94	Γ/Α		
ΔΙ	14	3	94			
ΔΙ	14	4	94	Κλασ.	Μυκ.	
ΔΙ	1 β	57	96	ΕΣ	ΕΣ	Περιείχε τὸ Π69,70,71
ΔΙ	19	74	97			
ΔΙ	19	76	97	ΕΣ		
ΔΙ	19	80	97	ΕΣ		
ΔΙ	19	Π 86	97	Μυκ.		
ΔΙ	19	Π 85	97	ΕΣ		
ΔΙ	19	81	97			
ΔΙ	19	86	97	Μυκ.		Περιείχε τὸ ἀμφικωνικὸ σφονδύλι Π87
ΔΙ	19	87	97			
ΔΙ	21	98	97	Μυκ.		
ΔΙ	22	102	97	Μυκ.		
ΔΙ	21	109	97	Μυκ.		
ΔΙ	21	113	97	Γ/Α		
ΔΙ	5	157	00	ΕΣ	ΕΣ	

* ΔΙ: ἀρχαιότερα, ΔΙΙ νεώτερα στρώματα.

ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα	πλειονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΔΙ	5	158	00	ΕΣ	ΕΣ	
ΔΙ	5	159	00			
ΔΙ	5	161	00	ΕΣ		
ΔΙ	5	165	00			
ΔΙΙ	4	8	92	Μυκ.		
ΔΙΙ	14α	34	92	ΕΣ		
ΔΙΙ	10	83	93	Μυκ.	ΥΕΧ	
ΔΙΙ	10	96	94	Μυκ.		
ΔΙΙ	10	100	94	Μυκ.		
ΔΙΙ	N μεγ. Β	101	94	Μυκ.		
ΔΙΙ	N μεγ. Β	103	94	ΕΣ	Μυκ.	
ΔΙΙ	N μεγ. Β	104	94	Μυκ.		
ΔΙΙ	11	102	94	Γ/Α	ΕΣ	+ όμ. 108, 98/94: Π52 α + όμ. 105, 107, 108/94: Π52
ΔΙΙ	11	105	94	ΕΣ		+ όμ. 102, 107, 108/94: Π52
ΔΙΙ	11	107	94	ΕΣ		+ όμ. 102, 105, 108,/94: Π52
ΔΙΙ	11	108	94			+ όμ. 102, 98/94: Π52 α + όμ. 102, 105, 107, /94: Π52
ΔΙΙ	N μεγ. Β	109	94	Μυκ.		
ΔΙΙ	N μεγ. Β	110	94	Μυκ.		
ΔΙΙ	10	32	96	Γ/Α;	Μυκ.	
ΔΙΙ	10	33	96	Γ/Α;		
ΔΙΙ	10	34	96	Μυκ.		
ΔΙΙ	10	35	96	Μυκ.		
ΔΙΙ	10	40	96	Γ/Α;		
ΔΙΙ	18 α	53	96	ΕΣ;		
ΔΙΙ	1 β	56	96			
ΔΙΙ	18	53 α	96	ΕΣ		
ΔΙΙ	1 α	Π66	96	ΕΣ		
ΔΙΙ	26	137	99			
ΔΙΙ	5	152	00	ΕΣ;		
ΔΙΙ	5	153	00	ΕΣ		
ΔΙΙ	5	154	00	ΕΣ		
ΔΙΙ	5	155	00	ΕΣ		
ΔΙΙ	5	156	00			
ΔΙΙ	5	162	00			
ΔΙΙ	5	163	00	Μυκ.		

ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα	πλειονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΔΠ	5	164	00	ΕΣ	Μυκ.	
ΔΠ	N μεγ. Β	187	07	ΠΕΣ		
	βράχος-«βωμός»					
Ε	16	59	93	ΕΣ	ΕΣ	
Ε	16	60	93	ΕΣ	ΕΣ	
Ε	16	66	93	ΕΣ	ΕΣ	
Ε	16	69	93	ΕΣ	ΕΣ	
Ε	15	2	95	ΕΣ		
Ε	15	3	95			
Ε	16	6	95	ΕΣ		
Ε	15	14	95	ΕΣ		
Ε	15	15	95			
Ε	15	16	95	Γ/Α		
Ε	B μεγ. Β	21	95	ΕΣ	Μυκ.	Περιείχε το Π58
Ε	21	107	97	Μυκ.		
Ε	15	119	98	ΕΣ		
Ε	15	120	98	ΕΣ		
Ε	15	121	98			
Ε	10	72	93			
Ε	10	73	93	Μυκ.		
Ε	10	74	93	ΕΣ	Μυκ.	
Ε	10	75	93			
Ε	10	76	93	Μυκ.		
Ε	10	77	93			
Ε	10	78	93			
Ε	10	79	93			
Ε	10	80	93	Γ/Α		
Ε	10	81	93			
Ε	10	82	93	Γ/Α	Μυκ.	
Ε	10	84	93			
Ε	10	70 γ	93	ΕΣ;		
Ε	10	97	94			
Ε	10	98	94	ΕΣ		
Ε	10	99	94			
Ε	15	1	95	Γ/Α	Γ/Α	
Ε	15	11	95	Γ/Α		
Ε	15	13	95	ΕΣ		
Ε	9	24 α	95	Γ/Α		
Ε	21	105	97			
Ε	N μεγ. Β	111	94	ΕΣ		
Ε	N μεγ. Β	115	94	Μυκ.		

ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
				νεώτερα	πλειονότητα	
Ε	N μεγ. Β	116	94	Μυκ.	Μυκ.	
Ε	N μεγ. Β	118	94	ΕΣ		
ΣΤ	16	63	93	Γ/Α	ΕΣ	
ΣΤ	10	70 α	93	Γ/Α		
ΣΤ	14	13	94	Γ/Α		
ΣΤ	10	96 α	94			
ΣΤ	17	9 α	95	ΕΣ		
ΣΤ	17	9 β	95	Μυκ.		
ΣΤ	1 β	54	96	Μυκ.		
ΣΤ	1 β	55	96	Γ/Α	Γ/Α	
ΣΤ	1 β	59	96	Γ/Α	ΕΣ	
ΣΤ	1 β	64	96			
ΣΤ	1 β	59 α	96	Γ/Α	Γ/Α	Περιείχε τὰ Π72, Π72α
ΣΤ	1 β	59 β	96	Γ/Α		
ΣΤ	1 α	Π65	96	Μυκ.		
				(ΥΕ ΠΠΓ;)		
ΣΤ	19	73	97	Γ/Α		
ΣΤ	19	78	97	Γ/Α		
ΣΤ	19	84	97	ΕΣ		
ΣΤ	19	85	97	Γ/Α	Γ/Α	
ΣΤ	19	90	97	Γ/Α	Γ/Α	
ΣΤ	19	Π88	97	Γ/Α		
ΣΤ	19	Π89	97	Γ/Α		
ΣΤ	1 α	91	97	Γ/Α	Γ/Α	
ΣΤ	21	97	97	Μυκ.		
ΣΤ	21	99	97	Γ/Α		
ΣΤ	22	100	97	Μυκ. (ΥΕ ΠΠΑ2)		
ΣΤ	17	Π96	98			(ἀμφικωνικό σφονδύλι)
ΣΤ	22	101	97	Μυκ.		
ΣΤ	21	106	97	Γ/Α		
ΣΤ	21	108	97	Μυκ.		
ΣΤ	21	111	97	Γ/Α		
ΣΤ	21	112	97	Μυκ.		
ΣΤ	15	117	98			
ΣΤ	1 γα	124	99	Γ/Α	Γ/Α	
ΣΤ	1 γα	125	99			
ΣΤ	1 γα	126	99	Γ/Α	Γ/Α	
ΣΤ	1 γα	127	99			
ΣΤ	1 γα	129	99	Γ/Α	Γ/Α	
ΣΤ	1 γα	130	99	Γ/Α		
ΣΤ	1 γα	131	99	Γ/Α		

ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα πλειονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΣΤ	26	133	99		
ΣΤ	1 α	134	99		
ΣΤ	α-α'-α''	135	99		
ΣΤ	5	150	00	Γ/Α;	
ΣΤ	5	151	00	Γ/Α;	
ΣΤ	4	7	92	Μυκ.	
ΣΤ	4	9	92	Γ/Α	
ΣΤ	4	10	92	Γ/Α	

Όμαδες οστράκων κατά τὸ ἔτος ἀνεύρεσης

ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
				νεώτερα	πλειονότητα	
92	1	1	B	Τέλη ΥΙΙ Β- ΥΕ ΙΙΙΓ	Μυκ	
92	1	2	B	ΥΕ ΙΙΙΓ		Περιείχε τὸ Π21
92	1	3	B	ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΓ		Περιείχε τὸ Π22
92	1	5	B	ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΓ	Μυκ.	
92	1	6	Γ	Μυκ.		
92	4	7	ΣΤ	Μυκ.		
92	4	8	ΔΙΙ	Μυκ.		
92	4	9	ΣΤ	Γ/Α		
92	4	10	ΣΤ	Γ/Α		
92	1	11	B	ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΓ	Μυκ.	
92	4	12	Γ			
92	4	13	Γ	Μυκ.	ΥΕΧ	
92	3	14	A	Μυκ.	ΥΕΧ	Περιείχε τὰ Π12, Π14
92	3	15		ΕΣ;		
92	3	16	Γ	Μυκ.	ΥΕΧ	
92	1	17	B	Τέλη ΥΕ ΙΙΒ- ΙΙΙΓ	Μυκ.	
92	1	18	B			
92	1	19	B	Μυκ.	Μυκ.	
92	1	20	B	Μυκ.		
92	7	31	ΔΙ	Μυκ.		
92	4	32	Γ	Μυκ.	ΥΕΧ	
92	4	33	Γ			
92	14 α	34	ΔΙΙ	ΕΣ		
92	14 α	35		ΕΣ		
92	20 (Αν. μεγ. Β)	36	Γ			
92	7	37	Γ	Μυκ.		
92	20 (Αν. μεγ. Β)	37 α	Γ	Μυκ.		
92	6α	39 α	Γ	Μυκ.		
92	4	41	A	ΥΕΧ	ΥΕΧ	
92	5	45	Γ	Μυκ.		
92	18	46	ΔΙΙ	ΕΣ;		
92	4	50	Γ			
92	5	51				
92	6 α	39 α	Γ	Μυκ.		

ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα	πλεονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
93	16	59	Ε	ΕΣ	ΕΣ	
93	16	60	Ε	ΕΣ	ΕΣ	
93	16	61	Β	Γ/Α	Μυκ.	
93	16	62	Β	Μυκ.	Μυκ.	
93	16	63	ΣΤ	Γ/Α	ΕΣ	
93	16	64	Β	Μυκ.	Μυκ.	
93	16	66	Ε	ΕΣ	ΕΣ	
93	16	69	Ε	ΕΣ	ΕΣ	
93	10	71			Μυκ.	
93	10	72	Ε			
93	10	73	Ε	Μυκ.		
93	10	74	Ε	ΕΣ	Μυκ.	
93	10	75	Ε			
93	10	76	Ε	Μυκ.		
93	10	77	Ε			
93	10	78	Ε			
93	10	79	Ε			
93	10	80	Ε	Γ/Α		
93	10	81	Ε			
93	10	82	Ε	Γ/Α	Μυκ.	
93	10	83	ΔΙΙ	Μυκ.	ΥΕΧ	
93	10	84	Ε			
93	7	85		Μυκ.		
93	7	86	ΔΙ	Μυκ.		
93	7	88	ΔΙ	ΕΣ		
93	1	89	Γ	Μυκ.		
93	1	90	Γ	Μυκ.		
93	1	91	Γ	Μυκ.		
93	4	95	Γ	Μυκ.		
93	16	65 α	Β	Μυκ.		Περιείχε τὰ Π41, τὸ Π42 (κέραιο ειδωλίου ζώου)
93	10	70 α	ΣΤ	Γ/Α		
93	7	70 β	Γ	Μυκ.		
93	10	70 γ	Ε	ΕΣ;		
93	3	94 α	Γ	ΥΕΧ	ΥΕΧ	
94	14	2	ΔΙ	Γ/Α		
94	14	3	ΔΙ			
94	14	4	ΔΙ	Κλασ.	Μυκ.	
94	14	6	Γ	ΕΣ	Μυκ.	Περιείχε τὰ Π55
94	14	13	ΣΤ	Γ/Α		
94	10	96	ΔΙΙ	Μυκ.		

ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα	πλειονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
94	10	97	E			
94	10	98	E			+ όμ. 102, 108/94: Π52 α
94	10	99	E			
94	10	100	ΔΠ	Μυκ.	Μυκ.	
94	N μεγ. B	101	ΔΠ	Μυκ.		
94	11	102	ΔΠ	Γ/Α	ΕΣ	+ όμ. 98,108/94: Π52 α + όμ. 105,107,108/94: Π52
94	N μεγ. B	103	ΔΠ	ΕΣ	Μυκ.	
94	N μεγ. B	104	ΔΠ	Μυκ.		
94	11	105	ΔΠ	ΕΣ		+ όμ. 102,107,108/94: Π52
94	11	106	ΔΠ			
94	11	107	ΔΠ	ΕΣ		+ όμ. 102, 105,108/94: Π52
94	11	108	ΔΠ	ΕΣ		+ όμ. 98, 102/94 Π52α + όμ. 102,105,107/94: Π52
94	N μεγ. B	109	ΔΠ		Μυκ.	
94	N μεγ. B	110	ΔΠ	Μυκ.		
94	N μεγ. B	111	E	ΕΣ	ΕΣ/Μυκ.	
94	N μεγ. B	112	Γ	ΕΣ	Μυκ.	
94	N μεγ. B	113	B	Μυκ.	Μυκ.	
94	N μεγ. B	114	B	Μυκ.	Μυκ. ΥΕΧ	
94	N μεγ. B	115	E	Μυκ.		
94	N μεγ. B	116	E	Μυκ.	Μυκ.	
94	N μεγ. B	118	E	ΕΣ		
94	7	120	Γ	Μυκ.		
94	10	96 α	ΣΤ			
95	15	1	E	Γ/Α	Γ/Α	
95	15	2	E	ΕΣ		
95	15	3	E			
95	15	4	Γ			
95	16	6	E	ΕΣ		
95	17	10		Γ/Α	Μυκ.	
95	15	11	E	Γ/Α		
95	15	13	E	ΕΣ;		
95	15	14	E	ΕΣ		
95	15	15	E			
95	15	16	E	Γ/Α		

ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα	πλειονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
95	17	17		Γ/Α		
95	B μεγ. B	21	E	ΕΣ	Μυκ.	Περιείχε τὸ Π58
95	B μεγ. B	22	Γ	ΕΣ;	Μυκ.	Περιείχε τὸ Π60, Π61
95	20	28	Γ	Μυκ.	Μυκ.	
95	9	11 α	E	Γ/Α		
95	9	24 α	E	Γ/Α		
95	17	9 α	ΣΤ	ΕΣ		
95	17	9 β	ΣΤ	Μυκ.		
96	10	32	ΔΠ	Γ/Α;	Μυκ.	
96	10	33	ΔΠ	Γ/Α;		
96	10	34	ΔΠ	Μυκ.		
96	10	35	ΔΠ	Μυκ.		
96	18	39		ΕΣ;		
96	10	40	ΔΠ	Γ/Α;		βάθος 1.23-1.39 στρώμα λατύπης
96	18 α	53	ΔΠ	ΕΣ;		
96	1 β	54	ΣΤ	Μυκ.		
96	1 β	55	ΣΤ	Γ/Α	Γ/Α	
96	1 β	56	ΔΠ			
96	1 β	57	ΔΙ	ΕΣ	ΕΣ	Περιείχε τὰ Π69 Π70, Π71
96	1 β	59	ΣΤ	Γ/Α	ΕΣ	
96	1γ	60	Γ	Μυκ.		
96	1δ	62	B ΜΕ (παράδοση)			Περιείχε τὸ ἔλλειψοειδές σφονδύλι Π75
96	1β	63		Μυκ.		
96	1β	64	ΣΤ			
96	1 ε	67	Γ	ΥΕ ΙΙΒ		Περιείχε τὸ Π78α
96	1 ε	68	Γ			
96	1 ε	70	Γ	Μυκ.		
96	1 ε	71	Γ			
96	10	34	ΔΠ	Μυκ.		
96	10	35	ΔΠ	Μυκ.		
96	18	53 α	ΔΠ	ΕΣ		
96	18 α	58	Γ	ΕΣ;		
96	1β	59 α	ΣΤ	Γ/Α	Γ/Α	Περιείχε τὰ Π72 Π72α
96	1β	59 β	ΣΤ	Γ/Α		
96	1γ	61	B			Περιείχε τὸ κυάθιο Π74
96	1 α	Π 65	ΣΤ	ΥΕ ΙΙΓ;		

ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ. ΕΠΟΧΗ	ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ πλειονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
96	1 α	Π 66	ΔΠ	ΕΣ		
96	1 α	Π 67		Μυκ.		
96	1 α	Π 68		Μυκ.		
96	1 β	Π 76	Γ			
97	18 α	58		ΕΣ		
97	1 γ	61		Μυκ.		
97	16 α	72		Μυκ.		
97	19	73	ΣΤ	Γ/Α		
97	19	74	ΔΙ			
97	19	76	ΔΙ	ΕΣ		
97	19	77		Μυκ.		
97	19	78	ΣΤ	Γ/Α		
97	19	80	ΔΙ	ΕΣ		
97	19	80 π 86	ΔΙ	Μυκ.		
97	19	80 π 85	ΔΙ	ΕΣ		
97	19	81	ΔΙ			
97	19	82	Γ			
97	19	83	Γ			
97	19	84		ΕΣ		
97	19	85		Γ/Α	Γ/Α	
97	19	86	ΔΙ	Μυκ.		Περιείχε το άμφικωνικό σφονδύλι Π87
97	19	87	ΔΙ			
97	19	88	Γ			
97	19	89	Γ			
97	19	90	ΣΤ	Γ/Α	Γ/Α	
97	19	90 Π88	ΣΤ	Γ/Α		
97	19	90 Π89	ΣΤ	Γ/Α		
97	1 α	91	ΣΤ	Γ/Α	Γ/Α	
97	1 β	92	Γ	Μυκ.		
97	20	94		Μυκ.		
97	21	97	ΣΤ	Μυκ.		
97	21	98	ΔΙ	Μυκ.	Μυκ.	
97	21	99	ΣΤ	Γ/Α		
97	22	100	ΣΤ	Μυκ.		
97	22	101	ΣΤ	Μυκ.		ΥΕ ΠΙΑ2
97	22	102	ΔΙ	Μυκ.		
97	22	104	Β	ΥΕ ΠΙΑ;		Περιείχε το άμφικωνικό σφονδύλι Π90 και όστρακα κυπέλλου Βαφειού

ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα	πλειονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
97	21	105	E			
97	21	106	ΣΤ	Γ/Α		
97	21	107	E	Μυκ.		
97	21	108	ΣΤ	Μυκ.		
97	21	109	ΔΙ	Μυκ.		
97	24	110	Γ	Μυκ.		
				ΥΕ ΙΙΒ		
97	21	111	ΣΤ	Γ/Α		
97	21	112	ΣΤ	Μυκ.		
97	21	113	ΔΙ	Γ/Α		
97	22	114	B	ΜΕ (παράδοση)	ΥΕΧ;	Περιείχε τὸ Π93
97	22	115	B			Περιείχε τὸ Π95
97	24	116	B	Μυκ.		
97	16 α	72π84		ΥΕ ΙΙΙΓ;		
98	15	119	E	ΕΣ		
98	15	120	E	ΕΣ		
98	15	121	E			
98	18 β	122	Γ	Μυκ.		
98	17	Π96	ΣΤ			(ἀμφικωνικὸ σφονδύλι)
99	1γα	124	ΣΤ	Γ/Α	Γ/Α	
99	1γα	125	ΣΤ			
99	1γα	126	ΣΤ	Γ/Α	Γ/Α	
99	1γα	127	ΣΤ			
99	1γα	129	ΣΤ	Γ/Α	Γ/Α	
99	1γα	130	ΣΤ	Γ/Α		
99	1γα	131	ΣΤ	Γ/Α		
99	26	133	ΣΤ			
99	α-α'-α''	135	ΣΤ			
99	26	137	ΔΙΙ			
2000	5	146	Γ			
2000	5	147	Γ			
2000	5	150	ΣΤ	Γ/Α	ΕΣ	
2000	5	151	ΣΤ	Γ/Α	ΕΣ	
2000	5	152	ΔΙΙ	ΕΣ;		
2000	5	153	ΔΙΙ	ΕΣ		
2000	5	154	ΔΙΙ	ΕΣ		
				Μυκ.		
2000	5	155	ΔΙΙ	ΕΣ		
2000	5	156	ΔΙΙ			
2000	5	157	ΔΙ	ΕΣ	ΕΣ	
2000	5	158	ΔΙ	ΕΣ	ΕΣ	

ΕΤΟΣ ΑΝΑΣΚ.	ΣΤΡ/ΚΗ ΤΟΜΗ	ΟΜ.	ΟΡΙΖΩΝ- ΕΠΙΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ νεώτερα	πλειονότητα	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
2000	5	159	ΔΙ			
2000	5	161	ΔΙ	ΕΣ		
2000	5	162	ΔΙΙ	ΕΣ;		
2000	5	163	ΔΙΙ	Μυκ.		
2000	5	164	ΔΙΙ	ΕΣ	Μυκ.	
2000	29	165	ΔΙ			
2003	29	174	Β	Μυκ.		
2003	29	175	Β			
2003	29	176	Β	Μυκ.		
2003	29	177	Β	ΥΕ ΙΙΙΓ		
2003	29	179	Γ	Μυκ.		
2003	νδ γωνία μεγ. Β	183	Γ	Μυκ.		
2003	»	185	Γ	Μυκ.		
2003	29	Π101	Γ	Μυκ.		
2003	29	Π102	Γ	ΥΕ ΙΙΙΓ		
2003	29	Π103	Γ	ΥΕ ΙΙΙΓ		
2003	29	Π104	Β	ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ		
2007	Ν μεγ. Β	187		ΠΕΣ		
2007	μεγ. Α	4	Α	ΜΕ/ΥΕΧ		
2007	μεγ. Α	5	Α	ΜΕ/ΥΕΧ		
2007	κυκλοτερή κατασκευά- σματα	189	Γ	ΠΕΣ		
2007	»	190	Γ	ΠΕΣ		

B. Μεταλλικά αντικείμενα

Σιδερένια*

Άρ. Ημερολογίου άνασκαφής	Άρ. Καταλόγου Μουσείου Θέρμου	Είδος	Συναφείς όμάδες όστράκων	Χρονολό- γηση	Παρατηρήσεις
M 34α/93	590	Θραύσμα αίχμης βέλους 53×19			Στρ/κή τομή 19
M 35/93	593	Θραύσμα αύλου αίχμης δόρατος 42	70β/93		Χώρος εισόδου μεγ Β
M 37/93	591	Μαχαίριδιο 132×19	73,74/93	8ος αί.	Στρ/κή τομή 10
M 38/93	592	Μικκύλη αίχμη δόρατος 61×19	74/93	8ος αί. κέ.	Ό.π.
M 39/93	594	Σαυρωτήρ 96	74/93	8ος αί. κέ.	Ό.π.
M 40/93	595	Δρεπανόση- μο μαχαίριδιο 165×25	74/93	8ος αί. κέ.	Στρ/κή τομή 21
M 41/93	596	Αίχμη δόρατος 167×31	74/93	8ος αί. κέ.	Στρ/κή τομή 10
M 43/94		Αίχμη δόρατος 194×37	22/94	8ος αί.	Ό.π.
M 44/94	598	Αίχμη βέλους 26×11	3/94		Βάθος 1.170 πρὸς Α τοῦ ἀν. τοιχίου μεγ. Β
M 45/94	599	Μαχαίριδιο 185×28		8ος αί. κέ.	Στρ/κή τομή 7, στρῶμα σιδήρης

* Καταχωρίζονται μόνον ὅσα βρέθηκαν σὲ ἀθι-
κτες ἐπιχώσεις. Οἱ διαστάσεις εἶναι οἱ μέγιστες
σὲ χιλιοστά.

Άρ. Ημερολογίου άνασκαφής	Άρ. Καταλόγου Μουσείου Θέρμου	Είδος	Συναφείς ομάδες δοστράκων	Χρονολό- γηση	Παρατηρήσεις
M 46/94	600	Θραύσμα αύλου αίχμης δόρατος 67		7ος αί.	Ό.π. στρώμα ἐπάνω ἀπὸ τῆ στάχτη
M 51/96	601	Θραύσμα μαχαριδίου 47×18	42/96		Στρ/κὴ τομὴ 15 «μελανὸ στρώμα»
M 57/96	604	Θραύσμα αίχμης δόρατος 158×44			Μέσα στὸν ν. τοιχο, παρὰ τῆ νδ γωνία μεγ. Β
M 58/96	605	Μαχαρίδιο 157×24		8ος αἰ. κέ.	Στρ/κὴ τομὴ 19 (ἀνήκει στὸν ὀριζ. ΣΤ)
M 64/99	606	Μαχαρίδιο 129×35			Στρ/κὴ τομὴ Ιγα
M 66/99		Αἰχμὴ δόρατος 97×23		8ος αἰ. κέ.	Στρ/κὴ τομὴ 19
M 67/99	607	Θραύσμα ξίφους 97×41	133/99		Στρ/κὴ τομὴ Ιγα
M 69/00	588 α	Θραύσμα σαυρωτήρος 42.5	} 153-155, 160/00	8ος-7ος αἰ.	Όπου τὸ εἰδῶλιο ἰππέα 586
M 70/00	588 β	Θραύσμα σαυρωτήρος 46		8ος-7ος αἰ.	Ό.π.
M 72/00	587	Αἰχμὴ δόρατος 212×44		8ος αἰ. β' τέταρτο	Ό.π.

Χάλκινα*

Άρ. Ημερολογίου άνασκαφής	Άρ. Καταλόγου Μουσείου Θέρμου	Είδος	Συναφεῖς ομάδες οστράκων	Χρονολό- γηση	Στρωματογραφική συνάφεια
X 25α/94	608	Σφηκωτήρ 215×27.5		ΥΓ-ΠΑ	Μετανασκαφική επίχωση
X 25β/94	609	Σφηκωτήρ 20×26.5		ΥΓ-ΠΑ	Μετανασκαφική επίχωση
X 27/94	610	Ψῆφος ἀμφικωνική 11×135			Μετανασκαφική επίχωση
X 35/96	611	Αίχμη βέλους 46×14			Μετανασκαφική επίχωση
X 36/96	612	Σφηκωτήρ 29×26	64/96	ΥΓ-ΠΑ	Μελανή στρώση ἐπάνω ἀπὸ τὸν δ. τοῖχο μεγ. Β (στρ/κή τομὴ 1β, ὀρί- ζων ΣΤ)
X 40/97	613	Θραῦσμα λεπίδας μαχαριδίου 117×22	Π 97/95	Μυκ.	Στρ/κή τομὴ 21
X 42/98	614	Ψῆφος περιδεραίου 18×16		Γ	Στρ/κή τομὴ 15 «μελανὸ στρώμα»
X 43/99	615	Σφηκωτήρ 16×22.5		ΥΓ-ΠΑ	Ἰπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ (στρ/κή τομὴ 1α ὀρίζων ΣΤ)
X 44/99	634	Ψῆφος	126/99	ΥΓ-ΠΑ	Στρ/κή τομὴ 1γα
X 45/99		Ψῆφος	126/99		Στρ/κή τομὴ 1γα
X 46/99		Ψῆφος	126/99		Στρ/κή τομὴ 1γα
X 53/00	586	Εἰδῶλιο ἱπιέα	153-155 103/00		Στρ/κή τομὴ 5α
X 54/00	619	Κρίκος ἐλασμάτινος 15×17	154/00		Στρ/κή τομὴ 5α στρώμα 3β

* Οἱ ψῆφοι X44, 45, 46/99 διαλύθηκαν πρὶν καταγραφῶν.

Αρ. Ημερολογίου άνασκαφής	Αρ. Καταλόγου Μουσείου Θέρμου	Είδος	Συναφείς ομάδες όστράκων	Χρονολό- γηση	Στρωματογραφική συνάφεια
X 58/00	620	Σπείρα οφενδόνης δακτυλίου 10×75			Μετανασκαφική επίχωση
X 60/00	616	Σφηκωτήρ 17×22.5		ΥΓ-ΠΑ	Μετανασκαφική επίχωση
X 61/00	617	Σφηκωτήρ 10×27		ΥΓ-ΠΑ	Μετανασκαφική επίχωση
X 62/00	618	Δακτύλιος 26			Μετανασκαφική επίχωση

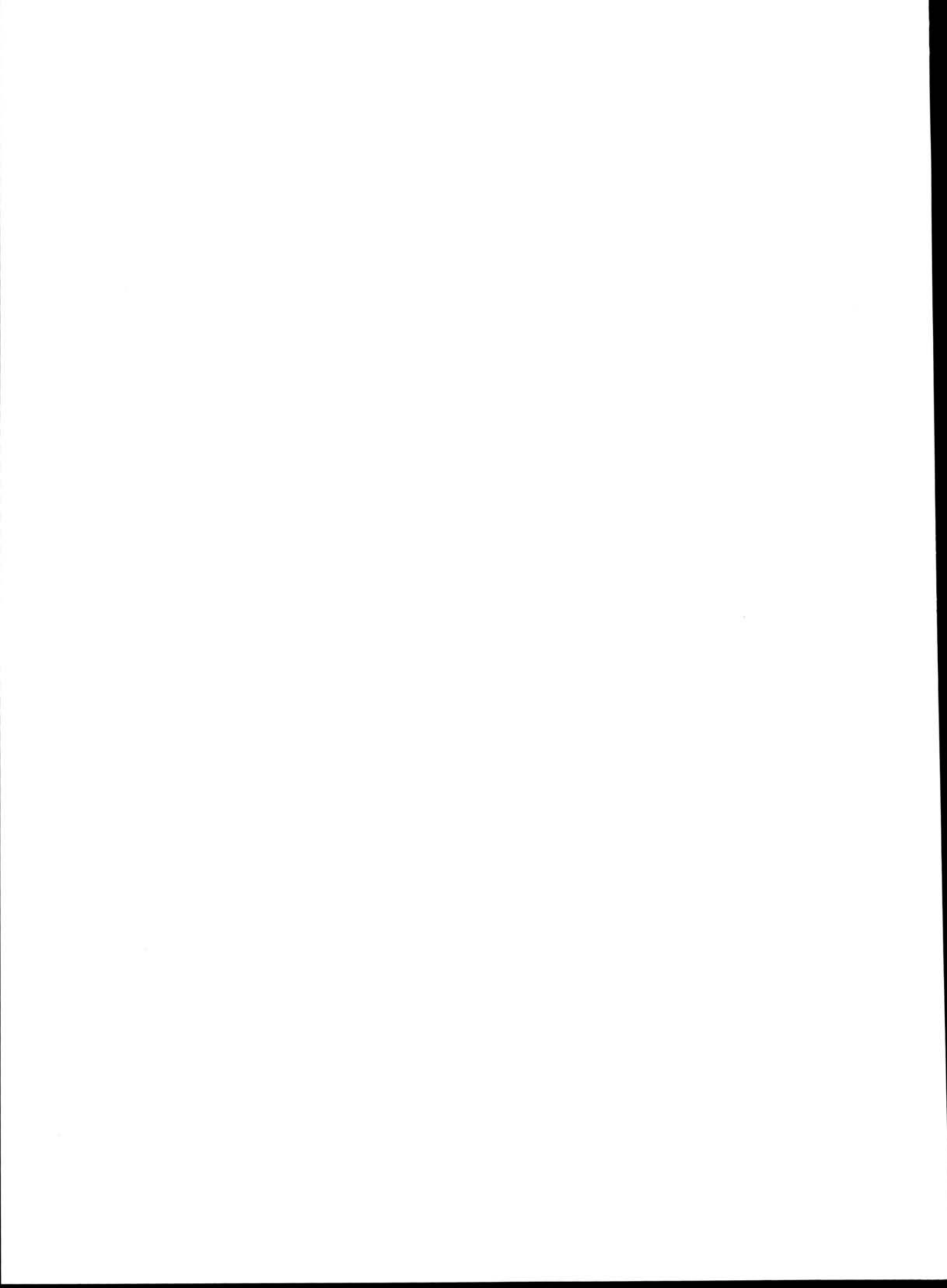
Γ. Λίθινα εργαλεία*

Άρ. Ήμερολογίου άνασκαφής	Είδος	Στρώματο- γραφική συνάφεια	Χρονολογικός – άνασκαφικός όριζων
Λ 1/92	Θραύσμα όψιανού	Ύπόστρωμα άνωτέρου δαπέδου πίσω δωματίου	ΠΕΣ-8ος αι.
Λ 3/92	Στοιχείο σύνθετου έργαλείου, πυριτόλιθος	Ύπόστρωμα παλαιότερου δαπέδου πίσω δωματίου όμ. 16/92	ΥΕ-ΠΕΣ
Λ 10/92	Κρουσιήρας;	Δάπεδο στρ/κής τομής 18	8ος αι.;
Λ 14/93	Τριπήρας	μελανό στρώμα παρά την 5η πλάκα	8ος-7ος αι.
Λ 15/93	Τριπήρας	»	8ος-7ος αι.
Λ 16/93	Τριπήρας	»	8ος-7ος αι.
Λ 30/95	ΎΑπόκρουσμα πυριτόλιθου	Στρ/κή τομή 15 όμ. 3/95	8ος-7ος αι.
Λ 32/95	ΎΑπόκρουσμα πυριτόλιθου	Στρ/κή τομή 17 όμ.10/95	7ος αι.
Λ 35/95	ΎΑπόκρουσμα πυριτόλιθου	Στρ/κή τομή 15 όμ. 14/95	8ος-7ος αι.
Λ 36/95	Τριπήρας (;) άπό ψαμμίτη	Στρ/κή τομή 15 όμ. 14/95	8ος-7ος αι.
Λ 37/95	ΎΑπόκρουσμα πυριτόλιθου	Στρ/κή τομή 15 τομή 15	
Λ 39/95	Λεπδόμορφο άπόκρουσμα πυριτόλιθου	όμ. 21/95	8ος-7ος αι.
Λ 41/95	ΎΑπόκρουσμα πυριτόλιθου	όμ. 21/95	8ος-7ος αι.
Λ 42/95	ΎΑπόκρουσμα πυριτόλιθου	όμ. 21/95	8ος-7ος αι.
Λ 43/95	Θραύσμα πυρήνος πυριτόλιθου	όμ. 22/95	ΠΕΣ
Λ 44/95	Θραύσμα φυσικού πυριτόλιθου	όμ. 22/95	ΠΕΣ

* Καταχωρίσθηκαν μόνον όσα βρέθηκαν σέ άθικτες επιχώσεις.

Άρ. Ημερολογίου άνασκαφής	Είδος	Στρωματο- γραφική συνάφεια	Χρονολογικός – άνασκαφικός όρίζων
Λ 45/95	Λεπιδόμορφο απόκρουσμα πυριτολίθου	όμ. 22/95	ΠΕΣ
Λ 54/96	Απόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομή 9 όμ. 35/96	7ος αί.
Λ 55/96	Τριβεΐο (ψαμμίτης)	N. μεγ Β β. 1,41	ΥΕ
Λ 56/96	Όψιανός	Στρ/κή τομή 15	8ος-7ος αί.
Λ 59/96	Απόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομή 1α	8ος-7ος αί.
Λ 66/97	Απόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομή 16α	8ος-7ος αί.
Λ 67/97	Απόκρουσμα τριγωνικό πυριτολίθου	Στρ/κή τομή 16α όμ. 72/97	8ος-7ος αί.
Λ 68/97	Απόκρουσμα πυριτολίθου με ΐχνη γλυφίδας	Στρ/κή τομή 19 όμ. 73/97	7ος αί.
Λ 69/97	Απόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομή 19	ΠΕΣ
Λ 70/97	Απόκρουσμα πυριτολίθου	όμ. 84/97	7ος αί.
Λ 71/97	Ξέστρο πυριτολίθου	Στρ/κή τομή 11α, όμ. 91/97	7ος αί.
Λ 72/97	Απόκρουσμα πυριτολίθου (χρήση γλυφίδας)	Στρ/κή τομή 1α	8ος-7ος αί.
Λ 73/97	Απόκρουσμα πυριτολίθου		
Λ 74/97	Πρισματικός πυρήνας πυριτολίθου	Στρ/κή τομή 21	ΠΕΣ-8ος αί.
Λ 75/97	Απόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομή 22 όμ. 101/97	ΥΕ
Λ 76/97	Απόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομή 22, όμ. 104/97	ΥΕ ΙΙΑ
Λ 77/97	Απόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομή 22, όμ. 104/97	ΥΕ ΙΙΑ
Λ 78/97	Λεπιδόμορφο απόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομή 22, όμ. 104/97	ΥΕ ΙΙΑ

Ἄρ. Ἡμερολογίου ἀνασκαφῆς	Εἶδος	Στρωματο- γραφική συνάφεια	Χρονολογικὸς – ἀνασκαφικὸς ὀρίζων
Λ 79/97	Θραῦσμα ἀκατέργαστου πυριτολίθου	Στρ/κή τομὴ 22 ὀμ. 104/97	ΥΕ ΙΙΑ
Λ 80/97	Σύνθετο ἐργαλεῖο πυριτολίθου	Στρ/κή τομὴ 22 ὀμ. 104/97	ΥΕ ΙΙΑ
Λ 81/97	Ἀπόκρουσμα πρασινογάλανου πυριτολίθου	Στρ/κή τομὴ 22 ὀμ. 104/97	ΥΕ ΙΙΑ
Λ 82/97	Ψῆφος	Στρ/κή τομὴ 22 ὀμ. 104/97	ΥΕ ΙΙΑ
Λ 85/97	Ἀπόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομὴ 21 ὀμ. 112/97	7ος αἰ.
Λ 86/98	Ἀπόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομὴ 21	ΠΕΣ-8ος αἰ.
Λ 87/98	Ἀπόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομὴ 15, ὀμ. 120/98	8ος-7ος αἰ.
Λ 88/98	Λεπιδόμορφο ἀπόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομὴ 15	8ος-7ος αἰ.
Λ 97/99	Ἀπόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομὴ Ι γα ὀμ. 130/99	7ος αἰ.
Λ 100/99	Ἀπόκρουσμα πυριτολίθου	Στρ/κή τομὴ α- α' - α'', ὀμ. 135/99	7ος αἰ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α. ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΟΚΙΜΗ ΡΑΔΙΟΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ

Τὸ ἐργαστήριο Ἀρχαιομετρίας τοῦ ΕΚΕΦΕ «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ» ὑπὸ τὸν Ἰωάννη Μανιάτη ἀνέλαβε τὴ μέτρηση τῆς ἡλικίας δειγμάτων ἀπανθρακωμένου ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ραδιενεργοῦ ἄνθρακα¹.

Σημειώνουμε ἐξ ἀρχῆς τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις:

Οἱ βαθμολογημένες ἡλικίες τῆς ραδιοχρονολόγησης μᾶς βοηθοῦν νὰ προσεγγίσουμε τὰ κατώτερα ὄρια μετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ τὸ ὑλικὸ ἢ τὸ ἀρχαιολογικὸ στρῶμα μὲ τὸ ὁποῖο βρίσκονταν σὲ συνάφεια τὰ ἀπανθρακωμένα δείγματα. Ὁ συσχετισμὸς τῶν μετρήσεων μεταξύ τους καὶ πρὸς ἄλλα στοιχεῖα ἔδωσε καὶ στὴν ἀνασκαφὴ μας χρήσιμες μέχρι σημείου ἐνδείξεις χρονολόγησης ποὺ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις συμφωνοῦσαν μὲ τὶς ἐνδείξεις τῆς στρωματογραφικῆς συνάφειας καὶ τὴ μαρτυρία τῆς κεραμικῆς ἢ ὁποῖα ἐπίσης μόνο ἐντὸς εὐρέων ὀρίων μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν Θέρμο. Παράδειγμα εἶναι τὰ ἀπανθρακωμένα δείγματα 562, 330, 1132.

Τὰ ὄρια συχνὰ εἶναι εὐρύτητα. Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται τότε εἶναι πότε ἀκριβέστερα μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ συγκεκριμένο ἀρχαιολογικὸ ὑλικό, ὅταν ἔχουμε μὲν ἀπὸ τὴ ραδιοχρονολόγηση χρονολογικὸ ὄριο μετὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει αὐτὸ νὰ τοποθετηθεῖ (*terminus post quem*), ἀλλὰ μᾶς λείπει ἢ βρίσκεται σὲ πολὺ νεώτερη ἐποχὴ τὸ ὄριο πρὶν ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ὀρισθεῖ ἢ χρονολόγηση (*terminus ante quem*) μὲ βάση ἀρχαιολογικὰ κριτήρια ἀπόλυτης χρονολόγησης. Στὴν ἀνασκαφὴ μας τέτοια ἦταν ἡ περίπτωση χρονολόγησης τῆς οἰκοδόμησης τοῦ μεγάρου Β.

1. Γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς συμβατικῆς ἡλικίας σὲ ἡμερολογιακὴ τῶν δειγμάτων DEM 325, 328, 329, 330, 495, 496, 560, 561, 562, χρησιμοποιήθηκε τὸ τμήμα καμπύλης βαθμολόγησης τῶν G.W. Pearson καὶ M. Stuiver, *Radiocarbon* 1993, 35, 25-33. Γιὰ τὰ δείγματα 1132, 1133, 1134 ἐκεῖνο τῶν M. Stuiver, P.J. Reimer, E. Bard, J.W. Beck, G.S. Burr, K.A. Hughen, B. Kromer, F.G. McCormac, J.v.d. Plicht, M. Spurk 1998a, *INTCAL 98 Radiocarbon Age Calibration* 24, 000-0 cal BP *Radiocarbon* 40(3), 1041, 1083. Γιὰ τὴ βαθμολόγηση τῆς ἡλικίας ραδιοάνθρακα τῶν πρῶτων δειγμάτων χρησιμοποιήθηκε τὸ Radiocarbon Calibration Program Rev. 3.0.3c καὶ Quaternary Isotope Laboratory τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Washington (M. Stuiver, P.J. Reimer, 1993, *Radiocarbon* 35, 215-230). Γιὰ τὴ βαθμολόγηση τῆς ἡλικίας ραδιοάνθρακα τῶν δευτέρων τὸ Radiocarbon Calibration Program rev. 4.3 (M. Stuiver, P.J. Reimer 1993, *Radiocarbon* 35, 215-230). (Σημείωση τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».)

Τόσο σὲ ἀρχαῖα φερτὰ χρώματα ποὺ στρώνονταν γιὰ τὴν προετοιμασία κατασκευῶν, ὅσο καὶ σὲ ἐπιχώσεις ποὺ ἀποτέθηκαν κατὰ τὴ χρήση ἢ μὲ τὴ συσσώρευση καταλοίπων καταστροφῆς κάποτε σφραγισμένων ἀπὸ δάπεδα κλπ., παρατηρήσαμε ὅτι τὸ ἀπανθρακωμένο ὑλικὸ ἦταν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις πολὺ παλαιότερο τῆς ἐποχῆς ποὺ προκύπτει ἀπὸ ἄλλες ἐνδείξεις. Μεταφορὰ παλαιᾶς κοπῆς ξύλου ἢ ἄλλοι φυσικοὶ παράγοντες μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ λόγοι. Πρέπει τέλος νὰ τονισθεῖ μιὰ σημαντικὴ θετικὴ ἐνδειξη ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ συνολικὴ θεώρηση τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ραδιοχρονολόγησης: παρατηρήθηκε ὅτι ἡ ἡλικία δειγμάτων ἀνέρχεται προοδευτικὰ πρὸς ἀρχαιότερους χρόνους ὅσο κατερχόμαστε στὰ βαθύτερα στρώματα. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι δὲν εἴχαμε ἀπὸ ἀνώτερα δηλ. ἱστορικῶς νεώτερα στρώματα δείγματα ὑλικοῦ πολὺ πρωιμότερων χρόνων ἢ ὅτι δὲν προέκυψαν νεώτερες χρονολογήσεις δειγμάτων ποὺ βρέθηκαν βαθιά, πιθανῶς ἀπὸ ἐξωτερικὲς φυσικὲς ἐπιδράσεις ἢ καὶ ἀναμίξεις ὑλικοῦ ἤδη ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα. Τὸ φαινόμενο μπορεῖ νὰ παραλληλισθεῖ μέχρι σημείου μὲ τὶς ἀναμίξεις τῆς κεραμικῆς.

Θὰ ἀναφερθῶ στὴ συνέχεια στὶς χρησιμότερες ραδιοχρονολογήσεις. Σημειώνεται ὁ ἀριθμὸς τοῦ δείγματος (DEM) ποὺ δόθηκε στὸ ἐργαστήριό τῆς Ἀρχαιομετρίας καὶ ἡ ἡμερομηνία ἀνεύρεσης.

Στρώμα προετοιμασίας κατασκευῆς μεγάρου Β

Ἀπὸ τὸ κατώτερο στρώμα τοῦ «χώματος μὲ λατύπη» ποὺ συναντήσαμε στὸ πίσω δωμάτιο (βάθος 1-1.10) στὶς τομὲς 3 καὶ 4, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ κτηρίου περισυλλέχθηκε τὸ δείγμα DEM 328/26-9-92 τοῦ ὁποῖου οἱ ἡλικίες ὀρίσθηκαν 1682-1510 π.Χ. (πιθανότης 68.3%) καὶ 1881-1410 π.Χ. (πιθανότης 95.4%). Τὰ χρώματα αὐτὰ εἶναι φερτὰ καὶ στρωματογραφικῶς ἀνήκουν τὸ ἐνωρίτερο στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ. Ἐπομένως οἱ ραδιοχρονολογήσεις δὲν μᾶς βοηθοῦν γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἐπιπέδων κατασκευῆς καὶ χρήσεως τοῦ κτηρίου.

Καταστροφή μεγάρου Β καὶ διάδοχες ἐγκαταστάσεις

Δεῖγμα ἀπὸ τὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 14 (DEM 562/3-8-95) προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πῆλινη ἐστία (βάθος 073-089), δηλ. στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ κτηρίου. Ἡ βαθμολογημένη ἡλικία εἶναι 894-792 π.Χ. (πιθανότης 95.4%) καὶ 826-801 π.Χ. (πιθανότης 68.3%). Δὲν γνωρίζουμε ἐὰν τὸ ξύλο ἀνήκει στὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ τοῦ κτηρίου οὔτε ἐὰν περιῆλθε στὸ στρώμα κατὰ ἢ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή. Πάντως μᾶς παρέχει ἓνα ἀξιόλογο *terminus post quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς τοῦ κτηρίου καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῆς πῆλινης στρώσης τοῦ βωμοῦ τέφρας.

Μέσα στὸ ἴδιο στρώμα τῆς καταστροφῆς, ποὺ ὑπῆρχε κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κτηρίου, στὴν τομὴ 7 (ε-ε Ρωμαίου) ὑπῆρχε ξύλο ἀπανθρακωμένο σὲ βάθος 1.37 λίγα μόνο ἑκατοστὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο δάπεδο (DM 496/20-9-94). Οἱ ἡλικίες 792-608 π.Χ. (πιθανότης 68.3%) καὶ 799-545 π.Χ. (πιθανότης

95.4%) δὲν εἶναι χρήσιμες ιδιαίτερα, γιατί τὸ κατώτερο ὄριο εἶναι πολὺ χαμηλὸ γιὰ νὰ σχετισθεῖ μὲ τὸ μέγαρο Β.

Μὲ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ πίσω δωματίου ποὺ ἔγινε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ λειτουργίας τῆς πήλινης ἐστίας τῶν ὀλόκαυ- τώσεων (βωμοῦ τέφρας), ἡ ὁποία δημιουργήθηκε ἐντὸς τῶν ἐρειπίων τοῦ κτηρίου, μπορεῖ πιθανότατα νὰ σχετισθεῖ τὸ δείγμα DEM 330/7-9-92 μὲ ἡλικίες 897-821 π.Χ. (πιθανότης 68.3%) καὶ 910-809 π.Χ. (πιθανότης 95.4%). Τὸ δείγμα αὐτὸ προέρ- χεται ἀπὸ τὸ χῶμα ἐπάνω στὸ ὁποῖο φέρεται τὸ ἀνατολικότερο μέρος τοῦ διαχω- ριστικοῦ τοίχου β1. Ἐπειδὴ οἱ τοῖχοι τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τοῦ πίσω δωματίου διαφέρουν οἰκοδομικῶς ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ ἴδιου δωματίου, πιθανολογεῖ- ται ὅτι ἀνήκουν στὴν ἀνακατασκευὴ ἢ ὁποία θὰ ἔγινε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ (τέλη 9ου-ἀρχὲς 8ου αἰ.), ὅταν θὰ ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ καὶ ἡ ἐστία τῶν ὀλόκαυ- στῶν θυσιῶν. Ἐπομένως ἐδῶ ἔχουμε σύμπτωση διαφορετικῶν ἐνδείξεων, ἀνασκα- φικῶν καὶ ἀρχαιομετρικῶν, στὴν ἴδια περίπου χρονολόγηση γιὰ τὴν πήλινη ἐστία τοῦ βωμοῦ καὶ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ δωματίου. Ἄλλες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις πιστο- ποιοῦν καὶ μεταγενέστερες ἐπισκευὲς ἢ ἀνακατασκευὲς τοῦ ἴδιου δωματίου.

Μὲ τίς ἡλικίες αὐτὲς συμφωνεῖ καὶ ἐκείνη ποὺ δόθηκε στὸ δείγμα DEM 1132/3- 11-2000 ἀπὸ βάθος 0.66 μέσα στὸ στρώμα τῆς ἀνοικτόχρωμης στάχτης ἀπὸ τίς τομὲς 5 καὶ 5α: Εἶναι οἱ ἡλικίες 900-820 π.Χ. (πιθανότης 68.3% καὶ 910-800 π.Χ. (πιθανότης 95.4%). Ἐχουμε ὄριο μετὰ τὸ ὁποῖο ἀποτίθεται ἡ στάχτη τὰ τέλη τοῦ 9ου-ἀρχὲς 8ου αἰ., καὶ κατὰ συνέπειαν δικαιολογεῖται ἡ τοποθέτηση τῆς ἀρχῆς λει- τουργίας τοῦ βωμοῦ στὸν πρῶμο 8ο αἰῶνα.

Τὸ κατώτερο ὄριο κοπῆς τοῦ δέντρου τοῦ ὁποίου ἀπανθρακωμένα κατάλοιπα βρέθηκαν σὲ μία ἀπὸ τίς ὀπὲς στύλου μέσα στὸ κίτρινο χῶμα τοῦ πίσω δωματίου εἶναι τὸ β' μισὸ τοῦ 9ου αἰ.: τοῦ δείγματος DEM 325/3-9-92 ἡ ἡλικία εἶναι 929-829 π.Χ. (πιθανότης 95.4%) καὶ 913-844 π.Χ. (πιθανότης 68.3%). Ὡστόσο ἡ στρωμα- τογραφικὴ ἀκολουθία καὶ τὰ συναφῆ κεραμικὰ καὶ χάλκινα εὐρήματα μᾶς φέρ- νουν σὲ χρόνους νεώτερου τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰ. στοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ἀνή- κει καὶ ἡ ἐπίστρωση τοῦ κίτρινου χρώματος γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐλαφροῦ οἴκου λατρείας μὲ ξύλο καὶ πηλό. Ἐπομένως μπορεῖ τὸ ξύλο νὰ χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ πολὺ ἀργότερα τῆς κοπῆς τοῦ ἡ, ἐὰν χρησιμοποιήθηκε εὐθὺς μόλις κόπηκε μπο- ρεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ μέρος τοῦ δέντρου καὶ γι' αὐτὸ νὰ δείχνει ἀρχαιότερη ἡλικία ἀπὸ ἐκείνη ποὺ θὰ ἔδειχναν οἱ ἐξωτερικοὶ δακτύλιοι, ἢ ὁποία θὰ ἦταν βεβαίως τοῦ χρόνου τῆς κοπῆς τοῦ δέντρου. Πάντως τὸ *terminum post quem* ἔχει καὶ ἐδῶ τὴ σχετικὴ ἀξία του, μικρότερη πάντως ἀπὸ ἐκείνη τῆς χρονο- λογίας τῶν δειγμάτων 330 (γιὰ τὴν πρώτη ἀνακατασκευὴ τοῦ πίσω δωματίου) καὶ 1132 (γιὰ τὴν συσσώρευση τῆς ἀνοικτόχρωμης στάχτης τῶν ὀλόκαυστῶν θυσιῶν).

Ἄνωτερο στρώμα κατασκευῆς τοῦ πρῶμου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ

Τὰ δείγματα ποὺ περισυλλέχθηκαν ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ δὲν ἦταν χρήσιμα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τοῦ σηκοῦ, γιατί ἔδωσαν πολὺ παλαιότερες ἡλικίες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τὴν ὁποία δείχνει ἡ κεραμικὴ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση:

Στην τομή 4 από τὸ ἀνώτερο στρώμα, σὲ βάθος 0.47-0.56 τὸ δείγμα DEM 329/3-9-92 ἔδωσε ἡλικία: 1006-917 π.Χ. καὶ 1046-899 π.Χ. Στην τομή 17 ἀπὸ βάθος 0.70-0.90 τὸ δείγμα DEM 560/21-7-95: 1597-1407 π.Χ. καὶ 1676-1315 π.Χ.. Τὸ ἀνώτερο στρώμα τῶν τομῶν 5 καὶ 5α ἔδωσε τὰ δείγματα τῶν ὁποίων οἱ χρονολογήσεις κυμαίνονται ἀπὸ τὸν 13ο ἕως καὶ τὸν 9ο αἰ. (DEM 1133/31-7-2000) 1134/29-7-2000). Ἀπὸ στρωματογραφικὸ ἐπίπεδο πρὸς Β τοῦ ναοῦ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν ὀρίζοντα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου τὸ δείγμα DEM 561/31-7-95 χρονολογήθηκε 1524-1416 π.Χ. καὶ 1628-1323 π.Χ.

B. ÉTUDE ARCHÉOZOOLOGIQUE

Présentation

Le matériel archéozoologique provenant de la fouille sous le temple d'Apollon de Thermos (sous la direction du Prof. I.A. Papapostolou) entre 1992 et 2003 a été étudié au cours du Printemps 2007¹.

Les restes osseux proviennent de plusieurs types de contextes (cf. plan de la fouille: carré, témoins, ainsi que des prélèvements de terre contenant des esquilles osseuses plus ou moins brûlées).

Du point de vue chronologique, trois grandes phases ont été distinguées de manière à globaliser les informations stratigraphiques et chronologiques (Tableau 1) et à fonder les interprétations sur des ensembles quantitativement plus valides :

- période essentiellement datée de l'Helladique III, au cours du XIe siècle (1100-1000).
- période de l'âge du Fer couvrant surtout le géométrique moyen et le géométrique récent, au cours du VIIIe siècle (800-700).
- période « sub-géométrique », au cours du VIIe siècle (700-600).

Considérés individuellement, les lots d'ossements sont numériquement réduits, mais leur répartition tant dans le temps que dans l'espace témoigne d'une certaine permanence de l'occupation ou de l'utilisation de l'espace à travers des activités soit consommatoires soit holocaustiques.

Notre attention s'est portée en premier lieu sur le tri des ossements grâce au concours de madame Anna Lagia (anthropologue, Université de Chicago) afin d'isoler, le cas échéant, des restes humains. Toutefois, aucun ossement ou dent humains n'ont été retrouvés dans les ensembles analysés, ce qui exclut la reconnaissance d'envelissements humains sur des critères ostéologiques.

Dans l'ensemble, on a dénombré un total de 985 restes fauniques dont 516 déterminés ce qui représente un pourcentage de 52.4% de restes identifiés². Cependant, il a fallu procéder à une sélection au sein des couches afin de ne tenir compte que

1. À ce propos, je souhaite remercier ici chaleureusement M. le Prof. I. Papapostolou qui m'a confié le mobilier osseux, ainsi que la Société Archéologique d'Athènes qui m'a offert la possi-

bilité de m'installer dans ses locaux dans les meilleures conditions.

2. Toutes couches confondues, 117 au total, pour 14 contextes différents.

des ensembles archéologiques bien définis et chronologiquement fiables. Ainsi, toutes les couches de « surface » ou « nettoyage » ont été éliminées, de même que celles dont la cohérence stratigraphique n'était pas assurée.

Pour résumer, ne seront considérés dans le cadre de cette étude que les ensembles dont les dénombrements généraux sont donnés dans le tableau 1 : c'est ainsi que l'on se limitera à 62 couches couvrant les phases de l'Helladique récent, de l'âge du Fer et du VIIe siècle. Le nombre total de restes fauniques est alors ramené à 460 (NR-total) avec un nombre de restes déterminés (NRD) de 257, soit un taux de détermination de 55.3%. Parmi ces restes, on constate que 239 appartiennent à des espèces domestiques contre 18 à des espèces sauvages (cerf, lièvre), soit une très forte dominance des animaux domestiques et en premier lieu des caprinés, à savoir des moutons et des chèvres (Tableau 1). Les bœufs et les porcs sont moins bien représentés alors que le chien reste très discret (Tableau 2). Le nombre de restes pris en compte dans les dénombrements anatomiques est réduit car la difficulté, lors de la détermination, est d'atteindre un double niveau de diagnose anatomique et spécifique rendu souvent inaccessible par les phénomènes de fragmentation et d'altération divers, en particulier les modifications dues au feu.

La stratégie d'analyse qui oblige à limiter la base interprétative est justifiée par le contexte : en effet, le caractère religieux des assemblages exhumés au sein du temple et la probabilité de sacrifices animaux de nature cultuelle au cours des IXe et VIIIe siècles donnent à l'interprétation une dimension allant au-delà du simple caractère économique ou alimentaire des animaux. On l'a vu, tous les vestiges osseux ou dentaires, quels que soient leur état et leur origine, appartiennent exclusivement à des mammifères domestiques.

Nature des assemblages

Les couches archéologiques contiennent de faibles quantités de restes osseux, toujours moins de 50. Même lorsqu'ils sont cumulés, on note que les chiffres n'excèdent pas 60 restes fauniques déterminés (Tableau 1).

Dans l'ensemble, le matériel est très fragmenté et les assemblages épars ; l'absence de lien entre les différents ossements comme des recollages ou des appariements soulève la question de la nature secondaire de ces dépôts. De plus, une rapide quantification des restes rognés, découpés ou brûlés fait apparaître des processus de dépôts différents au cours des phases chronologiques considérées. En effet, au cours de l'Helladique récent III, on observe que même discrètes, les traces de découpe sont présentes, de même que quelques ossements ont été rognés par des chiens. Ces constatations couplées à la représentation anatomique, en particulier chez les caprinés, indique que ces assemblages proviendraient de déchets culinaires et de repas dont une partie aurait été, un temps limité sans doute, accessibles aux chiens (voir p. 181). En parallèles, les os brûlés sont peu nombreux et leur présence est liée soit au rejet dans un foyer, soit à un feu postérieur au rejet (feu accidentel ou de nettoyage).

TABLEAU 1

Dénombrements globaux de la faune par phase chronologique et par contexte.
NR: nombre de restes

Contextes	NR-total	NR-déterminés	NR-élevage	NR-chasse
TEMOIN 1	2	2	2	0
TEMOIN 2	18	8	8	0
CARRÉ 1	8	7	7	0
» 5	50	33	32	1
» 6	2	1	1	0
» 13	1	1	1	0
» 19	45	24	24	0
» 23	10	8	1	7
» 27	42	20	14	6
» 32	10	2	1	1
mycénien (XIe s.)	188	106	91	15
Temple	4	3	3	0
TEMOIN 3	5	3	3	0
TEMOIN 4	1	1	0	1
TEMOIN 5	6	5	4	1
CARRÉ 4	17	16	15	1
» 5	6	2	2	0
» 19	32	19	19	0
» 22	5	2	2	0
» 24	61	58	58	0
» 26	28	9	9	0
» 27	8	3	3	0
» 29	14	1	1	0
» 33	7	5	5	0
géométrique (VIIIe s.)	194	127	124	3
TEMOIN 5	2	1	1	0
CARRÉ 24	52	3	3	0
» 27	10	8	8	0
» 29	13	11	11	0
» 33	1	1	1	0
sub-géométrique (VIIe s.)	78	24	24	0
TOTAUX	460	257	239	18

À l'inverse, les périodes de l'âge du Fer témoignent d'une augmentation très nette des esquilles osseuses brûlées dans des contextes où les actions de charognards comme les interventions anthropiques de découpe bouchère sont quasi inexistantes. Cette augmentation des marqueurs de l'action du feu s'accompagnent d'assemblages originaux faits d'échantillons de sédiments cendreux contenant de nombreuses micro-esquilles calcinées ou carbonisées. Ces observations nous semblent révélatrices d'un changement notable dans les modes de dépôt et dans les comportements où le rituel holocaustique prend de l'importance, même si la consommation effective des pièces de viande correspondantes n'est pas exclue.

En règle générale, les fragments osseux carbonisés ont été attribués à des os longs (os des membres ou côtes) attribuables aux caprinés sur la base de leur taille et de leur morphologie. Les moutons et les chèvres seraient donc, *a priori*, les deux espèces ayant fait l'objet de choix de consommation et de pratiques holocaustiques (il est toutefois impossible d'affirmer que la consommation était systématique, les portions de viande ayant pu être jetées au feu entières).

La répartition spatiale des esquilles, brûlées ou non, n'apporte pas de réponse à la question de localisation des faits (repas, sacrifices, foyers) car les assemblages, de nature identique, se répartissent sur l'ensemble de la surface fouillée sous le temple, même si certains secteurs ont livré des restes plus ou moins nombreux en stratigraphie (voir p. 138, 143-144).

La pratique que révèle une grande quantité ou tout au moins un taux inhabituel d'esquilles osseuses brûlées n'est pas sans évoquer, compte tenu du contexte, les rituels connus de sacrifice animal ou d'offrande de portion de viande au dieu. Toutefois, l'image qu'en offrent les assemblages osseux ne permet pas d'identifier les étapes de ces rituels dont nous n'observons, somme toute, que la dernière phase.

Les animaux présents

Le choix des espèces est exclusivement domestique dans les couches de l'âge du Fer : en effet, le seul os attribué à une espèce sauvage est un fragment de bois de cerf sans signification particulière pour la consommation ou le sacrifice... Il peut simplement provenir d'un objet et être, de ce fait, sans lien avec la documentation d'origine animale.

Parmi les espèces communément observées dans de tels contextes, on retrouve les moutons et les chèvres, très largement majoritaires et représentés par l'ensemble de leur squelette. Le partage des carcasses et la distribution raisonnée de certaines portions destinées à la consommation directe ou à l'offrande justifient la présence de quelques traces de découpe attribuables à des actions de dépouillage et de découpe de portion de viande, en particulier lorsqu'il s'agit de côtes (Figure 1).

La part des cochons est relativement faible et leur répartition anatomique se concentre essentiellement sur des restes de la tête : ils ne sont donc pas au menu des phases de l'âge du Fer, pas plus qu'à l'Helladique récent qui a livré, en plus des

Fig. 1. Extrémité proximale de côte de capriné présentant deux stries de découpe sur la face interne (Thermos, géométrique moyen, \pm -800 ; fouille 1997).

restes de crânes, des métapodes : on peut certes considérer que ces portions sont consommables mais aucun ossement de porc ne porte de marque de découpe bou-chère.

Quant aux bœufs, et à l'instar des porcs, leur représentation est très faible mais on constate que leur répartition est plus large : on retrouve des éléments du rachis (vertèbres), des fragments d'os longs (fémur, coxal, scapula, métapode) ainsi que des éléments crâniens (dents isolées, fragment de mandibule). Aucun de ces ossements ne porte de marques de découpe.

C'est au cours de l'Helladique récent que l'on note la présence de lièvre dont un fragment de fémur a été découpé, et de viande de cerf (présence de radius, ulna, calcanéum, et dent). Il semble que dans ces contextes, les interprétations de consommation et par extrapolation de repas pris dans l'enceinte du sanctuaire soit l'explication la plus plausible.

L'examen des classes d'âge n'apporte pas d'arguments complémentaires : les animaux sont très majoritairement adultes et dans une moindre mesure sub-adultes. Quelques éléments sont probablement attribuables à de très jeunes animaux, de

moins de trois mois, parmi les caprinés et les porcs, mais leurs restes sont trop isolés pour en tirer de réelles conclusions. Une fois de plus, le caractère épars et fragmenté des assemblages limite l'interprétation.

Consommation animale et traitement des portions animales

L'étude des restes osseux d'origine animale exhumés lors des fouilles récentes sous le temple de Thermos montre deux processus de traitement des portions animales que l'on peut associer au contexte culturel de cet espace, et qui évoluent entre la période mycénienne (Helladique récent III) et l'âge du Fer (périodes géométrique et sub-géométrique).

La représentation spécifique est peu surprenante dans le contexte chrono-culturel considéré mais on peut souligner un spectre faunique réduit par opposition aux contextes domestiques contemporains qui fournissent davantage de taxons, en particulier davantage de chiens et des équidés à Oropos ou à Erétrie³.

L'intérêt des assemblages de Thermos réside dans le traitement différentiel des carcasses animales : dans un premier temps, les choix se portent majoritairement sur des caprinés adultes qui sont découpés et probablement consommés. Il est fort probable qu'un partage des carcasses est à l'origine d'une distribution destinée à fournir les fidèles en viande, et les dieux en offrandes à travers des protocoles soit différents soit concomitants soit consécutifs. En effet, certaines pièces de viande, avant ou après consommation, sont passées par le feu et les déchets sont relégués, tout comme les restes de repas, dans des zones de décharges localisées dans l'enceinte ou dans l'environnement immédiat du temple.

La présence de nombreuses esquilles brûlées témoigne de ce traitement dit holocaustique à l'origine de la reconnaissance de rituels de sacrifices. Toutefois, rien ne nous dit si les ossements brûlés sont des déchets culinaires ou des rejets directs d'offrandes carnées jetées au feu. Comme nous l'avons déjà souligné, les restes fauniques ne nous montrent que la dernière étape de ce qui peut être un rituel, ou un simple repas. Dans tous les cas de figure, le contexte indique que ces événements se sont produits dans l'enceinte du sanctuaire c'est-à-dire sur un *territoire* sacré et réglementé. Ces activités à caractère culturel sont particulièrement mises en évidence au cours des VIII-VIIe siècles grâce au rite holocaustique dont les nombreuses esquilles calcinées témoignent. Malheureusement le caractère très fragmenté et épars du mobilier osseux ne nous a pas permis de reconstituer ces offrandes ni de les individualiser : pour cette raison, seule une conclusion d'ordre général n'a pu être donnée ici.

3. Trantalidou 2006, Chenal-Velarde 2001.

TABLEAU 2

Répartition des espèces animales par phase chronologique et pourcentages de restes porteurs de marques

	HR III(XIe s.)		Fer I		(VIIIe s.)		Fer II		(VIIe s.)	
	NR	%NR det	NR	%NR det	NR	%NR det	NR	%NR det	NR	%NR det
Bœuf	12	11.4	5	3.9	3	12.5				
Caprinés	69	71.4	104	82.8	16	66.7				
<i>capra</i>	2		2		2	8.3				
<i>ovis</i>	4									
Porc	8	7.6	14	10.9	3	12.5				
Chien			2	1.6						
Cerf	9	8.6	1	0.8						
Lièvre	1	1								
NR det	105	100	128	100	24	100				
NR total	188	%NR total	194	%NR total	78	%NR total				
Rognage	8	4.3%	2	1%	2	2.6%				
Feu	6	3.2%	40	20.6%	49	62.8%				
Découpe	6	3.2%	2	1%	0	0				

ARMELLE GARDEISEN

Γ. ΑΡΧΑΙΟΓΕΩΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Θέση - Ονομασία

Ὁ ἀρχαῖος Θέρμος ἦταν ἐγκατεστημένος πολὺ κοντὰ σὲ μεγάλο ρῆγμα (ἐφίππευση), καὶ μάλιστα στὸ ἐπικείμενο (hanging wall) καὶ ἔντονα παραμορφωμένο τέμαχός του. Τὸ ρῆγμα αὐτὸ διευθύνσεως περίπου ΒΔ διέρχεται ἀπὸ τὰ χωριά Ἁγία Σοφία καὶ Μάραθος, καὶ στὴν κοιλάδα τοῦ Θέρμου εἶναι καλυμμένο ἀπὸ πλευρικὰ κορήματα καὶ ἀλλουβιακὲς ἀποθέσεις (βλ. ἀπόσπασμα γεωλογικοῦ χάρτη ὅπου τὸ ρῆγμα ἐμφανίζεται ὡς μαύρη γραμμὴ μὲ ὀδοντώσεις ἐνῶ οἱ νεώτατες αὐτὲς γεωλογικὲς ἀποθέσεις χαρακτηρίζονται ὡς «al»¹). Προφανῶς τὸ ρῆγμα αὐτό, καθὼς καὶ ἄλλα μικρότερα, παράλληλα πρὸς τὴ διεύθυνση τῆς κοιλάδας, ἐμφανῆ στοὺς ἀσβεστολίθους γύρω ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο (ποὺ ἀπαντοῦν ἢ ἐπικρατοῦν στοὺς γεωλογικοὺς σχηματισμοὺς μὲ συμβολισμὸ Κ, J, T κλπ. στὸν γεωλογικὸ χάρτη), εἶναι ὑπεύθυνα γιὰ τὶς πηγὲς ποὺ παρατηροῦνται στὴν περιοχὴ, καὶ κατὰ προέκταση γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῆς θέσης στὰ προϊστορικὰ χρόνια.

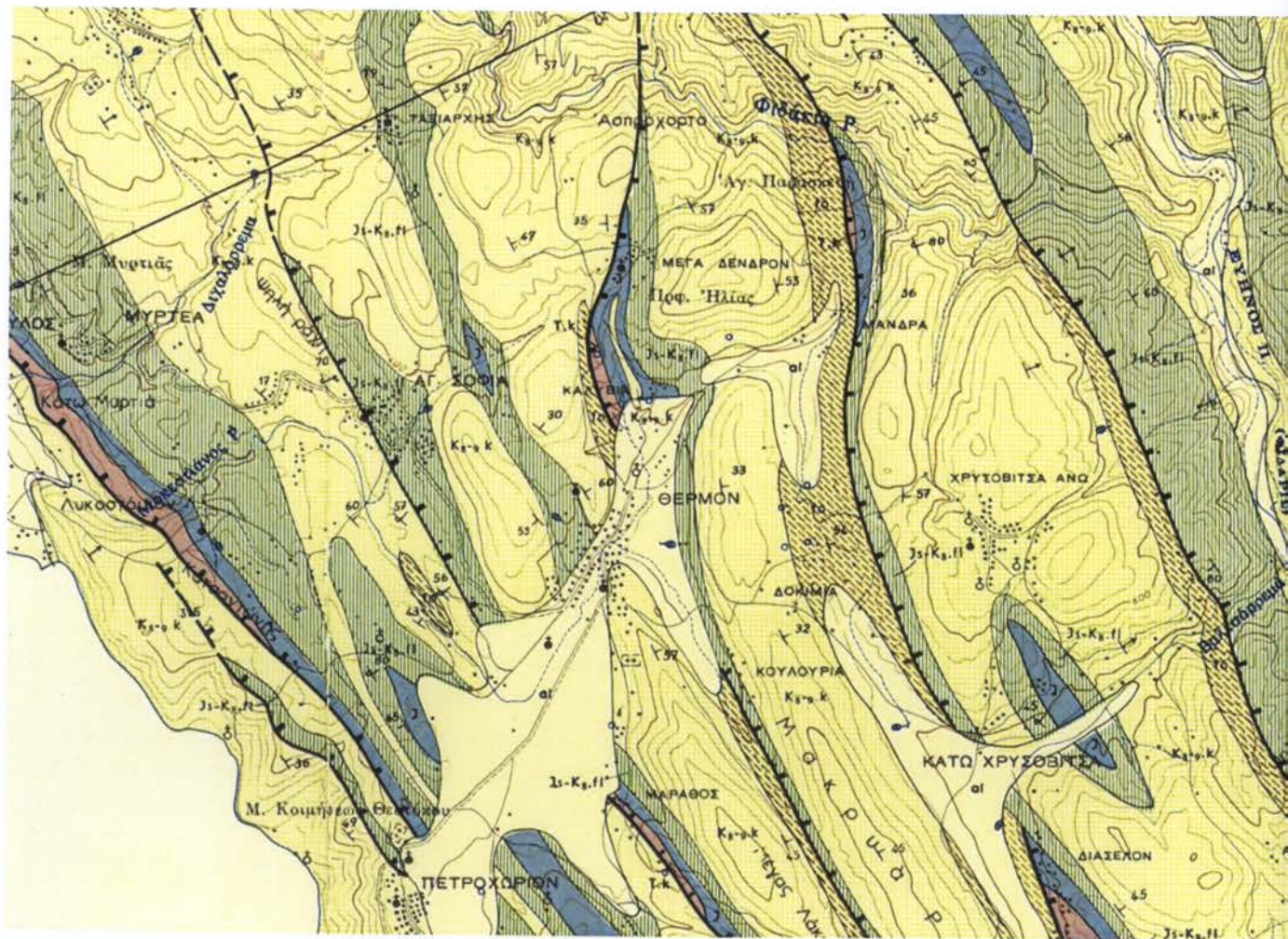
Ἡ δράση τοῦ ρήγματος αὐτοῦ τοποθετεῖται μὲν σὲ γεωλογικὲς ἐποχὲς πολὺ παλαιότερες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ καλύπτει ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, ὅμως ἡ σύγχρονη συμπεστικὴ τεκτονικὴ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ προκάλεσε ἐνεργοποίηση τοῦ ρήγματος αὐτοῦ μὲ ἐμφάνιση σεισμῶν καὶ νὰ συνδέθηκε μὲ φαινόμενα ὅπως ἠφαίστεια λάσπης (mud volcanoes), ἐπιφανειακὲς διαρρηξίσεις, ἀναθυμιάσεις θεῖου (παροδικὴ ἢ ἐπανεμφάνιση θερμῆς πηγῆς), κλπ., φυσικὰ φαινόμενα ποὺ ἴσως συνετέλεσαν στὴν εἰσαγωγὴ τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνα. Ἡ ἀποκάλυψη μάλιστα κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ καὶ ὄγκου ὑπολειμμάτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τραβερτίνη (πχ. στὴν ἀνατολικὴ στοὰ) ἀποτελεῖ σοβαρότατη ἔνδειξη ὑπαρξῆς θερμῆς πηγῆς στὴν ὁποία πρέπει ἴσως νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ χῶρου. Ὁ χῶρος λατόμευσης μάλιστα τοῦ τραβερτίνη ἴσως πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κοντὰ στὸ λατρευτικὸ κέντρο, κάτω ἀπὸ τὰ πλευρικὰ κορήματα.

Πρὸς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ συνηγοροῦν τὰ ἑξῆς ἐπιχειρήματα:

1. Ἡ ποσότητα καὶ μορφή τοῦ τραβερτίνη (πωρόλιθου κατὰ τοὺς ἐντόπιους) ὑποδηλώνει περιβάλλον ἀπόθεσης θερμῆς πηγῆς.

2. Τραβερτίνης, σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρχαιοφύλακες, ἀπαντᾶται σὲ τουλάχιστον 3-4 σημεῖα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ (Βασιλικὸ Πέραμα κοντὰ στὴν Ἀετόπετρα, Κλοποτὰ Στρογανιάς, Πῶρος Λουτρῶν Στράνοβας, Μύλος Κάτω Μυρτιάς). Τὰ σημεῖα αὐτὰ βρίσκονται σὲ ἀποστάσεις ἄνω των 7 χλμ., καὶ μὲ σημαντικὴ ὑψομετρικὴ δια-

1. Γεωλογικὸς χάρτης, ΦΧ Θέρμο, κλπ. 1:50.000, ΙΓΜΕ.

Άποσπασμα από τὸν γεωλογικὸ χάρτη περιοχῆς Θέρμου.

φορὰ ἀπὸ τὸν Θέρμο. Φαίνεται ἐπομένως μάλλον ἀπίθανο ὁ τραβερτίνης τῆς ἀνασκαφῆς, ὑλικὸ χαμηλῆς ποιότητος, τὸ ὁποῖο τουλάχιστον κατὰ κάποιο ποσοστὸ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καλυμμένο μὲ κονίαμα, νὰ εἶχε μεταφερθεῖ ἀπὸ τὶς περιοχὲς αὐτές, τῇ στιγμῇ ποὺ δίπλα ἢ πολὺ κοντὰ στὸν ἀρχαῖο χῶρο ὑπῆρχε διαθέσιμο ἄλλο ἄφθονο κατάλληλο οἰκοδομικὸ ὑλικό (ἀσβεστόλιθοι καὶ σχιστόλιθοι).

3. Θερμὲς πηγὲς δὲν εἶναι ἄγνωστες στὴν εὐρύτερη περιοχὴ ἀφ' ἑνός, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν εἶναι ἀσύνηθες φαινόμενο ἢ ὀλοσχερῆς διακοπὴ λειτουργίας μιᾶς θερμῆς πηγῆς, ἢ μετατροπὴ τῆς σὲ ψυχρὴ λόγω ἀνάμειξης μὲ ψυχρὴ πηγὴ μεγαλύτερης παροχῆς. Παρόμοιο φαινόμενο ἔχει παρατηρηθεῖ στὸ Ληλάντιο πεδίο².

Προέλευση ὑλικῶ

Νότια τοῦ βόρειου τοίχου, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β, ἐντοπίστηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ μέσα στὰ χῶματα φακοὶ μικρῆς διαμέτρου χαρακτηριστικοῦ σκουρόχρωμου ὑλικῶ. Ἀπὸ τὴ μακροσκοπικὴ ἐξέταση φάνηκε ὅτι πρόκειται γιὰ θραύσματα ἀπὸ τοὺς γύρω σχιστολίθους.

Προκαταρκτικὴ μικροσκοπικὴ ἐξέταση ἀπὸ τὴν Στ. Καραντάση (Διεύθυνση Ὀρυκτολογίας ΙΓΜΕ) ἐπιβεβαίωσε τὴν ἄποψη αὐτὴ καὶ ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ συσσωματώματα (θραύσματα) διαμέτρου ἕως 5 χλστ. περίπου, ἀποστρωγγυλευμένα ἢ γωνιώδη, ἀποτελούμενα ἀπὸ ἀργιλικὸ ὑλικὸ πλούσιο σὲ ὀξειδία σιδήρου (γκαιτίτης) ἢ ἀπὸ συσσωματώματα χαλαζία.

Μορφὴ τοίχων

Μέγαρο Β

Ὁ βόρειος τοίχος τοῦ μεγάρου Β παρουσιάζει ἡμιποσειδῆ (σιγμοειδῆ) μορφὴ μὲ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν κατακόρυφο πρὸς τὰ κυρτά. Ἀντίστοιχη μορφὴ παρουσιάζουν καὶ τὰ ὑπολείμματα τοῦ πρώτου παραλλήλου πρὸς αὐτὸν τμήματος τοίχου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου (τοίχος β1), ἐνῶ σιγμοειδῆ μορφὴ καὶ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν κατακόρυφο παρουσιάζει καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοίχος.

Παρότι δὲν πρέπει ἴσως κανεὶς νὰ ἀναζητεῖ γεωμετρικὴ τελειότητα σὲ παρόμοιες κατασκευές, οἱ παρατηρούμενες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν εὐθεία καὶ τὴν κατακόρυφο τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου πρέπει ἀναμφίβολα νὰ θεωρηθοῦν ἀποτέλεσμα παραμόρφωσης καὶ ὄχι ἰδιόμορφης κατασκευῆς, θὰ ἦταν δὲ ἔκπληξη ἢ συγκεκριμένη μορφὴ τοιχοποιίας ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονη πλαστικότητα (ἔλλειψη ἀκαμψίας) στὶς συνθήκες τοῦ χώρου (θεμελίωση πάνω σὲ ὑπολείμματα παλαιότερων οἰκοδομικῶν φάσεων στὴ βάση λόφου, σὲ ἔδαφος χουμῶδες καὶ ἀργιλῶδες, σὲ περιοχὴ μὲ σημαντικὴ δενδροκάλυψη, μὲ ὑψηλὸ δείκτη βροχοπτώσεως καὶ σὲ γειτνίαση μὲ πηγές) νὰ παρέμεινε ἀδιατάρακτη μετὰ ἀπὸ δύο τρεῖς χιλιετίες.

2. Stiros 1990, 395-416.

Παρόμοιες παραμορφώσεις τοιχοποιίας ή θεμελίων μπορεί να οφείλονται σε σεισμούς. Όμως, η έλλειψη συστηματικής και παρόμοιας παραμόρφωσης και στα παλαιότερα κτίσματα προς Βορρά οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η παραμόρφωση της τοιχοποιίας του μεγάρου Β πρέπει να αποδοθεί σε συσσώρευση παραμορφώσεων που οφείλονται σε τοπική αστάθεια του εδάφους θεμελίωσης, πέσεις από κορήματα από τα ανάντη του λόφου και πέσεις από ρίζες δέντρων (έλιές, συκίες, κλπ.). Να σημειωθεί ότι καταστροφές του παρακείμενου ελληνιστικού τείχους από έλιές αναφέρθηκαν από τον αρχαιοφύλακα Χρήστο Κοσμᾶ.

Οικοδομικό υλικό

Πρόχειρη εξέταση έδειξε ότι είναι πιθανό στις διάφορες οικοδομικές φάσεις (προϊστορικής - κλασσικής περιόδου) να υπήρχε προτίμηση στη χρήση διαφορετικού οικοδομικού υλικού που προσφέρει ή περιοχή, πχ. σχιστολιθικό υλικό, άσβεστόλιθοι με στρώσεις διαφορετικού πάχους, κλπ. Εάν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, συστηματική μελέτη του οικοδομικού υλικού μπορεί να αποτελέσει και κριτήριο αντιστοίχισης σε διάφορες οικοδομικές φάσεις διαφόρων τοίχων ή και κτισμάτων.

ΣΤΑΘΗΣ ΣΤΕΙΡΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Albers 2001 G. Albers, Rethinking Mycenaean Sanctuaries εις Laffineur, Hägg 2001, 131-141.
- Alcock, Osborne 1994 S.E. Alcock and R. Osborne (έμπ.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece* (Oxford).
- Allen, Halliday, Sikes 1963 T. N. Allen, W.R. Halliday, E.E. Sikes, *The Homeric Hymns* (Oxford).
- Aram-Stern, Nightingale 2007 E. Aram-Stern and G. Nightingale (έμπ.), *Keimelion. Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur homerischen Epoche. Akten des Internationalen Kongresses von 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg* (Wien).
- Anderson 1995 J. K. Anderson, The Geometric Catalogue of Ships εις Carter, Morris 1995, 181-191.
- Ἀνδρόνικος 1969 M. Ἀνδρόνικος, *Βεργίνα I, Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων* (Αθήνα).
- Antonaccio 1994α C. M. Antonaccio, Placing the Past. The Bronze Age in the Cultic Topography of Early Greece εις Alcock, Osborne 1994, 79-104.
- Antonaccio 1994β C. M. Antonaccio, Contesting the Past: Hero Cult, Tomb Cult and Epic in Early Greece, *AJA* 98, 1994, 389-410.
- Antonaccio 1995 C. M. Antonaccio, *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece* (Lanham, Maryland).
- Antonaccio 2002 C. M. Antonaccio, Warriors, Traders and Ancestors: The Heroes of Lefkandi εις Munk Højte 2002, 13-42.
- Antonaccio 2005 C. M. Antonaccio, Dedications and the character of cult εις Hägg, Alroth 2005, 90-112.
- Antonaccio 2006 C. M. Antonaccio, Religion, Basileis and Heroes εις Deger-Jalkotzy, Lemos 2006, 381-395.
- Antonetti 1990 Cl. Antonetti, *Les Étolieus. Image et Religion* (Paris).
- Antonetti 1994 Cl. Antonetti, Strabone e il popolamento originario dell'Etolia εις Biraschi 1994, 121-136.
- Archibald 2000 Z. H. Archibald, Space, Hierarchy and Community in Archaic and Classical Macedonia, Thessaly and Thrace εις Brock, Hodkinson 2000α, 212-233.
- Åström 1987 P. Åström, Inverted Vases in old World Religion, *JPR* 1987, 7-16.
- Åström 1992 P. Åström, Continuity, Discontinuity, Catastrophe, Nucleation: Some Remarks on Terminology εις Ward, Joukowsky, 1992, 27-30.
- Auffarth 2005 Chr. Auffarth, How to Sacrifice Correctly – Without a Manual? εις Hägg, Alroth 2005, 11-21.
- Avila 1983 R. A. J. Avila, *Bronzene Lanzen und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*, *PBF* V1 (München).

Οἱ ξενόγλωσσοι δημοσιεύσεις ἀκολουθοῦν συντομογραφίες τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.

- Bakhuizen 1996 S.C. Bakhuizen, Men of the Mountains. Observations on Aitolian Raiding εἰς Olshausen, *Sonnabend* 1996, 223-234 .
- Bamberger 1842 F. Bamberger, Über des Hesiodus Mythos von der ältesten Menschengeschlechtern, *RhM N.F.* 1 1842, 524-534, ἀναδ. Heitsch 1966, 439-449.
- Bazin 1864 A. Bazin, Mémoire sur l'Étolie. *Archives des missions scientifiques et littéraires*, IIe sér. 1, 1864, 247-372.
- Benton 1934-35 S. Benton, Excavations in Ithaca III, *BSA* 35, 1934-35, 45-73.
- Benton 1953 S. Benton, Further Excavations at Aetos, *BSA* 48, 1953, 255-361.
- Bequignon 1929 V. Bequignon, Études Thessaliennes, *BCH* 53, 1929, 101-116.
- Bergquist 1988 B. Bergquist, The Archaeology of Sacrifice: Minoan - Mycenaean versus Greek. A Brief Query into Two Sites with Contrary Evidence εἰς Hägg et al. 1988, 21-34.
- Bergquist 1992 B. Bergquist, The Archaic Temenos in Western Greece. A Survey and two enquires εἰς Schachter 1992α, 109-158.
- Bergquist 1998 B. Bergquist, Feasting of Worshipers or Temple and Sacrifice. The Case of Herakleion on Thasos εἰς Hägg 1998β, 57-72.
- Betancourt et al. 1999 Ph. P. Betancourt et al. (ἐπιμ.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener, Aegeum* 20 (Liège).
- Bielefeld 1968 E. Bielefeld, Schmuck, *ArchHom* 1C (Göttingen).
- Bierl 1994 A. Bierl, Apollo in Greek Tragedy. Orestes and the God of Initiation εἰς Solomon 1994, 81-96.
- Bintliff 1982 J. Bintliff, Settlement Patterns, land tenure and social structure. A diachronic modell εἰς Renfrew, Shennan 1982, 106-111.
- Bintliff 1985 J. Bintliff, The Development of Settlement in South-West Boeotia εἰς Roesch, Argoud 1985, 49-70.
- Biraschi 1994 A. M. Biraschi (ἐπιμ.), *Strabone e la Grecia* (Napoli).
- Blakolmer et al. 1996 Fr. Blakolmer et al. (ἐπιμ.), *Fremde Zeiten. Festschrift für Jürgen Borchhardt zum sechzigsten Geburtstag, am 25 Februar 1996 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden* (Wien).
- Bleicken 1993 J. Bleicken (ἐπιμ.), *Colloquium aus Anlass des 80. Geburtstages von Alfred Heuss* (Kallmünz).
- Boardman et al. 2004 J. Boardman et al., Greek Dedications II, Votive Objects, *ThesCRA* 1, 281-288.
- Bodinaku 1989 N. Bodinaku, Sur la chronologie de la céramique peinte matte de l'Age du Bronze recent et du Fer (résumé), *Iliria* 19, 1989, 53-65.
- Bodson 1975 L. Bodson, «Ἐπὶ Ζώϊα». *Contribution à l'étude de la place de l'animal dans la religion grecque ancienne* (Bruxelles).
- Boehringer 2001 D. Boehringer, *Heroenkulte in Griechenland von der geometrischen bis zur klassischen Zeit. Attika, Argolis, Messenien, Klio, Beiträge zur alten Geschichte* (Berlin).
- Βοκοποπούλου 1969 Ἴ. Βοκοποπούλου, Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀργι-νίου, *ΑΔ* 24, 1969 Α, 74-94.
- Βοκοποπούλου 1982 Ἴ. Βοκοποπούλου, Ἡ Ἠπειρος σὸν 8ο καὶ 7ο αἰῶνα π.Χ. *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII sec. a.C., Atene 15-20 Ottobre 1979, ASAtene* 60, N.S. XLIV, 1982, 77-98.
- Βοκοποπούλου 1986 Ἴ. Βοκοποπούλου, *Βίτσα. Τὰ νεκροταφεῖα μιᾶς μολοσσικῆς κόμης* (Αθήνα).

- Βοκοποπούλου 1992, 1993 Ἰ. Βοκοποπούλου, Ποσειδί, *AEMΘ* 6, 1992, 443-450· 7, 1993, 401-412.
- Bommelaer 1991 J. F. Bommelaer, *Guide des Delphes. Le site* (Paris).
- Bommelaer 1992 J. F. Bommelaer (ἐμπ.), *Delphes. Centenaire de la "Grande Fouille" réalisée par l'École Française d'Athènes (1892-1903), Actes du Colloque Paul Perdrizet, Strasbourg 6-9 Nov. 1991* (Leiden).
- Bommeljé, Doorn 1987 S. Bommeljé, P.K. Doorn et al., *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region* (Utrecht).
- Bommeljé 1988 S. Bommeljé, Aeolis in Aetolia, *Historia* 37, 1988, 297-316.
- Bookidis 1971 N. Bookidis, *Princeton Encyclopedia of Classical sites*, λ. *Thermon* (Princeton).
- Bouzek 1972 J. Bouzek, Syrian and Anatolian Bronze Age Figurines in Europe, *ProcPrHistSoc* 37, 1972, 156-164.
- Bowersock et al. 1979 G.W. Bowersock et al. (ἐμπ.), *Arktouros. Hellenic Studies presented to Bernard M.W. Knox on the occasion of his 65th birthday* (Berlin-N. York).
- Brandstätter 1844 F.A. Brandstätter, *Die Geschichte des aetolischen Landes, Volkes und Bundes* (Berlin).
- Brather 2004 S. Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie* (Berlin-New York).
- Braun-Holzinger, Matthäus 2002 E.A. Braun-Holzinger und H. Matthäus (ἐμπ.), *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende von 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr. Kontinuität mit Wandel von Strukturen und Mechanismen Kultureller Infraktion. Kolloquium Mainz 11-12 Dez. 1998* (Möhnesee Bibliopolis).
- Brelich 1969 A. Brelich, *Paidēs e Parthenoi* (Roma).
- Bremmer 1994 J.N. Bremmer, *Greek Religion* (Oxford).
- Brock, Hodkinson 2000α R. Brock and St. Hodkinson (ἐμπ.), *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece* (Oxford).
- Brock, Hodkinson 2000β R. Brock and St. Hodkinson, Introduction: Alternatives to the Democratic Polis εις Brock, Hodkinson, 2000α, 1-31.
- Broneer 1933 O. Broneer, Excavations on the north slope of the Acropolis in Athens 1931-1932, *Hesperia* 2, 1933, 329-417.
- Broneer 1935 O. Broneer, Excavations on the north slope of the Acropolis in Athens 1933-1934, *Hesperia* 4, 1935, 109-188.
- Bruit-Zaidman 2005 K. Bruit-Zaidman, Offrandes et nourritures: Repas des dieux, repas des hommes en Grèce ancienne εις Georgoudi et al. 2005, 31-46.
- Bruns 1960 G. Bruns, Umbaute Götterfelsen als kultische Zentren in Kulträumen und Altären, *JdI* 75, 1960, 100-111.
- Buchholz 1884 E. Buchholz, *Die homerischen Realien* III, 1 *Die homerische Götterlehre auf Grundlagen der homerischen Dichtungen* (Leipzig).
- Buitron-Oliver 1991 D.M. Buitron-Oliver (ἐμπ.), *New Perspectives in Early Greek Art* (Washington).
- Bulle 1907 H. Bulle, *Orchomenos* (München).
- Bundgaard 1946 J.A. Bundgaard, A propos de la date de la péristasis du Mégaron B à Thermos, *BCH* 70, 1946, 51-57.
- Burkert 1966 W. Burkert, Greek Tragedy and Sacrificial Ritual, *GrRomByzSt* 7, 1966, 87-121.

- Burkert 1972 W. Burkert, *Homo Necans, Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen* (Berlin-New York).
- Burkert 1975α W. Burkert, Apellai und Apollon, *RhM* 118, 1975, 1-21.
- Burkert 1975β W. Burkert, Rešep-Figuren, Apollon von Amyklai und die "Erfindung" des Opfers auf Cypern. Zur Religionsgeschichte der "Dunklen Jahrhunderte", *GrazBeitr* 4, 1975, 51-79.
- Burkert 1979 W. Burkert, Kynaithos, Polykrates and the Homeric Hymn to Apollo εἰς Bowersock et al. 1979, 53-62.
- Burkert 1985 W. Burkert, *Greek Religion Archaic and Classical* (London) (μτφρ. ὑπὸ J. Raffan τῆς γερμαν. ἔκδοσης 1977).
- Burkert 1987 W. Burkert, Offerings in Perspective: Surrender, Distribution, Exchange εἰς Linders, Nordquist 1987, 43-50.
- Burkert 1991 W. Burkert, Homer's Anthropomorphism: Narrative and Ritual εἰς Buitron-Oliver 1991, 81-91.
- Burkert 1992 W. Burkert, The Foundation of Greek Religion at the Close of the Dark Ages, *Giornate Pisane, Atti del IX Congresso della F.I.E.C. 24-30 Agosto 1989, StIt* X, I 1992, 533-551.
- Burkert et al. 2005 W. Burkert, F. Graf, E. S. de la Torre, Divination. Mantik in Griechenland, *ThesCRA* III, 1-51.
- Burns 2007 B. E. Burns, Epic Reconstructions: Homeric Palaces and Mycenaean Architecture εἰς Morris S., Laffineur 2007, 141-149.
- Bursian 1862 C. Bursian, *Geographie von Griechenland* I (Leipzig).
- Buschor, Massow 1927 E. Buschor - W. von Massow, Vom Amyklaion, *AM* 52, 1927, 1-64.
- Byrne 1991 M. Byrne, The Greek Geometric Warrior Figurine. Interpretation and Origin, *Archaeologia Transatlantica* X (Louvain-La-Neuve).
- Calame 1992 C. Calame, Prairies intouchés et jardins d'Aphrodite: Espaces "Initiatiques" en Grèce εἰς Moreau 1992, 103-118.
- Calame 2005 C. Calame, Heracles, animal and sacrificial victim in Sophocles *Trachiniae*? εἰς Hägg, Alroth 2005, 181-195.
- Calligas 1988 P. Calligas, Hero Cult in Early Iron Age Greece εἰς Hägg et al. 1988, 229-234.
- Calligas 1992 P. Calligas, From the Amyklaion εἰς Sanders 1992, 31-48.
- Canby 1969 J. V. Canby, Some Hittite Figurines in the Aegean, *Hesperia* 38, 1969, 141-149.
- Carington-Smith, Βοκοτοπούλου 1988, 1989, 1990, 1992 J. Carington-Smith, 'I. Βοκοτοπούλου, Ἀνασκαφὴ στὸν Κοῦκο Συκιᾶς Νέας Χαλκιδικῆς, *AEMΘ* 2, 1988, 357-370· 3, 1989, 425-432· 4, 1990, 439-454· 5, 1992, 495-502.
- Carter, Morris 1995 J. B. Carter and S. P. Morris (ἐπιμ.), *The Ages of Homer. A tribute in Emily Townsend Vermeule* (Austin).
- Cavanagh, Mee 1998 W. Cavanagh and Chr. Mee, *A private place: death in Prehistoric Greece*, *SIMA* 125, 1998.
- Cermak, Rybach 1990 V. Cermak and R. Rybach 1990 (ἐπιμ.), *Terrestrial Heat flow and Lithosphere structure* 1990 (Berlin-Heidelberg-New York).
- Chaniotis 2002 A. Chaniotis, Ritual Dynamics. The Boiotian Festival of the Daidala εἰς Horstmanshoff et al. 2002, 23-48.

- Chenal-Velarde 2001 I. Chenal-Velarde, Des festins à l'entrée du temple? Sacrifice et consommation des animaux à l'époque géométrique dans le sanctuaire d'Apollon à Erétrie, Grèce, *Archaeofauna* 10, 25-35.
- Cherry 1988 J. F. Cherry, Pastoralism and the role of animals in Pre- and Proto-historic Economies of the Ancient Greece εις Whittaker C.R. 1988, 6-34.
- Χριστακοπούλου 2001 Γ. Χριστακοπούλου, Πρωτογεωμετρικός τάφος στη Σταμνά Μεσολογίου εις Σταμπολίδης 2001, 155-168.
- Χριστακοπούλου 2006 Γ. Χριστακοπούλου, Σωστικές άνασκαφές στη Σταμνά και τὸ Ἄγγελό-καστρο Αἰτωλοακαρνανίας, *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 1996. Πρακτικά* (Αθήνα) 511-516.
- Clinton 2005 K. Clinton, Pigs in Greek Rituals εις Hägg, Alroth 2005, 167-179.
- Coldstream 1968 N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery* (London).
- Cole 1985 S. G. Cole, Archaeology and Religion εις Wilkie, Coulson 1985, 49-59.
- Cole 1988 S. G. Cole, The uses of water in Greek Sanctuaries εις Hägg et al. 1988, 161-165.
- Collon 1972 D. Collon, The smiting God. A study of a Bronze in the Pomerance Collection in N. York, *Levant* 4, 1972, 111-134.
- Colpo 2002 I. Colpo, Divinità ed eroi nelle metope di Thermos: Una proposta di lettura εις Colpo et al. 2002, 111-121.
- Colpo et al. 2002 Isabella Colpo et al. (έπιμ.), *Iconografia* 2001. *Studi sull'immagine. Atti del Convegno* (Padova).
- Cosmopoulos 2003 M. B. Cosmopoulos (έπιμ.), Greek Mysteries. The Archaeology of Ritual of Ancient Greek Secret Cults (London-N. York).
- Coulson 1990 W. D. E. Coulson, *The Greek Dark Ages. A Review of the Evidence and Suggestions for Future Research* (Athens).
- Coulton 1988 J. J. Coulton, Post Holes and Post Bases in Greek Architecture, *MedArch* 1, 1988, 58-65.
- Creuzer 1810-1812 G. Fr. Creuzer, *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen* (Hildesheim), επανέκδ. New York 1973.
- Crielaard 1995α J. P. Crielaard (έπιμ.), *Homeric questions: Essays in philology, ancient history and archaeology including the papers of a conference organised by the Netherlands Institute at Athens 15 May 1993* (Amsterdam).
- Crielaard 1995β J.P. Crielaard, Homer, History and Archaeology. Some remarks on the date of the homeric world εις Grielaard 1995α, 201-288.
- Croon 1956 J.H. Croon, Artemis Thermia and Apollo Thermios (with an Excursus of the Oetean Heracles cult), *Mnemosyne* S.IV 9, 1956, 193-220.
- Crouwel 2006 J. Crouwel, Early Mycenaean Pictorial Pottery εις Evely 2006, 233-255.
- Crowley 1989 J. L. Crowley, *The Aegean and the East. An Investigation into the Transference of Artistic Motifs between the Aegean, Egypt and the Near East in the Bronze Age* (Jonsered).
- Curtius, Kaupert 1881 E. Curtius und J.A. Kaupert, *Karten von Attika* I (Berlin).
- Δακορώνια 1987 Φ. Δακορώνια, *Μάρμαρα. Τὰ ὑπομυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα τῶν τύμβων* (Αθήνα).
- Δακορώνια 2003 Φ. Δακορώνια, Ἐρευνώντας δύο «περιφέρειες»: Ἀνατολική Λοκρίδα καὶ ΒΑ. Φωκίδα. Ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς εις Κυπαρίσση-Αποστολί-κα, Παπακωνσταντίνου 2003, 339-349.

- Dakoronia 2006 F. Dakoronia, Mycenaean Pictorial Style at Kynos East Locris εις Rysted, Wells 2006, 23-29.
- Dalfen et al. 1993 J. Dalfen, G. Pettersmann, F. F. Schwarz, *Religio greco-romana. Festschrift für Walter Pötscher* (Graz).
- Darcque 2005 P. Darque, *L'habitat Mycénien. Formes et fonctions de l'espace bâti en Grèce continentale à la fin du IIe millénaire avant J.-C.* Bibliothèque des écoles Françaises d'Athènes et de Rome 319.
- Deger-Jalkotzy 1983 S. Deger-Jalkotzy (έπιμ.), *Griechenland, die Ägais und die Levante während der "Dark Ages" vom 12. zum 9. Jahrhundert v. Chr. Akten des Symposions von Stift Zwettl (NÖ) 11-14 Oct. 1980* (Wien).
- Deger-Jalkotzy, Dakoronia 1990 S. Deger-Jalkotzy in Zusammenarbeit mit F. Dakoronia, Elateia (Phokis) und die frühe Geschichte der Griechen. Ein österreichisch-griechisches Grabungsproject, *AnzWien* 127, 1990, 77-86.
- Deger-Jalkotzy 1991 S. Deger-Jalkotzy, Die Erforschung des Zusammenbruchs der sogenannten mykenischen Kultur und der sogenannten dunklen Jahrhunderte εις Latacz 1991, 127-154.
- Deger-Jalkotzy 1995 S. Deger-Jalkotzy, Mykenische Herrschaftsformen ohne Paläste und die griechische Polis εις Laffineur, Niemeier 1995, 366-377.
- Deger-Jalkotzy 1996 S. Deger-Jalkotzy, "Hier können wir Achäer nicht alle König sein". Zur Geschichte des frühgriechischen Königtums εις Leschhorn et al. 1996, 13-30.
- Deger-Jalkotzy 1999 S. Deger-Jalkotzy, Military Prowess and Social Status in Mycenaean Greece εις Laffineur 1999, 121-131.
- Deger-Jalkotzy 2002 S. Deger-Jalkotzy, Innerägäische Beziehungen und auswärtige Kontakte des mykenischen Griechenlands in nachpalatialer Zeit εις Braun-Holzinger, Matthäus 2002, 47-74.
- Deger-Jalkotzy, Lemos 2006 S. Deger-Jalkotzy and Ir. Lemos (έπιμ.), *Ancient Greece. From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer* (Edinburgh).
- Deger-Jalkotzy 2006 S. Deger-Jalkotzy, Late Mycenaean Warrior Tombs εις Deger-Jalkotzy, Lemos 2006, 151-179.
- Δεκουλάκου 1973 Ίφ. Δεκουλάκου, Γεωμετρικοί πίθοι έξ Ἀχαΐας, *ΑΕ* 1973, Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά, 15-29.
- Δεκουλάκου 1982 Ίφ. Δεκουλάκου, Κεραμική 8ου καὶ 7ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τάφους τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Αἰτωλίας, *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VIII sec. a.C. Atene 15-20 Ottobre 1979, ASAtene* 60, N.S. XLIV, 1982, 219-236.
- Δημακοπούλου 1982 Κ. Δημακοπούλου, *Τὸ μυκηναϊκὸ ἱερὸ στὸ Ἀμυκλαῖο καὶ ἡ ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος στὴ Λακωνία* (Ἀθήνα).
- Δημακοπούλου 2009 (ὕπὸ ἔκδ.) Κ. Δημακοπούλου, Τὸ μυκηναϊκὸ ἱερὸ στὸ Ἀμυκλαῖο. Μιὰ νέα προσέγγιση, *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre Modern, Σπάρτη 17-20 Μαρτίου 2005, BSA Studies* 16, 2009 (ὕπὸ ἔκδ.).
- Desborough 1964 V.R. d'A. Desborough, *The last Mycenaean and their successors. An Archaeological Survey c. 1200-c.1000 BC* (Oxford).
- Desborough 1972 V.R. d'A. Desborough, *Greek Dark Ages* (London).
- Detienne, Vernant 1979 M. Detienne et J.-P. Vernant (et al.), *La cuisine du sacrifice en pays grec* (Paris).
- Detienne 1979 M. Detienne, Pratiques culinaires et esprit de sacrifice εις Detienne, Vernant 1979, 7-35.

- Dickinson 2006α O. Dickinson, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and Change between the twelfth and eighth centuries B.C.* (London-New York).
- Dickinson 2006β O. Dickinson, The Mycenaean Heritage of Early Iron Age Greece εἰς Deger-Jalkotzy, Lemos 2006, 115-122.
- Dietler, Hayden 2001α M. Dietler and B. Hayden (ἐμπ.), *Feasts. Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics and Power* (Washington-London).
- Dietler, Hayden 2001β M. Dietler and B. Hayden, Digesting the Feast. Good to Eat, Good to Drink, Good to Think: An Introduction εἰς Dietler, Hayden 2001α, 1-20.
- Dietrich 2005 B.C. Dietrich, Some thoughts on sacrificial ritual and meaning (abstract) εἰς Hägg, Alroth 2005, 9-10.
- Dietz, Moschos 2006 S. Dietz and I. Moschos (ἐμπ.), *Chalkis Aitolias I The Prehistoric periods* (Athens).
- Dietz 2007 S. Dietz, Thermon and the Matt Painted Pottery in Aitolia, New Fix Points for the Chronology εἰς Lang et al. 2007, 83-93.
- Dinsmoor 1950 W.B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece. An Account of its Historical Development* (London).
- Dodd, Faraone 2003 D. B. Dodd and Chr. A. Faraone (ἐμπ.), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives, New critical perspectives* (London-N. York).
- Doepner 2002 D. Doepner, *Steine und Pfeiler für die Götter. Weihgeschenksgattungen in westgriechischen Stadtheiligtümern* (Wiesbaden).
- Doeringer, Mitten, Steinberg 1970 S. Doeringer, D.G. Mitten, A. Steinberg (ἐμπ.), *Art and Technology, A Symposium on Classical Bronzes* (Massachusetts).
- Donlan 1985 W. Donlan, The social groups of Dark Age Greece, *CIPh* 80, 1985, 293-308.
- Donlan 1989 W. Donlan, The Pre-State Community in Greece, *SOsl* 64, 1989, 5-29.
- Donlan 1997 W. Donlan, The relations of power in the Pre-State and Early State Politics εἰς Mitchel, Rhodes 1997, 39-48.
- Donlan, Thomas 1993 W. Donlan and C.G. Thomas, The Village Community of Ancient Greece: Neolithic, Bronze and Dark Ages, *SMEA* 31, 1993, 61-69.
- Doukellis, Mendoni 1994 P. Doukellis et L. G. Mendoni (ἐμπ.), *Structures rurales et sociétés antiques. Actes du Colloque du Corfu 14-16 Mai 1992* (Paris).
- Dowden 1989 K. Dowden, *Death and the Maiden. Girls Initiation Rites in Greek Mythology* (London-N. York).
- Drerup 1963 H. Drerup, Zu Thermos B, *MarbWPr* 1963, 1-12.
- Drerup 1964 H. Drerup, Griechische Architectur zur Zeit Homers, *AA* 1964, 180-219.
- Drerup 1969 H. Drerup, Griechische Baukunst in geometrischer Zeit, *ArchHom* II/0 (Göttingen).
- Drews 1993 R. Drews, *The End of the Bronze Age, Changes in Warfare and the Catastrophe ca 1200 BC* (Princeton).
- Dyggve 1948 E. Dyggve, Das Laphrion. Der Tempelbezirk von Kalydon. Mit einem religionsgeschichtlichen Beitrag von Fr. Poulsen (København).
- Easterling, Muir 1985 P. E. Easterling and J.V. Muir (ἐμπ.), *Greek Religion and Society* (Cambridge).
- Eder 2001 B. Eder, Continuity of Bronze Age Cult at Olympia? εἰς Laffineur, Hägg 2001, 201-208.

- Eder 2003α B. Eder, Patterns of Contact and Communications between the regions south and north of the Corinthian Gulf in LH IIIC εἰς Κυπαρίσση - Ἀποστολικά, Παπακωνσταντίνου, 2003, 37-54.
- Eder 2003β B. Eder, Noch einmal: der homerische Schiffskatalog εἰς Ulf 2003, 287-308.
- Eder 2006α B. Eder, The World of Telemachus: Western Greece 1200-700 B.C. εἰς Deger-Jalkotzy, Lemos 2006, 549-580.
- Eder 2006β B. Eder, Die Spätbronze- und früheisenzeitliche Keramik εἰς Kyrieleis 2006, 141-215.
- Eder 2007α B. Eder, The power of seals: Palaces, Peripheries and Territorial control in the Mycenaean World εἰς Galanaki et al. 2007, 35-45.
- Eder 2007β B. Eder, Im Spiegel der Siegel: Die nördlichen und westlichen Regionen Griechenlands im Spannungsfeld der mykenischen Paläste εἰς Alroth, Nightingale 2007, 81-124.
- Eder, Hölkeskamp 1997 W. Eder und K.J. Hölkeskamp (ἐπιμ.), Volk und Verfassung im vorhellenistischen Griechenland: Beiträge auf dem Symposium zu Ehren von K.W. Welwei in Bochum, 1-2 März 1996 (Stuttgart).
- Ehrenberg 1969 V. Ehrenberg, *The Greek State* (London).
- Eickstedt von 1991 K.-V. von Eickstedt, *Beiträge zur Topographie des antiken Piräus* (Αθήνα).
- Eitrem 1915 S. Eitrem, *Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer* (Kristiania).
- Ekroth 2002 G. Ekroth, *The sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the early Hellenistic periods* (Liège).
- Ekroth 2005 G. Ekroth, Blood on the Altars? On the treatment of blood at greek sacrifices and the iconographical evidence, *AntK* 48, 2005, 9-29.
- Ellinger 1987 P. Ellinger, Hyampolis et le sanctuaire d'Artémis Elaphébolos dans l'histoire, la légende et l'espace de la Phocide εἰς Felsch 1987, 88-99.
- Ellinger 1993 P. Ellinger, *La légende nationale Phocidienne: Artémis, les situations extrêmes et les récits de guerre d'anéantissement*, *BCH Suppl.* 27 (Paris).
- Engelmann, Merkelbach 1971 H. Engelmann, R. Merkelbach, οὐρος, ὄρος *ZPE* 8, 1971, 97-103.
- Ervin-Caskey 1981 M. Erwin-Caskey, Agia Irini, Kea. The Terrakotta Statues and the cult in the Temple εἰς Hägg, Marinatos 1981, 127-136.
- Etienne, le Dinahet 1991 R. Etienne et M.-Th. le Dinahet (ἐπιμ.), *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité. Actes du Colloque tenu à la maison de l'Orient, Lyon 4-7 juin, 1988* (Paris).
- Evans 1901 A.J. Evans, Mycenaean Tree and Pillar Cult and its Mediterranean Relations, *JHS* 21, 1901, 99-204.
- Evely 2006 D. Evely (ἐπιμ.), *Leukanti IV. The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis* (Oxford - Northampton).
- Fagerström 1988 K. Fagerström, *Greek Iron Age Architecture. Developments through Changing Times* (Göteborg).
- Farnell 1896-1909 L.R. Farnell, *The Cults of the Greek States I-V* (Oxford).
- Farnell 1921 L.R. Farnell, *Greek Hero Cult and Ideas of Immortality* (Oxford).
- Fauth 1964 W. Fauth, *Der Kleine Pauly* 1, λ. *Baitylia*, 806-808.

- Fauth 1975 W. Fauth, *Der Kleine Pauly* 5, λ. *Steinkult*, 354-355.
- Fehrenz 1993 V. Fehrenz, Der antike Agyieus, *JdI* 108, 1993, 123-126.
- Felsch 1980 R.C.S. Felsch et al., Apollo und Artemis oder Artemis und Apollo? Bericht von den Grabungen im neu entdeckten Heiligtum bei Kalapodi 1973-77, *AA* 1980, 38-123.
- Felsch 1981 R. C. S. Felsch, Mykenischer Kult im Heiligtum bei Kalapodi? εἰς Hägg, Marinatos 1981, 81-89.
- Felsch 1983 R.C.S. Felsch, Zur Chronologie und zum Stil geometrischer Bronzen aus Kalapodi εἰς Hägg 1983α, 123-129.
- Felsch 1987 R. C. S. Felsch et al., Kalapodi, Bericht über die Grabungen im Heiligtum der Artemis Elaphebolos und des Apollon von Yampolis 1978-1982, *AA* 1987, 1-88.
- Felsch 1991 R. C. S. Felsch, Tempel und Altäre im Heiligtum der Artemis Elaphebolos von Yampolis bei Kalapodi εἰς Etienne, le Dinahet, 1991, 85-91.
- Felsch 1996 R. C. Felsch (ἐμπ.), *Kalapodi I Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Yampolis in der antiken Phokis* (Mainz am Rhein).
- Felsch 1998 R. C. S. Felsch, Kalapodi und Delphi – Zur Frühzeit des Apollonkultes in Mittelgriechenland εἰς *Joachim Jungius – Ges. Wiss. Hamburg* 87, 1998, 219-236.
- Felsch 2001 R. C. S. Felsch, Opferhandlungen des Alltagslebens im Heiligtum der Artemis Elaphebolos von Yampolis in den Phasen SHIIC - Spätgeometrisch εἰς Laffineur, Hägg 2001, 193-199.
- Felsch 2007α R. C. S. Felsch (ἐμπ.), *Kalapodi II Ergebnisse der Ausgrabung im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Yampolis in der antiken Phokis* (Mainz am Rhein).
- Felsch 2007β R. C. S. Felsch, Zur Stratigraphie des Heiligtums εἰς Felsch 2007α, 1-27, Die Bronzefunde, 28-388.
- Feuer 2003 B. Feuer, Cultural Interaction Processes in the Mycenaean Periphery εἰς *Κυπαρίσση-Αποστολικά, Παπακωνσταντίνου* 2003, 15-21.
- Fichter 1918 E. Fichter, Amyklæe. Der Thron des Apollon, *JdI* 33, 1918, 107-245.
- Fiehn 1934 K. Fiehn, *RE* II 5, λ. *Thermos* 2423-2444.
- Finkelberg 1999 M. Finkelberg, Greek Epic Tradition on Population Movements in Bronze Age Greece εἰς Laffineur 1999, 31-35.
- Flensted-Jensen et al. 2000 P. Flensted-Jensen, T.H. Nielsen, L. Rubinstein (ἐμπ.), *Polis and Politics: studies in Ancient Greek history presented to Mogens Herman Hansen on his sixtieth birthday, August 20, 2000* (Copenhagen).
- Floren 1987 J. Floren, Die geometrische und archaische Plastik εἰς Fuchs 1987.
- Fontenrose 1974 J. Fontenrose, Work, Justice and Hesiod's Five Ages, *ClPh* 69, 1974, 1-16.
- Foxhall 1995 L. Foxhall, Bronze to Iron Agriculture Systems and Political Structure in Late Bronze Age and Early Iron Age Greece, *BSA* 90, 1995, 239-250.
- Franciscis de 1973 A. de Franciscis, Considerazioni sull'architettura greca arcaica (Napoli).
- Freitag, Funke, Haake 2006 Kl. Freitag, P. Funke, M. Haake (ἐμπ.), *Kult, Politik, Ethnos. Überregionale Heiligtümer im Spannungsfeld von Kult und Politik. Kolloquium Münster 23-24 Nov. 2001* (Stuttgart).

- French 1985 E. French, The Figures and Figurines εις Renfrew 1985, 209-280.
- Froning et al. 1992 H. Froning et al. (ἐπιμ.), *Kotinos. Festschrift für Erika Simon* (Mainz am Rhein).
- Frontisi-Ducroux 1981 F. Frontisi - Ducroux, Artemis Boucolique, *RHistRel* 198, 1981, 29-59.
- Fuchs 1987 W. Fuchs, *Griechische Plastik I, HdArch* (München).
- Fulco 1976 W. J. Fulco, The Canaanite God Rešep, Essays, AOS (New Haven).
- Funke 1991 P. Funke, Strabone, La Geografia Storica et la Struttura Etnica della Grecia Nord-Occidentale εις Pontera 1991, 174-193.
- Funke 1993 P. Funke, Stamm und Polis. Überlegungen zur Entstehung der griechischen Staatenwelt in den "Dunklen Jahrhunderten" εις Bleicken 1993, 29-48.
- Funke 1997 P. Funke, Poligenese und Urbanisierung in Aetolien im 5. und 4. Jh.v. Chr. εις Hansen 1997, 145-188.
- Furley 1981 W. D. Furley, *Studies in the use of Fire in Ancient Greek Religion* (N. York).
- Furtwängler 1890 A. Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funden von Olympia, Olympia IV* (Berlin).
- Furumark 1972 A. Furumark, *Mycenaean Pottery I Analysis and Classification* (Stockholm).
- Fustel de Coulanges 1864 N. D. Fustel de Coulanges, *La cité antique. Étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome* (Paris).
- Gabricsi 1927 E. Gabricsi, *Il santuario della Malophoros a Selinunte, MonAnt* 32, 1927.
- Gaertringen von 1894 Fr. Hiller von Gaertringen, *RE* 1, 1, λ. *Aitolia* 1113-1129.
- Galanaki et al. 2007 I. Galanaki et al. (ἐπιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across the Borders. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age. Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb 11-14 April 2005, Aegeum* 27 (Liège).
- Gallet de Santerre, Tréheux, 1947-48 H. Gallet de Santerre et J. Tréheux, Rapport sur le dépôt égéen et géométrique de l'Artémision à Délos, *BCH* 71-72, 1947-48, 148-254.
- Gallet de Santerre 1987 H. Gallet de Santerre, Les statuettes de bronze mycénienne du type dit du "dieu Reshef" dans leur contexte égéen, *BCH* 111, 1987, 7-29.
- Gebhard 1993 E. R. Gebhard, The Evolution of a Panhellenic Sanctuary: From Archaeology towards History at Isthmia εις Marinatos, Hägg 1993, 156-159.
- Gehrke 2000 H.-J. Gehrke, Ethnos, Phyle, Polis. Gemässigt unorthodoxe Vermutungen εις Flensted-Jensen et al. 2000, 159-173.
- Gehrke 2005 H.-J. Gehrke, Zur elischen Identität εις Schmitt et al. 2005, 17-47.
- Gennep van 1960 A. van Gennep, *The rites of passage* (μτφρ. M. B. Visedon and G. L. Caffee) (London-Hemley).
- Georgoudi et al. 2005 S. Georgoudi, R. Koch Piettre et F. Schmidt, *La cuisine et l'autel. Les sacrifices en questions dans les sociétés de la Méditerranée ancienne* (Turnhout).
- Georgoudi 2005 S. Georgoudi, "L'occultation de la violence" dans le sacrifice grec: Données anciennes, discours modernes εις Georgoudi et al. 2005, 115-147.

- Gerkan von 1948-9 A. von Gerkan, Die Herkunft des dorischen Gebälks, *JdI* 63-64, 1948-9, 1-13.
- Gerkan von 1959 A. von Gerkan, *Vom antiker Architektur und Topographie, gesammelte Aufsätze* (έπιμ. Böhringer) (Stuttgart).
- Gercke, Hiesel 1975 P. und W. Gercke - G. Hiesel, Tiryns - Stadt 1971, Graben H εις *Tiryns* VIII 1975, 5-40.
- Gershenson 1991 D. E. Gershenson, *Apollo the Wolf-god* (McLean, Virginia).
- Γιαννούλη 2006 E. Γιαννούλη, Σκέψεις γιά τίς οικίεσ-όρυγματα υπό τὸ φῶσ τῶν δεδομένων τῆσ Θεοσαλίας εις Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο Θεοσαλίας καὶ Στερεᾶσ Ἑλλάδασ. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆσ Συνάντησῆσ, *Βόλοσ* 27/2-2/3-2003, 29-43 (Βόλοσ).
- Gill 1991 D. Gill, *Greek Cult Tables* (N.York-London).
- Giovannini 1969 A. Giovannini, *Étude historique sur les origines du catalogue des vaisseaux* (Berne).
- Gladigow 1985-86 B. Gladigow, Präsenz der Bilder. Präsenz der Götter. Kultbilder und Bilder der Götter in der griechischen Religion, *VisRel* 4-5, 1985-86, 114-133.
- Gladigow 1990 B. Gladigow, Epiphanie, Statuette, Kultbild. Götter Vorstellungen im Wechsel von Kontext und Medium, *VisRel* 7, 1990, 98-112.
- Gnoli, Vernant 1982 G. Gnoli et J.-P.Vernant (έπιμ.), *La mort, les morts dans les sociétés anciennes* (Cambridge-Paris).
- Gordon 1999 R. L. Gordon, *Der neue Pauly* 6, 1999, λ. *Kureten*, 934-936.
- Gould 1985 J. Gould, On making sense of Greek Religion εις Easterling, Muir, 1985, 1-33.
- Γούναρησ 2005 Ἀ. Γούναρησ, Ἡ ἀπουσία τῶν Κυκλάδων ἀπὸ τὸν Νηῶν Κατάλογον. Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση βάσει τοῦ Μύθοῦ. Πρακτικὰ Β' Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, *Θήρα, 31 Αὐγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1995, Ἐπετηρίδῆσ Ἑταιρείασ Κυκλαδικῶν Μελετῶν* ΙΗ', 2002-2003, 94-142.
- Graf 1980 F. Graf, Milch, Honig und Wein. Zum Verständnis der Libation im griechischen Ritual εις Perennitas, *Studi in honore di Angelo Brelich. Promossi della Cattedra di Religioni del Mondo classico dell'Università degli Studi di Roma* (Roma) 209-221.
- Graf 1987 F. Graf, Apollon Lykeios in Metapont. Πρακτικὰ Ἡ Διεθνοῦσ Συνεδρίου Ἑλληνικῆσ καὶ Λατινικῆσ Ἐπιγραφικῆσ, Ἀθήνα 3-9 Ὀκτωβρίου 1982 Β' (Αθήνα) 242-245.
- Graf 1996 F. Graf, *Der neue Pauly* I 1996, λ. *Apollon*, 863-870.
- Graf 1998 F. Graf (έπιμ.), *Ansichten griechischer Rituale: Geburtstags-Symposium für Walter Burkert, Castellen bei Bassel 15-18 März 1996* (Stuttgart).
- Graf 2003 F. Graf, Initiation: a concept with a troubled history εις Dodd, Faraone 2003, 3-24.
- Graf 2005 F. Graf, Magical Sacrifice (abstract) εις Hägg, Alroth 2005, 71-73.
- Gramsch 2000 A. Gramsch (έπιμ.), *Vergleichen als archäologische Methode. Analogien in den Archäologien*, BAR International series (Oxford).
- Greco 2002 E. Greco (έπιμ.), *Gli Achei et l'identità etnica degli Achei d'Occidente. Atti del Convegno Internazionale di Studi Paestum 23-25 febbraio 2001* (Paestum-Atene).

- Griffith 1956 J. G. Griffith, Archaeology and Hesiod five Ages, *Journal of the History of Ideas* 17, 1956, 109-113.
- Gruben 1996 G. Gruben, Il Tempio εις Settis 1996 II 1, 381-434.
- Gruben 2001 G. Gruben, *Griechische Tempel und Heiligtümer*⁵ (München).
- Gschnitzer 1955 F. Gschnitzer, Stammes- und Ortsgemeinde im alten Griechenland, *WSt* 68, 1955, 120-144.
- Gschnitzer 1971 F. Gschnitzer, Stadt und Stamm bei Homer, *Chiron* 1, 1971, 1-17.
- Guarducci 1967-1978 M. Guarducci, *Epigrafia Greca I-IV* (Roma).
- Güntner 2000 W. Güntner, *Figürlich bemalte mykenische Keramik aus Tiryns, Tiryns XII* (Mainz am Rhein).
- Guthrie 1950 W. K. C. Guthrie, *The Greeks and their Gods* (London).
- Hägg 1968 R. Hägg, Mykenische Kultstätten im archaeologischen Material, *OpAth* 8, 1968, 39-60.
- Hägg, Marinatos 1981 R. Hägg and N. Marinatos (έμπ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 1st International Symposium at the Swedish Institute in Athens 12-13 May 1980* (Stockholm).
- Hägg 1983α R. Hägg (έμπ.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. Tradition and Innovation. Proceedings of the second International Symposium at the Swedish Institute in Athens 1-5 June 1981* (Stockholm).
- Hägg 1983β R. Hägg, Funerary Meals in the Geometric Necropolis at Asine? εις Hägg 1983α, 189-194.
- Hägg, Konsola 1986 R. Hägg and D. Konsola (έμπ.), *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of the Seminar held at the Swedish Institute at Athens, 8 June, 1985* (Göteborg).
- Hägg 1987 R. Hägg, Gifts to the Heroes in Geometric and Archaic Greece εις Linders, Nordquist 1987, 93-99.
- Hägg et al. 1988 R. Hägg, N. Marinatos and G.C. Nordquist (έμπ.), *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the 5th International Symposium at the Swedish Institute at Athens 26-29 June 1986* (Stockholm).
- Hägg 1994 R. Hägg (έμπ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence. Proceedings of the second International Seminar on Ancient Greek Cult organised by the Swedish Institute at Athens, 22-24 November 1991* (Stockholm).
- Hägg 1998α R. Hägg, Ritual in Mycenaean Greece εις Graf 1998, 99-113.
- Hägg 1998β R. Hägg (έμπ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. Proceedings of the 4th International Seminar on Ancient Greek Cult organized by the Swedish Institute at Athens 22-23 October 1993* (Stockholm).
- Hägg 1999 R. Hägg (έμπ.), *Ancient Greek Hero Cult. Proceedings of the 5th International Seminar on Ancient Greek Cult organised by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University 21-23 April 1995* (Stockholm).
- Hägg, Alroth 2005 R. Hägg and B. Alroth (έμπ.), *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian. Proceedings of the 6th International Seminar on Ancient Greek Cult organised by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University 25-27 April 1997* (Stockholm).

- Hänsel 1982 B. Hänsel (ἐμπ.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* (Berlin).
- Hänsel 1989 B. Hänsel, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Grabung und der Baubefund. Prehist. Arch. SOEurop.* 7 (Berlin).
- Haggis 1999 D. C. Haggis, Some problems in Differing Dark Age Society on the Aegean εἰς Betancourt et al. 1999, 303-308.
- Hall 1995 J. M. Hall, Approaches to Ethnicity in the Early-Iron Age of Greece εἰς Spencer 1995, 6-17.
- Hall 1997 J. M. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity* (Cambridge).
- Halstead 1987 R. Halstead, Traditional and Ancient Rural Economy in Mediterranean Europe: Plus ça Change? *JHS* 107, 1987, 77-87.
- Hammond 1972 N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia I* (Oxford).
- Hammond 1982 N.G.L. Hammond, Illyris, Epirus and Macedonia in the Iron Age εἰς *CAH III*, 1, 1982, 619-653.
- Hanfmann 1962 G. M. A. Hanfmann, A Syrian from Sounion, *Hesperia* 31, 1962, 236-237.
- Hansen 1997 M. Herman Hansen (ἐμπ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community. Symposium Aug. 29-31 1996. Acts of the Copenhagen Polis Centre*, vol. 4 (Copenhagen).
- Harrison 1912 J. E. Harrison, *Themis. A study of the social origins of Greek religion* (Cambridge).
- Heilmeyer 1982 W. D. Heilmeyer, *Frühgriechische Kunst und Siedlung im geometrischen Griechenland* (Berlin).
- Heitsch 1966 E. Heitsch (ἐμπ.), *Hesiod* (Darmstadt).
- Helbig 1887 W. Helbig, *Das homerische Epos aus den Denkmälern erläutert*² (Leipzig).
- Hellmann 2002 M. Chr. Hellmann, *L'Architecture Grecque 1. Les principes de la construction* (Paris).
- Hellmann 2006 M. Chr. Hellmann, *L'architecture Grecque 2. Architecture religieuse et funéraire* (Paris).
- Hellström, Alroth 1996 P. Hellström and B. Alroth (ἐμπ.), *Religion and Power in Ancient Greek World. Proceedings of the Upsala Symposium 1993* (Upsala).
- Henrichs 2005 A. Henrichs, "Sacrifice as to the Immortals": Ritual Distinctions in the Lex Sacra from Selinous and other inscriptions εἰς Hägg, Alroth 2005, 47-60.
- Hermann 1959 H. V. Hermann, *Omphalos* (Münster).
- Hermann 1964 H. V. Hermann, Werkstätten geometrischer Bronzeplastik, *JdI* 79, 1964, 17-71.
- Hermann 1966 H. V. Hermann, *Die Kessel der orientalisierenden Zeit. Kesselattaschen und Reliefuntersätze*, *OF* 6 (Berlin).
- Hermay, Leguilloux et al. 2004 A. Hermay, M. Leguilloux et al. (ἐμπ.), Sacrifices. Les sacrifices dans le monde grec, *ThesCRA I*, 59-134.
- Heurtley 1926-27 W.A. Heurtley, A prehistoric site in Western Macedonia and the Dorian Invasion, *BSA* 28, 1926-27, 158-194.
- Hiesel 1990 G. Hiesel, *Späthelladische Hausarchitektur. Studien zur Architekturgeschichte des griechischen Festlandes in der späten Bronzezeit* (Mainz).

- Hiller 1986 St. Hiller, Early and Late Helladic "Megara". Question of Architectural Continuity in Bronze Age Greece εις Hägg, *Konsola* 1986, 85-89.
- Hiller 1996 St. Hiller, Apsidenbauten in griechischen Heiligtümern εις Blakolmer et al. 1996, 27-53.
- Himmelman - Wildschütz 1964 N. Himmelmann-Wildschütz, *Bemerkungen zur geometrischen Plastik* (Berlin).
- Hochstetter 1982 A. Hochstetter, Die mattbemalte Keramik im Nordgriechenland, ihr Herkunft und lokale Ausprägung, *PZ* 57, 1980, 201-219.
- Homann - Wedeking 1950 E. Homann - Wedeking, *Die Anfänge der griechischen Grossplastik* (Berlin).
- Hope Simpson 1965 R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites* (London).
- Hope Simpson, Lazenby 1970 E. Hope Simpson and J. F. Lazenby, *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad* (Oxford).
- Hope Simpson, Dickinson 1979 R. Hope Simpson, O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age I* (Göteborg).
- Horstmanschoff et al. 2002 H. E. J. Horstmanschoff et al., *Kykeon. Studies in honor of H. S. Versnel* (Religions in the Greco-Roman World, vol. 142) (Leiden).
- Houby-Nielsen 2001 S. Houby-Nielsen, Sacred landscapes of Aetolia and Achaea: Synoecism Processes and Non-Urban Sanctuaries εις Isager 2001, 257-271.
- Houston Smith 1962 R. Houston Smith, Near Eastern Forerunners of the Striding Zeus, *Archaeology* 15, 1962, 176-183.
- Hurwitt 1993 J. Hurwitt, Art, Poetry and the Polis in the Age of Homer εις Langdon 1993, 14-42.
- Isager 2001 J. Isager (εμπ.), *Foundation and destruction. Nicopolis and NW. Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundations of Nikopolis and the synoecism* (Aarhus).
- Jacob-Felsch 1996 M. Jacob-Felsch, Die Spätmykenische bis Frühprotogeometrische Keramik εις Felsch 1996, 1-102.
- Jameson 1965 M. H. Jameson, Notes on the sacrificial calendar from Erchia, *BCH* 89, 1965, 154-172.
- Jameson 1994 M. H. Jameson, Theoxenia εις Hägg 1994, 35-57.
- Jantzen 1972 U. Jantzen, *Ägyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos, Samos VIII* (Bonn).
- Jeanmaire 1939 H. Jeanmaire, *Couroi et Courètes. Essai sur l'éducation spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'antiquité hellénique* (Lille).
- Jeffery 1961 L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece* (Oxford).
- Jones 1997 S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities in the Past and Present* (London - N. York).
- Jost 1994 M. Jost, The Distribution of Sanctuaries in Civic Space in Arcadia εις Alcock, Osborne 1994, 217-230.
- Jung 2000 R. Jung, Das Megaron – Ein Analogie(kurz)schluss der ägäischen Archäologie εις Gramsch 2000, 71-95.
- Jung 2007 R. Jung, «Δῶς μου φωτιά» Woher kamen die Brandbestattungsriten der spätbronzezeitlichen Ägäis? εις Galanaki et al. 2007, 215-230.
- Kahil 1984 L. Kahil, *LIMC* II 1,2, λ. *Artemis* 618-753.

- Καλλιγᾶς 1987 Π. Καλλιγᾶς, Ἡ Ἑλλάδα κατὰ τὴν πρόωμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. *Ἀνθρωπολογικὰ καὶ Ἀρχαιολογικὰ Χρονικὰ* 2, 1987, 17-21.
- Καλλιγᾶς 1994 Π. Καλλιγᾶς, Ἡ δομὴ τῶν πρόωμων ἐλληνικῶν κοινοτήτων εἰς Doukellis, Mendoni 1994, 43-47.
- Kalpaxis 1976 A. E. Kalpaxis, *Früharchaische Baukunst in Griechenland und Kleinasien* (Athen).
- Karo 1913 G. Karo, Archaeologische Funde im Jahre 1912, Griechenland, *AA* 1913, 95-121.
- Karo 1915 G. Karo, Archaeologische Funde im Jahre 1914, Griechenland, *AA* 1915, 193-196.
- Kaulen 1962 G. Kaulen, *Die Stilphasen der geometrischen Kunst in Keramik und Plastik. Von Mykene zum 7. Jahrhundert* (Köln).
- Kawerau, Sotiriadis 1902-1908 G. Kawerau, G. Sotiriadis, Der Apollotempel zu Thermos *AD* II, Berlin 1902-1908.
- Keitz von 1911 J. von Keitz, *De Aetolorum et Acarnanis sacris* (Halis Saxorum).
- Kienast 1992 H. Kienast, Topographische Studien im Heraion von Samos, *AA* 1992, 171-213.
- Kilian 1987 K. Kilian, L'architecture des résidences mycéniennes. Origine et extension d'une structure du pouvoir politique pendant l'âge du Bronze récent εἰς Lévy 1987, 203-217.
- Kilian Dirlmeier 1979 I. Kilian Dirlmeier, Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit (griechisches Festland, ionische Inseln dazu Albanien und Jugoslawisch Mazedonien) *PBF* XI, 2 (München).
- Kilian Dirlmeier 2002 I. Kilian Dirlmeier, *Kleinfunde aus dem Itonia-Heiligtum bei Philia* (Thessalien) (Mainz).
- Kirk 1985 G. S. Kirk, *The Iliad: A Commentary* I (Cambridge).
- Kirsten 1983 E. Kirsten, Gebirgshirtenum und Sesshaftigkeit. Die Bedeutung der Dark Ages für die griechische Staatenwelt, Doris und Sparta εἰς Deger Jalkotzy 1983, 355-445.
- Kistler 2004 E. Kistler, "Kampf der Mentalitäten": Ian Morris "Elitist" versus "Middleling - Ideology" εἰς Rollinger, Ulf 2004, 145-175.
- Klaffenbach 1932 G. Klaffenbach, *IG* IX, Pars I², Fasc. I, *Inscriptiones Aetoliae* (Berlin).
- Knell 1980 H. Knell, *Grundzüge der griechischen Architektur* (Darmstadt).
- Koch 1996 N. J. Koch, *De Picturae initiis. Die Anfänge der griechischen Malerei im 7. Jahrhundert v. Chr.* (München).
- Koehl 1981 R. B. Koehl, The functions of Aegean Bronze Age Rhyta εἰς Hägg, Marinatos 1981, 179-188.
- Κόκκου-Βυριδῆ 1999 Κ. Κόκκου-Βυριδῆ, *Πρώιμες πυρές θυσιῶν στὸ Τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνας* (Αθήνα).
- Κόλια, Γκαδόλου 2007 Ε. Κόλια, Α. Γκαδόλου, Ναὸς Γεωμετρικῶν χρόνων στὴν περιοχή τῆς Ἀρχαίας Ἐλίκης, *Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνες* 104, Σεπτέμβριος 2007, 71-73.
- Kopcke, Tokumaru 1992 G. Kopcke and I. Tokumaru (ἐπιμ.), *Greece between East and West: 10th-8th Centuries B.C. Papers of the meeting of the Institute of Fine Arts, N. York University, March 15th-16th 1990* (Mainz, Rhine).

- Korres 1960 Γ. Σ. Κορρές, Χρυσούς «δεσμός» της κόμης ἐκ Ποτειδαίας, *ΑΕ* 1960, 119-122.
- Kourou 2002 N. Kourou, Tenos-Xobourgo. From a refuge place to an extensive fortified settlement εἰς Stamatopoulou, Yeroulanou 2002, 255-268.
- Κούρου 2004 N. Κούρου, Ἡ Τήνος κατὰ τὴν Πρώμην Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου εἰς Σταμπολίδης - Γιαννικουρῆ 2004, 427-436.
- Kourou 2005 N. Kourou, Ten Years of Archaeological Research at Xobourgo (Island of Tenos in the Cyclades), *The Australian Archaeological Institute at Athens Bulletin* 3, 2005, 23-29.
- Κουρουγιώτης 1904 K. Κουρουγιώτης, Ἀνασκαφαὶ Λυκαίου, *ΑΕ* 1904, 153-214.
- Krafft 1963 F. Krafft, *Vergleichende Untersuchungen zu Homer und Hesiod* (Göttingen).
- Kron 1988 U. Kron, Kultmahle im Heraion von Samos archaischer Zeit. Versuch einer Rekonstruktion εἰς Hägg et al. 1988, 135-148.
- Kron 1992 U. Kron, Heilige Steine εἰς Froning et al. 1992, 56-70.
- Kruse 1934 G. Kruse, *RE* II 5 λ. *Thermios* (Θέρμιος), 2393-94.
- Kuhn 1993 G. Kuhn, Bau B und Tempel C in Thermos, *AM* 108, 1993, 29-47.
- Kunze 1930 E. Kunze, Zu den Anfängen der griechischen Plastik, *AM* 55, 1930, 141-162.
- Kunze 1944 E. Kunze, Bronzestuetten, *Olympiabericht* IV, 1944, 105-142.
- Kunze 1961 E. Kunze, Kleinplastik aus Bronze, *Olympiabericht* VII, 138-180.
- Kunze 1967 E. Kunze, Kleinplastik aus Bronze, *Olympiabericht* VIII, 213-250.
- Κυπαρίσση-Ἀποστολίκα, Παπακωνσταντίνου 2003 N. Κυπαρίσση-Ἀποστολίκα, Μ. Παπακωνσταντίνου (ἐπιμ.), *Ἡ περιφέρεια τοῦ Μυκηναϊκοῦ Κόσμου. Β' Διεθνὲς Διεπιστημονικὸ Συνέδριο, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999* (Ἀθήνα).
- Kyrieleis 1996 H. Kyrieleis, *Der Grosse Kuros von Samos, Samos X* (Bonn).
- Kyrieleis 2002α H. Kyrieleis (ἐπιμ.), *Olympia 1875-2000: 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen. Internationales Symposium Berlin 9-11 Nov. 2000* (Mainz am Rhein).
- Kyrieleis 2002β H. Kyrieleis, Zu den Anfängen des Heiligtums von Olympia εἰς Kyrieleis 2000α, 213-220.
- Kyrieleis 2006 H. Kyrieleis, *Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia. Die Ausgrabungen am Pelopion 1987-1996, OF* 31 (Berlin).
- Labarre 2004 G. Labarre, *Les cultes locaux dans les mondes grec et romain, Actes de Colloque de Lyon 7-8 juin 2001* (Paris).
- Laffineur, Niemeier 1995 R. Laffineur and W.-D. Niemeier (ἐπιμ.), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, 10-13 April 1994, Aegeum* 12 (Liège-Austin).
- Laffineur 1999 R. Laffineur (ἐπιμ.), *Polemos. Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze: Actes de la 7ème Rencontre égéenne Internationale, Université de Liège 14-17 avril 1998* I, II, *Aegeum* 19 (Liège-Austin).
- Laffineur, Hägg 2001 R. Laffineur and R. Hägg (ἐπιμ.), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University 12-15, April 2000, Aegeum* 22 (Liège-Austin).

- Lamb 1929 W. M. A. Lamb, *Ancient Greek and Roman Bronzes* (London).
- Λαμπρινουδάκης 1974 Β. Κ. Λαμπρινουδάκης, 'Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ* 1974, 189-193.
- Λαμπρινουδάκης 1975 Β. Κ. Λαμπρινουδάκης, 'Ιερὸν Μαλεάτου Ἀπόλλωνος εἰς Ἐπίδαυρον, *ΠΑΕ* 1975 Α', 162-175.
- Λαμπρινουδάκης 1976 Β. Κ. Λαμπρινουδάκης, 'Ανασκαφή στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, *ΠΑΕ* 1976, 202-209.
- Λαμπρινουδάκης 1984 Β.Κ. Λαμπρινουδάκης, 'Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ* 1984 Β', 301-312.
- Λαμπρινουδάκης, Ζαφειροπούλου 1984 Β. Κ. Λαμπρινουδάκης - Φ. Ζαφειροπούλου, 'Ανασκαφή πλατείας Μητροπόλεως Νάξου, *ΠΑΕ* 1984 Β', 313-339.
- Lambrinoudakis et al. 1984 V. Lambrinoudakis, *LIMC* II 1,1, λ. *Apollon*, 314-316.
- Lambrinoudakis et al. 2005 V. Lambrinoudakis et al., *Consecration - Foundation Rites*, *ThesCRA* III, 303-346.
- Lambrou-Phillipson 1990 C. Lambrou-Phillipson, *Hellenorientalia. The Near Eastern Presence in the Bronze Age Aegean ca 3000-1100 B.C. Interconnections based on the material record and the written evidence* (Göteborg).
- Lang et al. 2007 F. Lang et al. (ἐπιμ.), *Στέφανος ἀριστεῖος. Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stefan Hiller zum 65. Geburtstag* (Wien).
- Langdon M. 1976 M. Langdon, *A Sanctuary of Zeus on Mt Hymettos*, *Hesperia Suppl.* 16. 1976.
- Langdon 1984 S. H. Langdon, *Art, Religion and Society in Greek Geometric Period: Bronze Anthropomorphic Votive Figurines* (Indiana University).
- Langdon 1987 S. H. Langdon, Gift exchange in the Geometric Sanctuaries εἰς Linders, Nordquist 1987, 107-113.
- Langdon 1993 S. H. Langdon (ἐπιμ.), *From Pasture to polis: Art in the Age of Homer* (Columbia - London).
- Langdon 1997 S. H. Langdon (ἐπιμ.), *New Light on a Dark Age. Exploring the culture of Geometric Greece* (Columbia - London).
- Larsen 1952 J. A. O. Larsen, The Assembly of the Aetolian League, *TransactAm-PhilAss* 83, 1952, 1-33.
- Larsen 1968 J. A. O. Larsen, *Greek Federal States. Their institutions and history* (Oxford).
- Latacz 1991 J. Latacz (ἐπιμ.), *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick. Colloquium Rauricum* Bd 2 (Stuttgart-Leipzig).
- Latte 1929 K. Latte, *RE* II, 3, λ. *Steinkult*, 2295-2305.
- Laufter 1980 S. Laufter, Megaron, εἰς *Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (Αθήνα) 208-215.
- Lauter 1985 H. Lauter, *Der Kultplatz auf dem Tourkovouni*, *AM Beiheft* 12.
- Lawrence 1962 A. W. Lawrence, *Greek Architecture* (Middlesex).
- Leake 1835 W.M. Leake, *Travels in Northern Greece* (London).
- Lechtman, Steinberg 1970 H. Lechtman, A. Steinberg, Bronze Joining: A study of ancient Technology εἰς Doeringer, Mitten, Steinberg 1970, 1-35.
- Leclerc 1993 M. C. Leclerc, Les mythes des races. Une fiction aux sentiers qui bifurquent, *Kernos* 6, 1993, 207-224.

- Leitao 2003 D.D. Leitao, Adolescent, Hair-Growing and Hair-Cutting Rituals in Ancient Greece. A sociological approach εις Dodd, Faraone 2003, 109-129.
- Lejeune 1945 M. Lejeune, En marge d'inscriptions grecques dialectales, *REA* 47, 1945, 97-115.
- Lemos 2002 I. S. Lemos, *The Protogeometric Aegean. The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries B.C.* (Oxford).
- Λεμπέση 1980 Ἄ. Λεμπέση, Χάλκινο γεωμετρικὸ εἰδώλιό ἀπὸ τὴν Κρήτη εἰς Στήλη. *Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (Ἀθήνα) 87-96.
- Λεμπέση 1985 Ἄ. Λεμπέση, *Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου I, Χάλκινα κρητικὰ τορεύματα* (Ἀθήνα).
- Λεμπέση 2002 Ἄ. Λεμπέση, *Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου III. Τὰ χάλκινα ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια* (Ἀθήνα).
- Leschhorn et al. 1996 W. Leschhorn, A. V. B. Miron, A. Miron, *Hellas und der griechische Osten. Studien zur Geschichte und Numismatik der griechischen Welt. Festschrift für Peter Franke zum 70. Geburtstag* (Saarbrücken).
- Lévy 1987 E. Lévy (ἐπιμ.), *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome. Actes du Colloque de Strasbourg 19-22 Juin 1985* (Leiden).
- Ligt de, Neeve de, 1988 L. de Ligt, P.W. de Neeve, Ancient Periodic Markets: Festivals and Fairs, *Athenaeum* NS 66, 1988, 391-416.
- Linders, Nordquist 1987 T. Linders and G. Nordquist (ἐπιμ.), *Gifts for the Gods. Proceedings of the Upsala Symposium 1987* (Upsala).
- Lolling 1879 H. G. Lolling, Inschriften aus Nordgriechenland, *AM* 4, 1879, 192-227.
- Lolling 1889 H. G. Lolling, *Hellenische Landeskunde und Topographie, HdAltertums-wissenschaft* III, 101-289.
- Lorimer 1932-33 H. L. Lorimer, Excavations in Ithaca I. The Cairns, *BSA* 33, 1932-33, 27-36.
- Loth 1994 H.-J. Loth, *RAC* XVI, A. Hund, 773-828.
- Lullies 1962 R. Lullies, Neuerwerbungen der Antikensammlungen in München 1958-1961, *AA* 1962, 594-631.
- Maas 1929 E. Maas, Heilige Steine, *RhM* 78, 1929, 1-25.
- McDonald, Coulson 1983 W. D. C. McDonald, W. D. E. Coulson, *Excavations at Nichoria in South-west Greece III. Dark Age and Byzantine Occupation* (Minneapolis).
- McInerney 1999 J. McInerney, *In the Folds of Parnassos Land and Ethnicity in ancient Phokis* (Austin).
- McInerney 2001α J. McInerney, Ethnos and Ethnicity in early Greece εις Malkin 2001α, 51-73.
- McInerney 2001β J. McInerney, Ethnic Identity and Altertumswissenschaft εις Tandy 2001, 85-112.
- Mainoldi 1984 C. Mainoldi, *L'image du loup et du chien dans la Grèce ancienne d'Homère à Platon* (Paris).
- Μαλακασιώτη, Μουσιώτη 2004 Ζ. Μαλακασιώτη - Ἄ. Μουσιώτη, Νέα εὐρήματα τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου στὴν Ἄλο εἰς Σταμπολίδης, Γιαννικουρῆ 2004, 353-368.
- Malkin 2001α I. Malkin (ἐπιμ.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity* (Harvard).
- Malkin 2001β I. Malkin, Introduction εις Malkin 2001α, 1-28.

- Mallwitz 1981α A. Mallwitz, Kritisches zur Architektur Griechenlands im 8. und 7. Jahrhundert, *AA* 1981, 599-642.
- Mallwitz 1981β A. Mallwitz, Osservazioni sull'architettura nella Grecia dei secoli VIII & VII a.C., *ASAtene* 59, 1981, 81-96.
- Μαραγκοῦ 2002 Λ. Ι. Μαραγκοῦ, Ἄμοργός Ι. Μινώα. Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μεζίζων περιφέρεια (Ἀθήνα).
- Maran 1988 J. Maran, Zur Zeitstellung der Grabhügel von Marmara (Mittelgriechenland) εἰς *AKorrBl* 18, 1988, 341-355.
- Maran 1992 J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thes-salien III. Die Mittlere Bronzezeit* (Bonn).
- Maran 2001 J. Maran, Political and religious aspects of architectural change of the upper citadel of Tiryns. The case of building T εἰς Laffineur, Hägg 2001, 113-122.
- Maran 2006 J. Maran, Coming to terms with the past: Ideology and Power in Late Helladic III C εἰς Deger-Jalkotzy, Lemos 2006, 123-150.
- Μαρινᾶτος 1932 Σπ. Μαρινᾶτος, Αἰ ἀνασκαφαὶ Goecoop ἐν Κεφαλληνίᾳ, *AE* 1932, 1-47.
- Μαρινᾶτος 1965 Σπ. Μαρινᾶτος, Ἀετός. *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον* Α', 1965, 12-22.
- Marinatos 1967 Sp. Marinatos, *Kleidung, Haar- und Barttracht*, *ArchHom* I/ A, B (Göttingen).
- Marinatos, Hägg 1993 N. Marinatos and R. Hägg (ἐπιμ.), *Greek Sanctuaries. New Approaches* (London-N. York).
- Martini 1986 W. Martini, Vom Herdhaus zum Peripteros, *JdI* 101, 1986, 23-36.
- Μαστροκώστας 1963 Ε. Μ. Μαστροκώστας, Ἀνασκαφὴ Ἁγίου Ἡλίας Μεσολογγίου-Ἰθωρίας *ΠΑΕ* 1963, 203-217.
- Μαστροκώστας 1983 Ε. Μ. Μαστροκώστας, Ἀλάβαστρα τοῦ 700 π.Χ. ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ βωμοῦ τοῦ Διὸς ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Πάρνηθος, *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VIII sec. a.C. Atene 15-20 Ottobre 1979*, *ASAtene* 61, N.S. XLV, 1983, III, 339-344.
- Mazarakis Ainian 1988 A. Mazarakis Ainian, Early Greek Temples. Their origin and function εἰς Hägg, et al. 1988, 105-109.
- Mazarakis Ainian 1997 A. Mazarakis Ainian, *From Ruler's Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)* (Jonsered).
- Mazarakis Ainian 1999 A. Mazarakis Ainian, Reflections on hero cults in Early Iron Age Greece εἰς Hägg 1999, 9-36.
- Mazarakis Ainian 2006α A. Mazarakis Ainian, The Archaeology of Basileis εἰς Deger-Jalkotzy, Lemos 2006, 181-211.
- Mazarakis Ainian 2006β A. Mazarakis Ainian (ἐπιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. International Round Table, Volos, June 18-20 2004* (Βόλος).
- Meier 1989 Chr. Meier, Die vertrauten und die fremden Griechen, *Gymnasium* 96, 1989, 287-316.
- Metzler 1985 D. Metzler, Anikonische Darstellungen. "Approaches to Iconology", *VisRel* 4-5, 1985-86, 95-113.
- Meyer 1907 E. Meyer, *Geschichte des Altertums* I,1 *Einleitung. Elemente der Anthropologie* (Stuttgart-Berlin)².
- Meyer 1924 E. Meyer, Hesiods Erga und das Gedicht von den fünf Menschengeschlechtern, *Kleineschriften* II (Halle), 15-66, ἀναδ. Heitsch 1966, 471-522.

- Milchhöfer 1881 A. Milchhöfer, *Der Piraeus εις Curtius*, Kaupert 1881, 23 κέ.
- Miller Stel. 1988 Stella G. Miller, *Excavations at the Panhellenic Site of Nemea. Cult, Politics and Games εις Raschke*, 1988, 141-151.
- Miller Steph. 2004 Steph. Miller, *Nemea. A Guide to the Site and Museum* (Athens).
- Millett 1984 P. Millet, *Hesiod and his World*, *ProcCambrPhilSoc* 210, N.S. 30, 1984, 84-115.
- Mitchell, Rhodes 1997 L.G. Mitchell and P.J. Rhodes (έμπ.), *The development of the Polis in Archaic Greece* (London).
- Moreau 1992 A. Moreau (έμπ.), *L'initiation. Actes de Colloque Internationale de Montpellier 11-14 avril, 1991* (Montpellier).
- Morgan 1990 C. Morgan, *Athletes and Oracles. The Transformations of Olympia and Delphi in the Eighth Century B.C.* (Cambridge).
- Morgan 1991 C. Morgan, *Ethnicity and Early Greek States; historical and material perspectives*, *ProcCambrPhilSoc* 37, 1991, 131-163.
- Morgan 1997 C. Morgan, *The Archaeology of Sanctuaries in Early Iron Age and Archaic Ethne. A Preliminary View εις Mitchell, Rhodes 1997*, 168-198.
- Morgan 1999 C. Morgan, *Isthmia III. The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary* (Princeton).
- Morgan 2000 C. Morgan, *Politics without the Polis: cities and the Achaean Ethnos c. 800-500 B.C. εις Brock, Hodkinson 2000*, 189-211.
- Morgan 2001 C. Morgan, *Ethne, Ethnicity and Early Greek States ca. 1200-480: an archaeological perspective εις Malkin 2001α*, 75-112.
- Morgan 2002 C. Morgan, *Ethnicity: the example of Achaia εις Greco 2002*, 95-116.
- Morgan 2003 C. Morgan, *Early Greek States beyond the Polis* (London - N. York).
- Morgan 2006 C. Morgan, *Ethne in the Peloponnese and Central Greece εις Deger-Jalkotzy, Lemos 2006*, 233-254.
- Morris I. 1987 I. Morris, *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City State* (Cambridge - N. York).
- Morris I. 1988 I. Morris, *Tomb Cult and the Greek Renaissance*, *Antiquity* 62, 1988, 750-761.
- Morris I. 1997 I. Morris, *The Art of citizenship εις Langdon 1997*, 9-43.
- Morris I. 2000 I. Morris, *Archaeology as Cultural History. Words and Things in Iron Age Greece* (Oxford).
- Morris S. 1997 S. P. Morris, *Greek and Near Eastern Art in the Age of Homer εις Langdon 1997*, 56-71.
- Morris S., Laffineur 2007 S. P. Morris and R. Laffineur, *Epos. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles UCLA-The J.-Paul Getty Villa, 20-22 April 2006*, *Aegeum* 28 (Liège).
- Mountjoy 1999 D. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (Rahden West).
- Müller-Graupa 1942 Müller-Graupa, *RE* 36, 2, λ. *Oxylos*, 2034-2040.
- Müller K. 1930 K. Müller, *Die Architektur der Burg und des Palastes, Tiryns III* (Augsburg).
- Müller K.O. 1825 K. O. Müller, *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie* (Göttingen), άνατ. Darmstadt 1970.

- Müller S. 1992 S. Müller, Delphes mycénienne. Un réexamen du site dans son contexte régional εις Bommelaer 1992, 67-83.
- Müller V. 1929 V. Müller, *Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien. Ihre Typenbildung von der neolithischen bis in die griechisch-archaische Zeit* (Augsburg).
- Muhly 1992 J. D. Muhly, The Crisis Years in the Mediterranean World. Transition or Cultural disintegration? εις Ward, Joukowsky 1992, 10-26.
- Munk Høtje 2002 J. Munk Høtje (έπιμ.), *Images of ancestors* (Aarhus).
- Murray 1983 O. Murray, The Symposion as Social Organisation εις Hägg 1983α, 195-199.
- Murray 1990α O. Murray (έπιμ.), *Symptotica. A Symposium on the Symposion* (Oxford) 1990.
- Murray 1990β O. Murray, Symptotic History εις Murray 1990α, 3-13.
- Murray 1993 O. Murray, *Early Greece* (London).
- Mylonas 1966 G. Mylonas, Mycenae and the Mycenaean Age (Princeton).
- Mylonas-Shear 1968 I. Mylonas-Shear, *Mycenaean Domestic Architecture* (Bryn-Mawr College).
- Nagy 1979 G. Nagy, *The best of the Achaeans. Concepts of the hero in Archaic Greek Poetry* (Baltimore).
- Nagy 1990 G. Nagy, *Greek Mythology and Poetics* (Ithaca N.Y.).
- Naumann 1976 U. Naumann, *Subminoische und protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta, AM Beih. 6* (Berlin).
- Negbi 1976 O. Negbi, *Canaanite Gods in Metal. An archaeological study of ancient Syro-palestinian Figurines* (Tel Aviv).
- Νερατζής 2001 I. Νερατζής, *Η χώρα των Αιτωλών (Συμβολή στη γεωπολιτική της οργάνωσης)* (Πέθυμο).
- Neugebauer 1931 K. A. Neugebauer, *Die minoischen und archaisch griechischen Bronzen. Katalog der statuarischen Bronzen im Antiquarium I* (Berlin-Leipzig).
- Neumann 1965 G. Neumann, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst* (Berlin).
- Neutsch 1990 B. Neutsch, Vom Steinmal zur Gestalt. Zum Wandel griechischer Götterbilder am Beispiel Hermes, Eros und Aphrodite εις Otto, Ehrl 1990, 245-262.
- Nilsson 1906 M. P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen* (Leipzig).
- Nilsson 1923 M.P. Nilsson, Fire-Festivals in Ancient Greece, *JHS* 43, 1923, 144-148.
- Nilsson 1940 M.P. Nilsson, *Greek Popular Religion* (N. York).
- Nilsson 1967 M.P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion I*³ (München).
- Noack 1897 F. Noack, Untersuchungen und Aufnahmen griechischer Stadt- und Burgruinen im westlichen Lokris, Aetolien und Akarnanien, *AA* 12, 1897, 80-83.
- Nock 1944 A. D. Nock, The cult of heroes, *HarvTheolR* 37, 1944, 141-174, άναδ. εις Z. Stewart, *Essays on Religion and the ancient World. Selected and edited with an introduction, bibliography of Nock's writings and indexes*, vol. 1-2, Oxford 1972, 575-602.
- Olshausen, Sonnabend 1996 E. Olshausen - H. Sonnabend (έπιμ.), *Gebirgsland als Lebensraum. Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 1993, Geographica Historica* 8 (Amsterdam).

- Osborne 1996 R. Osborne, *Greece in the making 1200-479 B.C.* (London).
- Østby 1992-93 E. Østby, The Temples of Pallantion and the Archaic Temple Architecture in Arcadia. *Πρακτικά τοῦ Δ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Κόρινθος 9-16 Σεπτεμβρίου 1990* Π, *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα, 19 (Αθήνα) 65-75.
- Østby et. al. 1994 E. Østby et al., The Sanctuary of Athena Alea at Tegea. First preliminary report (1990-1992), *OpAth* 20, 1994, 89-141.
- Østby 1994 E. Østby, Recent Excavations in the Sanctuary of Athena Alea at Tegea (1990-1993) εἰς Sheedy 1994, 39-63.
- Otto, Ehrl 1990 B. Otto und Fr. Ehrl (ἑπιμ.), *Echo. Beiträge zur Archaeologie des mediterranen und alpinen Raumes, Johannes B. Trentini gewidmet zum 80. Geburtstag* (Innsbruck).
- ΠΑΕ 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1903-1906, 1908 Ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν Θέρμου Γ. Σωτηριάδη. *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*.
- ΠΑΕ 1992 - ΠΑΕ 2000, ΠΑΕ 2003 Ἴ. Ἀ. Παπαποστόλου, Ἀνασκαφὴ Θέρμου. *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*.
- Pakkanen 2000-2001 P. Pakkanen, The relationship between Continuity and Change in Dark Age Greek Religion. A Methodological Study, *OpAth* 25-26, 2000-2001, 71-88.
- Palmer 2001 R. Palmer, Bridging the Gap. The Continuity of Greek Agriculture from the Mycenaean to the Historical Period εἰς Tandy 2001, 41-84.
- Paoletti 2004 O. Paoletti, Purificazione. *Mondo Greco, ThesCRA* Π, 2004, 3-35.
- Παπαδάκις 1919 Ν. Γ. Παπαδάκις, Ἀνασκαφὴ τῆς «Πυρᾶς» τῆς Οἴτης, *ΑΔ* 5, 1919, Παράρτημα, 25-34.
- Παπαδόπουλος 1991 Θ. Παπαδόπουλος, Προϊστορικὴ Αἰτωλοακαρνανία. Προβλήματα καὶ προοπτικὲς. *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 21-23 Ὀκτωβρίου 1988* (Ἀγρίνιο) 35-38.
- Παπαδόπουλος, Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2004 Ἀθ. Παπαδόπουλος, Σπ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, Ἡ Αἰτωλοακαρνανία στὰ πλαίσια τῆς Μυκηναϊκῆς Κοινῆς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας. *Β' Διεθνὲς Ἱστορικὸ καὶ Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002, Πρακτικά Α'* (Ἀγρίνιο) 33-40.
- Παπαποστόλου 1990 Ἴ. Ἀ. Παπαποστόλου, Ζητήματα τῶν μεγάρων Α καὶ Β τοῦ Θέρμου, *ΑΕ* 1990, 191-200.
- Παπαποστόλου 1991 Ἴ. Ἀ. Παπαποστόλου, Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Θέρμου (1897-1987). *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 21-23 Ὀκτωβρίου 1988* (Ἀγρίνιο) 141-143.
- Παπαποστόλου 1994 Ἴ. Ἀ. Παπαποστόλου, Ἡ ἑλληνιστικὴ διαμόρφωση τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Αἰτωλῶν στὸν Θέρμο. *Φηγός, τμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σωτήρη Δάκαρη* (Ιωάννινα) 809-522.
- Παπαποστόλου 1997 Ἴ. Ἀ. Παπαποστόλου, Οἱ νεώτερες ἐρευνες στὸ μέγαρο Β τοῦ Θέρμου, *Δωδώνη*, 26 1, 1997, 327-346.
- Ραπαροστόλου 1997 I. A. Raparostolou, *EAA, Secondo Supplemento V* (Roma) λ. *Thermos*, 752-754.
- Παπαποστόλου 2001 Ἴ. Ἀ. Παπαποστόλου, Χάλκινο εἰδῶλιο κελητίζοντος ἱππέα στὸν Θέρμο καὶ παραστάσεις ἱππέων τοῦ τέλους τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς, *ΑΕ* 2001, 1-40.

- Parapostolou 2002 I. A. Parapostolou, Colour in Archaic Painting εις Tiverios, Tsiafakis, 2002, 53-64.
- Παπαποστόλου 2003 Ἴ. Ἄ. Παπαποστόλου, Τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς στὸν Θέρμο εις Κυπαρίσση-Ἀποστολικά, Παπακωνσταντίνου 2003, 135-146.
- Παπαποστόλου 2004 Ἴ. Ἄ. Παπαποστόλου, Ἡ ἀνασκαφὴ ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο, *Β' Διεθνὲς Ἱστορικὸ καὶ Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 29-31/3/2003. Πρακτικὰ Α' (Αγρίνιο)* 193-198.
- Παπαποστόλου 2006 Ἴ. Ἄ. Παπαποστόλου, Ἡ νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ μεγάρου Β στὸν Θέρμο, *Α' Ἀρχαιολογικὴ Σύνοδος Νότιας καὶ Δυτικῆς Ἑλλάδος, Πάτρα 9-12 Ἰουνίου 1996 Πρακτικὰ (Ἀθήνα)* 525-530.
- Παπαποστόλου 2008 Ἴ. Ἄ. Παπαποστόλου, Θέρμος. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ τοῦ πρώιμου ἱεροῦ, *Ὁ Μέντωρ. Χρονογραφικὸ καὶ Ἱστοριοδιφικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, τ. 88, Ἰούνιος 2008, 73-96.
- Parker 1983 R. Parker, *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion* (Oxford).
- Parker 2005 R. Parker, ὡς ἦρωι ἐναγίζειν εις Hägg, Alroth 2005, 37-45.
- Patzek 1992 B. Patzek, *Homer und Mykenae. Mündliche Dichtung und Geschichtsschreibung* (München).
- Peirce 1993 S. Peirce, Death, Revelty and Thysia, *AntCl* 12, 1993, 219-266.
- Pernier 1914 L. Pernier, Templi arcaici sulla Patela di Prinias, *ASAtene* I, 1914, 18-111.
- Πετράκος 2008 Β. Χ. Πετράκος, Ἀρχαιολογικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ Γεωργίου Αἰνιᾶνος, *Ὁ Μέντωρ. Χρονογραφικὸ καὶ Ἱστοριοδιφικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, τ. 87, Ἀπρίλιος 2008, 37-46.
- Πετρόπουλος 1992-93 Μ. Πετρόπουλος, Περίπερος ἀψιδωτὸς γεωμετρικὸς ναὸς εις Ἄνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρῶν. *Πρακτικὰ Δ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Κόρινθος 9-16 Σεπτεμβρίου 1990, Πελοποννησιακὰ* 19, Παράρτημα 1992-93, 141-158.
- Petropoulos 2002 M. Petropoulos, The Geometric Temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the period of Colonisation εις Greco 2002, 143-158.
- Petropoulou 1984 A. Petropoulou, *Studies in Greek Cult and Sacrificial Ritual* δ.δ. (Ann Arbor 1999).
- Petropoulou 1993 A. Petropoulou, The Laphrian Holocaust at Patrai and its Celtic Parallel. A ritual with Indo-European Components? εις Dalfen et al. 1993, 313-334.
- Pettersson 1992 M. Pettersson, *Cults of Apollo at Sparta. The Hyakinthia, the Gymnopaïdiai and the Karneia* (Stockholm).
- Petzold 1976 K. E. Petzold, Die Meleagros Geschichte der Ilias, *Historia* 25, 1976, 145-164.
- Pfeiff 1943 K. A. Pfeiff, *Apollon. Die Wandlung seines Bildes in der griechischen Kunst* (Frankfurt am Main).
- Pfeiffer 1949 R. Pfeiffer, *Callimachus I Fragmenta* (Oxford).
- Pfuhl 1905 E. Pfuhl, Zur Geschichte des Kurvenbaus, *AM* 30, 1905, 331-374.
- Picaluga 1980 G. Picaluga, L'olocausto di Patrai εις Rudhardt, Reverdin 1980, 243-287.
- Pirenne-Delforge 2004 V. Pirenne-Delforge, La portée du témoignage de Pausanias sur les cultes locaux εις Labarre 2004, 5-20.

- Pohlenz 1916 M. Pohlenz, Kronos und die Titanen, *Neue Jahrbücher für das klassische Alterthum*, 1916, 548-594.
- Polignac de 1984 Fr. de Polignac, *La naissance de la cité grecque. Culte, espace et société VIIIe-VIIe siècles avant J.-C.* (Paris).
- Polignac de 1992 Fr. de Polignac, Influence extérieure ou evolution interne? L'innovation culturelle en Grèce Géométrique et Archaique εις Kopcke, Tokumaru 1992, 114-127.
- Polignac de 1994 Fr. de Polignac, Mediation, Competition and Sovereignty. The evolution of rural sanctuaries in Geometric Greece εις Alcock, Osborne 1994, 3-18.
- Polignac de 1996 Fr. de Polignac, Offrandes, mémoire et compétition ritualisée dans les sanctuaires grecs à l'époque géométrique εις Hellstrom, Alroth 1996, 59-66.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1975 N. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ἡ Μυκηναϊκή παρουσία στὴν Αἰτωλοακαρνανία, *Ἀρχαιογνωσία* 9, 1975, 265-277.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2006 N. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Μυκηναϊκή Αἰτωλοακαρνανία. Κέντρο καὶ περιφέρεια, *Εὐεργεσίη, Τόμος χαριστήριος σὸν Παναγιώτη Κοντό* (Ἀθήνα 2006) 647-656.
- Pontera 1991 Fr. Pontera (ἐπιμ.), *Geografia storica della Grecia Antica* (Rom-Bari).
- Poulsen, Rhomaios 1927 Fr. Poulsen und K. Rhomaios, *Erster vorläufiger Bericht über die dänisch-griechischen Ausgrabungen von Kalydon* (København).
- Poulsen 1948 Fr. Poulsen, Artemis Laphria von Kalydon und ihr Kult εις Dyggve 1948, 335-354.
- Prendi 1982 F. Prendi, Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien εις Hänsel 1982, 203-233.
- Prinz 1979 Fr. Prinz, *Gründungsmythen und Sagenchronologie* (München).
- Protodicos 1877 Ioannes Protodicos, *De Aedibus Homericis (περὶ τῆς καθ' Ὀμηρον οἰκίας)* δ.δ. (Lipsiae).
- Querbach 1985-86 C.W. Querbach, Hesiod Myth of the four races, *ClJ* 81, 1985-86, 1-8.
- Qviller 1981 B. Qviller, The dynamics of the Homeric society, *SOsl* 56, 1981, 109-155.
- Raaflaub 2006 K. A. Raaflaub, Historical Approaches to Homer εις Deger-Jalkotzy, Lemos 2006, 449-462.
- Raschke 1988 Wendy J. Raschke (ἐπιμ.), *The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Festivals in Antiquity* (Madison, Wisconsin University).
- Reisch 1896 Reisch, *RE* 2, λ. Ἄργοι λίθοι, 723-728.
- Renfrew, Cooke 1979 C. Renfrew - K. L. Cooke (ἐπιμ.), *Transformations: Mathematical Approaches to Culture Change* (N. York - S. Francisco-London).
- Renfrew 1979 C. Renfrew, System Collapse as Social Transformation. Catastrophe and Anastrophe in Early State Societies εις Renfrew, Cooke 1979, 481-507.
- Renfrew, Poston 1979 C. Renfrew, T. Poston, Discontinuities in the Endogenous Change of Settlement Pottery εις Renfrew, Cooke 1979, 437-460.
- Renfrew, Shennan 1982 C. Renfrew and S. Shennan (ἐπιμ.), *Ranking resource and exchange. Aspects of the archaeology of early European Society* (Cambridge).
- Renfrew 1985 C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary of Phylakopi* (London).

- Ρεθεμιωτάκης 1996 Γ. Ρεθεμιωτάκης, Γαλατᾶς, *Κρητική Έοσία* 5, 1994-96, 317-322.
- Rethemiotakis 1999 G. Rethemiotakis, The Hearth of the Minoan Palace at Galatas εἰς Betancourt et al. 1999, 721-728.
- Rhodes 2003 R. F. Rhodes, The Earliest Greek Architecture in Corinth and the 7th Century Temple on Temple Hill εἰς Williams II, Bookidis 2003, 85-94.
- Riemer 2005 H. Riemer, *Die Aschenaltäre aus dem Reitia-Heiligtum von Este – Gli altari di cenere del Santuario di Reitia a Este* (Mainz am Rein).
- Ries, Limet 1986 J. Ries, H. Limet (ἐπιμ.), *Les rites d'initiation. Actes du Colloque de Liège et de Louvain-la-Neuve, 20-21 novembre 1984* (Louvain-la-Neuve).
- Robert 1939 F. Robert, *Thymélé. Recherches sur la signification et la destination des monuments circulaires dans l'Architecture religieuse de la Grèce* (Paris).
- Robertson 1929 D. S. Robertson, *A Handbook of Greek and Roman Architecture* (Cambridge).
- Robertson 2002 N. Robertson, The Religious Criterion of Greek Ethnicity. The Dorians and the Festival Carneia, *AmJancHist* N.S. 1, 2, 2002, 5-74.
- Roesch, Argout 1985 P. Roesch, G. Argout (ἐπιμ.), *La Boéotie antique. Colloque Internationale CNRS Lyon-Saint Étienne, 16-20 mai 1983* (Paris).
- Rohde 1898 E. Rohde, *Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*² (Freiburg).
- Rolley 1969 C. Rolley, *Monuments figurés. Les statuettes de Bronze, FdD V* (Paris).
- Rolley 1977 C. Rolley, *Les trépieds à cuvé clouée, FdD V 3* (Paris).
- Rolley 1984 C. Rolley, Un dieu Syrien à Thermos, *BCH* 108, 1984, 669-670.
- Rollinger, Ulf 2004 R. Rollinger und Chr. Ulf (ἐπιμ.), *Griechische Archais: Interne Entwicklungen - Externe Impulse* (Berlin).
- Ρωμαῖος 1911 K. A. Ρωμαῖος, Ἄρκαδιοὶ Ἑρμαῖ, *ΑΕ* 1911, 149-157.
- Ρωμαῖος 1915 K. A. Ρωμαῖος, Ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ Θέρμου, *ΑΔ* 1, 1915, 225-279.
- Ρωμαῖος 1915α K. A. Ρωμαῖος, Εἰς τὰς ἐκ Θέρμου Ἐπιγραφὰς 22, 33, 34α, 34β καὶ 35, *ΑΔ* 1, 1915, 280-284.
- Ρωμαῖος 1916 K. A. Ρωμαῖος, Ἐρευνᾶν ἐν Θέρμῳ, *ΑΔ* 2, 1916, 179-189.
- Ρωμαῖος 1920-21 K. A. Ρωμαῖος, Κόρα τῆς Αἰτωλίας, *ΑΔ* 6, 1920-21, 60-98.
- Ρωμαῖος 1924-25 K. A. Ρωμαῖος, Θέρμος καὶ γειτονικοὶ τόποι, *ΑΔ* 9, 1924-25 Παράρτημα, 6-7.
- Ρωμαῖος 1926 K. A. Ρωμαῖος, Ἀρχαῖον ἱερόν παρὰ τὸν Ταξιάρχην τῆς Αἰτωλίας, *ΑΔ* 10, 1926, 1-33.
- Ρωμαῖος 1932 K. A. Ρωμαῖος, Ἀπόλλων Θέρμιος, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 1932, 23-39.
- Romano 1988 I. B. Romano, Early Greek Cult Images and Cult Practices εἰς Hägg et al. 1988, 127-134.
- Rossi 1970 R. F. Rossi, *Studi sull'Etolia* I (Trieste).
- Roth 1860 R. Roth, Der Mythos von den fünf Menschengeschlechtern und die indische Lehre von den vier Weltaltern, *Tübinger Universitätschriften aus dem Jahre 1860*, fasc. 2, 9-33, ἀναδ. Heitsch 1966, 450-470.
- Rougier-Blanc 2005 S. Rougier-Blanc, *Les maisons homériques. Vocabulaire Architectural et Sémantique du Bâti* (Paris).

- Rouse 1902 W. H. D. Rouse, *Greek Votive Offerings. An Essay in the History of Greek Religion* (Cambridge) (ἐπανέκδ. 1976 Hildesheim - New York).
- Rubensohn 1962 O. Rubensohn, *Das Delion von Paros* (Wiesbaden).
- Rudhardt 1958 J. Rudhardt, *Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique* (Genève).
- Rudhardt, Reverdin 1980 J. Rudhardt et O. Reverdin (ἐπιμ.), *Le sacrifice dans l'antiquité*, Entretiens Hardt 27 (Genève).
- Rupp 1974 D. W. Rupp, *The Greek Altars in the NW Peloponnese ca. 750-725 - ca. 300-327* (δ.δ. Bryn Mawr College).
- Rupp 1983 D. W. Rupp, Reflections on the Development of Altars in the Eighth Century B.C. εἰς Hägg 1983α, 101-107.
- Rutter 1992 J. Rutter, Cultural Novelties in the Postpalatial Aegean World: Indices of Vitality or Recline? εἰς Ward, Joukowsky 1992, 61-78.
- Rutter 1993 J. Rutter, The prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, *AJA* 97, 1993, 745-797.
- Rysted, Wells 2006 E. Rysted and B. Wells (ἐπιμ.), *Pictorial pursuits. Figurative painting on Mycenaean and Geometric Pottery. Papers from two Seminars at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001* (Stockholm).
- Sahin 1972 M. C. Sahin, *Die Entwicklung der griechischen Monumentalaltäre* (Bonn).
- Sakellariou 1989 M. B. Sakellariou, *The Polis-State. Definition and origin* (ΚΕΡΑ Μελετήματα 4) (Athens).
- Σακελλαρίου 2001 Μ. Σακελλαρίου, Πορίσματα ἐρευνῶν γιὰ τὰ ἐλληνικὰ φύλα (ἔθνη) κατὰ τὴν Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ Γ', *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 2001, 322-352.
- Sandars 1955 N. K. Sandars, The Antiquity of the One-edged Bronze Knife in the Aegean, *ProcPrHistSoc* 21, 1955, 174-197.
- Sanders 1992 J. M. Sanders (ἐπιμ.), *Φιλολόκων. Laconian Studies in honor of Hector Catling* (London).
- Saranti 2004 E. Saranti, A Prehistoric Settlement at Chania - Gavrolimni in Aetolia, *Proceedings of DIA IV*, 2004, 229-236.
- Schachermeyr 1980 F. Schachermeyr, *Griechenland im Zeitalter der Wanderungen. Vom Ende der mykenischen Ära bis auf die Dorier (Die Ägäische Frühzeit IV)* (Wien).
- Schachermeyr 1983 F. Schachermeyr, *Die griechische Rückerrinerung im Lichte neuer Forschungen* (Wien).
- Schachermeyr 1984 F. Schachermeyr, *Griechische Frühgeschichte* (Wien).
- Schachter 1992α A. Schachter (ἐπιμ.), *Le sanctuaire grec. Huit exposés suivis de discussions, 20-25 août 1990*, Genève, Entretiens Hardt 37, 1992.
- Schachter 1992β A. Schachter, Policy, Cult and the Placing of Greek Sanctuaries εἰς Schachter 1992α, 1-64.
- Schattner 1990 Th. G. Schattner, *Griechische Hausmodelle. Untersuchungen zur frühgriechischen Architektur* (Berlin).
- Schleif 1934 H. Schleif, Der Zeusaltar in Olympia, *JdI* 49, 1934, 139-156.
- Schlesier 1994 R. Schlesier, *Kulte, Mythen und Gelehrte. Anthropologie der Antike seit 1800* (Frankfurt am Main).
- Schmaltz 1980 B. Schmaltz, Bemerkungen zu Thermos B, *AA* 1980, 318-336.

- Schmitt Pantel 1990 P. Schmitt Pantel, Sacrificial Meal and Symposium. Two Models of Civic Institutions in the Archaic City? εἰς Murray, 1990α, 14-33.
- Schmitt, et al. 2005 T. Schmitt - W. Schmitz - A. Winterling (ἐπιμ.), *Gegenwärtige Antike – antike Gegenwart. Kolloquium zum 60. Geburtstag von Rolf Rilinger* (München).
- Schretter 1974 M. K. Schretter, *Alter Orient und Hellas. Fragen der Beeinflussung griechischen Gedankenguts aus altorientalischen Quellen dargestellt an den Göttern Nergal, Rescheph, Apollon* (Innsbruck).
- Schwandner 2000 E. L. Schwandner, Jahresbericht 1999 Ausgrabungen und Forschungen, *AA* 2000, 552.
- Schwandner 2000-2001 E. L. Schwandner, Akarnanien, die unbekannte Landschaft Griechenlands. Feldforschungen in Stratos und Palairos, *Nürnberger Blätter zur Archaeologie* 17, 2000-2001, 9-22.
- Schweitzer 1951 B. Schweitzer, Megaron und Hofhaus in der Ägäis des 3.-2. Jahrtausends v. Chr., *BSA* 46, 1951, 160-167.
- Schweitzer 1969 B. Schweitzer, *Die geometrische Kunst Griechenlands. Frühe Formenwelt im Zeitalter Homers* (Köln).
- Schwendemann 1921 K. Schwendemann, Der Dreifuss. Ein formen- und religionsgeschichtlicher Versuch, *JdI* 36, 1921, 98-185.
- Seeden 1980 H. Seeden, *The Standing Armed Figurines in the Levant, PBF* 1 (München).
- Settis 1996 S. Settis (ἐπιμ.), *I Greci. Storia, Cultura, Arte, Società* (Torino).
- Shear 1973 T. L. Shear, The Athenian Agora. Excavations of 1972, *Hesperia* 42, 1973, 121-179.
- Sheedy 1994 K. A. Sheedy (ἐπιμ.), *Archaeology in the Peloponnese. New Excavations and Research* (Oxford).
- Shelmerdine 1997 C. W. Shelmerdine, Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, *AJA* 101, 1997, 537-585.
- Sherratt 1990 S. Sherratt, Reading the texts. Archaeology and the Homeric question, *Antiquity* 64, 1990, 807-824.
- Sherratt 2004 S. Sherratt, Feasting in Homeric Epic εἰς Wright 2004, 301-337.
- SIG W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum* 1915-24 (Leipzig).
- Simon 1986 J. G. Simon, Initiation et espace sacré à propos d'Éliade et de Bettelheim εἰς Ries, *Limet* 1986, 107-127.
- Sinn 2005 U. Sinn, *ThesCRA* IV 2005, λ. *Tempel*, 87-100.
- Σιώρη 2004 Ἴ. Σιώρη, Οἱ Μυκηναϊκοὶ τάφοι τοῦ Ἁγίου Ἰθωρίας, *Β' Διεθνὲς Ἱστορικό καὶ Ἀρχαιολογικό Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002* (Αγρίνιο).
- Snodgrass 1964 A. M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons from the End of the Bronze Age to 600* (Edinburgh).
- Snodgrass 1971 A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece* (Edinburgh).
- Snodgrass 1977 A. M. Snodgrass, Archaeology and the rise of the Greek State. Inaugural Lecture, Cambridge, ἀναδ. εἰς Snodgrass 2006, 198-220.
- Snodgrass 1980 A. M. Snodgrass, *Archaic Greece. The Age of Experiment* (London).

- Snodgrass 1982 A. M. Snodgrass, Les origines du culte de heros dans la Grèce antique εις Gnoli, Vernant, 1982, 107-119.
- Snodgrass 1983 A. M. Snodgrass, The Greek Early Iron Age. A reappraisal, *DialHistAnc* 9, 1983, 73-86.
- Snodgrass 1985 A. M. Snodgrass, The site of Ascra εις Roesch, *Argout* 87-95.
- Snodgrass 1987 A. M. Snodgrass, *An Archaeology of Greece. The Present State and Future Scope of a Discipline* (Berkeley).
- Snodgrass 1988 A. M. Snodgrass, The Archaeology of the Hero, *AnnOrNap* 10, 1988, 19-26.
- Snodgrass 1989 A. M. Snodgrass, The coming of the Iron Age in Greece: Europe's Earliest Bronze/Iron Transition εις Sørensen, Thomas 1989, 22-35, ἀναδ. Snodgrass 2006, 126-143.
- Snodgrass 2002 A. M. Snodgrass. The rejection of Mycenaean Culture and the Oriental Connection εις Braun-Holzinger, Matthäus 2002, 1-9, ἀναδ. Snodgrass 2006, 158-172.
- Snodgrass 2006 A. M. Snodgrass, *Archaeology and the Emergence of Greece. Collected Papers on Early Greece and Related Topics (1965-2002)* (Edinburgh).
- Solomon 1994 J. Solomon (ἐπιμ.), *Apollo. Origins and Influences* (Tuscon-London).
- Sørensen, Thomas 1989 M. L. Stig Sørensen and R. Thomas (ἐπιμ.), *The Bronze Age – Iron Age, transition in Europe: Aspects of continuity and change in European societies c. 1200 to 500 B.C. BAR International series* (Oxford).
- Σωτηριάδης 1900 Γ. Σωτηριάδης, Ἀνασκαφαὶ ἐν Θέρμῳ, *AE* 1900, 161-212.
- Sotiriadis 1902 G. Sotiriadis, The Greek Excavations at Thermos, *Records of the Past* 1, 6, 1902, 172-181.
- Σωτηριάδης 1903 Γ. Σωτηριάδης, Ἀνασκαφαὶ ἐν Θέρμῳ Β'. Αἱ μετόπισι τοῦ ναοῦ τοῦ Θερμίου Ἀπόλλωνος, *AE* 1903, 71-95.
- Σωτηριάδης 1905 Γ. Σωτηριάδης, Ἀνασκαφαὶ ἐν Θέρμῳ Γ'. Ἐπιγραφαί, *AE* 1905, 57-100.
- Σωτηριάδης 1909 Γ. Σωτηριάδης, *Τὰ ἐλλειψοειδῆ κτίσματα του Θέρμου* (Ἀθῆναι).
- Σωτηριάδης 1915 Γ. Σωτηριάδης, Ἐπιγραφαὶ Θέρμου, *AD* 1, 1915, 45-58.
- Σουέρεφ 1989 Κ. Σουέρεφ, Τοπικὴ καὶ ἐπέσοικη κεραμικὴ στὴν Ἠπειρὸ κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ τὴν Πρώιμῃ Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου: Παρατηρήσεις, *Δωδώνη* 18, 1989, 169-173.
- Σουέρεφ 1991 Κ. Σουέρεφ, Παρατηρήσεις στὰ μυκηναϊκὰ δεδομένα τῆς Αἰτωλοκαρνανίας, *Α' Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοκαρνανίας, Ἀγρίνιο 21-23 Ὀκτωβρίου 1988* (Ἀγρίνιο) 50-57.
- Sourvinou - Inwood 1991 Chr. Sourvinou-Inwood. "Reading" Greek Culture. *Texts and Images, Rituals and Myths* (Oxford).
- Sourvinou - Inwood 1993 Chr. Sourvinou-Inwood, Early Sanctuaries, the Eighth Century and Ritual Space. Fragments of a discourse, εις Marinatos, Hägg 1993, 1-17.
- Sourvinou-Inwood 1995 Chr. Sourvinou-Inwood, "Reading" Greek Death to the End of the Classical period (Oxford).
- Spencer 1995 N. Spencer (ἐπιμ.), *Time, Tradition and Society in Greek Archaeology* (London).
- Στάης 1917 Β. Στάης, Σουνίου ἀνασκαφή, *AE* 1917, 168-213.
- Stamatopoulou, M. Yeroulanou (ἐπιμ.), *Excavating Classical Culture:*

- Yeroulanou 2002 *recent archaeological discoveries in Greece. Papers of a Colloquium held at Somerville College in March 2001* (Oxford).
- Σταμπολίδης 2001 Ν. Σταμπολίδης (έπιμ.), *Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά Συμποσίου Ρόδος 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999* (Αθήνα).
- Σταμπολίδης, Γιαννικουρή 2004 Ν. Σταμπολίδης - Α. Γιαννικουρή (έπιμ.), *Το Αίγαίο στην Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002* (Αθήνα).
- Starr 1961 C. G. Starr, *The Origins of Greek Civilisation* (N. York).
- Σταυροπούλου-Γάτση 1980 Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο Αιτωλίας, *ΑΔ* 35, 1980 A, 102-130.
- Stengel 1910 P. Stengel, *Opferbräuche der Griechen* (Leipzig-Berlin).
- Stengel 1920 P. Stengel, *Die griechischen Kultusaltertümer, HdA* 5.3 (München).
- Στεργιόπουλος 1939 Κ. Στεργιόπουλος, *Η Αρχαία Αιτωλία. Ιστορικογεωγραφική μελέτη μετά χαρτών και εικόνων* (Αθήνα).
- Stiros 1990 St. Stiros, Heat flow and thermal structure of the Aegean Sea and the Southern Balkans εις Cermak, Rybach (έπιμ.) 1990, 395-416.
- Stocker, Davis 2004 S. R. Stocker and J.L. Davis, Animal Sacrifice, Archives and the Feasting at the Palace of Nestor εις Wright 2004α, 179-195.
- Straten van 1981 F. T. van Straten, Gifts for the Gods εις Versnel, 1981, 65-151.
- Svenbro 2005 J. Svenbro, La thusia et le partage. Remarques sur la destruction par le feu dans le sacrifice grec εις Georgoudi et al. 2005, 217-225.
- Taita 2000 J. Taita, L'identità etnica della comunità di vicinato del santuario olimpico, *Tyche* 15, 2000, 147-188.
- Tandy 2001 D. M. Tandy (έπιμ.), *Prehistory and History: Ethnicity, Class and Political Economy. Papers presented at the sixth International Karl Polanyi Conference held at Concordia University (Montreal) in 1996* (Montreal - N.Y. - London).
- Tartaron 2001 T. F. Tartaron, Glykys Limin: A Mycenaean Port of Trade in Southern Epirus εις Tandy 2001, 1-40.
- Tartaron 2004 T. F. Tartaron, *Bronze Age Landscape and Society in Southern Epirus, BAR International Series Greece* (Oxford).
- Themelis 1979 P. Themelis, Ausgrabungen in Kallipolis (Ost-Aetolien) 1977-1978, *AAA* 12, 1979, 2, 245-279.
- Θέμελης 1983 Π. Γ. Θέμελης, Δελφοί καὶ περιοχή τὸν 8ο καὶ 7ο π.Χ. αἰώνα (Φωκίδα-Δυτική Λοκρίδα). *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VIII sec. a.C. Atene 15-20 Ottobre 1979*, *ASAtene* 61, N.S. XLV (1983) 213-255.
- Θεοχάρης 1960 Δ. Θεοχάρης, Ἀνασκαφὰ ἐν Ἴωλκῶ, *ΠΑΕ* 1960, 49-59.
- Θεοχάρης 1961 Δ. Θεοχάρης, Ἀνασκαφὰ Ἴωλκοῦ, *ΠΑΕ* 1961, 45-54.
- Thomas, Conant 1999 C. G. Thomas and C. Conant, *Citadel to City-State. The transformation of Greece 1200-700 B.C.* (Bloomington, Indianapolis).
- Thompson 1937 H. Thompson, Buildings on the West Side of the Agora, *Hesperia* 6, 1937, 1-226.
- Tiverios, Tsiafakis 2002 M. A. Tiverios, D. S. Tsiafakis (έπιμ.), *Color in Ancient Greece. The role of color in Ancient Greek Art and Architecture 700-31 B.C. Proceedings of the*

- Conference held in Thessaloniki 12th-16th April 2000 (organised by the J.P. Getty Museum and University of Thessaloniki) (Thessaloniki).
- Tomlinson 1976 R. A. Tomlinson, *Greek Sanctuaries* (London).
- Trandalidou 2006 K. Trandalidou, The Contribution of the Study of animal bones in the social understanding of Early Iron Age Oropos εις Mazarakis Ainian 2006β, 379-425.
- Triantafyllos 1986 D. Triantafyllos, Les sanctuaires en plein air dans le région des Cicones, *Thracia Pontica 3. Les Thraces et les colonies grecques, VII – V s.av. n.è. Troisième symposium international, Sozopol, 6-12 octobre 1985* (Sofia) 128-141.
- Τσοούντας 1892 Χρ. Τσοούντας, Ἐκ τοῦ Ἀμυκλαίου, *ΑΕ* 1892, 1-26.
- Ulf 1990 Chr. Ulf, *Die homerische Gesellschaft. Materialien zur analytischen Beschreibung und historischen Localisation* (München).
- Ulf 1996α Chr. Ulf (ἐμπ.), *Wege zur Genese Griechischer Identität* (Berlin).
- Ulf 1996β Chr. Ulf, Griechische Ethnogenese versus Wanderungen von Stämmen und Stammstaaten εις Ulf 1996α, 240-250.
- Ulf 1997 Chr. Ulf, Überlegungen zur Funktion überregionaler Feste im archaischen Griechenland εις Eder, Hölkeskamp 1997, 37-61.
- Ulf 2003 Chr. Ulf (ἐμπ.), *Der neue Streit vom Troia. Ein Bilanz* (München).
- Ulf 2006 Chr. Ulf, Anlässe und Formen von Festen mit überlocaler Reichweite in vor- und früharchaischer Zeit. Wozu lohnt der Blick in ethnologisch-anthropologische Literatur? εις Freitag, Funke, Haake (ἐμπ.) 2006, 17-42.
- Ulf 2007 Chr. Ulf, Elite oder Eliten in den Dark Ages und der Archaik. Realitäten und Modelle εις Alram-Stern, Nightingale 2007, 317-324.
- Vanschoonwinkel 1995 J. Vanschoonwinkel, Des Héraclides du Mythe aux Doriens de l'archéologie, *RBPhil* 73, 1995, 127-148.
- Verdenius 1985 W. J. Verdenius, *A commentary on Hesiod Works and Days, vv. 1-382, Mnemosyne Suppl.* 86, 1985.
- Vermeule 1974 E.T. Vermeule, *Götterkult, ArchHom* III/V (Göttingen).
- Vernant 1960 J.-P. Vernant, Le mythe hesiodique des races. Essai d'analyse structurale *RHistRel* 157, 1960, 21-54.
- Vernant 1974 J.-P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs. Études de pshychologie historique, 1 Structures du mythe*, 13-79 (Paris).
- Versnel 1981 H. S. Versnel (ἐμπ.), *Faith, Hope and Worship. Aspects of religious mentality in the ancient World* (Leiden).
- Versnel 1985-86 H. S. Versnel, Apollo and Mars. One hundred years after Roscher, *VisRel* 4-5, 1985-86, 134-172.
- Visser de 1903 M. W. de Visser, *Die nicht menschengestaltigen Götter der Griechen* (Leiden).
- Visser 1997 E. Visser, *Homers Katalog der Schiffe* (Stuttgart).
- Vokotopoulou 1985 J. Vokotopoulou, La Macedoine de la protohistoire à l'époque archaïque εις *Magna Grecia, Epiro e Macedonia. Atti dell ventiquattresimo convegno internazionale di studi sulla Magna Grecia, Taranto 5-10 Ottobre 1984* (Napoli) 133-166.

- Vroom 1987 J. Vroom, Fact and Fiction in Aetolian Ceramic Research, εις Bommeljé, Doorn 1987, 27-31.
- Waele de 1995 J.A.K.E. de Waele, Der Apollontempel (C) von Thermos und sein Vorgänger (B). Disposition und Entwurf, *AE* 1995, 85-98.
- Wagner-Hasel 2006 B. Wagner-Hasel, Grift Exchange: modern theories and ancient attitude εις Deger-Jalkotzy, Lemos 2006, 257-269.
- Walcot 1961 P. Walcot, The Composition of the "Works and Days", *REG* 74, 1961, 4-7.
- Waldstein 1902 Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum I* (Cambridge).
- Wallace 2006 S. Wallace, The gilded cage? Settlement and socioeconomic change after 1200 BC. A comparison of Crete and other Aegean regions εις Deger-Jalkotzy, Lemos 2006, 619-664.
- Ward, Joukowsky 1992 W. A. Ward and M. S. Joukowsky (ἐπιμ.), *The Crisis years: The 12th century from beyond the Danube to the Tigris* (Dubuque Iowa).
- Wardle 1972 K. A. Wardle, *The Greek Bronze Age West of the Pindus. A Study of the period ca 3000-1000 B.C., in Epirus, Aetoloakarnania, the Ionian Islands and Albania with reference to the Aegean, Adriatic and Balkan Regions*, δ.δ. (London).
- Wardle 1975 K. A. Wardle, The Northern Frontier of Mycenaean Greece, *BICS* 22, 1975, 206-211.
- Wardle 1977 K. A. Wardle, Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North-West Greece, *GodBalkIsp* 13, 1977, 153-199.
- Wardle 1996 K. A. Wardle, Change or Continuity: Assiros Toumba at the transition from Bronze to Iron Age, *AEMΘ* 10a, 1996, 443-459.
- Wardle, Wardle 2003 K.A. Wardle and D. Wardle, Prehistoric Thermon: Pottery of the Late Bronze and Early Iron Age εις Κυπαρίσση-Αποστολικά, Παπακωνσταντίνου 2003, 147-156.
- Warren 1990 P. Warren, Of Baetyls, *Op.Ath* 18, 1990, 193-206.
- Wathelet 1986 P. Wathelet, Homère, Lycaon et le rituel du Mont Lycée εις Ries, Limet 1986, 285-297.
- Wathelet 1992 P. Wathelet, Rites de passage dans l'Iliade: échecs et réussites εις Moreau 1992, 61-72.
- Wathelet 1993 P. Wathelet, L'Apollon dans l'Iliade ou le protecteur des Troyens, *Miverva* (Valladolid) 7, 1993, 57-77.
- Weber 1976 M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie* (Tübingen).
- Weickert 1929 C. Weickert, *Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien* (Augsburg).
- Weiler 2001 G. Weiler, *Domos theou basileos. Herrschaftsformen und Herrschaftsarchitektur in den Siedlungen der Dark Ages* (München-Leipzig).
- Wells 1983 B. Wells, *Asine II, 4, 2. Results of the excavation east of the Acropolis 1970-74. The Protogeometric Period. An analysis of the settlement* (Stockholm).
- Wells 1988 B. Wells, Early Greek Building Sacrifices εις Hägg et al. 1988, 259-266.
- Wernicke 1896 K. Wernicke, *RE* 1, λ. *Apollon* 3-111.
- Wesenberg 1982 B. Wesenberg, Thermos B1, *AA* 1982, 149-157.
- West 1966 M. L. West, *Hesiod Theogony* (Oxford).

- West 1978 M. L. West, *Hesiod Works and Days* (Oxford).
- West 1997 M. L. West, *The East Face of Helicon. West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth* (Oxford).
- Whitley 1988 J. Whitley, *Early States and Hero Cults. A Re-Appraisal*, *JHS* 108, 1988, 173-182.
- Whitley 1991α J. Whitley, *Style and society in Dark Age Greece. The changing face of a pre-literate society 1100-700 B.C.* (Cambridge).
- Whitley 1991β J. Whitley, Social Diversity in Dark Age Greece, *BSA* 86, 1991, 341-365.
- Whitley 1994 J. Whitley, The Monuments that stood before Marathon. Tomb Cult and Hero Cult in Archaic Attica, *AJA* 98, 1994, 213-230.
- Whitley 2001 J. Whitley, *The Archaeology of Ancient Greece* (Cambridge).
- Whittaker C.R. 1988 C. R. Whittaker (ἐμπ.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity* (Cambridge).
- Whittaker H. 2006-2007 H. Whittaker, Burnt animal sacrifices in Mycenaean cult. A review of the evidence, *OpAth* 31-32, 2006-2007, 183-190.
- Wilkie, Coulson 1985 N. C. Wilkie and W.D.E. Coulson (ἐμπ.), *Contribution to Aegean Archaeology. Studies in honor of W.A. McDonald* (University of Minnesota).
- Willemsen 1954-55 Fr. Willemsen, Das Datum der sogenannten Steinerschen Bronze, *AM* 69-70, 1954-55, 12-32.
- Willemsen 1957 Fr. Willemsen, *Dreifussskessel von Olympia-alte und neue Funde*, *OF* III (Berlin).
- Williams II, Bookidis 2003 C. K. Williams II and N. Bookidis (ἐμπ.), *Corinth. The Centenary 1896-1996*, *Corinth* XX (Athens).
- Winter 1993 N. A. Winter, *Greek Architectural Terracottas from the Prehistoric to the End of the Archaic Period* (Oxford).
- Woodhouse 1897 W. J. Woodhouse, *Aetolia. Its Geography, Topography and Antiquities* (Oxford).
- Wrede 1986 H. Wrede, *Die antike Herme* (Mainz am Rhein).
- Wright 1994 J. C. Wright, The spatial configuration of belief. The archaeology of mycenaean religion εις Alcock, Osborne 1994, 37-78.
- Wright 1995 J. C. Wright, The archaeological correlates of religion: Case studies in the Aegean εις Laffineur, Niemeier 1995, 341-348.
- Wright 2004α J. C. Wright (ἐμπ.), Mycenaean Feast, *Hesperia* 73, 2004, 121-337.
- Wright 2004β J. C. Wright, A survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society εις Wright 2004α, 133-178.
- Wright 2006 J. C. Wright, The formation of the Mycenaean Palace εις Deger-Jalkotzy, Lemos 2006, 7-52.
- Zimmermann 1989 J.-L. Zimmermann, *Les chevaux de Bronze dans l'art géométrique grec* (Mainz am Rhein).
- Yavis 1949 O. K. Yavis, *Greek Altars. Origins and Typology* (Saint Louis).

EYPETHPIA

A. ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἄβα 196
Ἄβας (Ἐβρου) 213 σημ. 493
ἄγαλμα Ἑρμοῦ Φαρῶν 209
ἄγαλματα ἀνεικονικὰ 209
 λατρευτικὰ 208 σημ. 478
Ἄγαμέμνων 213 σημ. 494
ἄγγεῖα ἀνεστραμμένα 174, 176, 177
 βόθρων 203
 πιθόσχημα 132
 πορτοκαλόφαιου πηλοῦ 135
 πρασινόφαιου πηλοῦ 132
 χειροποίητα ἐντόπια 57
ἄγγελες 4, 231
Ἄγγελοχος Τριχᾶ Στράτιος 212
Ἄγία Σοφία (Μόκισα) 226
Ἄγία Τριάδα (Θέρμο) 8
 Κρήτης 145
Ἄγιος Ἡλίας (Αἰτωλικοῦ) 257
Ἄγιος Μάμας (Ὀλυνθος) 137
ἄγνύθα 61 σημ. 93
Ἄγορά (Ἀθηνῶν) 213 σημ. 493
ἄγορὰ Θέρμου 12, 247
ἄγορῆ 275 σημ. 657
Ἄγριελιά 3
ἄγρότες 222
ἄγροτική ζωὴ 234, 262
 οἰκονομία 261
ἄγροτοτικὲς κοινότητες 259
ἄγροτοκτηνοτροφικὸς 262 σημ. 632
ἄγῶνες 203, 216, 244
Ἄδης 200, 242
Ἄεθλιος 264
Ἄετὸς Ἰθάκης 197 σημ. 432
ἀέτωμα 113 σημ. 249, 122
Ἀθήνα 170
Ἀθηναῖα 140, 233 σημ. 564
Ἀθηναῖα Ἰωνία 141, 231 σημ. 556, 274 σημ. 652
Αἴγαιρα 187 σημ. 400, 272
Αἴγινα (Ὀρος) 199
αἰγοειδῆ 181, 192, 261 βλ. καὶ ὅσα
αἴθουσα (μυκ. μεγάρου) 129
αἶμα 198, 210 κέ. 223
αἵμακουρία 201
Αἰολεῖς 257
Αἰολίς 255, 265 σημ. 641
Αἴολος 265 σημ. 641
Αἰτωλία 3, 4, 8, 149, 155, 190, 203 σημ. 455, 215, 217, 223, 224 σημ. 533, 243, 246, 247, 248, 253-255 σημ. 618, 257, 259, 262 κέ. 274
ἀρχαία-ἐπίκτητος 257, 275
κεντρικὴ 152, 155, 255 σημ. 618, 259, 264, 267
ὄρεινῆ 170, 190, 201, 268 σημ. 647
αἰτωλικὰ ἔθνη (μέρη), φύλα 254
αἰτωλικὲς λόγχεις 203 σημ. 455
Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία 3, 244, 247, 269, 275 σημ. 658
Αἰτωλικὸ 257
Αἰτωλοὶ 215, 236, 247, 253 σημ. 616, 254 σημ. 617, 256, 257, 265 σημ. 642
Αἰτωλός (μυθ.) 215, 243, 264
αἰχμὲς βελῶν 138, 236
 δοράτων 138, 164, 203, 236
Ἀκαδημία 176 σημ. 372
Ἀκαρνάνες 253 σημ. 616
Ἀκαρνανία 8, 194, 243
ἀκόνια 147
Ἄκρα 259
ἀκροκέραμα 227
Ἀκρόπολις Ἀθηνῶν 206 σημ. 463
ἀλάβαστρα 133
Ἄλβανία 137
Ἄλκμήνης ἄσος 209
Ἄλος 174 σημ. 365
ἄλοη ἱερὰ 240
ἄσος ζάθειον 103
Ἄλτις 103
Ἄλφειὸς 103, 242
Ἄμνισὸς 199
Ἄμυκλαῖο 197 σημ. 432, 198, 226, 240, 242 σημ. 594
Ἄμύκλες 182, 185, 186 σημ. 396

- ἀμφορέας με γεφυρόστομη προχοή 178
 ψευδόστομος 134
 ἀμφορείς 136, 181
 ἀναθέτης 234-235
 ἀνάθημα 235, 236
 ἀναίμακτες προσφορές 184, 200
 ἀνακτορική ἐγκατάσταση 263
 ἀνακτορικὸ σύστημα 160
 ἀνάκτορο (μυκηναϊκὸ) 20, 186, 124 σημ.
 289, 128 κέ.
 ἀνάλημμα 63,86
 ἀνατολικὸ 78, 79 σημ. 154, 98, 102, 163,
 164
 ἐλληνιστικὸ 79 σημ. 154
 ἀναλημματικοὶ τοῖχοι προϊστορικοὶ 57, 63
 Ἄνατολή 232, 233 σημ. 563, 564
 Ἄνατολίτες 232-233
 Ἄνδοκίδης 103 σημ. 225
 ἀνεικονικοὶ λίθοι 205 κέ.
 ἀνθρωπόμορφη παράσταση 207, 209 σημ.
 481
 ἄνθρωποι περικτίονες 237
 Ἄντιπολη 206 σημ. 463
 Ἄντισσα 115
 ἀπανθρακωμένο ὑλικὸ 301
 ἀπελλαῖος μήνας 241
 ἀπέλλες 240
 Ἄποδωτοὶ 254
 «ἀποθέτης στάχτης» 192
 Ἄπόλλων 208, 223, 224 κέ.
 Ἄγραϊος, Ἄγρευς, Ἄγρευτῆς 236
 Ἄγυιεύς 207
 ἀλεξίκακος 237
 Ἄμυκλαῖος 230
 ἐκηβόλος 230 σημ. 552, 241
 ἐπιτιθέμενος 237
 Καρινὸς 207 σημ. 472
 Κάρνειος 237 σημ. 573
 καρτερὸς 232
 κουροτρόφος ἄρρένων 242 σημ. 592
 λαοσσός 228, 237
 Λιθήσιος 207 σημ. 472
 Λύκειος 237 σημ. 573
 Λύσειος 224, 239
 Μαλεάτιος 184 σημ. 390, 199
 Παρράσιος 226
 Πατρώος 200
 προστάτης συνόδων 241, 245
 Σπόδιος 226
 τοξοφόρος 232
 Ἄπόλλωνος εἰσαγωγή λατρείας 240
 καταγωγή 240
 ἄπυρες προσφορές 200
 Ἄραχναῖο Ἄργολίδος 199
 Ἄργολις 176 σημ. 372, 199, 214
 Ἄργος 237 σημ. 573, 151 σημ. 352
 ἄριστοι 189
 ἀριστοκρατία 236 σημ. 572
 Ἄρκαδες 209
 Ἄρτεμις 140, 224 κέ., 231, 241
 Ἄγεμόνα 226
 «Αἰτωλῆ» 224, 226
 ἐλαφιβόλος (Υαμπόλεως) 196, 224 σημ.
 533
 Λαφρία 196 σημ. 425, 224 σημ. 533
 Λυαία, Λυσαία 239
 ὁμότροφος Ἄπόλλωνι 228
 Ἄρτεμῖσιο Δήλου 231
 ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 25
 Ρωμαίου 25
 Συμπολιτείας 247
 ἀρχέφηβος 241
 ἀρχηγὸς τοπικὸς 250 σημ. 607
 ἀρχὸς 250 σημ. 607
 Ἄσῖνη 176 σημ. 372, 182, 183, 185, 186,
 196 σημ. 429,272
 Ἄσκρα 222
 Ἄσσηρος 155 σημ. 356
 Ἄστακὸς 197 σημ. 432
 «ἀστικὸ κέντρο» 251
 «ἀστικοποίηση» 251, 255 σημ. 618
 Ἄτυκῆ 214, 141
 Ἄφαία 185, 186 σημ. 396, 199
 Ἄφγανιστὰν 170
 ἀφιερώματα 210, 234, 238, 273, 274
 γυναικῶν, ἀνδρῶν 236 σημ. 572
 μεταλλικὰ 203, 274
 Ἄφρατί (Κρήτη) 142
 Ἄφροδίτη (Σύμης Βιάννου) 241 σημ. 589
 Συρία 223
 Ἄχαῖα 160, 255
 Ἄχαιοὶ 243
 Ἄχελῶος 4, 257, 275
 Ἄχέρων 262 σημ. 632
 Ἄχιλλεύς 204, 241 σημ. 588, 242
 ἀψιδωτὸ κτήριο πρὸς Δ μεγ. Α 64 σημ. 111,
 65 σημ. 113,173

- βάθρα ελληνιστικά 8
 βαίτυλοι 205 κέ.
 βάσεις «περίστασης» 20, 33, 94 (βλ. καὶ πε-
 ρίσταση, περίβολος)
 βασιλείς 190, 265 σημ. 643
 Βίτσα Ζαγορίου 137, 176 σημ. 372
 Βλοχός 4 σημ. 1
 βόθροι 44, 89 κέ. 203 κέ.
 «βόθρος θουσιῶν» (Ρωμαῖος) 22, 33, 62, 72,
 127, 131, 162, 182, 194
 Βοιωτία 151 σημ. 352, 208, 255 σημ. 618
 βοοειδή, βοῦς 181, 242 σημ. 594
 «βορειοδυτικὲς» ὁμάδες πληθυσμιακὲς 256
 «βουλευτήριον» 176 σημ. 371
 βράχος - «βωμός» 93, 105, 212, 267
 βωμός (Σωτηριάδης) 33
 Διδύμων βλ. Δίδυμα
 Διὸς Ὀλυμπίας 193, 202
 «ἐδάφους» 192
 τέφρας 18, 27, 42, 83 κέ., 190 κέ., 248,
 264, 267, 276, 279, βλ. καὶ ἐστία
 ὑπαίθριος 15
- Γαβαλοῦ 135, 259
 Γαλατὰς Χανίων 128 σημ. 300
 Γέλα 170
 γενεαλογία αἰτωλική 254, 264
 γενεαλογικοὶ μῦθοι 258
 γένος ἀργυροῦν 217
 ἠρώων 218
 σιδηροῦν 218 σημ. 507
 χάλκειον 218
 χρυσοῦν 217 κέ.
- γέρας βασιλῆιον 217, 235
 Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἴνστιτούτο 30
 γεύματα 28, 181, 184, 186-187, 191-192,
 203, 210, 211, 216 σημ. 503, 236, 261
 γεωργία 262 σημ. 632
 Γλαῦκος 246
 γοργόνειο 227
 Γραμμικὴ Β 154 σημ. 353, 181
- δαίμονες 204, 217 κέ.
 Δαίμων Ἄγαθος 222 σημ. 525
 δακτύλιοι (κοσμ.) 138, 139
 δάπεδο μεγ. Β 123 κέ.
 Δαφνηφόριον Ἐρέτριας 240
 Δελφοὶ 143-4, 182, 199, 228, 237, 240, 272
 ναδὸς Ἀθηναίων Πρωναίας 186
 Ἄπολλωνος 186, 239
 Δευκαλίων 264
 Δῆλος 141, 231, 232, 233
 διακοπὲς χρήσεως (Θέρμος) 170
 διαλεκτολογικὲς ἐξελίξεις 252
 Δίδυμα, βωμός 191 σημ. 409, 193, 226
 δίκη 218 σημ. 507, 227
 Διόνυσος Λύσειος, Λύσιος 239
 δόμος (μυκ. μεγάρου) 129
 Δρέπανο Ἀχαΐας 135
 Δωδώνη 133, 137, 141, 142, 143, 146
 Δωριεῖς 254 σημ. 617, 265 σημ. 642
 δωρικὸς ρυθμὸς 34
 δωτίνη 275
- ζαρ 223
 Ἐαρίδαι 223
 ἔδος λιτὸν 206
 ἔδρα ἀρχηγοῦ, τοπάρχῃ 131, 163, 186, 187,
 188, 191, 263, 267
 ἔθνη 248 σημ. 605
 ἔθνη αἰτωλικά 254
 ἔθνικὸ Αἰτωλοῖ 254 σημ. 617, 256-258
 «ἐθνογένεση» 251, 264
 ἔθνος, ἐθνότης, ἐθνοτικὸς, ἐθνοτισμὸς 247
 κέ.
- Ἐθνικὴ Πινακοθήκη 25
 εἶαρ 223
 εἶδος 230
 εἰδῶλια 140 κέ., 236
 ἀνατολικά 232-233
 ἀνδρικά 232, 236
 γυναικεῖα 236
 ἐπιτιθέμενου 236, 232
 ἵππων 236
 λατρευτικά 208
 μυκηναϊκά 233
 εἰδῶλιο ἵππεα 94, 138, 146, 164, 192, 216,
 234 σημ. 571
 κυπελλοφόρου 141, 242
 εἰκόνα λατρευτικὴ 236
 Εἰλείθια 228
 εἰσβολὲς ἰλλυρικὲς 264 σημ. 638
 Ἐκαταῖος 264
 ἐλάφια 181
 Ἐλέα 102, 208 σημ. 478
 Ἐλένη 213 σημ. 494, 216 σημ. 503
 Ἐλευσίνα 176 σημ. 372, 182, 199, 200 σημ.
 445

- ἔλικες 242 σημ. 595
 Ἐλικῶν 222
 Ἑλλάδα κεντρική 240, 241
 ἔλλειψοειδῆ κτήρια 15, 57, 159
 Ἑλλην (μυθ.) 264
 «Ἑλληνικά» (Θέρμος) 4
 Ἑλληνιστική Ἐποχή 270
 Ἐμποριὸν 115
 ἐναγισμὸς 189 σημ. 406, 204, 210, 216
 Ἐνδυμίων 264
 ἔνδυση (ἱερῶν λίθων) 206
 ἐνηλικίωσης τελετές, ἑορτές 211, 237, 240 κέ., 266, 274
 Ἐνοδία 274 σημ. 652
 ἔξαρτήματα 138
 ἐξίλασμός φόνου 237
 Ἐπειοὶ 257
 ἐπιγραφές Θέρμου 4 σημ. 2, 8, 212, 224 σημ. 537, 248 σημ. 605
 ἐπίπεδο κατασκευῆς καὶ χρήσεως μεγ. Β 37, 38 κέ., 66 κέ.
 ἐπίπεδο χρήσεως μεγ. Α 50
 ἐπιστολές Σωτηριάδη 8, 9, 22, 25, 33, 64 σημ. 108, 170, 171, 174, 176, 189
 Ἔπος 228, 238, 240, 241 σημ. 588, 257
 Ἐποχή Ἀρχαϊκή 230
 Γεωμετρική 140 κέ., 230
 «ἠρωική» 218
 Μυκηναϊκή 218 σημ. 507
 «παλαιομυκηναϊκή» 18
 Ἐρέτρια 176, σημ. 372, 190, 236, 240
 Ἐρινύες 222 σημ. 525
 Ἐρμῆς 209, 241 σημ. 589
 Ἔρωος 208
 ἐσία πῆλινη ΥΕ 60
 ἐσωτερική 187
 ὀλόκαυστων θυσιῶν 83 κέ., 190 κέ., 245, 267, 273, βλ. καὶ βωμὸς
 ἐσχάρα 72, 193 σημ. 415, 194
 Φοίβου 238
 Εὔβοια 190, 243
 Εὔηνος 4, 275
 Εὐρυτάνες 246, 254
 Εὐρυτανία 4
 Εὐρυτος 246
 Ζεὺς 103, 200, 219, 226, 233
 Λύκαιος 102
 Μειλίχιος 207 και σημ. 472
 Ὅριος (Ὡρίος) 103 σημ. 224
 «ζωομορφισμὸς» 217, 224
 ἦαρ 223
 Ἡλεία 214, 215, 265, 276
 ἠλικίες ραδιοχρονολόγησης 301 κέ.
 Ἡλις 214
 ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς 25
 ἡμίθεοι 218
 ἡρῶο 18 σημ. 12, 151, 176, 189, 190
 ἡρωολατρεία 189, 210, 213 κέ.
 ἦρος 201, 213 σημ. 494, 220, 221 σημ. 521, 230
 Ἡπειρος 133, 136, 137, 148, 154 σημ. 353, 155 σημ. 632, 264 σημ. 638
 Ἡραῖο Ἄργους 110 σημ. 241, 122, 209
 Ἡραῖο Ὀλυμπίας 111 σημ. 242
 Ἡραῖο Σάμου 141, 184 σημ. 390, 231 σημ. 556
 Ἡρακλεΐδες 197 σημ. 432, 214, 215, 265
 Ἡρακλῆς 208
 Ἡφαιστος 242 σημ. 595
 θάλαμος 131, 187 βλ. καὶ κατοικία
 Θάσος (Ἡράκλειο) 104 σημ. 228
 θεὰ τῆς Φύσεως 224, 226, 241
 θεμέλιο μεγ. Β 27, 40, 124
 θεοὶ ἰθυφαλλικοὶ 223 σημ. 530
 θεὸς καθαρτήριος 245
 πάρεδρος 224, 241
 πολεμικὸς 237
 ποτάμιος 242
 συριακὸς 231
 θεότιτα γυναικεία 217, 224, 226, 227
 «ἐθνική» 224
 θεραπεία 237
 Θερμαῖος 215
 Θερμικά 244, 247 σημ. 604
 Θέρμιοι, Θέρμιος, Θρέμιος 237 σημ. 573, 247, 248 σημ. 605
 Θέρμιος («ἠρως») 214, 215, 237 σημ. 573
 Θέρμοι 4 σημ. 1, 215, 237 σημ. 573, 248 σημ. 605
 Θερμῶδων 215
 Θεομοφόριο Γέλας 173
 Θεσιπέδς 208
 Θεσσαλία 143, 154 σημ. 353, 259, 274 σημ. 652, 275
 Θεσσαλοὶ 204

- Θῆβαι 209, 218, 226
 Θησεῖο (Μουνιχία) 103 σημ. 225
 Θησεὺς 102
 θολοειδής, θολωτὴ στέγη 122, 150 σημ. 348
 θόλος 27
 Θράκη 240
 «θριγκός» («κιγκλίδωμα») 33
 θυσία (ΥΕ Ἐποχή) 181, 182
 ἥρωική 216
 ὀλόκαυστη 190 κέ., 200 κέ.
 «χθόνια» 216
- Ἰαρα 223
 Ἰδαῖον ἄντρον 243 σημ. 598
 Ἰδάλιον 233 σημ. 562
 «ἰδιατερότης»(τόπων) 250
 Ἰερὰ Κορυφῆς 196 σημ. 425
 ἱερά «ὑπερτοπικά» 236 σημ. 572, 273
 ἱερατεῖο 238 σημ. 579
 ἱερεῖς 235
 ἱερό (ΥΕ Θέρμος) 182
 ἐποχῆς μεγ. Β 188
 ἱερός λίθος 204 κέ.
 Ἰθάκη 131 σημ. 311, 213 σημ. 494, 240
 Ἰαετὸς 137
 Πόλη (σηπλαιο) 137, 185, 197 σημ. 432
 Ἰόνια νησιά 148, 155
 Ἰππίας 265 σημ. 642
 Ἴρις 228
 Ἰσθμία 104 σημ. 228, 185, 198, 240, 272,
 276 σημ. 662
 Ἰσμαρος 240
 Ἰσραήλ 170
 Ἰωλκὸς 130 σημ. 309
- Καβούσι** 130
 καθαρμὸς 211, 232
 Καλαπόδι 104 σημ. 228, 174, 182, 185, 186
 σημ. 396, 187, 196 κέ. 210, 236, 240,
 243 σημ. 595, 272
 Καλαύρια 141
 Κάλλιον 35, 36
 Καλλίπολις 194
 Καλλῶ 243 σημ. 596
 καλύβη (ὑπὸ τὸ μέγ. Α) 18 σημ. 12, 50, 54,
 157, 176-177
 Καλυδῶν 72, 135, 155, 194, 216, 227, 255,
 257, 258, 264, 266
 καλυδώνιος κάπρος 266 σημ. 644
 καμπυλότης τοίχων 26, 27, 30, 118, 122,
 150 σημ. 348, 162
 Καρφὶ 115
 Καστανὰς 129 σημ. 306
 Καστρίτσα (Ἠπειρος) 137
 καταστροφή (ΥΕ) 37, 50, 51, 56, 57, 60, 61,
 62, 64, 66, 160, 170, 178, 182, 226, 263·
 μεγ. Β 38, 43, 80 κέ., 86, 170, 190, 264
 κατοικία ἀρχηγοῦ 15, 31 σημ. 47, 131, 186,
 187, 188 σημ. 404, 191 βλ. καὶ ἔδρα
 ἀρχηγοῦ, θάλαμος
 Κάτω Κόσμος 203, 204, 214 σημ. 494
 καύσεις νεκρῶν 18 σημ. 12, 54, 157, 159,
 177, 259
 Κέα (Ἁγία Εἰρήνη) 174, 186
 κειμήλια 152
 κελητίζων (εἰδῶλιο) 146
 κεραμικὴ ἀμαυρόχρωμη μεσοελλαδική 57,
 162
 «barbotine» 54, 133
 μεσοελλαδικῆς παράδοσης 57, 133, 149
 «μεταβατικὴ» (Zwischenware) 148, 149
 μινύεια 54
 «Μπουμπούστι» 135 σημ. 325
 μυκηναϊκὴ 133 κέ.
 Πρώμης Ἐποχῆς Σιδήρου 58, 69, 135
 κέ., 149, 151, 155, 162
 πρωτογεωμετρικὴ 148, 155
 ὑπομυκηναϊκὴ 263 σημ. 635
 ὑστεροελλαδικὴ χειροποίητη 132
 χειροποίητη (πρασινόφαιος πηλός) 132
 χονδροειδῆς καστανόφαιη 133
 «κεραμίτις γῆ» 39
 Κέρκυρα 227
 Κίκονες 213 σημ. 493
 κιονοστοιχία ἔσωτ. ναοῦ Ἀπόλλωνος 22, 37
 κέ. σποραδικῶς
 Κίτιον 213 σημ. 493
 κίτρινο χῶμα 37-113 σποραδικῶς
 Κλαδέος 197 σημ. 432
 «κλιβανοειδὲς» ἀγγεῖο 174, 281
 κλίση τοίχων 26, 30, 71, 118 κέ., 122, 150
 σημ. 348, 162
 κνῖσα 184
 Κοιλιάδα Μουσῶν 222
 Κοινό (Αἰτωλῶν) 212, 274
 κοινωνικοπολιτικὴ ἀλλαγὴ 188, 263, 267
 κόμη 243
 Κόρινθος 276 σημ. 662

- κουρά 243
 Κουρήτες 243, 244, 257
 κούρητες (Ἀχαιῶν) 243
 Κουτσελιό (Ἡπειρος) 137
 κράνος (κυνέη) 181
 κρατευτής 181
 κρατήρας 64, 132, 134-135, 181
 πολεμιστῶν 134, 178
 κρατηρίσκος πουλιῶν 134, 178
 κρέας 184, 211, 216
 κρήνες (ἀγορᾶς) 12, 246
 Κρήτη 170, 240, 242
 κρῖμα (γαϊκόν) 7
 Κρίσια 237
 Κρόνος 221, 223 σημ. 530
 κτερίσματα 189 σημ. 406, 236 σημ. 572
 κτηνοτροφία 154, 262 σημ. 632
 κτηνοτρόφοι 262 σημ. 632, 267
 «κτήριο Β1» (Wesenberg) 35
 κτήριο τοίχων Δ-Ε 75 κέ., 96, 162
 κυάθιο Π74 39, 135
 κυβερνήτης πλοίου (ἄρχος) 250 σημ. 607
 «κυκλική λιθόστρωση» 183, 184
 «κυκλικὸ βωμοειδές» (Μυκηνῶν) 183
 κυκλοτερῆ κατασκευάσματα 62, 72 κέ.,
 162, 182 κέ.
 Κύκλωπες 221
 κύλικες 133 κέ., 197, σημ. 432
 κύνα ἰσρά 239 σημ. 581
 κυνέη 181
 κυνήγι 234
 κυνηγὸς 236, 244
 Κυνόριο Ἐπιδαυρίας 199
 Κύνος 135 σημ. 323
 κύπελλα 132 κέ., 173, 181
 Βαφειοῦ 134, 178
 κυπελλοφόρος (εἰδῶλιο) 141, 242
 Κύπρος 170, 232
 Κυρήνη 237 σημ. 573
 Κυψέλου λάρναξ 265 σημ. 642
- Λαγὸς 181
 λάκκοι (δυτ. τοίχου μεγ. Β) 38, 39, 49, 83,
 85, 89 κέ., 164
 (πρὸς Ν μεγ. Β) 44, 90 κέ., 163-164
 Λακωνία 198, 240
 λαός, λαοὶ 188 σημ. 405, 254, 274-275
 λατρεία Ἀπόλλωνος 224 κέ.
 Διὸς 199
 ἥρωικὴ 216, 218, 221 σημ. 520, 183 (βλ.
 καὶ ἠρωολατρεία)
 κοινοικη 188, 266 κέ.
 μεγάρου Β 185 κέ.
 νεκρικὴ 216, 221 σημ. 520, βλ. καὶ τίμη-
 ση
 «οἰκογενειακὴ» 188 σημ. 404
 «οὐράνια» (ὀλύμπια) 200
 προγόνων 183, 189 βλ. καὶ τίμηση
 «προολυμπακὴ», πρωτοελληνικὴ 224
 ταφικὴ 189 σημ. 406, 190, 214 σημ. 494,
 216
 χθόνια 200, 214 σημ. 494
 λατρείας συνέχεια 170
 λάτρης 234
 Λαφρία 224 σημ. 533
 Λέβητες 138, 236, 240, 274
 Λέσβος 237 σημ. 573
 Λευκαντὶ 94, 114-115, 120 σημ. 270, 189,
 190, 218 σημ. 507, 253 σημ. 615
 Λεύκιππος 242
 Ληλάντιο πεδίο 314
 ληστρικὴ δραστηριότης 154
 Λητῶ 232
 Λιθοβούνη 259
 λίθοι τετραγῶνοι 209
 λιθολόγημα (μεγ. Β) 27, 30
 λίθος ἀργὸς 45, 93, 107 κέ.
 ἱερὸς 204 κέ.
 τραβερτίνης 237 σημ. 573, 312
 λιθόστρωτο ΥΕ 27, 28, 33, 34, 56, 60, 61,
 64, 65, 69, 70, 79, 117, 131, 160
 ἐποχῆς μεγ. Β 74 κέ.
 7ου αἰ. 36, 100
 λιθοτεχνία 147, 154, 160
 Λίνδος 141, 231 σημ. 556
 Λοκρὶς 150, 154 σημ. 353, 255
 Λοκροὶ Ὀζόλαι 253 σημ. 616
 λούπινο 237 σημ. 573
 Λύκαιο 193, 199 σημ. 443
 Λυκάων 241 σημ. 588
 λύκος 239 σημ. 581
 Λύσιππος 208
- Μαζαράκι Ἄνω Ἀχαΐας 94, 185 σημ. 394,
 272, βλ. καὶ Ρακίτα
 μάκαρ 217 κέ., 220
 Μακεδονία 136, 137, 154 σημ. 353, 155,
 162, 264 σημ. 638

- Μαλέας (ἀκρ. Λακωνίας) 207 σημ. 472
 Μαλέας Κ. 25
 Μαλεάτις (Ἀπόλλων) 182, 226
 μαντεῖο 246
 Ἄβων 196
 μαντική 246
 Μάντικλος 230
 μαντοσύνη 245
 Μάρμαρα (Λοκρίδος) 150
 μαχαίρια 138-139, 164, 181, 203, 236
 Μεγαλάκκος 3, 121, 157
 Μεγάλη Ἑλλάδα 102, 205, 206, 272
 Μεγαλόπολις 102
 Μέγαρο (γυμνάσιο) 207 σημ. 472
 «μέγαρο» μυκηναϊκὸ 31, 128 κέ.
 Μέθανα 181
 «μελανὸ στρῶμα» 18, 20, 38, 41, 47, 48, 57, 93, 104 κέ., 108, 112, 165, 209 κέ., 231, 232
 Μελέαγρος 196 σημ. 425, 215, 266
 Μενέλαος 213 σημ. 494, 216 σημ. 503
 μεσοελλαδικὴ παράδοση 148 κέ. 160
 Μεσολόγγι 8
 Μεσσηνία 255 σημ. 618
 «μεταβάσεις» 222, 240 κέ. 243
 μετακινήσεις (κτηνοτρόφων) 262 σημ. 632
 μέταλλα (γενῶν Ἡσιόδου) 217, 218 σημ. 507
 Μεταπόντιο 102, 205, 208
 μετεωρίτες 206-207
 «μετώπες» Θέρμου 217, 228, 239
 Μητρῶο Ὀλυμπίας 197 σημ. 432
 Μηδέα 151 σημ. 352
 Μίλα (Ἀκαρνανία) 257
 Μινῶα Ἄμοργοῦ 173 σημ. 361
 μύηση 196 σημ. 425, 240 κέ.
 μύθοι αἰτιολογικοὶ 206
 αἰτωλικοὶ 264 κέ.
 μυκηναϊκὰ εὐρήματα (ΝΔ. Αἰτωλίας) 257
 κέντρα 151
 μυκηναϊκὲς δραστηριότητες 263
 «μυκηναϊκὴ ἐγκατάσταση» 154 σημ. 353
 Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ 252, 256 κέ., 262 σημ. 632, 263
 μυκηναϊκὸ σύστημα 155, 263
 μυκηναϊκοὶ τάφοι 214 σημ. 494, 221
 «μυκηναϊκὸς βωμὸς» (Καλαπόδι) 196 σημ. 429
 «Μυκηναῖοι» 152, 154 σημ. 353, 233
 Μυκῆνες 151 σημ. 352, 181, 183, 213 σημ. 494, 231 σημ. 556
 λακκοειδεῖς τάφοι 150 σημ. 347, 183
 Μόκισια (Ἁγία Σοφία) 226
 Μουνιχία 102
 ναϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ 31
 Νάξος 176 σημ. 372, 213 σημ. 494
 ναοὶ θεαινῶν 227
 ναδὸς Ἀπόλλωνος Θερμίου 12, 18, 23, 25, 56, 98, 122, 176 σημ. 373, 193, 210, 213, 231, 273, 276
 Ἀπόλλωνος Λυσείου 12
 «ΒΔ ναοῦ Ἀπόλλωνος» 12
 ναοῦ ἴδρυση 208, 217, 276
 Ναυπακτία 151 σημ. 349
 Νεζερό (Θεσσαλίας) 231 σημ. 556
 Νέκνια 200, 203, 204
 Νεμέα (Φουκᾶς) 199
 Νεολιθικὴ Ἐποχὴ, Νεολιθικοὶ Χρόνοι 54
 σημ. 72, 128
 νῆσος μακάρων 218
Νηῶν Κατάλογος 255 κέ.
 Νικολαίικα Ἀχαΐας 185 σημ. 394
 Νιχώρια 115, 185, 197 σημ. 432
 νομαδικὴ ζωὴ 261, 262 σημ. 632
 Νουβία 170
 Νύμφες 242
 Ἀμαρυνθιάδες 243
 Ξένια 275
 Ξερολιθιές, Ξηρότοιχοι, λιθιές 22, 23, 37 κέ.
 Ξίφη 138-139, 236
 Ξόμπουργο Τήνου 176 σημ. 372, 213 σημ. 494
 ὄβελοὶ 138, 216 σημ. 503
 Ὀδυσσεὺς 200, 213 σημ. 494, 246
 οἰκίκοι - ὁμοιώματα 122 σημ. 284
 οἰκισμοὶ «διάσπαρτοι», «συγκεντρωτικοὶ» 255 σημ. 618
 οἰκισμὸς (Θέρμου) 170, 181, 191, 248, 251, 263, 267
 οἰκισμῶν ἐγκατάλειψη 262
 οἰκιστικὰ κέντρα (Αἰτωλίας) 255 κέ.
 οἰκιστικὴ ἀλλαγὴ 263
 «οἴκοι» ἀρχηγικοὶ 221, 252, 263, 267
 οἶκος κλειστὸς καὶ ἐν παραστάσει 25, 26, 30, 31, 125 κέ., 162

- οἶκος ξυλόπλεκτος, πηλόχριστος 103, 191-192
 Οἰνεῖδαι 215
 Οἰνεὺς 215, 264, 266
 Οἰνόμαος 242
 Οἴτη 150, 193, 196, 197 σημ. 431, 199
 ὀλόκαυστον, ὀλοκαύτησις, ὀλόκαυτον, ὀλοκαύτωσις 192 σημ. 411, 199 σημ. 444
 Ὀλυμπία 18, 102, 143, 145, 185, 193, 197 σημ. 432, 198, 200 σημ. 445, 202, 210, 236, 265 σημ. 642, 267, 272
 ὀλύμπιοι θεοὶ 200-201, 240 βλ. καὶ «οὐράνιοι»
 Ὀλύμπ[ι]χος 248 σημ. 605
 Ὀλυμπος 220
 Ὀλυνθος 137
 Ὀμηρος, ἀγορὴ 275 σημ. 657
 Αἰτωλοὶ 254 σημ. 617, 256
 ἄλση 240
 ἀναθήματα 238
 Ἀπόλλων 228, 230, 231, 232, 241, 242 σημ. 592, 245
 ἀρχὸς 250 σημ. 607
 ἀφιερῶματα 238
 Ἀχιλλεὺς 242
 βόθροι 203
 βῶμοι 238
 δαίμων 219
 Δωριεῖς 254 σημ. 617
 δωπίνη 275
 ἔθνικὰ ὀνόματα 256 σημ. 623
 ἐνηλικίωση 241
 ἐπίθετα 230 σημ. 552
 ἡμίθεοι 218
 θάλαμοι 131, 187
 θέληση Διὸς 219
 κούρητες 243
 λαός, λαοὶ 18 σημ. 408, 254, 274, 275 σημ. 657
 λοιμὸς 228
 μάκαρ 220
 μαντοσύνη 245
 μέγαρο 128 σημ. 299
 ναοὶ 238 σημ. 577
 Νέκνια 200, 203, 204
 Νηῶν κατάλογος 255 κέ.
 ξένια 275
 Ὀδυσσεὺς 200
 οἶκοι λατρείας 192, 240
 σύνδεση φύλων μὲ μυκηναϊκὰ κέντρα 256
 τελετὲς ἐξιλέωσης, καθαρμοῦ 237
 Ὑμνος εἰς Ἀπόλλωνα 228, 232, 237, 240, 244, 268
 Φοῖβος 244
 Ὕξυλος 197 σημ. 432, 214, 215, 216, 265
 ὀπὲς στύλων 47, 102, 103-104, 117, 138, 165, 191, 196
 ὀπισθόδομος (ναοῦ Ἀπόλλωνος) 113
 ὄπλα 155, 189 σημ. 406, 203, 236
 Ὀρείη 246
 Ὀρθία (Ἄρτεμις) 185, 199, 223
 ὀρθογώνια κτήρια (α1, α3) 159, 160
 ὄρκος (ἀνίδρυσις ὄρου) 207
 Ὀρόντης 143
 ὄροι τεμένους 102, 206, 207
 Ὀρος Αἰγίνης 199
 Ὀρχομενὸς 173, 209
 ὀσιὰ ζώων 37 κέ., 63, 164, 170, 173, 177 σημ. 373, 181, 182, 184-186, 192, 193, 198, 202, 203, 210, 261
 ἀνθρώπινα 157, 177 σημ. 373
 ἐριφίου 183
 πτηνῶν 183
 σκύλου 239 σημ. 581
 «οὐράνιοι» θεοὶ 200 βλ. καὶ ὀλύμπιοι
 Ὀφιονεῖς 254
 «Παζαράκι» 4
 παῖς ἐρώμενος 242
 Παλαιομάνινα 257
 «Παλαιοπάζαρο» 4
 Παλαιστίνη 231
 Παλλάντιο 272
 «Παναγούλα» (Θέρμου) 151 σημ. 349
 Παναπωλικὸν 3, 275
 παραγωγή ἀγροτική, κτηνοτροφική 262
 Πάρνης 199
 Πάτραι 196 σημ. 425
 Πάτροκλος 200, 242
 Πατιός (σιπήλαιο) 141, 231 σημ. 556
 Πειραιᾶς 102
 πελέκεις 138, 147, 236
 Πελόποιο 102, 197 σημ. 432, 200 σημ. 445
 πελοποννησιακὸς πόλεμος 252
 Πελοπόννησος 149 σημ. 346, 155, 185, 241
 Περαχώρα 34, 122, 272
 περίαπτα 138
 περίβολος ἐλλειψοειδῆς βλ. περίσταση
 ἐλληνιστικὸς 4

- λίθων 102
 ταφικός 213 σημ. 494
 Περιθώρι Μεσολογγίου 151 σημ. 349
 περίπτερος ναός 12, 15, 20, 30, 35
 περίσταση έλλειπτική, περιστύλιο έλλειψο-
 ειδές 12, 20, 25, 30, 33 κέ., 94 κέ., 109,
 164, 272
 «περιφέρεια» μυκηναϊκή 154 σημ. 353
 περόνες 138
 Περσεφόνη 200
 Περσικά 204
 «πεσσοί» 205
 πηγές 4, 246, 262
 θερμές 4, 196 σημ. 425, 237 σημ. 573,
 312, 314
 πηθαμφορέας 134
 πίθοι άνεστραμμένοι 170 κέ.
 πίθος 35, 46, 48, 57, 62, 64-65, 73, 79, 88-
 89, 90, 160, 163, 164, 185, 196 σημ. 428,
 197
 πίστη λαϊκή 207
 πλάκα έλλειψ. περιβόλου 5η 46-47, 95
 6η 95, 96 σημ. 203
 10η 49, 96, 106
 12η 95, 99, 100, 106
 16η 98
 πλακόστρωτο Δ μεγ. Β 74 κέ.
 Πλευρών 255, 257, 258, 264, 266
 πληθυσμός, έξάπλωση, μείωση, μετακινή-
 σεις 250, 262
 πλουτοδότη (δαίμονες) 219
 ποιμενικός 234, 261, 262 σημ. 632
 πόλεις (άστικά κέντρα) 251
 πολεμιστής (άρχηγός) 176, 190, 233, 259
 Πόλη 'Ιθάκης 137, 185, 197 σημ. 432
 πολίχνιον Αίτωλίας (Θέρμος) 4 σημ. 1
 πομπή 275
 Ποσειδί Χαλκιδικής (Κασοάνδρα) 185, 198
 Ποσειδωνία 102
 πόρπες 138
 ποταμοί 210
 ποτήριον 241
 «πραγματευτής» (άρχηγός) 190
 Πραξιτέλης 208
 Πρινιάς 198
 προανακτορικός 252
 πρόγονοι 176, 189, 213 σημ. 494
 πρόδομος (μυκ. μέγάρου) 129
 «προθυσία» 204
 «προμυκηναϊκός» 53-54, 263
 «προολυμπιακή» λατρεία 224
 «προολύμπιοι» 222
 προσφορές ανάιμακτες, άπυρες 184, 200
 προσωπείο 223
 προτομές δαιδαλικές 227
 πρόχους 133 κέ.
 Πρωτογένεια 264
 πρωτογεωμετρικές ταφές 259
 «πρωτοελληνική» λατρεία 224
 πτερὸ ναοῦ 'Απόλλωνος 113
 πυθαγόρεια (φιλοσοφία) 235 σημ. 571
 Πύθιο Δήλου 238
 Πυλήνη 255, 266
 Πύλος 131 σημ. 311, 181
 πῦρ 227, 237
 «πυρὰ 'Ηρακλέους» 199 σημ. 444
 «πυρὰ θυσιῶν» 192
 πυρὰ Οϊτης 193 σημ. 417, 199
 πυριτόλιθος γκρίζος, έρυθροκάστανος 147
 πυρολατρεία 194 κέ., 226
 ραδιοχρονολόγηση 301 κέ.
 Ρακίτα (Παναχαϊκού) 120 σημ. 270, 185
 σημ. 394, 272, βλ. καὶ Μαζαράκι
 ρήγμα (γεωλ.) 312
 ρυτὸ 178
 Σάμος 141, 232
 σανίς άξσοος 206
 σάτυροι 219
 σαυρωτήρες 138, 146
 σειληνοί 219
 σεισμοί 312, 315
 Σελινοῦς 184 σημ. 390, 207
 σηκὸς ναοῦ 'Απόλλωνος 113, 166, 205
 «σημεῖο» θεϊκῆς δύναμης (λίθος) 206-207
 σιδερένια εὔρηματα 44, 138
 Σικυῶν 207 σημ. 472
 σκυλί 181, 239 σημ. 581
 σκύφοι 133, 134
 σμίλες 138
 Σούνιο 141, 231 σημ. 556, 232
 Σπάθαρι (Στρατική) 194, 213 σημ. 493
 Σπάρτη 213 σημ. 494, 223, 241 σημ. 588
 Σπερχειὸς 242
 Σπόδιος 'Απόλλων 226
 Σταμνὰ 257, 259
 στάμνοι 136

- στάχτη 37 κέ. σποραδικῶς, 67, 83 κέ., 87, 90 κέ., 101, 105, 111, 163
 στέγαστρο 35, 102, 165
 στέγη μεγ. Β 34, 122, 162
 Στερεὰ Ἑλλάς 148
 σπιλωτήρια (λίθ.) 147
 στοά (ἀνατολική) 8
 στολή πολεμική 242 σημ. 594
 Στρατικὸν τέλος 7
 Στράτιος 194
 στρωματογραφία μυθολογική 250
 στρωματογραφικὲς τομῆς 37 κέ.
 στυλοβάτης ναοῦ Ἀπόλλωνος 22, 112
 στύλοι (ἔργαλ.) 138
 «συγκατάκαυοις» ἀναθημάτων 199 σημ. 444
 σύμβολα, συμβολικὸς 188 σημ. 405, 243, 269
 Σύμη Βιάννου 142, 145, 241 σημ. 589, 242 σημ. 594
 συνέχεια λατρείας 170
 σύνοδοι 211, 274
 Συρία 231
 συσσωματώματα μεταλλικὰ 37, 38
 σφηκωτῆρες 138, 139, 236, 242 κέ., 274
 σφονδύλια 60, 63, 81, 112
 σφραγίδες, σφραγίσματα 154 σημ. 353
 σφυροπελέκεις 147
- Ταξιάρχης** (ιερό) 194, 259, 268
 τάφοι 54, 150, 174, 176, 189, 213, 236 σημ. 572
 «τάφος Κλυταιμνήστρας» 183
 Τεγέα 104 σημ. 228, 185, 199, 272
 Τείχος Δυρραίων 149 σημ. 346
 τελετὲς ἐνηλικίωσης 211, 237, 240 κέ.
 ἐξιλέωσης 237
 καθαρμοῦ 237
 «μετάβασης» 241
 τελεουργίες αίματηρὲς 216
 ἐξαγνισμοῦ 241 σημ. 589
 «καθιερώσεως» 183 σημ. 382
 τέμενος 33, 35, 102 κέ., 188, 272
 «ἡμισυπαίθριο» 36
 Τέρπων 206 σημ. 463
 Τηθὺς 242
 Τηλέμαχος 275 σημ. 657
 τιμαί, τιμὴ 217 κέ.
 τίμηση ἀρχηγῶν 213
 νεκρική 214 σημ. 494, 221
 προγόνων 214
 Τίρυνς 123 σημ. 287, 124, 129 σημ. 305, 141, 151 σημ. 352, 231 σημ. 556, 233
 Τιτάνες 221, 223
 Τιτηνίς γῆ 223 σημ. 530
 τοῖχοι μεγ. Β, 37 κέ., 114 κέ.
 τοῖχοι, ξυλόπλεκτοι-πηλόχριστοι 27, 121
 τοῖχος ζ 78, 99
 θ 51, 63-64, 71, 72, 160
 I, II 62
 Δ και E 75 κέ.
 τομῆς ε-ε, ζ-η (Ρωμαῖος) 22, 28, 68, 88, 98, 109
 Τουρκοβούνια 189 σημ. 406
 τράπεζα 93, 184, 213
 τραπεζώματα 184
 τριβεῖο (λιθ.) 147
 τρίπους 230, 240
 τριπτήρ (λιθ.) 147
 Τριχωνίς 3, 259
 Τροία 131 σημ. 311, 218, 242
 τροχοὶ 138, 236
 Τυδεὺς 203 σημ. 455, 215, 253 σημ. 616
 «τύμβος» 189 σημ. 406
- Ἰάμπολις** 196
Ἰαντες 257
 ἕβρις 218 σημ. 507, 227, 230
 ὑδρίες 173
 ὑδρορροές 227
Ἰητιος 208
Ἰμητιὸς 185, 199
 ὑπαίθριος βωμὸς 15, 27
 χῶρος λατρείας 27
 ὑποκατασκευὲς πλακῶν ἔλλειψ. περιβόλου 49, 95
 ὑποχθόνιοι 217-218, 220
- φαλλικά** (χαλίκια) 206 σημ. 463
Φαρὲς 209
Φερὲς 272, 274 σημ. 652
φιλήτωρ 242
Φίλια 141, 231 σημ. 556, 236, 272, 274 σημ. 652
Φιλιπεῖο (Ὀλυμπία) 197 σημ. 432
Φίλιππος Ε΄ 8
Φίστυον 223
Φοῖβος ἀκερσεκόμης 244

- Φοῖβος ἀργυρότοχος, ἐκηβόλος 230 σημ. 552
- Φοίβου ἐσχάρα 238
- Φοίνικες 141
- φοινικικά (εἰδώλια) 232
- Φοίνιξ 266 σημ. 644
- φόνος (ἐξιλασμός) 237
- Φουκᾶς Νεμέας 199
- φράκτης 33, 102, 165
- φυή 230
- Φυλακωπή 141, 231 σημ. 556, 232 σημ. 559, 233, 234, σημ. 569
- φυλετική δομή 251, 252
- φυλετικὸ κράτος, σύστημα 251, 252
- φύλο 251
- Φωκεῖς 196 σημ. 425
- Φωκὶς 255, 264, 275
- χαλίκια (φαλλικά) 206 σημ. 463
- χαλκά (ἀφιερώματα, εὐρήματα, «γεωμετρικά») 18, 42, 43, 56, 86, 105, 138 κέ., 165, 210, 234 σημ. 568, 236 σημ. 572
- χάλκινες ἀσπίδες 243 σημ. 598
- Χαλκὶς αἰτωλική 133, 136, 149, 255, 257, 266
- Χάνια Γαυρολίμνης 151 σημ. 349
- Χαρισθένης 243 σημ. 596
- Χάριτες 228
- χθόνια λατρεία 200 κέ., 214 σημ. 494
- χθόνιες δυνάμεις 173, 201
- χοῖρος 181, 192, 200
- χορὸς τελετουργικὸς 243 σημ. 598
- Χρύσης 192, 240
- Χρυσοβίτσα 194, 239 σημ. 581, 259, 268
- χυτρόποδες 174, 181
- ψῆφοι** (χάλκινες) 39, 138
- Ψυχρό (σπήλαιο) 144
- ᾠκεανὸς** 242
- ᾠλενος 255, 266
- activités consommatoires, holocaustiques 305
- Aleppo 141
- animaux domestiques 306
- “Antithese immanente” (τελετουργίες) 200 σημ. 446
- ash deposits (μεγ. Β) 185 σημ. 391
- Baldachin** 35
- “big man” 250 σημ. 607, 253 σημ. 615
- site” 250 σημ. 607
- boeufs 306, 309
- “cairns” 184 σημ. 386
- calcaneum (cerf) 309
- caprinés 306, 308, 310
- caractère alimentaire, économique 306
- cultuel 310
- religieux 306
- cerf 306, 309
- chèvre 306, 308
- “chief”, “chiefdom” 250 σημ. 607
- chiens 306, 310
- cochons 308
- Communal (τελετουργία) 188 σημ. 405
- consomation de viande 308
- coxal (boeuf) 309
- crânes 309
- déchets culinaires** 306
- découpe 308
- bouchère, traces 308
- dents 309
- destruction sacrifice 201 σημ. 450
- Dualismus (λατρεία) 201 σημ. 449
- “élite” 190 σημ. 407
- équidés 310
- Érétrie 310
- esquilles (micro) calcinées, carbonisées, brûlées 308, 310
- étape dernière (repas, rituel) 310
- «ethnische Gemeinsamkeiten» 257 σημ. 624
- fémur** (boeuf) 309
- “genies divins” (δαίμονες) 219 σημ. 509
- Gesellschaft akephale, polysengmentäre 253
- “headman” 250 σημ. 607
- “hill habitations” 255 σημ. 618
- Individualistic** (τελετουργία) 188 σημ. 405
- initiation (Ἀχιλλέως) 241 σημ. 588
- “interregineaux” (ιερά) 274 σημ. 655

- “Knickgiebel” 122
 lièvre 306, 309
 Luristan 143
Maliq 137
 “Malstein” 208 σημ. 475
 mammifères domestiques 306
 mandibule (boeuf) 309
 métapode (boeuf) 309
 “middling ideology” 190 σημ. 407
 moutons 306, 308
Nergal 231 σημ. 553
 numina 206, 220
Oropos 310
 os brûlés 308
 “petty chief” 250 σημ. 607
 Pfostenhütte 196, 240
 porcs 306, 309, 310
 protocole concomitant, consécutif 310
 radius (cerf) 309
 “regioneaux” (ἱερὰ) 274 σημ. 655
 repas 308, 310
 Reshef 140, 213, 231 κέ.
 residence-cult place 190 σημ. 407
 restes brûlés, découpés 306
 humains 305
 rognés 306
 rite, rituel holocaustique 308, 310
 sacrifices 306, 308
 scapula (boeuf) 309
 settlements dispersed, nuclated 255 σημ. 618
 Shamanic (τελετουργία) 188 σημ. 405
 «stadio precerealicolo» 215
 “statut de divinités” (δαίμονες) 219 σημ. 509
 Steinpfeiler 103
Temenosumgrenzung 35 σημ. 62
 torque 141
 traitement de carcasse 310
 ulna (cerf) 309
 Umhegung 35 σημ. 63
 vertèbres (boeuf) 309
 vestiges dentaires 306
 “Zwischenware” 148-149

B. ΟΜΑΔΕΣ ΟΣΤΡΑΚΩΝ*

Όμάδα	Έτος	Σελ.	Όμάδα	Έτος	Σελ.
1	92	60,132	63	93	111
2 (Π21)	92	60	64	93	61,97,134
3 (Π22)	92	60, 134	65α	93	61,97
5	92	60	66	93	97,106,136
6	92	74	69	93	97,106
7	92	110,111	70α	93	111
8	92	104	70β	93	69
9	92	110,111	70γ	93	108
10	92	110,111	72	93	108
11	92	60	73	93	107
12	92	66	74	93	107
13	92	65,66	75	93	108
14(Π12,Π14)	92	56,66,133,134	76	93	108
16	92	65, 66, 134, 167	77	93	107
17	92	60,133,134,135	78	93	108
18	92	60	79	93	107
19	92	60	80	93	107
20	92	60	81	93	107
29	92	65	82	93	107
31	92	80	83	93	91
32	92	65,66	84	93	107
33	92	65,66	86	93	80
34	92	65	88	93	80
36	92	69	89	93	79,134
37	92	69	90	93	79,134
37α	92	69	91	93	74
39α	92	65, 68, 134	94α	93	66
41	92	54	95	93	66
45	92	69	96	93	91
47	92	110	2	94	80
50	92	65,66	3	94	80
Π42	93	61, 134	4	94	80
59	93	97,106	6	94	69,136,137
60	93	97,106	13	94	112
61	93	61,97	96	94	91
62	93	61, 97, 134	96α	94	111

* Η καταχώριση ακολουθεί τη σειρά των ετών άνευρης.

Όµάδα	Έτος	Σελ.	Όµάδα	Έτος	Σελ.
97	94	108	35	96	91
98 (Π52α)	94	91,108,136	36	96	62
99	94	108	53	96	88
100	94	91	53α	96	88,136,137
101	94	92	54	96	112
102 (Π52, 52α)	94	91,108,136	55	96	111
103	94	92	56	96	82
104	94	92,108	57(Π69,70,71)	96	81,137
105 (Π52)	94	91,136	58	96	67
107 (Π52)	94	91	59	96	89,111
108 (Π52, 52α)	94	91,108, 136,137	59α(Π72,72α)	96	89,111
109	94	92	59β	96	89,111
110	94	92	60	96	71
111	94	134,137	61 (Π74)	96	60,71
112	94	73	62 (Π75)	96	60,63
113	94	62,73	64	96	89,111
114	94	62, 73, 134	Π65	96	112
115	94	74	Π66	96	82,136
120	94	69	67	96	71
1	95	106, 134	70	96	65,71
2	95	97,136	71	96	71
3	95	75,97	Π76	96	71
4	95	75,134	Π78α	96	71
6	95	97	73	97	112
9α	95	112	74	97	81
9β	95	112	76	97	81,136
10	95	112	78	97	112
11	95	106	80 (Π85,86)	97	81
13	95	106	81	97	81
14	95	97	82	97	75
14α	95	136,137	83	97	75
15	95	97	84	97	112
16	95	97	85	97	112
17	95	112	86 (Π87)	97	81
21(Π58)	95	99,132	87	97	81
22(Π60,Π61)	95	78,99	88	97	75
24α	95	107	89	97	75
28	95	98	90 (Π88,89)	97	112
Π96	95	112	91	97	89,111,112
109	95	74	92	97	71
110	95	74	97	97	60,112
111	95	74	98	97	60,81
116	95	74	99	97	60,112
118	95	74	100	97	96,112,135
32	96	91,134	101	97	134
33	96	91	102	97	81
34	96	91	104 (Π90)	97	60,133

Όμιλος	Έτος	Σελ.	Όμιλος	Έτος	Σελ.
105	97	106	155	2000	86,136,137
106	97	112	157	2000	80,86
107	97	60,96	158	2000	80,86
108	97	60,112,134	159	2000	80,86
109	97	60,81	161	2000	80,86
110	97	77	162	2000	80, 86
111	97	60,112	163	2000	43
112	97	60,112	164	2000	43,86
113	97	60,81	165	2000	80,86
114 (Π93)	97	60,77,132	Π101	2003	60,70, 134
115 (Π95)	97	60,77	Π102	2003	60,70,134
116	97	61,134	Π103	2003	60,70,134
119	98	97,137	Π104	2003	64
120	98	96,97	174	2003	63
121	98	96,97	175	2003	63
122	98	65,67	176	2003	63
124-127	99	90,111	177	2003	63,64,71
129-131	99	90,111	179	2003	60,70
133	99	112	183	2003	60,71
135	99	112	185	2003	71
146	2000	68	3	2007	54
147	2000	68	4	2007	54,57
150	2000	112	5	2007	54,57
151	2000	112,136	187	2007	51,93
152	2000	85	188	2007	52
153	2000	43,86	189	2007	74
154	2000	43,86,136	190	2007	74

Γ. ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

α. Σιδερένια

Άριθμός	Σελ.	Άριθμός	Σελ.
M34α	69	M46	109
M35	72 σημ. 135	M51	106
M37	44,90	M57	70 σημ. 127
M38	44,91,107	M58	112
M39	44,91,107	M64	81 σημ. 163,111
M40	44,91,107	M66	112
M41	44,91,107	M67	112
M43	92	M69	43,86, 146
M44	69	M70	43,86, 146
M45	85	M72	43,86, 146

β. Χάλκινα

Άριθμός	Σελ.	Άριθμός	Σελ.
X36	89, 111	X45	39, 81
X40	81, 181	X46	39,81
X42	106	X53	43, 86, 146
X43	112	X54	43
X44	39, 81		

Δ. ΛΙΘΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Αριθμός	Σελ.	Αριθμός	Σελ.
Λ1	67 σημ. 115	Λ59	82
Λ3	67 σημ. 115	Λ66	97 σημ. 208
Λ10	67 σημ. 119	Λ67	97 σημ. 208
Λ14	60 σημ. 89, 97 σημ. 208	Λ68	112
Λ15	97 σημ. 208	Λ70	112
Λ16	97 σημ. 208	Λ71	112
Λ30	97 σημ. 208	Λ72	89 σημ. 192
Λ32	112 σημ. 246	Λ74	81
Λ35	97 σημ. 208	Λ75	96 σημ. 206
Λ36	97 σημ. 208	Λ76-81	60
Λ37	97 σημ. 208	Λ82	60
Λ39	99	Λ86	81
Λ41	99	Λ87	97 σημ. 208
Λ42	99	Λ88	97 σημ. 208
Λ54	107 σημ. 235	Λ97	111
Λ55	72 σημ. 135	Λ100	112

Ε. ΑΡΧΑΙΕΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

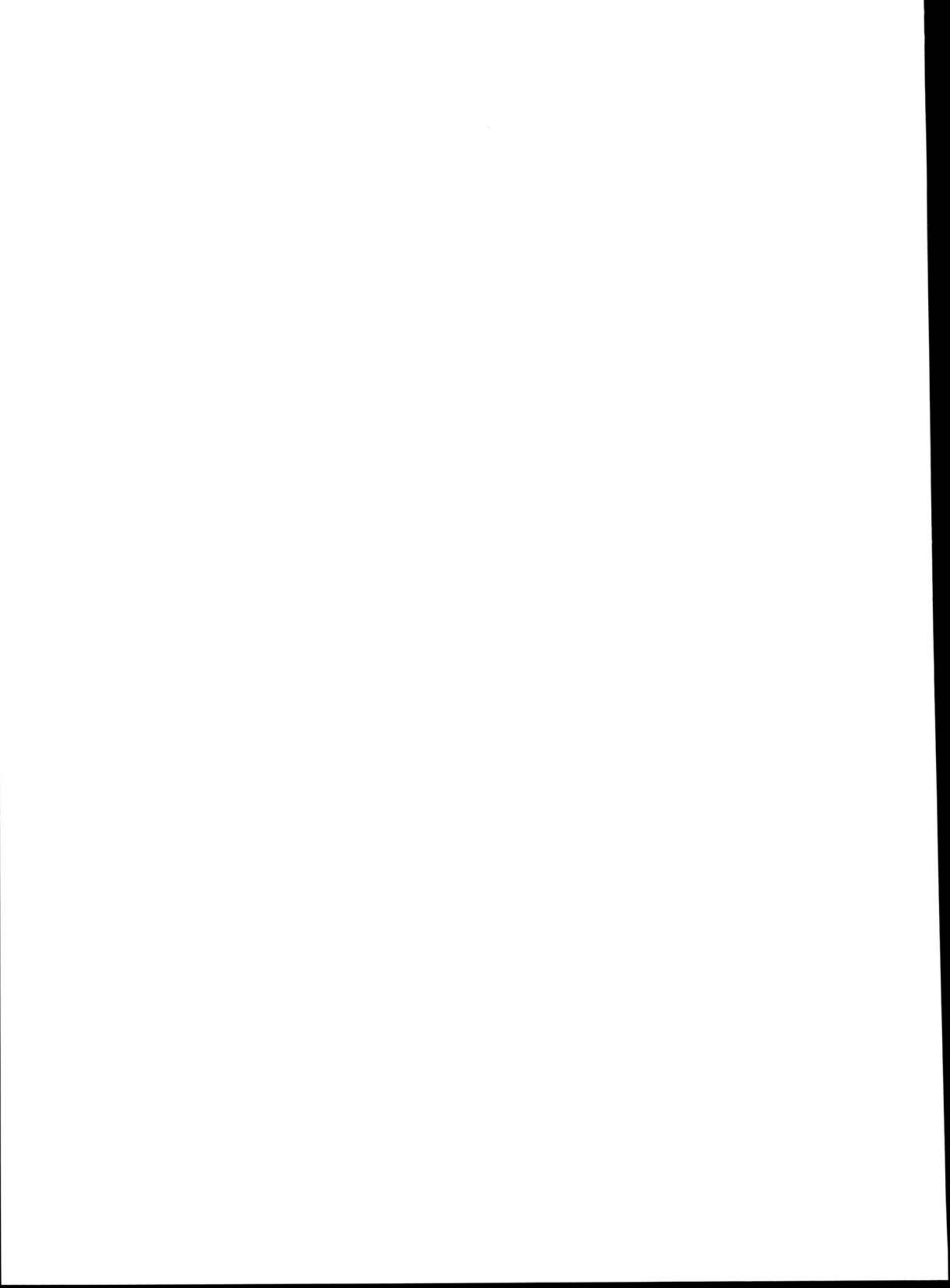
	Σελ.
Αισχύλος <i>Ἐπὶ ἐπὶ Θήβας</i> 375-396	253 σημ. 616
<i>Πέρσαι</i> 205	238
<i>Προμ. Δεσμ.</i> 212	233 σημ. 564
Ἀντιφάνης, <i>Μύσας</i> Kock, Com. Attic. Fr. II, 164	235 σημ. 571
Ἀπολλόδωρος I, 7, 6	215 σημ. 499, 265 σημ. 641
I 8,1 κέ.	266 σημ. 644
II 8, 3	265 σημ. 642
Ἀριστοτέλης, <i>Ἰθακησίων Πολιτεία</i> <i>FGrHist</i> 271-272 F7	246
Ἐκαταῖος, <i>FGrHist</i> I F15	264 σημ. 640
Εὐριπίδης, <i>Φοίνισσα</i> 1166-1167	203 σημ. 455
Ἐφορος, <i>FGrHist</i> I F 115	265 σημ. 642
<i>FGrHist</i> II 70 F 122	215 σημ. 499, 265 σημ. 641
Ἡσίοδος, <i>Ἔργα καὶ Ἡμέραι</i> 106-201	207 κέ.
336	235 σημ. 571
<i>Θεογονία</i> 393, 462, 491, 885	220
346-348	242
Θεοδωρίδας, <i>Anthologia Palatina</i> 6, 156	243
Θεόφραστος, <i>Περὶ Εὐσεβείας</i> Fr 7, 52-54· 8, 8-10	235 σημ. 571
Θουκυδίδης I, 5, 3, 5, 6	253 σημ. 616
I, 6, 2	243
III 94, 3	247, 255
94, 4, 5	253, 254
96, 3	247
100, 1	247
Καλλίμαχος, <i>Αἶπα</i> IV Fr 100	206
Κόνων, <i>FGrHist</i> 26 F14	265 σημ. 641
Livius XXXVI, 30	199 σημ. 444
Ξενοφῶν <i>Ἀνάβασις</i> VII, 8, 4-5	200 σημ. 448
Νίκανδρος, <i>FGrHist</i> 3A 271-272 F1	246
Ὅμηρος A 39	192, 240
43-52	228, 549
72	245
144	250 σημ. 607
B 493	250 σημ. 607
638-644	255 σημ. 620
765-766	230, 231
832	245
Γ 182	220 σημ. 513
E 446	238 σημ. 577
Z 243-249	131 σημ. 311
279-280	238 σημ. 577

Όμηρος I 155	275
297	275
529-599	256, 266 σημ. 644
K 260-264	181
M 23	218
O 236-262	228 σημ. 549
Π 527-531	228 σημ. 549
P 52	242 σημ. 595
Σ 400-401	242 σημ. 595
T 248	243
Y 39	244
79	228 σημ. 549
Φ 448-449	231
Ψ 141-146	242
166-176	200
Ω 330	245
602 κέ.	228 σημ. 549
α 425-426	131 σημ. 311
β 6-259	275 σημ. 657
γ 396,	131 σημ. 311
413	131 σημ. 311
δ 653	250 σημ. 607
ζ 10	238 σημ. 577
162	250 σημ. 607
ι 197	240
λ 30-31	200
46-47	200
350-353	275
483	220 σημ. 513
τ 85	242 σημ. 592
177	254 σημ. 617
υ 276	240
Ύμνος εις Απόλλωνα 126	232
199	228
274	268
441-445	237
443	240
449-450	244
Παυσανίας I 44, 2	207 σημ. 472
II 9, 6	207 σημ. 472
II 31, 4	205 σημ. 461
V 1, 4	215 σημ. 499
1, 8	265 σημ. 641
3, 5-7	214, 265 σημ. 642
13, 8	202, 193
13, 11	226, 193
15, 12	215, 265 σημ. 642
18, 6	265 σημ. 642
VII 18, 8	194

Πανουσανίας VII	22, 4	209
VIII	20, 3	242
	30, 2	102
	38, 8	193, 226
	48, 6	209
IX	11, 7, 12, 1	226
	24,3	209
	27,1	208
	38,1	209
X	24, 4	238
	35, 1-4	196
Πίνδαρος, <i>Όλυμ.</i>	I, 90	201
	X 44-49	103
	<i>Ισθμ.</i> V, 30.31	215
	<i>Πυθ.</i> V 163-164	219
Πλάτων, <i>Νόμοι</i>	717β	221 σημ. 521
	842E-843B	207
Πολύβιος V	6,6	248, σημ. 605
	7, 2	4 σημ. 1, 248 σημ. 605
	7, 8	4 σημ. 1
	8, 3	4 σημ. 1
	8, 4	4, 248 σημ. 605
	8, 5	275 σημ. 658
	8, 6	269
	XI 7, 2	4 σημ. 1
Πορφύριος Τύριος, <i>Περὶ ἀποχῆς</i>	<i>ἐμφύχων</i> II, 17, 10	235 σημ. 571
	18, 10	206 σημ. 465
Σοφοκλῆς, <i>Οιδίππου τύραννος</i>	21	226 σημ. 542
Στέφανος Βυζάντιος	310.3	4 σημ. 1
Στράβων VIII	1,2	265 σημ. 642
	3, 30, 33	265 σημ. 642
IX	3, 12	257 σημ. 625
	4, 18	257 σημ. 625
X	2, 3	257
	2, 5	253, 257 σημ. 625
	2, 22	257
	3, 2	4 σημ. 1, 215, 248 σημ. 605, 257,
		265 σημ. 641, 642
	3, 6	257 σημ. 625
	3, 8	243, 257 σημ. 625
	4, 21	242 σημ. 594
Φιλόστρατος, <i>Ἡρωικός</i>	325, 9-326, 19	204
Φιλόχορος, <i>FGrHist</i>	328, F193	226 σημ. 542

ΣΤ. ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

<i>IG IX I</i> ² , I άρ. 3B	4 σημ. 2, 224 σημ. 537
4	4 σημ. 2
69	4 σημ. 2, 212
81	239 σημ. 581
83	4 σημ. 2
86	228 σημ. 545
91	248 σημ. 605
96-110	223 σημ. 532
102	248 σημ. 605
177	248 σημ. 605
<i>SIG I 3d</i>	250 σημ. 607

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1. Ὁ Θέρμος ἀπὸ ΒΑ (ΛΣΤ' ΕΠΚΑ).
- Εικ. 2. Τὸ πεδίο τοῦ Θέρμου ἀπὸ Ν. Στὸ βάθος τὸ ὄρος Πανατωλικὸ καὶ τὸ σημερινὸ Θέρμο (ΛΣΤ' ΕΠΚΑ).
- Εικ. 3. Οἱ πρόποδες τοῦ Μεγαλάκκου ἀπὸ ΝΔ: α. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, δεξιὰ ἢ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀριστερὰ τμήμα τοῦ τείχους. β. Τὸ νότιο μέρος τοῦ ναοῦ (DAI).
- Εικ. 4α-β. ΕΑΜ 12228. Στήλη χάλκινη ἀμφίγραφη. 0.43×0.36×0.05.
- Εικ. 5. Ἀπόσπασμα τῆς πρώτης ἐπιστολῆς τοῦ Σωτηριάδη περὶ Θέρμου, 22 Μαΐου 1897.
- Εικ. 6. Ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα (ιερὸ Ἀγίας Τριάδας): α. Πρῶτη ἀπεικόνιση. β. Ἡ ἐξέδρα σήμερα.
- Εικ. 7. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ (DAI).
- Εικ. 8. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μεγάρου Α, 1898, ἀπὸ Β (DAI).
- Εικ. 9. Ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ρωμαίου, ἀπὸ Α.
- Εικ. 10. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσειοῦ, ἀπὸ Ν (DAI).
- Εικ. 11. Ναὸς πρὸς ΒΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (Ἀρτέμιδος;) 1898, ἀπὸ ΝΑ (DAI).
- Εικ. 12. Ἡ κρήνη τῆς ἀγορᾶς, πρώτη ἀπεικόνιση ἀπὸ Δ (DAI).
- Εικ. 13. Τὸ σχέδιο κάτοψης τοῦ Ρωμαίου, 1915.
- Εικ. 14. Τὸ πρῶτο σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς. Σωτηριάδης 1900.
- Εικ. 15. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, 1898 (DAI).
- Εικ. 16. Τὸ βόρειο μέρος τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΝΑ. Στὸ βάθος τὸ τεῖχος, 1898 (DAI).
- Εικ. 17. Τὸ νότιο μέρος τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΒΑ: 1 Ὁ ἀνατολικὸς στυλοβάτης, 2 Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ μεγάρου Β. 1898 (DAI).
- Εικ. 18. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ Σωτηριάδη: α. Στὸ βάθος τὸ Κεφαλόβρυσο (σημ. Θέρμο) ἀπὸ ΝΑ. β. Ὁ ναὸς μὲ τίς στερεωτικὰς λιθιδίαι ἀπὸ Α (DAI).
- Εικ. 19α-β. Τὰ σκαριφήματα τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν ε-ε καὶ ζ-η, Ρωμαῖος 1915.
- Εικ. 20α-β. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος: α. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ρωμαίου. β. Στὴν ἀρχὴ τῆς νέας ἀνασκαφῆς.
- Εικ. 21. Κωνσταντῖνος Μαλέας 1879-1928. Θέρμος, ἐλαιογραφία 0.415×0.47 μ.
- Εικ. 22. α. Σχέδιο τοῦ Dregur, 1963. β. Σχέδιο τοῦ Bundgaard, 1946.
- Εικ. 23α. Ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Σωτηριάδη, 23 Αὐγούστου 1898 (DAI).
- Εικ. 23β. Τὸ δυτικὸ πτερὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. 1 Τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ μεγάρου Α. 2 8η πλάκα τοῦ ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου, 1898 (DAI).
- Εικ. 24. Σχέδιο τῆς πρότασης τοῦ Wesenberg, 1982.
- Εικ. 25α. Ἡ ἀνασκαφὴ ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.
- Εικ. 25β. Ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς πρὸς Β τοῦ ναοῦ.
- Εικ. 26. Τὸ μέγαρο Α μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ του, ἀπὸ ΝΑ (DAI).
- Εικ. 27. Σχέδια ἡμιμπογείου ὀρύγματος στὸ μέγαρο Α, Ρωμαῖος 1915.
- Εικ. 28. Κύπελλο ἀμαυρόχρωμης κεραμικῆς τῆς Πρώτης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.
- Εικ. 29. Ὅστεινη περόνη.
- Εικ. 30. Τὸ νότιο μέρος τοῦ ναοῦ 1998. 1 βόθρος Ρωμαίου. 2 λιθόστρωτη ἀτραπός.

- 3 χώρος βόθρων και άργου λίθου. 4 κυκλωτερή κατασκευάσματα. 5 ο βράχος - βωμός πρό του ναού.
- Είκ. 31. Τò βόρειο μέρος του ναού, 1998. 1 τò βόρειο δωμάτιο του μεγάρου Β. 2 ή γωνία των τοίχων Δ-Ε. 3 ανατ. τοίχος μεγάρου Α. 4 ή 12η πλάκα του έλλειψοειδούς περιβόλου.
- Είκ. 32. Ό βράχος - «βωμός» πρό του ναού.
- Είκ. 33. Η δυτική σειρά των πλακών του έλλειψοειδούς περιβόλου από Ν.
- Είκ. 34. Η ανατολική σειρά των πλακών, από Α.
- Είκ. 35. Άνασκαφή 1898. Δυτικό πτερό του ναού του Άπόλλωνος με τò άφαιρεθέν λιθόστρωτο και τις πλάκες του έλλειψοειδούς περιβόλου (με σταυρό) (DAI).
- Είκ. 36. Τò βόρειο μέρος και τò μέσο του ναού του Άπόλλωνος και του μεγάρου Β.
- Είκ. 37. Τò μέσο και τò νότιο μέρος του ναού του Άπόλλωνος και του μεγάρου Β.
- Είκ. 38. Σκαρίφημα του άκρου του ανατολικού τοίχου του μεγάρου Β, Ρωμαίος 1915 (βλ. και είκ. 13).
- Είκ. 39. Χάλκινα αναθήματα.
- Είκ. 40. Χάλκινες περόνες.
- Είκ. 41. Χάλκινοι σφηκωτήρες.
- Είκ. 42. Άψιδωτό κτίσμα «πρός Ν. του τεμένους» (Θέρμου): Ρωμαίος 1915. Στο βάθος τò Παναιτωλικόν.
- Είκ. 43. Άποψη του πεδίου του Θέρμου προς Ν, όπου τὰ μεσοελλαδικά της είκ. 42 (ΛΣΤ' ΕΠΚΑ).
- Είκ. 44. Τò ιερό του Θέρμου στους πρόποδες του Μεγαλάκκου (ΛΣΤ' ΕΠΚΑ).
- Είκ. 45. Άποψη του χώρου του ιερού και του προϊστορικού οικισμού, αεροφωτογραφία 1998.
- Είκ. 46. Τò βόρειο άκρο του πεδίου του Θέρμου από τò ιερό, 1908 (DAI).
- Είκ. 47. Ό ναός του Άπόλλωνος, τò μέγαρο Β, οι πλάκες του έλλειψοειδούς περιβόλου και ύστεροελλαδικά κατάλοιπα.
- Είκ. 48. Ό προϊστορικός οικισμός και ό ναός από Β.
- Είκ. 49. Η άνασκαφή του ναού του Άπόλλωνος από ΒΑ. 1898 (DAI).
- Είκ. 50. Άποψη της άνασκαφής υπό τόν ναό από Β. 1998.
- Είκ. 51. Από την έπιστολή του Σωτηριάδη (9 Ιουλίου 1908) με σκαρίφημα του μεγάρου Α όπου και οι άνεστραμμένοι πίθοι.
- Είκ. 52. Οι «άνεστραμμένοι» πίθοι στο μέγαρο Α. Σωτηριάδης 1908.
- Είκ. 53. Οι πίθοι στο προς Δ άψιδωτό κτήριο. Σωτηριάδης 1900.
- Είκ. 54α-β. Χυτρόποδες από τις οικίες α6 και α1 (Ρωμαίος 1916).
- Είκ. 55. Λάκκος ήμυπόγειας καλύβας υπό τò μέγαρο Α (στρωματογραφική τομή 24).
- Είκ. 56. Ρυτό, Μουσείο Θέρμου 623.
- Είκ. 57. Άμφορέας, Μουσείο Θέρμου 624.
- Είκ. 58α-β. Ό κρατήρας των πολεμιστών. Μουσείο Θέρμου 917α-θ (σχέδ. Diana Wardle).
- Είκ. 59α-β. Κύπελλα Βαφειού. Μουσείο Θέρμου 625, 628.
- Είκ. 60α-β. Κρατηρίσκος με ζωφόρο πουλιών, Μουσείο Θέρμου 918α-στ (σχέδ. Diana Wardle).
- Είκ. 61. Χαυλιόδοντες κάπρου μυκηναϊκού κράνους.
- Είκ. 62. Ό ναός στον Ταξιάρχη.
- Είκ. 63. Ό ναός στον Ταξιάρχη, άναπαράσταση, Ρωμαίος 1926.

- Είκ. 64. Ἐπιτύμβιος ἀπὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀπὸ Ν.
- Είκ. 65. Ὁ ἱερὸς λίθος (1) στερεωμένος στὸ «χῶμα μὲ λατύπη» (2) καὶ βόθροι θυσιῶν (3).
- Είκ. 66. Τὸ «μελανὸ στρώμα» στὸ ἐπίπεδο χρήσεως τῆς ἐποχῆς τῶν πλακῶν τοῦ ἑλλειψοειδοῦς περιβόλου (στρωματογραφικὴ τομὴ 15).
- Είκ. 67. Ὁ βράχος-«βωμὸς» ἀπὸ Δ.
- Είκ. 68. Ἐπιτύμβιος ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος (;) ΒΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.
- Είκ. 69. Ἐπιτύμβιος ἀπὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου ἀπὸ Α.
- Είκ. 70. Ὁρεινὸ τοπίο ΒΔ τοῦ Θέρμου. Στὸ βάθος ἡ μονὴ Μυρπιᾶς (DAI).
- Είκ. 71. Ἡ «μετόπη» τῆς Ἰριδος, Μουσεῖο Θέρμου 714.
- Είκ. 72. Ἡ «μετόπη» τῶν Χαρίτων, Μουσεῖο Θέρμου 770.
- Είκ. 73α-β. Ἡ «μετόπη» τῆς Εἰλειθυίας, Μουσεῖο Θέρμου 735.
- Είκ. 74. Τὸ εἰδώλιο τοῦ θεοῦ Reshef (ΕΑΜ).
- Είκ. 75. Ἡ «μετόπη» μὲ παράσταση σκύλου (;), Μουσεῖο Θέρμου 731.
- Είκ. 76. Χάλκινοι σφηκωτῆρες, Μουσεῖο Θέρμου.
- Είκ. 77. Ἡ «μετόπη» τοῦ κυνηγοῦ, ΕΑΜ 13402.
- Είκ. 78. Σχέδιο τῆς «μετόπης» τοῦ κυνηγοῦ, Gillieron 1903.
- Είκ. 79. Ἡ κρήνη τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ ΝΔ.
- Είκ. 80. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Θρεμίου σὲ χάλκινο ἔλασμα, Μουσεῖο Θέρμου Χ8.
- Είκ. 81. Τὸ ἱερὸ καὶ ἡ ἀγορὰ τοῦ Θέρμου.
- Είκ. 82. Ὁ κόλπος τοῦ Αἰτωλικοῦ καὶ ἡ ἀκρόπολις τοῦ Ἁγίου Ἡλίας (ΛΣΤ' ΕΠΚΑ).
- Είκ. 83. Ἡ λίμνη τῆς Τριχωνίδας κάτω ἀπὸ τὸ ὑψίπεδο τοῦ Θέρμου (ΛΣΤ' ΕΠΚΑ).
- Είκ. 84. Χάρτης τῆς κεντρικῆς Αἰτωλίας (Woodhouse 1897).
- Είκ. 85. Τὰ εἰρήπια τοῦ ναοῦ στὸν Ταξιάρχην (ΛΣΤ' ΕΠΚΑ).
- Είκ. 86. Ἡ θέσις τοῦ ἱεροῦ στὴ Χρυσοβίτσα (ΛΣΤ' ΕΠΚΑ).
- Είκ. 87. Τὸ κρηπίδωμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, βάθρα καὶ ἐξέδρες ἀπὸ Ν.
- Είκ. 88. Ἡ ἀγορὰ τοῦ Θέρμου: ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ στοᾶ· στὸ βάθος τὸ «βουλευτήριον».
- Είκ. 89. Τὸ τεῖχος τοῦ Θέρμου, βόρεια πλευρὰ (DAI).
- Είκ. 90. Ἐπιτύμβιος ἀπὸ ΒΔ. 1 Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος. 2 ὁ ναὸς τῆς «Ἀρτέμιδος». 3 ὁ ναὸς τοῦ Λυσείου. 4 τὸ μέγαρον Α. 1915.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

- Σχέδιο 1 Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τῶν κτηρίων τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ, τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (2005).
- Σχέδιο 2 Τὸ μέγαρο Α καὶ κατάλοιπα παλαιότερου κατασκευάσματος.
- Σχέδιο 3 Ὁ ὑστεροελλαδικὸς οἰκισμὸς καὶ τὰ κτήρια τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (σύνθεση σχεδίων Ρωμαίου 1915, 1916 μὲ διόρθωση τοῦ μεγάρου Β).
- Σχέδιο 4 Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (Γ. Μακρῆς, 1984).
- Σχέδιο 5 Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.
- Σχέδιο 6 Τὸ μέγαρο Β (Γ. Διαμαντόπουλος, 2003).
- Σχέδιο 7 Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τίς τομὲς κατὰ μῆκος καὶ πλάτος (1992-1996).
- Σχέδιο 8 Τομὲς κατὰ πλάτος α-α', β-β', 1992.
- Σχέδιο 9 Τομὲς κατὰ μῆκος γ-γ', δ-δ', 1992.
- Σχέδιο 10 Τομὲς α-α' (κατὰ μῆκος) καὶ γ-γ' (κατὰ πλάτος) 1994.
- Σχέδιο 11 Τομὲς α-α' (κατὰ πλάτος) καὶ β-β' (κατὰ μῆκος), 1995.
- Σχέδιο 12 Τομὲς κατὰ πλάτος α-α', β-β', γ-γ', 1996.
- Σχέδιο 13 Οἱ στρωματογραφικὲς τομὲς τῆς ἀνασκαφῆς ὑπὸ τὸν ναό.
- Σχέδιο 14 Ἡ θέση τῶν πλακῶν τοῦ ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου σὲ σχέση μὲ τὸ μέγαρο Β.
- Σχέδιο 15 Τὸ βόρειο μέρος τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β.
- Σχέδιο 16 α. Κάτοψη τοῦ «λάκκου» στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β (τομὴ 1β) καὶ τοῦ παλαιότερου λιθοστρώτου ἐξωτερικῶς τοῦ τοίχου· δυτικὴ ὄψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου. β. Ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου (τομὴ 1β).
- Σχέδιο 17 α. Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ μεγάρου Β καὶ ὁ τοῖχος θ. β. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ μεγάρου Β.
- Σχέδιο 18 α. Κάτοψη τοῦ χώρου πρὸ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ μεγάρου Β. β. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ.
- Σχέδιο 19 Τὸ μέγαρο Β (Αλέξ. Γούναρης, 2008).
- Σχέδιο 20 Γενικὴ κάτοψη τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς τοῦ Θέρμου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

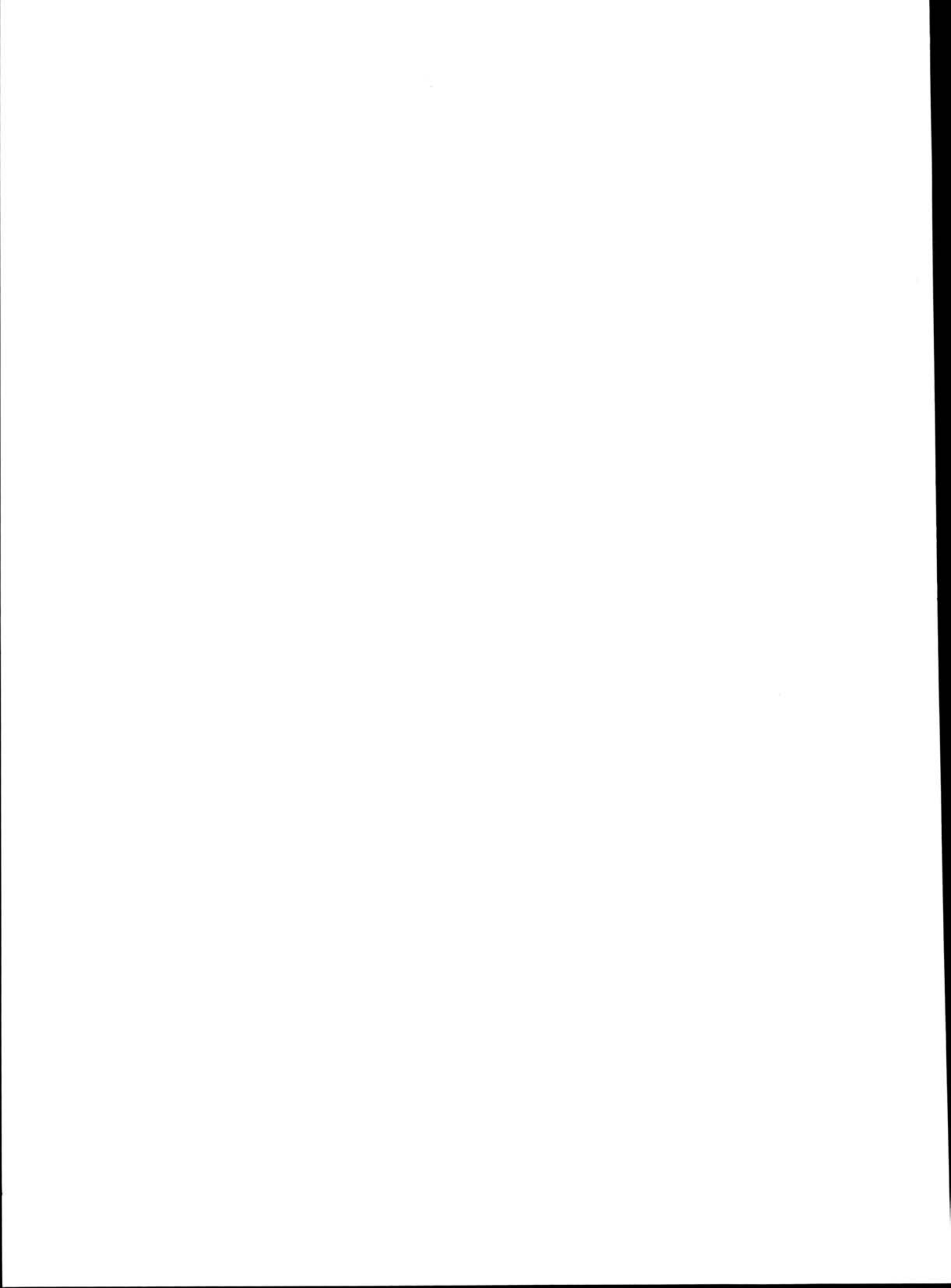
- ΠΙΝ. 1 α. Ἡ ἀνασκαφή ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Δεξιὰ ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου. β. Ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς. Ἀριστερὰ μέρος τοῦ ναοῦ τῆς «Ἀρτέμιδος».
- ΠΙΝ. 2 α. Τὸ βόρ. μέρος τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β. 1 βόρειο δωμάτιο, 2 γωνία τοίχων Δ-Ε, 3 τοῖχος Ι, 4 12η πλάκα ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου, 5 ἀν. τοῖχος τοῦ μεγάρου Α. β. Τὸ βόρ. μέρος καὶ τὸ μέσο τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β.
- ΠΙΝ. 3 α. Τὸ μέσο καὶ τὸ νότ. μέρος τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β. β. 1 τοῖχος γ μεγάρου Β, 2 ἀν. ἀνάλημμα, 3 νεώτ. ἀνάλημμα, 4 προϊστ. λιθόστρωτο, 5 ἀν. πλάκες ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου.
- ΠΙΝ. 4 α. ΝΑ ἄκρο. 1 ΝΑ γωνία μεγ. Β, 2 «βόθρος» (Ρωμαῖος), 3 ἀτραπός, 4 λιθόστρωτο, 5 ἱερὸς λίθος, 6 λάκκος κτιστός, 7 κυκλ. κατασκευάσματα, 8 βόθροι. β. δυτ. μέρος. 1 προϊστ. ἀψιδωτό, 2 σκάμμα μεταξὺ 4ης καὶ 5ης πλάκας ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου, 3 πίθος θ, 4 ΒΔ γωνία μεγ. Β.
- ΠΙΝ. 5 α. δυτ. μέρος. 1, 2, 3 τομὲς 1β, 1γ, 1δ, 4, 5 8η καὶ 7η βάση κιονοστοιχίας, 6 τομὴ 19, 7 δυτ. πλάκες ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου. β. ΝΔ ἄκρο. 1 ΝΔ γωνία μεγ. Β, 2 δυτ. στυλοβάτης, 3 δυτ. τοῖχος σηκοῦ, 4 τοῖχος θ.
- ΠΙΝ. 6 Νότιο ἄκρο. 1 κυκλ. κατασκευάσματα, 2 βράχος-«βωμός», 3 προϊστορικὸ κτήριο β.
- ΠΙΝ. 7 Στρωματογραφικὴ τομὴ 1.
- ΠΙΝ. 8 Στρωματογραφικὴ τομὴ 1α. 1 δυτικὸς τοῖχος μεγ. Β, 2 δυτικὸς τοῖχος σηκοῦ.
- ΠΙΝ. 9 Στρωματογραφικὴ τομὴ α-α' α'' καὶ πλακόστρωτο (1) παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγ. Β (2).
- ΠΙΝ. 10 Στρωματογραφικὴ τομὴ 1β.
- ΠΙΝ. 11 Στρωματογραφικὴ τομὴ 1γ.
- ΠΙΝ. 12 Στρωματογραφικὴ τομὴ 1γα.
- ΠΙΝ. 13 Στρωματογραφικὴ τομὴ 1δ.
- ΠΙΝ. 14 Στρωματογραφικὴ τομὴ 1ε.
- ΠΙΝ. 15 Στρωματογραφικὴ τομὴ 2.
- ΠΙΝ. 16 Στρωματογραφικὴ τομὴ 3.
- ΠΙΝ. 17 Στρωματογραφικὴ τομὴ 4.
- ΠΙΝ. 18 Στρωματογραφικὴ τομὴ 5.
- ΠΙΝ. 19 Στρωματογραφικὴ τομὴ 5α.
- ΠΙΝ. 20 α. Μάρτυρας 6. β. Τομὲς 5β, 5γ (μάρτυρες 6, 7), μεταξὺ τῶν 5 καὶ 5α.
- ΠΙΝ. 21 α. Ἀνώτερο στρώμα μεταξὺ τῶν τομῶν 5 καὶ 5α. β. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀνώτερου στρώματος.
- ΠΙΝ. 22 α. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς α' στρώσης τοῦ στρώματος 3 (τ. 5, 5α). β. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος 4 (τ. 5, 5α).
- ΠΙΝ. 23 α-β. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς α' στρώσης τοῦ στρώματος 3 (τ. 5, 5α).
- ΠΙΝ. 24 α-β. Τὰ χάλκινα εὐρήματα στὸ ἐπίπεδο 3 τῆς τομῆς 5α.
- ΠΙΝ. 25 Ἡ κατώτερη στρώση τοῦ ἐπιπέδου 3 (τ. 5, 5α) μὲ γκριζοπράσινη ἄργιλο (1) καὶ πλακοειδεῖς λίθους ἀναλήμματος (2).

- ΠΙΝ. 26 Στρωματογραφική τομή 6α.
- ΠΙΝ. 27 Στρωματογραφική τομή 6β.
- ΠΙΝ. 28 Στρωματογραφική τομή 7.
- ΠΙΝ. 29 Στρωματογραφική τομή 8.
- ΠΙΝ. 30 Στρωματογραφική τομή 9, 10. 1 «ὄρυγμα», 2 λάκκος με στάχτη και ὄπλα, 3 χῶμα με λατύπη, 4 ὄρθιος ἀργός λίθος.
- ΠΙΝ. 31 Στρωματογραφική τομή 11.
- ΠΙΝ. 32 Στρωματογραφική τομή 12.
- ΠΙΝ. 33 Στρωματογραφική τομή 13.
- ΠΙΝ. 34 Στρωματογραφική τομή 14 (α πρὸς Ν, β πρὸς Β τοῦ τοίχου γ).
- ΠΙΝ. 35 Στρωματογραφική τομή 14α.
- ΠΙΝ. 36 Στρωματογραφική τομή 15.
- ΠΙΝ. 37 Στρωματογραφική τομή 16.
- ΠΙΝ. 38 Στρωματογραφική τομή 16α.
- ΠΙΝ. 39 Στρωματογραφική τομή 17.
- ΠΙΝ. 40 Στρωματογραφική τομή 18.
- ΠΙΝ. 41 α-β. Στρωματογραφική τομή 18β. γ. Ὀψη τῶν τομῶν 18 και 18β.
- ΠΙΝ. 42 Στρωματογραφική τομή 18α.
- ΠΙΝ. 43 α-β. Στρωματογραφική τομή 19. γ. Τὸ ἐξωτερικὸ ἐπίπεδο χρήσεως τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγ. Β πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεσή του.
- ΠΙΝ. 44 Στρωματογραφική τομή 20. 1 ἀνατ. ἀνάλημμα, 2 νεώτερο ἀντέρεισμα.
- ΠΙΝ. 45 Στρωματογραφική τομή 21. α: 10η πλάκα τοῦ ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου.
- ΠΙΝ. 46 Στρωματογραφική τομή 22.
- ΠΙΝ. 47 Στρωματογραφική τομή 23.
- ΠΙΝ. 48 Στρωματογραφική τομή 24.
- ΠΙΝ. 49 Στρωματογραφική τομή 25.
- ΠΙΝ. 50 Στρωματογραφική τομή 26.
- ΠΙΝ. 51 Στρωματογραφική τομή 27.
- ΠΙΝ. 52 Στρωματογραφική τομή 28.
- ΠΙΝ. 53 α. Τοῖχος θ. β. Στρωματογραφική τομή 29 (βόρεια παρειὰ ὑπὸ τὸν τοῖχο θ).
- ΠΙΝ. 54 Στρωματογραφική τομή 29 (ἀνατολική παρειά).
- ΠΙΝ. 55 α. Τοῖχος θ (1), ἐπίπεδο κατασκευῆς του (2), παλαιότερο ἐπίπεδο χρήσεως (3). β. Στρωματογραφία στὴ ΝΔ γωνία μεγ. Β. 1 ἄκρο νότ. τοίχου, 2 ἐξωτ. πλακόστρωτο, 3 πυρακτωμένο ἐπίπεδο (στρῶμα 4), 4 ἐπίπεδο χρήσεως τοίχου θ, 5 νεώτ. λιθία, 6 ἐπίπεδο κατασκευῆς τοίχου θ.
- ΠΙΝ. 56 Στρωματογραφική τομή 30, με σχέδιο τῆς βόρειας παρειᾶς.
- ΠΙΝ. 57 Στρωματογραφική τομή 30 με σχέδιο τῆς νότιας παρειᾶς.
- ΠΙΝ. 58 Οἰκοδομικὸ κατάλοιπο ὑπὸ τὸ μέγαρο Α, α: πρὶν και β: μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν λίθων.
- ΠΙΝ. 59 α. ΝΑ γωνία μεγ. Β και ἐσωτ. λιθόστρωτο (1), «βόθρος» (Ρωμαῖος 1915) (2). β. ΝΔ γωνία και ἐξωτ. λιθόστρωτο.
- ΠΙΝ. 60 Κάτοψη προϊστορικοῦ οἰκιομοῦ, ναῶν και μεγ. Β κατὰ Ρωμαῖον 1915, 1916, με συμπληρώσεις και διορθώσεις.
- ΠΙΝ. 61 α. 1 δυτικὸς τοῖχος μεγ. Β, 2 προϊστορικοὶ τοῖχοι I, II, 3 προϊστορικὸ λιθόστρωτο,

- 4 έστία, 5 τομή 1. β. 1 Καταστροφή υπό την έστία, 2 δυτικός τοίχος, 3 λιθόστρωτο.
- ΠΙΝ. 62 α. Λιθόστρωτο στο έσωτ. του μεγ. Β. β. ΝΑ γωνία μεγ. Β, 1 «βόθρος» (Ρωμαίος), 2 λιθόστρωτο, από ΒΑ.
- ΠΙΝ. 63 α. Λιθόστρωτη άτραπός. β. Επίπεδο χρήσεως μεγ. Β (1), προϊστορικό λιθόστρωτο (2) μεταξύ 8ης και 7ης βάσης της έσωτ. κιονοστοιχίας.
- ΠΙΝ. 64 α. Στρωματογραφικές τομές 18, 18β, 18α. 1 επίπεδο χρήσεως μεγ. Β, 2 επίπεδο βωμού τέφρας, 3 προϊστορικό λιθόστρωτο. β. Προϊστορικό λιθόστρωτο έξωτερικώς μεγ. Β (τ. 19).
- ΠΙΝ. 65 α. ΒΔ γωνία μεγ. Β (β δ), προϊστορικοί τοίχοι I, II. 1 καταστροφή ΥΕ έποχής, 2 πλακόστρωτο έξωτερικώς μεγ. Β, 3 έστία ΥΕ έποχής. β. ΒΔ μέρος μεγ. Β. 1 δυτικός τοίχος, 2 επίχωση ΒΔ γωνίας, 3 τοίχος I, 4 τοίχος II, 5 προϊστορικό λιθόστρωτο, 6 έστία.
- ΠΙΝ. 66 α. Τοίχος ύστεροελλαδικού κτηρίου (1) υπό τον τοίχο Ε (2) και τον Β στυλοβάτη (3). β. Το Ν μέρος του μεγ. Β, άριστερά ο τοίχος θ (1), δεξιά νεώτερες λιθιές.
- ΠΙΝ. 67 α. Ο «βόθρος» (Ρωμαίος) (1) και προϊστορικός τοίχος (2). β. Η θέση του πίθου (1) παρά την 4η πλάκα (2) του έλλειψοειδούς περιβόλου.
- ΠΙΝ. 68 α. Ο πίθος θ (1) παρά τον δυτικό τοίχο (2) του μεγ. Β. β. Ο πίθος θ άνοικτός.
- ΠΙΝ. 69 α. Το βόρειο δωμάτιο του μεγ. Β. 1 Τομή 3, 2 μάρτυρας με τα επίπεδα χρήσεως, 3 βόρειος τοίχος μεγ. Β, 4 βόρειος τοίχος σηκοῦ. β. Κτιστός λάκκος (1), κυκλ. κατασκευάσματα (2).
- ΠΙΝ. 70 α. 5η πλάκα (1), 4η πλάκα (2) έλλειψοειδούς περιβόλου, 3 άνάλημμα, 4 περιβλήμα πίθου. β. Ο δυτικός τοίχος μεγ. Β (1), προϊστορικό λιθόστρωτο (2), λάκκος (3) (τ. 19).
- ΠΙΝ. 71 Η γωνία των τοίχων Δ-Ε. α: από Ν, β: από Α.
- ΠΙΝ. 72 α. 1 τοίχος Δ, 2 άν. τοίχος μεγ. Α, 3 δυτικός τοίχος σηκοῦ από Δ. β. Η 12η πλάκα του έλλειψοειδούς περιβόλου (1), τα λιθόστρωτα (2, 3).
- ΠΙΝ. 73 α. Τα λιθόστρωτα μετά από τη μετακίνηση της 12ης πλάκας. β. 1 τοίχος ζ, 2 τοίχος η, 3 άν. τοίχος σηκοῦ, 4 ή 12η πλάκα του έλλειψοειδούς περιβόλου.
- ΠΙΝ. 74 α. Άν. μέρος μεγ. Β. 1 άνάλημμα, 2 λιθόστρωτο έξωτερικώς του κτηρίου. β. Στρώση κίτρινου χόματος (1) στον δυτικό τοίχο του μεγ. Β πριν από την άφαιρέση επιχώσεων (2) πρό του τοίχου.
- ΠΙΝ. 75 α. Οι λάκκοι (1) στον δυτικό τοίχο του μεγ. Β. β. Ο λάκκος (1) κάτω από τον άργον λίθον (2) και το “όρυγμα” (3).
- ΠΙΝ. 76 α. Ο λάκκος με το άπανθρακωμένο ξύλο και το κύπελλο Π52 από Δ. β. Ο λάκκος με το άπανθρακωμένο ξύλο (1) και ο κτιστός λάκκος (2).
- ΠΙΝ. 77 α. Άν. μέρος του μεγ. Β. 1 άν. τοίχος, 2 «βόθρος», 3 άτραπός, 4 χῶμα με λατύπη, 5 κτιστός λάκκος. β. Ο κτιστός λάκκος.
- ΠΙΝ. 78 Ο βράχος-«βωμός», α: από Ν, β: από Α.
- ΠΙΝ. 79 α. Αργολιθοδομή κάτω από την 16η πλάκα του έλλειψοειδούς περιβόλου. β. Πίσω δωμάτιο μεγ. Β. 1 α' δάπεδο, 2 β' δάπεδο, 3 «κίτρινο στρώμα».
- ΠΙΝ. 80 α. Άπανθρακωμένα στοιχεία στο κίτρινο στρώμα της τομής 4. β. Το άνωτ. στρώμα της τομής 4 μετά από μετακίνηση λίθων του σηκοῦ.
- ΠΙΝ. 81 α. Ο άργός λίθος (1), στην επίχωση με λατύπη (2) μετά από την άφαιρέση μέρους των επιπέδων χρήσεως, από Α. β. Ο άργός λίθος εξέχων από το κατώτερο επίπεδο χρήσεως.

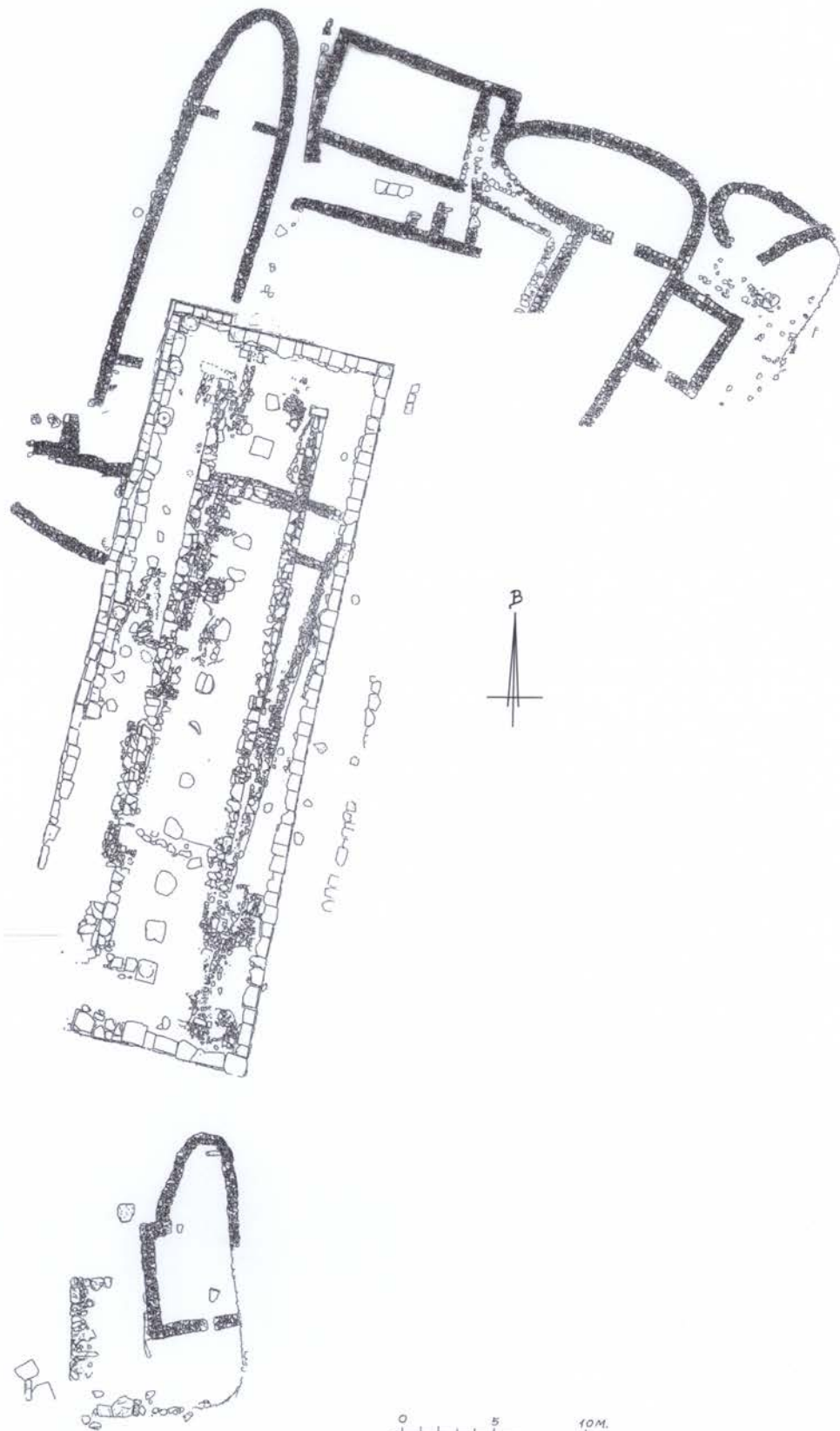
- ΠΙΝ. 82 α. Ἐποψη τοῦ Β μέρους τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγ. Β, ἀπό Ν. β. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ μεγ. Β (1), ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ σηκοῦ (2), νεώτερο ἀνάλημμα (3).
- ΠΙΝ. 83 Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ μεγ. Β, α: ἀπό Β, β: ἀπό Ν (1), στοῦ βάθος ἢ γωνία τῶν τοίχων Δ-Ε (2).
- ΠΙΝ. 84 α. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ΒΔ γωνίας, 1 «ὀπή σύλου». β. Τὸ ἀν. μέρος τοῦ πίσω δωματίου, ἀπό Ν, 1 τοῖχος β1.
- ΠΙΝ. 85 α. Τὸ ἀν. μέρος τοῦ πίσω δωματίου ἀπό Β. β. Τὸ ἀν. μέρος τοῦ μεσαίου δωματίου, ἀπό Ν.
- ΠΙΝ. 86 α. Μέρος τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου β1 ὑπὸ τὸν ἀν. τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἀπό Β. β. Μεσαῖο δωμάτιο μὲ σκάμματα τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς ἀπό Ν.
- ΠΙΝ. 87 Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος καὶ ὁ τοῖχος γ, α: ἀπό ΝΑ, β: ἀπό Ν.
- ΠΙΝ. 88 α. Λεπτομέρεια τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀν. τοίχου τοῦ μεγ. Β. β. Ὁ ἀνώτερος σωζόμενος λίθος τοῦ ἀν. τοίχου.
- ΠΙΝ. 89 α. Ὁ ἀν. τοῖχος (1) πρὸ τῆς τομῆς 14 καὶ ὁ τοῖχος γ (2). β. Τὸ δυτ. μέρος τοῦ μεγ. Β ἀπό Β. 1 ΒΔ γωνία, 2 δυτ. τοῖχος, 3 πίθος θ, 4 τοῖχος β1, 5 νεώτερη λιθία, 6 προϊστορικὸς τοῖχος Π.
- ΠΙΝ. 90 α. Τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ μεγ. Β, ἀπό Ν. β. Τμήματα τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἀπό ΝΑ.
- ΠΙΝ. 91 Λεπτομέρειες τοῦ δυτικοῦ τοίχου, α: ἐσωτ. ὄψη, β: ἐξωτ. ὄψη.
- ΠΙΝ. 92 α. Ἡ ΝΔ γωνία, ἀπό Ν. β. Ἡ ΝΑ γωνία, ἀπό Ν.
- ΠΙΝ. 93 α. Τὸ Ν ἄκρο τοῦ ἀν. τοίχου. 1 ἄκραιοι λίθοι, 2 «μέγας λίθος» (Ρωμαῖος 1915), 3, 4 λίθοι κτιστοῦ λάκκου (;). β. Ὁ ἀν. τοῖχος καὶ ἡ ΝΑ γωνία τοῦ μεγ. Β, ἀπό ΝΑ.
- ΠΙΝ. 94 α. Ὁψη τοῦ ἀν. τοίχου τοῦ μεγ. Α. β. Ὁψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγ. Β.
- ΠΙΝ. 95 α. Τὸ πίσω δωμάτιο τοῦ μεγ. Β, ἀπό Α. β. Τὸ πρόσθιο δωμάτιο τοῦ μεγ. Β ἀπό Α.
- ΠΙΝ. 96 α. Κύπελλο ἀμαυρόχρωμης κεραμικῆς τῆς ΠΕΣ, Μουσεῖο Θέρμου 639 (Ρωμαῖος 1915: «ἐντὸς τοῦ μεγάρου Α»). β. Ὁστρακο ἀμαυρόχρωμης κεραμικῆς «ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ μεγ. Β». γ-ζ. Θραύσματα ἀγγείων ἀμαυρόχρωμης κεραμικῆς ΠΕΣ (Ρωμαῖος 1915).
- ΠΙΝ. 97 α. Κύπελλα ὁμ. 104/97. β. Πρόχους ὁμ. 17/92. γ. Πόδι εἰδωλίου ζώου τροχήλατο, ὁμ. 89/93. δ. Κέρατο εἰδωλίου ζώου (Π42).
- ΠΙΝ. 98 α. Σκύφος ὁμ. 90/93. β. Κύλιξ ὁμ. 101/97. γ. Ἀμφορέας ὁμ. 1/95. δ. Σκύφος ὁμ. 62/93. ε. Ψευδόστομος ἀμφορέας ὁμ. 111/94.
- ΠΙΝ. 99 α. Υψίποδες σκύφοι ὁμ. 3/92 (Π22). β. Σκύφοι ὁμ. 64/93. γ. Υψίπους σκύφος ὁμ. 16/92. δ. Κύλιξ ὁμ. 39α/92.
- ΠΙΝ. 100 α. Κύλιξ Π103. β. Κύλιξ μὲ διόγκωση στοῦ πόδι Π102. γ. Κρατήρας ὁμ. 17/92. δ. Πρόχους ὁμ. 108/94 (Π52α). ε. Κύπελλο ὁμ. 76/97.
- ΠΙΝ. 101 α. Κνάθιο χειροποίητο (Π74). β. Κύπελλο (Π52).
- ΠΙΝ. 102 α. Ἀμφορέας ὁμ. 66/93. β. Πρόχους ὁμ. 53α/96. γ. Ὁστρακο Π66/96. δ. Μεγάλο κλειστὸ ἀγγεῖο, ἀμφορέας (;) ὁμ. 14α/95. ε. Ὁστρακα ὁμ. 111/94.
- ΠΙΝ. 103 α. Ὁστρακα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγ. Β, ὁμ. 6/94 (Π55). β. Ὁστρακο ὁμ. 57/96 (Π70). γ. Ὁστρακο ὁμ. 119/98. δ. Ὁστρακο ὁμ. 155/2000.
- ΠΙΝ. 104 Λαβὴ χάλκινου λέβητα, Μουσεῖο Θέρμου 61.
- ΠΙΝ. 105 Χεῖλος χάλκινου λέβητα, Μουσεῖο Θέρμου 226.
- ΠΙΝ. 106 Εἰδῶλιο τοῦ θεοῦ Reshef, ΕΑΜ X14494.
- ΠΙΝ. 107 Εἰδῶλιο τοῦ θεοῦ Reshef, ΕΑΜ X14494.

- ΠΙΝ. 108 Ειδώλιο κυπελλοφόρου, ΕΑΜ Χ14755.
ΠΙΝ. 109 Ειδώλιο κυπελλοφόρου, ΕΑΜ Χ14755.
ΠΙΝ. 110 Ειδώλιο κυπελλοφόρου, ΕΑΜ Χ14755.
ΠΙΝ. 111 Ειδώλιο μορφής «ἐπιφαινομένου», ΕΑΜ 14756.
ΠΙΝ. 112 Ειδώλιο ἄντρα μὲ τὰ χέρια συνεπτυγμένα, Μουσείο Θέρμου 438.
ΠΙΝ. 113 Ειδώλιο ἄντρα μὲ τὰ χέρια συνεπτυγμένα, Μουσείο Θέρμου 438.
ΠΙΝ. 114 Ειδώλιο διδύμου ἵππων, Μουσείο Θέρμου 428.
ΠΙΝ. 115 Ειδώλιο ἵππου, ΕΑΜ Χ14757.
ΠΙΝ. 116 Ειδώλιο ἱπέα, Μουσείο Θέρμου 586.
ΠΙΝ. 117 α. Αἰχμὴ δόρατος, Μουσείο Θέρμου 587. β. Σαυρωτῆρες, Μουσείο Θέρμου 588.
ΠΙΝ. 118 α. Σφηκωτῆρες χάλκινοι (Χ25), Μουσείο Θέρμου 608-609. β. Ψῆφος χάλκινη περιδεραίου (Χ42), Μουσείο Θέρμου 614. γ. Σπείρα σφενδόνης χάλκινου δακτυλιδιοῦ (Χ58), Μουσείο Θέρμου 620. δ. Αἰχμὴ χάλκινου βέλους (Χ35), Μουσείο Θέρμου 612.

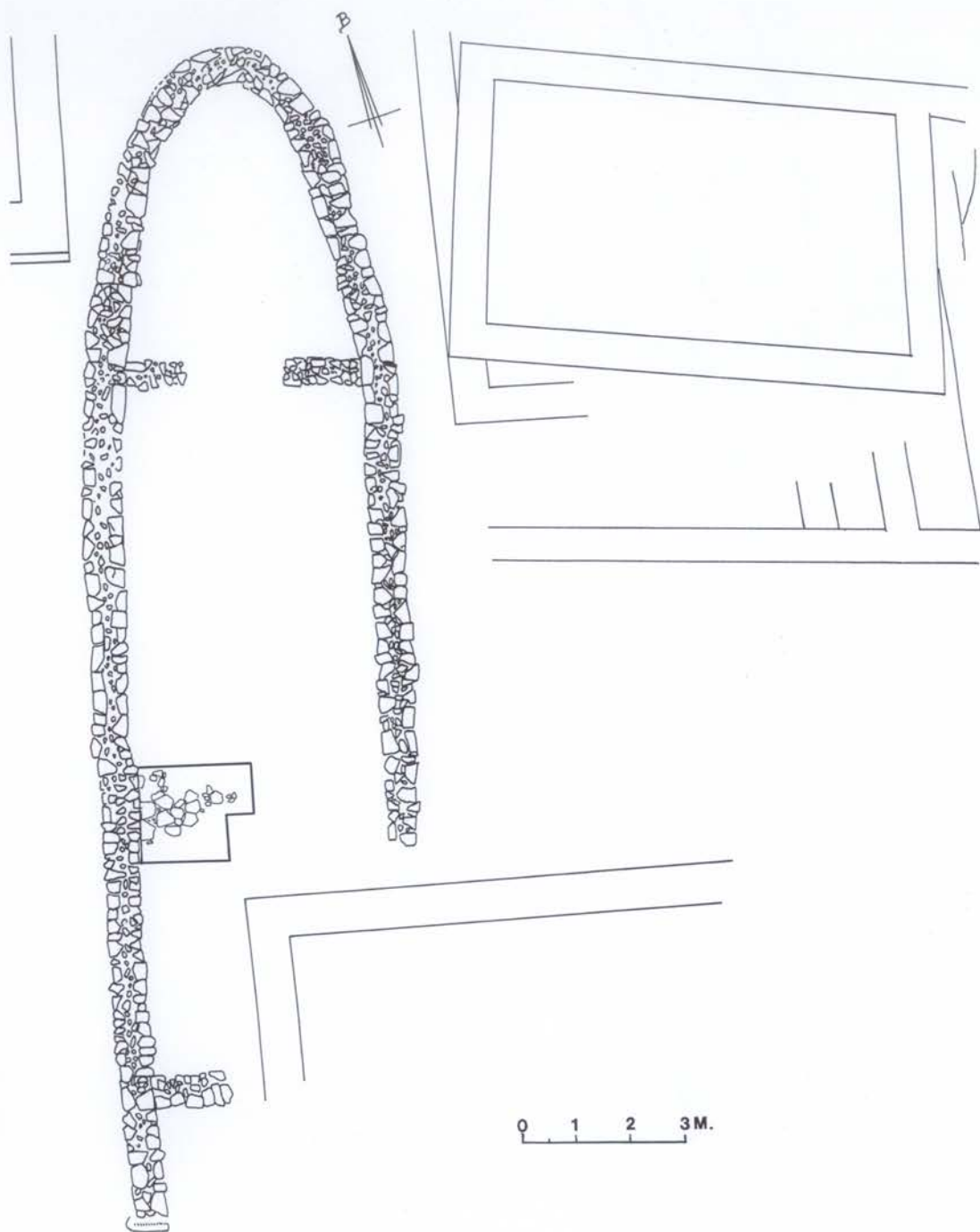
ΣΧΕΔΙΑ

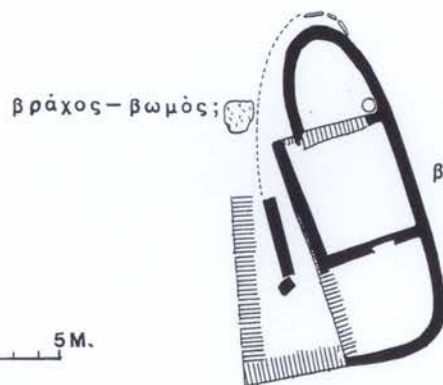
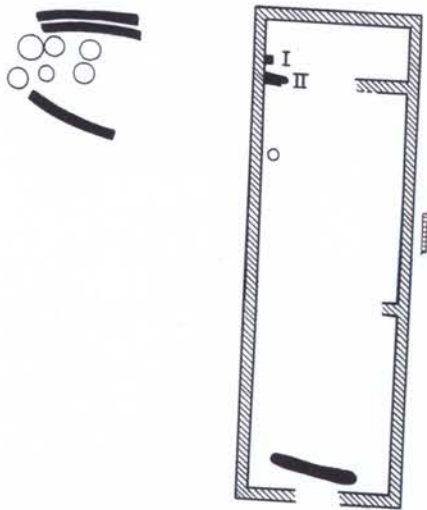
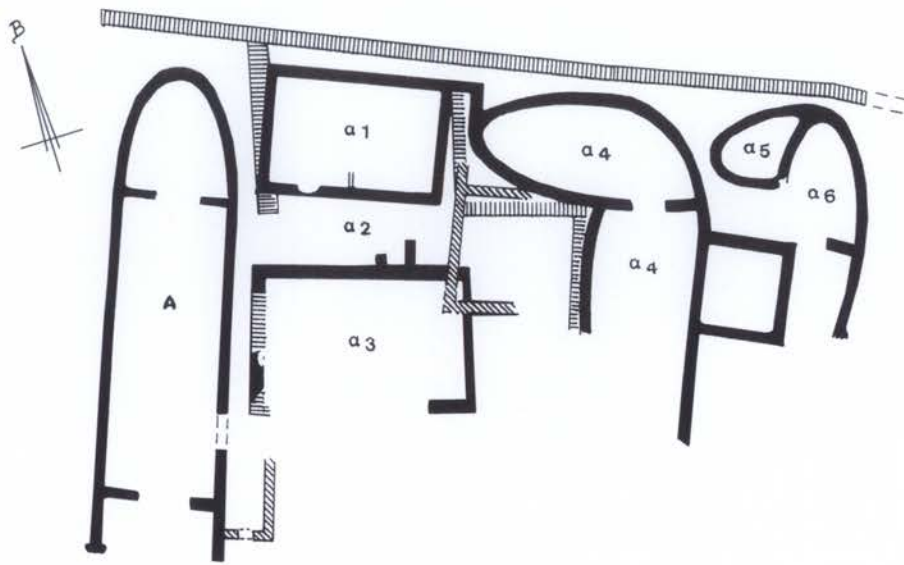

Κάτοψη της ανασκαφής τῶν κτηρίων τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ, τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (2005).

ΣΧΕΔΙΟ 2

Τὸ μέγαρο Α καὶ κατάλοιπα παλαιότερου κατασκευάσματος.

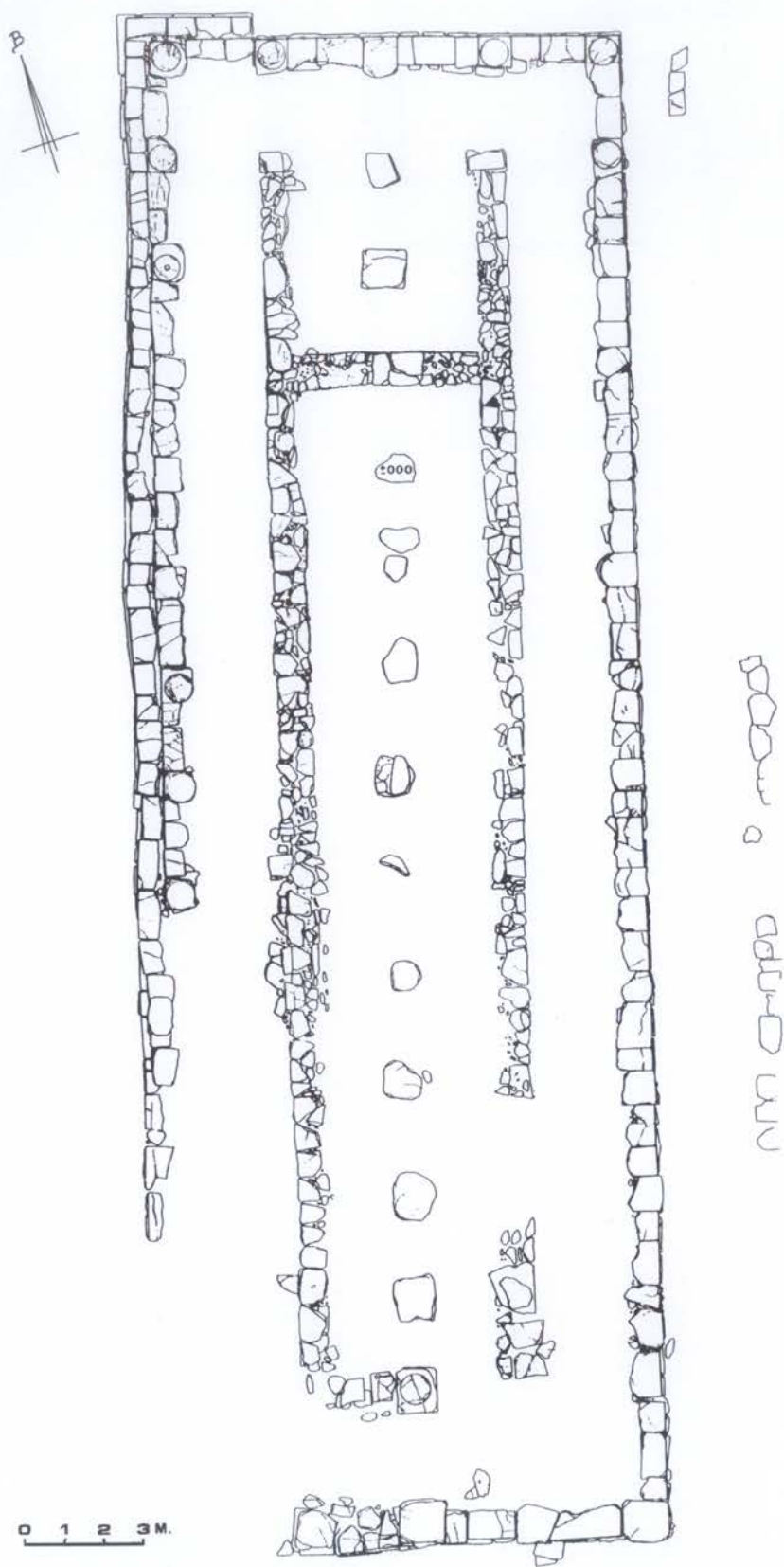

0 5M.

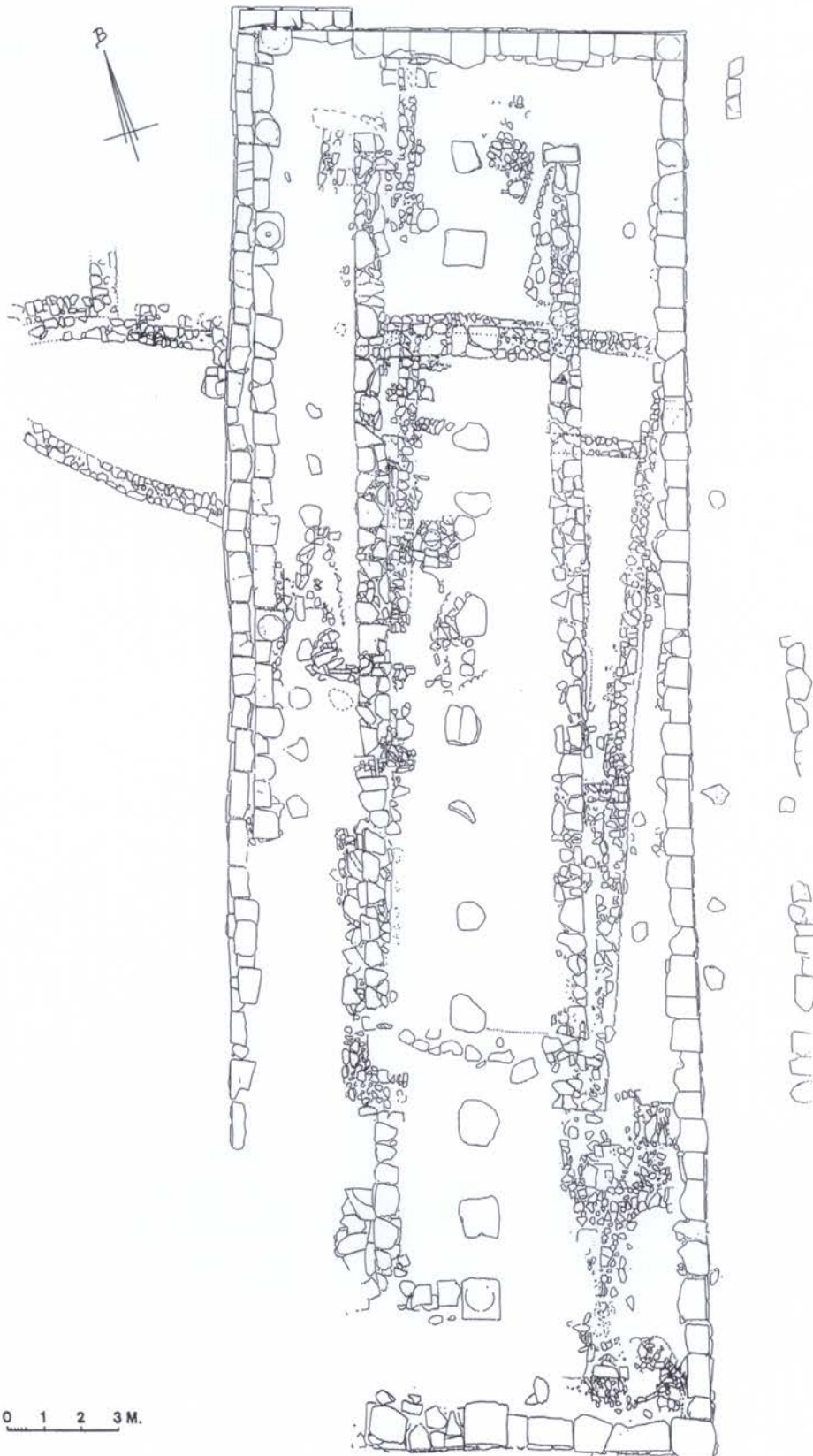
- προϊστορικά
- έποχή μεγάρου Β
- αναλημματικοί τοίχοι

Ο ύστεροελλαδικός οικισμός και τὰ κτήρια τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (σύνθεση σχεδίων Ρωμαίου 1915, 1916 με διόρθωση τοῦ μεγάρου Β).

ΣΧΕΔΙΟ 4

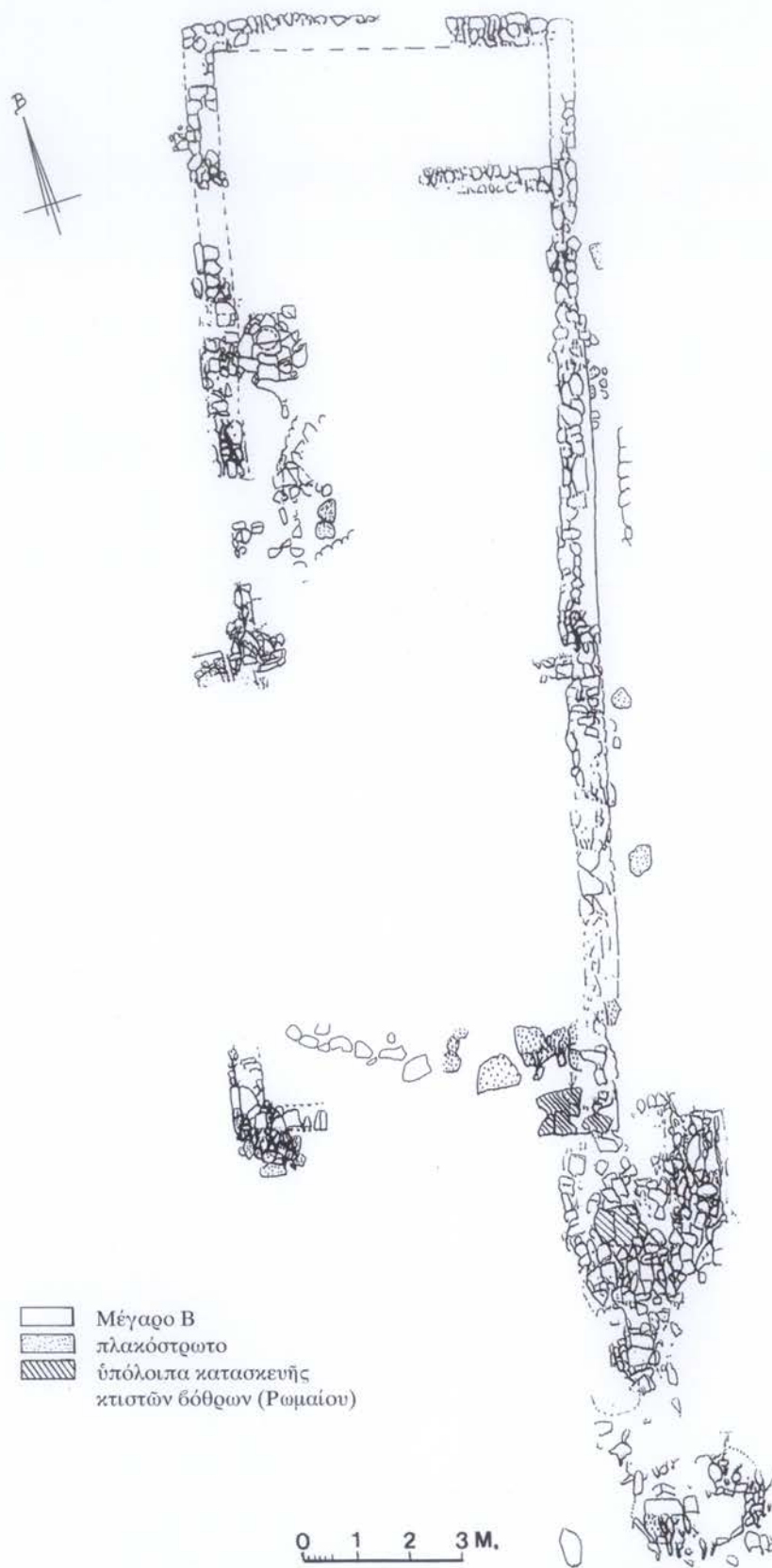

Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (σχ. Γ. Μακρῆς, 1984).

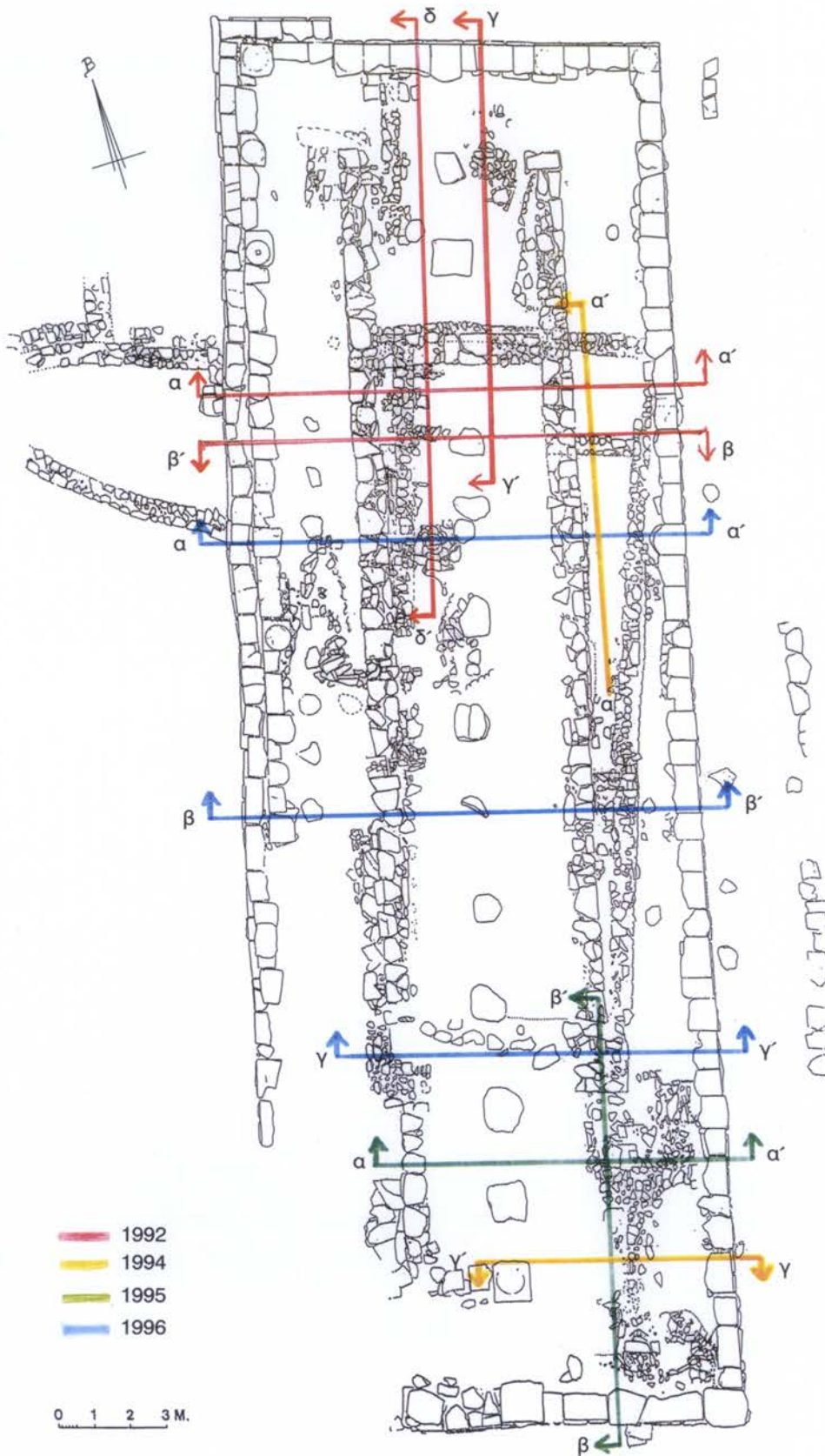

Κάτοψη της ανασκαφής υπό τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.

ΣΧΕΔΙΟ 6

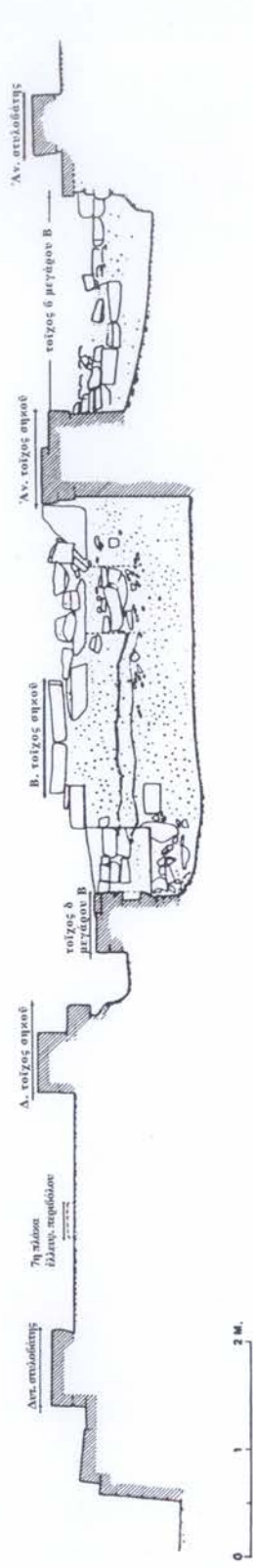

Το μέγαρο Β (σχ. Γ. Διαμαντόπουλος, 2003).

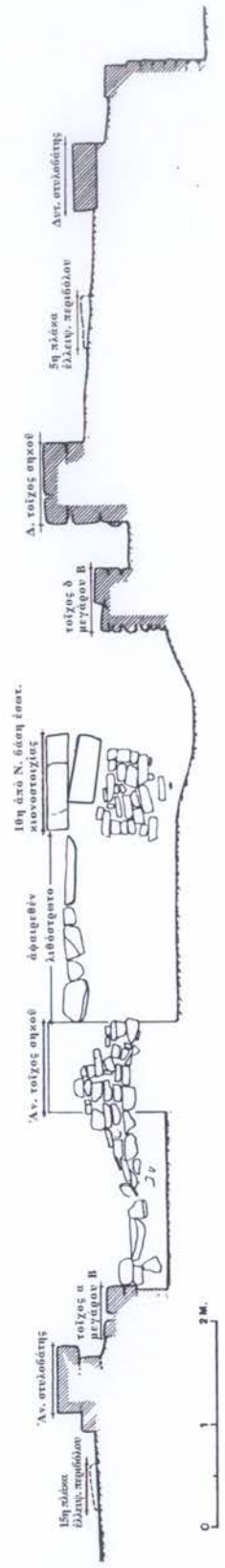

Κάτοψη τής ανασκαφής με τις τομές κατά μήκος και πλάτος (1992-1996).

ΤΟΜΗ α-α'

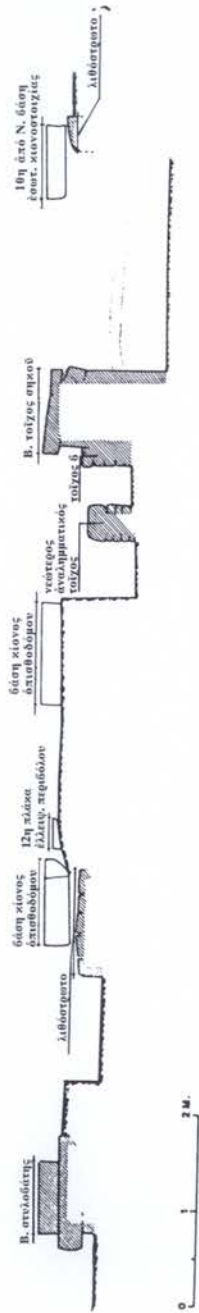

ΤΟΜΗ β-β'

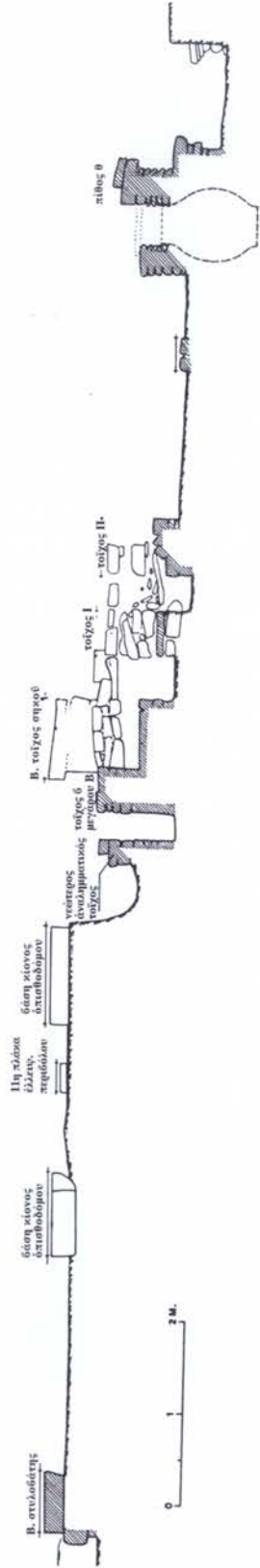

Τομές κατά πλάτος α-α', β-β', 1992.

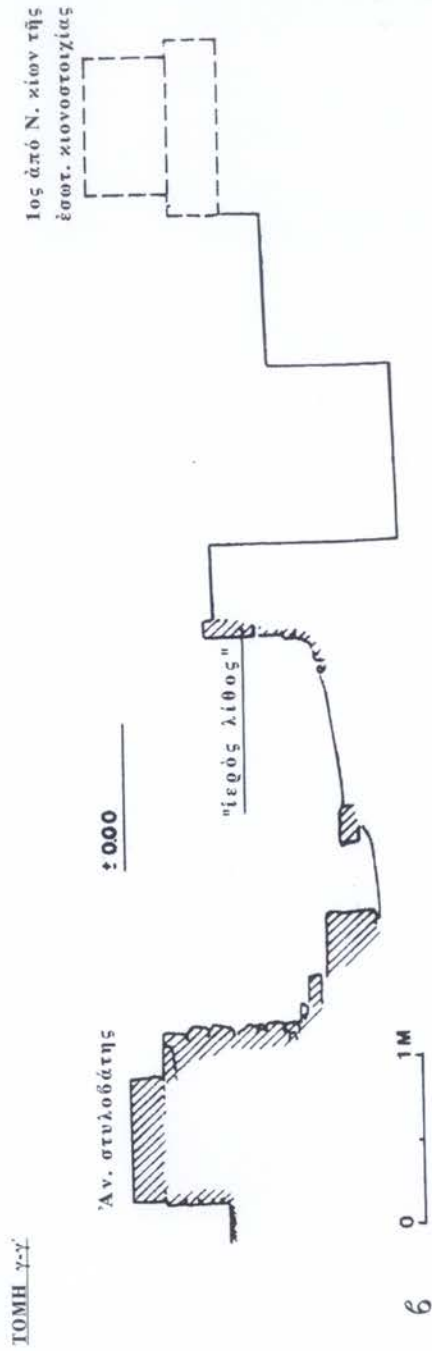
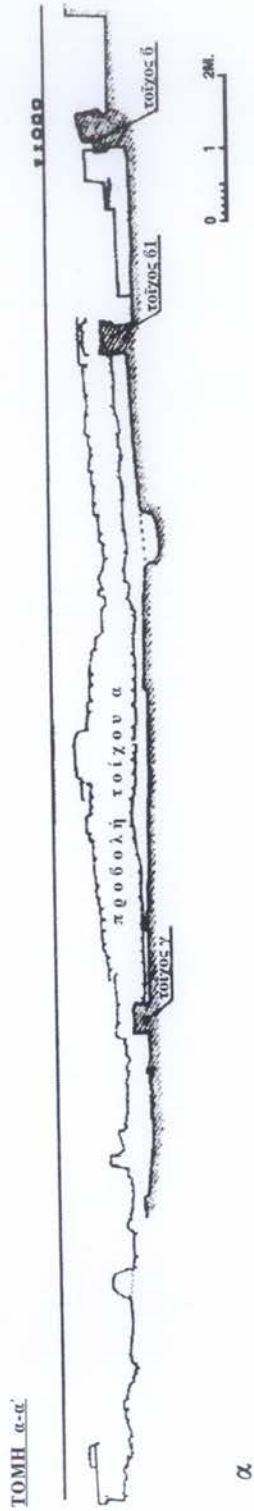
ΤΟΜΗ γ-γ'

ΤΟΜΗ δ-δ'

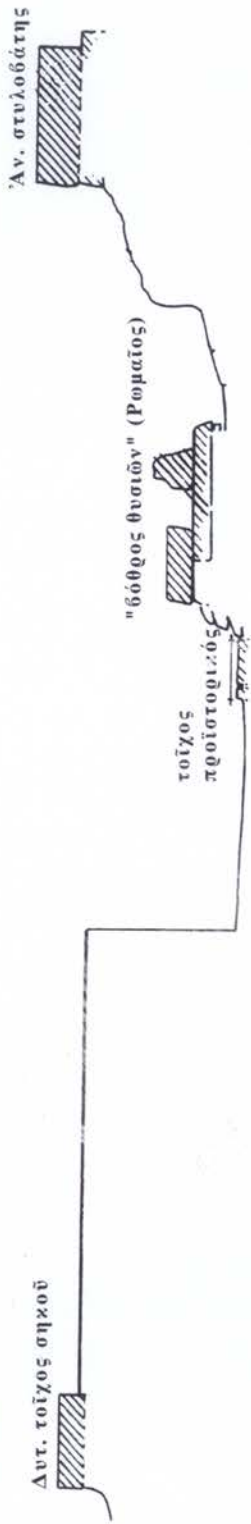
Τομές κατά μήκος γ-γ', δ-δ', 1992.

Τομές α-α' (κατὰ μῆκος) καὶ γ-γ' (κατὰ πλάτος) 1994.

ΤΟΜΗ α-α'

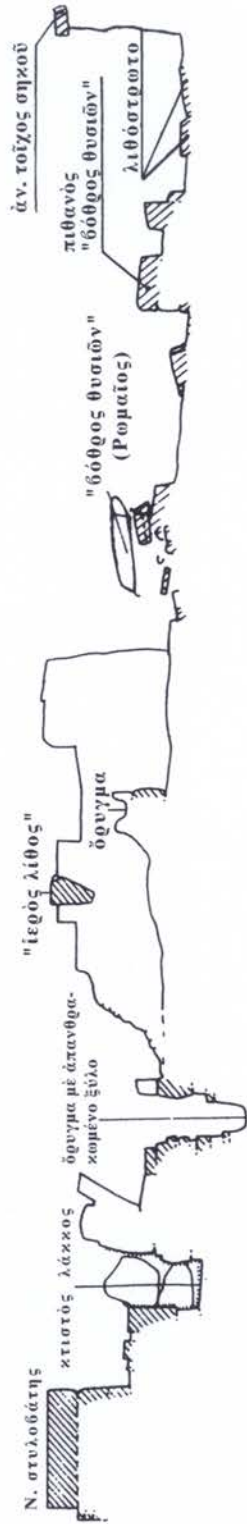
± 0.00

0 1 M.

ΤΟΜΗ β-β'

± 0.00

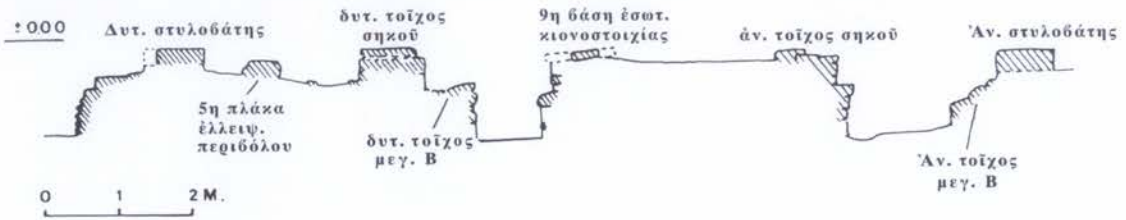

0 1 M.

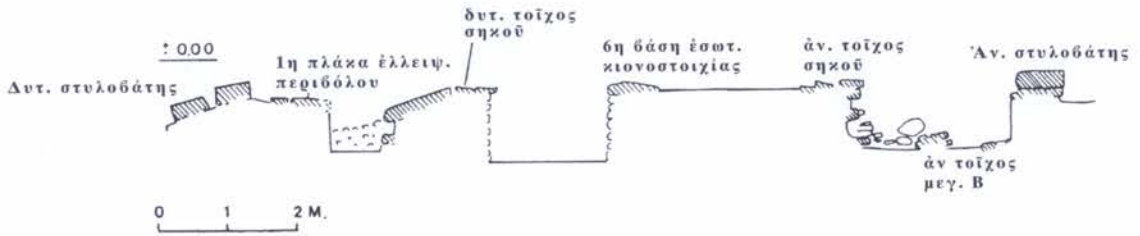
Τομές α-α' (κατά πλάτος) και β-β' (κατά μήκος), 1995.

ΣΧΕΔΙΟ 12

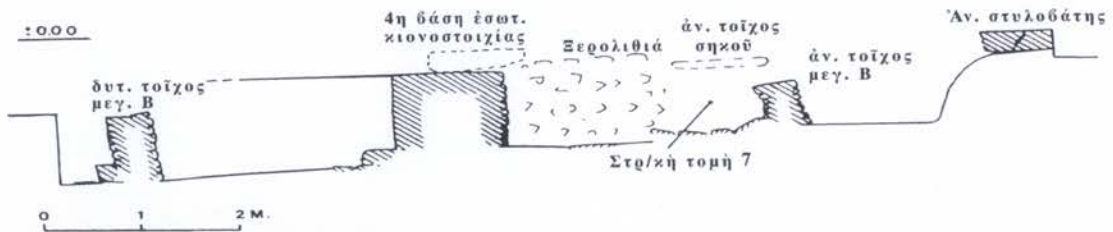
ΤΟΜΗ α-α'

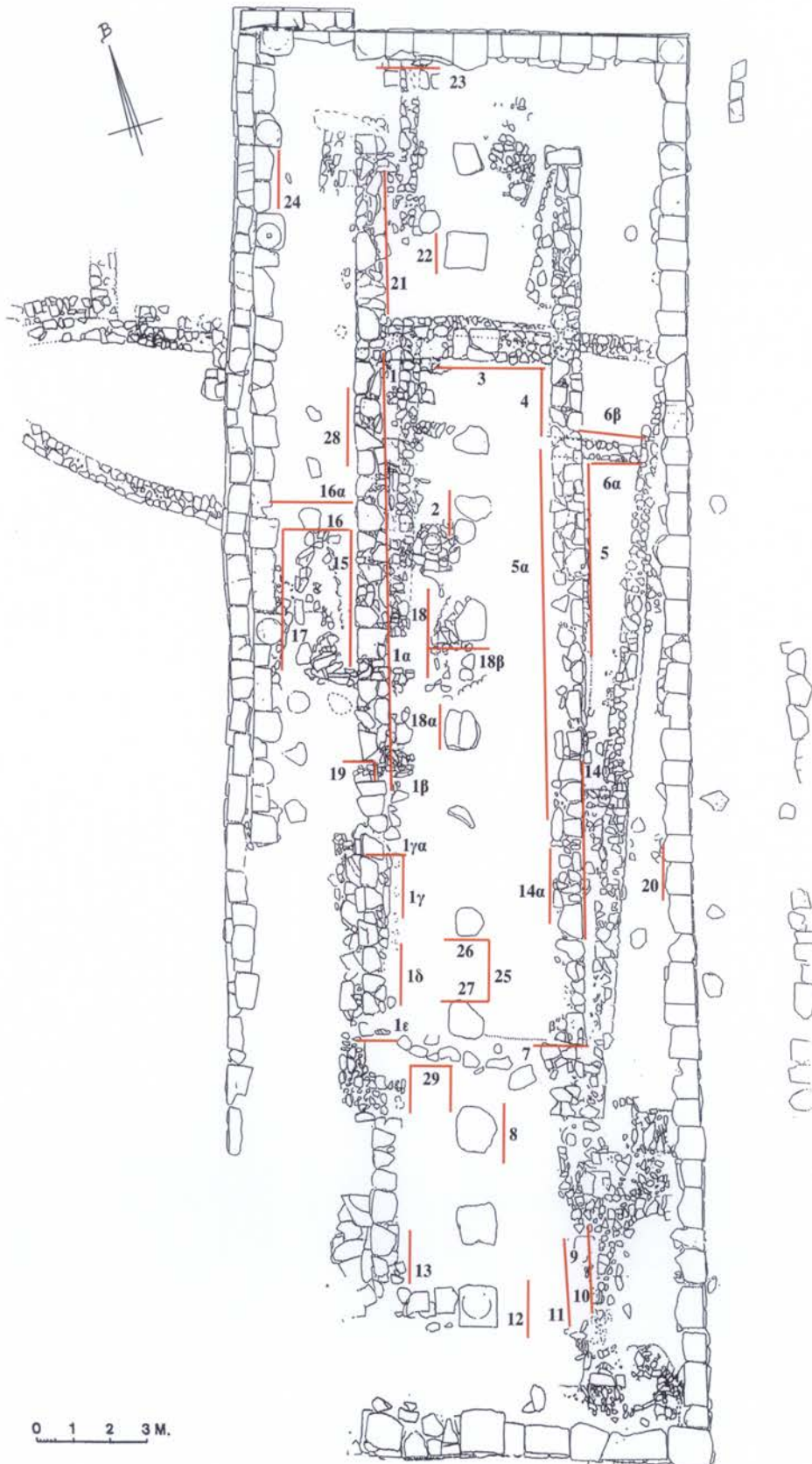

ΤΟΜΗ β-β'

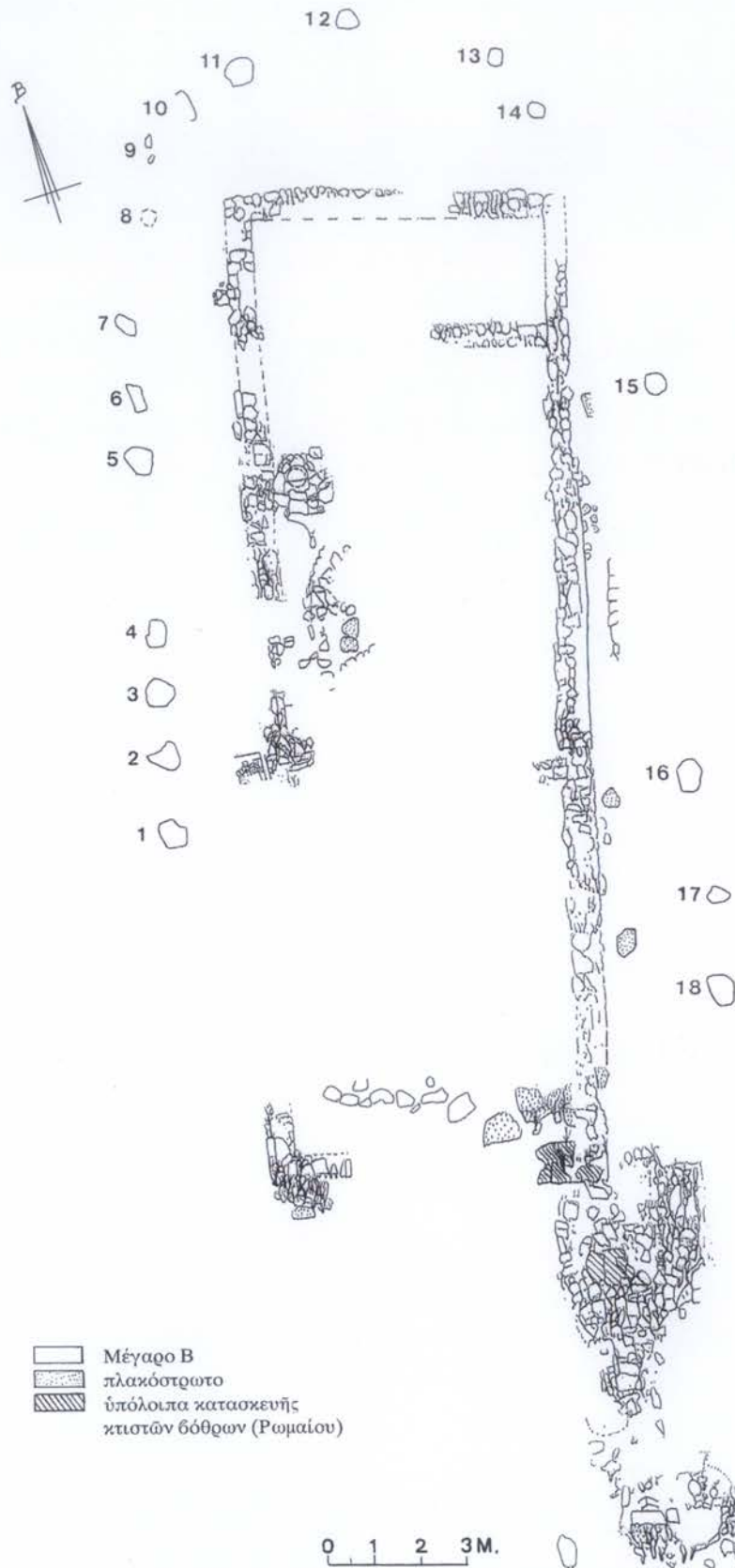
ΤΟΜΗ γ-γ'

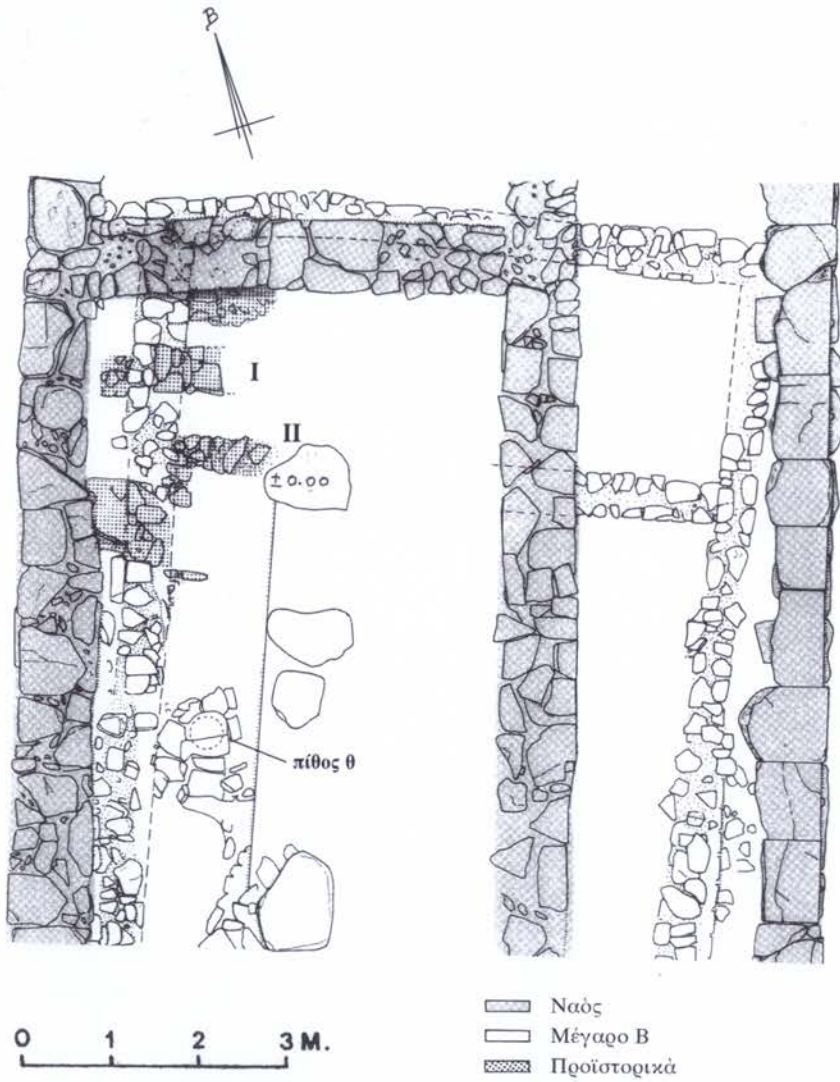

Οί στρωματογραφικές τομές της ανασκαφής υπό τὸν ναό.

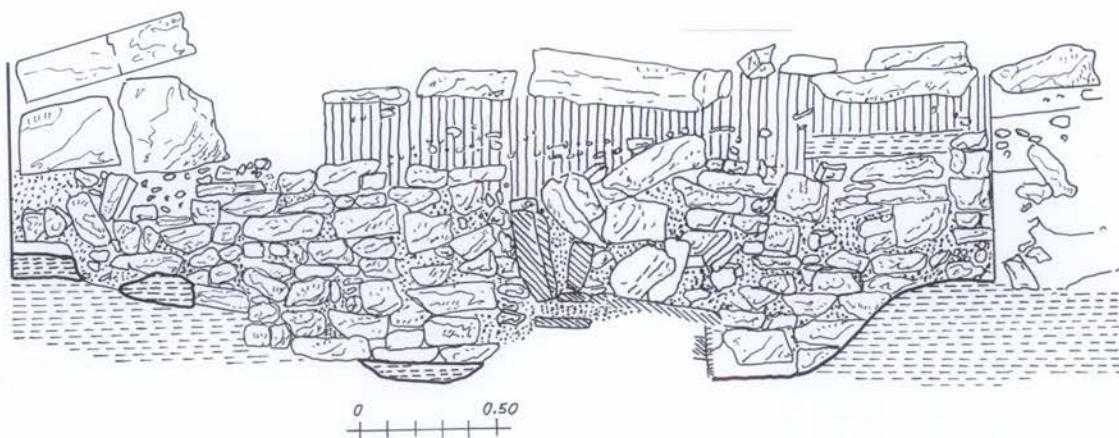
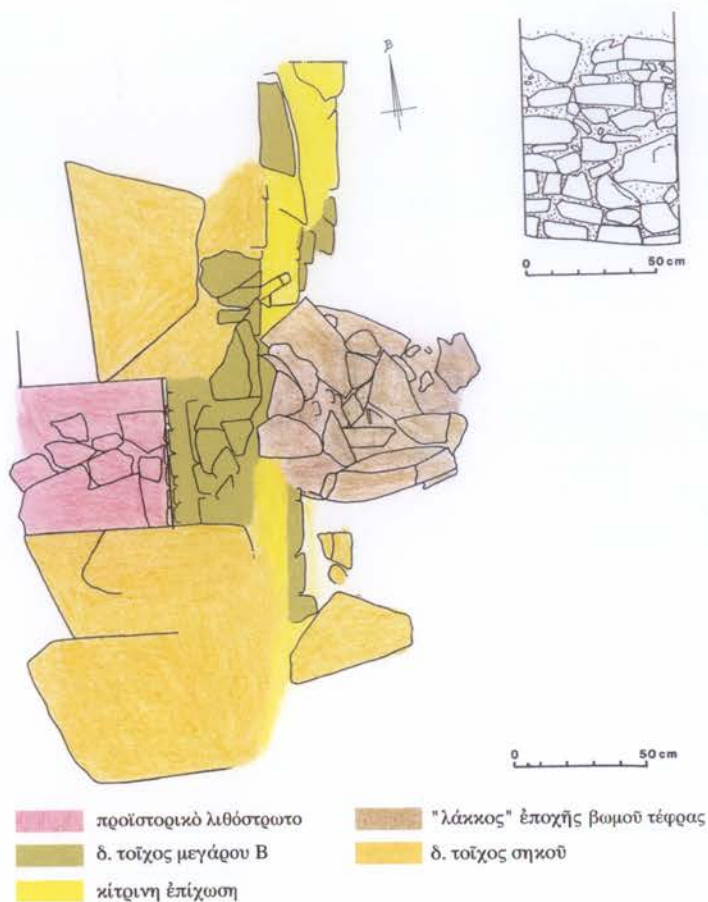
ΣΧΕΔΙΟ 14

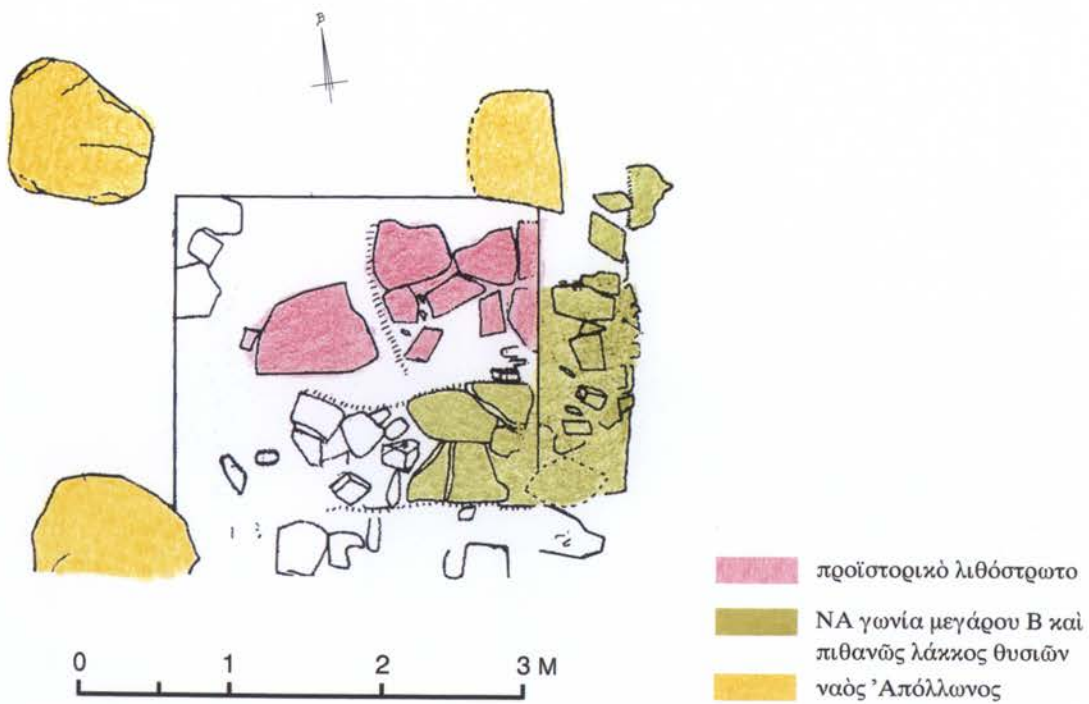
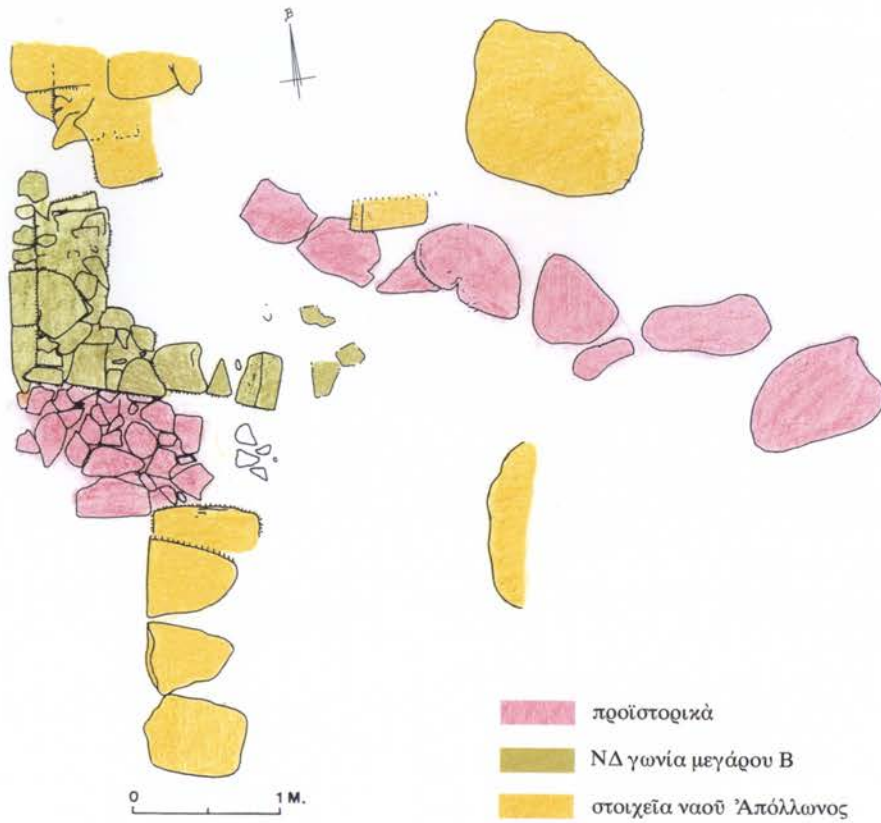
Ἡ θέση τῶν πλακῶν τοῦ ἔλλειψοειδούς περιβόλου σὲ σχέση μετὰ τὸ μέγαρο Β.

Τὸ βόρειο μέρος τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β.

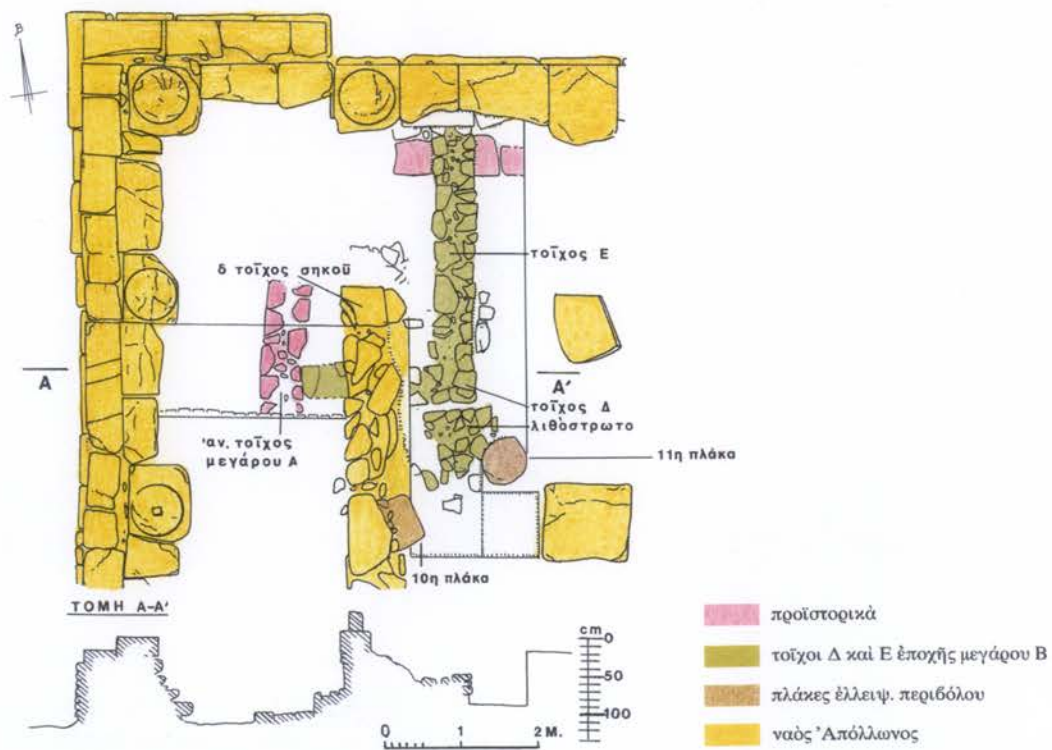

α. Κάτοψη τοῦ «λάκκου» στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β (τομὴ 1β) καὶ τοῦ παλαιότερου λιθοστρώτου ἐξωτερικῶς τοῦ τοίχου· δυτικὴ ὄψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου. β. Ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου (τομὴ 1β).

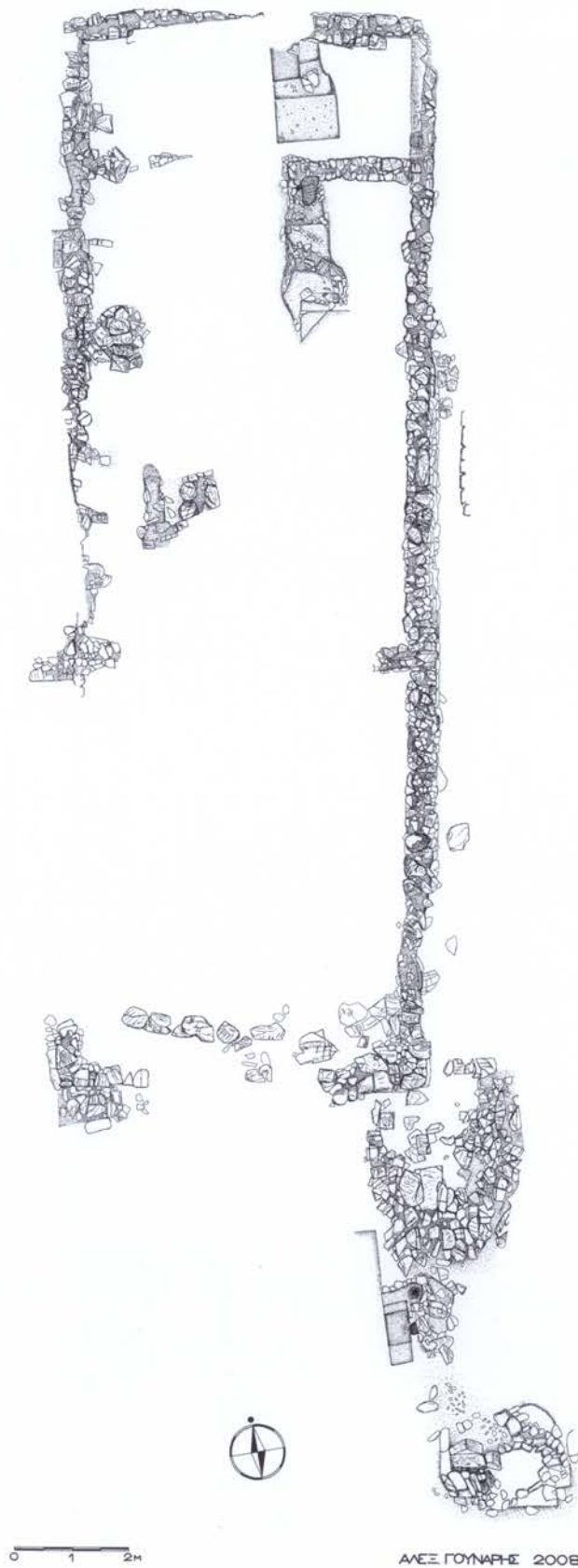

α. Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ μεγάρου Β καὶ ὁ τοῖχος θ. β. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ μεγάρου Β.

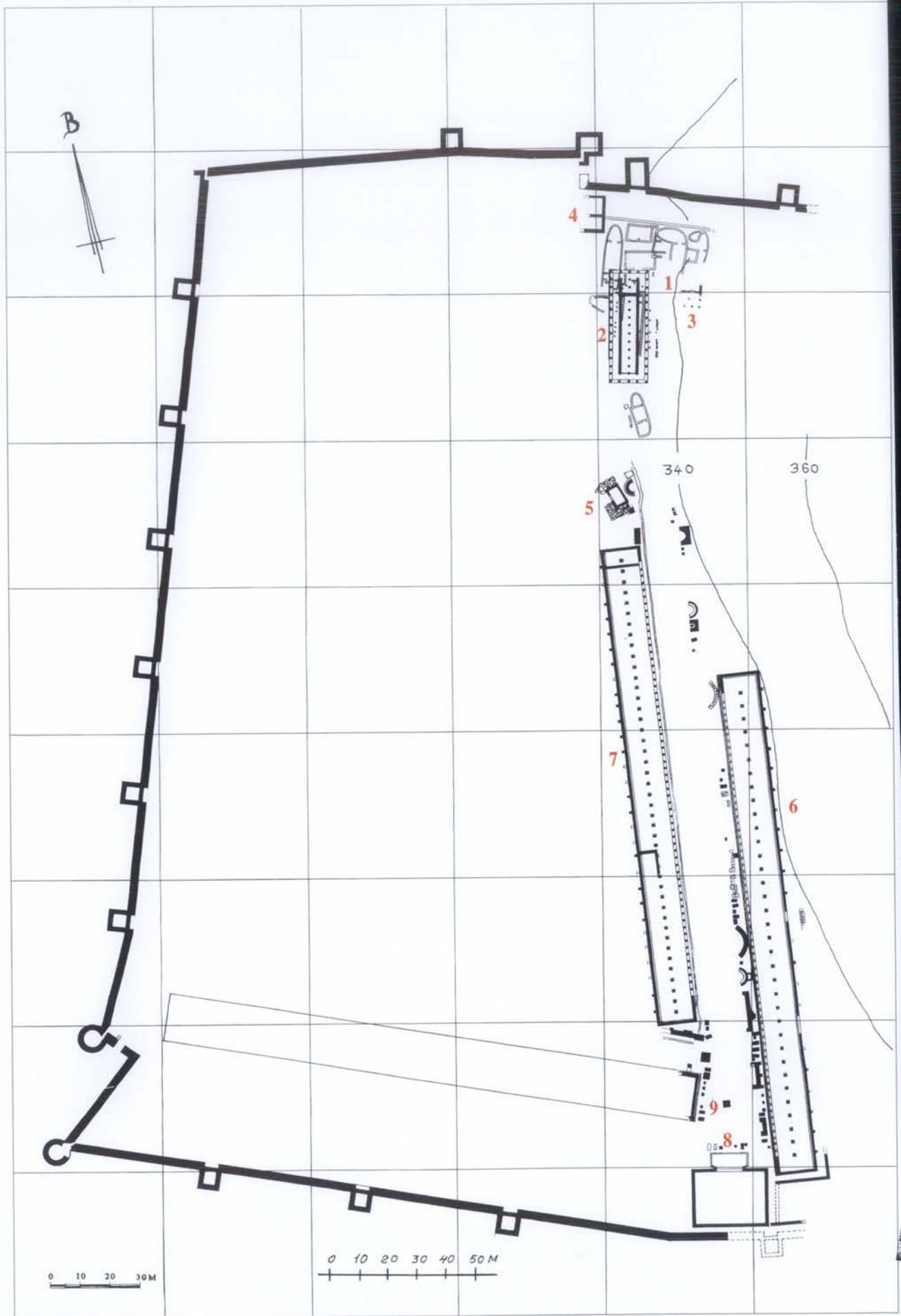
ΣΧΕΔΙΟ 18

α. Κάτοψη του χώρου πρό της ΝΑ γωνίας του μεγάρου Β. β. Κάτοψη της άνασκαφής κατά τη ΒΔ γωνία του ναού.

Τὸ μέγαρο Β (σχ. Ἀλέξ. Γούναρης, 2008).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- 1 Ύστεροελλαδικός οικισμός
- 2 Ναός Ἀπόλλωνος καὶ μέγαρο Β
- 3 Ναός Λυσείου
- 4 Ναός “Ἀρτέμιδος”
- 5 Κρήνη τῆς ἀγορᾶς
- 6 Ἀνατολική στοὰ
- 7 Δυτική στοὰ
- 8 “Βουλευτήριο”
- 9 Νότια στοὰ

- Ἑλληνιστικά
- ▨ Μέγαρο Β καὶ σύγχρονα κτίρια
- Προϊστορικά

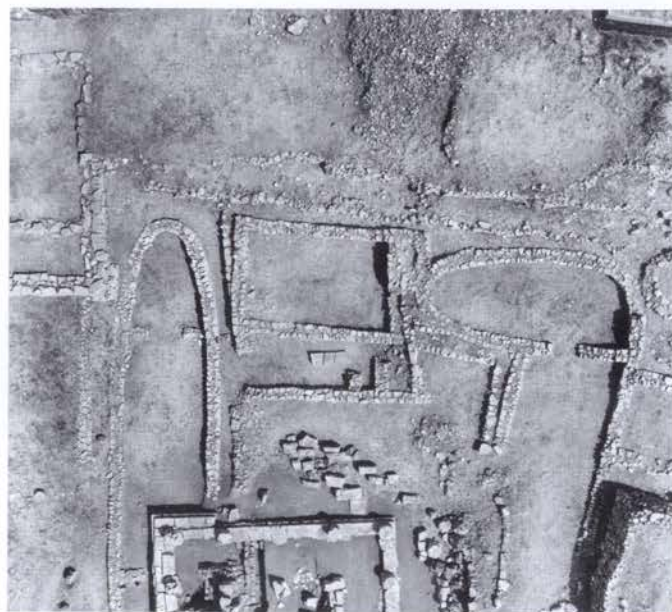
Γενικὴ κάτοψη τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς τοῦ Θέρμου.

A sepia-toned landscape photograph showing a wide valley with a river winding through it. The hills in the background are covered in sparse vegetation. The overall tone is warm and historical.

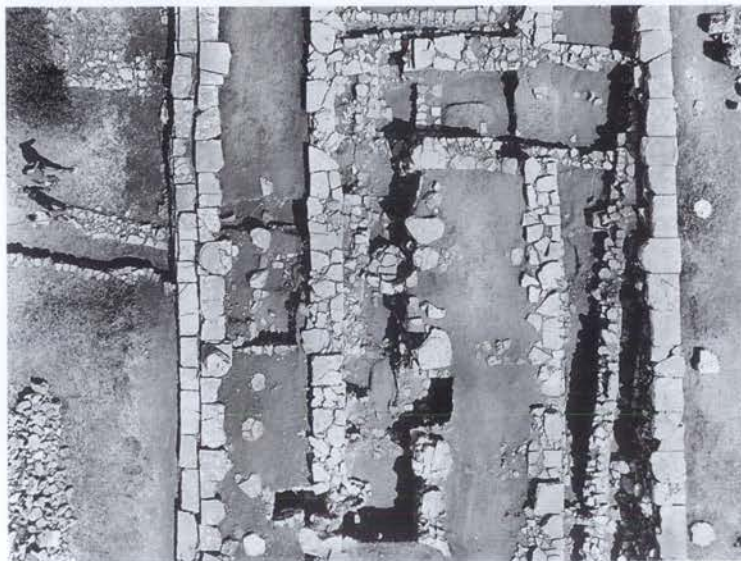
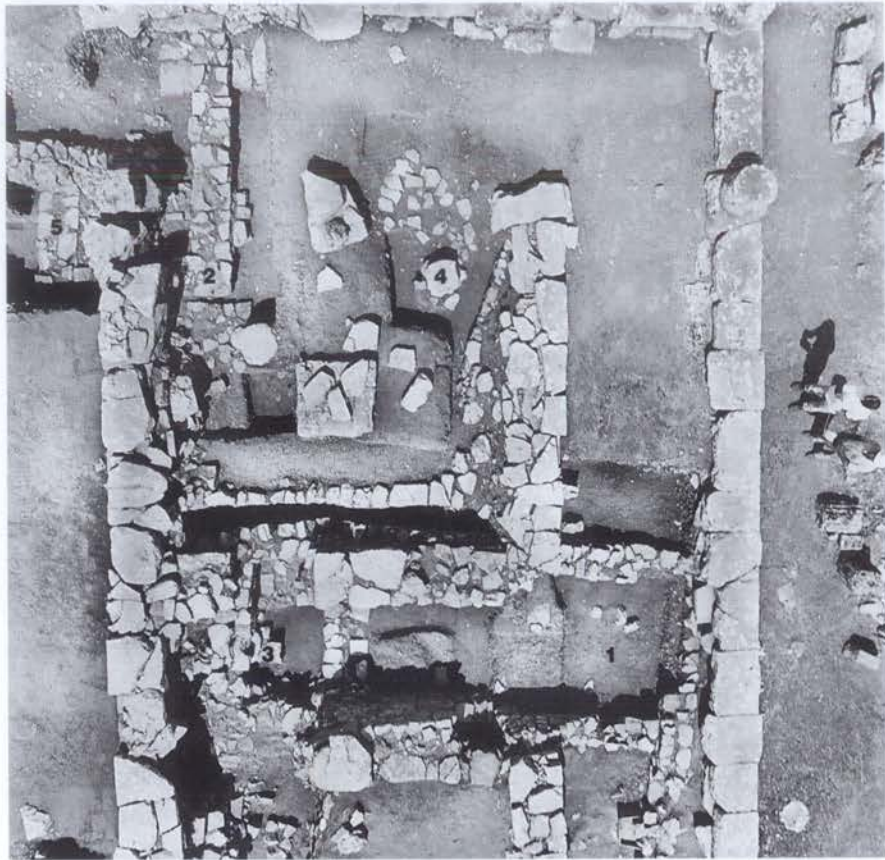
ΠΙΝΑΚΕΣ

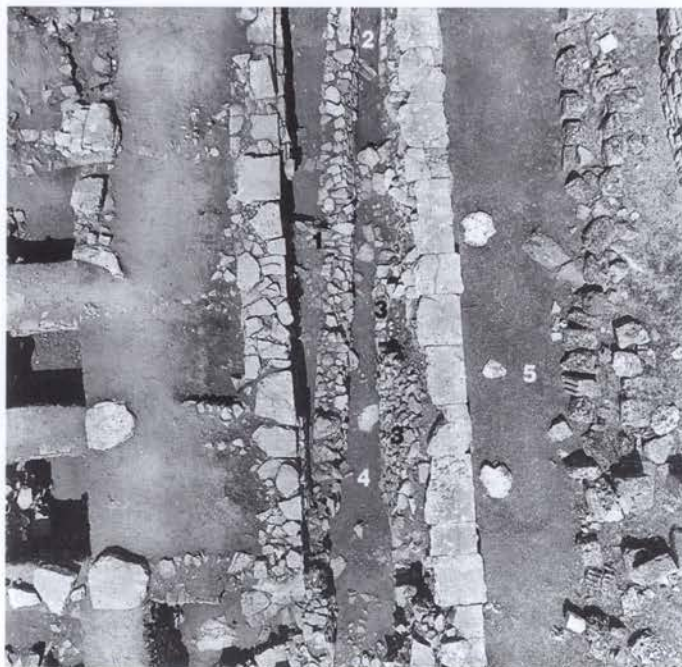
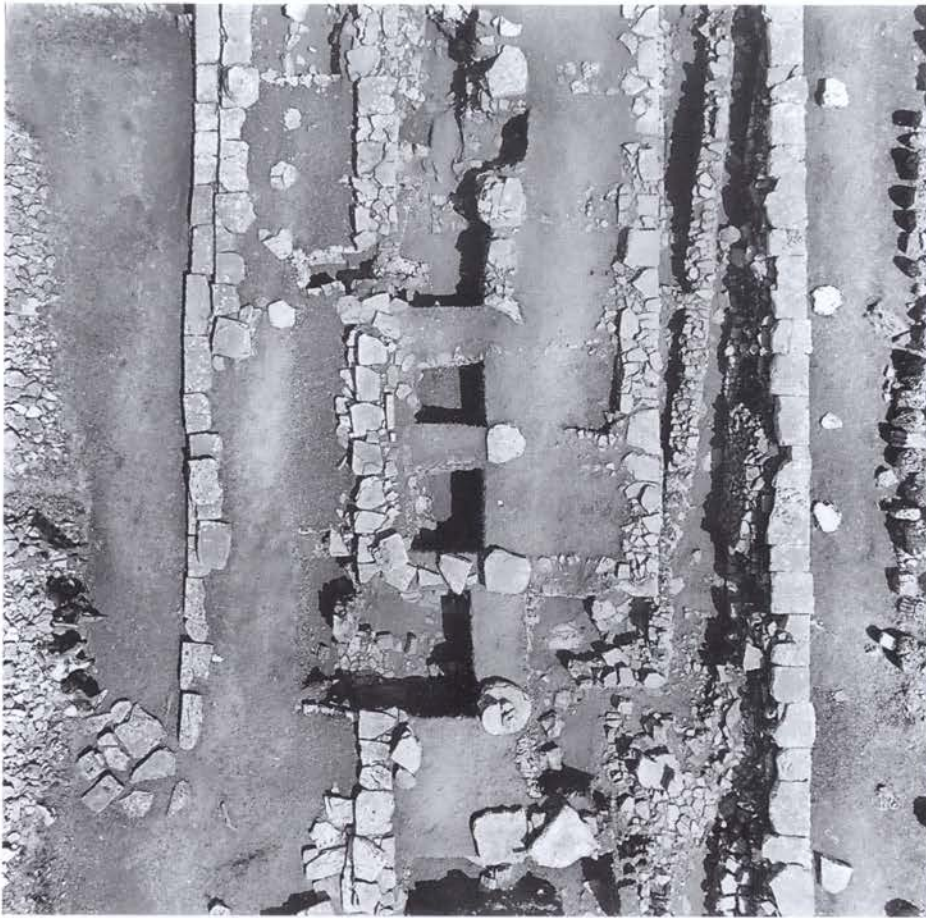

*α. Η άνασκαφή υπό τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Δεξιὰ ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου.
β. Ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς. Ἀριστερὰ μέρος τοῦ ναοῦ τῆς «Ἀρτέμιδος».*

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

α. Τὸ βόρ. μέρος τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β. 1 βόρειο δωμάτιο, 2 γωνία τειχῶν Δ-Ε, 3 τοίχος Ι, 4 12η πλάκα ἑλλειψοειδοῦς περιβόλου, 5 ἀν. τοίχος τοῦ μεγάρου Α. β. Τὸ βόρ. μέρος καὶ τὸ μέσο τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β.

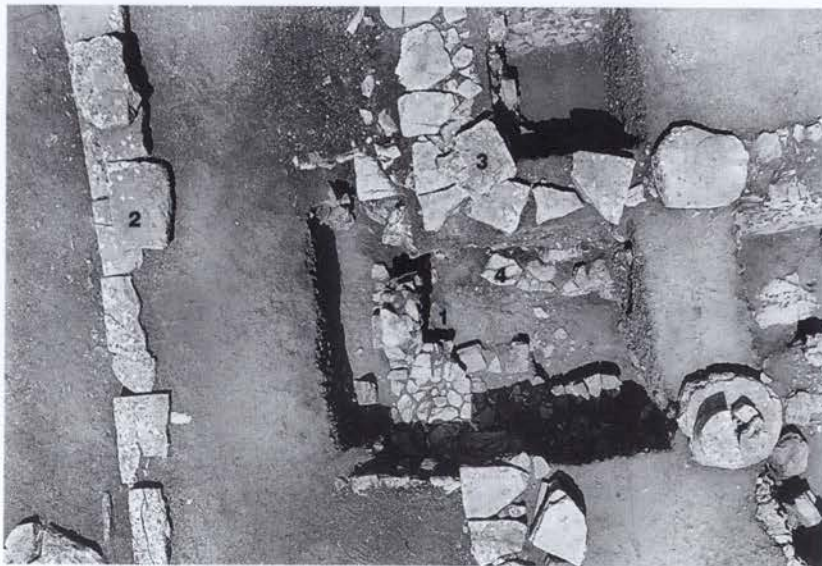
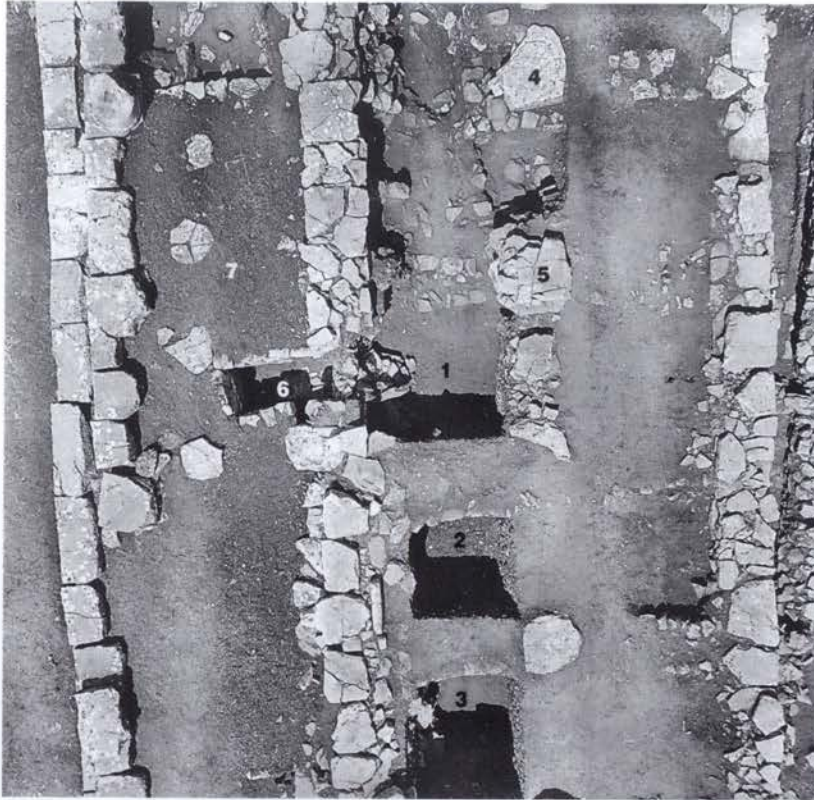

α. Τὸ μέσο καὶ τὸ νότ. μέρος τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β. β. 1 τοῖχος γ μεγάρου Β, 2 ἀν. ἀνάλημμα, 3 νεώτ. ἀνάλημμα, 4 προϊστ. λιθόστρωτο, 5 ἀν. πλάκες ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

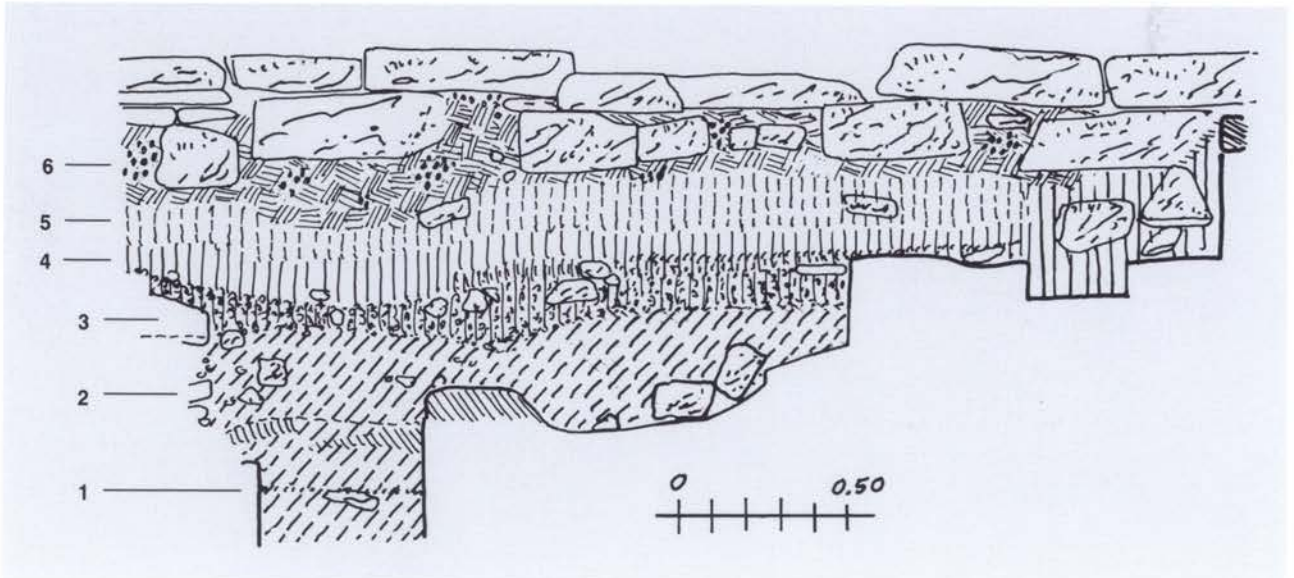
α. ΝΑ άκρο. 1 ΝΑ γωνία μεγ. Β, 2 «βόθρος» (Ρωμαϊός), 3 άτραπός, 4 λιθόστρωτο, 5 ιερός λίθος, 6 λάκκος κπιός, 7 κυκλ. κατασκευάσματα, 8 βόθροι. β. δυτ. μέρος. 1 προϊστ. άψιδωτό, 2 σκάμμα μεταξύ 4ης και 5ης πλάκας έλλειψειδούς περιβόλου, 3 πίσος θ, 4 ΒΔ γωνία μεγ. Β.

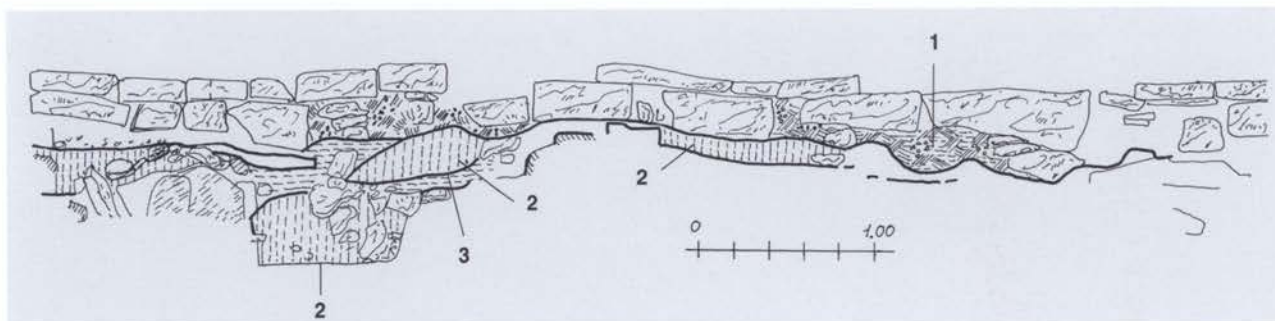
α. δυτ. μέρος. 1, 2, 3 τομές 1β, 1γ, 1δ, 4, 5 8η και 7η βάση κιονοστοιχίας, 6 τομή 19, 7 δυτ. πλάκες έλλειψοειδοῦς περιβόλου. β. ΝΔ άκρο. 1 ΝΔ γωνία μεγ. Β, 2 δυτ. στυλοβάτης, 3 δυτ. τοίχος σηκού, 4 τοίχος θ.

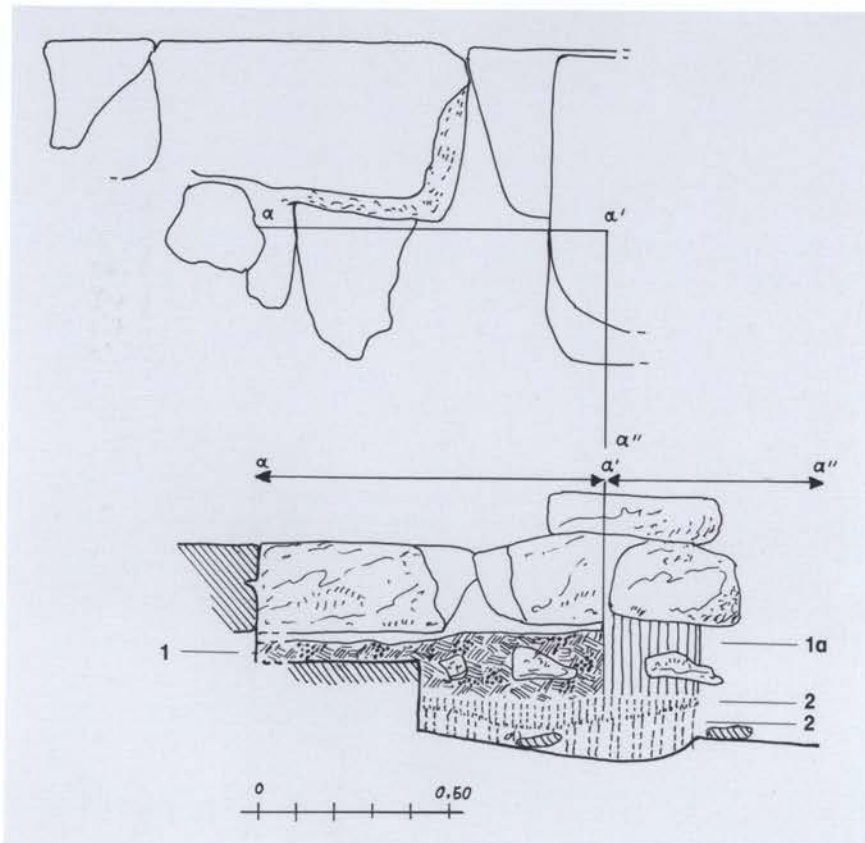
Νότιο άκρο. 1 κυκλ. κατασκευάσματα, 2 βράχος-«βωμός», 3 προϊστορικό κτήριο β.

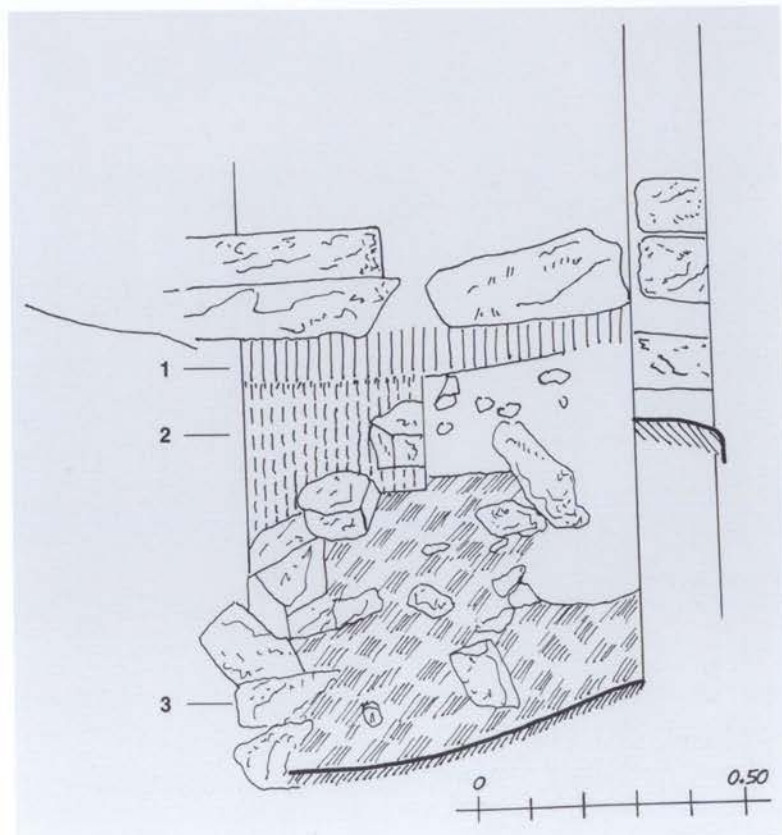
Στρωματογραφική τομή 1.

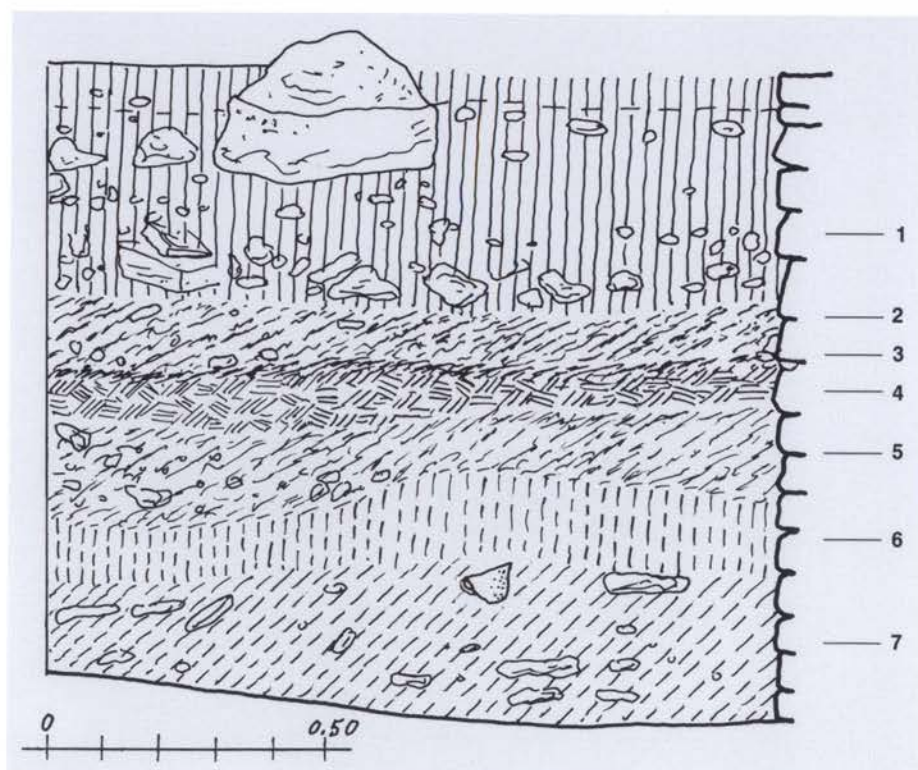
Στρωματογραφική τομή 1α. 1 δυτικός τοίχος μεγ. Β, 2 δυτικός τοίχος σηκοῦ.

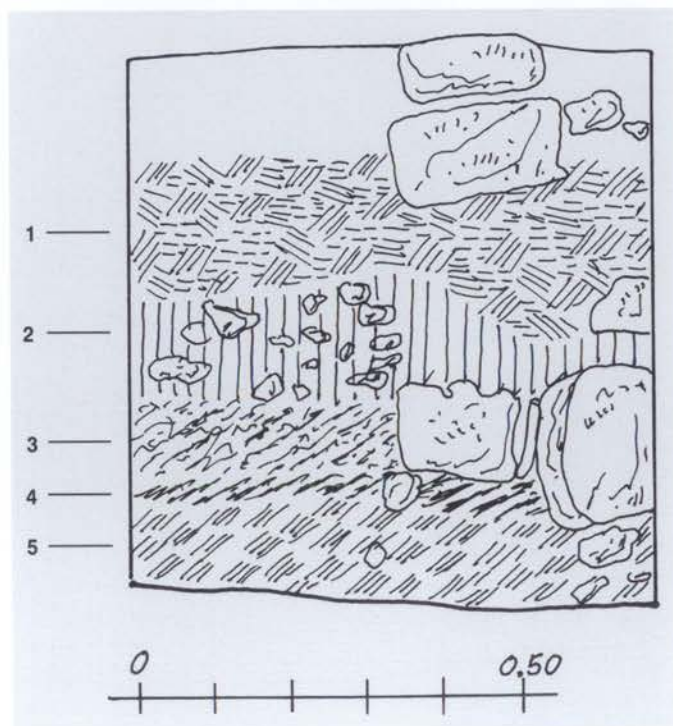
Στρωματογραφική τομή α-α'-α'' και πλακόστρωτο (1) παρά τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγ. Β (2).

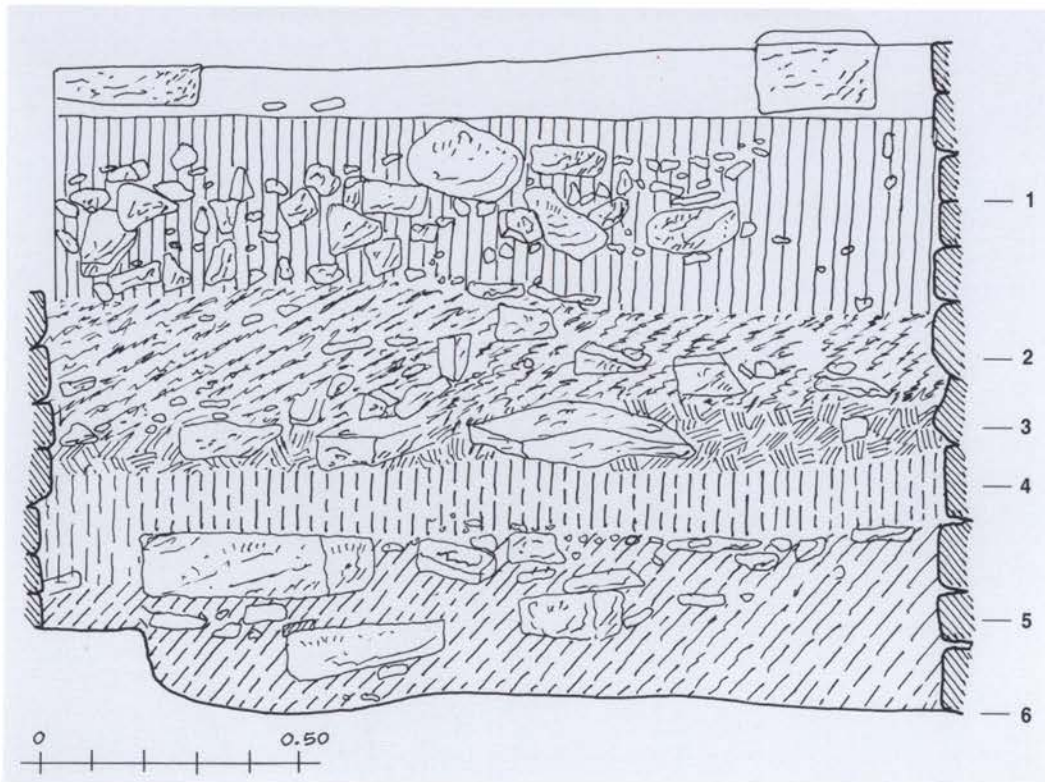
Στρωματογραφική τομή 1β.

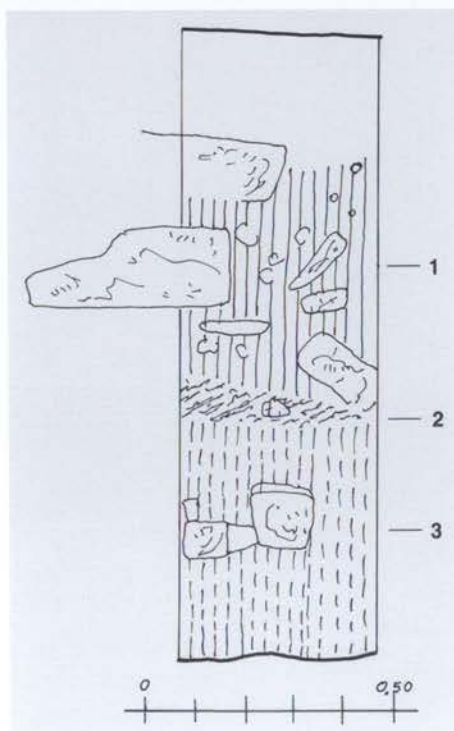
Στρωματογραφική τομή 1γ.

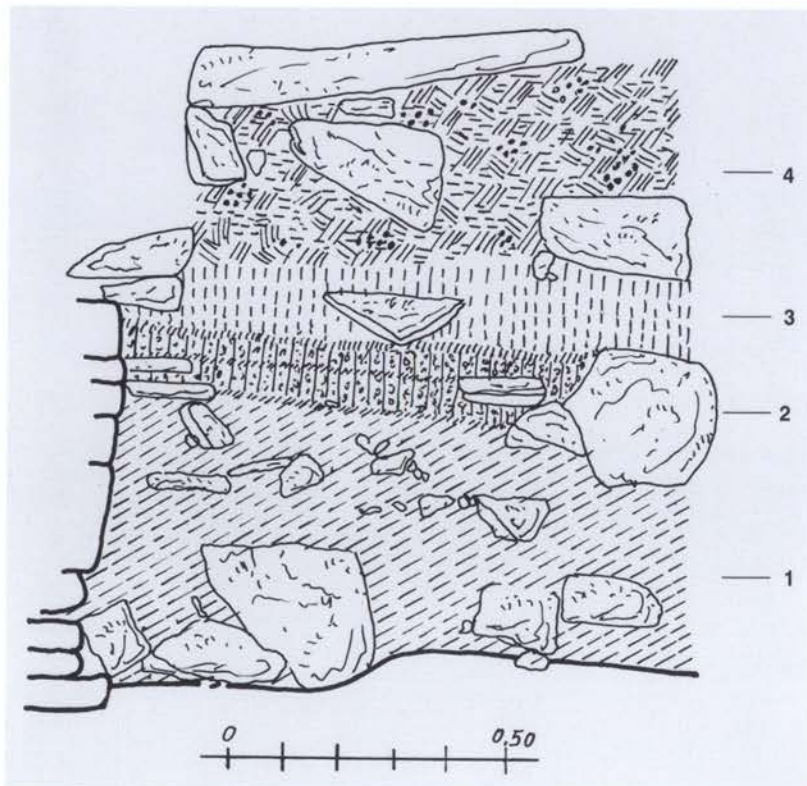
Στρωματογραφική τομή 1γα.

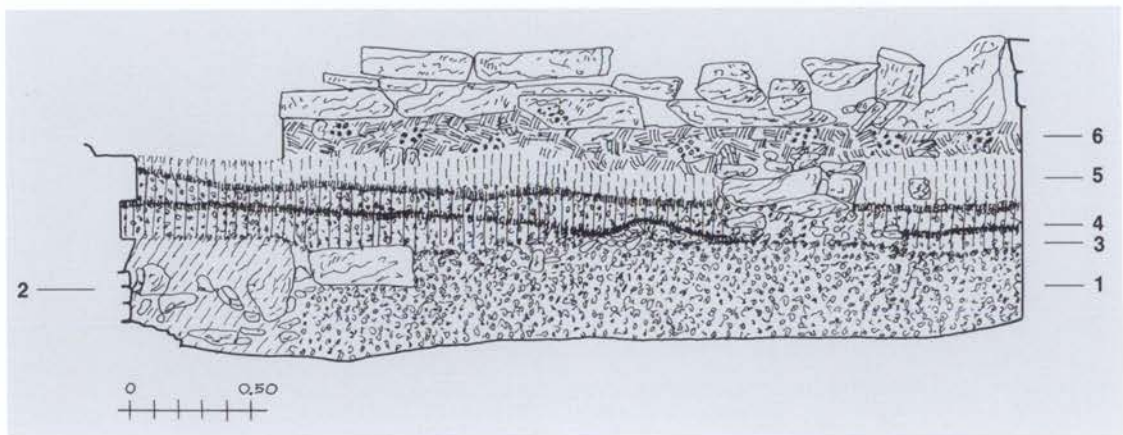
Στρωματογραφική τομή 1δ.

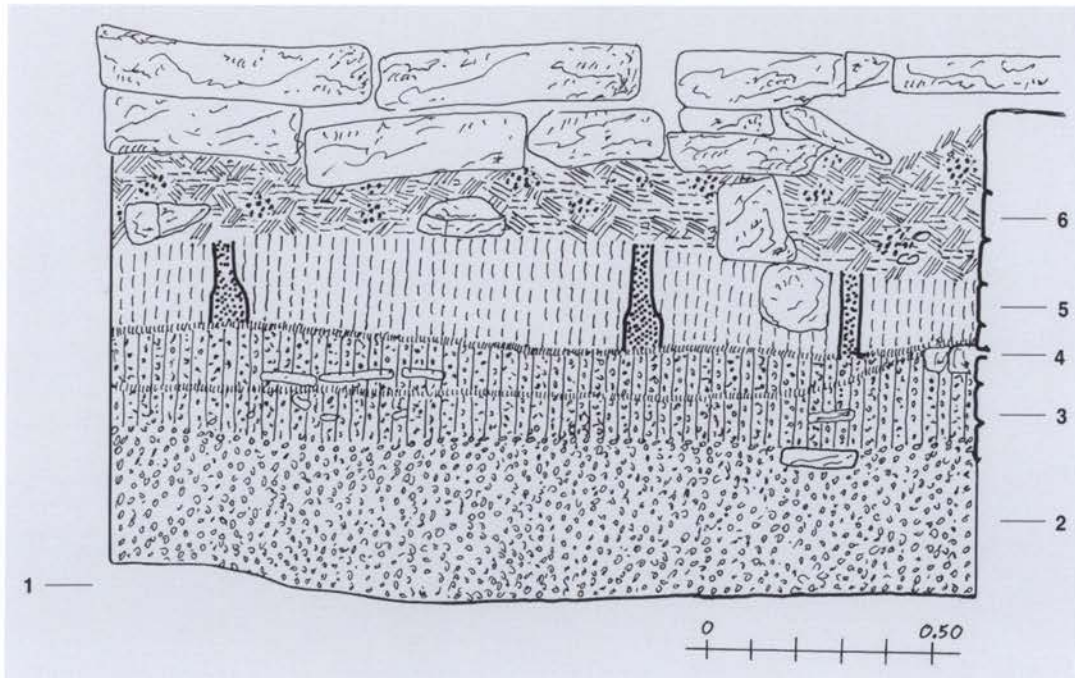
Στρωματογραφική τομή 1ε.

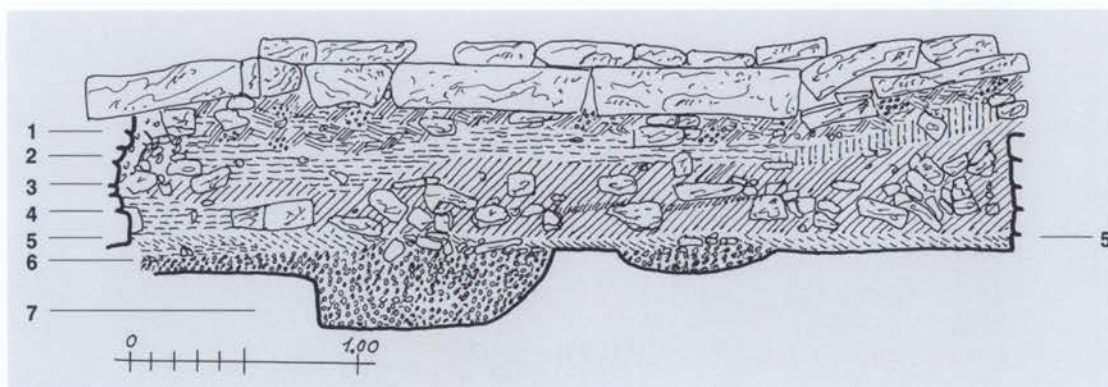
Στρωματογραφική τομή 2.

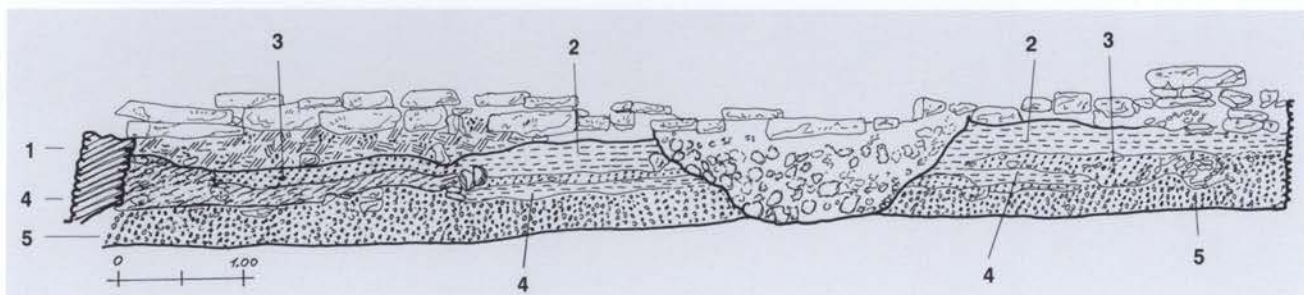
Στρωματογραφική τομή 3.

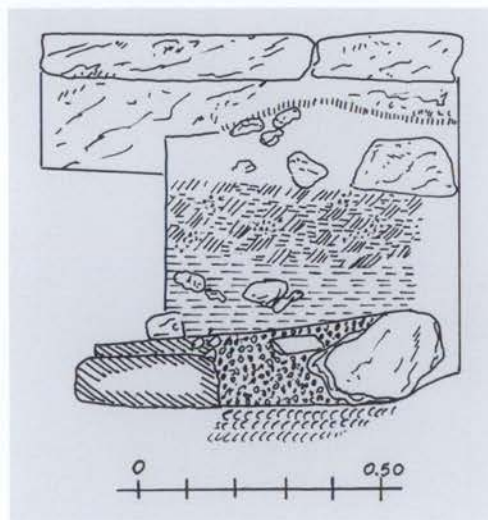
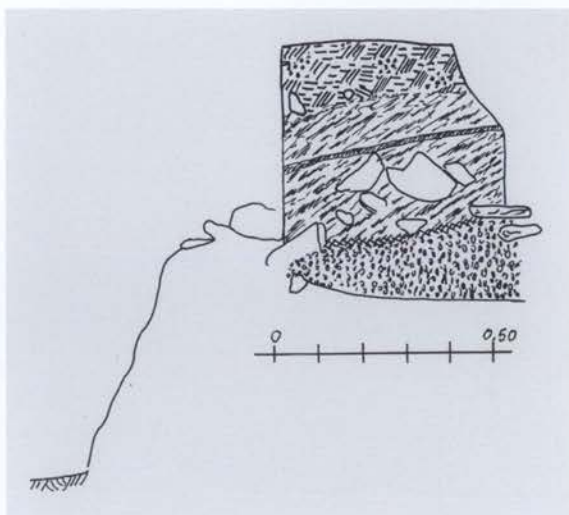
Στρωματογραφική τομή 4.

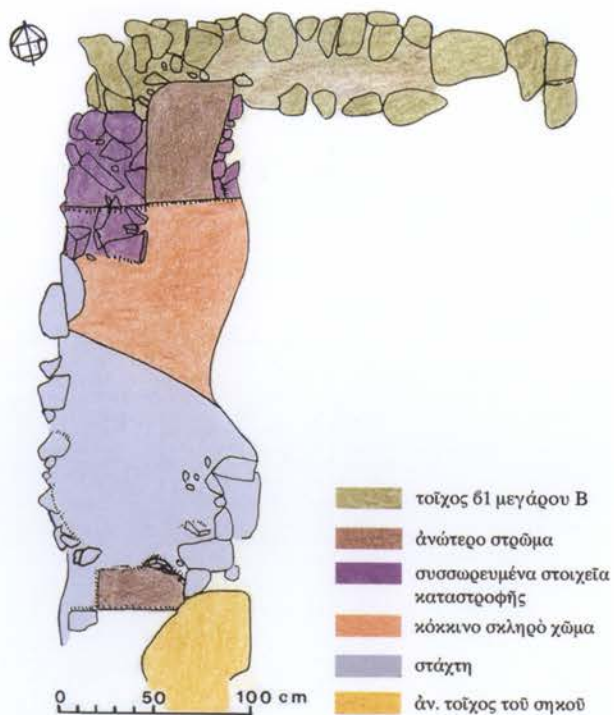
Στρωματογραφική τομή 5.

Στρωματογραφική τομή 5α.

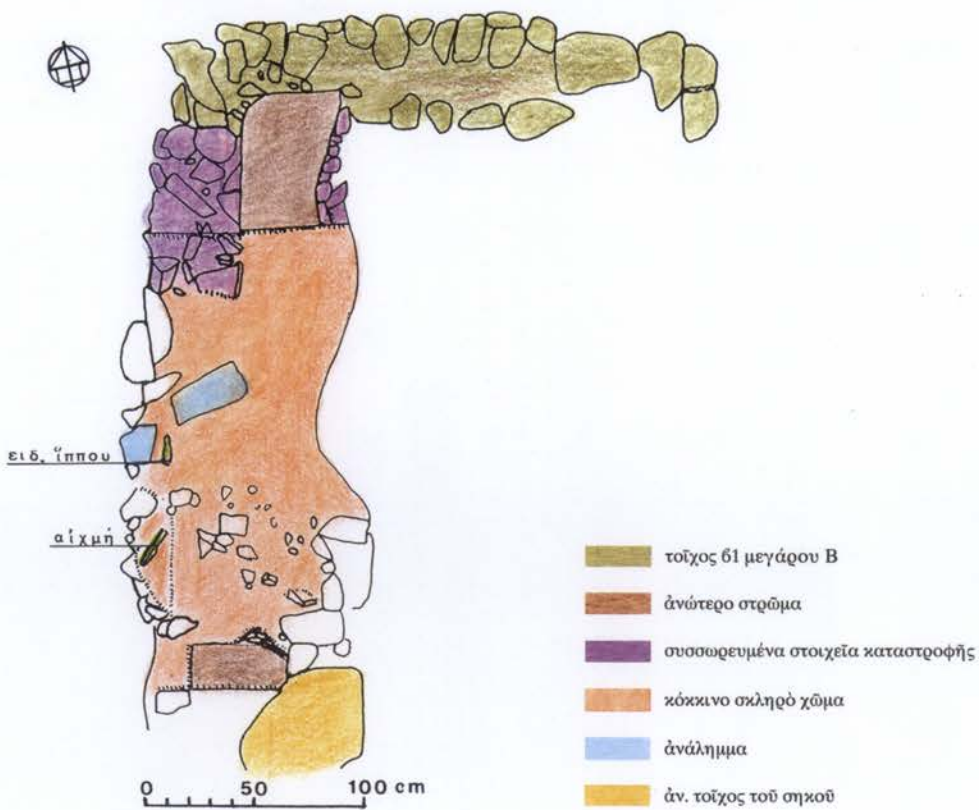
α. Μάρτυρας 6. β. Τομές 5β, 5γ (μάρτυρες 6, 7), μεταξύ των 5 και 5α.

α. Άνωτερο στρώμα μεταξύ τῶν τομῶν 5 καὶ 5α. β. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀνώτερου στρώματος.

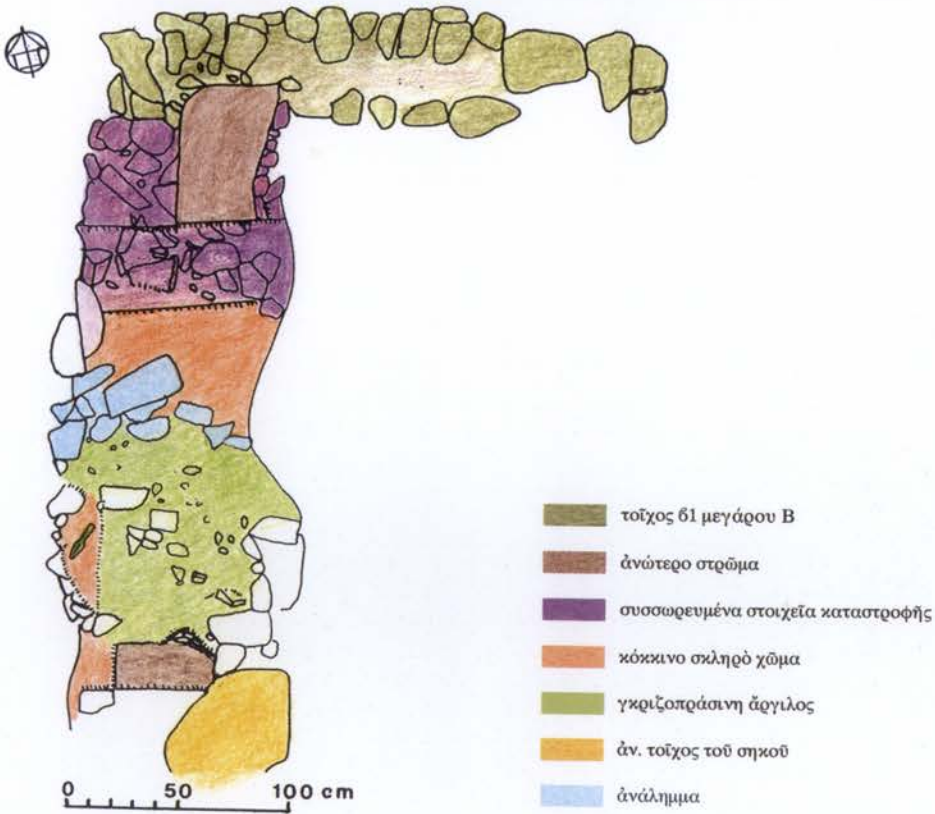
α. Μετά από την αφαίρεση της α' στρώσης του στρώματος 3 (τ. 5, 5α). β. Μετά από την αφαίρεση του στρώματος 4 (τ. 5, 5α).

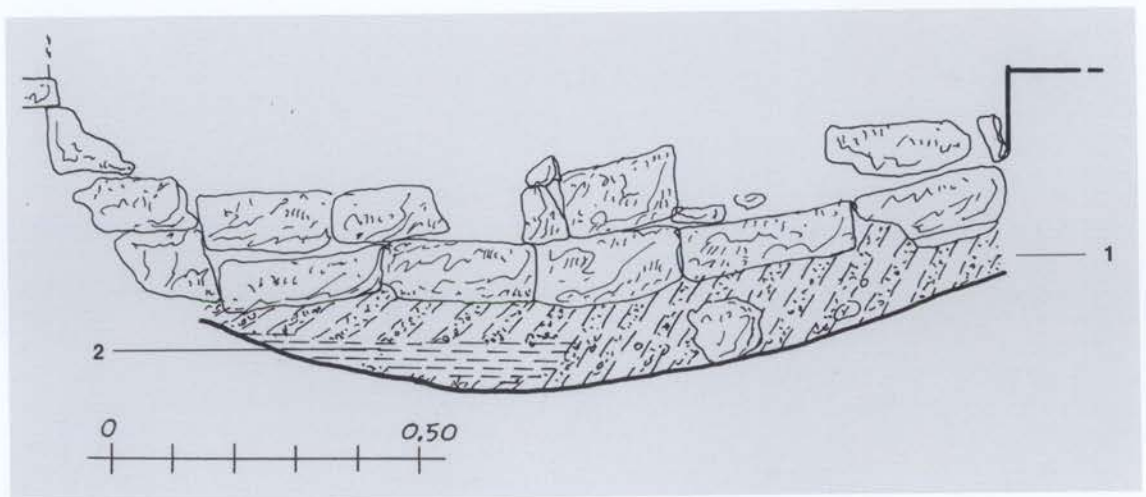
α-β. Μετά από την αφαίρεση τής ά στρώσης του στρώματος 3 (τ. 5, 5α).

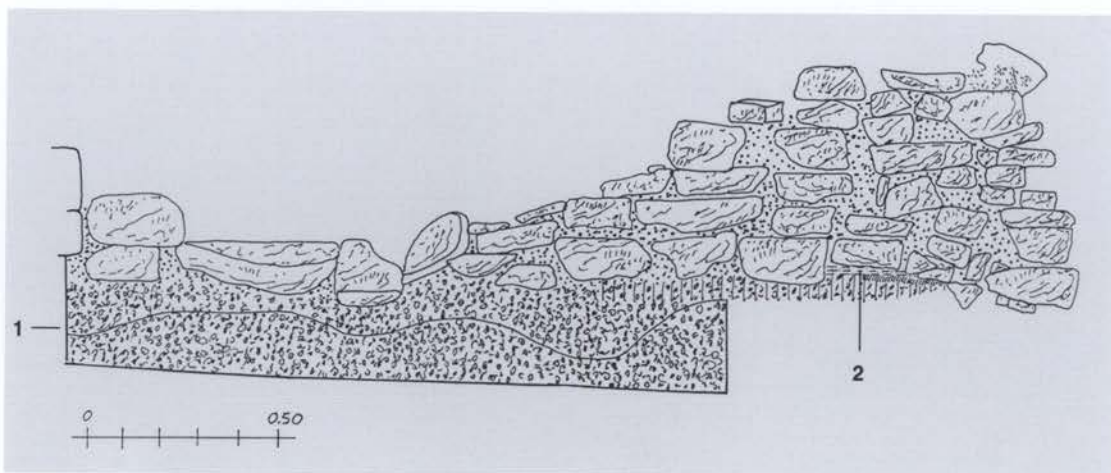
α-β. Τὰ χάλκινα εὐρήματα στὸ ἐπίπεδο 3 τῆς τομῆς 5α.

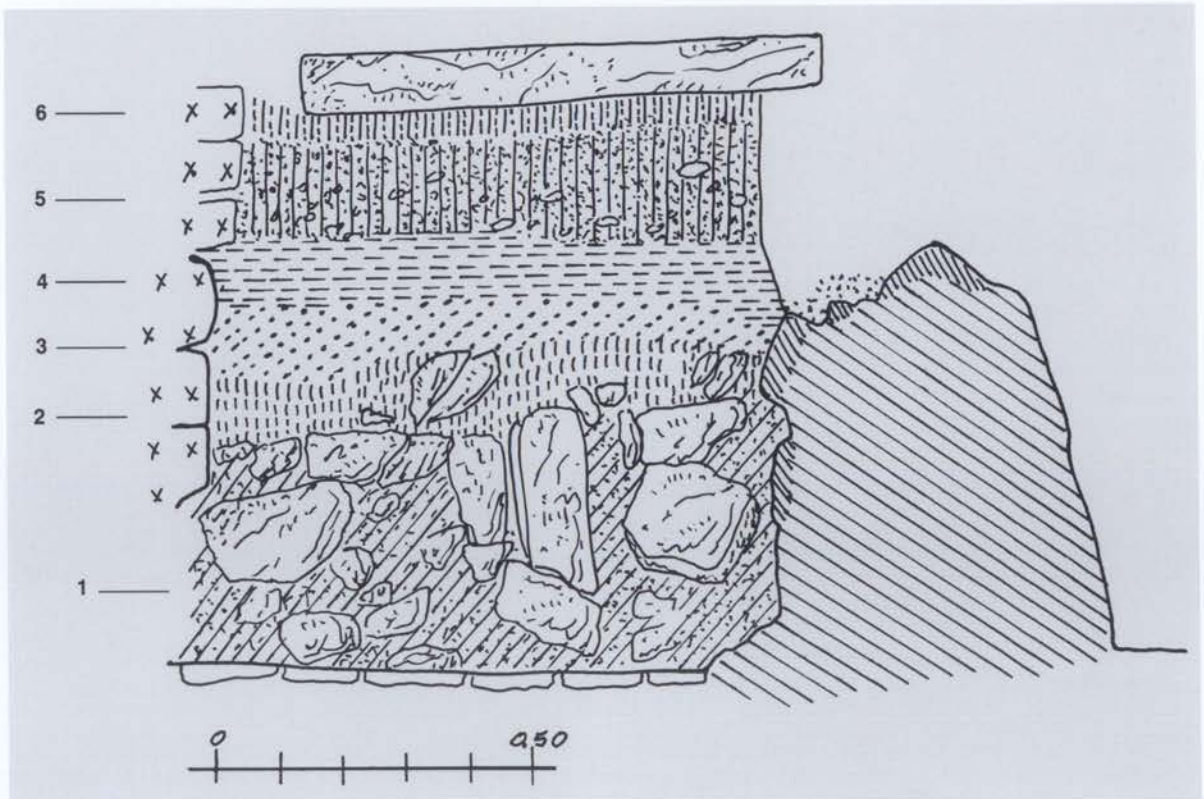
Ἡ κατώτερη στρώση τοῦ ἐπιπέδου 3 (τ. 5, 5α) με γκριζοπράσινη ἄργιλο (1) καὶ πλακοειδεῖς λίθους ἀναλήμματος (2).

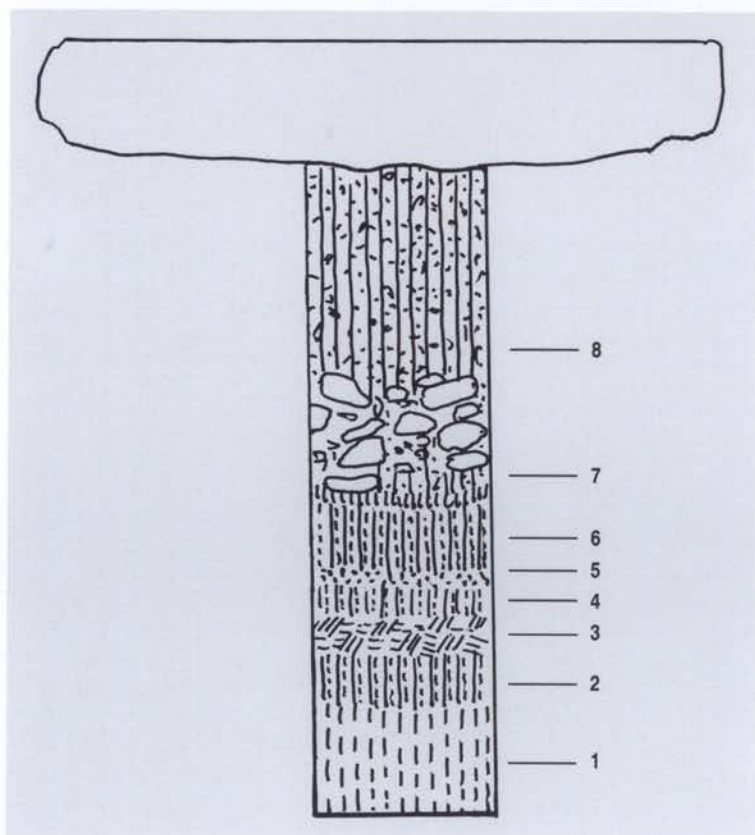
Στρωματογραφική τομή 6α.

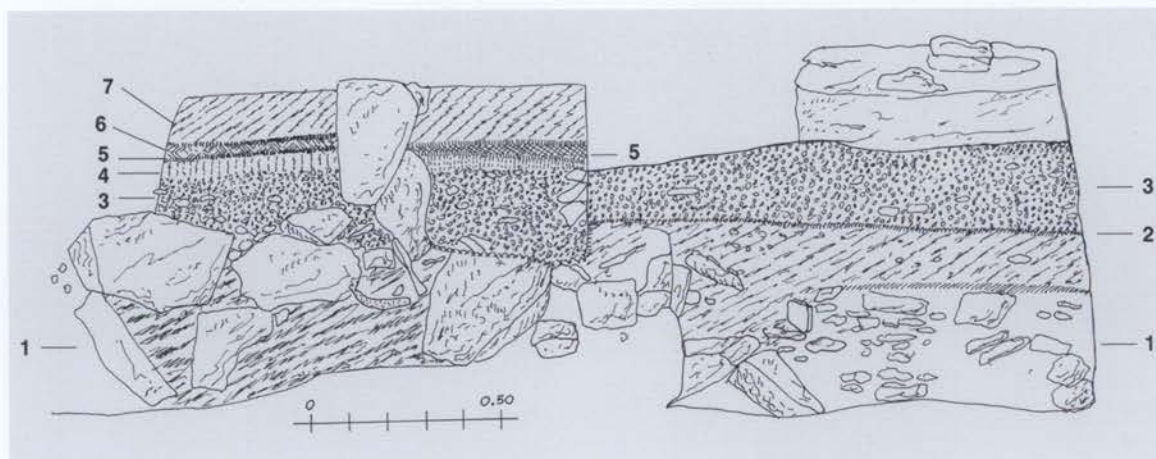
Στρωματογραφική τομή 6β.

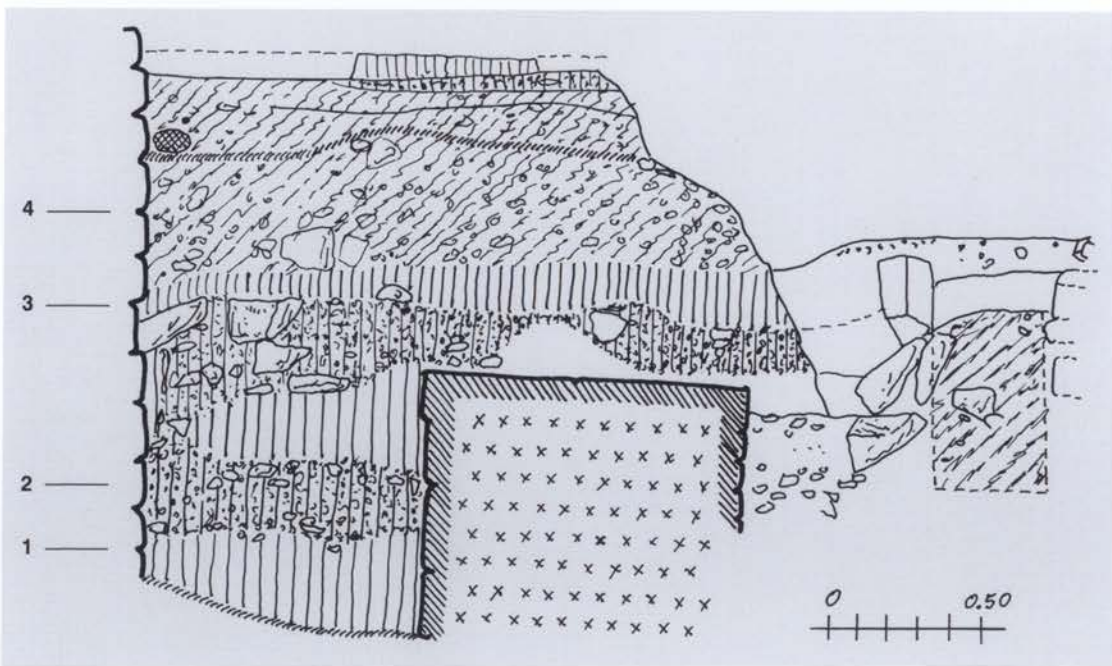
Στρωματογραφική τομή 7.

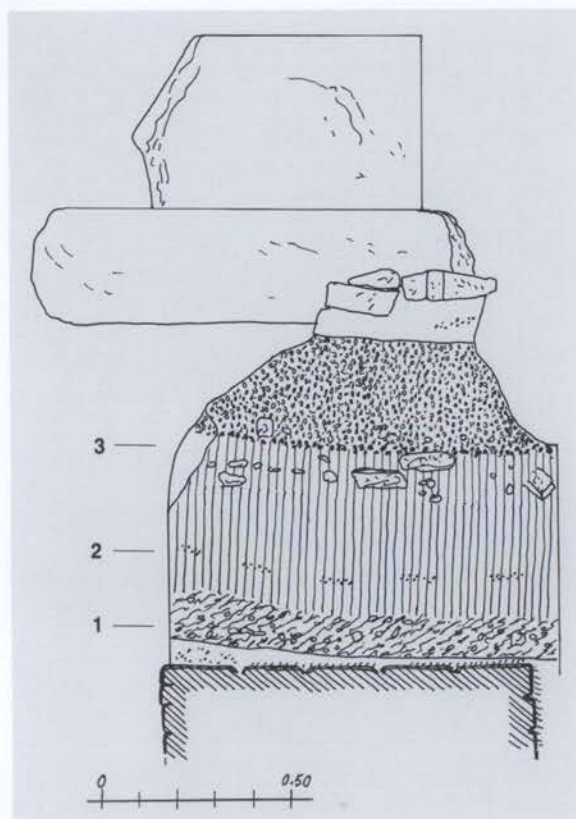
Στρωματογραφική τομή 8.

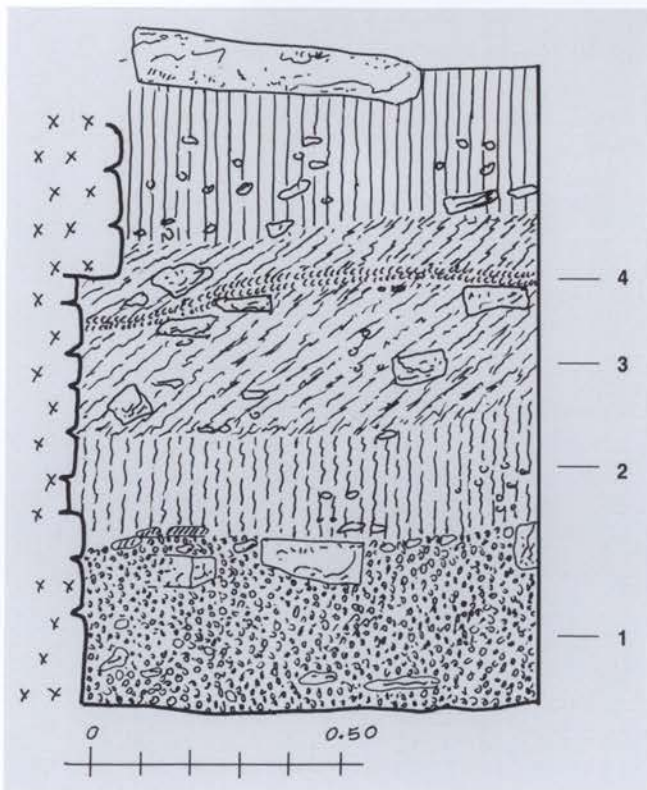
Στρωματογραφική τομή 9, 10. 1 «ὄρυγμα», 2 λάκκος με στάχτη και ὄπλα, 3 χῶμα με λατύπη, 4 ὄρθιος ἀργός λίθος.

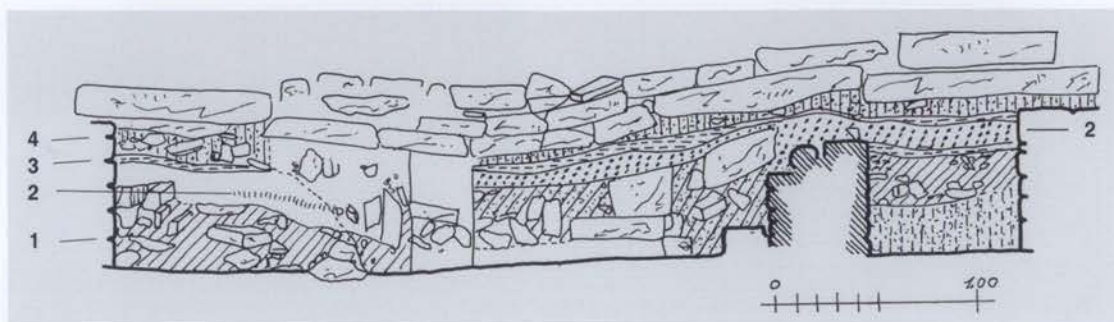
Στρωματογραφική τομή 11.

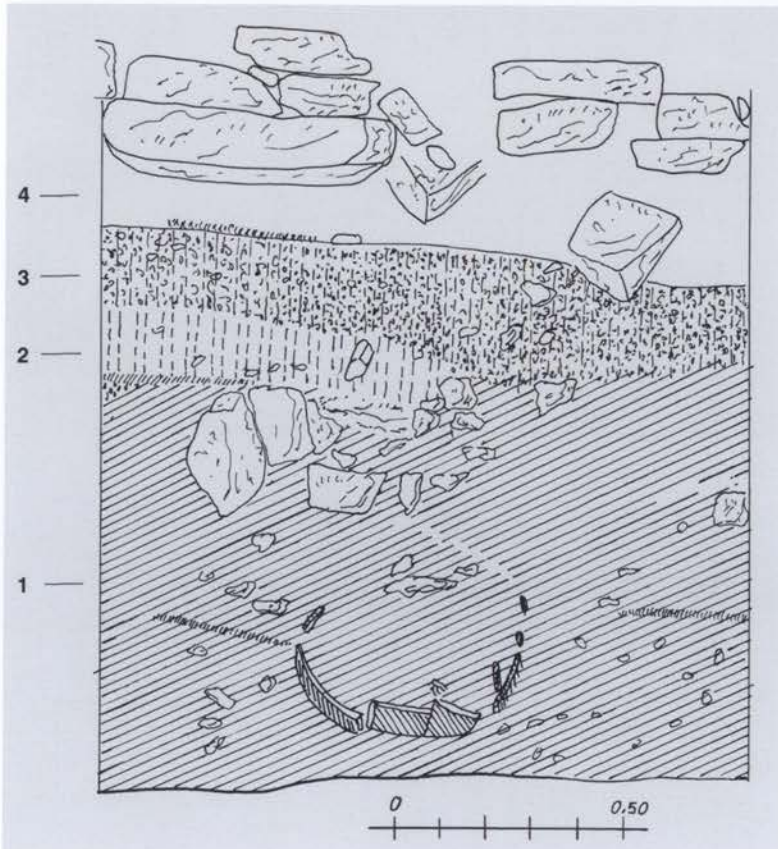
Στρωματογραφική τομή 12.

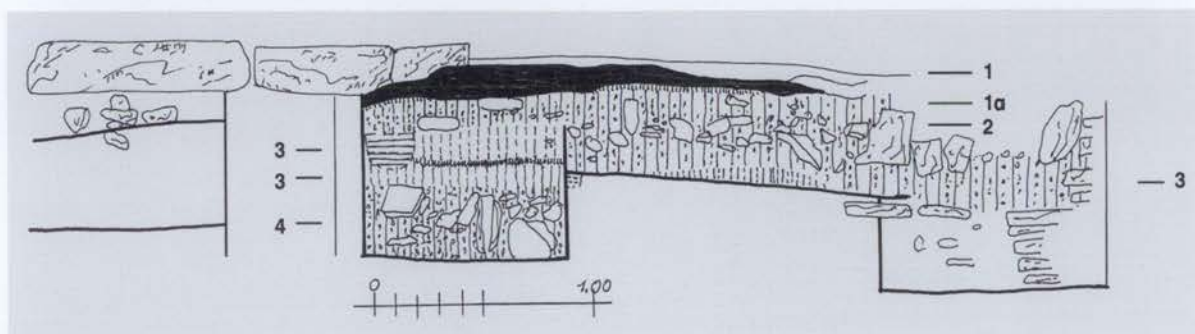
Στρωματογραφική τομή 13.

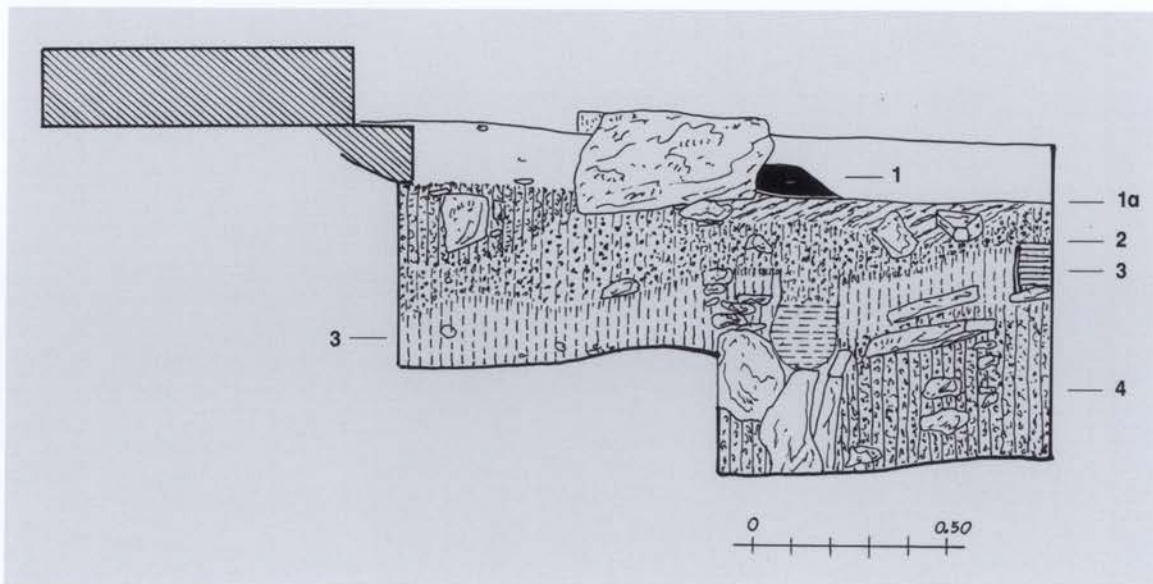
Στρωματογραφική τομή 14 (α προς Ν, β προς Β τοῦ τοίχου γ).

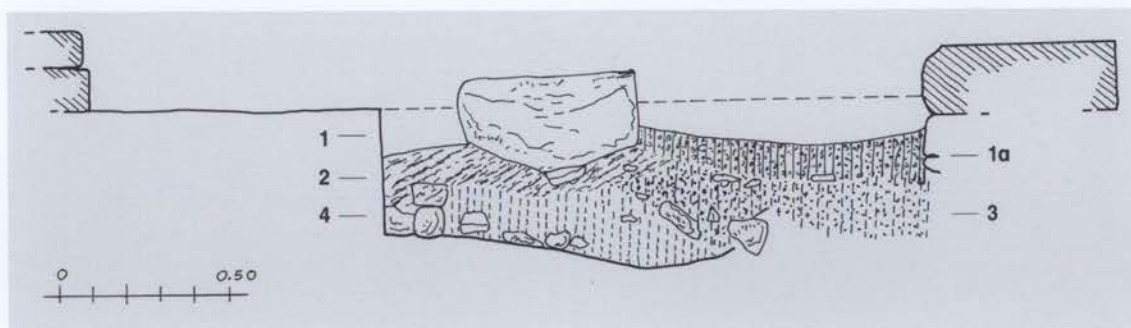
Στρατιοτογραφική τομή 14α.

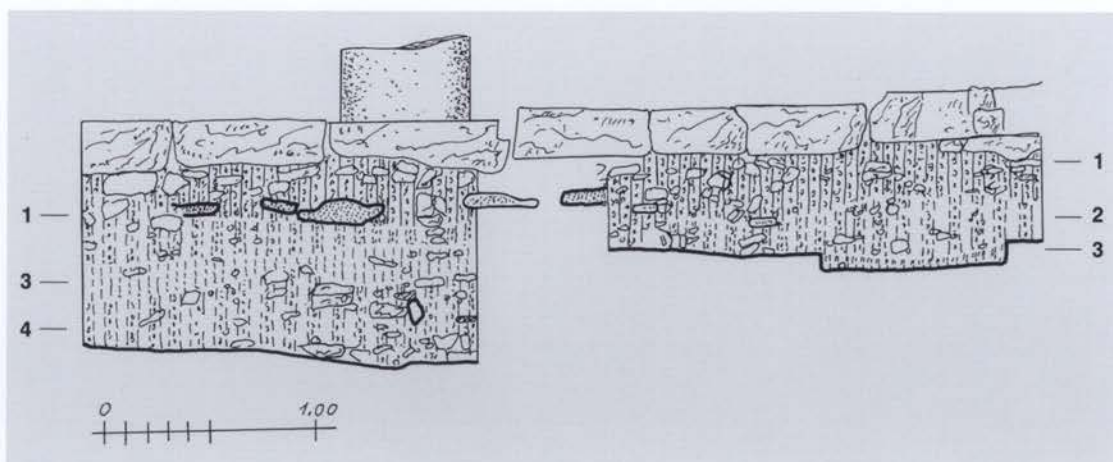
Στρωματογραφική τομή 15.

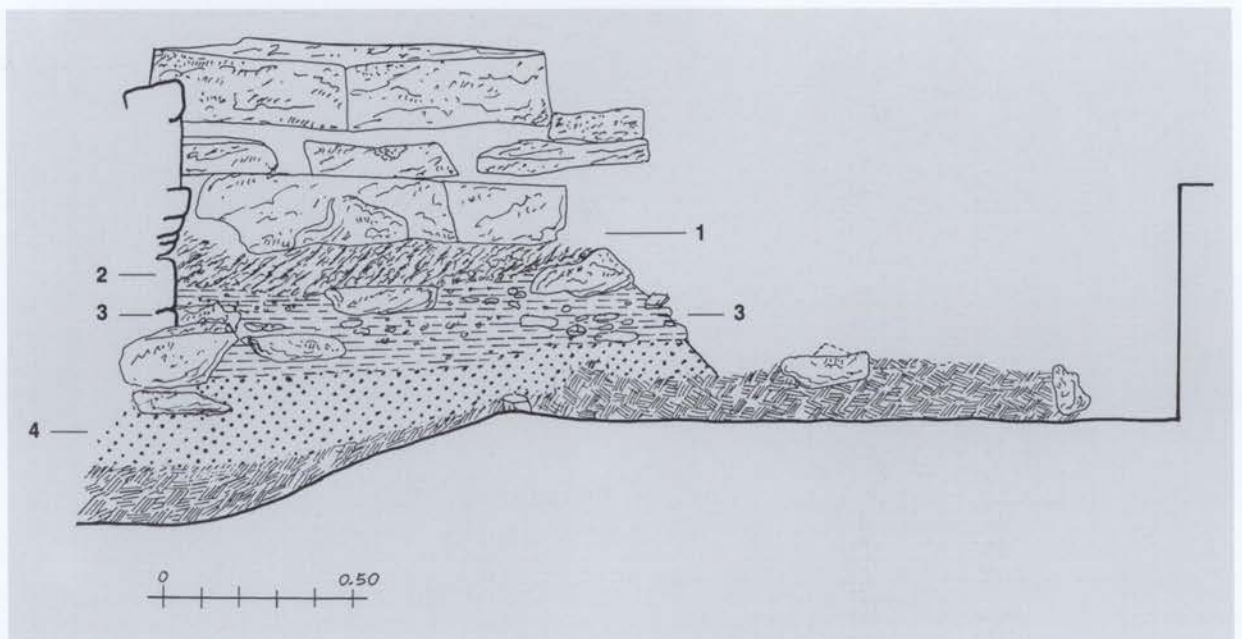
Στρωματογραφική τομή 16.

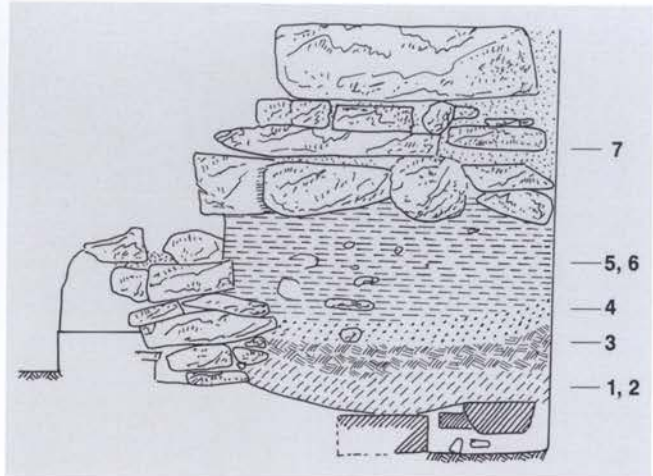
Στρωματογραφική τομή 16α.

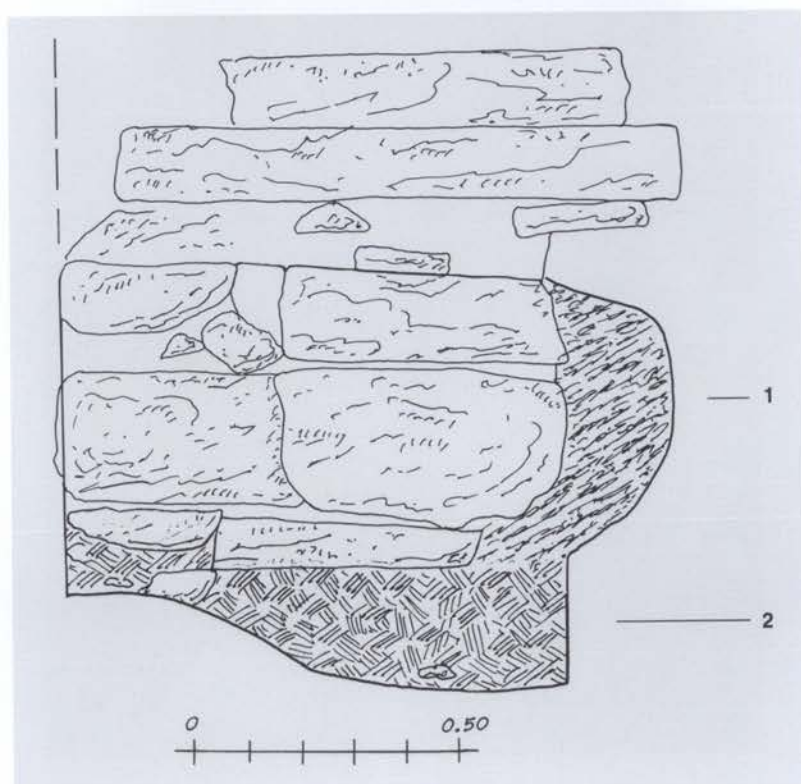
Στρωματογραφική τομή 17.

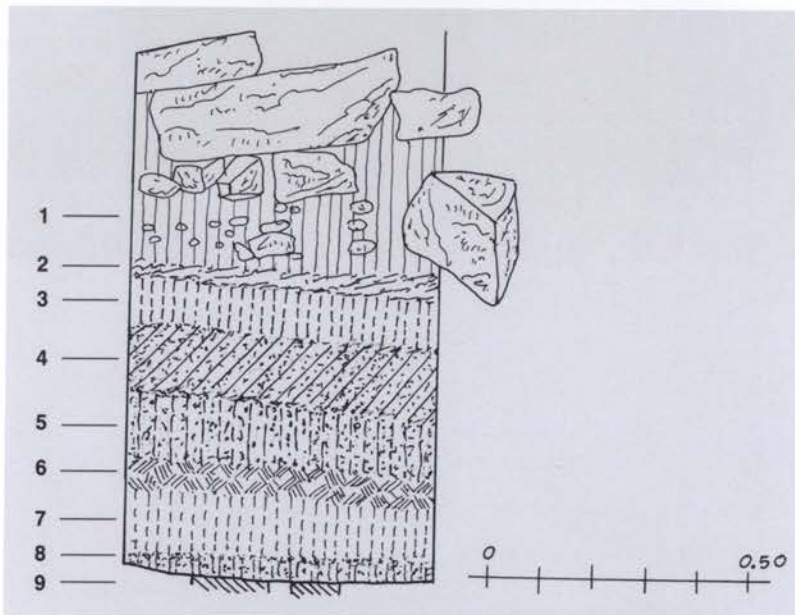
Στρωματογραφική τομή 18.

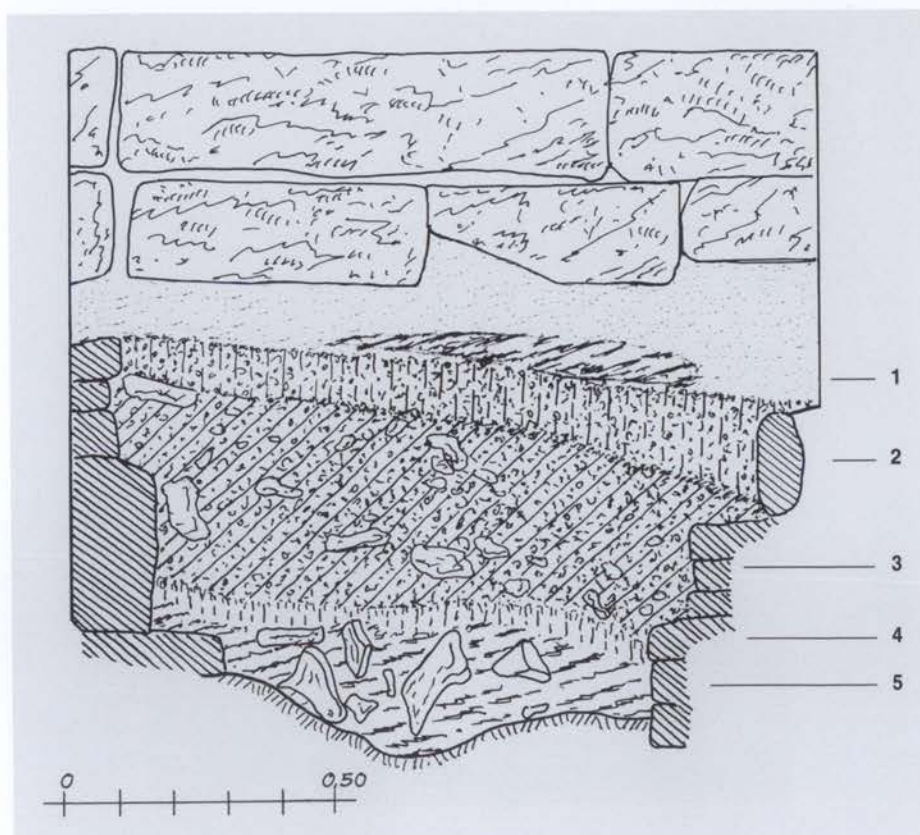
α-β. Στρωματογραφική τομή 18β. γ. Όψη τῶν τομῶν 18 καὶ 18β.

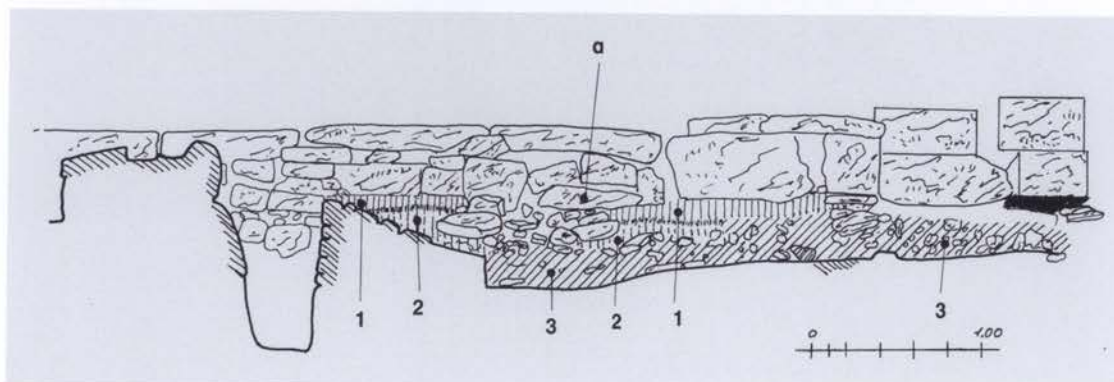
Στρωματογραφική τομή 18α.

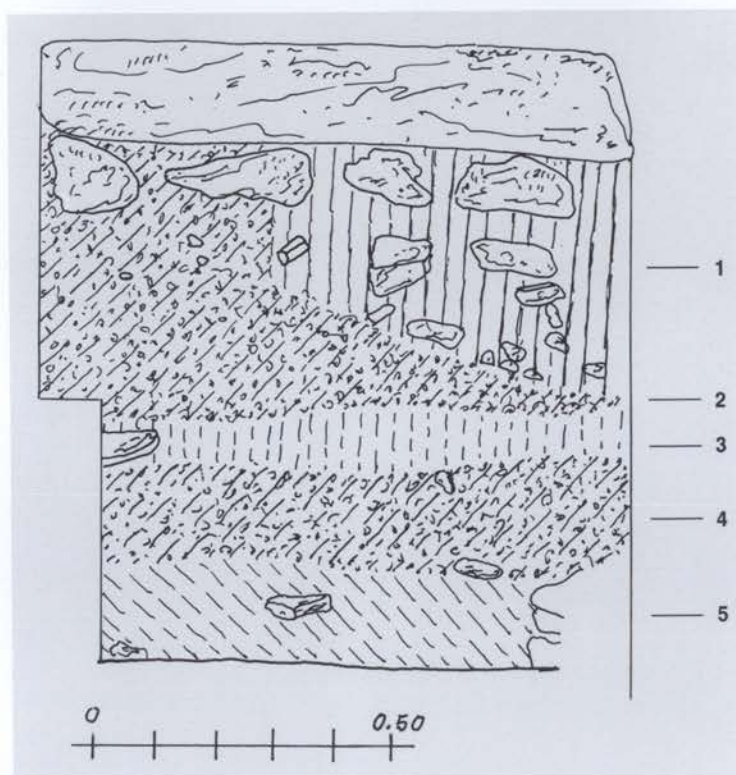
α-β. Στρωματογραφική τομή 19. γ. Το έξωτερικό επίπεδο χρήσεως της εποχής του μεγ. Β πριν από την αφαίρεσή του.

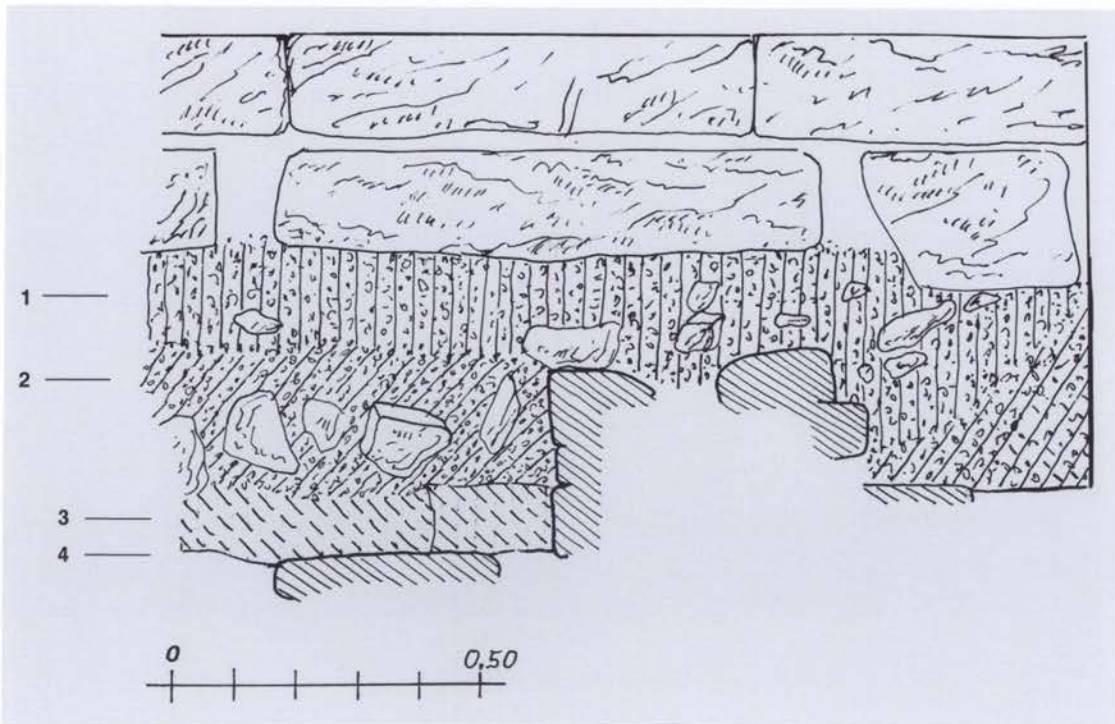
Στρωματογραφική τομή 20. 1 άνατ. ανάλημα, 2 νεώτερο άντέρεισμα.

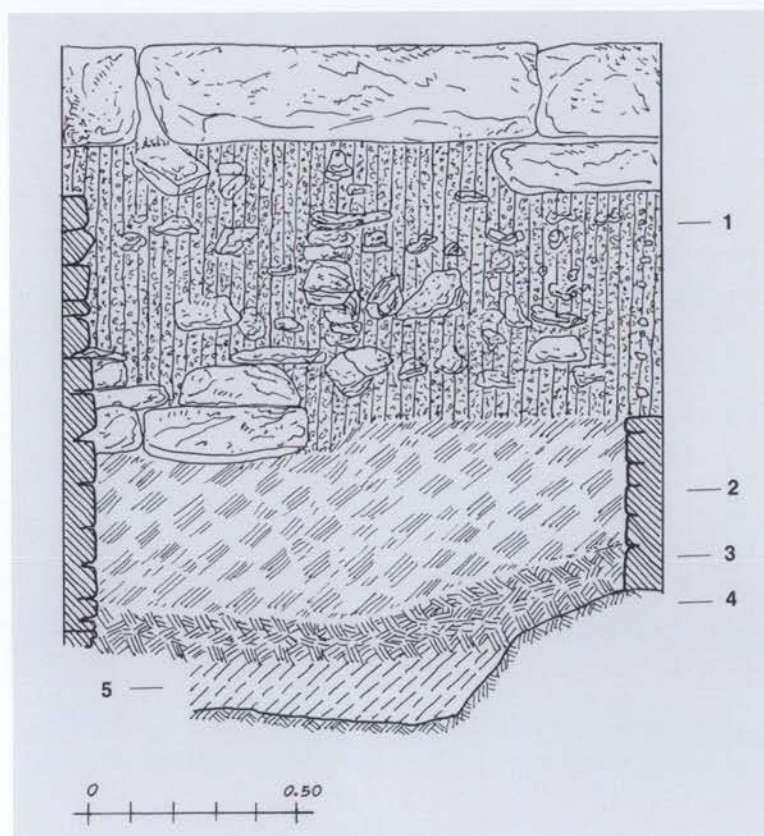
Στρωματογραφική τομή 21. α: 10η πλάκα του έλλειφοειδούς περιβόλου.

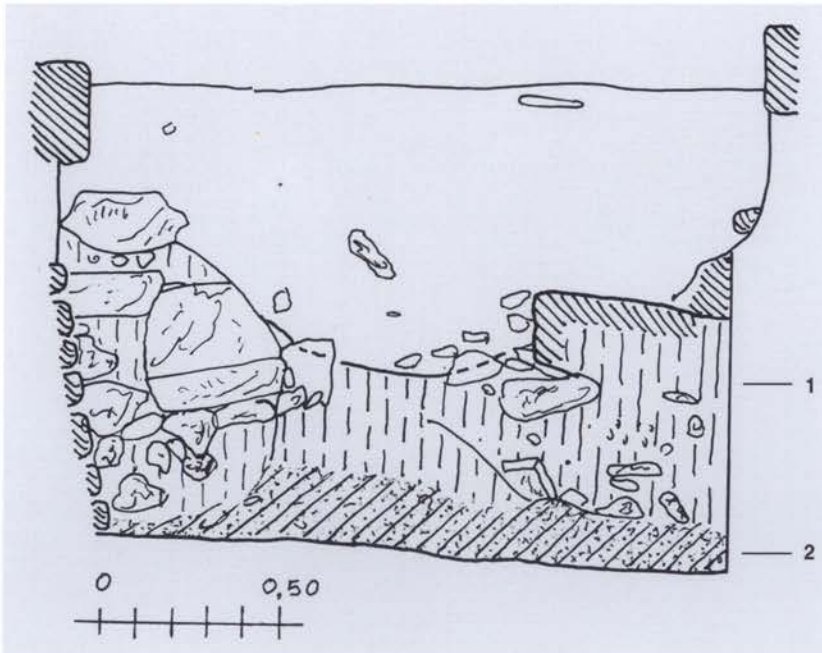
Στρωματογραφική τομή 22.

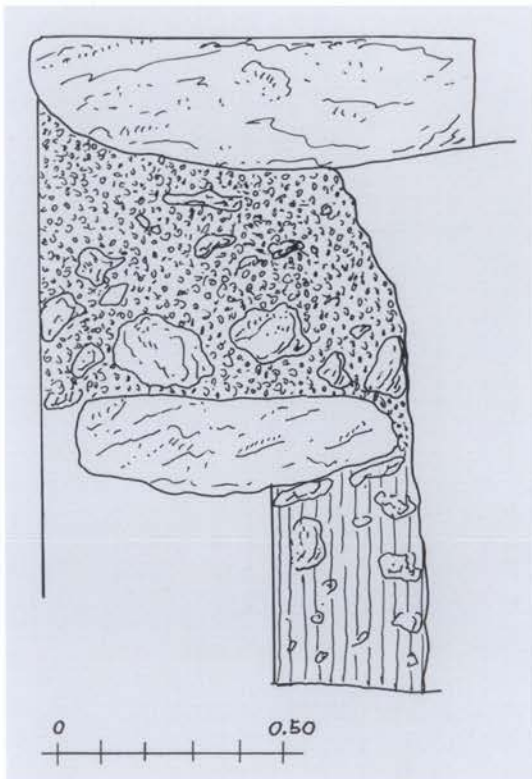
Στρωματογραφική τομή 23.

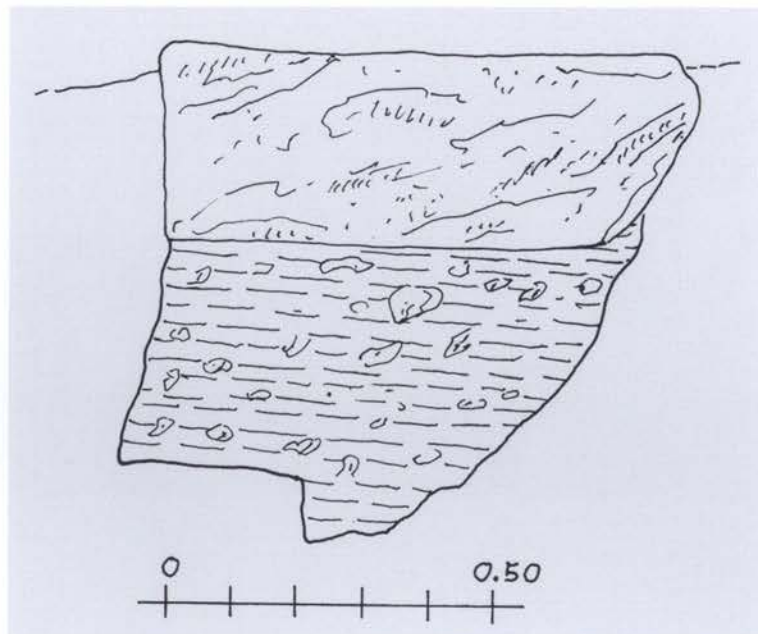
Στρωματογραφική τομή 24.

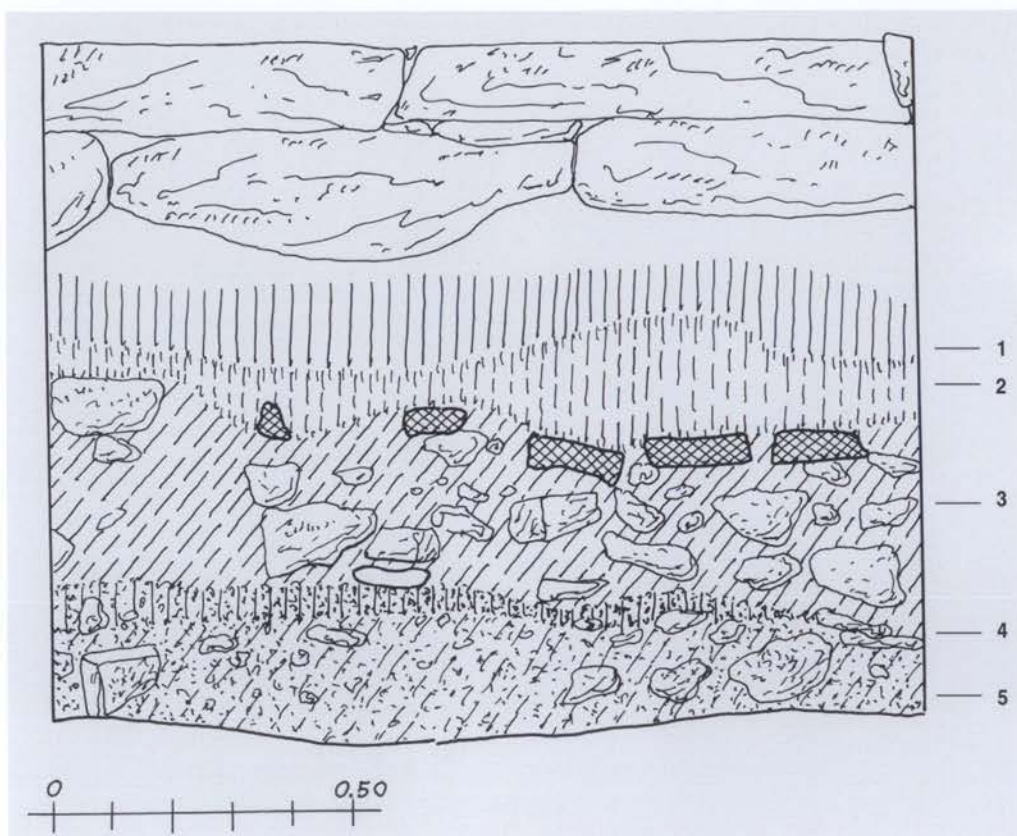
Στρωματογραφική τομή 25.

Στρωματογραφική τομή 26.

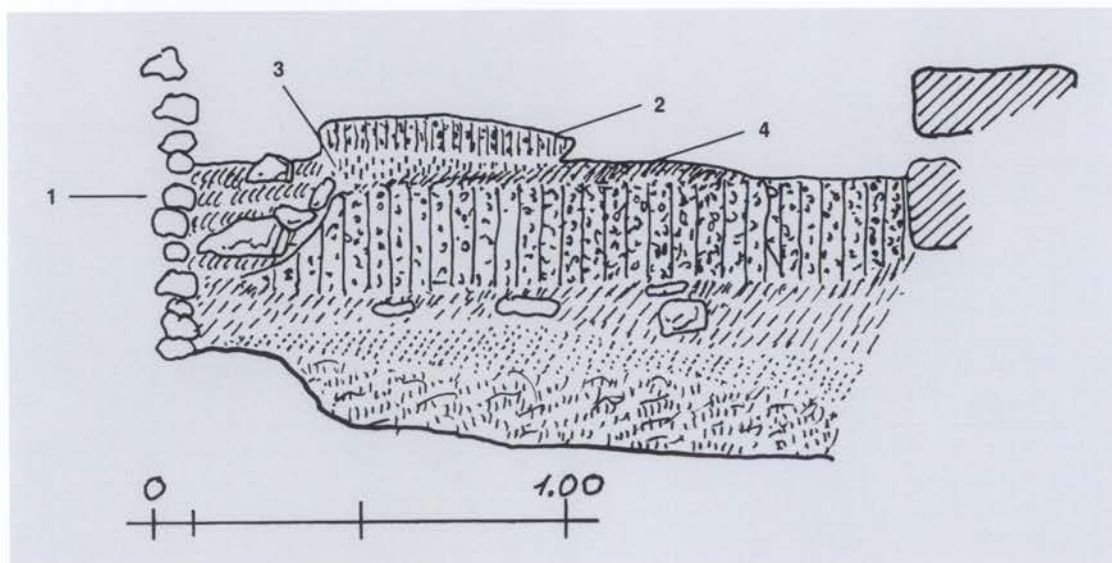
Στρωματογραφική τομή 27.

Στρωματογραφική τομή 28.

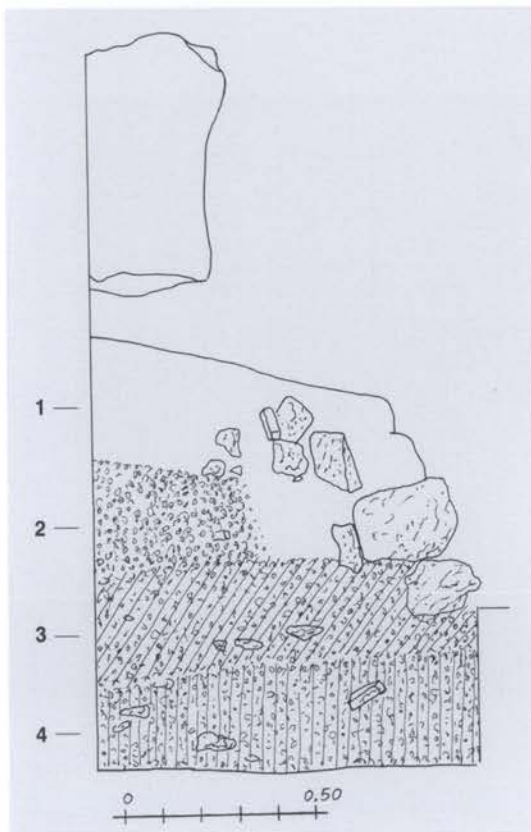
α. Τοίχος θ. β. Στρωματογραφική τομή 29 (βόρεια παρειά υπό τὸν τοῖχο θ).

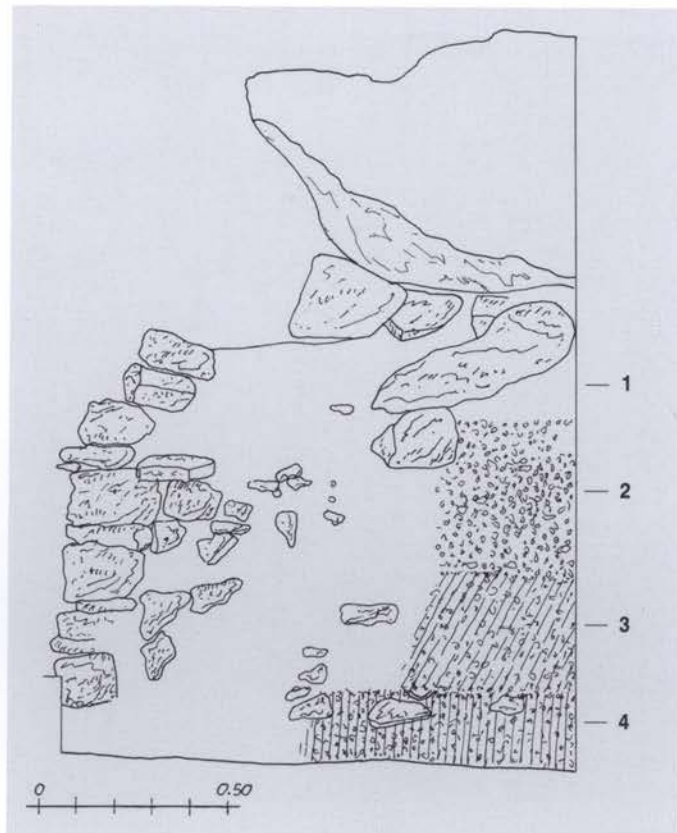
Στρωματογραφική τομή 29 (άντολική παρειά).

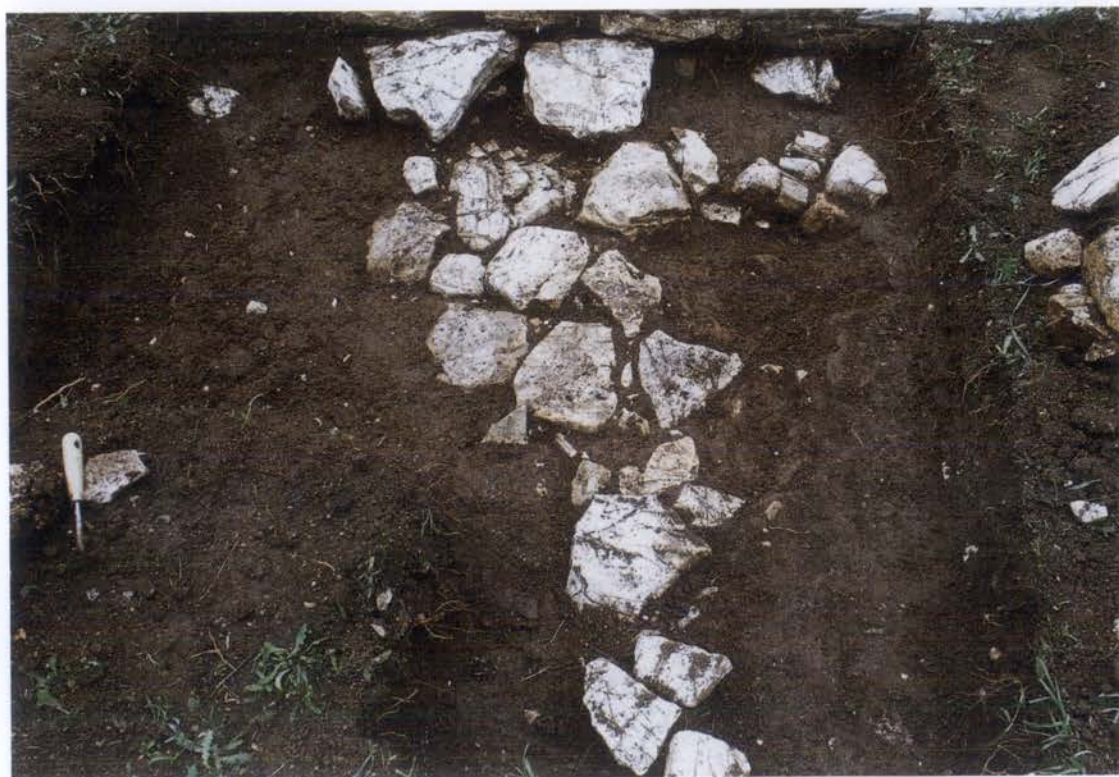
α. Τοίχος θ (1), επίπεδο κατασκευής του (2), παλαιότερο επίπεδο χρήσεως (3). β. Στρωματογραφία στη ΝΔ γωνία μεγ. Β. 1 άκρο νότ. τοίχου, 2 έξωτ. πλακόστρωτο, 3 πυρακτωμένο επίπεδο (στρώμα 4), 4 επίπεδο χρήσεως τοίχου θ, 5 νεώτ. λιθιά, 6 επίπεδο κατασκευής τοίχου θ.

Στρωματογραφική τομή 30, με σχέδιο της βόρειας παρειᾶς.

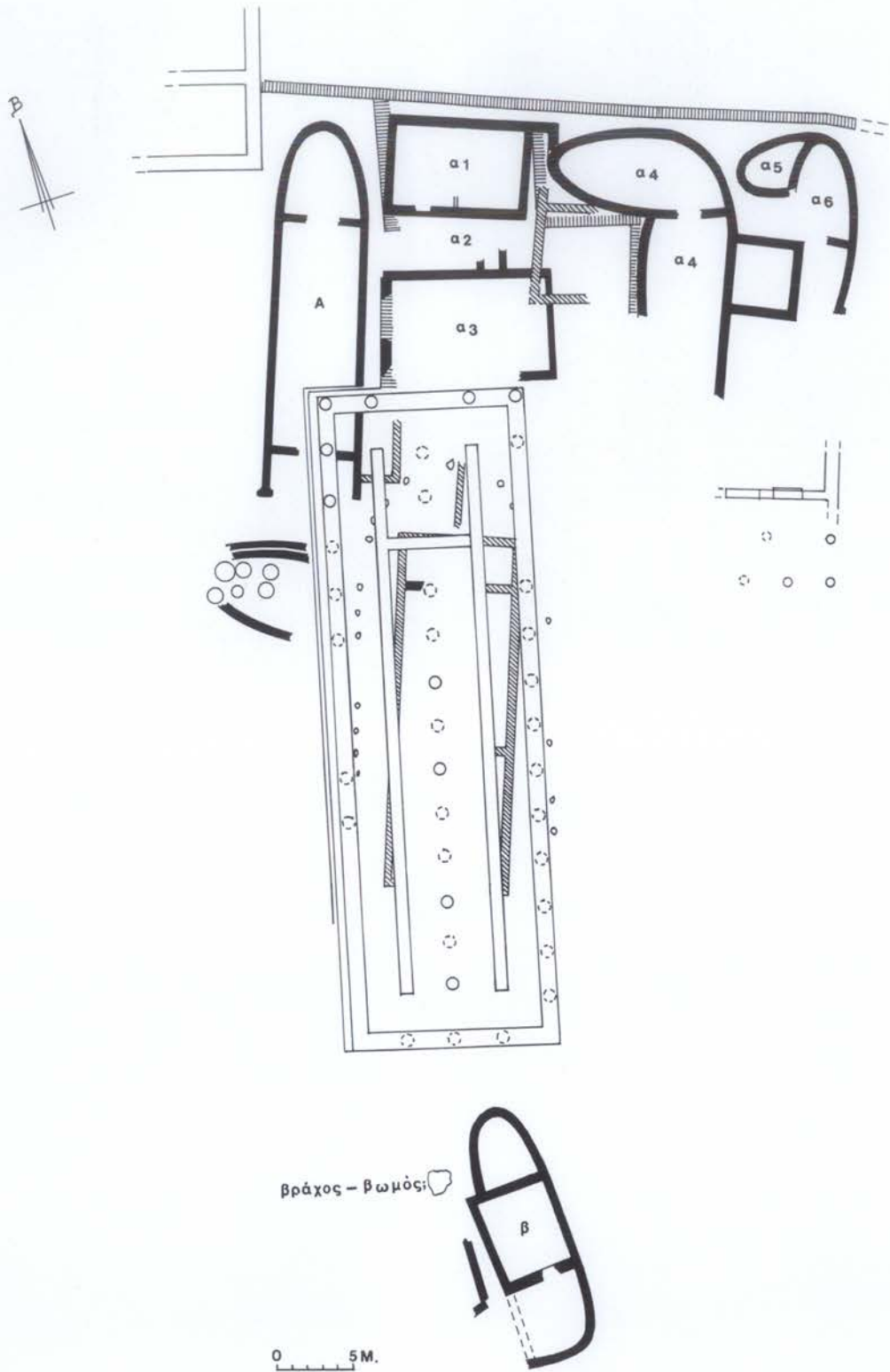
Στρωματογραφική τομή 30 μέ σχέδιο της νότιας παρειάς.

Οικοδομικό κατάλοιπο υπό τὸ μέγαρο Α, α: πρὶν καὶ β: μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν λίθων.

α. ΝΑ γωνία μεγ. Β και έσωτ. λιθόστρωτο (1), «βόθρος» (Ρωμαϊος 1915) (2). β. ΝΔ γωνία και έξωτ. λιθόστρωτο.

Κάτοψη προϊστορικού οικισμού, ναών και μεγ. Β κατά Ρωμαίον 1915, 1916, με συμπληρώσεις και διορθώσεις.

α. 1 δυτικός τοίχος μεγ. Β, 2 προϊστορικοί τοίχοι Ι, ΙΙ, 3 προϊστορικό λιθόστρωτο, 4 έστία, 5 τομή Ι. β. 1 Καταστροφή υπό την έστία, 2 δυτικός τοίχος, 3 λιθόστρωτο.

α. Λιθόστρωτο στο έσωτ. του μεγ. Β. β. ΝΑ γωνία μεγ. Β, 1 «βόθρος» (Ρωμαῖος), 2 λιθόστρωτο, από ΒΑ.

α. Λιθόστρωτη άτραπός. β. Επίπεδο χρήσεως μεγ. Β (1), προϊστορικό λιθόστρωτο (2) μεταξύ 8ης και 7ης βάσης της έσωτ. κιονοστοιχίας.

α. Στρωματογραφικές τομές 18, 18β, 18α. 1 επίπεδο χρήσεως μεγ. Β, 2 επίπεδο βωμοῦ τέφρας, 3 προϊστορικό λιθόστρωτο. β. Προϊστορικό λιθόστρωτο ἐξωτερικῶς μεγ. Β (τ. 19).

α. ΒΔ γωνία μεγ. Β (β δ), προϊστορικοί τοίχοι I, II. 1 καταστροφή ΥΕ εποχής, 2 πλακόστρωτο εξωτερικῶς μεγ. Β, 3 ἑστία ΥΕ εποχής. β. ΒΔ μέρος μεγ. Β. 1 δυτικός τοίχος, 2 ἐπίχωση ΒΔ γωνίας, 3 τοίχος I, 4 τοίχος II, 5 προϊστορικὸ λιθόστρωτο, 6 ἑστία.

α. Τοίχος ύστεροελλαδικού κτηρίου (1) υπό τὸν τοῖχο E (2) καὶ τὸν B στυλοβάτη (3). β. Τὸ N μέρος τοῦ μεγ. Β, ἀριστερὰ ὁ τοῖχος θ (1), δεξιὰ νεώτερες λιθιές.

α. Ο «βόθρος» (Ρωμαῖος) (1) καὶ προϊστορικὸς τοῖχος (2). β. Ἡ θέση τοῦ πίθου (1) παρὰ τὴν 4η πλάκα (2) τοῦ ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου.

α. Ὁ πίθος θ (1) παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο (2) τοῦ μεγ. Β. β. Ὁ πίθος θ ἀνοικτός.

α. Τὸ βόρειο δωμάτιο τοῦ μεγ. Β. 1 τομὴ 3, 2 μάρτυρες μὲ τὰ ἐπίπεδα χρήσεως, 3 βόρειος τοῖχος μεγ. Β, 4 βόρειος τοῖχος σηκοῦ. β. Κτιστὸς λάκκος (1), κυκλ. κατασκευάσματα (2).

α. 5η πλάκα (1), 4η πλάκα (2) έλλειφοειδοῦς περιβόλου, 3 ανάλημμα, 4 περίβλημα πίθου.
β. Ό δυτικός τοίχος μεγ. Β (1), προϊστορικό λιθόστρωτο (2), λάκκος (3) (τ. 19).

Ἡ γωνία τῶν τοίχων Δ-Ε. α: ἀπό Ν, β: ἀπό Α.

α. 1 τοίχος Δ, 2 άν. τοίχος μεγ. Α, 3 δυτικός τοίχος σηκοῦ ἀπὸ Δ. β. Ἡ 12η πλάκα τοῦ ἑλλειψοειδοῦς περιβόλου (1), τὰ λιθόστρωτα (2, 3).

α. Τα λιθόστρωτα μετά από τη μετακίνηση της 12ης πλάκας. β. 1 τοίχος ζ, 2 τοίχος η, 3 άν. τοίχος σηκού, 4 ή 12η πλάκα του έλλειψοειδούς περιβόλου.

α. Άν. μέρος μεγ. Β. 1 ανάλημμα, 2 λιθόστρωτο εξωτερικῶς τοῦ κτηρίου. β. Στρώση κίτρινου χόματος (1) σὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγ. Β πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση ἐπιχώσεων (2) πρὸ τοῦ τοῖχου.

α. Οἱ λάκκοι (1) στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγ. Β. β. Ὁ λάκκος (1) κάτω ἀπὸ τὸν ἀργὸν λίθον (2) καὶ τὸ “ὄρυγμα” (3).

α. Ο λάκκος με τὸ ἀπανθρακωμένο ξύλο καὶ τὸ κύπελλο Π52 ἀπὸ Δ. β. Ο λάκκος με τὸ ἀπανθρακωμένο ξύλο (1) καὶ ὁ κτιστὸς λάκκος (2).

α. Άν. μέρος τοῦ μεγ. Β. 1 ἀν. τοῖχος, 2 « βόθρος», 3 ἀτραπός, 4 χῶμα μὲ λατύπη, 5 κπισὸς λάκκος. β. Ὁ κπισὸς λάκκος.

Ὁ βράχος - «βωμός», α: ἀπὸ Ν, β: ἀπὸ Α.

α. Ἀργολιθοδομή κάτω από την 16η πλάκα τοῦ ἑλλειφοειδοῦς περιβόλου. β. Πίσω δωμάτιο μεγ. Β. 1 α' δάπεδο, 2 β' δάπεδο, 3 «κίτρινο στρώμα».

α. Άπανθρακωμένα στοιχεία στο κίτρινο στρώμα της τομής 4. β. Το άνωτ. στρώμα της τομής 4 μετά από μετακίνηση λίθων του σηκού.

α. Ο άργός λίθος (1), στην επίχωση με λατύπη (2) μετά από την αφαίρεση μέρους των επιπέδων χρήσεως, από Α. β. Ο άργός λίθος εξέχων από το κατώτερο επίπεδο χρήσεως.

α. Ἀποψη τοῦ Β μέρους τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγ. Β, ἀπὸ Ν. β. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ μεγ. Β (1), ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ σηκοῦ (2), νεώτερο ἀνάλημμα (3).

Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ μεγ. Β, α: ἀπὸ Β, β: ἀπὸ Ν (1), στὸ βάθος ἡ γωνία τῶν τοίχων Δ-Ε (2).

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ΒΔ γωνίας, 1 «ὀπή στύλου». β. Τὸ ἀν. μέρος τοῦ πίσω δωματίου, ἀπὸ Ν, 1 τοῖχος β1.

α. Τὸ ἀν. μέρος τοῦ πίσω δωματίου ἀπὸ Β. β. Τὸ ἀν. μέρος τοῦ μεσαίου δωματίου, ἀπὸ Ν.

*α. Μέρος του διαχωριστικού τοίχου β1 υπό τὸν ἀν. τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἀπὸ Β. β. Μεσαῖο δωμάτιο
μὲ σκάμματα τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Ν.*

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος καὶ ὁ τοῖχος γ, α: ἀπὸ ΝΑ, β: ἀπὸ Ν.

α. Λεπτομέρεια τής κατασκευής τοῦ ἀν. τοίχου τοῦ μεγ. Β. β. Ὁ ἀνώτερος σωζόμενος λίθος τοῦ ἀν. τοίχου.

α. Ο άν. τοίχος (1) πρὸ τῆς τομῆς 14 καὶ ὁ τοίχος γ (2). β. Τὸ δυτ. μέρος τοῦ μεγ. Β ἀπὸ Β. 1 ΒΔ γωνία, 2 δυτ. τοίχος, 3 πίθος θ, 4 τοίχος β1, 5 νεώτερη λιθία, 6 προϊστορικός τοίχος II.

α. Το δυτικό μέρος του μεγ. Β, από Ν. β. Τμήματα του δυτικού τοίχου, από ΝΑ.

Λεπτομέρειες τοῦ δυτικῆς τοίχου, α: ἐσωτ. ὄψη, β: ἐξωτ. ὄψη.

α. Ἡ ΝΔ γωνία, ἀπὸ Ν. β. Ἡ ΝΑ γωνία, ἀπὸ Ν.

α. Τὸ Ν ἄκρο τοῦ ἀν. τοῖχου. 1 ἀκραιὸς λίθος, 2 «μέγας λίθος» (Ρωμαῖος 1915), 3, 4 λίθοι κτιστοῦ λάκκου (;). β. Ὁ ἀν. τοῖχος καὶ ἡ ΝΑ γωνία τοῦ μεγ. Β, ἀπὸ ΝΑ.

α. Όψη τοῦ ἀν. τοίχου τοῦ μεγ. Α. β. Όψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγ. Β.

α. Τὸ πίσω δωμάτιο τοῦ μεγ. Β, ἀπὸ Α. β. Τὸ πρόσθιο δωμάτιο τοῦ μεγ. Β ἀπὸ Α.

α

β

γ

δ

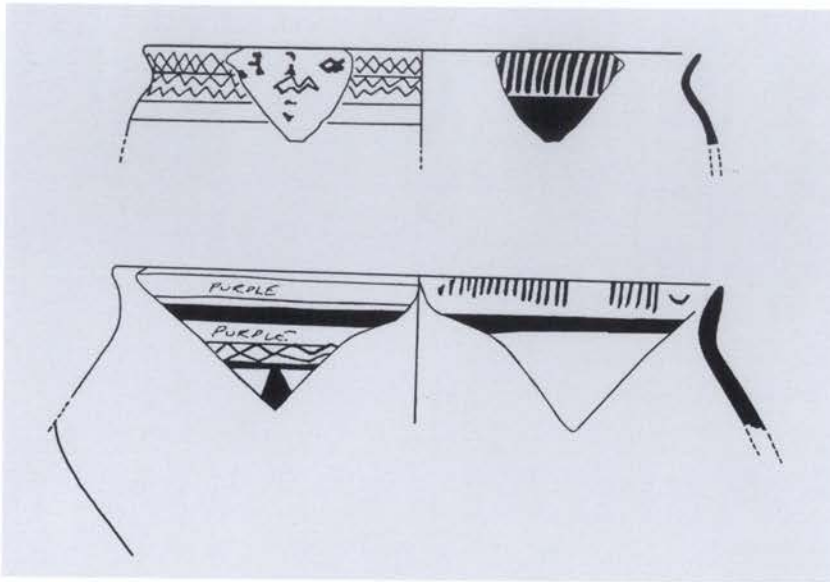

ε

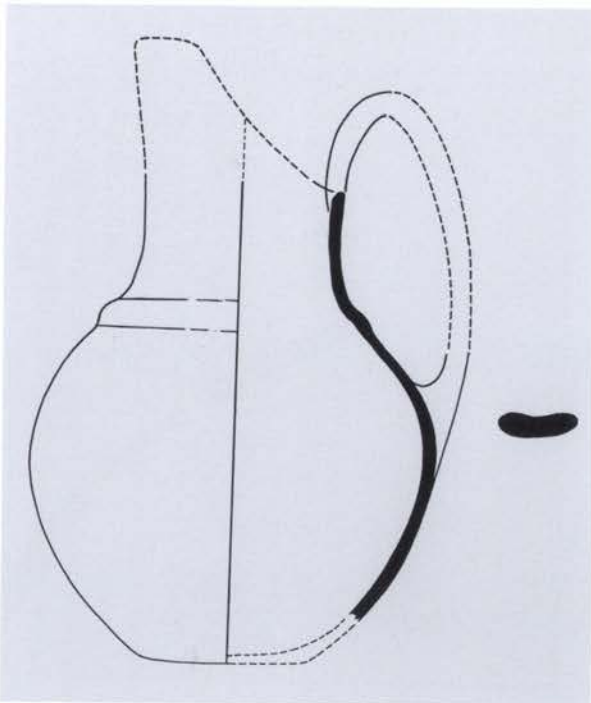

ς

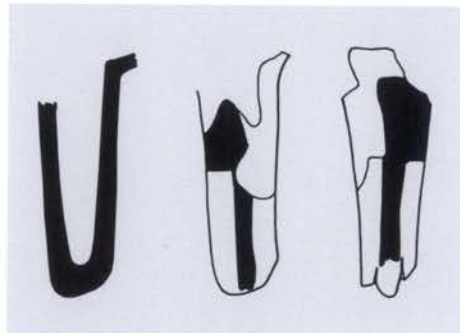
α. Κύπελλο άμανρόχρωμης κεραμικής τής ΠΕΣ, Μουσείο Θέρμιου 639 (Ρωμαϊός 1915: «έντός τοῦ μεγάρου Α»). β. Ώστρακο άμανρόχρωμης κεραμικής «άπό τὸ δάπεδο τοῦ μεγ. Β». γ-ς. Θραύσματα άγγείων άμανρόχρωμης κεραμικής ΠΕΣ (Ρωμαϊός 1915).

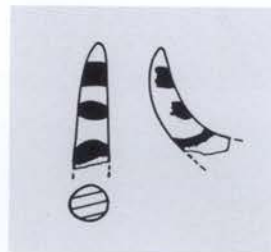
α

β

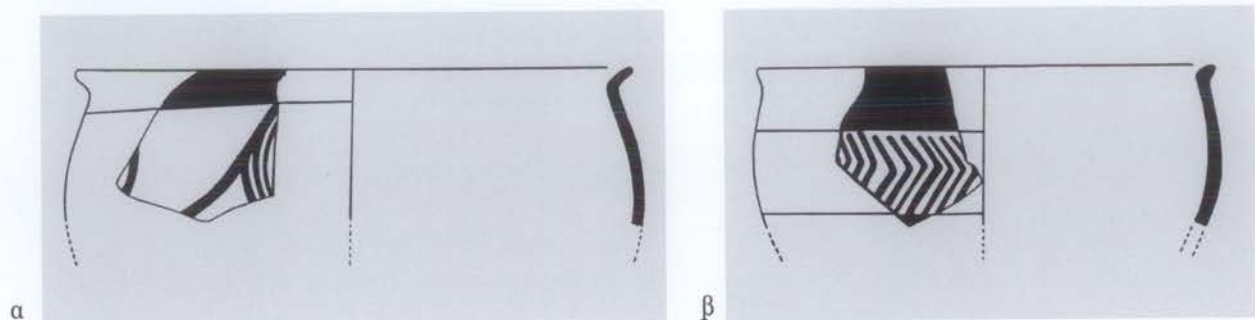
γ

δ

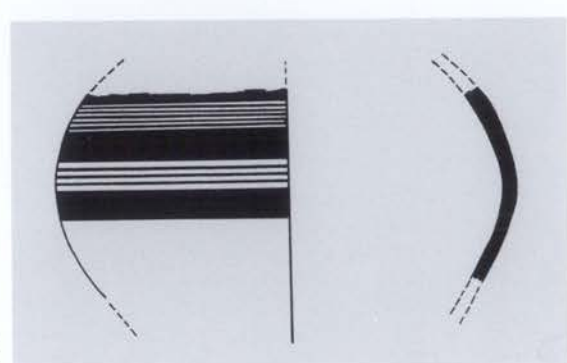
α. Κύπελλα όμ. 104/97. β. Πρόχους όμ. 17/92. γ. Πόδι ειδωλίου ζώου τροχήλατο, όμ. 89/93.
 δ. Κέρατο ειδωλίου ζώου (Π42).

ΠΙΝΑΚΑΣ 98

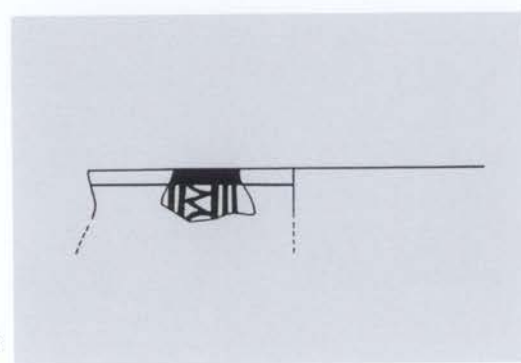

α

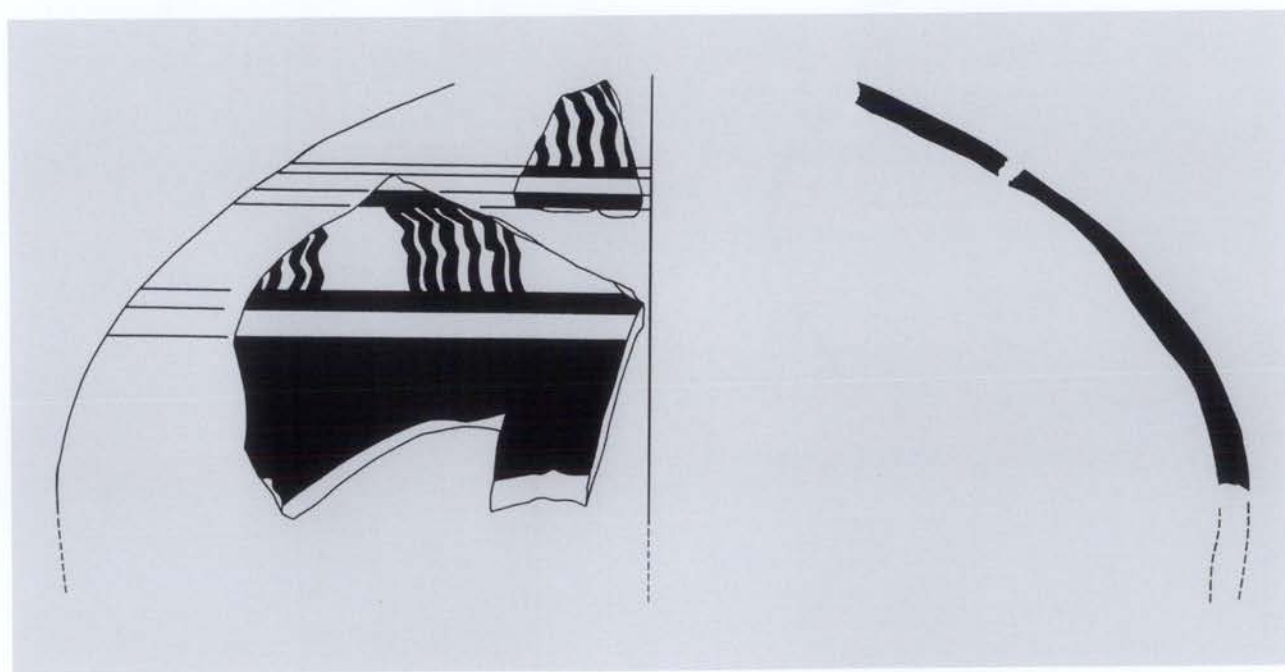
β

γ

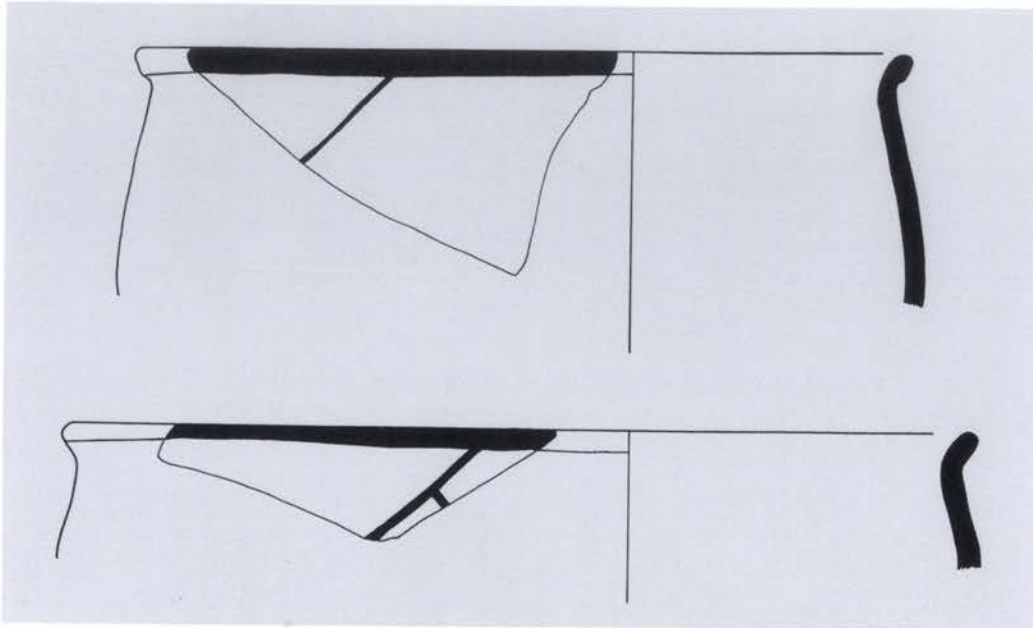

δ

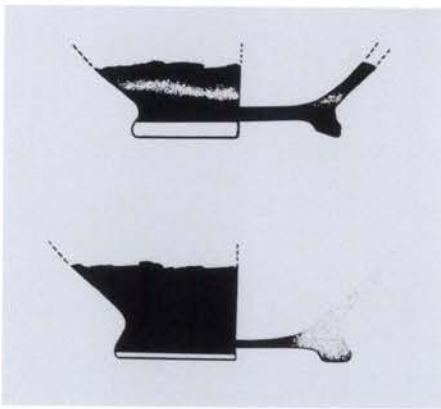

ε

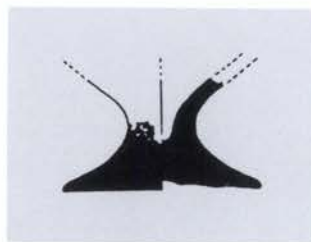
α. Σκύφος όμ. 90/93. β. Κύλιξ όμ. 101/97. γ. Άμφορέας όμ. 1195. δ. Σκύφος όμ. 62/93.
ε. Ψευδόστομος άμφορέας όμ. 111/94.

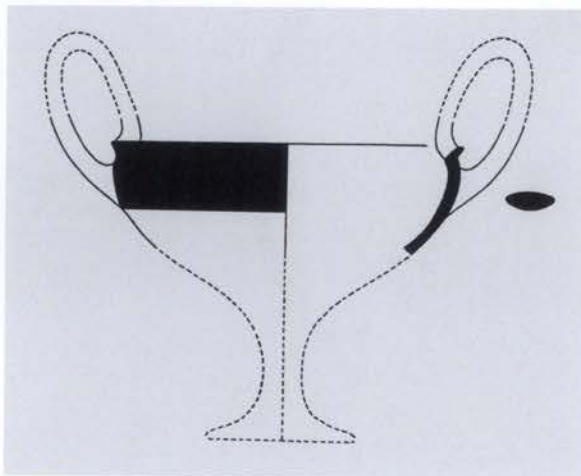
α

β

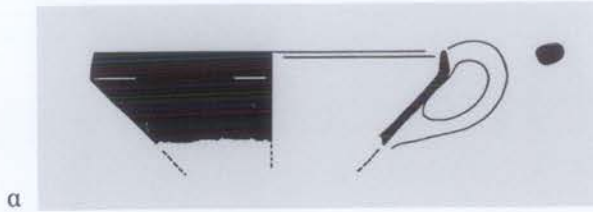

γ

δ

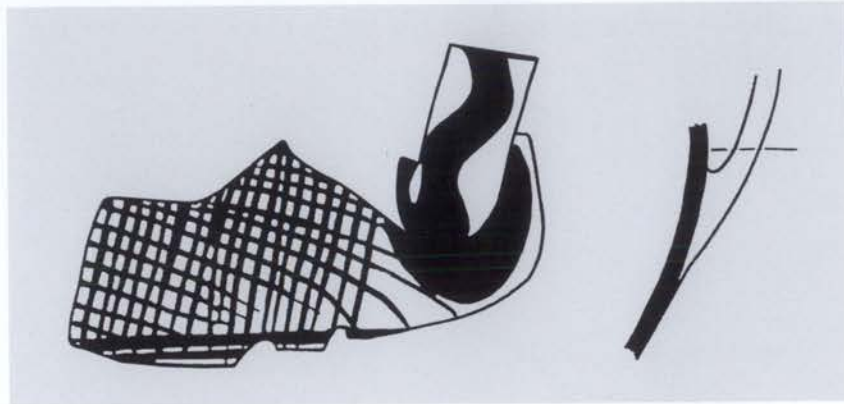
α. Υψίποδες σκύφοι όμ. 3/92 (Π22). β. Σκύφοι όμ. 64/93. γ. Υψίπους σκύφος όμ. 16/92.
 δ. Κύλιξ όμ. 39α/92.

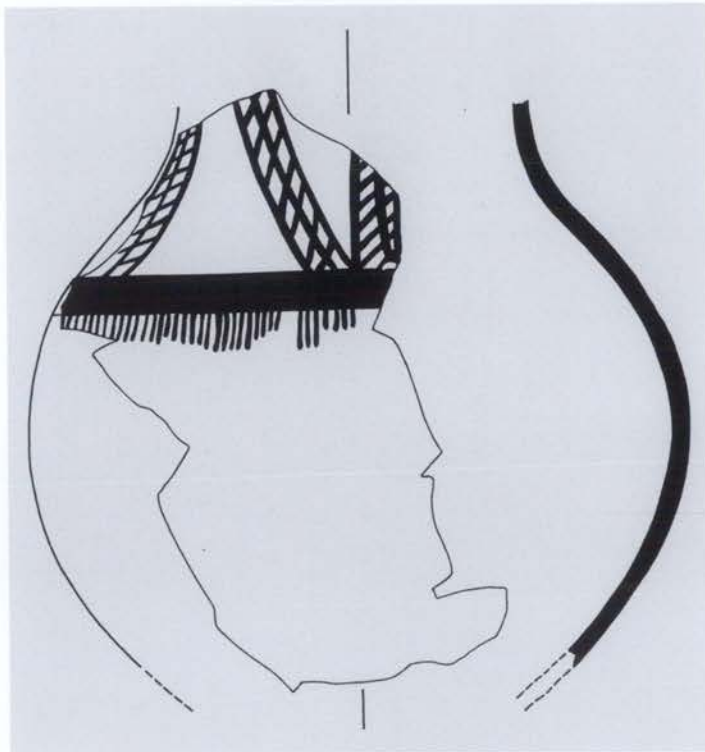
α

β

γ

δ

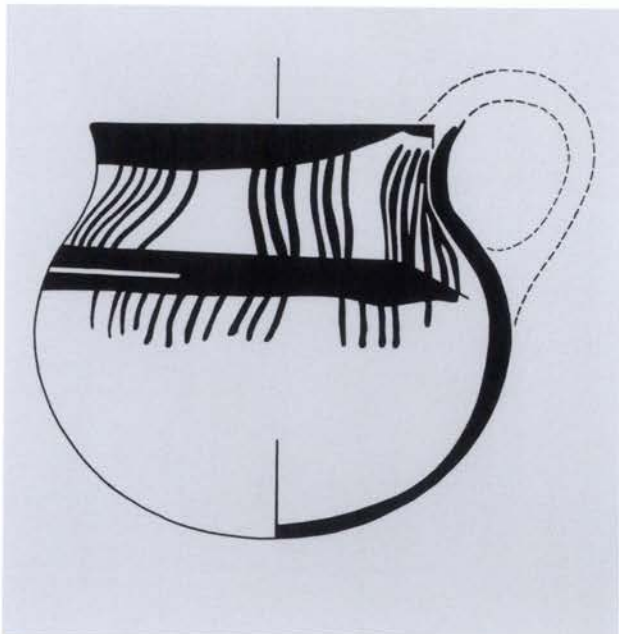

ε

α. Κύλιξ Π103. β. Κύλιξ με διόγκωση στο πόδι Π102. γ. Κρατήρας όμ. 17/92. δ. Πρόχους όμ. 108/94 (Π52α). ε. Κύπελλο όμ. 76/97.

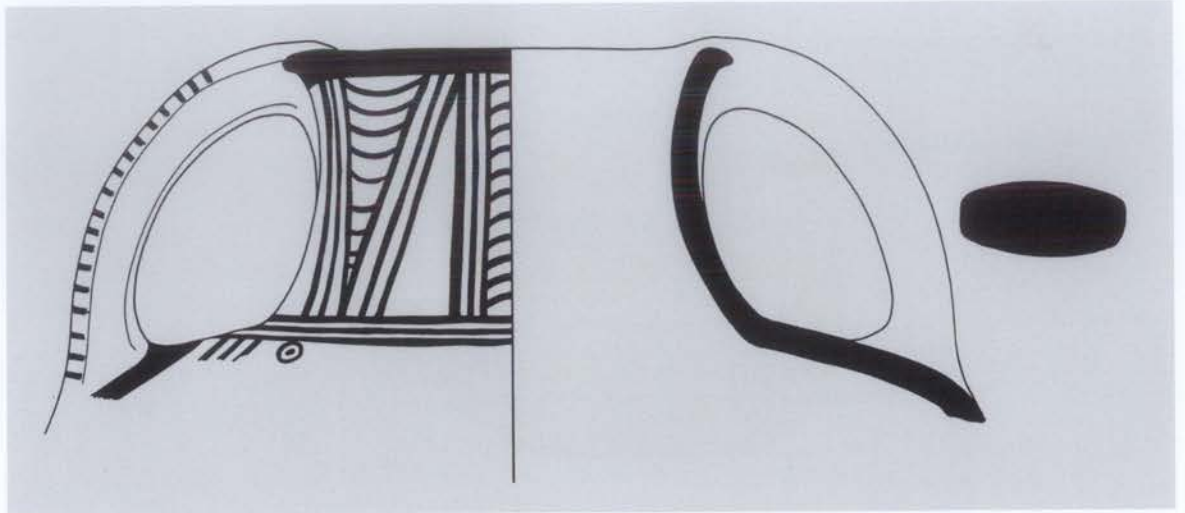

α

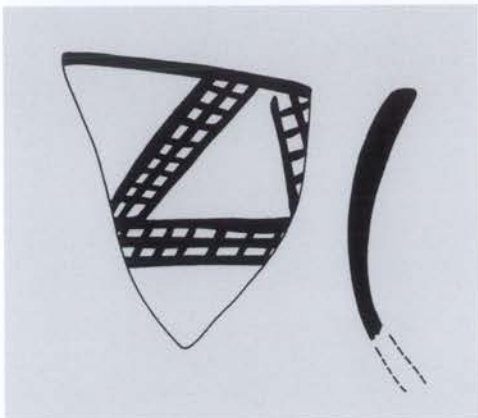

β

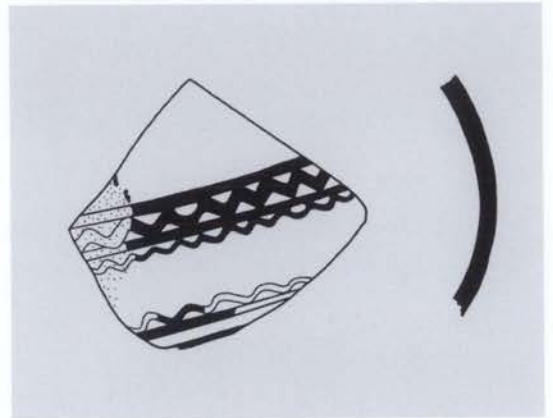
α. Κυάθιο χειροποίητο (Π74). β. Κύπελλο (Π52).

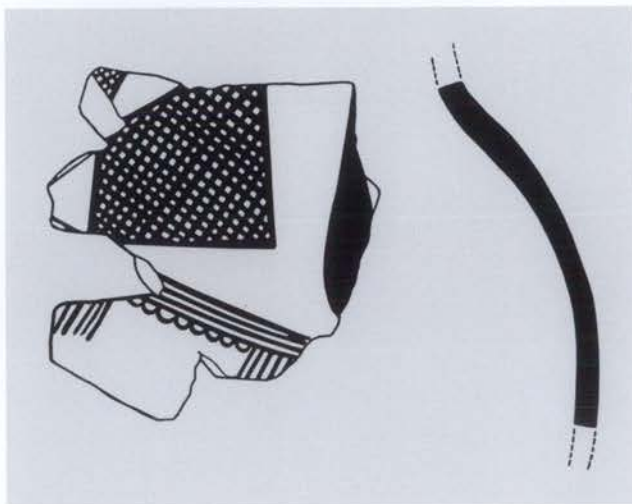
α

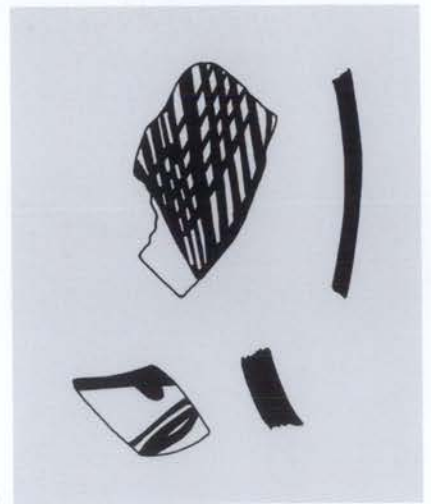
β

γ

δ

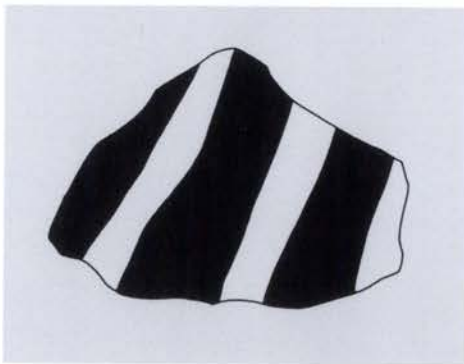

ε

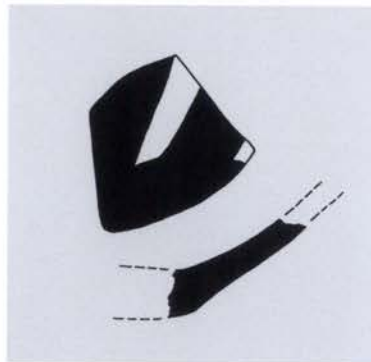
α. Ἀμφορέας ὀμ. 66/93. β. Πρόχους ὀμ. 53α/96. γ. Ὑστρακο Π66/96. δ. Μεγάλο κλειστό ἀγγεῖο, ἀμφορέας (;) ὀμ. 14α/95. ε. Ὑστρακα ὀμ. 111/94.

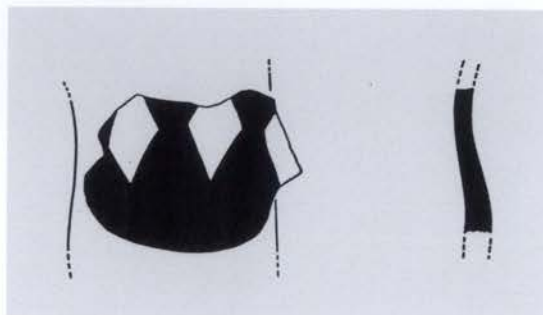
α

β

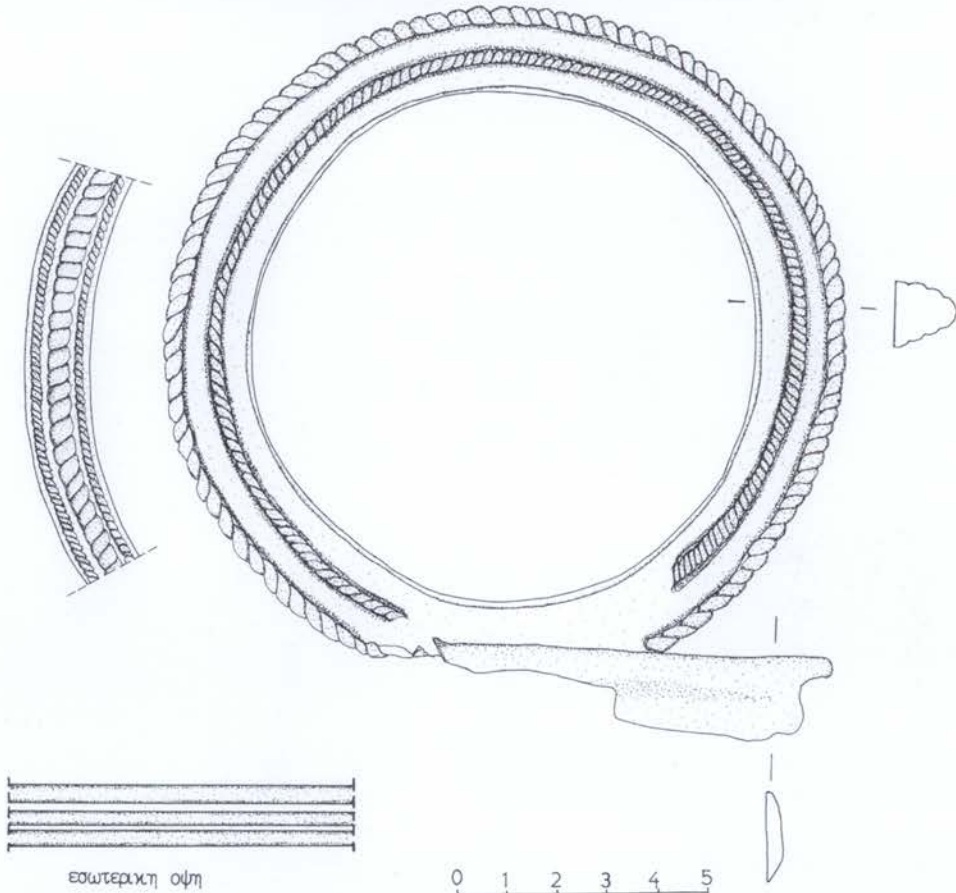

γ

δ

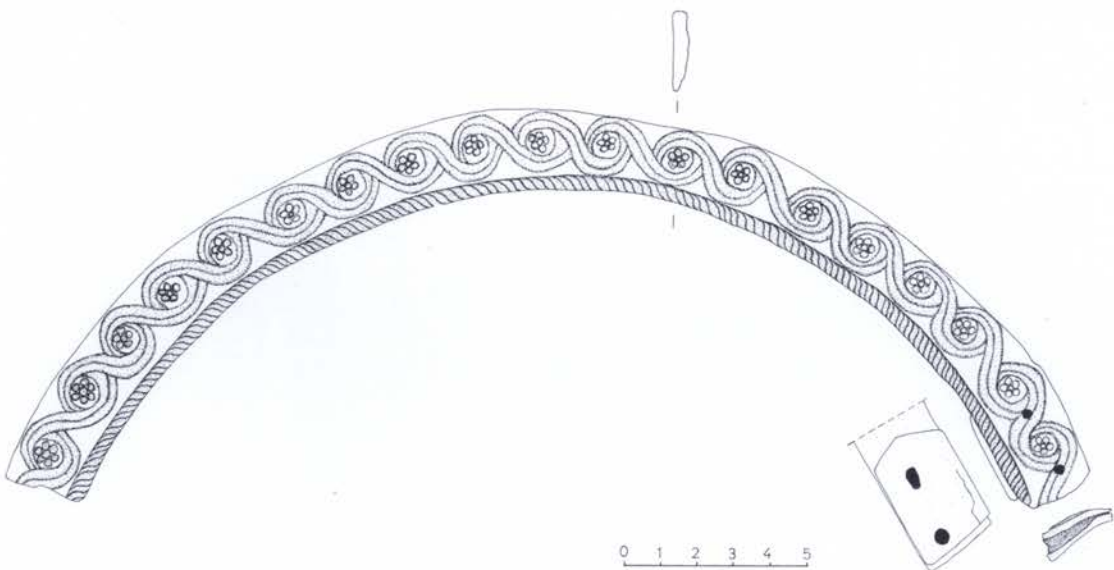
α. "Οστρακα από τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγ. Β, ὄμ. 6/94 (Π55). β. "Οστρακο ὄμ. 57/96 (Π70).
 γ. "Οστρακο ὄμ. 119/98. δ. "Οστρακο ὄμ. 155/2000.

εσωτερική οψη

0 1 2 3 4 5

Λαβή χάλκινου λέβητα, Μουσείο Θέρμου 61.

Χεῖλος χάλκινου λέβητα, Μουσείο Θέρμου 226.

Ειδώλιο του θεού Reshef, EAM X14494.

Ειδώλιο του θεού Reshef, EAM X14494.

Ειδώλιο κυπελλοφόρου, ΕΑΜ Χ14755.

Ειδώλιο κυπελλοφόρου, ΕΑΜ Χ14755.

Ειδώλιο κυπελλοφόρου, ΕΑΜ Χ14755.

Ειδώλιο μορφής «έπιφαινομένου», ΕΑΜ 14756.

Ειδώλιο ἄντρα με τὰ χέρια συνεπτυγμένα, Μουσείο Θέρμου 438.

Ειδώλιο ἄντρα με τὰ χέρια συνεπτυγμένα, Μουσείο Θέρμου 438.

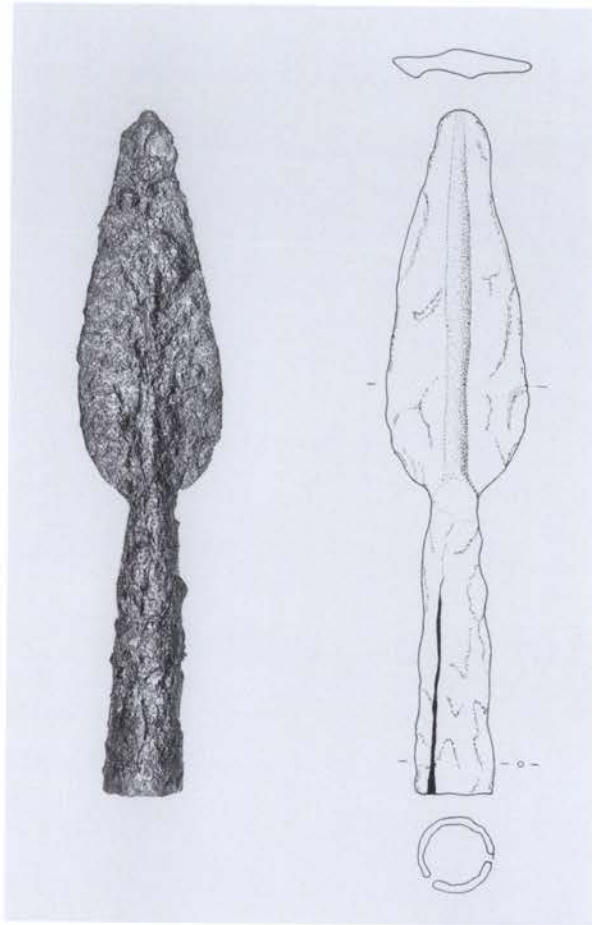
Ειδώλιο διδύμου ἵππων, Μουσείο Θέρμου 428.

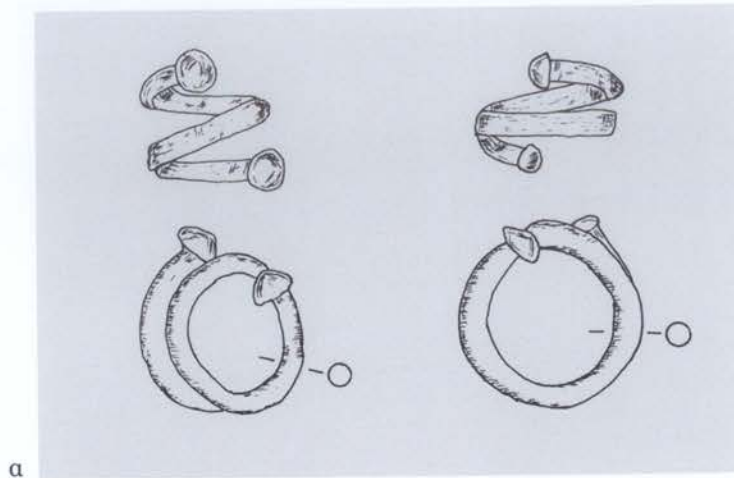
Ειδώλιο ἵππου, ΕΑΜ Χ14757.

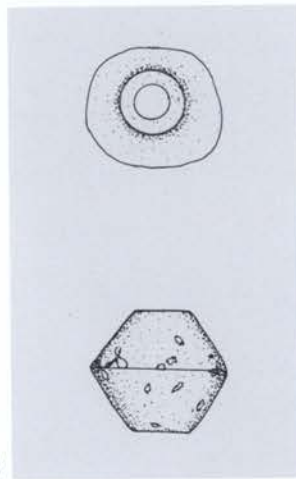
Ειδώλιο ιππεία, Μουσείο Θέρμου 586.

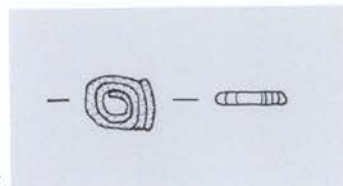
α. Αίχμη δόρατος, Μουσείο Θέρμου 587. β. Σαυρωτήρες, Μουσείο Θέρμου 588.

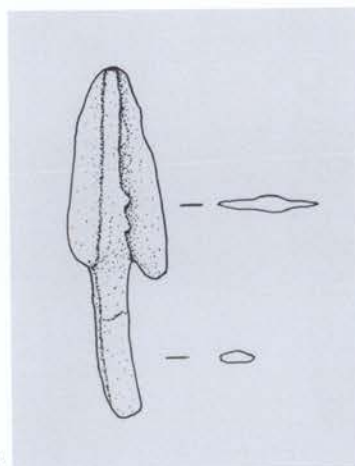
α

β

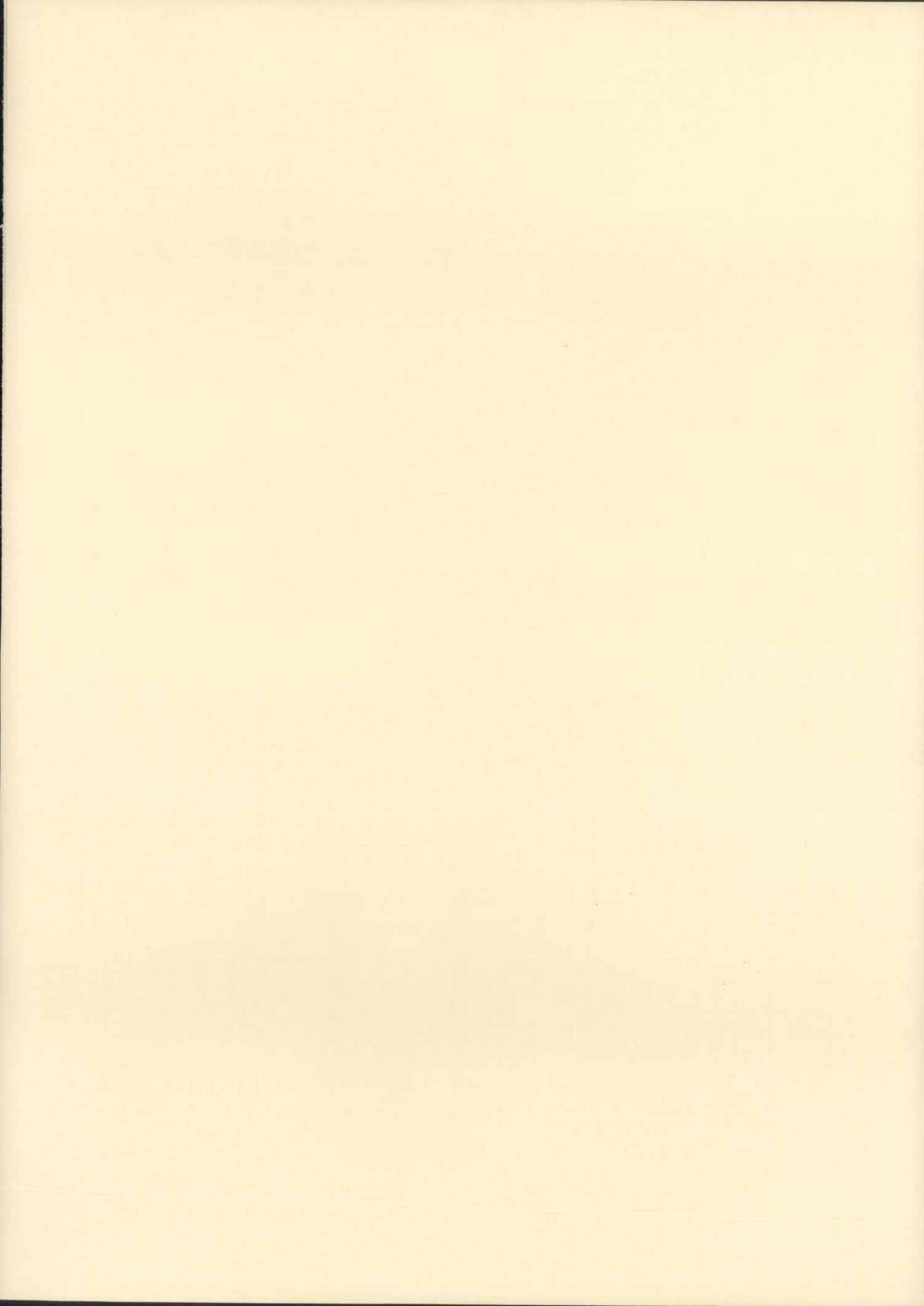

γ

δ

α. Σφηκατοῦρες χάλκινοι (X25), Μουσείο Θέρμου 608-609. β. Ψῆφος χάλκινη περιδεραίου (X42), Μουσείο Θέρμου 614. γ. Σπείρα σφενδόνης χάλκινου δακτυλιδιοῦ (X58), Μουσείο Θέρμου 620. δ. Αἰχμή χάλκινου βέλους (X35), Μουσείο Θέρμου 612.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

ΘΕΡΜΟΣ

ΤΟ ΜΕΓΑΡΟ Β ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ 1992-2003

ΤΟΥ Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΑΡ. 261 ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ»

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.»

ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ

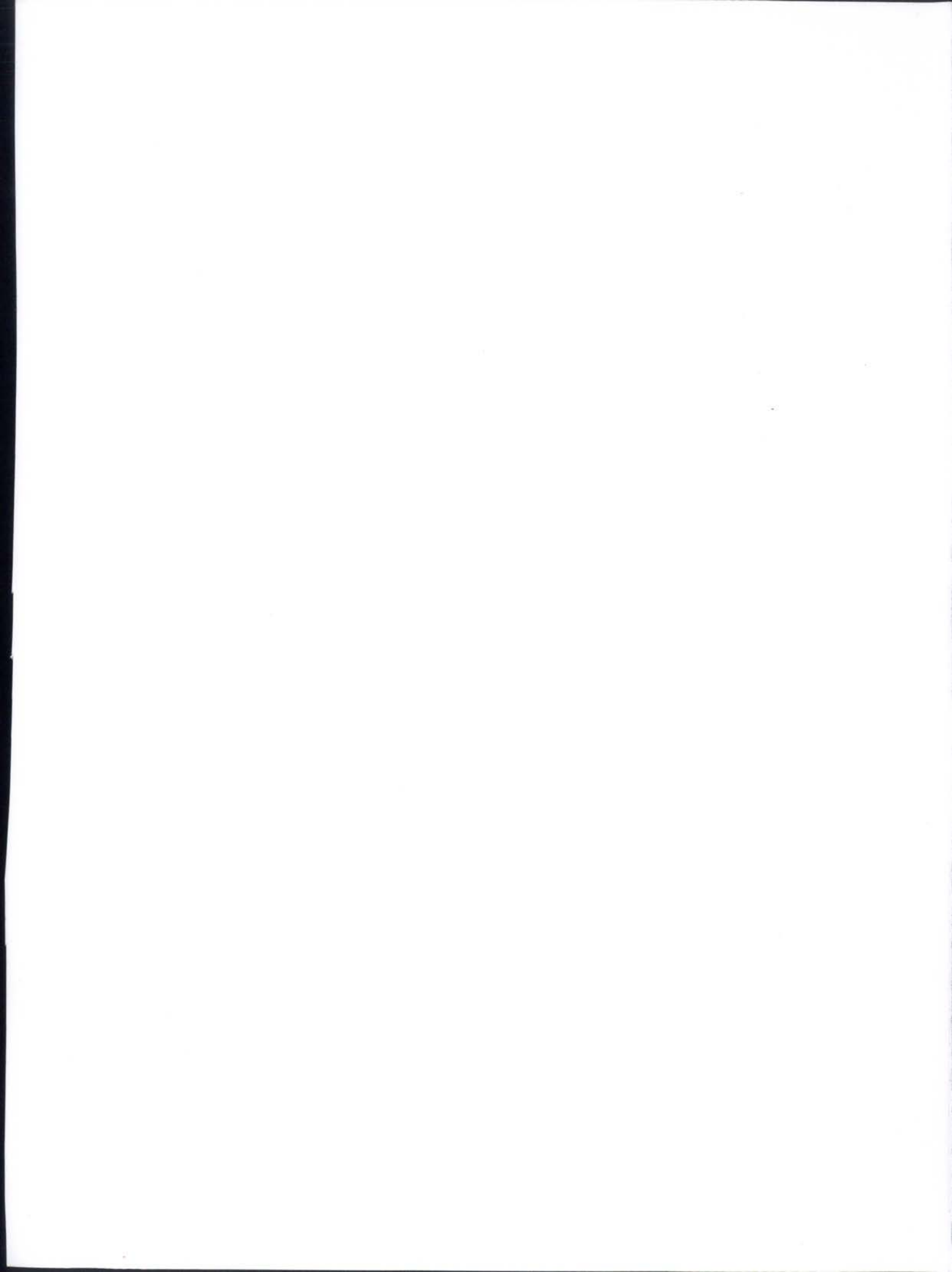
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΧΡΩΜΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΤΟΣΟ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ ΚΟΝΤΟΥ

ISSN: 1105-7785
ISBN: 978-960-8145-75-7